NASTAVNI VJESNIK

ČASOPIS ZA SREDNJE ŠKOLE.

NA SVIJET IZDALI:

GLAVNI UREDNIK

Dr. T. MARETIĆ

KR. SVEUČ. PROFESOR

i

SUUREDNIK

O. KUČERA

KR. REAL. PROFESOR

KNJIGA III.

NAKLADA KR. HRVATSKO-SLAVONSKO-DALMATINSKE ZEM. VLADE.

U Zagrebu 1895.

ŠTAMPARIJA „NARODNIH NOVINA“.

Sadržaj III. knjige.

Strana

Članci.

Kosta Karamat, Nikola Ivanović Lobačevski i neeuklidova geometrija... 1
Dr. *Ivan Scherzer*, Reforma obuke u njemačkom jeziku..... 12, 347
Ivan pl. *Czékuš*, Prilog poznavanju tercijarne formacije u Hrvatskoj... 23, 123
Dr. *Julije Adamović*, Praktični primjeri iz prve obuke u francuskom jeziku 37
Dr. *Tomo Maretić*. Sintaktički i stilistički pabirci po Vukovijem djelima 107
Marko T. Petrićević, Hrvoje Vukčić Hrvatinić knez donjih krajeva, veliki vojvoda bosanski i herceg spljetski do 1408. godine..... 136, 217
Đuro Šurmin, Njekoliko bilježaka o govoru hercegovačkom 164
Dr. *Ivan Scherzer*, A. Kanižlića „Sv. Rozalija“ i „Kamen pravi smutnje“ 201
Dr. *Danilo Gruber*, O jedinstvenoj srednjoj školi 245, 304
Dr. *Henrik Hranilović*, Piscina u Puzzuolu zvana „Tempio di Serapide“ 257, 313
Dr. *Vinko Dvořák*, Prilozi za hidromehaniku 268
Dr. *Julije Golik*, Prirodopis u srednjim školama..... 301
Marcel Kušar, Lumbaradsko narječje..... 323
Dr. *Julije Golik* i *Milan Žepić*, Metodički naputak za porabu nove lat. vježbenice za I. gimn. razred..... 339

Književne obznane.

I. *Josip Benaković*, Latinska slovnica za gimnazije, III. izd., sastavio Ivan Pavec. U Zagrebu 1891..... 49
II. Dr. *Danilo Gruber*, a) Dra. Antuna Gindely-a Povjesnica srednjega vijeka za više razrede srednjih učilišta. Drugo ispravljeno i skraćeno izdanje priredio V. Klaić. U Zagrebu 1893.; — b) Povjesnica staroga vijeka za niže razrede srednjih učilišta, sastavio Dr. Emanuel Hanak. Preveo V. Klaić, III. izd. U Zagrebu 1891..... 64
III. *Ivan Milčetić*, Hrvatska slovnica za srednje i nalike im škole, napisao R. Strohal. U Bjelovaru 1893..... 86
IV. *Stanko Miholić*, Логика за средње школе, написао Милан Шевић, Београд 1894..... 97
V. *Oton Kučera*, Ostwald's Klassiker der exakten Wissenschaften, Leipzig 1889. i d..... 175
VI. *Đuro Šurmin*, Српска читанка за средње школе, саставили Сретен Пашић и Милан Шевић. Београд 1894..... 184
VII. Dr. *Josip Modestin*, Povjesnica hrvatska za VIII. gimn. razred, II izd., sastavio dr. Ivan Hoić. U Zagrebu 1893..... 275
VIII. Dr. *Julije Golik*, Латинска граматика за школску и приватну употребу, саставио Влад. Малина. У Београду 1894..... 278
IX. *Stanko Plivelić*, Hrvatska stenografija, napisao Stanko Miholić. U Zagrebu 1894..... 285
X. Dr. *August Musić*, Über homerische Waffen. Archäologische Untersuchungen von Wolfgang Reichel. Wien 1894..... 355

Strana

XI. *Aleksandro Virag,* Општа историја за више разреде средњих школа од Ст. Ловчевића. Београд 1894. 365
XII. Dr. *Milivoj Šrepel,* Njekoliko književnih novosti iz područja latinske filologije 371

Stanko Miholić, Odgovor g. S. Pliveliću na ocjenu „Hrvatske stenografije po sustavu Gabelsbergerovu“ 376

Različne bilješke.

I. *Jovan Živanović,* Gramatičke sitnice 99
II. *Petar Nenin,* Dokaz poučka $s_5^2 = s_{10}^2 + r^2$ 103
III. *Đuro Šurmin,* O riječima „dotični“ i „dočim“ 104
IV. Dr. *Andrija Mohorovičić,* Osobito djelovanje groma 105
V. *Vatroslav Rožić,* Dijalektičke sitnice 186
VI. Dr. *Karlo Zahradnik,* Izvodi iz Pitagorina poučka 189
VII. Dr. *Tomo Maretić,* Ruske i češke riječi u književnom hrvatskom jeziku 191
VIII. *Josip Podgoršek,* O porabi pokaznih zamjenica u živom njemačkom jeziku 291
IX. *Jovan Živanović,* Gramatičke sitnice 378
X. *Uredništvo* „Nast. Vjesnika“, Poziv na raspravljanje o srednjoškolskoj terminologiji 381
XI. *Ignjat Mihelić,* Pravilo za diobu decimalnih brojeva cijelim brojem 382

Prijegled časopisâ.

Od Dra. *Julija Adamovića* 193, 383
Od *Otona Kučere* 195, 294, 385

Nikola Ivanović Lobačevski i neeuklidova geometrija.

Prošle godine 2. studenoga navršilo se sto godina, što se rodio veliki ruski geometar Nikola Ivanović Lobačevski. Njemu na uspomenu priredilo je fizikalno-matematičko društvo u kazanjskom universitetu proslavu, a da bi izišla proslava što dostojnija, odlučilo je rečeno društvo, da stvori zakladu, iz koje će se nagrađivati znanstvena djela matematička. Toj zakladi dalo je društvo međunarodni karakter, pa vidimo, da su počasno članstvo u odboru za osnivanje zaklade primili prvi naučnjaci matematici današnjega vremena sa sviju strana svijeta. Već otud možemo zaključivati, da je čovjek, kojemu se rođen dan nakon 100 godina slavi, morao biti znamenit u nauci. I zbilja, ako novìju literaturu geometrije i analitičke matematike pregledamo, vidjet ćemo, da joj je on otvorio nov put, da je postao „Kopernikom geometrije“, kao što ga engleski naučnjak Clifford naziva.

Do njega, kao što proglas pomenutoga društva veli, nije se sumnjalo o istinitosti aksioma, definicija i postulata, na kojima je Euklid svoju besmrtnu zgradu geometrije sazidao, a sva nastojanja naučnjaka išla su za tim, da broj aksioma i postulata što više umanje. Tako nam povijest ove znanosti pokazuje, da su se mnogi naučnjaci trudili, da izvedu tako zvani jedanaesti aksiom [1]) kao matematički resultat drugih definicija i aksioma.

I doista, već se persijski matematik Nasir-Ed-Din iz XIII. vijeka bavio tim postulatom i dokazivao ovaj poučak: „Ako se sastave dvije krajnje točke dviju pravih i jednakih crta AC i BD, koje su okomite na pravoj crti AB, onda će kutovi, što nastaju kod C i D, biti pravi“. Za temelj svomu dokazu uzima on Talesov poučak o zbroju kutova u trokutu, no zaboravlja, da je isti postulat o paralelnim linijama samo u drugom obliku upotrebio.

[1]) Rečenica ta glasi: „ako je pri jednoj pravoj crti, koju druge dvije prave sijeku, zbroj nutarnjih kutova, što na istoj strani leže, manji od dva prava, onda se te dvije zadnje prave crte na istoj toj strani sijeku“, a držalo se dugo, da je uvršten među aksiome, no najnovija istraživanja (Hankel, Vorlesungen über complexe Zahlen str. 51) dopuštaju mogućnost, da je ta rečenica pogrješno od prepisivača stavljena među aksiome, a u originalu da je stajala među postulatima.

I Ježovit Saccherius iz XVIII. vijeka (Ispor. Іезуитъ Саккери — итальянскій предшественникъ Лобачевскаго соч. А. Васильева, Казань 1893.) uviđa, da je taj postulat bez dokaza, pa u svom djelu: Euclides ab omni naevo vindicatus diveći se Euklidu pokazuje, da u njegovim djelima îma njekoliko tamnih mjesta, a jedno od njih da je postulat teorije o paralelnim crtama, te nastoji, da taj postulat dokaže na istoj osnovi kao i Nasír-Ed-Din i veli, da u gornjem četverokutu $ABCD$ kutovi kod C i D moraju biti jednaki, ma bili oba tupi, ili oba pravi, ili oba oštri. Prema tome postavlja Ježovit hipotezu o tupom kutu, hipotezu o pravom i hipotezu o oštrom kutu. Hipotezu o tupom kutu odbacuje, jer ona karakterizira sferičku trigonometriju, a treće hipoteze (o oštrom kutu) oslobađa se na osnovi pogrješnih rasuđivanja; drugu o pravom kutu prima, jer se uvjerio, da je to jedina vjerna i istinita teorija. No razvijajući resultate hipoteze o oštrom kutu dolazi Sakerije do mnogih resultata, koje je kasnije i Lobačevski izveo. Tako on uviđa, da bi paralele po ovoj teoriji zavisile o kutu, što ga one čine s okomicom, spuštenom na danu crtu, kad ne bi u tom slučaju bilo geometrije sličnih likova i t. d. Iz ovoga se već vidi, da je Sakerije donjekle bio prethodnik Lobačevskoga, no njegove su se radnje već zaboravile, dok ih nije 1889. god. objavio E. Beltrami u svojoj radnji „Un precursore italiano di Legendre e di Lobatchevski", (Atti della Reale Academia dei Lincei. 1889. Vol. V. p. 441) i za njim Mansion u radnji „Analyse des recherches du P. Saccherius, S. I., sur le postulatum d' Euclide". (Annales de la Société scientifique de Bruxelles. 1889—1890. t. XIV.)

Ovi, a za njima i drugi matematici gledali su samo, da dograđuju zgradu Euklidove geometrije, da joj temelje što više učvrste, da aksiome što više pročiste, dok ne dođe XIX. vijek, kojega je najglavnije obilježje (kako to Humboldt dobro veli) nepristrana kritika svega onog, što nam je prošlost u nasljedstvo ostavila. Ni matematika pod tim kritičnim duhom nije mogla ostati na miru. Prvi se među matematicima usudio Legendre, da istražuje ovu starodavnu i divnu zgradu Euklidove geometrije. On je obnovio savez, koji stoji između toga Euklidova postulata i rečenice o zbroju kutova u pravokutnom trokutu, a u trećem izdanju svoje geometrije, koja je izašla g. 1800., dokazuje on, da zbroj kutova u pravocrtnom trokutu ne može biti veći od π, a ni manji od π. Prva mu je rečenica pošla za rukom, a druga nije, pa on to i sam priznaje u svom djelu: „Réflexions sur différentes manières de démontrer la théorie des parallèles ou la théorie sur la somme des trois angles du triangle", (Mémoires de l' Acad. roy. d. Sciences de l' Institution de France. t. XII. 1833.)

Ova su istraživanja uvjerila Lobačevskoga, da je u geometriji teorija paralela ostala nesavršena. On u uvodu svojem djelu

„Новыя начала геометріи съ полной теоріей паралельныхъ" (1835. g.) veli: Uzaludna nastojanja od Euklidova vremena tijekom dviju tisuća godina navela su me na sumnje, jer se u samim pojmovima ne sadržavaju istine, koje su ljudi htjeli dokazati, a koje se mogu ovjeroviti samo iskustvom, kako biva n. pr. u astronomičkim opažanjima". Ova ga sumnja navodi, da istražuje same osnove geometrije, da istražuje tamna mjesta u njoj, „jer se nigdje u matematici ne smije trpjeti takav nedostatak u strogosti, kakav moramo da dopustimo u teoriji paralelnih linija. Istina je, da nas od krivih zaključaka izvedenih iz nejasnih osnovnih i općenih pojmova u geometriji štiti predstava samih predmeta u našoj fantasiji; no ovo nije dosta umu, koji je navikao na strogo suđenje". (О началахъ геометріи str. 1.)

Polazeći s ovoga stanovišta nastavlja Lobačevski ovako: „Prvi pojmovi, na kojima se svaka znanost osniva, moraju da budu jasni, a broj njihov što manji. Samo onda mogu oni da služe kao jake i dosta točne osnove znanosti; ovaki se pojmovi otkrivaju čustvima; prirođenim pojmovima ne smije se vjerovati". Uzevši ovo za ishodište svojih istraživanja obraća se on na sama tjelesa i traži ono svojstvo, koje ih geometričkima čini, te nalazi, da „među svojstvima, koja su općena svima tjelesima, jedno treba da se nazove geometričkim, a to je, da se dadu — kosnuti. Riječima se to ne da potpuno izraziti, što mi pod tim razumijevamo; pojam je to, koji je priopćen čustvima, mi ga samo dokučujemo. Prikosnovenost sačinjava ono svojstvo, kojim se tjelesa odlikuju; ni u snagama ni u vremenu, ni igdje u prirodi ne nalazimo ga više. Odbacivši sva druga svojstva tijelu mi ga nazivljemo „geometričkim". (О началахъ геометріи str. 2.)

S time već Lobačevski izlazi iz reda dotadanjih geometara i matematika. Do njega su filosofi i matematici držali matematiku čisto spekulativnom naukom, koje istine imaju apsolutni karakter, koja stoji nad svakim pokusom, te za to i ne dopušta nikakve hipoteze u onom smislu, kako to fizika čini. Držeći se tih načela Lobačevski hoće, da preudesi i dotjera teoriju paralelnih crta te motri položaj svih pravaca, koji kroz jednu točku prolaze, prema jednoj danoj pravoj crti. Iz ovoga motrenja izlazi, da se od ovih pravaca jedni sijeku s danom crtom, a drugi ne, a crtu, koja dijeli ove dvije vrste, nazivlje on paralelnom prema danoj. Paralelna dakle crta dijeli ravninu oko jedne točke u četiri dijela; dva protivno položena dijela sadržavaju linije, koje se s danom pravom sijeku, a druga dva odijeljena dijela sačinjavaju crte, koje se ne sijeku. No lako je uvidjeti, da položaj ovih paralelnih crta zavisi o udaljenosti točke, kroz koju prolazi od dane crte, te uvodi kut paralelnosti, pod kojim se razumijeva onaj kut π (p), što ga čini paralelna crta s okomicom p spuštenom na danu crtu. Ova zavisnost kuta $\pi(p)$ nalazi on da je data s jednadžbom $\operatorname{ctg} \frac{1}{2} \pi (p) = e^p$.

*

No ne ostaje Lobačevski samo pri tom, da uvodi ovake paralele, već na osnovi gornje hipoteze o paralelnim crtama nastavlja on svoju geometriju te je izgrađuje i time osniva novu granu geometrije, koju on za razliku od uobičajene Euklidove geometrije nazivlje iz prva imaginarnom geometrijom, a poslije pangeometrijom i koja još danas sačinjava jedan ogranak neeuklidove geometrije. Da bi metričke odnošaje figura i tjelesa, koja ovoj hipotezi odgovaraju, mogao iznaći, konstruira on pograničnu površinu, koja nije ništa drugo do geometrijsko mjesto svih vrhova jednakih kutova, koji leže na paralelnim crtama, i pograničnu crtu, koja nije ništa drugo do presjek jedne ravnine s pograničnom površinom.

Navest ću ovdje njekoliko resultata iz ovih njegovih istraživanja. Označimo li s a dužinu njeke prave crte, to će

$$\operatorname{ctg} \tfrac{1}{2}\,\pi(a) = e^{a}$$

predstavljati nam karakteristiku za jednu dužinu dužina Lobačevskoga u likovima njegove geometrije, pa dobivamo za takav trokut sa stranicama a, b, c i kutovima A, B, C da mora namirivati ove jednadžbe:

$$\left.\begin{array}{l} \operatorname{tg}\pi(a)\sin A - \operatorname{tg}\pi(b)\sin B \\ \cos A\cos\pi(b)\cos\pi(c) + \dfrac{\sin\pi(b)\sin\pi(c)}{\sin\pi(a)} - 1 = o. \\ \operatorname{cotg} A\sin B\sin\pi(c) + \cos B - \cos\pi(c)/\cos\pi(a) = o \end{array}\right\} \quad (1)$$

$$\cos C + \cos A\cos B - \frac{\sin A.\sin B}{\sin\pi(c)} = o$$

Ove jednadžbe prelaze zamjenom $\sin\pi(a) = 1 - a^2$, $\cos\pi(a) = a - a^3$ t. j. za veoma malene vrijednosti od a i t. d. u ove

$$b\sin A - a\sin B = o$$

$$a^2 - b^2 - c^2 + 2bc\cos A = o$$

$$\sin(A+B) - \frac{c}{a}\sin A = o$$

$$\cos C + \cos(A+B) = o.$$

A to su jednadžbe, kojima moraju trokuti Euklidove ravne geometrije da odgovaraju, a zamjenom za $\pi(a)$: ai, $\pi(b)$: bi i $\pi(c) = ci$ dobivamo iz (1) jednadžbe:

$$\sin A\sin b - \sin B.\sin a = o$$

$$\cos A\sin b.\sin c + \cos b\cos c - \cos a = o$$

$$\operatorname{ctg} A\sin B + \cos B\cos c - \operatorname{ctg} a.\sin b = o$$

$$\cos A + \cos B\cos C - \sin B.\sin C = o,$$

koje nam predočavaju jednadžbe sferne trigonometrije; tako se zamjenom dobivaju običajni izrazi kako ravne tako i sferne uobičajene trigonometrije.

Iz jednadžbi (1) zaključuje Lobačevski preobrazbom njihovom, da kutovi A, B i C moraju biti realni, dalje on nalazi, da je zbroj kutova A, B i C manji od π. Iza ovoga prelazi on dalje na određivanje linearnoga elementa dužine kako u ravnini tako i u prostoru, na izračunavanje pljoštine likova i tjelesnine tjelesa ovakoga prostora. Tako je pljoština ravnoga trokuta

$$\triangle = (\pi - A - B - C) \text{ ili } \operatorname{tg}.\tfrac{1}{2}\triangle = \frac{(e^{a}-1)}{(e^{a}+1)}\cdot\frac{(e^{b}-1)}{(e^{b}+1)},$$

što približno daje opće poznatu formulu površine $\frac{ab}{2}$; pljoština kruga data je izrazom $\pi(e^{r} - e^{-r})^2$, tjelesnina kugle s $\frac{\pi}{2}(e^{2r} - e^{-2r} - 4r)$ (približna mu je vrijednost obični izraz $\frac{4\pi r^3}{3}$), pljoština kugle izrazom $\pi(e^{r} - e^{-r})$; za tjelesninu čuna s kružnom osnovom nalazi pak, da je jednaka

$$\pi\left(c\cos\varphi - \tfrac{1}{2}\log\frac{1+\cos^2\frac{\varphi}{2}(e^{2c}-1)}{1-\cos^2\frac{\varphi}{2}(e^{2c}+1)}\right)$$

koja opet za malene vrijednosti od c prelazi u $\frac{1}{3}\pi c^2\sin^2\varphi\cos\varphi$ obične geometrije.

Poslije ovakih plodova svoga rada Lobačevski s pravom dolazi do ovih resultata: 1. Teorija se ne protivi, da zbroj kutova u pravocrtnom trokutu postavimo manjim od π. 2. Hipotezom, da je zbroj kutova manji od π, dobiveni izrazi za ovake trokute prelaze supstitucijom u izraze za pravocrtne trokute Euklidove geometrije. 3. Imaginarna obuzima kao osobiti slučaj običnu geometriju, koja se iz nje izvodi po pretpostavci, da su joj pravci izvanredno maleni, te se ova zadnja odnosi prema prvoj kao diferencijalna geometrija. 4. Vrijednost diferencijalnih elemenata krivih crta, pljoština i tjelesnina iste su kao u običnoj geometriji. 5 Hipoteza, da je zbroj kutova u trokutu manji od dva prava kuta, može se samo u analitici upotrebiti, jer mjerenja učinjena u prirodi ne pokazuju, da se ovaj zbroj ma i za malo razlikuje od polovine kružnoga opsega. (Воображаемая геометрія, Полное собраніе сочиненій knj. I. str. 79. Géométrie imaginaire, Полное собр. knj. II. str. 589.)

Lobačevski je u svom djelu: О началахъ геометріи (Полное собраніе, str. 19) pokazao, da je u trokutu, kojemu su stranice velike kao razmak sunca od zemlje, zbroj kutova izračunan na osnovi astronomičkih opažanja, za 0·0003″ manji od $2R$, pa se prema tome i hipoteza Euklidove geometrije ima smatrati kao strogo dokazana.

Ali ako osnova ove nove geometrije i nema u prirodi, ipak ona može da bude u našoj mašti, pa ma i ostala bez primjene u samim mjerenjima na djelu, jer otkriva novo i opširno polje u uzajmičnoj primjeni geometrije i analitike. (О началахъ геом. str. 20).

Kada je već Lobačevski došao do jednadžbi (1), kojima se trokuti ove geometrije moraju podvrgavati, i kada je podao opće izraze za elemente crta i pljoština i tjelesnina, sve ostalo ostaje analitično, a analitična izračunavanja morala bi tada biti međusobno suglasna, jer u bitnosti ne će ništa novo otkriti, što se ne bi već u tim jednadžbama sadržavalo. Ipak valja ovdje napomenuti, da bi nas makar koje protivurječje u svojim pošljedicama primoralo, da oprovrgnemo osnove, koje smo u ovoj geometriji primili, ali to protivurječje moglo bi se samo u jednadžbama (1) nalaziti. Za te smo pak vidjeli, da supstitucijom prelaze u jednadžbe Euklidove geometrije i sferne trigonometrije, dakle se uobičajena Euklidova geometrija, sferna trigonometrija i ova nova geometrija moraju među sobom da slažu.

Ako su dakle analitike ovih geometrija među sobom suglasne, onda se može očekivati, da će se uzajmično pomagati, kaže Lobačevski (О началахъ геом. str. 69), pa ta mu se nada i ispunila, jer ne samo da on za njeke eleptične integrale, koje analitika teško može da tumači, nalazi primjene (Примѣненіе воображаемой геометріи къ нѣкоторымъ интеграламъ, Полное собр. соч. I. str. 71. i d.), no i današnji matematici kao F. Klein i M. Poincare, nalaze lijepa objašnjenja i pomoći pri rješavanju gdjekojih diferencijalnih jednadžbi (Poincare: „Non-euclidian Geometry" Nature Vol. 45 str. 1165 prijevod iz Revue générale des Sciences br. 23. god. 1892).

Ovako karakterizira već u prvom početku Lobačevski svoj rad, pa od toga ni danas nijesu naučnjaci odstupili. Osim toga, što je on stvorio nov ogranak geometrijske nauke, pokazao je definitivno, da je uzaludno tražiti direktni dokaz za Euklidov postulat paralelnosti, njega samo iskustvom možemo da opravdamo, pa ma se danas i nalazi ljudi, koji ga hoće da dokažu; tako pariska akademija dobiva od Legendrova vremena svake godine po jedan dva takva dokaza.

Ova svoja istraživanja priopćio je Lobačevski prvi put god. 1826. odjeljenju za fizičko-matematičke nauke u kazanjskom sveučilištu u radnji svojoj: Exposition succinte des principes de la géométrie, avec une démonstration rigoureuse du théorème des parallèles, od koje je izvadak štampan g. 1829. u zborniku Казанскій Вѣстникъ pod natpisom О началахъ геометріи. Razvijajući ovu svoju teoriju i dopunjujući ovako osnovanu geometriju napisao je on i izdao još ove rasprave: Воображаемая геометрія (Ученыя записки Казанскаго университета 1835. г.), koje je djelo malo pokraćeno izašlo u 17. knjizi „Crelle's Journal für reine und angewandte Mathematik" pod natpisom: Géométrie imaginaire; —

Новыя начала геометріи съ полной теоріей паралельныхъ (Ученыя записки Казаньскаго университета 1835. g. knj. 3., 1836. g. knj. 2. i 3., 1837. knj. 1., 1838. knj. 1. i 3.); — Примѣненіе воображаемой геометріи къ нѣкоторымъ интеграламъ (Ученыя записки Казаньскаго университета 1836. g. knj. 1.); — Geometrische Untersuchungen zur Theorie der Parallellinien. (Berlin 1840); — Pangéométrie ou précis de géométrie fondée sur une théorie générale et rigoureuse des parallèles (Сборникъ Казаньскаго университета 1856. g.); — Пангеометрія (Ученыя записки Казаньскаго университета 1855. g.)

Sve ove njegove radnje pokupio je kazanjski universitet te ih je u dvije knjige 1883. g. izdao pod natpisom Полное собраніе сочиненій по геометріи Н. И. Лобачевскаго; prvi dio sadržava rasprave na ruskom, a drugi rasprave na francuskom i njemačkom jeziku.

Skoro istodobno bavio se istom geometrijom i Madžar J. Bolyai[1]) (1802—1860.), koji je svoju geometriju nazvao apsolutnom, a ovu je priopćio u djelu svoga oca: Tentamen juventutem studiosam in matheseos purae elementaris ac sublimioris methodo intuitiva evidentique huic propria introducendi. Maros Vásárhely. 1833., dodao mu „Appendix", u kojem XI. aksiom Euklidov raspravlja, a 1851. g. izdao je djelo: Kurzer Grundriss eines Versuches i t. d., gdje svoj „Appendix" poredi s djelom Lobačevskoga: Geometrische Untersuchungen.

Radnje Lobačevskoga obilne materijalom i pune ideja nijesu našle odziva dugo vremena, pa ni u samoj Rusiji. Prvi je istakao znanstveni rad Lobačevskoga znameniti i neumrli njemački matematik Gauss, koji je u svom pismu od 28. studenoga 1846. preporučio Schumacheru[2]) djelo Lobačevskoga „Theorie der Parallellinien" te priznao, da je pisac tu teoriju obradio kao poznavalac u pravom geometričkom duhu. Osobito je pak za obnarodovanje ove geometrije i u opće djela Lobačevskoga zaslužan Francuz Houel i Italijanac Battaglini, koji su preveli djela Lobačevskoga i Bolyajeva. Houel-ov prijevod djela Lobačevskoga „Geometriche Untersuchungen" izašao je s uvodom 1866., a prijevod Bolyajevih djela od Houela izašao je u zborniku „Mémoires de Bordeaux". Od G. Battaglinija imamo „Sulla geometria immaginaria di Lobatschevski" (Giornale di Matematiche, Vol. V. 1865.), za tim „Sulla scienza dello spacio etc. per Giovanni Bolyai" (Giornale die Matematiche, Vol. VI. 1868.).

Kako Lobačevski na osnovi jedne hipoteze stvara novu geometriju, tako je i Bernhard Riemann (1827—1866) dokazivao

[1]) Potanje o životu i radu J. Bolyaja može se naći u djelu Dr. I. Frischaufa: Absolute Geometrie nach J. Bolyai. Leipzig 1872.

[2]) Briefwechsel zwischen Gauss und Schumacher, herausgegeben von Peters (Altona 1860—1865). Vidi i „Объ основаніяхъ геометріи" (Казань 1893.) str. IX.

opravdanost hipoteza u geometriji te je u svojoj habilitacijonskoj raspravi „Ueber die Hypothesen, welche einer Geometrie zu Grunde liegen“ (štampanoj u Abhandlungen der kön. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen knj. XIII. i u knjizi B. Riemanns Gesammelte Abhandlungen) pokušao god. 1854. stvoriti novu geometriju. On veli, da se geometrijske rečenice ne dadu izvoditi iz općenih pojmova o veličinama, jer se svojstva, kojima se prostor od svih drugih pomišljajnih trodimensijonalnih veličina razlikuje, uzeti mogu samo iz iskustva. Iz toga izlazi zadaća, da se nađu pojedine činjenice, kojima se mogu odrediti mjerni odnošaji u prostoru; ova pak zadaća po sebi nije potpuno određena, jer se može izabrati više sistema prostih činjenica, kojima se mogu mjereni odnošaji prostora odrediti, a među njima najglavniji je Euklidov sistem. Ove činjenice, kao i sve činjenice u opće, imaju samo empiričku vrijednost, one su hipoteze, te im se vjerojatnost može tražiti u opsegu naših opažanja. Sam Riemann postavlja hipotezu o n-dimenzijonalnom prostoru, kojega induktivno dobiva polazeći od dimensija s jednom, dvije, tri ... protege, tako da je jedna točka u prostoru određena s n promjenljivica x_1 x_2 — $x n$, a za diferencijalni razmak dviju točaka na površini s postojanom positivnom mjerom krivine u ovakom koordinalnom sistemu dobiva izraz

$$\frac{1}{1 + \frac{\alpha}{4} \Sigma x^2} \sqrt{\Sigma dx^2}.$$

Riemann tim uvodi novu geometriju, koja se po svojoj suštini ne razlikuje od obične sferne trigonometrije, a Helmholtz je utvrđuje u svojoj raspravi „Ueber die Thatsachen, welche der Geometrie zu Grunde liegen“ (Göttinger Nachrichten 1868 str. 110. i „Wissenschaftliche Abhandlungen“ Band II Berlin 1883. Vidi i „Wissenschaftliche Vorträge“ von H. Helmholtz, Braunschweig 1876. str. 23. i d.)

Riemannova ova radnja potakla je i E. Beltramija, da istražuje geometriju na površinama s positivnom postojanom mjerom krivine (Annali di Matematica. Tom. VII. 1860.), pa se za tim dade na istraživanje geometrije geodetskih crta na površini s postojanom negativnom mjerom krivine, i to priopćuje u „Giornale di matematiche“ publ. per G. Battaglini t. VI. g. 1868. pod natpisom „Saggio d' interpretazione della Geometria noneuclidea“ i u „Annali di Matematica pura ed applicata“ 2. seria II. str. 232. i d. pod natpisom „Teoria fondamentale degli Spazii di Curvatura constante“. Obje su ove rasprave prevedene na ruski u knjizi: „Объ основаніяхъ Геометріи“ str. 1. i d., str. 38. i d., koja je izdana u proslavu stogodišnjice rođendana Lobačevskoga od fizikalno-matematičkoga društva u Kazanji 1893. Zadaća je prve rasprave, da dâ račun o resultatima, do kojih vodi učenje Lobačevskoga, a za tim da poda realnu osnovu tim istinama u suglasju s tradicijama današnjih naučnih istraživanja. Ideja, koja ga vodi u ovim istraživanjima, jest, da se osnovna pretpostavka u dokazivanjima rečenica elementarne geometrije u tom sastoji, da se likovi jedan na drugi mogu slagati. Ali ta pretpostavka ne vrijedi samo za ravninu, gdje se likovi sasvim dobro jedan na drugi mogu slagati, nego ona može da bude i za druge površine, kao što je valjak i čun. Ovake su pak površine sve one, pri kojima je po Gaussovoj teoriji o površinama umnožak dvaju glavnih polumjera krivine za svaku točku njezinu postojan, ili kako se inače to svojstvo izriče, kod kojih je mjera krivine postojana. (Gauss „Gesammelte Werke“ Band IV. u raspravi „Disquisitiones generales circa superficies curvas“). Druge površine ne dopuštaju, da se likovi po njima mogu s jednoga mjesta na drugo neograničeno prenositi i slagati. Na površinama sa stalnom mjerom krivine odgovaraju pravim crtama prema njihovim svojstvima geodetske linije, i njihovo je osnovno svojstvo, da su na takvoj površini potpuno određene sa dvije točke.

Ovaku površinu uzima Beltrami, kojoj je postojana mjera krivine negativna, pa motri na njoj svojstva geodetskih linija i likova sastavljenih iz geodetskih crta s pomoću Gaussova izraza za diferencijal dužine

$$ds^2 = E\,du^2 + 2F\,du\,dv + G\,dv^2,$$

kojega za ove površine pretvara u

$$ds^2 = R^2 \frac{(a^2 - v^2)\,du^2 + 2\,u \cdot v \cdot du \cdot dv + (a^2 - u^2)\,d^2v}{(a^2 - u^2 - v^2)}$$

gdje je $-\frac{1}{R^2}$ postojana negativna mjera krivine skupa s a povoljna postojana veličina, a u i v su koordinate na samoj površini. Za tim preslikava on crte i likove s ove površine na omeđeni krug s polumjerom $a^2 = u^2 + v^2$. poređenjem pak ovoga preslikavanja dobiva, da likovi na ovakoj površini, koju pseudosfernom naziva, potpuno odgovaraju po njihovim svojstvima likovima, koje je Lobačevski u svojoj geometriji motrio, a prema tome da planimetrija Lobačevskoga nije ništa drugo do geometrija likova sastavljenih iz geodetskih linija na pseudosfernoj površini, a njegova stereometrija da nije ništa drugo do geometrija prostora sa tri dimensije od negativne postojane mjere krivine, u kojoj pravcima odgovaraju gornje geodetske linije, a ravninama pseudosferne površine.

„Upravo odmjerenost i analitička elegancija, koje ovu raspravu karakteriziraju, kaže Gino Loria („Die hauptsächlisten Principien der Geometrie etc.“ Leipzig 1888. prijevod s talijanskoga „Il passato e presente delle principali teorie geometriche“ od Frica Schüttea, str. 110.) upozorila je geometre na nju; a zdrava

načela naučne filosofije, koja se tamo brane, i divni oblik, u kojem je rasprava pisana, očaravaju i očaravat će svakoga, što je naš slavni zemljak i zaslužio, kojega trudu treba zahvaliti, da je istina opet jednom pobijedila". A i pobijedila je, jer nijedna kategorija matematike nije izazvala takve diskusije koliko ovaj ogranak geometrije, koja je matematike u dva protivna tabora razdijelila.

Prema ovome imamo mi danas tri geometrije, na ime: 1. geometriju na površinama s positivnom mjerom krivine, a to je Riemannova ili sferna, — 2. geometriju na površinama s mjerom krivine $= o$ t. j. na ravninama, a to je Euklidova i — 3. geometriju na površinama s negativnom mjerom krivine, a to je Lobačevskoga ili pseudosferna. Uski savez ovih triju geometrija odredio je Felix Klein u svojoj raspravi „Ueber die sogenannte Nichteuklidische Geometrie" (Mathematische Annalen B. IV. 1871. str. 571. i d.) precizno prema načelima projektivne geometrije. Za karakteristiku ovih triju geometrija navest ću ovdje njekoliko rečenica: U Euklida i Lobačevskoga vrijedi rečenica: kroz dvije točke u prostoru može se samo jedna prava crta povući i ona se proteže u beskrajnost, a u Riemanna: kroz dvije točke, ako nijesu polarne, može se jedna prava crta povući, no ona se u sebe samu vraća; ako su pak polarne, onda ih se može povući bezbrojno mnogo.

Za Euklidovu geometriju vrijedi rečenica: samo se jedna paralelna crta prema danoj pravoj može povući iz jedne točke, — a za geometriju Lobačevskoga vrijedi rečenica: kroz jednu točku može se k danoj pravoj crti više paralelnih povući, a za Riemannovu: kroz jednu točku ne može se ni jedna paralelna povući k danoj pravoj.

Zbroj kutova u trokutu je po Euklidovoj geometriji $2\ R$, po geometriji Lobačevskoga $< 2\ R$, a po Riemannovoj $> 2\ R$.

Kolikogod su po ovome ove tri geometrije različne, ipak ni jedna ne sadržava baš nikakoga protivurječja; rečenice jedne mogle bi se prenositi u drugu kao kakvim rječnikom dvaju jezika, kako to zgodno veli H Poincare (Non-euclidian Geometry). Za geometriju Lobačevskoga i Euklida imali bismo od prilike ovaj oblik:

Prostor. Dio prostora, položen nad osnovnom ravninom.
Ravnina. Kuglasta površina, koja okomito siječe osnovnu ravninu.
Prava crta. Krug, koji okomito siječe osnovnu ravninu.
Kugla. Kugla.
Krug i t. d.

Tako bi n. pr. rečenica Lobačevskoga: „Zbroj kutova u jednom trokutu manji je od dva prava" prevedena glasila: „Ako krivocrtni trokut ima za svoje stranice lukove, koji bi u produženju okomito sjekli osnovnu ravninu, to će zbroj njihovih kutova biti manji od dva prava".

Pitati, koja je od ovih triju geometrija istinita, jest isto tako,

kao da pitamo, da li su Kartesijevi koordinati lažni, a polarni istiniti, da li je metarski sistem mjerenja istinit, a stari lažan; tako je i s pitanjem: da li je jedna geometrija istinitija od druge? kad one mogu biti samo zgodnije. Za nas je Euklidova geometrija najzgodnija, to je istina, kao što bi bila Lobačevskoga geometrija najzgodnija za ona bića, koja bi se u pseudosfernoj površini gibala, a bila bi i jedina za njih, kad se ne bi mogla nad nju uzvinuti, a za bića, koja bi bila na sfernoj površini, bila bi najzgodnija sferna ili Riemannova geometrija. Mi možemo da istražujemo i jednu i drugu i treću geometriju, osobito ako nam je koja za tumačenje pojedinih analitičkih pojava zgodnija i jasnija.

Ustrojenje ovih novih geometrija i radovi triju velikih naučnjaka (Riemann, Helmholtz i Beltrami) imali su, kako Gino Loria veli, dobrotvoran utjecaj na geometriju. On kaže: „Što su prije geometri filosofima ostavljali brigu, da odluče, jesu li istine, kojima se oni bave, prijeko nužne, sada se sami geometri staraju, pošto je empirijska osnova geometrije pripoznata, da točno osijeku, koje se činjenice moraju uzeti iz čuvstvenih opažanja, da se osiječe nauk o protezanju. Dok u starijim djelima podaje učitelj pretpostavke, kojih on ne dokazuje, kao prijeko potrebne, vječne i neoborive, a ono u novijim knjigama vodi on učenike, da nužno iskustvo sami stječu, kako bi iz premisa dalje dedukcije sami povukli. U starijim knjigama postavlja pisac Euklidovu geometriju kao jedinu, koja se pomisliti može, u novijim pak kao jednu od bezbrojno mnogih, što ih možemo postaviti. Ove razlike označuju napredak, koji pokazuje, da su se naučnjaci oslobodili stare, ukorijenjene i opasne predsude, a za nauku je spoznaja pogrješke isto tako važna kao i otkriće istine". (Die hauptsächlichen Theorien i t. d. str. 11).

* * *

Napokon ovdje dodajem njekoliko riječi o životu Nikole Ivanovića Lobačevskoga. On se rodio 2. studenoga 1793. god. u Nižnjem Novgorodu od oca arhitekta, rodom Poljaka i matere Ruskinje. Otac mu umre god. 1797. te ostavi za sobom udovicu s nejakom djecom i s kukavnim imutkom. Ona se preseli u Kazanj, da bi svoju djecu mogla odgojiti. Posluži joj sreća, te su joj sinovi kao državni pitomci primljeni u gimnaziju. Godine 1802. primljen je naš Lobačevski u tadanju gimnaziju od četiri tečaja, a g. 1807. prijeđe on u kazanjsko sveučilište, u kojem se dâ sa svim na matematiku. Slušao je od profesora Barthelsa, Littrowa i Bronnera matematiku, astronomiju i fiziku. To su bili naučnjaci i izvan Rusije poznati. Poslije postane i sam profesorom, a još kasnije i rektorom istoga sveučilišta. Kao profesora rado su ga imali učenici; njegova predavanja radi dubokih misli, koje je u njima razlagao, rado su se polazila; a kao rektor stekao je Lobačevski besmrtnih zasluga oko unapređivanja kazanjskoga sveučilišta. Umr-o je u Kazanji 24. veljače 1856. Obilnije o njegovu

životu i radu govori „Полное собраніе“ Казань 1883. томъ I. str. I., Н. В. Райнгардъ „Н. И. Лобачевскій“ (Волжскій Вѣстникъ br. 273. god. 1893.), „Матеріалы для біографіи Н. И. Лобачевскаго (izdanje fizičko-matematičkoga društva u Kazanji godine 1893).

K. Karamat.

Reforma obuke u njemačkom jeziku.

Šesta je godina na izmaku, što se ja bavim obukom u njemačkom jeziku, a zadnje tri godine predajem samo taj predmet. Tako sam mogao svu tijekom vremena stečenu vještinu i iskustvo i sav svoj mar koncentrirati na ovaj jedan predmet. Sada ako hoću da budem iskren, moram priznati, da nijesam bio nikad sa svim zadovoljan s uspjehom, koji sam polučio. Učenici su poznavali samo okosnicu njemačkoga jezika, ali ne njegovu nutrašnjost, znali su do duše govoriti o običnim stvarima, ali svoje samostalne misli mogli su samo s velikom teškoćom i dosta nespretno izraziti, a okretno i u duhu njemačkoga jezika govorili su samo oni, koji su imali prilike kod kuće vježbati se u živom govoru. Tako mi se poredeći potrošeno vrijeme od 7 ili 8 godina s faktičnim znanjem učenika često nametalo pitanje: nije li uspjeh obuke mogao biti povoljniji? Poznato je, da naši učenici imaju osobiti dar za učenje tuđih jezika, a valja da su i tako marljivi kao učenici drugih naroda, pa ako uspjeh obuke nije povoljan, to niti je krivnja učenika niti trudoljubiva učitelja; ta i najveći i najprosvjetljeniji evropski narodi tužili su se do pred 20 godina na isti neuspjeh i našli su, da mu je kriva samo metoda. U tih je naroda reformirana jezična obuka i polučen je krasan uspjeh; za to sam ja uvjeren, da ne izričem samo svoje mnijenje, nego i mnijenje svih učitelja stručnjaka, ako velim, da bi trebalo i kod nas reformirati obuku u njemačkom jeziku.

Ova bi reforma stajala dakako u tome, da se primi „nova“ metoda [1]), oko koje se Francuzi, Englezi i Nijemci već nješto preko 20 godina bave, a za učitelje njemačkoga jezika je prije svega važno, da se upoznaju s metodom, po kojoj se taj jezik uči u naprednijim zemljama. Našim uzorom mora u tome biti zemlja reforma: Francuska, jedno, što se tamo njemački jezik u novije doba uči u velike, a drugo, što se je tamo mnogo radilo

[1]) Veoma poučnu raspravu o postanku i smjeru te metode napisao je J. Adamović u „Nastavnom Vjesniku“ knj. I. str. 35 i d. pod natpisom: Kako treba učiti tuđe jezike ili reforma jezične obuke.

o reformi srednjih škola (poznato je, da je zadnja reforma realaka probudila opću senzaciju po Evropi); pa ako i nijesu sve francuske reforme dobre (a da nijesu, to su Francuzi sami više puta iskusili), jamačno će svakoga stručnjaka zanimati, da sazna, koliko je tamo ura na nedjelju određeno za njemački jezik, kako je gradivo razdijeljeno, koliko je nova osnova primljena, pa da tu francusku osnovu isporedi s našom.

Naučna osnova francuskih srednjih škola (u glavnom jednakih našim realkama) određuje se naredbama od 15. juna 1891., 31. januara i 15. februara 1892. i 29. jula 1893, te je izdana godine 1894. pod natpisom „Plan d' études et programmes de l' enseignement secondaire moderne dans le lycées et colléges“, a naučna osnova klasičkih škola (gimnazija), koja se osniva na naredbama od 28. januara i 12. augusta 1890. izdana je zadnji put 1893.: „Plan d' études et programmes de l' enseignement secondaire classique dans les lycées et colléges“. Po tim osnovama uči se njemački jezik na nedjelju:

L' enseignement moderne			L' enseignement classique		
		Broj ura:			Broj ura:
		A. Division élémentaire.			
1.	Pripravni razred	4	Pripravni razred		4
2.	VIII. „	4	VIII. „		4
3.	VII. „	4	VII. „		4
		B. Division de grammaire.			
4.	VI. razred	6	VI. $1^1/_2$ + konferencija*) od 1 u.		$2^1/_2$
5.	V. „	4	V. „		$2^1/_2$
6.	IV. „	4	IV. „		$2^1/_2$
		C. Division supérieure.			
7.	III. razred	3	III. „		$2^1/_2$
8.	II. „	3	II. „		$2^1/_2$
9.	I. (fakultativno)	1	I. $2^1/_2$ ili 1 u.		$2^1/_2$; 1
	Svega	33 ure	Svega		27 ili $25^1/_2$

*) Konferencija je razgovor učitelja s učenicima, s cijelim razredom ili s jednim odjelom o stanovitim dijelovima obuke. Učenici se ne moraju za tu „konferenciju“ ni usmeno ni pismeno pripravljati.

Naša naučna osnova određuje za njemački jezik na nedjelju ovoliko ura:

Razred	Gimnazija	Realna gimnazija	Realka
I.	3	3	4
II.	3	3	3
III.	2	3	3
IV.	2	2	3
V.	2	3	3
VI.	2	2	2
VII.	2	2	2
VIII.	2	2	—
Svega	18	20	20

U francuskim modernim (realnim) školama uči se njemački jezik po ovoj osnovi:

Pripravni razred. Izgovaranje i naglasak. Usmene vježbe za učenje riječi. Osobita pažnja na rod supstantiva. Čitanje glasno, čitanje ritmično, pjevanje. Vježbe praćene kretnjama, da se nauče riječi, koje označuju smjer. Vježbe u običnom govoru na osnovi u razredu čitanih štiva ili slika, koje se učenicima pokazuju. Male vježbe u računanju. Učenje lakih pjesmica na izust. Počeci gramatike: najnužniji oblici deklinacije i konjugacije. Obične nepromjenite riječi. U drugom tečaju malene pismene zadaće, veoma kratke fraze. Knjiga dječjih štiva.

VIII. razred. Nastavak usmenih vježbi za učenje riječi. Vježbe u razgovoru o običnim stvarima ili posredovanjem slika. Tumačenje i pripovijedanje lakih tekstova. Usmene zadaće. Usmeno i pismeno prevođenje lakih francuskih rečenica načinjenih od naučenih već riječi. Gramatika: pravilni glagoli: glagoli: *sein*, *haben* i *werden*. Izabrana prozajična i poetička štiva.

VII. razred. Učenje riječi, vježbe s naučenim riječima. Tumačenje i pripovijedanje lakih tekstova. Lake zadaće; iste zadaće glasno ponavljane. Laki diktati, pisani i ispravljeni u razredu. Gramatika: Deklinacija samostavnika i pridjeva. Glagoli: *dürfen*, *mögen*, *können*, *müssen*, *sollen*, *wollen*. Najobičniji nepravilni glagoli. Glavna pouka o glagolima, koji se rastavljaju od prefiksa i koji se ne rastavljaju. Pravila konstrukcije. Čitaju se izabrana štiva. Knjiga je: Chr. von Schmid: Hundert kurze Erzählungen.

VI. razred. Izgovaranje i naglasak. Vježbe za učenje riječi. Riječi profesor glasno izgovara, učenici ih ponavljaju; za tim se riječi pišu na ploču, učenici ih prepisuju i uče na izust. Učenici se vježbaju u njemačkom pisanju. Izabrane najpoznatije riječi uče se, koliko je moguće, po stalnoj ideji: pokućstvo razreda, dijelovi tijela, odijelo i t. d. Pred njemačkim supstantivom treba uvijek da stoji spolnik. Postepene vježbe u lektiri. Usmene vježbe s pomoću naučenih riječi i čitanih štiva. Brojevi. Male vježbe u računanju. Diktati učenicima poznatih riječi. Elementarna gramatika. Pismene i usmene vježbe s pomoću već naučenih riječi i rečenica. Kratke na izust naučene pjesmice. Izabrana prozajična i poetička štiva kao pripovijetke i basne.

V. razred. Nastavak vježbi iz prošle godine. Stjecanje novih riječi. Učenje glavnih prislova. Novci, vaga i mjere. Usmene vježbe s pomoću naučenih riječi. Vježbe u razgovoru o običnim predmetima ili s pomoću slika. Glavne fraze govorene u školi pišu se i uče na izust. Postepene vježbe u čitanju i osobita pažnja na naglasak riječi i rečenica. Vježbe u razgovoru s pomoću čitanih štiva. Učenje na izust kratkih prozajičnih i poetičnih tekstova. Diktati. Elementarna gramatika. Slične usmene i pismene vježbe. Izabrana štiva. Grimm: Kinder- und Hausmärchen; Hebel: Schatzkästlein.

IV. razred. Nastavak vježbi iz prošle godine. Učenje novih riječi s pomoću usmenih vježbi prema njima udešenih. Vježbe u čitanju. Tumačenje i pripovijedanje štiva. Razgovor o čitanim štivima i tumačenim tekstovima. Usmene vježbe; pismene vježbe glasno ponavljane. Metodička obuka o gramatičkim oblicima i njihovoj porabi. Izabrana štiva. Benedix: izabrani prizori iz „Haustheater"-a. Izabrane njemačke novele. Schiller: Der Neffe als Onkel.

III. razred. Nastavak vježbi iz prošle godine. Učenje riječi. Reprodukcija u razredu čitanih štiva ili pripovijedaka. Tumačenje i pripovijedanje pisaca. Tumačenje je više literarno nego u prošloj godini; od vremena do vremena biraju se štiva, koja se mogu poreditи s francuskom literaturom. Kurentno čitanje lakih tekstova. Vježbe u razgovoru s pomoću čitanih ili tumačenih tekstova i naučenih riječi. Metodička obuka u različnim dijelovima govora. Pismene, usmene i gramatičke zadaće Prijevodi diktata. Jako jednostavni sastavci: pripovijetke, opisi, pisma. Literarno-historičke napomene pri tumačenju pisaca. Izabrana štiva. Goethe: Campagne in Frankreich; izvaci iz životopisa (Dichtung und Wahrheit); Schiller: Wilhelm Tell, Maria Stuart, lirska poezija. Kotzebue: Die deutschen Kleinstädter.

II. razred. Nastavak vježbi iz prošle godine. Učenje riječi na osnovi usmenih vježbi Tumačenje i pripovijedanje pisaca. Tumačeni tekstovi koliko je moguće, komentiraju se njemačkim jezikom. Kurentno čitanje. Reprodukcija štiva i pripovijedaka. Pis-

mene i usmene zadaće, prijevodi. Zadaće i prijevodi imaju u ovom razredu literaran značaj. Komposicija čitanih ili tumačenih tekstova. Metodička obuka u sintaksi. Tvorba i komposicija riječi. Prosodija. Povijest literature hronologičkim redom. Lessing: Dramaturgie (izvaci). Goethe: Hermann und Dorothea. Schiller: Wallenstein (sva tri dijela). Die Jungfrau von Orleans (prva tri čina). Izvaci iz historičkih djela. Kleist: Michael Kohlhaas. Heine: Izabrani dijelovi proze i poezije. Lirska poezija Goetheova. Izbor štiva iz historije i geografije.

I. razred (fakultativno). Tumačenje i pripovijedanje autora. Tumačeni tekstovi komentiraju se njemačkim jezikom. Učenici razlažu njemački. Različni sastavci. Schiller: Die Braut von Messina. Goethe: Iphigenie auf Tauris; Faust (prvi dio). Vosss: Homers Ilias (izvaci); Virgils Äneide (izvaci). Izbor balada i moderne njemačke lirske poezije. Izbor štiva iz različnih nauka. Freytag: Soll und Haben.

Naučna osnova prvih triju razreda (division élémentaire) ostaje ista i za klasičke škole, ostali pak razredi imaju ovu osnovu.

VI. razred. Učenje riječi. Tumačenje i pripovijedanje pisaca. Vježbe u govoru s pomoću naučenih riječi i tumačenih tekstova. Usmene i pismene zadaće, prijevodi. Metodička obuka u oblicima i njihovoj porabi. Iz gramatike pravilni i nepravilni glagoli. Poraba vremena i načina. Prefiksi, njihova konstrukcija i promjena značenja u glagola, koji su s njima sastavljeni. Izabrana štiva. Izbor pripovijedaka i basana. Benedix: Der Process.

V. razred. Iste vježbe kao i prošle godine. Njemačka gramatika. Samostavnik, spolnik i pridjev. Poraba izvjesnoga i neizvjesnog spolnika. Potpuna obuka u deklinaciji samostavnika i pridjeva. Stupnjevi poređenja. Deklinacija zamjenica. Pravila konstrukcije. Izabrana štiva. Campe: Robinson der Jüngere. Grimm: Kinder- und Hausmärchen (izbor). Benedix: izabrani prizori iz „Haustheater"-a.

IV. razred. Učenje riječi. Tumačenje i pripovijedanje pisaca. Usmene vježbe s pomoću naučenih riječi i tumačenih tekstova. Idiotizmi (germanizmi) i poslovice. Novci, vaga i mjere. Zadaće i prijevodi glasno ponavljani. Metodička obuka u oblicima i njihova poraba. Nepromjenite riječi: prijedlozi i veznici. Tvorba i izvođenje riječi. Izabrana štiva. Lessing: Minna von Barnhelm. Musäus: Volksmärchen der Deutschen (izbor). Kotzebue: Die deutschen Kleinstädter.

III. razred. Učenje riječi. Tumačenje i pripovijedanje pisaca. Kurentno čitanje lakih štiva. Vježbe u govoru s pomoću čitanih ili tumačenih štiva i naučenih riječi. Gramatičke zadaće, prijevodi. Izabrana štiva. Goethe: Campagne in Frankreich: izvaci iz životopisa Dichtung und Wahrheit. Schiller: Wilhelm Tell; Maria Stuart; der Neffe als Onkel.

II. razred. Učenje riječi. Tumačenje i pripovijedanje pisaca. Kurentno čitanje. Pokusi u razgovoru o komposiciji već čitanih ili tumačenih štiva. Zadaće i prijevodi. Izabrana štiva. Goethe: Hermann und Dorothea. Schiller: Wallenstein (sva tri dijela); izvaci iz historičkih djela. Hauff: Lichtenstein. Izvaci iz njemačkih historika.

I. razred se dijeli na dva odjela. *a*) classe de rhétorique. Tumačenje i pripovijedanje pisaca. Vježbe u čitanju i govoru. Pismene i usmene zadaće. Sastavci po sopstvenom izboru. Literarno-historičke bilješke pri tumačenju tekstova. Izabrana štiva. Lessing: Hamburgische Dramaturgie (izvaci). Goethe: Iphigenie auf Tauris; izvaci iz njegovih prozaičnih djela. Goetheova i Schillerova lirska poezija. Schiller: Die Jungfrau von Orleans; Die Braut von Messina. Izbor njemačkih balada. — *b*) classe de philosophie (fakultativna konferencija od 1 ure). Vježbe u govoru na osnovi pročitanoga štiva. Izabrana štiva. Goethe: Faust (prvi dio). Auerbach: Die Frau Professorin. Freytag: Bilder aus der deutschen Vergangenheit (izvaci iz XVIII. i XIX. vijeka). Lirska poezija XVIII. i XIX. vijeka.

Napokon moram napomenuti, da su prva tri razreda (division élémentaire) skoro isto što naše normalke, te učenici poslije sedmoga razreda, obično u svojoj 11. godini, prave prelazni ispit za dalju modernu (realnu) ili klasičnu odgoju. Ja sam ipak napomenuo osnovu i ovoga odjela, jer ona sačinjava s ostalom jednu cjelinu, tako da učenici već prilično pripravljeni dolaze u viši odio, a mi počinjemo s učenicima slabo i veoma često upravo nikako nepripravljenima. Našu naučnu osnovu nije nužno odjelito napominjati, jer je svakome stručnjaku dobro poznata, te će je svatko lako isporediti s francuskom. Poučavajući naše učenike nastojao sam zadnjih godina, da upotrebim novu metodu, dakako samo kratko vrijeme, da tim nijesam povrijedio naše osnove; pokuse u reprodukciji lakih štiva činio sam već u drugom razredu, češće sam zadavao ekstemporalije, u višim razredima sam njeke učenike navraćao, da se bave privatno njemačkom lektirom, a njekoliko ura smo odabrano štivo kušali i kurentno čitati; pa ovo moje maleno iskustvo i način, kako se drugdje uči njemački jezik, uvjeri me, da treba obuku u njemačkom jeziku reformirati, i to po mojem mišljenju ovako:

a) *Izgovor i čitanje.* Reforma naše obuke morala bi početi upravo s obukom u izgovoru. Razlika između govorene i pisane riječi nalazi se više ili manje u svim jezicima, a po gotovu se onaj vara, koji misli, da se njemački govori, kao što se piše. Da navedem jedan primjer. Poznato je, da se u njemačkom jeziku naglasuju korijeni riječi, dakle većinom prvi slogovi. Pošljedica toga je, da su ovi slogovi sačuvali svoju staru punoću i jakost te od česti zamijenili stare samoglasnike dvoglasnicima, ali drugi slogovi i dočeci oslabili su tijekom mnogo stotina godina tako,

da su se ili sasvim izgubili ili se tek slabo čuju, n. pr. od oblika *maniscono* (gen. plur.) postalo je *Mensch-en*, u kojem se drugo *e* i ne izgovara. Istina je, da se njemačko pismo već više puta moralo ravnati po govoru, ali ono je ipak sporije od živoga govora, te nema dvojbe, da njemački jezik mora poći putem, kojim je engleski pošao, na ime, da će se riječi sve to više skraćivati, da je razlika između pisane i govorene riječi veoma velika i da će ona sve veća postajati. Mi pišemo n. pr. *guten Morgen*, a Nijemac izgovara *gutn Morgn*, a takvih dočetaka, u kojima se samoglasnici ne izgovaraju, ima mnogo, pa i takvih, o kojima u našim gramatikama nema ni spomena; ima riječi, u kojima se samoglasnik u sredini izgovara, njeki se suglasnici ne izgovaraju, kako se pišu, a po gotovu ne dvoglasnici i t. d.

Način, kako sada učenici uče izgovarati, nije dobar. Evo primjera. Nije dosta napomenuti, da se samoglasnici u njekim dočecima ne izgovaraju, a u njekim slučajevima, da se moraju izgovarati, jer dijete, koje je istom osam dana u školi, ne će ni pravila ni izuzetka razumjeti, a po gotovu nije metodički, što se njekoliko strana kasnije među vježbama u čitanju nalaze ovako pisane riječi: *Na-gel*, *Ku-gel*, *Re-gen*, *Sä-bel* i t. d. Zar se tim učenik upravo ne sili, da izgovara samoglasnike u dočecima, pače da ih naglasi, a oni se u običnom govoru i ne čuju? Novije francuske i engleske gramatike uvele su fonetičku transkripciju, ali ja bih se odrješito protivio, da se ta transkripcija upotrebi i u njemačkoj gramatici, i to za to, što je nijesam našao ni u jednoj od boljih tuđih gramatika njemačkoga jezika; osim toga morali bi učenici pamtiti i znakove transkripcije i znakove ortografije; razlike između dva njemačka *k*-glasa ne će učenici i onako shvatiti s pomoću transkripcije, a po gotovu nastala bi smetnja, kad bi učenik vidio iste ili slične riječi drukčije pisane, a to se u njemačkom jeziku jako često događa n. pr. oblika *wurde* i *würde*, *Zahl* i *vollzählig*, *senken* i *sänken*, *sprengen* i *sprängen* i t. d. učenici i onako ne mogu razumjeti bez gramatike, pa za što da im se posao još i transkripcijom oteščava? Po mom mnijenju uspjeh obuke zavisi o tome, da učitelj učenike najprije točno o tom uputi, kako koji glas nastaje, gdje nastaje i kakav položaj imadu pri izgovaranju jezik i usne, pa da ih tako dugo uvježbava, dok ga pravo ne shvate. Kad učenici nauče pojedina slova izgovarati, onda ih treba vježbati u čitanju, ali ne riječi, nego cijelih štiva. Najbolje bi bilo početi s malom pjesmicom, lakom i slogom i sadržajem, koji učenicima mora biti poznat. Za to neka učitelj štivo najprije prevede, a za tim pročita, na to neka učenici najprije pojedince čitaju, poslije klupa za klupom, a napokon cijeli razred. Ovakve se vježbe moraju često ponavljati pa istom kad učitelj vidi, da su učenici prilično napredovali, neka im jedno štivo zada, da ga kod kuće nauče čitati. Pri čitanju neka učitelj nema druge svrhe na umu, nego

dobar izgovor, za to neka ne pazi na to, da učenik već sada značenje koje riječi nauči, a štiva neka ne budu „praktično“ udešena, nego svojim sadržajem zanimljiva, a to će dosta podržavati volju i pozornost učenikâ.

Osim toga pjevaju njeki učitelji s učenicima lake pjesme, da tim ubrze obuku. Ja u tom nemam iskustva ali mislim, da će to sredstvo u učenicima do duše povećati volju za tuđi jezik, ali ako i jest korisno, što pjevači moraju pojedine samoglasnike katkad duže izgovarati, opet je štetno, što naglasak arije i govora (Wortaccent) nije svagda isti, te bi početnik mogao slog, koji je doista kratak, dugo, a nenaglašen slog naglašeno izgovarati. I bez toga sredstva će učenici riječi izgovarati, kako se doista govore, dakako ne odmah, nego iza duže vježbe, ali učitelj će bar opaziti postepeni napredak te se ne će kao do sada katkad još u četvrtom razredu baviti samo čitanjem, da ukloni opažene nedostatke u izgovoru i naglasku, a onaj ružni otegnuti izgovor nestat će sasvim.

b) *Učenje riječi i gramatika.* Bez dvojbe je pravo načelo, da učenik mora naučiti što više tuđih riječi, jer kao što radnik bez oruđa ne može ništa učiniti, tako ne će ni učenik bez dovoljnoga broja riječi moći tuđi jezik govoriti. Množina riječi, koju čovjek treba, ravna se dakako po položaju, što ga tko u ljudskom društvu zauzimlje, i po obrazovanosti; radniku u engleskom majdanu dovoljno je i 500 riječi, ali učenici, koji već po svojoj odgoji imadu širi intelektualni horizont i koji su pozvani, da budu danas sjutra cvijet ljudskoga društva, trebaju bar 2000 riječi, a na prvom mjestu zadaća je škole, da oni tu množinu doista nauče, i to na najlakši način. Taj je način zorna obuka, koja bi se morala u prvom početku što više upotrebljavati; njom će učenik kud i kamo više riječi naučiti nego po staroj metodi, po kojoj su učenici učili riječi iz pojedinih rečenica, te kad bi zaboravili rečenicu (a to se brzo događalo), zaboravili bi i riječi, tako da su samo s mnogom vježbom i s velikim naporom (memoriranjem) i u rijetkim slučajevima stekli dovoljan broj riječi. Zorna obuka pak mnogo je zanimljivija, i učenici će radije po njoj učiti, a potrebite slike lako je nabaviti, pa kad one ne bi bile više dostatne, neka se odmah nastavi s cijelim štivima, u kojima bi se morale obrađivati stvari običnoga života, samo bi tih štiva moralo biti mnogo, a psihologički principi, po kojima se obrađuju, moraju biti iskušani. Takvih od česti jako dobro obrađenih štiva nalazio sam osobito u vježbenicama A. Levy-a (docenta u sveučilištu i profesora u liceju Charlemagne) „Méthode pratique de la langue allemande“. Za učenje riječi mogla bi se prirediti ova štiva: tijelo, odijelo, obitelj, kuća, hrana, životinje, rude, biline, škola, glazba, obrti, trgovina, općina, država, svemir, godišnja doba, zajutrak, ručak, večera, posjet, put, pošta, brzojav, nauke i t. d. Broj štiva se može još jako povećati, a način, kako se obrađuju,

*

veoma je raznolik, tako da bi pravo čudo bilo, kada učenik iza mnogostranoga obrađivanja štiva ne bi zapamtio po njekoliko riječi, koje bi mogao nazvati svojom stalnom svojinom. A da vježbenica ne bude previše jednolična, mogle bi se ovdje ondje umetnuti sitne pjesme i pripovijetke, zarad kojih će učenici još više zamilovati tuđi jezik.

Ali osim riječi moraju učenici iz štiva naučiti i gramatiku, jer će vježbajući se na osnovi štiva u govoru i sami nesvijesno naći pravila, po kojima se veže subjekt sa predikatom, imenica s atributom, objekt s glagolom, a učitelj ih ima samo na to upozorivati i nastojati, da ta pravila za uvijek uđu u njihovu svijest. To je skoro sasvim ista metoda kao ona, po kojoj majka uči svoje dijete govoriti: i dijete tako uči riječi te upotrebljava nesvijesno gramatička pravila. Ja, a bez dvojbe i svi učitelji njemačkoga jezika, imali smo učenika, koji su znali oblike i glavna pravila, a zadaćama ipak su dokazivali, da ne znaju ni ortografije ni gramatike, a uzrok je tomu, što pojedine rečenice, koje nijesu ni u kakvom odnošaju među sobom, nijesu u njima mogle probuditi prave volje za jezik, te su zadane prijevode prepisivali, a pošljedica toga bila je, da nijesu znali oblika upotrebljavati. Za to mora po novoj metodi gramatika tijesno biti skopčana s vježbenicom te se ne smije odjelito učiti, a i onako trebat će u početku ograničiti se na najnužnije, a to je spolnik, pridjev (atribut), zamjenice, osobito lične i prisvojne, present, imperfekt i futur glagola, pitanje i glavna pravila konstrukcije, a skoro sva obuka ima se svršiti u školi, tako da učenici ne će biti previše opterećeni, a učitelj će imati više prilike nego do sada, da se bavi oko pojedinih učenika.

Ni zadaća ne treba u prvom početku zadavati, nego ih treba čim drugim naknađavati. Već od g. 1883. predlagali su različni stručnjaci u „Bulletin-u de la société pour l' étude des questions de l' enseignement secondaire" u tu svrhu ekstemporalije, a francuska vlada, kad je g. 1890. pozvala profesore licejâ, da odgovore na pitanje, kako bi se mogli učenici odteretiti, uvela ih je u škole. Ekstemporalije imadu dvojaku prednost pred zadaćama; prvo prestat će prepisivanje, jer učitelj nadzire, a drugo, učenici će se priučavati na samostalan rad. Primjena ekstemporalija veoma je raznovrsna, ali najprije neka se uči pravopis, a onda neka se ide postepeno dalje. Ova bi se obuka upotrebila u prva tri razreda.

c) *Reprodukcija.* Obuka u IV. i V. razredu ne bi više smjela obuhvatati male opise i pripovječice, nego treba početi sa štivima od dvije i više strana. Na osnovi toga štiva morali bi se učenici vježbati u težim gramatičkim pravilima i u reprodukciji. Učitelj mora dakako učenika pozorno u reproduciranju upućivati, a i u čitanci moraju njeki primjeri biti već izrađeni, jer će učenik do duše imati dosta prilike vježbati se u školi, ali ovi primjeri neka mu budu od pomoći, kada se kod kuće vježba u pripovijedanju

za školu. Glavna briga učiteljeva mora biti, da mu učenici štivo što kraće pripovijedaju. Poznato je, da djeca rado na široko pripovijedaju, pa ih za to treba uvijek upozorivati samo na glavne momente štiva te nastojati, da koliko je moguće, ne upotrebljavaju iste izraze, koje nalaze u štivu, a to će se postići najlakše tako, da se odabrano štivo rastvori u niz pitanja, a odgovori na ta pitanja redom čitana moraju biti kraće i drugim načinom pripovijedano štivo.

Osim toga moralo bi se već u ovim razredima paziti na biranost izraza i osobito na ono, što čini osobinu kojega jezika, na ime na idiotizme i poslovice, jer samo onaj, tko poznaje idiotizme kojega jezika, taj ga doista dobro i govori. Za to nije dosta baviti se reprodukcijom, nego treba sva štiva prevoditi sasvim u duhu hrvatskoga jezika, pa će tako biti obilno zgode upozorivati učenike na osobine jednoga i drugoga jezika. Njemačke idiotizme i poslovice (rečenice) trebalo bi u čitanci različnom štampom označiti, a na kraju knjige mogli bi se alfabetskim redom s prijevodom naštampati. O važnosti idiotizama za jezik valja da već nitko ne dvoji; ta i praktički kursovi srednje vrijednosti taj predmet s velikom pomnjom obrađuju te svršavaju s poređenjem idiotizama tuđega jezika s idiotizmima materinskoga jezika. U VI. razredu trebalo bi metodički učiti gramatiku, a štivo toga razreda imalo bi biti tako udešeno, da se na njemu mogu gramatička i sintaktička pravila objašnjavati i tumačiti. Iz poetike neka se uzme samo najnužnije: naglasak, ritam, različne vrste srokova, nibelunški stih, jambski peterac i najobičniji lirski stihovi, ostalo pak naučit će učenici za obuke u materinskom jeziku, a učitelji njemačkoga jezika morat će samo nastojati, da to znanje upotrebe pri čitanju njemačke poezije.

Zadaće u IV. razredu morale bi imati praktički smjer, a mogle bi biti i domaće i školske. Takve zadaće su namire, ugovori, molbenice, pisma i t. d. U V. razredu moglo bi se početi s prevođenjem s hrvatskoga na njemački jezik, a poslije mogle bi se zadavati reprodukcije, opisi i po koja metrička zadaća.

d) *Književnost i lektira.* U VII. i VIII. razredu učila bi se kao i do sad književnost te bi i razdioba gradiva mogla ostati ista; u VII. razredu neka se uzme književnost do romantičke škole, a u VIII. ostala književnost do novoga doba. Pri učenju književnosti moralo bi se više nego do sad paziti na nutarnji savez, u kojem pojedini dijelovi među sobom stoje, jer ako bi se, recimo, hrvatska književnost i mogla tumačiti od vijeka do vijeka, taj se način ne može za njemačku književnost upotrebiti, jer su pojedini njezini dijelovi previše tijesno skopčani, a po gotovu je velika pogrješka, što još sada učimo austrijsku književnost odjelito, kao da je kakvim zidom odijeljena od njemačke, a ipak su niti, koje je vežu s ostalom književnošću, jako jasne i čvrste. Osim toga trebalo bi se na živote pojedinih pisaca samo u to-

liko osvrtati, u koliko su važni s obzirom na njihova djela, ali bi se nasuprot moralo više paziti na karakteristiku pojedinih djela, a kod najvažnijih trebalo bi točno ocrtati i položaj, koji u književnosti zauzimlju. Zadaće u tim razredima neka budu refleksije, rasprave, hrije, književne zadaće i po koji pokus o komposiciji njekih djela.

S tim obuka u njemačkom jeziku nije već svršena, jer bi se učenici morali baviti i privatnom i školskom lektirom. U tu svrhu bi se morale dakako preustrojiti naše učeničke knjižnice. U Francuskoj ima u velikoj većini liceja svaki razred svoju knjižnicu, za nas pak bilo bi dovoljno i to, da cio zavod ima jednu knjižnicu, ali knjižničar bi morao biti učitelj njemačkoga jezika, jer će samo on, koji svoje učenike najbolje poznaje, za njih odabrati zgodno štivo, na ime štivo, koje prilikuje znanju učenikâ i koje ne će toliko djelovati na njihovu maštu, koliko na srce i ćud. U toj knjižnici morale bi biti knjige za mladež, n. pr. Grimm, Musäus, Hebel, Schmid, Hoffmann, Nieritz, i to u više eksemplara, za tim klasična književnost i najvažnija djela novijega doba epske, lirske i dramatske poezije. I u školi treba čitati, jer od onih kratkih sadržaja, što ih imamo u školskoj knjizi, nema nikakve koristi, učenik iz njih ne može sebi stvoriti pravoga suda o pojedinim djelima i književna povijest nema velike vrijednosti, ako se bar najznamenitiji proizvodi književni ne pročitaju. U školi bi trebalo čitati bar Nibelunge, Laookona, Fausta (I. dio), Wilhelm Tella, a ostalo neka učenici čitaju, koliko je moguće, kod kuće. Čitanje u školi bilo bi radi nedostatka vremena kurentno, ali bi učitelj ipak upozorivao učenike na pjesničke ljepote i na komposiciju djela te ih upućivao u tome, kako se takva djela čitaju, o čem naši učenici nemaju pravoga pojma. U školi bi se moglo čitati već u VI. razredu; ta ima krasnih njemačkih pripovijedaka i novela, koje će učitelj s učenicima za dvije ure u školi pročitati te ih uz to upućivati, kako će što veću korist imati od čitanja i upozorivati ih na etičke momente štiva. Ovakove dvije ili tri vježbe na godinu povećale bi bez dvojbe volju za privatnu lektiru, pa budući da će učenici učeći po novoj metodi biti mnogo vještiji njemačkomu jeziku, trebalo bi im, kao što to nalaže naša naučna osnova za hrvatski jezik, odrediti, što uz svaki tečaj iz njemačke književnosti pročitati moraju.

Tko isporedi francusku naučnu osnovu za njemački jezik s ovim mojim pokusom reforme obuke, vidjet će, da sam se je samo u glavnome držao, jer su druge prilike u Francuskoj, a druge u nas, a po gotovu što se tiče broja ura, nije moguće i nije nužno, da se povedemo za Francuskom. Ja se nadam, da bi se i sa 20 ura na nedjelju mogao u nas postići jako povoljan uspjeh, pa budući da se sada i onako radi o reformi realaka, mogli bismo tih 20 ura ovako razdijeliti na 8 razreda: prva tri razreda po 3 ure, IV. i V. razred po 2 ure, VI. razred 3 ure, VII. i VIII. po 2 ure. Tako bi sve srednje škole imale jednu naučnu osnovu za njemački jezik.

Pri koncu ovoga svoga članka hoću da prikričim, da je ovo do sada rečeno samo okosnica osnove moderne obuke u njemačkom jeziku; sve četiri do sada napomenute točke treba na tanko izraditi; taj sam posao ja u glavnom svršio, pa ako bude zgode, bit će i o tome govora u našem „Vjesniku“.

Dr. *I. Scherzer.*

Prilog poznavanju tercijarne formacije u Hrvatskoj.

U ovoj raspravi nastojao sam, da po mogućnosti geologički opišem jedan dio zemaljske kore, što pokriva kraljevinu Hrvatsku. Obazrevši se gotovo na sve izvore, koji o tom predmetu rade, gledao sam, da sastavim općenu sliku tercijarne formacije u Hrvatskoj što na temelju sopstvenoga iskustva, što na temelju literature koja je i kod onako kratkoga vremena, što se geologija u nas obrađuje, dosta obilata. Najstarije vijesti teku već od godine 1847., kad je O. Heer opisao radobojsku tercijarnu faunu insekta; od toga doba dalje nalazimo skoro svake godine rasprava o tom predmetu, razasutih po različnim časopisima, kao što su „Jahrbuch“ i „Verhandlungen der k. k. geologischen Reichsanstalt“, „Denkschriften“ i „Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften“, sve u Beču, „Rad jugoslavenske akademije“ u Zagrebu; osim toga ima mnogo radnja, koje su napose štampane. Najviše pak imam da zahvalim blagopokojnome, do danas prvome geologu u Hrvatskoj, Pilaru i prof. Gorjanović-Krambergeru, koji su mi svojim savjetima mnogo pomogli.

I. O tercijarnoj formaciji u opće.

Tercijarna formacija ili (kako se u kratko običava zvati) tercijar predzadnja je karika geologičkih tvorbi, koje sastavljaju koru naše zemlje; ona je, kako bi historici rekli, novi vijek u historiji naše zemlje, dok se aluvij i diluvij mogu smatrati najnovijim vremenom ili upravo sadašnjošću. Na berlinskom geologičkom kongresu držanom g. 1885. nakon velike prepirke jednoglasno je zaključeno, da se diluvij i aluvij odijele od kainozoičke grupe i da se stvori peta grupa formacija, i to antropozoička, t. j. doba čovjeka. Naziv taj uzet je za to, što danas već nema dvojbe o tom, da je čovjek živio već u diluvijalno doba, ili bar u njegovim pošljednjim odsjecima, kako nam to posvjedočavaju mno-

gobrojni ostaci po spiljama. Tu nalazimo pored ostataka potpuno diluvijalne faune i pored kosti mamuta dovoljno dokaza o sigurnoj eksistenciji diluvijalnoga čovjeka. Po zaključku pomenutoga kongresa uglavljeno je pet grupa formacija, i to: azoička, paleozoička, mezozoička, kainozoička i antropozoička. U kainozoičku se grupu broji po najnovijem shvaćanju tercijarna formacija. Ne ću tih grupa potanje opisivati, jer to nije svrha ove rasprave, već prelazim odmah na općeni karakter tercijarne formacije. Uz tercijarnu perijodu primila je površina naše zemlje po malo oblike u bitnosti onakve, kakve ih mi danas vidimo. Cjelokupni značaj tadanje faune i flore tijesno se veže s današnjim. Na početku kainozoičke perijode počinju se stanoviti bilinski i životinjski oblici znatno razvijati, a prvi put se pojaviše već u mezozoičko doba. Takvi su oblici „Angiospermae", dakle lisnato drveće, kojemu nalazimo prve tragove u gornjoj kredi, za tim „Palmae", „Batrachia", „Squalidi" i ribe koštana skeleta, a osobito sisavci. Sisavci i lisnato drveće bitni su biljeg tercijarne periode. U donjem tercijaru pojavljuju se prvi zastupnici „Placentalia", među kojima su najvažniji „Anoplotherium" i „Palaeotherium"; k njima se pridružuju i ogromni „Loxolophodon" i „Dinoceras"; to su predci mladotercijarnih „Dinotheria", „Mastodonta" i pravih slonova. Za mladotercijar su karakteristični „Anchiterium" i „Hipparion" kao preteče konja, za tim „Rhinoceros", „Mastodon", „Dinotherium", „Elephas", „Cervidae", kojima se pridružuju napokon medvjedi, psi, mačke i različni majmuni. Što ulazimo u više vrste tercijarne formacije, s tim nalazimo više oblika i bilinskih i životinjskih, u kojima upoznajemo oblike vrlo slične, pače istovetne s današnjima; s toga broj u tercijaru zastupanih recentnih oblika s mladošću naslaga raste. Tako se n. pr. uzimlje, da miocenska fauna „Mollusca" sadržava 10—40% još i sad živih vrsta, ona starijega pliocena 40—60%, a najmlađega pliocena 60—90%; ovaj ima dakle gotovo istu faunu „Mollusca", koja još i danas živi.

U ovoj se tvorbi pokazuju već znatne klimatske suprotnosti, što bijaše uzrok, da su se istodobne taložine sve većma razvijale u različne „facies". Sada su se stvorili klimatski pojasi; nije bilo više one jednoličnosti od pola do ekvatora kao u starijim epohama naše zemlje. Toplina se smanjivala, a isoterme se primicahu ekvatoru; uslijed toga su se flore po malo stegnule u svoje današnje granice. Oblike, koje nalazimo utisnute u sedimentima polarnih krajeva, vidimo danas samo na polutniku. Resultat je tih pojava bio, da su flore jedne iste tercijarne taložine gubile po malo tropski značaj te primile značaj umjerenoga pojasa. Razvitak obala bio je u tercijaru posve drugi, no sekularna ga dizanja i spuštanja sasvim promijeniše i dadoše mu oblik, kako ga danas vidimo. Znatni su prostori bili pokriveni vodom, a zalivi i morski rukavi pružahu se daleko u kopno. Kad se tlo

počelo polagano dizati, došle su mnoge obale na suho, mnogi su zatoni i kanali presahli, a u većim dubljinama postala su zatvorena mora. Predašnja su ostrva sastavljena s dubokim dolinama, a drugima se opseg povećao. U dubokim isušenim dolinama sakupljala se atmosferska voda, i tu se stvoriše jezera. No bilo je osim toga i znatnoga spuštanja tla, n. pr. sjeverno-evropska ravnina. Ove su oscilacije uzrokovale današnji oblik kopna i mora, te su ujedno bile uzrok izmjeničnom taloženju morskih, lužnovodnih i slatkovodnih taložina. Flore pak i faune putovahu od jednoga mjesta na drugo, da sačuvaju sebi eksistenciju. Postanak najviših vertikalnih kontura na zemlji, kao što su n. pr. Karpati, Pireneji, Alpe, Himalaja, Ande ubrajamo u tercijarnu tvorbu. Vrste stalożene u prvoj polovini ove tvorbe nalazimo danas na njekim vrhuncima Himalaje do 5000 mt. visoko uzdignute.

Iz ovoga, što je do sad rečeno, možemo načiniti ovu karakteristiku tercijarne formacije: Tercijar je doba palma, lisnatoga drveća i sisavaca; pored njih se izvanredno razvijaju „Mollusca". Pod različnim klimatskim utjecajima, koji postanak visokih gora još više zamrsuju, nastaju u morima i njihovim zatonima najrazličnije lokalne faune. Slično biva na kopnu i u slatkoj vodi. Klimatski se odnošaji približuju sve više našoj epohi, u istoj se mjeri umnožavaju bilinski i životinjski oblici, koji su sa sadašnjima istovetni. Razlika među zemaljskim odnošajima i organskim životom u tercijaru je veća nego u kojoj predašnjoj formaciji, te nam representira pošljednji stepen razvoja naše zemlje, prije nego ulazi u epohu sadašnjosti. Tercijarna perijoda ispunjuje pošljednji list zemaljske povijesti, prije nego se pokazao na zemlji čovjek.

Razdioba ove formacije vrlo je teška. Taložine tercijarne perijode dokazuju, kako su se mnogo puta preobrazile faune svih mora i flore svih kontinenata. Te su preobrazbe pače bile u svakom moru i na svakom kopnu druge, a to neizmjerno otežčava odnošaje, osobito ako pomislimo, da su se uslijed pomicanja isoterma organizmi selili, te po tome da moraju biti iste starosti taložine, koje imaju iste organske ostatke, ali se nalaze u porazdalekim širinama jedna od druge. Relativnu starost tercijarnih naslaga moguće je odrediti samo tako, da im faunu poredimo s faunom susjednih mora, a ta mora imamo smatrati za ostatak tercijarnih. Ekvivalencija s tim je veća, što su naslage mlađe; a obratno, gdje se karakteri umnožavaju, to je svjedočanstvo veće starosti.

Razdioba tercijarnoga sistema učinjena je po procentnom odnošaju još živih vrsta „Mollusca" prema izumrlima. Na toj osnovi razdijelio je Lyell godine 1832. tercijar ovako: 3. pliocen, 2. miocen, 1. eocen. No napredak nauke nije se time zadovoljio, te je Beyrich g. 1854. predložio za mlađi dio starotercijara naziv „oligocen".

M. Hoernes je pliocen i miocen nazvao zajedničkim imenom „neogen“, a K. A. Zittel označio je eocen i oligocen „eogenom“. Tako bismo imali ovu glavnu diobu tercijarnoga sistema:

4. pliocen, } neogen,
3. miocen, }
2 oligocen, } eogen.
1. eocen, }

Toliko neka je dosta o tercijaru u opće. U općena razmatranja potankosti cjelokupnoga tercijara u Hrvatskoj i na specijalne stvari ovdje se ne ću upuštati, jer mi to ovdje nije svrha. Zadaća je ovoga općenog dijela, da prikaže kratku sliku razvitka tercijara u opće, a u drugom osobitom dijelu gledat ću, da općene zaključke i pravila, što sam ih prije spomenuo, primijenim na proučavanje razvitka tercijarne formacije u kraljevini Hrvatskoj.

II. Razvoj tercijara u Hrvatskoj.

Kao sve znanosti, tako je i geologija bila u nas do skora nejako čedo; njom se je bavilo tek njekoliko ljudi, i to više od zabave, nego kao stručnjaci. Nije se sistematički proučavalo zemljište naše domovine, kako je to bilo u drugim zemljama. Dok su Englezi već imali gotovih geologičkih karata, naši se ljudi tek sjetiše geologije; pak i tu moramo priznati žalosnu istinu, da su nam domovinu prvi počeli proučavati tuđinci kao Štur, Foetterle, Stoliczka, Stache, Paul, Neumayr, Tietze i dr. Svoje radnje objelodaniše oni koje u djelima geologičkoga zavoda u Beču, koje u publikacijama bečke akademije nauka. U nas se zanimahu oko geologije pokojni dr. J. Schlosser-Klekovski (koji je u ostalom veoma zaslužan i za hrv. floru) i drug mu pokojni L. Vukotinović, kojega imamo držati ocem prirodne nauke u Hrvatskoj u opće, a napose botanike. Objeručke bjehu u svoje doba primljene njegove radnje: „O petrefaktih u obće i o podzemnoj fauni u flori susedskih lapora“, onda „Tvorba i njezino trajanje“, Trećegorje okoline zagrebačke“ i dr. Premda te radnje nemaju danas one vrijednosti, što su je njegda imale, opet im historičko-literarna vrijednost ostaje uvijek, jer su one temelj svim kasnijim sličnim radovima. Te su radnje nukale kasnije naučnjake na dalji rad u geologičkom proučavanju naše domovine. Znamenita je posmrtna radnja pokojnoga Živka Vukasovića, u kojoj je nastojao prikazati prijeglednu geologičku sliku trojedne kraljevine.

Što se tiče paleontologičkoga bogatstva, pripada naša zemlja među prve te vrste. Eocenska fauna zastupana je divno kod Kosavina blizu Bribira u Vinodolu. Miocen je sjajna točka u pogledu paleontologičkom s obzirom i na životinjske i na bilinske ostatke. Radobojske insekte obrađivao je Heer, ostatke vodenoga sisavca iz istoga mjesta H. v. Mayr. Ribe podsusedske i radobojske opisali su prvi Heckel i Steindachner u Beču, a kasnije dr. Gorjanović-Kramberger. Van Beneden, profesor louvainskoga sveučilišta, opisao je fragmentarni kostur morskoga sisavca (Mesocetus), koji je izvađen iz susedskoga lapora. Miocensku faunu morskoga i sarmatskog lika iz Banovine obradio je god. 1873. Đ. Pilar. Obilatom lužnovodnom faunom iz miocena i pliocena bavili su se Neumayr i Paul, a osobito prof. Brusina, u novije doba i dr. Gorjanović-Kramberger. Bilinske ostatke iz miocena u Radoboju opisali su Unger i Ettingshausen. Krasnu floru susedsku počeo je prvi obrađivati Vukotinović, a nastavio je Pilar u svome monumentalnom djelu „Flora fossilis Susedana“. Najznamenitije ležište paleontologičkih ostataka je Radoboj, jer nema nalazišta, gdje bi se ostaci ljepše sačuvali no u tamošnjim laporima. Ima tu cvijeća, kukaca, riba, pače i lepira. Prvu vijest o Radoboju donio je prof. Studer u „Zeitschrift-u für Mineralogie von Leonhard 1829“; za tim je došla kratka bilješka od H. v. Rosthorna (Bull. soc. géol. de France 1833. III. str. 299), onda od Bernatha i Maurera (Bergwerksfreund, VIII. str. 209 Leon. u. Bronn. Jahrb. 1845. str. 237). Najvažnije i najjasnije vijesti potekoše od prof. Ungera, koji je već g. 1838 (Steierische Zeitschrift IV. str. 75. i Jahrbuch 1840. str. 726) dao popis od 100 različnih bilina; kasnije opisao je i više insekta i dodao profil (Acta Acad. caes. Leop. Nat. cur. Vol. XIX. T. II.). Lijepi se lokaliteti nalaze u samoj okolici zagrebačkoj, u Sv. Ksaveru i Sv. Šimunu, gdje je oko sabiranja osobitu zaslugu i priznanje stekao umirovljeni gimn. prof. Kiseljak. Iz vrapčanske kamenare sastaviše lijepu zbirku sarmatskih i prepontskih okamina dr. Gorjanović-Kramberger i pisac ovoga članka. Osim toga ima i mnogo drugih lokaliteta, koje će biti prilika i kasnije još spomenuti.

Ovaj nam kratki prijegled o radu na polju geologije u nas daje i opet lijep dokaz, da i Hrvati umiju napredovati u naukama. Evo imamo već njekoliko godina općenu geologičku kartu Hrvatske i Slavonije; a jubilarna izložba hrv.-slav. gospodarskoga društva g. 1891. dala nam je nov dokaz, da se geologija u Hrvatskoj sve više njeguje, jer je na njoj izložena specijalna geologička karta zagrebačke gore (1 : 75.000). Taj prvi krasni pokus izveden je u našem narodnom miner. geol. muzeju zajedničkim trudom današnjih prvih geologa naših, nezaboravnoga Đ. Pilara i dra. Gorjanović-Krambergera.

a) Petrografičke oznake.

Kao pretežno sastavni dio tercijara vidimo pješčenjake, vapnence, gline, lapore, konglomerate, pijesak i koturinje.

Pješčenjaci pojavljuju se na mnogim mjestima u znatnim količinama, oni su sitnozrni s manje ili više tinjca, glinasti, sivi, muzgavo žuti, zelenkasti, zeleni i t. d. Pješčenjaka ima u Pri-

morju. Vidimo ih u dolini Lovče, kod Zrinja, među Hrastovicom i Jabukovcem; tu su pješčenjaci zelenkasti te imadu osim numulita i jezgara moluska; za tim ih ima uz Kupu, u okolici Lasinje; u dolcu Rječine dosežu debljinu od 30—60 met. Pješčenjaci gore zagrebačke, trakošćanske i mihovljanske, Ivančice i Kalnika jesu ili sitnozrni i tanko škriljavi, ili krupnozrni i debelo vrstani, a u moslavačkoj se gori pojavljuju glinasti debelo vrstani. pecten, clypeaster i dr. Trup Kosteljske gore sastavlja i znatni dio pješčenjaka.

Vapnenci su isto tako rašireni kao i pješčenjaci. U starotercijaru puni su vapnenci numulita i tvore t. zv. numulitnu formaciju. No i druga „foraminifera" pomažu mnogo tvorbu vapnenaca kao n. pr. „alveolina". Dok u različnim etažama mlađega tercijara tvore vapnence različne vapnene resine, a ono se osobito ističe „lithothamnium ramosissimum" tvoreći t. zv. litavac, koji ne fali skoro nigdje, gdje se mladotercijarna formacija razvila; on obrubljuje zonalno većinu naših gora, n. pr. zagrebačku, moslavačku, Kalnik, Ivančicu, samoborsku i dr. Numulitnoga vapnenca nalazimo lijepo razvitoga u dolini od Klane preko Grobnika, Bakra, kroz Vinodol do Novoga.

Gline i *lapori* su taložine većih dubljina, a vapnenci su se se taložili na pličim mjestima. Ovamo idu ilovine (Tegel). Kao takve označuju se plastičke gline različnih mlađih tercijarnih tvorbi, te se govori o morskim, sarmatskim, kongerijskim ilovinama prema starosti i karakterističnim okaminama. Ove su tvorbe za paleontologa i rudara od najveće važnosti. U jasno vrstanim laporima sačuvala nam se u Radoboju, Susedu, Sv. Nedelji i drugdje cijela fauna i flora, a gline i ilovine sadržavaju smeđega ugljena i lignita u varaždinskoj i križevačkoj županiji, u zagrebačkoj, moslavačkoj i u glinskim gorama. Ovamo idu i radobojski sumporonosni laporni škrilji, za koje je C. M. Paul dokazao, da pripadaju u sarmatske taložine. Gline bivaju na mnogim mjestima škriljave, pa tada se zovu škriljaste gline (Schieferthon), koje prelaze ovdje ondje u glinaste škrilje (Thonschiefer), koji se teško razlikuju od paleozoičkih, jer imaju vrlo sličan petrografički habitus.

Pijesak sitnozrni i krupnozrni isto je tako ovdje neznatne važnosti kao i u starijim formacijama. Ima ga na ravnici buničkoj, gdje je crven. Duž cijele Ivančice i bistričke gore nalazimo neogenski pijesak. Kod Karlovca ima debela naslaga belvederskoga pijeska. koji prelazi u ilovaču. Isto vidimo i na desnoj obali Gline oko Oblaja. Osim toga ima ga na mnogim mjestima uz kongerijske naslage.

Koturinje i *šljunak*, dolaze jako često, te su morskoga ili riječnog postanja. Za prvo neka bude primjer litavac, koji ovdje ondje prelazi u konglomerate i breče, koje nalazimo svuda po Hrvatskoj razvite. Drugo je belvederski šljunak. Nalazimo ga istočno od Bjelovara i Novoga grada, među Dravom i Savom, debele su naslage kod Apatovca, kod Karlovca i kod Rakovpotoka. Za tim ga ima i u Banovini, pa i na drugim mjestima.

Konglomerati su proizvod slijepljenoga šljunka i koturinja. Oni prate većinom pješčenjake. Nalazimo ih na mnogim već češće spomenutim mjestima, tako u Banovini, Vinodolu, u okolici Kalnika. Gdješto imaju ugljena. U samoborskoj gori pojavljuju se konglomerati na više mjesta u znatnom razvitku, a u Petrovoj gori se sastoje od krupnih komada.

b) Vulkansko djelovanje.

Stijene izbačene za tercijarnih tvorbi iz utrobe naše zemlje nalik su u petrografskom pogledu na današnju trahitsku i bazaltnu lavu te su kao i lava združene s nakupinom suvislih izbacina. Pretežu trahiti, bazalti, audesiti, fonoliti. U našoj domovini ima tercijarnoga eruptivnog kamenja na njekoliko mjesta. Uz šljeme Ivančice provalili su audesiti. i to augitni, te su tamošnje slojeve ugljena na desnoj obali Bednje mnogo puta raskomadali i u slogu poremetili. Na cesti iz Rogatca u Krapinu pod crkvom Sv. Roka, za tim na južnoj strani Macelja, kod Podgorja i Ravne gore spominju se eruptivne stijene. One leže između eocena i neogena, dakle su postale u tercijarnoj tvorbi, valjada za neogena. Kod Radoboja ima na međi dolomita zelen, polumačkast i polurnjažast kamen nalik na plutonički zelenjak. U Očuri kod lepoglavske kaznione ima eruptivnoga kamenja sa sjajnom željeznom rudačom. U okolici južno od Gline kod sela Oblaja i Bojna nalazi se u području tamošnjega eocenskog pješčenjaka ovdje ondje serpentin, za koji misli Tietze, da je mlad; kod Vješala brijega nalaze se u tom serpentinu listići broncita tumbakaste boje; to je najveća masa serpentina u tom području. Južno od Gline u području eocenskoga pješčenjaka dolazi kamen, koji se može poreditи s talijanskim „gabbro-rosso". Postanak prvobitnih kamena, od kojih se je taj serpentin razvio, stavlja Tietze u mladi eocen. Na visini gorske kose idući od Biljeka preko Raisiče-kose do Staroga sela ima riolitnih pršinaca i bjelkasta varijeteta, što je Zirkel zove litiodit; isto nalazimo među Petrinjom i Gorama.

c) Paleontologički karakteri.

Tercijarni sistem pokazuje sa svojom faunom i florom bitne suprotnosti prema zadnjemu članu mezozoičke formacije. Uzroke tih suprotnosti spomenuo sam već u uvodu, gdje je bio govor o općenoj karakteristici tercijara; stariji oblici, koji su se preživjeli, povukli su se natrag te iščezavaju, a cijela nova pokoljenja životinjskoga i bilinskoga carstva evatu. Osobito se to lijepo vidi u razvitku tercijarne flore; dvosupnice, koje su počele u kredi,

razvijaju se sve bujnije. Isto možemo kazati i o jednosupnicama, od kojih dobivaju palme veću važnost za tropske krajeve, a trave za umjerene. Po carstvu životinjskom uzalud ćemo tražiti inocerame, rudiste, nerinee, ammonite, belemnite. Njih je nestalo zajedno s različnim redovima reptilija, kao „dinosauria", „pithonomorpha", „ichtypterygia", „pterosauria". A „brachyopoda", „crinoidea" i „ganoidi" ostaviše nam zadnje tragove, koji su se kroz tercijar sačuvali sve do današnjega dana; prve se dvije vrste nalaze samo u najvećim dubljinama, a ganoidi samo u Nilu. Za to su se drugi rodovi postupno razvijali: bilateralno simetrični „echinidi", „bryozoa cheilostomata", sinupalijatni „pelecypodi", kanaliferni „gasteropodi", a nada sve sisavci, o kojima je također već dosta bilo govora u općenom dijelu.

1. Flora.

Od bilina valja da na prvom mjestu spomenemo vapnene alge iz grupe „lithothamnia"; njihovo vapno stvorilo je cijele pećine i klisure; cijele vrste stvorene su isključivo iz „lithothamnia", koji se ni u čem ne razlikuju od današnjih. Takve su naslage miocenski litavac, kojega je glavni sastavni dio „lithothamnium ramosissimum" Reuss. Nalazište litavca već smo spomenuli, a bit će o njemu još govora. Dalji zastupnici alga jesu:

Enteromorpha stagnalis Heer iz vapnenoga lapora Sv. Nedjelje, Suseda i Dolja.

Fucoidi pojavljuju se u starotercijarnim tvorinama „flyscha" vrlo često, i to su njegove vrlo karakteristične okamine; kod nas su poznati poimence iz lapora susedskoga.

Cystoseira communis Unger, iz Sv. Nedjelje, Suseda, Dolja, Vrapča i Radoboja.

Hepaticae su zastupane sa *Plagiochila susedana* Jiruš, iz vapnenoga lapora Sv. Nedjelje i Suseda.

Cjevasti cryptogami u tercijarnoj su formaciji mnogo manje znatni nego u prijašnjim perijodama, a zastupani su većinom još današnjim rodovima.

Monocotyledones zastupane su lijepim brojem otisaka u tercijarnoj flori Hrvatske.

Glumaceae: Phragmites oeningensis Al. Braun, u vapnenom lapornom škrilju Sv. Nedjelje i Suseda.

Fluviales: Zostera Ungeri Ett. iz lapornoga škrilja Suseda i Dolja. *Ruppia pannonica* Ung. iz lapornoga škrilja u Dolju.

Spadiciflorae: *Typha latissima* Al. Braun, iz Gračana.

Od *Gymnosperma* veoma su se reducirale *Cycadeae*, koje su bile vrlo obične u mezozoičkoj formaciji, a od *Conifera* umnožale su se osobito one forme, koje stoje s današnjima u tješnjoj svezi. Ali osim toga ima i izumrlih već forma.

Coniferae: Libocedrus salicornioides Ung. sp. običan je u oligocenu i miocenu; laporni škrilj Suseda i Dolja. *Callitris Brongniarti* Endl. bio je u starijem tercijaru preko velikoga dijela Evrope raširen; ima mu tragova u Sv. Nedjelji, Susedu i Dolju. *Pinus Saturni* Ung. u lapornom škrilju Suseda, Dolja i Radoboja. *Abies lanceolata* Ung. sp. u lapornom škrilju Suseda, Dolja i Radoboja.

Juliflorae: Myrica banksiefolia Ung. iz lapornoga škrilja Suseda, Dolja i Sv. Nedjelje. *Myrica salicina* Ung. iz lapornoga i papirnog škrilja Suseda i Dolja. iz vapnenih lapornih škriljeva Sv. Nedjelje i Radoboja. *Quercus lonchitis* Ung. laporni škrilj, Dolje, Radoboj. *Castanea atavia* Ung. dolazi u lapornom škrilju Suseda, papirnom škrilju Dolja i vapnenom lapornom škrilju Sv. Nedjelje. *Ulmus Brauni* Heer, iz vapnenoga lapornog škrilja Suseda, Dolja, Sv. Nedjelje i Radoboja. *Ficus lanceolata* Heer, iz lapornoga škrilja i vapneno kremičnoga škrilja Dolja, a ima ga i u Radoboju.

Populus mutabilis Heer, u lapornom škrilju Suseda, Dolja i Radoboja.

Oleraceae veoma su slabo zastupane; spomena je vrijedna *Olea osiris* iz Radoboja.

Thymeleae: *Cinnamomum lanceolatum* Ung. sp. iz vapnenoga lapornog škrilja Suseda, Dolja, Sv. Nedjelje i Radoboja. *Cinnamomum Scheuchzeri* Heer, dolazi u vapnenom lapornom škrilju, gdje i prijašnji.

Apocynaceae spominje Ettingshausen u radobojskoj flori 10 komada.

Petalanthae: Myrsina doryphora Ung. iz lapora u Susedu, Dolju, Sv. Nedjelji i Radoboju. *Ardisia Troglodytarum* Ung. sp. iz vapnenoga lapornog škrilja Suseda, Dolja i Radoboja.

Bicornes su zastupane s *Andromedom protogeom* Ung. u lapornom škrilju Suseda i Dolja i u vapnenom laporu Sv. Nedjelje i u Radoboju.

Od *Saxifragacea* spominje Ettingshausen iz Radoboja *Ceratopelatum*, *Weimania* iz diatomacejskoga škrilja u Dolju.

Acera: Acer trilobatum Sternb. sp. iz lapornoga škrilja Suseda, Dolja, Sv. Nedjelje i Radoboja. *Sapindus falcifolius* Al. Braun, iz lapornoga škrilja Suseda, Sv. Nedjelje i Dolja. *Sapindus Ungeri* Ett. iz lapornoga škrilja Suseda, Sv. Nedjelje i Radoboja.

Od klase *Rhamni* treba da spomenemo *Zizyphus paradisiacus* Ung. sp., koji je vrlo običan u gor. miocenu Suseda, Dolja, Sv. Nedjelje, Vrapča, a dolazi i u Radoboju.

Terebinthinae: Juglans acuminata Al. Braun, u vapnenom lapornom škrilju Suseda, Dolja, Sv. Nedjelje. *Palaeocarya Brongniarti*, Saporta, iz Suseda, Dolja, Sv. Nedjelje i Radoboja.

Myrtiflorae i *Rosiflorae* su u nas vrlo rijetke.

Leguminosae: *Sophora Europea* Ung. iz lapornoga škrilja Suseda, Dolja i Radoboja

Osim toga spominje Ettingshausen u Radoboju jednu Cassineu, kojih ima u ostalom i u Dolju, i lišće od „Emalyphusa". — Radobojska flora pokazuje prave tropske forme (Palmae, Combretaceae, Bambusae, Ficus) pomiješane s takvima, koje pripadaju umjerenom pojasu (Betula, Ulmus, Carpinus, Fagus, Pinus, i t. d.). Takva mješavina flore ne dolazi danas nigdje više do na otoku Kubi, kako veli Al. v. Humboldt. Isto je tako i s radobojskim kukcima. Ungeru bilo je g. 1868. poznato do 300 vrsta bilina iz radobojskoga lapornog škrilja; on je te taložine označio kao donju formaciju smeđega ugljena akvitanske etaže; on drži, da još nije ovdje kao i u opće u tercijaru izražen tip današnje flore. U toj je perijodi vladala flora subtropskoga karaktera, koje našljednici su se tek kasnije dalje razvijali. Ettingshausen veli o flori radobojskoj ovo: Bilinski ostaci bili su u svježem stanju zatvoreni u kamenoj građi, a da se nijesu prije toga macerirali. Sve sluti na to, da se je morala dogoditi kakva nagla katastrofa, koja je ostatke tadanje vegetacije skupa sabrala u taložine prilično neznatne debljine. S obzirom na današnje stanje izraženi su već u ovoj flori najvažniji današnji bilinski krajevi, a dalje su razlučeni tek danas. Ettingshausen smatra floru radobojsku pa i floru miocenske periode u opće za univerzalnu floru i za njeki seminar, kojemu je bila zadaća, da sve krajeve zemaljske površine oskrbi svojim potomstvom.

2. Fauna.

Od životinjskih ostataka tercijarne formacije imaju poglaviti interes *Foraminifera*.

Nummuliti su svojom veličinom i mnoštvom već u starom vijeku pažnju na sebe svratili (spominju ih u Egiptu i Maloj Aziji već Strabon i Herodot); oni se nalaze navlastito u eocenu, a veoma rijetko u mlađim tvorinama. U eocenu tvore oni vrste znatne debljine i rasprostranjenja. — *Nummulites planulata* imade do 6 cm. u promjeru; *N. complanata*, *N. primaeva*, *N. perforata*, *N. granulosa* osobito su obični u donjo-eocenskom numulitnom vapnencu kod Kosavina u Vinodolu. Iz istoga mjesta imamo još *Alveoline*, *Orbitoide* i *Operkuline*; ova treća dolazi i u Banovini kao i *Polystomela*, *Amphistegina*, *Biloculina*, *Triloculina*, *Quinqueloculina* i *Textularia*; zadnje se pojavljuju i u badenskim ilovinama. Južno od Gline spominje Tietze u pješčenjaku „*Nummulites lacusana*" Defr.

Od *Spongia* obične su „spicule" u mediteranskom laporu gornjega Vrapča. *Koralji* su važni u različnim etažama tercijarne formacije, jer tvore ovdje ondje bitni sastavni dio neogenih vapnenaca. Kod nas ih se našlo u primorskom eocenu: *Stylophora conforta* Reuss; *Stylocoenia taurinensis* Mich., *Pachygyra Saurii* d' Arch; ovi su nješto običniji, a drugi dolaze samo pojedince, po

gdjekoji. — U glinskom Pokuplju su važniji *Acanthocyatus Vindobonensis* Reuss iz Kirina i *Caryophyllia* sp. iz Čremušnice. Napokon spominjem i *Porites* sp. iz litavca u Susedu.

Od *Echinodermata* zaslužuju pažnju osobito *Echinoidei*, a od ovih napose iregularni, odnosno bilateralno-simetrični. Kao značajne forme spominjem ove: *Clypeaster* confr. grandiflorus Bronn. iz litavca u Podsusedu i Plješivici; *Spatangus* iz Radoboja; *Conoclypus*, *Echinolampas*, *Schizaster*, *Scutella*, *Cyclaster* i *Cydaris* potječu iz bribirskoga eocena; pošljednji je nađen i kod Kirina i Degoja na Kupi.

Ostaci *Crinoida* posve su rijetki; nalaze se samo ovdje ondje po gdjekoji člančić u Kosavinu.

Crvi su zastupani u alpinskim numulitnim naslagama karakterističnom *Serpulom spirulaeom*, kod nas je nađeno na jednoj obodnici u Kirinu 7 cm. duga cijev, koju g. Brusina u „Serpulae" broji. Od *Chetopoda* je običan rod Ditrupa u ilovini kod Degoja i u pješčenjacima kod Prijeke.

Od *Bryozoa* su u tercijaru mnogo pretežniji *Cheilostomati* nego *Cyclostomati*; njihove ljuštice tvore bitni sastavni dio mnogih litavaca i vapnenih i lapornih pješčenjaka, što s njima stoje u savezu. Vukotinović spominje iz tercijara zagrebačke okolice i u Radoboju *Celleporu globularnu* Bronn, koju sam i ja našao u Gor. Vrapču. Na školjkama u glinskom Pokuplju ima na više mjesta vrsta roda *Lepralia* Johns.

Brachyopodi su također rijetki te dolaze samo na njekim mjestima u većoj množini; do sele su poznate vrste *Terebratula* iz Čučerja i Trnave i *Rhynchonella*.

Lamellibranchiati sadržavaju silno mnoštvo za tercijarnu formaciju karakterističnih okamina, od kojih možemo ovdje samo relativno malen broj spomenuti: *Ostrea cochlear* Poli, iz mediterana Podsuseda i Degoja; *O. digitalina* Eichw. iz mediterana Podsuseda, Kirina, Degoja i Čremušnice; *O. longirostris* Lamk, iz Podsuseda, Moslavine i Banovine; *O. crassicosta* Sow, iz Podsuseda; *O. latissima* Lamk, iz radobojskoga miocena; *Gryphaea navicularis* Bronn, u miocenu Radoboja; *Pecten cristatus* Bronn, iz mediteranskih naslaga Banovine; *P. scabrellus* Lamk, vrlo običan u glinskom Pokuplju; *P. latissimus* Brocc, u mediteranskim vapnenim laporima Podsuseda i Plješivice, ima ga također u Vrtlinama, Kalniku i Radoboju, a osobito je karakterističan za litavac; *Modiola marginata* Eichw, je sarmatski tip iz Vrapča i Gračanice u Banovini; *Congeria Balatonica* Partsch, u miocenskom slatkovodnom vapnencu u Gorama i u Kravarskom; *C. triangularis* Partsch, iz Dugoga sela i Lovče; *C. rhomboidea* Hoern, je obična u Sv. Ksaveru kod Zagreba; *C. spathulata* Parsch, u kongerijskim ilovinama Dubovca kod Karlovca, Lovče i Petrinje; *C. subglobosa* iz Apatovca i Ivanca; *C. zagrabiensis* Brus, obična je u kongerijskim naslagama Sv Ksavera; *Arca diluvii*

Lamk, veoma običan oblik u srednjem miocenu u Banovini, Zrinju, Susedu i Radoboju; *A. Hungarica* Hoern, iz Bovića, Čremušnice i Degoja; *Pectunculus pilosus* Linné u litavcu Podsuseda, u Kirinu i Boviću; *Leda* nije rijetka u Boviću i Čremušnici; *Unio Slavonicus* Hoern, iz Kravarskoga i Farkašića; *Unio* sp. dolazi kod Lovče, Kalnika, Moslavine i Suseda; *Carditta Jouanetti* Bast, obična je u pokupskom miocenu; *Chama* sp. iz primorskoga eocena i vrapčanskog mediterana; *Lucina Borealis* Linné, dolazi u mediteranu zagrebačke gore, Degoja i Gračanice; *L. columbella* Lamk, iz miocena Prijeke, Vrapča i Suseda; *L. dentata* Bast, iz Kirina, Bovića i Ilovačka; *Cardium obsoletum* Eichw. i *C. plicatum* Eichw., vrlo su obični tipovi u Podsusedu, Vrapču i Banovini; *C. riegeli* Hoern, *C. edentulum* Desh i *C. Hungaricum* Hoern, obični su u kongerijskim naslagama zagrebačke okolice i drugdje; *C. Michelattianum* Mayr, iz Zrinja; *C. semisulcatum* Reuss i *C. Arpadense* Hoern, iz belvederskoga šljunka kod Topuskoga; *C. Turonicum* Mayer, iz akvitana Očure i Banovine; *C. Mayeri* Hoern, vrlo običan u kongerijskim naslagama; *Adacna histiophora* Brus, iz kongerijskih naslaga; *A. otiophora* Brus, iz kongerijskih naslaga; *Isocardiacor* Linné, iz mediterana Suseda, gornjega Vrapča i glinskog Pokuplja; *Tapes gregaria* Partsch, u sarmatskim lužnovodnim taložinama Banovine i u Vrapču; *Venus multilamella* Lamk, vrlo obična u mediteranu Banovine, Podsuseda i Radoboja; *V. Agluare* Brongn, iz podsusedskoga litavca; *Donax lucida* Eichw, iz sarmatskih naslaga Vrapča i Gračanice; *Ervilia podolica* Eichw., iz sarmatskih naslaga Vrapča i Čremušnice; *Panopea menardi* Desh, iz miocena Bovića, Degoja, Gračanice, Kalnika; *Pholadomya* iz Dolja i Hrastovice; *Mactra podolica* Eichw., iz sarmatske etaže Gračanice i Vrapča; *Corbula gibba* Olivi, iz mediterana Kirina, Bovića, Čremušnice, Degoja i Dolja; *Nucula nucleus* Linné, iz Prijeke i Dešćevca kod sv. Šimuna u II. mediteranu; *Pisidium Krambergeri* Brus, iz kongerijskih naslaga Sv. Ksavera.

Gasteropodi tercijarne formacije vrlo su različita oblika i služe osobito za lučenje morskih taložina, u kojima primaju ulogu provodnih fosilija, koju su u mezozoičkoj grupi imali *cephalopodi*. Slatke i lužnovodne taložine tercijara imaju mnogo karakterističnih gasteropoda: *Dentalium mutabile* Dod, iz Kirina, Degoja i Prijeke; *Trochus Poppelacki* Partsch je sarmatski tip u Čremušnici i Boviću; *T. podolicus* Dub, iz Šestanja; *Nerita Schmideliana* Chem. u eocenu je provodni fosil, a dolazi u Bribiru; *Turitella carinifera* Nob, iz eocena u Bribiru; *T. turris* Bast, je veoma obična u miocenu glinskoga Pokuplja i u Podsusedu; *T. Archimedis* Brongn, iz mediterana u Podsusedu, Kirinu i Prijeki; *Xenophora comulaus* Brongn, iz oligocena; *Natica helicina* Brocc, iz miocena u Podsusedu, osim toga je vrlo obična i u Banovini; *N. millepunctata* Lam, iz Banovine; *N. mutabilis* Desh, iz eocena u Kosavinu; *Valvata piscinalis* Müller, iz kongerijskih naslaga; *V. Šulekiana* Brus, u kongerijskim naslagama Kravarskoga; *Paludina Sadleri* Partsch, u kongerijskim naslagama Sv. Ksavera; *P. Fuchsi* Neum. iz Kravarskoga i Dubranjca; *P. Vukotinovići* Frauenf., iz Kravarskoga, Dubranjca i Ciglenice; *Bithynia Clesini* Brus, iz kongerijskih naslaga Sv. Ksavera; *B. tentaculata* Linné, iz istoga mjesta; *B. Vukotinovići* Brus, iz kongerijskih naslaga Kravarskoga i Dubranjca; *Hydrobia stagnalis* Bast, iz Dugoga sela; *Melania Escheri* Brongn, obična u miocenskim naslagama Banovine; *Melanopsis Martiniana* Fér, u kongerijskim naslagama Kirina; *M. acicularis* Fér, iz Dugoga sela, Dubranjca i Kravarskoga; *M. Bouéi* Fér, iz kongerijskih naslaga Suseda i Sopota; *M. impressa* Krauss, iz miocena u Gorama; *Cerithium pictum* Bast, iz sarmatskih naslaga Kravarskoga, Vrapča, brakičnih naslaga glinskoga Pokuplja, Podsuseda i Plješivice; *C. rubiginosum* Eichw, nalazi se gdje i prijašnji; *C. Bronni* Partsch, dolazi u mediteranu Banovine; *C. plicatum* Brongn, *C. calcaratum* A. Br, *C. mutabile* Desh, iz eocena u Kosavinu; *C. margaritaceum* Brocc, iz Kosavina, Radoboja i Podsuseda; *Chenopus pes pelicani* Phil., običan je u pokupskom mediteranu i u Podsusedu; *Rostellaria fissurella* Lamk, iz eocena u Kosavinu; *Cypraea* sp. iz mediterana Podsuseda i Gračanice; *Casidaria* sp. iz kosavinskoga eocena; *Cassis saburon* Lam, iz mediterana Podsuseda, Kirina, Degoja i Prijeke; *Nassa duplicata* Sow, pojavljuje se u brakičnim naslagama Banovine; *N. costulata* Brocc, obična je u morskim naslagama Banovine; *Fusus polygonus* Lam, iz eocena u Kosavinu; *F. rostratus* Brocc, u miocenu Radoboja; *F. virgineus* Grat, iz mediterana Kirina, Čremušnice i Degoja; *Murex frondosus* Lam, iz eocena u Kosavinu; *Mitra* iz mediterana glinskoga Pokuplja; *Voluta rarispina* Lam, iz mediterana Prijeke; *V. digitalina* Lam, iz eocena u Kosavinu; *Cancelaria spinifera* Grat, iz mediterana Banovine; *Pleurotoma coronata* Münst, iz mediterana Suseda; *P. Doderleini* Hoern, iz lužnovodskih naslaga Čremušnice, Bekića-vrela, Bovića i Gračanice; *P. asperulata* Lam, iz Kirina, Degoja i Prijeke; *Conus Dujardini* Desh, dolazi u miocenu Bovića, Prijeke i Podsuseda; *C. scabriculus* Brand, iz Kosavina; *Ringicula buccinea* Desh. iz Podsuseda i Banovine; *Lymnaeus* iz Vrapča i kongerijskih naslaga okolice zagrebačke; *Buccinum obtusum* Nob, iz kosavinskoga eocena; *B. costulatum* Brocc, iz Podsuseda.

Od *insekta* navodi već Morlot g. 1850. do 230 vrsta u Radoboju. Obradio ih je O. Heer u djelu: Die Insektenfauna des Tertiärgebildes von Oeningen und Radoboj iz Croatien, Leipzig 1847—1853. Ovo je djelo Mayer revidirao stojeći na tadanjem stanju nauke; drugi put promijenio je njeke Heerove vrste i opisao njeke nove kao *Liometopum antiquum*, *Hypoclinea Haueri*, *Lonchomyrmex Freyeri*. Osim mravi, koji daju naj-

*

veći kontingent za radobojsku faunu insekta, ima i osa *Ichnemoidi*, pa i nova vrsta *Urocites*.

Među *ribama* najznatniji su *Teleostei* izuzevši *Haje* i *Skvalide*, od kojih se nalaze isolirani zubi. Većina današnjih je već u tercijaru zastupana: *Charcharodon megalodon* Ag., iz Banovine, Kostajnice, Klanjca i Radoboja; *Lamna*, iz Kostajnice i Podsuseda, i to iz litavca; *Oxyrrhina*, iz mediteranskoga lapora u Klanjcu i iz Kostajnice; *Clupea*, dolazi u Dolju, Podsusedu, Sv. Nedelji, Vrapču i Radoboju; *Syngnatus* iz Radoboja i Podsuseda; *Rhombus*, iz Dolja, Podsuseda i Vrapča; *Brosmius*, nađen u Radoboju, Podsusedu i Dolju; *Morhua* i *Gobius* u Podsusedu i Dolju; *Caranx*, iz Podsuseda, Dolja (?), Radoboja i Vrapča; *Scomber*, dolazi u Vrapču, Podsusedu i Radoboju; *Mugil*, iz sarmatskih naslaga Radoboja i Vrapča; *Scorpaena*, dolazi u Radoboju i bijelom diatomacejskom škrilju Dolja; *Serranus*, iz vapnenoga lapora Sv. Šimuna i Suseda; *Labrax*, iz Sv. Nedjelje i bijeloga diatomacejskog škrilja u Dolju; *Clupea sphaerocephala* Vuk, iz Podsuseda; *Meletta sardinites* Heckl, iz Radoboja u sivom laporu i u Susedu; *Chatoessus*, iz Podsuseda; *Perca* iz Radoboja.

Sve ribe iz Radoboja, Dolja i Vrapča jesu sarmatske; isto je iz Podsuseda bar veliki dio njih.

Sisavce fosilne iz hrvatskoga tercijara obradio je gosp. dr. Gorjanović: *Tapirus*, iz pliocenskih naslaga Bribira u gornjoj Krajini; *Mastodon Borsoni* Hays, zubi se je našlo u Bribiru vinodolskom; *Elephas*, pojavio se tek na koncu tercijara; ostataka mu ima i u gori zagrebačkoj. Kao nalazište fosilnih *Cetacea* valja mi istaknuti mladotercijarne naslage Suseda, Dolja i Radoboja: *Mesocethus Agrami* Van Beneden, nađen u sarmatskim vapnenim laporima Podsuseda; *Delphinopsis Freyeri*, pod tim imenom opisao je J. Müller ostatke maloga cetacea iz sarmatskih lapora radobojskih, no Brandt misli. da je to mlad individuum kakvoga u bečkoj kotlini nađenoga „*Champsodelphisa*“.

Napokon je nađeno u Susedu, Dolju i Vrapču više sakralnih i skandalnih kralješnjaka. Ostaci iz Dolja i Vrapča potječu iz sarmatskih lapora, a susedski idu u mediteran, no svi pripadaju valjada među „*Champsodelphe*“. Fuchs spominje iz Bribira sisavce: *Mastodon Arvernensis, M. Borsoni, Tapirus* sp. i *Cervus* sp.

(Svršit će se.)

I. pl. *Czékuš.*

Praktični primjeri iz prve obuke u francuskom jeziku.

O vježbama u izgovaranju na temelju glasovnoga pisma.

U mojem članku „Kako treba učiti tuđe jezike, ili reforma jezične obuke“ (vidi Nastavni Vjesnik, knjiga I. str. 35—60) razloženo je do duše, čemu je ono glasovno pismo u mojoj francuskoj početnici, i kako s njime valja postupati; no kako je ono razlaganje napisano samo u glavnim crtama, i tomu se glasovnom pismu u franc. početnici mnogi opiru ili ga ne upotrebljavaju, kako bi trebalo, za to sam naumio, da u kratko pokažem, kako sam ja na temelju glasovnoga pisma započinjao obuku u francuskom jeziku, a onda ću gledati, da razlozima potkrijepim taj svoj postupak. Prikazat ću svoj rad u školi, što više mogu vjerno, pa će se onda moći lako prosuditi, da li je to glasovno pismo zališno il. teško za učenike. Valja mi samo još spomenuti, da sam ovako poučavao gimnazijalce, i to već zrelije i bolje učenike, a da smo imali samo dvije ure na nedjelju. To treba imati na umu, da se ne bi mislilo, da prebrzo napredujem, ili da me učenici ne mogu shvaćati.

I.

Ja počinjem poučavati bez velikoga uvoda. Evo po prilici ovako: Mi ćemo danas početi učiti francuski jezik. Znam, da svi želite, da što brže i što bolje naučite taj krasni jezik ne samo čitati, nego i govoriti. Valja vam samo ustrajno ići za mnom putem, kojim ću vas voditi, pa ćete jamačno doći do svoga cilja. Taj put nije težak, kako ćete odmah vidjeti. Pazite, ja ću vam sada kazati jednu francusku riječ: *le printemps*. Izgovorivši jedno dva tri puta tu riječ nastavim: Izgovorite mi, vi Petroviću, tu riječ. — — — Nije dobro. Izgovorite, vi Pavloviću, — — — Ne valja. Tko zna bolje izgovoriti tu riječ? (Kušaju, ali ne ide). Izgovorite mi dakle ovu drugu riječ: *un enfant*. — — — Pa kako je to, da vi to ne možete izgovarati? Ja ću vam to odmah rastumačiti. Vi ne možete tih riječi za to izgovoriti, jer su u njima dva glasa: ẽ i ã, kojih u našem jeziku nema. Takvih glasova ima još više u francuskom jeziku, pa ni te ne ćete moći odmah lako

i dobro izgovarati. A za što ne? Odmah ćete čuti. Izgovorimo li mi n. pr. hrvatsku riječ „pukao“, naši su govorni organi (usnice, jezik) zauzeli lako potrebiti položaj za izgovor svakoga glasa te riječi (p-u-k-a-o) i brzo iz jednoga položaja prešli u drugi, tako da je u jedan čas izgovorena čitava riječ „pukao“. Sada naši govorni organi zauzimaju te različne položaje lako i nesvijesno; ali kad smo bili djeca, trebalo je za svaki glas te riječi muke, dok smo ga naučili izgovarati. Recite tu riječ djetetu od kakvih petnaest do dvadeset mjeseci, pa će vam jamačno izgovoriti: „putao“ ili „tutao“. A za što dijete ne izgovara odmah dobro? Za to, jer mu se govorni organi još nijesu uvježbali, da prema sluhu zauzmu potrebiti položaj. Tako se isto i naše uho i naši govorni organi moraju istom priviknuti na te tuđe glasove, da ih možemo lako izgovarati. Tko zna guslati, lako na guslama ma koji glas proizvede; no hoće li taj guslač da nauči svirati i na klaviru, on mora svoje prste na novo vježbati na klaviru, premda poznaje note i glazbena pravila. A za što mora to činiti? Jer mu prsti na klaviru moraju zauzimati nove položaje, na koje mu valja istom priučiti prste. Kao što se dakle takav početnik u klaviranju vježba iz početka, da nauči prvo pojedine glasove lako i brzo proizvoditi, prije nego li počne što svirati, tako ćemo se i mi prvo vježbati u izgovaranju, a istom ćemo onda, kad nam se uho i govorni organi malo priviknu na te tuđe glasove, započeti pravo učenje samoga jezika. A to ćemo evo ovako činiti: ja ću vam govoriti rečenicu po rečenicu od jedne pjesmice francuske, a vi ćete paziti i nastojati, da za mnom lijepo izgovarate te rečenice, pa da ih, ako možete, odmah i zapamtite. To je dječija pjesmica, s kojom ćemo za to početi, što se stihovi, (koji su u Francuza uvijek sa srokom) lakše pamte, i što joj je jezik i sadržaj (budući djeci namijenjen) jednostavan i lako se razumije. Sada dakle pazite! Stanem tako, da me svi učenici mogu dobro vidjeti, svi oni moraju zatvoriti knjige, a ja na pamet govorim polako i glasno više puta:

bɔ̃swār, mɑdɑm lɑ lün!

Izgovarajući taj stih imao sam na umu, da u njemu ima dva govorna skupa: bɔ̃swār i mɑdɑm lɑ lün, da se prema tome glavni naglasci nalaze na swār i lün, a sporedni naglasak da se osjeća malo na slogu dɑm, pa sam prema tome i izgovarao, a tražit ću odmah, da mi i učenici tako izgovaraju podražavajući moj izgovor; no istom ću im kasnije kazati, za što francuski tako izgovarati valja.

Pošto sam njekoliko puta tu rečenicu ponovio upozorujući učenike, da paze svi na moja usta, da onda i sami tako mogu izgovarati, pozovem jednoga od boljih učenika, da mi tu rečenicu ponovi. Za tim pozovem drugoga, trećeg, četvrtog. (Mimogred spominjem, da mi učenici kod tih odgovora, koji se vrlo često ponavljaju, ne moraju ustajati, nego sjedeći odgovaraju, a

i ja samo rukom označim onoga, koji treba da govori). Po malo ispravljam svakoga, ali za sada bez tumačenja, nego želeći samo, da na prosto podražavaju moj izgovor. Jednomu kažem n. pr.: Vi izgovarate lin, a ja velim lün“; drugoga pitam: „Zar ne opažate, da to nije naše *a*, što se čuje u mɑdɑm i lɑ? Kušajte, da izgovarate upravo kao ja! Trećega upozorujem, da ne stane iza lɑ, i t. d. ili što već opazim, da je potrebno. Za tim pozovem učenike, koji sjede u jednoj klupi, da svi zajedno to ponove; onda dvije, tri klupe i napokon čitav razred, a dajem pri tom rukom znak, kad valja započeti. Ponajviše dakako i sam s njima govorim. Kad opazim, da su prilično naučili izgovarati onaj stih, nastavim ovako:

Sad ću vam tu rečenicu napisati na tablu. Ali prije nego to učinim, moram vas na nješto upozoriti. Francuzi nemaju kao mi za svaki glas osobito slovo, nego oni često jedan isti glas bilježe s više slova, i to čas ovako, a čas opet drugačije. Tako n. pr. glas *e* u riječi *chaise* (stolac) bilježe sa *ai*, a taj isti glas u riječi *treize* (trinaest) sa *ei*; pa onda *ai* ne znači svagda onako *e*, kakvo se čuje u *chaise*, nego često drugačije, a u njekim se riječima *ai* opet izgovara kao *a*, n. pr. *tailleur* (krojač). Njihov je na ime pravopis istorički, t. j. oni onako još danas pišu, kako se njegda govorilo. Nama bi taj pravopis u prvi mah smetao, pa ćemo se mi s toga poslužiti iz prva kraja fonetičkim slovima, t. j. takvima, gdje se svaki glas bilježi svagda jednim istim slovom. Tako ćemo se lakše upoznati s neobičnim glasovima francuskoga jezika, za koje se u tom našem glasovnom pismu nalazi svagda i neobično slovo, da se već po tom vanjskom obliku pozna, da je to nama neobičan glas. Evo toga stiha fonetičkim pismom:

bɔ̃swār, mɑdɑm lɑ lün!

Upišite i vi sebi u vašu bilježnicu taj stih. Sad ću vam kazati, što te francuske riječi znače. — Pokazujem kredom riječ po riječ prevedenu polako: Dobar veče, gospodine mjeseče! mɑdɑm znači upravo „gospođo“; jer je u franc. jeziku „mjesec“ ženskoga roda; ali u nas je „mjesec“ muškoga roda, pa sam za to preveo prema smislu „gospodine“. Za tim napišem prijevod ispod francuskih riječi:

bɔ̃swār, mɑdɑm lɑ lün!
dobar veče gospodine mjeseče!

Pogledajmo sada, koji se novi glasovi u toj francuskoj rečenici nalaze. Lako ih je raspoznati već po pismu: ɔ̃, w, ɑ, ü. Ponajprije nam oko zapinje za glasom *a*, koji je označen grčkom alfom i koji se četiri puta u tom stihu nalazi. U čem se to *a* razlikuje od našega? Ono glasi mnogo jasnije od našega *a*. A kako ćemo lako naučiti taj glas izgovarati? Kad izgovaramo naše *a*, usta su nam jako otvorena, donja se vilica duboko spusti,

a jezik nam se sasvim spljošti. Gledajte: a, a, a. Sad ću franc. *ɑ* izgovarati: *ɑ*, *ɑ*, *ɑ*. Kakva je razlika? Usta nijesu više tako jako otvorena: donja se vilica malo podigla, a i prednji se dio jezika malo uzdigao, kao što se ono uzdiže, kad izgovaramo glas *e*, samo ne tako jako. Ako dakle hoćemo, da brzo naučimo taj glas dobro izgovarati, moramo paziti, da nam usta ne budu jako otvorena i da nam je jezik malo uzdignut. Francuzi imaju i ono drugo *ɑ*, što ga i mi imamo, ali se ovaj drugi vokal rjeđe nalazi od onoga prvog. Kako se to obično francusko *ɑ* izgovara jasnije i s ustima više zatvorenima, zvat ćemo ga *jasno* ili *zatvoreno* a. Kušajte sad izgovarati: „mɑdɑm". Sada već mogu popravljati izgovor od mahne, koju opazim: Podignite malo više donju vilicu i rastegnite malo više usta, ili: ne uzdižete jezika, pa za to vam *ɑ* ne glasi jasno, kako bi trebalo; izgovarajte oštrije, jer Francuzi svagda oštro i jasno izgovaraju.

Pogledajmo sada glas *ü*. Ja ću vam odmah kazati, kako ćete naučiti taj glas izgovarati. Pazite (izgovaram polako): i—ü, i—ü, i—ü. Kako vidite, između *i* i *ü* ta je razlika, da su kod *i* usta rastegnuta poput crte, a kod *ü* se usne potisnu unaprijed i zaokruže, tako da je onaj otvor na ustima okrugao i prilično stisnut. Jezik zadrži isti položaj, u kojem se nalazi, kad se izgovara *i*. — Kušajte sada vi izgovarati i—ü. Sada ih popravljam: Malo više usne naprijed; više stisnite usne; onaj otvor mora biti okrugao i malen; gledajte kao u mene. Kod kuće treba da se u tom duže vježbate, jer se naše usnice moraju priviknuti, da brzo, a da na to i ne mislimo, onaj potrebiti položaj zauzmu. Mi Hrvati prilično lako i dobro naučimo izgovarati francuski, ali baš u tom glasu rado griješimo, jer vrlo često izgovaramo *i* mjesto *ü*; za to se treba vježbati, da se usne priviknu na onaj položaj.

Dalje imamo glas *ɔ̃* u bɔ̃swɑ̃r. Kako vidimo, taj se glas izgovara kroz nos. U nas nema danas takvih vokala, koji se kroz nos izgovaraju; ali ipak znate, da ima ljudi, koji i nehotice „unjkaju", t. j. kroz nos govore, a i mi zimi kad imamo unjavicu, tako govorimo. Kako to biva? Ako kod kuće pred zrcalom zinete, opazit ćete, da vam straga na mekanom nepcu visi resica. Čemu je ta resica? Ona začepljuje rupicu, koja stoji među nosom i ustima. Kad su nam usta zatvorena, onda je ta resica spuštena, i mi dišemo kroz nos. Kad mi izgovaramo svoje vokale, ta je resica dignuta i začepljuje onu rupicu, tako da sva uzdušna struja iz pluće kroz usta izlazi. Kad Francuzi svoje *ɔ̃* izgovaraju, ona im se resica malo spusti, tako da uzdušna struja na pola kroz nos, a na pola kroz usta izlazi. Prolazeći pak kroz nos uzrokuje uzduh u nosu njeko brujanje. Tako nastaju francuski nosni glasovi. Ima ih na ime, kako ćemo kasnije vidjeti, četiri. Da to tako biva, ja ću vas odmah uvjeriti. Ja ću izgovarati glas *o* dugo, a

onda ću na jedan put spustiti resicu, pa će nastati nosni glas *ɔ̃*. Pazite: ɔ . . . . ɔ̃; i obratno: ɔ̃ . . . . ɔ. Pokušajte vi! Ne ide; a za što ne? Onom resicom mi ne možemo tako po volji upravljati, kao n. pr. rukom; ali s tvrdom voljom i vježbanjem možemo i to postići. Vi ćete se u tom prelaženju od ɔ na ɔ̃ kod kuće vježbati. Samo nemojte misliti, da je to nemoguće. Pomislite, kako vam je bilo prvi dan, kad ste se počeli učiti sklizati. Drugi i treći dan već je išlo bolje, ali je trebalo vježbe. Nije dovoljno samo znati, kako se što ima činiti, nego se valja i vježbati, da svoje mišice na dotično kretanje naučimo. Sada će vam biti i to jasno, za što unjkamo, kad imamo kihavicu. Onda nam je na ime ta resica bolesna, otegne se i ne može da fungira, kako treba, pa s toga uzduh iz pluće kroz nos prolazi, kad govorimo, što u nas inače ne biva.

Sad nam ostaje još glas w. Taj je glas donjekle sličan našemu *v* glasu, no ipak se ti glasovi bitno jedan od drugoga razlikuju. Naše *v* postaje tako, da donju usnicu pritisnemo uz gornje zube i onda na jedan put usta otvorimo, a francusko w postaje trenjem usnica jedne o drugu, namjestimo usta (usne i jezik) kao da ćemo *u* izgovarati, pa onda naglo razvučemo usne.

Za tim pozovem još po kojega učenika, da onaj stih izgovori; zapitam u kratko za ono, što sam im o novim glasovima rekao i prijeđem na drugi stih. S njim isto tako postupam kao i s prvim, t. j. isprva ga sam izgovaram, onda ištem od učenika, da ga i oni kušaju izgovarati. Napišem ga za tim na tablu i prevedem, a napokon tumačim nove glasove. One stihove, koje sam protumačio, moraju učenici do buduće ure dobro znati na pamet. Preporučujem im još na koncu ure, da se kod kuće glasno vježbaju; da ne gledaju, da samo te stihove nauče ma kako na pamet, nego da ih valja naučiti dobro izgovarati. Uza to se valja kod kuće i u pojedinim glasovima napose vježbati, kao n. pr. ɔ—ɔ̃, i—ü i t. d. Svake se ure kasnije ponavlja ono na pamet, što je već proučeno i neprestance se popravlja izgovor, gdje se pokaže potreba.

Proučivši tako još jednu ili dvije pjesmice odmah prijeđem na brojeve, koji su osobito zgodni za vježbanje u izgovaranju. Te vježbe započnem s pjesmicom „Compter" ili napišem na tabli brojeve: 1, 2, 3, 4, 5, pa ih izgovaram pokazujući svagda rukom onaj broj, koji izgovaram. Pozovem na to kojega učenika, da te brojeve imenuje; za tim pozovem drugoga, trećega i t. d. Iza toga pokazujem preko reda te brojeve i ištem, da mi se imenuju na pr. 4, 2, 5, 3. Kad vidim, da su ih učenici dobro naučili izgovarati i imena im zapamtili, nastavim isto tako s brojevima od 6 do 10. U prvi mah i ne treba više uzimati.

Za tim odmah počnemo zbrajati, i to opet zorno, evo ovako. Napišem na tabli: 2 + 2 = 4, 3 + 3 = 6 i t. d. uza to govorim „dö e dö fɔ̃ kɑtrə, trwa e trwa fɔ̃ sis i t. d."; a

onda odmah započnem s francuskim pitanjem: „kɔ̃bjɛ̃ fɔ̃ dö e dö?“ Učenici moraju odgovarati svagda sve: „dö e dö fɔ̃ kɑtrə“, a ne možda samo „kɑtrə“. Pitam tako s reda sve učenike, da se uvježbaju u brojevima i izgovaranju, ali svagda tako, da prvo stavim pitanje, a onda istom označim učenika, koji će mi odgovoriti. To je do duše elementarno pravilo didaktično, koje svatko zna; samo je čudnovato, da ga se slabo tko drži, pa sam ga za to ovdje spomenuo. Učenici veoma rado na ta francuska pitanja odgovaraju, a još im je milije, kad im kažem, da redom jedan učenik pita po volji drugoga po jedan put.

Kad nauče zbrajati, počnemo dalje odmah množiti: $2 \times 3 = 6$, i t. d. Opet ih pitam francuski: „kɔ̃bjɛ̃ fɔ̃ dö fwɑ trwa?“ i t. d. Kad nauče tako brojeve do stotine, počnem brojiti klupe, a onda učenike do deset: „ɔ̃ bã ..... sɛ̃ bã, si bã; ɔ̃-nelɛ̃v ..... sɛ̃-**k**elɛ̃v, si-**z**elɛ̃v“ i pitam ih, da li su opazili kakvu razliku u brojenju. Obično se nađe po više njih, koji su opazili, da kod brojenja klupa ne izgovaram njeke krajnje suglasnike. Onda im to rastumačim i stanem se s njima vježbati, da i oni tako nauče brojeve izgovarati.

Za tim počnemo redne brojeve učiti. Za to su vrlo zgodne vježbe: īl-jɑ dūz mwa dã l-ɑne; lə prəmje s-ɑpɛl žãvje i t. d.; ili: il-jɑ sɛ žūr dã lɑ smɛn; lə prəmje s-ɑpɛl lɔ̃di i t. d., pa onda odmah pitam francuski: kɔmã s-ɑpɛl lə prəmje mwa d-lɑnɛ?“ i t. d. Učenici s velikim veseljem pamte te izraze, jer tako već sada jedan drugoga može što francuski pitati ili na pitanje odgovoriti.

Kad sam uvježbao s učenicima još one druge vježbe, koje se u početnici uz brojeve nalaze, i kad opazim, da su se prilično izvježbali u izgovaranju svih novih glasova, tako da bi se moglo prijeći na obični pravopis, onda gledam, da učenici uhvate prijegled od svega, što su do sada naučili. A to činim ovako:

Sada poznajete prilično sve glasove francuske. Kako ste vidjeli, francuski se jezik razlikuje od hrvatskoga ponajviše u vokalima, t. j. u francuskom jeziku ima njekoliko vokala, kojih u hrvatskom nema. Potražimo dakle između onih riječi, koje su nam do sada poznate, one, u kojima se nalazi naše *a*. Učenici govore, a ja pišem na tablu, i tako nastane ovaj prijegled, u koji su uzeta i ona dva poluvokala w i ẅ:

a: pa, trwa, pate, gate, kase
ɑ: mədɑm, lɑ, kɑtrə, sɑlɑd
e: se, de, e, kase, gate, pate, fevrije, desābrə
ɛ: fɛt, sɛt, trɛz, züjɛ, elɛ̃v, frɛr
i: il, ɑvril, sis, dis
o: vo, l-otrə, gro
ɔ: ɔktɔbrə, kɔm, l-ekɔl, pɔš
u: pur, bɔ̃žūr, vu, tu
ü: lün, prün, mürīr, ün, tü, dü
ö: dö, žödi, vö
ɔ̃: nɔ̃f, sɔ̃r
ə: žə, lə, sə, nə
ã: kã, ãfã, dã, bã, dimãš, nɔvãbrə, trãt
ɛ̃: bjɛ̃, sɛ̃k, vɛ̃, kɛ̃z
ɔ̃: mɔ̃, fɔ̃, ɔ̃z, bɔ̃žūr
œ̃: œ̃, lœ̃di
w: bɔ̃swɑ̃r, trwa, dwɑ, fwɑte
ẅ: ẅit, ɔžurdẅi, swit, kẅi, žẅɛ̃.

Na tom prijegledu još se uvježbava izgovor i gleda se, da li su svi učenici uhvatili razliku između pojedinih glasova. Da se o tome bolje uvjerim, pozivam po njekoliko učenika na tablu, da mi napišu fonetički riječi, koje smo već učili. Učenici su na ime do sada i nehotice naučili ono fonetičko pismo gledajući duže vremena, kako ja na tabli pišem, a i bilježeći to što pišem u svoje bilježnice. Kažem sada i po koju im nepoznatu riječ, da vidim, hoće li joj znati odrediti vokal, a oni je ponajviše znaju napisati bez pogrješke.

Upozorim ih još na njeke stvari u tom prijegledu; tako na pr.: da su nosni vokali d u g i ispred svakoga suglasnika u naglašenim slogovima, a inače da su kratki (trãt, sɛ̃k, ɔ̃z, dimãš; mɔ̃, dã, bjɛ̃, œ̃); ostali vokali da su dugi, kad se nalaze u s k r a j n j i m, n a g l a š e n i m slogovima, koji se dokončavaju sa suglasnicima: j, r, z, ž, v (trɛz, bɔ̃žūr, elɛ̃v, sɔ̃r); da se glas ə nalazi ponajviše u jednosložnim riječima (kə, lə, nə); da se otvoreni vokali nalaze ponajviše u zatvorenim slogovima, t. j. u onim slogovima, koji se svršuju i u govoru sa suglasnicima (fɛt, sɛt: se, de; kɔm, ekɔl; ali: vo, gro; nɔ̃f, sɔ̃r; ali: dö, vö).

Kad uvidim, da su se prilično izvježbali u glasovima, upozorim ih, da ćemo sada prijeći na obični pravopis: Glasovno nam je pismo trebalo samo njeko vrijeme kao graditelju skele, kad gradi kuću. Sada ćemo početi učiti obični pravopis, pa ćemo vidjeti, da se u njemu nama već poznati francuski glasovi nalaze različnim načinom prikazani. Ja ću vam napisati ponajprije riječi iz ove naše tablice s običnim pravopisom:

a: pas, trois, pâté, gâté, cassé
ɑ: madame, la, quatre, salade
e: cez, des, et, cassé, gâté, pâté, février, décembre
ɛ: faites, sept, treize, juillet, élève, frère
i: il, avril, six, dix
o: vaut, l'autre, gros
ɔ: octobre, comme, l'école, poche
u: pour, bonjour, vous, tous
ü: lune, prunes, murir, une, tu, du
ö: deux, jeudi, veux
ɔ̃: neuf, soeur
ə: je, le, ce, ne

ã: quand, enfant, dans, banc, dimanche, novembre, trente
ɛ̃: bien, cinq, vingt, quinze
ɔ̃: mon, font, onze, bonjour
œ̃: un, lundi
w: bonsoir, trois, doigt, fouetté
ẅ: huit, aujourd'hui, suite, cuit, juin.

Pozovem sada redom njekoliko učenika, da te riječi pročitaju, i onda velim: Sada ćemo gledati, da otuda izvedemo nekoliko glavnih pravila za čitanje francuskoga pisma. Što ste opazili ponajprije na kraju riječi? — Njeki se glasovi ne izgovaraju. Kako vidite, ne izgovaraju se suglasnici: s, z, t, x, d (pas, trois, cez, et, juillet, six, dix, quand). Ti su se glasovi njekada izgovarali, pa je ostao običaj još iz toga vremena, da se i pišu. I po dva od tih suglasnika ne izgovaraju se na kraju (sept, vingt, doigt). Od vokala se ne izgovara na kraju višesložnih riječi *e*, ako nema na njemu nikakva naglaska (madame, salade, treize. comme). Kako vidite, u francuskom se jeziku bilježe tri naglaska: accent aigu (´), accent grave (`) i accent circonflexe (^); no tim se akcentima ne označuje naglašeni slog u riječima kao u grčkom i hrvatskom jeziku, nego oni služe u francuskom samo za to, da se njima označi, kakav je koji vokal, ili da se po njima razlikuju riječi, koje se inače jednako pišu. Tako je n. pr. svako *e*, na kojem se nalazi accent aigu, *zatvoreno* (pâté, décembre, école) a svako *e*, na kojem se nalazi accent grave, *otvoreno* (élève, frère). Pravi se naglasak u francuskim riječima nalazi na zadnjem slogu, a ne bilježi se nikakvim znakom.

U sredini riječi vidimo, da se često jedan glas bilježi sa dva slova; tako svagda *u* sa *ou*; onda vidimo, da se izgovara: *oi* kao *wa*, *ai* kao *e*, *au* kao *o*, *eu* kao *ö*, *u* svagda kao *ü*. Napokon vidimo, da se vokali, iza kojih se nalazi *n* ili *m*, kroz nos izgovaraju, i to: *an*, *en*, *am*, *em* kao ã; *in* kao ɛ̃; *on* kao ɔ̃; *un* kao œ̃; no vidimo i to, da se ti glasovni skupovi, ako je *m* ili *n* podvostručeno (comme), ili ako iza njih dolazi vokal (une, lune, dimanche) ne izgovaraju više kroz nos.

Pošto s učenicima te glavne stvari više puta ponovim te se uvjerim, da su ih shvatili i zapamtili, prijeđem odmah bez ikakve teškoće na malo štivo, koje je pisano običnim pravopisom. Kako pri tom postupam, pokazat ću na skoro u drugom članku. A za sad ću kušati da pokažem, kako je ovaj postupak koristan i potreban.

II.

Danas je priznato načelo, da se živi jezici i u školi moraju učiti govoriti. Prvi je dakle zadatak obuke u živom jeziku, da učenike uvede u izgovaranje tuđega jezika. Poznato je, kako je teško iskorijeniti loš izgovor, na koji smo se već navikli. Za to moramo paziti odmah iz početka, da učenici nauče valjano izgovarati. A valjanom se izgovoru može udariti temelj samo na fonetici. Ne mislim, da učitelj treba da u školi sustavno tumači fonetiku, nego valja, da je on dobar fonetik i da samo prema potrebi iz svoga znanja upotrebi ono, čim može učeniku olakšati izgovaranje tuđega jezika onako po prilici, kako sam ja to gore u svojem tumačenju činio. Jezikoslovcu je danas poznavanje fonetike (ne mislim ovdje istoričke) isto tako potrebno kao slikaru ili kiparu poznavanje anatomije.

Djeca do duše nauče samo sluhom valjano izgovarati i svoj rođeni i tuđi jezik; ali im za to treba mnogo godina i da neprestano imaju prilike slušati i govoriti onaj jezik, koji uče. U školi nema za to ni toliko vremena ni toliko prilike; a onda u učenika od 15 ili 16 godina nije više ni snaga za podražavanje onako jaka kao u djece. Mi se moramo dakle osloniti na ono, što učenik već zna i učiniti obuku intensivnijom. Za to valja potpomoći pamćenje sluha pamćenjem vida, t. j. glasovnim pismom, koje oku učenikovu prikazuje vjernu sliku glasa, što ga je sluhom čuo. Učenik čuje n. pr. u školi œ̃-nãfã; valja dakle da i u svojoj knjizi vidi: œ̃-nãfã, a ne: un enfant, pa će tako bolje i lakše zapamtiti izgovor, a i kod kuće moći će valjano ponoviti ono, što je u školi čuo.

Duša francuskih riječi jesu glasovi, a ne pismo, koje im je samo slika, i to slika, koja ne odgovara današnjim glasovima. Dégardin je izračunao, da se 31 francuski glas piše na 568 različnih načina, dakle svaki glas po prijeko više nego na 18 načina! Za to valja točno razlikovati glasove od pisma i iz prva kraja baviti se samo oko glasova. Tako će učenik lakše zaći u tuđi jezik; jer mu je rad podijeljen, t. j. prvo uči izgovor, a onda pravopis. To su dva različna posla, a ne zna se, koji je od kojega teži. Ako se pravopis uči u isti mah s izgovorom. kao što je to do sad bivalo. onda samo jedan drugomu smeta. Za to je bolje prvo savladati glavne teškoće izgovora i onda istom prijeći na pravopis. Osim toga na osnovi glasovnoga pisma učenik nauči razlikovati glas od slova; a to će mu biti kasnije od pomoći i kod učenja pravopisa. On će se početi zanimati za to, na koliko se načina jedan isti glas bilježi. Kad mu se uho jedan put naviklo, da razlikuje glasove, ne će čitati pogrješno, kao što obično biva: il se defend, il repond.

Na osnovi glasovnoga pisma učenici dalje uče jasno i oštro razlikovati glasove, koji su među sobom srodni i slični, n. pr. *o* (beau) od ɔ (porte), ö (deux) od œ̃ (coeur) i t. d., te učenik uvidi, da izgovor nije uz pravopis nješto uzgredno, kao što se do sad činilo. I kasnije može glasovno pismo biti od pomoći, ako se n. pr. naiđe na kakvu riječ ili govorni skup, koji se neobično ili teško izgovara. Učitelj takvu teškoću može jednim mahom ukloniti posluživ̌si se glasovnim pismom, n. pr. treba li

mu označiti, kako se izgovara *ai* u nous faisons, on jednostavno kaže, da se tu *ai* izgovara kao ə (fəzõ).

Eto, to su glavni razlozi, za što se iz početka upotrebljava glasovno pismo kod obuke u tuđim jezicima. A što protivnici prigovaraju tomu glasovnomu pismu?

Oni vele, da nema smisla učiti djecu novo pismo, koje im kasnije ne treba, jer to se pismo teško nauči. To bi se isto moglo reći i graditelju, koji mora podizati skele, kad počne graditi kuću, a kasnije ih opet mora rušiti. To novo pismo učenici veoma lako nauče, da i ne znaju kako, ako se samo postupa onako, kako sam ja pokazao. Treba imati na umu, da oni to pismo ne uče, da njime pišu; ono se ne uči pisanja radi, nego izgovora radi! Ako se i desi, da učitelj naloži učeniku, da koju riječ napiše glasovnim pismom, to biva samo za to, da se uvjeri, da li je učenik valjano shvatio glasove. U to ime su i glasovni diktati veoma korisni.

Protivnici dalje vele, da je to pismo čudno i neugodno. Dakako za one, koji već znaju francuski, jer oni su već navikli na obični pravopis, te govorene riječi samo u tim zavojima raspoznaju; ali za učenike, koji počinju učiti, to pismo nije ni najmanje čudno.

Napokon se veli, da je prijelaz k običnomu pismu težak. Ni to ne stoji, jer iskustvo uči baš protivno. Svi, koji su god upotrebljavali to glasovno pismo, priznaju, da su lako prelazili na obično pismo. U opće se mora spomenuti, da su glasovnomu pismu svagda prigovarali samo oni, koji ga nijesu u praksi ni upotrebljavali.

Da se već i prije osjećala potreba glasovnoga pisma, vidi se i iz rječnika i gramatika po staroj metodi. I u tima se knjigama nalazi već njeka transkripcija izgovora, samo dakako ona nije bila eksaktna ni znanstvena.

Mnogima je glasovno pismo postalo i za to zazorno, što pruska vlada u najnovije vrijeme ne dopušta, da se ono u školama upotrebljava. Ali ta zabrana ima svoje razloge, a jamačno ne će dugo trajati. Ponajglavniji će razlog toj zabrani biti, što nema još dosta učitelja, koji su izučili fonetiku, koja je mlada znanost, a onda što Prusi još nemaju mnogo učitelja, koji znaju valjano francuski izgovarati. Tko nije proučio valjano fonetike i tko sam ne zna valjano francuski izgovarati, taj neka i ne kuša upotrebljavati glasovnoga pisma, jer time bi samo svojim učenicima škodio. Svi najbolji učitelji pruski pored svega toga pristaju uz fonetike. U petoj skupštini novih filologa u Berlinu g. 1892. govorio je dr. Tauger protiv glasovnoga pisma. Kako se iz izvješća o tom predavanju vidi (Verhandlungen des fünften Neuphilologentages), nije ni jednoga učitelja bilo, koji je upotrebljavao glasovno pismo, pa da bi rekao: „Ja sam pokušao s glasovnim pismom, ali nijesam uspio“, ili „Bolji sam uspjeh postizavao bez

njega“. A da čujemo, što su odgovorili na Taugerovo predavanje najpoznatiji novi filolozi u Njemačkoj:

Dr. *I. Koch*: „Moram priznati — ja sam nepristrano pokušao sve sustave — da mi se čini, da je glasovno pismo najbolje sredstvo, ne da pribavi izgovor, nego da mu olakša učenje“. — Prof. *W. Vietor*: „Ni jedan učitelj, koji je po obje metode poučavao, ne će moći kazati, da nije postigao bolji uspjeh, kad je upotrebljavao glasovno pismo. Mi smo stekli iskustva i spremni smo ga svima priopćiti.“ — Ravnatelj *Walther*: „Moram reći, da sam poučavao po jednoj i drugoj metodi, i da sam osjetio kod velikih razreda u našem kraju kao izvanrednu polakšicu za učitelja i učenike, što smo imali takvo glasovno pismo“. — Dr. *Kühn*: „Ja sam poučavao bez glasovnoga pisma, pa sam postigao uspjeh srednje ruke. Kad sam pak prošle godine upotrebljavao glasovno pismo, postigao sam to isto za tri četvrtine vremena“. — Dr. *Rossmann*: „Mi smo ga kušali već više godina i znamo, da je taj postupak veoma zgodan; i naš učiteljski zbor drži, da su ti pokusi dobrim plodom urodili“. — Dr. *Klinghardt*: „Ja sam iskusio, da me je upotrebljavanje glasovnoga pisma zadovoljilo i da mi je njime prišteđeno mnogo govorne snage. Učenici su bolje napredovali, a ja sam bolje prolazio“. — Dr. *Roden*: „I mi smo pokušali s glasovnim pismom, i ti su pokušaji pokazali, da je ono zgodno. Ja sam ga upotrebljavao s dobrim uspjehom, a i jedan moj kolega u nižim razredima za francuski jezik“. — Rektor *Dœrr*: „Upotrebljavanje glasovnoga pisma kod obuke bilo nam je doista korisno. Mi ga od g. 1879. s uspjehom upotrebljavamo. Ja bih želio i za njemački jezik glasovno pismo. Sadašnji je pravopis balast, koji se s vremenom mora odbaciti“.

U Austriji se i u Ugarskoj upotrebljavanje glasovnoga pisma sve više širi. Dr. Würzner, profesor u jednoj bečkoj realci, ovako govori o koristi glasovnoga pisma kod obuke u engleskom jeziku (Zeitschrift für das Realschulwesen, g. 1894. svezak 4. i 5.): 1. učenik nauči brže i bolje govoriti, osobito mukle glasove i riječi; 2. oblici se mogu lakše u koje čem shvatiti, ako se uče na osnovi glasovnoga pravopisa, nego kad se uče na osnovi istoričkoga pravopisa; 3. učenici mogu kod kuće ono ponoviti, što im je u školi rečeno; 4. učitelj ne mora toliko govoriti i popravljati izgovor, a time štedi svoje govorne organe i zdravlje svoje. — Würzner dalje spominje, da iz iskustva može reći, da se učenici ne smetaju dvostrukim pismom i da ne uče za to teže istorički pravopis. Osobito je zanimljivo, što Würzner spominje, da je prošle godine pokušao opet bez glasovnoga pisma poučavati u V. razredu, da vidi, može li se i tako dobro napredovati, pa je iskusio, da ga je ovako rad u školi mnogo više muke stajao i da je mnogo sporije napredovao.

Slično piše drugi bečki profesor, E. Nader (Englische Studien, sv. XI. str. 525. i u „Maître Phonétique“-u od g. 1892.: Über

einen Versuch mit Lautschrifttexten im englischen Anfangsunterricht, str. 62. i 78), onda Georg Weitzenböck, profesor u gornjoj štajerskoj realci u Gracu, u svojoj knjižici: Tagebuch des französischen Unterrichts in der ersten Classe. Graz 1894. Taj je isti Weitzenböck napisao i francusku početnicu (Lehrbuch der französischen Sprache, I. Theil, Wien, Tempsky, 1892.), u kojoj ima još više tekstova pisanih glasovnim pismom nego li u mojoj, a tu je knjigu austrijska vlada pripustila u sve srednje škole kao i ostale, u kojima se ono nalazi.

Napokon ću spomenuti još njeka djela, iz kojih će moći, tko želi, vidjeti, kako drugi u tom poslu postupaju: Franz *Beyer*: Die Lautschulung in meinem Anfangsunterricht (Die neueren Sprachen, g. 1894. svezak 2. i 3.); *Walter*: Die Verwendung der Phonetik im Sprachunterricht (Zeitschrift für Reform, broj 5. od g. 1894.); Arnold *Ohlert*: Methodische Anleitung zum Unterricht in Französischen. Hannover, C. Meyer. 1893.; Dr. K. *Quiehl*: Französische Aussprache und Sprachfertigkeit. Phonetik sowie mündliche und schriftliche Übungen im Klassenunterrichte (izvrsna knjiga!), Marburg, Elwert, 1893.; A. *Rambeau*: Die Phonetik im französischen und englischen Klassenunterricht, Hamburg 1888.

Ja ću spomenuti i sam, u čem se u glavnom moj navedeni postupak razlikuje od njihova. Beyer, Ohlert i Quiehl tumače nove glasove na pojedinim riječima; i kad su učenici naučili prilično te glasove izgovarati na pojedinim riječima, onda istom prelaze na savezno čitanje. I moja je početnica udešena za takav postupak; ali meni se čini, da je bolje onako, kako ja obično ugledajući se na Passy-a radim, i kako sam ovdje izložio, na ime, da se zađe odmah „in medias res“; da učenik ne čuje iz početka prazne riječi, nego da se počne odmah sa saveznim lakim štivima; jer tako odmah ono, što učenik čuje, ima sadržaja, koji ga zanima. A i bolje je i prirodnije, da učenik čuje riječi odmah u govornim skupovima; jer mu se uho tako odmah na tuđi jezik priučava, i jer bi mu se inače moglo dogoditi, da na skoro čuje onu riječ, koju je samu za sebe naučio izgovarati, da drugačije glasi, kad se čita u saveznom štivu, pa bi mu to iz početka smetalo.

Premda je ovaki postupak prirodniji i psihologički više opravdan, ipak mislim, da može, tko hoće, i onako postupati, ako mu se onaj postupak više sviđa.

Kako se iz ovoga cijeloga postupka vidi, kod toga glasovnoga vježbanja i priučavanja sluha na tuđi jezik nije još potrebno upletati nikakvih gramatičkih tumačenja.

Napokon napominjem, da u glavnom istim ovim načinom treba da postupa i onaj, koji se služi mojom početnicom, a ne upotrebljava glasovnoga pisma s kojega mu drago razloga; jer još jedan put prikričujem, da je moja francuska početnica tako udešena, da ono glasovno pismo ništa ne smeta onima, koji bi i bez njega htjeli poučavati.

J. Adamović.

Književne obznane.

I.

Latinska slovnica za gimnazije. Sastavio **Ivan Pavec**, kralj. gimn. profesor u miru. Treće pregledano i pokraćeno izdanje. U Zagrebu 1891. str. X. i 361.

U predgovoru k trećem izdanju rečene knjige veli g. Pavec ovo: „Na ovom mjestu smatram si za ugodnu dužnost spomenuti dvie za moju knjigu veoma laskave pohvale, i to profesora Turomana i Lekića. Vidi Glasnik srbskoga učenoga društva sv. 68. od god. 1888. str. 259—260., i sv. 70. od god. 1889., za tim: Prosv. Glasnik od god. III. sv. 10—13.“

Jedno što spomenutih časopisa nijesam imao u rukama, a drugo što, koliko ja znam, u nas na žalost ni o jednom izdanju ove važne školske knjige nije do sad bilo u javnosti govora, bilješke moje ticat će se svih triju izdanja zajedno.

Pišući ovu ocjenu koristovao sam se osim hrvatskih, latinskih i grčkih školskih knjiga još i: a) knjigama: Dr. Aug. Scheindler: Schulgrammatik für die öst. Gymn., Wien u. Prag 1892.; — Krebs-Schmalz: Antibarbarus der lat. Sprache, Basel 1886.; — Joh. Phil. Krebs: Anleitung zum Lateinischschreiben, Frankfurt a. M. 1847.; — Dr. Raphael Kühner: Ausführliche Grammatik der lat. Sprache, 2 Bände, Hannover 1877. i 1878.; — C. G. Zumpt: Lat. Grammatik, 12 Aufl., Berlin 1865.; — Dr. A. Draeger: Hist. Syntax d. lat. Spr., Leipzig 1872.; — Dr. B. Schmidt: Kurzgefasste lat. Stilistik, Leipzig 1886.; — Instructionen für den Unterricht an den öst. Gymn. 1884.; — Fr. Miklošić: Vergl. Syntax der slav. Sprachen, Wien 1868—1874.; — Đ. Daničić: Српска синтакса, Biograd 1858.; — Đ. Daničić: Oblici hrv. ili srb. jezika, 8. izd. Zagreb 1892.; — b) časopisima: Zeitschrift für die öst. Gymn. g. 1878 i g. 1887—1893.; — Österreichische Mittelschule, Jahrgang VII. i VIII.; — c) člancima: Petar Marković: „O sinkretizmu lat. ablativa“ u progr. požeške gimn. od god. 1888/9.; — Dr. M. Šrepel: α) „Analogija u sintaksi gramat. padeža lat. i hrv. jezika“ u Radu knj. CII.; β) „Iz lat. jezikoslovlja“ u progr. zagr. gimn. od god. 1887/8.; — Luka Zima: „Nje-

koliko primjetaba na sintaksu u slovnici grč. jezika od dr. G. Curtiusa (13. izd.)“ u progr. varaždi. gimn. od g. 1882/3. — Koje su knjige upotrebljene više uzgred, te će se spomenuti na svojim mjestima.

Na str. III. pomenutoga predgovora veli g. Pavec ovo: „Najznamenitijih promjena učinio sam u deklinacijah, koje sam u ovom izdanju obradio na znanstvenom osnovu, no učinio sam to tako, da to ne bude na uštrb praktičnoj obuci“. Kako se ove riječi piščeve imadu razumjeti, razložio je opširno i temeljito profesor Turoman u ocjeni[1]) one partije Pavčeve gramatike, koja obuhvata §§. 25—39. O toj dakle partiji ja ne mislim na tanko govoriti.

Na str. 33. pomenute ocjene veli isti Turoman: „U 2. izdanju latinske slovnice g. pisca iznose doduše pravila za rod reči 3. deklinacije izrađena po dosadašnjem metodu 6 strana, ali su se mogla smestiti i na onoliko strana, koliko sad ta pravila zauzimaju u trećemu izdanju“.

Kamo prof. Turoman s ovim riječima nišani, očevidno je na prvi pogled. Jer ogledamo li ono mjesto najprije u 2. izdanju, a onda u 3., uvjerit ćemo se do duše lako, da broj imenica u 2. izdanju daleko nadmašuje broj imenica u izdanju 3. U 2. izdanju ima na ime kojekakvih 147 imenica, dok ih u 3. izdanju nema više od 80. Razlika dakle iznosi 67. No da su se onolike imenice i po staroj metodi mogle smjestiti na onoliko strana, na koliko su smještene u izdanju trećemu, to sam rad sada pokazati.

Najprije nalazimo u 2. izdanju na ono 6 strana 9 imenica, koje su u 3. izdanju smještene u §. 35.: caro, cor, iter, nix, vas (vasis), sanguis, supellex, lac i caput; onda 9 grčkih: harpago, eos, spinther, piper, adamas, elephas (ob. elephantus), thorax, aenigma i tripus; za tim 8 pjesničkih, poklasičkih ili manje običnih imenica: ligo, acer, scrobis, sentis, torris, vervex, ador i tuber; pak jednu riječ, koja se drži prirodnoga roda: vas (vadis), a jednu generis communis: canis; dalje su ondje 4 „concreta“ na *-io*, pak 7 imenica, koje su isprva bile pridjevi, i najzad 7, koje su na ono 6 strana smještene u to ime, da se njima utvrdi pravilo „ženskoga su roda supstantiva na *-us* (*-utis* i *-udis*)“. U svem ima ih 46. Ostaje dakle razlika od 21 imenice: vultur, turtur (Scheindler: str. 18.), mus i lepus (Turoman: str. 30.), a na str. 22.: auceps (cupis) i aries (-etis), onda je faktička razlika 15. Dakle radi ciglih 15 imenica utekao se eto g. Pavec k ovome literarnome hermafroditu!

Da ne spominjem, kako je gotovo vjerojatno, da će svaki onaj, koji se u partiju, što je smještena u §§. 36—39., nije ne znam kako udubao, lako doći na misao, da broj imenica srednjega roda ove deklinacije prema broju imenica muškoga i ženskoga roda posve iščezava, već to, što su u Divkovićevim „lat. vježbama za I. razr.“ tâ pravila u §§. 14—16. izrađena po staroj metodi, trebalo je, da pisca uvjeri o tom, kako je bilo sa svijem nepotrebno ovu partiju lat. gramatike izraditi na osnovinskoj teoriji. No protiv g. Pavca, koji je u ovome izdanju deklinaciju obradio na znanstvenoj osnovi, govori i ovaj praktički razlog. Bilješke k pojedinim padežima 3. deklinacije, smještene na str. 17—20. ovoga izdanja, zapremaju od prilike onoliko strana, koliko ih zapremaju u drugom izdanju.

[1]) Ta je ocjena štampana odjelito u Biogradu g 1892.

Na istoj strani pomenutoga predgovora veli g. Pavec među ostalim i ovo: „Osim toga izostavio sam više toga, za što sam proučivši dotičnu stručnu literaturu mislio, da ili u obće nije utvrđeno, ili baš nije u uzkom savezu sa svrhom, koja je lat. jeziku u srednjih učilištih u obće ili barem u našem sustavu napose odredjena“.

Pisac je, istina, ovo izdanje svoje knjige skratio tako, te se može reći, da je ono za kakvih 13 strana kraće od izdanja drugoga, ali ako ga u jednu ruku ogledamo prema pomenutoj knjizi Scheindlerovoj, koja je za kakvih 100—120 strana kraća od ove naše, a u drugu ruku ako dozovemo u pamet priliku, da učenje latinske gramatike danas ne smije da bude samo svrha, nego u prvome redu sredstvo za razumijevanje lat. pisaca, onda je opravdan zahtjev, da bi ova knjiga za dobru četvrtinu strana mogla biti kraća.

Ponajprije bi se na ime po mome mišljenju mogle izostaviti mnoge riječi, resp. pojedini oblici njekojih riječi. Za tim bi se morale izostaviti onake partije, koje ili nijesu od velike važnosti za obuku ili se na više mjesta spominju. Napokon bi se morale skratiti mnoge partije, resp. mjesta, koja je pisac bez potrebe razvukao.

Evo najprije njekoliko riječi, koje bi se mogle izostaviti: od imenica: (§. 24.) colus, alvus, virus i pelagus; (§. 44.) acus; (§. 43.) poet. riječ tonitrum; od pridjeva: (§. 20. 2.) lacer, prosper (jer je klasički oblik prosperus, Krebs-Schmalz: Antib. II., 377.); i (§. 68.) inclitus (Ztschft... 1888. str. 601.); od glagola: frico, (e) neco; mulgeo, frigeo, coniveo, neo, (sorbeo); sugo, lingo, scalpo, lambo, psallo, (sapio), sterto, sternuo, ab(ex-)olesco, aresco i indolesco (§§. 114—135.); od prijedloga: pone (§. 158.) i absque (§. 159).

Napokon bi u §. 218. 4. moglo izostati: conterminus, a u §. 244. incuso i možda još koja riječ, n. pr. u §. 219. glagol patrocinor, mjesto kojega se upotrebljavaju fraze: patrocinium alicui praesto. (adsum, praesto sum i patronus sum) alicui, a u §. 369. „scito(-ote)“.

Red je, da se spomenu i pojedini oblici njekojih riječi, koji nijesu u ovoj knjizi nužni: (str. 53.) ens (isp. i str. 297.); za tim

ovi perfekti: degi, anxi, ninxi, quassi, messui, convalui (i supin), contremui, ingemui; dalje njekoji supini, kao: praestitum, emicatum, indultum, sorptum (ako se ne bi sorbeo izostavilo u opće), recensitum (jer za supin gl. recenseo treba uzeti u pomoć glagole lustrare i recognoscere); fugitum, fluxum, ruditum, strepitum, fremitum, gemitum, acutum, lutum, nutum; sancitum, quitum, abolitum, notum, quietum, suetum; napokon partic. fut. act.: iuvaturus (Ztschft..... 1887. str. 232.) i u §. 145. oblici imperativa: „fi, fite".

Izostaviti bi se mogao i §. 109, jer se i oni i njeki drugi participi fut. act. spominju i onako kod svojih glagola. A što ćemo učiniti s §. 121.? Zar nije paradigma za 2. konjugaciju glagol moveo?

A sad evo njekoliko primjera za onake partije, koje ili nijesu od osobite važnosti za obuku ili su u ovoj knjizi smještene na više mjesta, a trebalo bi, da se samo na jednom mjestu nalaze.

Od osobite važnosti za obuku nijesu ove partije, koje će pisac u budućem izdanju morati prema rečenome izostaviti: u §. 1. bilj. 1. riječi „Takodjer za *u* i *v*.. potječu iz kasnijega vremena" (dok je na ime slovo *i* u ovome izdanju — izuzevši na str. 347. vrstu 8. ozgo — došljedno i samoglasnik i zamjenik suglasniku *j*, a ono slovo *u* te dvojake službe u knjizi nema); u istom §. bilj. 3. treba da se pred slovima *ph*, *th* i *ch* riječ „složeni" izostavi, jer će učenici već u III. razr. učeći se suglasnicima grčkima imati prilike, da se upravo o protivnome uvjere; u §. 3. alin. 1. treba da se riječi „osim h" izostave i „h" na svoje mjesto među suglasnicima dođe; radi §. 4. 2. c. reći ću, da bi najbolje bilo, kad se učenici na ono ne bi ni upozorivali. Da se *c* izgovaralo uvijek *k*, to bi se učenicima moglo pripadom reći u razr. III. ili IV., kad se tome nadade zgoda radi sopstvenih imena lat., kao n. pr. Cicero = *Κικέρων* i dr. Prema: Ztschft. ... 1888. str. 600. ni §-u 18. 3. nije mjesto u knjizi; ni imenice grčke: dialectus i dr. (§. 24.) ne treba da ostanu i dalje u knjizi. Budući da je dvojbeno, je li *posse* zbilja postalo od *potesse*, a *potui* od *potfui*, bilo bi bolje, kad bi se bilj. 3. §. 99. cijela izostavila. Riječi, što su ispod linije na str. 292. i 293., treba da se kao suvišnje izostave. Čemu bez potrebe zaprema onoliki prostor u knjizi §. 136.? Riječi, što su ispod linije na str. 196.. učenike samo potiču na to. da se domišljaju, za što gen. i abl. na onoj strani uporedo stoje.

I glagoli bezlični (§§. 150. i 151.) mogli bi se, jer su svi — izuzevši: grandinat, tonat (isp. ipak na str. 81. br 5.), fulgurat, fulminat i lapidat, pak (il-) lucescit, (ad) vesperascit, libet i praestat — i onako u sintaksi smješteni, na ovome mjestu u knjizi izostaviti. I bilj. §. 238. 1. suvišnja je.

Ovamo pripadaju i ovaki dodaci negativne naravi: „(§. 216. 3. alin. 3.) a ne *patri*, vobis est i dr.", koji su po mome mišljenju

samo za to u knjizi, da učenike podsjete na nješto, na što inače možda ni pomišljali ne bi.

Red je, da se spomene njekoliko onakih stvari, koje se u ovoj knjizi nalaze na više mjesta: bilj. §. 42. i bilj. §. 58. 4., pak bilj. 2. §. 82. i bilj. 1. §. 93., mjesto je samo u sintaksi. Što se u bilj. §. 324. 2. veli, rečeno je i u §. 356. 1., a ono, što je u §. 162. 1., nalazi se i u §§. 420—428., a što u §. 162. 2., to je i u §§. 339—358. Naprotiv bih rekao, da je bilj. 2. §. 400. i bilj. §. 401. 1. mjesto u §. 108.

Zamjenici *nemo*, kojoj se za sad oblici nalaze u §. 49. 3., mjesto je samo u bilj. §. 89., koja bilješka treba da ovako od prilike glasi: „nemo (nitko), *nullius*, nemini, neminem, *nullo* i nepromjenito *nihil* (ništa), nullius rei. nulli rei, *nihil*, nulla re jesu supstantivne zamjenice. Radi *nihili* i *nihilo* prema nomin. nihilum (Dr. W. Freund: Wörterb. d. lat. Spr., Leipzig 1845. s. h. v.) isp. §. 238. 1. bilj. 3. i §. 254.

Ne mogu pravo da dokučim, za što je u 3. izdanje ušla alin. 2. §. 333., koje u izd. 1. i 2. ne nalazimo. To isto vrijedi i za §. 360. 2. bilj. 3. (Schmidt: §. 90. 4. c.). I riječi, što su na str. 248.: „Vrieme se u tih izrekah..... metnuti u futur", ako imadu da ostanu i na dalje u knjizi, valja stilizirati prema onomu, što veli Zima str. 118. vrsta 18. ozgo i d.

A sad da navedemo njekoliko onakih mjesta u ovoj knjizi, koja je pisac bez potrebe razvukao.

Ovamo ide ponajprije u §. 10.: „Feminina t. j. ženskoga su. i t. d.", koja bi partija imala skraćena od prilike glasiti: „Feminina t. j. ženskoga su roda imena *žena*, *zemalja*, *ostrva* i *stabala*, dakle: virgo pulchra, Aegyptus frugifera, Samos Iunonia, fagus patula. Od imena *gradova* idu ovamo samo imena 2. deklinacije na *-us*, a sva druga imena gradova drže se roda gramatičkoga; to vrijedi i za imena zemalja na *-um*".

U §§. 158—160. mogli bi se prijedlozi pobrojati, a značenje ispod njih svakomu na svojem mjestu dodati, a sve ostalo moglo bi se na onom mjestu izostaviti, samo bi se onda u §. 266. moralo kod prijedloga *e*, *ex* reći: „*e* stoji samo pred suglasnicima, *ex* pred samoglasnicima, pred *h* i često pred suglasnicima". Onome, što je sad u §. 161., mjesto je — dobrahno skraćenu — u odjelitoj partiji prema Scheindleru §. 96.

U §. 230. bilj. 1. riječi: „a mjesto genitiva posesivnoga... knjiga" mogle bi izostati. Isto vrijedi i za bilj. 3. pomenutoga §, jer je „pater noster omnium" velika rijetkost. Bilj. §. 236. 4. mogla bi glasiti ovako: „Kaže se: ad eam, tantam impudentiam ... progressus est", a alin. 2. bilj. 2. pomenutoga §. br. 2. ovako: „Kaže se *aliquid memorabile ac novum*" (ili bi, ako se sve riječi zadrže, valjalo iza riječi „ili" dodati riječ „bolje". Ztschft... 1887. str. 173. vrsta 2 ozgo), a alin. 2. §. 232. napokon ovako: „Kaže se mea, tua.... mene, tebe radi i t. d. To isto vrijedi i

za §. 239. 1. U ostalom možda bi se moglo prihvatiti mišljenje, po kojem se *interest* konstruira po analogiji glagola *refert*, u kojega je ono re = rei. Kao što je u *refert* re- dativ, tako su dativi i mea, tua i t. d. (Ztschft.... 1889. str. 502. i Šrepel: Rad CII., str. 21.). U §. 288. trebalo bi da se one 3 alineje skraćene sažmu u jednu.

Da ne spominjem mnogih drugih partija (n. pr. partiju o imperativu, inf., acc. (nom.) c. inf., pak one legije glagola u §§. 215. 2., 346., 379., resp. pridjeva u §. 218. i dr), koje bi se dale skratiti, još ću se malko zabaviti partijom o participu, koja bi se pored partije o „upitnim rečenicama" morala mimo sve druge skratiti. Ponajprije na ime (kako sam malo pređe rekao) bilj. 2. §. 400. i bilj. §. 401. 1. idu u §. 108. Dalje se bilj. 1. §. 400. mora izostaviti, jer se svi oni glagoli navode i u §. 108. I ono, što je krupno naštampano u §. 400, može da se izostavi za to, što su se učenici već nesvijesno naučili poimati značenje participa glagola odložnih onda, kad su se vježbali u konjugiranju. I ostali bi se dio ove razvučene partije dao dobrahno skratiti, kad bi se n. pr. u §. 404. izostavilo sve ono, što ide u usmenu obuku. Misli li g. Pavec, da je u §§. 407—409.[1]) pored sve kolike opširnosti spomenuo sve one osobine, kojima je jezik hrv. odvojio od lat.? Što je rečeno u bilj. 3. §. 410., moći će učitelj kod zgode reći zrelijim učenicima, a na anomaliju u bilj 1. ne bi ih trebalo napose ni podsjećati, a bilj. 2. suvišnja je već radi §. 409., gdje bi se moglo sa svim kratko reći, u kojim događajima abl. abs. ne može da podnese.

Znajući ja, da ovo njekoliko primjera, što sam naprijed naveo, zajedno s onima, što će se još navesti, ni iz daleka ne dotječe, da bi se namirila ona četvrtina strana, za koju smo rekli, da bi ova knjiga mogla biti kraća, ne mogu, a da još jednoć ne prikričim, kako je prijeko potrebno, da pisac ovu knjigu što je više moguće skrati. Ponajprije treba na ime, da imamo na umu to, da je vis. vlada naredbom od 30. kolovoza 1886. br. 9.454. odredila, da se u I., II. i V. razr. lat. jeziku po 1 ura oduzme prikričavši, kako će učitelji morati od jako pokazati više vještine, a nada sve više ekonomije, da svrše propisano gradivo. Na dalje nije nepoznato i to, da je vis. vlada izdala i njekoliko takvih naredaba i otpisa, iz kojih se vidi, da se učenje gramatike od jako ima u glavnome udesiti prema zahtjevima, koji su skopčani s metodičkim čitanjem klasičkih pisaca rimskih. Napokon ne mogu da ne spomenem naredbu cislitavskoga ministarstva za bogočašće

[1]) Što je smješteno u §. 408., to bi bolje pristalo u §. 406., samo što bi se moralo udesiti tako, da bi bilo očevidno, da naša obadva glag. priloga stoje za rečenice temporalne, kausalne i za hipotet.-poredne, a prilog na *-ći* preko toga još i za koncesivne i hipotetičke; po onome, kako je stvar za sada, čovjek bi lako mogao doći na misao, da rečeni glag. prilozi stoje samo za rečenice temporalne.

i nastavu od 1. srpnja 1887., kojom se određuje, da gramatički materijal ne smije da prekorači granica one epohe lat. jezika, koju prikazuju naši najvažniji klasici školski.

Gosp. Pavec dakle vidi, da se ja nikako ne mogu da sprijateljim s njegovim riječima izrečenima u ovom časopisu knj. II, str. 153. vrsta 7. odozdo i d., što više, još mu jednoć toplo preporučujem, da među knjigama, što će ih u to ime proučiti, poglavito prouči knjigu Scheindlerovu, kojoj će se, kako dobro veli I. Golling (Ztschft. 1893. str. 990.), što se tiče racijonalnoga tumačenja sintaktičkih pojava pored sve težnje na kratkoću u cijeloj njem. školskoj literaturi izuzevši možda knjigu Gillhausen-Ziemerovu jedva naći premica.

Ovdje će biti najzgodnije, da se spomenu i oni glagoli, resp. oblici glagola, koji nijesu trebali, da u ovoj knjizi izostanu: ferveo, caleo, indigeo; exardesco (radi ardeo), revivisco (radi vivo), consenesco (radi seneo); dalje ovi participi fut. act.: lavaturus (loturus); fugiturus, arguiturus, luiturus, abnuiturus i quieturus; najzad perfekti: praestiti i eminui pored ante(ex-)cello, pak coepi pored incipio.

Na str. IV. predgovora veli g. Pavec: „I sintaksa ostala je u bitnosti nepromienjena. Dvie znamenitije promjene tiču se ablativa i konsekucije temporum".

Za prvu promjenu, ako ovdje u opće o promjeni može da bude govora, reći ću samo toliko, da je šteta, što se pisac nije koristovao lijepom radnjom P. Markovića. Što se pisac boji, „da bi u ovom dogadjaju abl. imao sasvim drugo lice nego u prijašnjih izdanjih", to je, držim, dovoljno podsjetiti ga samo na 2 partije u njegovoj knjizi: na partiju, kojoj je natpis „Spol samostavnikom III. sklonitbe", i na partiju o konsekuciji vremena. Ni u tom, što veli, „da je medje pojedinim vrstam težko odrediti" i t. d.[1]), nije pisac sretnije ruke. Tä ni u jezicima grč. i hrv. nije među sinkretističkim padežima (gen. i dat.) lako odrediti, pa ipak je nauk o njima u ta 2 jezika davno već prema ovakome shvatanju obrađen.

Prelazim na promjenu drugu. Tu moram otvoreno reći, da mi se za ovu partiju čini, da je u staroj formi učenicima bila jasnija. Jer da najprije rečemo koju o razlici apsolutne i relativne porabe vremena: drži li g. Pavec, da će učenici od jako u povodu takoga razlikovanja sigurno znati, kad će u njekojim vrstama sporednih konjunktivnih rečenica iza kojega hist. vremena u glavnoj rečenici podnijeti „praesens", resp. „perfectum"? Ili će ih možda u tu osobinu konsekucije vremena u jez. lat. uputiti ono uvjeravanje g. Pavca na str. 234., da „često stoji samo do piščeva shvaćanja, hoće li vrieme upotrebiti absolutno ili relativno"? Ili g. Pavec možda misli, da je učenike s Bog zna ka-

[1]) Slično govori i u *N. V.* I. 284.

kvom tajnom upoznao, kad ih u bilješci na istoj strani uči, da „perfekt u kons. izr. stoji obično samo kao prez. perf.“, a „inače“ da „se upotrebljava imperfekt?“ Lijepo je to reći „prez. perf.“, ali je druga, je li učenik nesvijesno u duši stekao uvjerenje o tom, što je to presentski perfekt. Pa da ima mnogo tih t. zv. perfekta presentskih! (Scheindler: §. 169.) Scheindler o razlikovanju vremena u apsolutna i relativna govori u glavi XVI., a to je već s toga priličnije, jer bi učenici po tom, što g. Pavec o toj razlici govori istom na ovom mjestu, lako mogli doći na misao, da vremèna te razlike u drugim događajima (Scheindler: §. 168.) ne poznaju (a inače govori o toj partiji onako, kako su gramatici o njoj i do jako govorili).

Dalje ću reći, da mi se za bilj. 1. §. 237. čini, da je za učenike previše apstraktna. Preko toga se za nju može reći još i to, da se donjekle kosi s bilj. na str. 234. Ima li u ostalom ono, što se u toj bilješci veli, biti identično s onim, što g. Pavec veli za imperfekt u §. 319. 2.? Bilj. 2. pomenutoga §. mogla bi, ako ima na ovom mjestu u knjizi i dalje ostati, onako od prilike glasiti, samo bi se riječ „može“, što je među riječima „prezensa“ i „stajati“, morala zamijeniti riječju „mora“. Za bilj. 2., što je na 2. mjestu na str. 233., rekao bih, da bi bolje pristala u §. 318. 2. Čini se, da g. Pavec nije bio osobito sretne ruke, kad je za pojam t. zv. perf. prez. upotrebio na str. 232. isti glagol, koji je upotrebio za pojam perf. hist. Misli li g. Pavec, da će svatko na prvi mah pogoditi, čemu je u glavu XL. ušao §. 331.? Riječi na str. 232. „ako je glagol ... a po II. *-urus essem*“, koje isto onako kao i pomenuti §. stoje izvan svake sveze s mislima, što su pred njima i za njima, mogao je pisac mirne duše izostaviti.

A sad da se reče koja o zgodnosti ili nezgodnostiređanja rečenica po kategorijama u jeziku latinskom. Gosp. Pavec i u pominjanom svom predgovoru i u *N. V.* I. 282. govoreći o toj stvari tvrdi, da u tom, što svakome vezniku sva značenja na jednom mjestu obrađuje i uvježbava, pristaje za Schmidtom, koji pored sve svoje težnje na koncentraciju jezične obuke ipak nije držao za zgodno, da se rečenice u jeziku latinskom poređaju po kategorijama, i to poglavito za to, što bi se na taj način o jednom istom vezniku moralo na više mjesta govoriti. Ako g. Pavec zajedno sa svojim uzorom (pa bio to i sam Schmidt) nema tvrđih dokaza za onako postupanje, onda će protivnici takvoga sasvim nemetodičkoga postupanja imati u tom događaju lak posao. Misli li g. Pavec zbilja, da on i Schmidt govore o svakom vezniku samo na jednom mjestu? Zar g. Pavec ne govori n. pr. o veznicima *dum*, pak *antequam* i *priusquam* u §. 324. i u §§. 355. i 356., a o vezniku *quod* u §. 359. 5. i 6. i u §. 360. 1., pak u § 384. i napokon (što mi je za čudo) u §. 427. uporedo s kausalnim veznicima? Gosp. Pavec zaboravlja, da on govori o veznicima *ut, licet* u §. 338., a o veznicima *dum* (ne), *dummodo* (ne) i *modo* (ne) u §. 335., premda oni §§-i sačinjavaju sastavni dio partije, kojoj je natpis „Konjunktiv (scil. u glavnih izrekah)“. Isto tako zaboravlja g. Pavec, da je pod natpis na str. 343. „Konjunktiv s veznici“ stavio ne samo veznike, koji se slažu samo s konjunktivom (*ne, quo, quominus* i dr), već i onake, koji se slažu sad s indikativom, sad s konjunktivom (*cum, dum, donec, quoad, ante(prius-)quam* i dr.), sad napokon samo s indikativom (*quamquam* i dr.). Taj se prigovor tiče i metanja indik. hipotet. perioda pod natpis „Konjunktiv u pogodbenih izrekah“.

Gosp. dakle Pavec Scheindlera prekorava s nedošljednosti, — uzgred budi rečeno, da mu čini krivo, kad veli, da Scheindler kod namjernih rečenica ne govori o *quominus*[1]), a o *quin* da bi imao odjelito govoriti u poglavlju o upitnim rečenicama (samo da mi je znati, kojima? — jamačno ne neupravnima? ili možda u §. 174.? ili napokon radi smisla takvih rečenica u §. 176. 1.?) — ali to se isto, kako smo evo vidjeli, može prigovoriti i njemu. Ako dakle, „obradjivala se svakomu vezniku sva značenja na jednome mjestu“ ili redale se rečenice po kategorijama, o potpunoj došljednosti ne može nikako biti govora, onda je jamačno najbolje, da se prihvati ona osnova, na kojoj će se jedinoj učenici moći pravo uputiti u ovaku važnu partiju lat. gramatike.

Govoreći na str. V. pominjanoga predgovora o tom, kako je „nastojao, da se što više primakne grčkoj slovnici, uzimajući iz nje, gdje je bilo moguće, pravila od rieči do rieči“ (ispor i *N. V.* I. 283.), a malo dalje opet o tom, kako je nastojao, da se i nazivlje u njegovoj knjizi s nazivljem drugih školskih knjiga što više izjednači, veli g. Pavec na istoj strani među ostalim i ovo: „Uz to je lat. slovnica njekim načinom središtem jezične obuke u gimnaziji, naročito pak i pripravom za obuku u grčkom jeziku, te za to mora sadržavati mnoga pravila, koja se mogu u grčkoj slovnici kao poznata iz lat. jezika izostaviti ili samo u kratko spomenuti“. Ako se i mora piscu bezuvjetno povladiti, što je nastojao, da se i u pravilima i u nazivlju primakne što više gramatici grčkoj (da je mogao i više, vidjet će se kasnije), a ono mu se svakako mora prigovoriti, što se nije ustručavao reći, da je „latinska slovnica njekim načinom središtem jezične obuke u gimnaziji“, što više, prava je koncentracija jezične obuke u tom, da se gramatička obuka u latinskom jeziku dovede u pravi odnošaj prema jezicima hrvatskom i grčkom, ili s drugim riječima: hrvatski jezik mora da bude isto onako preteča jeziku lat., kao što je jezik lat. preteča grčkome. Prema rečenome će pisac lat. gramatike preko mnogoga, što se u hrv. gramatici već učilo, ili kao preko poznatoga prijeći, ili će, gdje je to nužno, izrijekom morati

[1]) Scheindler stavlja partiju o *quominus* pod natpis „Abhängige Befehlsätze“, a da g. Pavec drži, da su ove rečenice samo vrsta rečenica namjernih, to je jasno već po tom, što je on t. zv. verba postulandi smjestio u §. 346.

jednakost pojava u obadva jezika osobito isticati, kao što će se opet u drugu ruku morati na mnogim mjestima koje pozivati na analogije obadvaju jezika, koje opet isticati njihove razlike. Nekoliko će primjera biti dovoljno, da se pokaže, da g. Pavec ni u jednom od pomenuta četiri događaja nije postupao tako, da mu se ne bi moglo prigovoriti.

Evo najprije jedan primjer za onaj prvi događaj. To je početak sintakse t. j. §. 178., koji bi §. mogao posve izostati, jedno za to, što se u Divkovićevoj knjizi „nauk o izreci" o tom na tanko govori, a drugo za to, što je to u cijeloj lat. sintaksi i onako jedino mjesto, gdje se govori o pravilima, što su zadatak nauka o rečenici. Predaleko bismo zašli, kad bismo išli ovdje dokazivati, gdje je sve g. Pavec imao prilike govoriti o vrstama rečenica. Kad i on jednoć poređa rečenice po kategorijama, onda će mu se to i onako samo od sebe nàdati.

Što se pak tiče onoga drugog događaja, po kome će pisac lat. gramatike imati jednakost pojava u jeziku materinjemu i jeziku latinskom izrijekom isticati, za to ću također samo njekoliko primjera navesti u to ime, da se vidi, da je g. Pavec i u ovoj stvari mogao biti pozorniji.

Takav je primjer bilj. 4. §. 1., koja bi mogla ovako od prilike glasiti: „U pisanju riječi s velikim početnim slovom podudara se — izuzevši pridjeve dovedene od t. zv. sopstvenih imenica (Broz: H. P. br. 136—170., osobito br. 162.) — jezik latinski posve s hrvatskim. Drugo je takvo mjesto §. 179. br. 1—7., koje bi skraćeno ovako trebalo da glasi: „Subjekt je ili riječ ili rečenica". To je već za to nužno, što bi g Pavec, ako hoće da taj §. ostane i dalje onakav u knjizi, morao i u §. 181. pobrojati sve one riječi, koje mogu da budu predikat. Alin. 2. na str. 138. trebalo bi da skraćena ovako glasi: „U latinskom jez. ne treba kao ni u hrvatskom lične zamjenice metati, osim kad ih valja osobito istaknuti, što biva osobito u oprekama". One tri bilješke, što su u pomenutom §., mogle bi se lako izostaviti. Naprotiv bi u knjigu mogli ući ovaki primjeri: *Res* cognoscitur: (za) *to* se doznaje (osobito *re* cognita [kad, pošto] se [za] *to* doznalo ili saznavši [za] *to*) i *res* mihi est cum aliquo imam posla s kim. Isto bih tako rekao, da je ovdje mjesto i ovakim lat. primjerima, koje prevodeći mi se obično služimo našim slabim „čovjek": *Agenti* nulla dies longa (est): *čovjeku* zabavljenu poslom ni jedan dan nije dugačak; ili: *Quaerendo* et *dolendo* vita insuavis redditur: ako se *čovjek* žali i tuguje, izlazi mu život čemeran; ili: *Gaudere* (de) rebus adversis aliorum animi est abiecti: ako se *čovjek* nesreći tuđoj raduje, pokazuje podlu dušu. Hrvatsko „čovjek" moglo bi podnijeti i u ovakim primjerima: *diceres*: *čovjek* bi bio rekao; *putares*: *čovjek* bi bio pomislio; si *quis* roget: kad bi *čovjek* (tko) pitao; si *consideres*: kad bi *čovjek* promišljao (isp. Scheindler: §. 97. 3. i Miklošić: Synt. str. 346). Dalje ću navesti za primjer

§. 325. (koji bi u ostalom bolje pristao u §§-e 355—357). jer dok se je u jeziku njemačkom pored takvih veznika pluskvamperfekt utvrdio tako, da mu nema zamjenika, u jeziku hrvatskom prema lat. perfektu, resp. pres. historičkom upotrebljava se aorist, perfekt, resp. present glagola svršenih. Bilješka 2. pomenutoga §. ne bi jamačno onakoj manipulaciji ni najmanje smetala, jer se vrijeme onako određuje rijetko, a i ono vrijedi samo za veznik *postquam*.

Toliko o jednakim pojavima u oba jezika. A sad da ogledamo njekolike analogne pojave. Pored *cuius* modi *cunque* (§. 87. 3. bilj. 3.) moglo bi podnijeti *kojega* mu *god* i dr.; pored *refertus* u bilj. 2. pomenutoga §-a *krcat*; u §. 319. 3. bilj. 1. mogao bi podnijeti primjer „njega *tješi*, utješit ne more", a u §. 318. 2. toliko me godina *služiste* verno, a sad me izneveriste: Vuk, prip. 241. U bilj. pomenutoga §-a trebalo je oblike *naznoji se* i *nazebe se* obilježiti akcentima. jer ovako ne znamo, jesu li ono aoristi ili presenti. (Dr. A. Musić: Rad CXII. str. 38.) U §. 249. 2. c. bilj. 3. mogao je ući ovaj primjer: po knjigama pozvao svatove, a u §. 208. 3. ovaj: ne držah sebe *dostojna*, da ti dođem, a u §. 183. 2. a. tko *živ* dočeka. Kriva je analogija u §. 186. 1., gdje pored: uterque eorum exercitum e castris *educunt* imamo hrv. primjer: djeca govore. Dok se na ime u lat. primjeru može reći i *educit*. u hrvatskom ono „govore" nikako ne može da se zamijeni sa „govori".

Red je, da se navede njekoliko pojava, kojima je jezik hrv. odvojio od latinskoga. U §. 153. morao bi pored: miseret me i dr. stajati rijek: smilovati se na koga; u §. 180. trebalo bi da uđe hrv. primjer: u planini *ima* jedna baba", a u §. 182. primjer: Milan mi pada rođak i možda još koji; u §. 241 mogla bi se riječ *plodan* (plodovi) pored *fertilis* zamijeniti riječima *bogat* ili *izobilan*, a u § 247. trebalo bi da uđu fraze: equo *vectus na* konju, curru *vectus na* kolima. U §. 252. pored *numero* bolje je *na broj* ili *brojem* mjesto *na broju*.

Amo ide i način, kako gosp. Pavec postupa prevodeći njekoje oblike, gdje se jezik hrv. i lat. dobrahno razilaze. Lijep je primjer u §. 99., gdje je pisac štampom trebao da istakne ono, čim su oba jezika odvojili jedan od drugoga, ovako od prilike: *absum: nijesam nazočan* ili *nema me (tu)*; *adsum: nazočan* sam, *tu* sam, *pribivam, òbrîm se* (Daničić: obl. str. 86.); *desum: nema čega (tu)* pored *nema me* (jer se *desum* upotrebljava obično o stvarima. tako se ni u primjeru: Caes. b. g. V., 33., nulla in re communi saluti *deerat* ne bi *desum* tako prevelo) ili *nedostaje* što i t. d. U §§-ima 93—96. mogao je pisac riječi: coniunctivus, deponentia, gerundium i supinum štampom istaknuti onako, kako je u grč. gramatici štampom istaknuta riječ: optativ.

U §. 374. trebalo je lat. glagole, što su prema takima hr-

vatskima, uz koje stoji samo infinitiv, odlučiti od glagola, što su prema takima hrvatskima, uz koje može podnijeti još i rečenica sa *da*. No gotovo je najnužnije, da se ovdje reče koja o načinu, kako je pisac postupao prevodeći lat. pasive u jezik hrvatski. Za ovu stvar vrijede ova pravila: Naš jezik ili voli aktiv od pasiva ili pasiv izražava: 1. aktivom glagola srednjih; 2. aktivom i refl. zamjenicom *se*; 3. glagolskim pridjevom trpnim i glagolom *jesam* i *biti* (druga se 2 načina potpunjaju i među sobom i obadva zajedno s načinom prvim). Držeći se u svojim lat. vježbama rečenih pravila (s tim dodatkom, da je treći način došljedno proveo u svim mogućim tančinama kao: bivah pohvaljen pored bijah, bjeh, bio sam hvaljen i dr. kroz sva vremena) Divković je pored svega svoga uvjeravanja (str. 2. pod linijom), da je taj njegov način za početnika najbolji, u §. 2. rečene knjige u cigla 3 primjera upotrebio 4 načina! Uzme li se na um, da se pored: *hvaljahu me* u knjizi njegovoj nalazi i: *hvalili su me*, a *hvaljah se* da uz pasivno (!) značenje može imati još i refleks.-medijalno i recipročno, onda čovjek može lako sebi predstaviti nemilo stanje učenika hrvatskoga. Sretna li učenika njemačkoga, koji u prvi kraj (Dr. I. Hauler, Lat. Uebungsbuch, 11. Aufl. 2. Ausg. Wien 1890.) za lat. *laudor* i t. d. ima samo: *ich werde gelobt!* Ovako je od prilike postupao i g. Pavec, samo što je on u II. dijelu gramatike (§. 313.) zaboravio: *bivam pohvaljen* i t. d, koje je u I. dijelu bilo upravo glavna stvar i što on prvoga od ona 3 načina za kazivanje pasiva u opće ne poznaje. Ali kako se prvi od ona 3 načina radi svoje apstraknosti za početak ne preporučuje, a za onaj se Divkovićev način ni u naroda ni u dobrih pisaca ne će lako naći primjera, tako nema druge, nego da se isprva ili uporedo upotrebljavaju drugi (u okviru glagola, koji nemaju ujedno smisao refl.-medij. i recipr.) i treći način ili da se pasivne lat. rečenice pretvaraju u jez. hrv. u aktivne.

Još ću reći, da se pisac i s obzirom na nazivlje nije dosta obazirao na knjige hrvatske, jer dok Divković povedavši se za Daničićem imperfektu veli „pređašnje trajno“, perfektu „I. složeno pređašnje“, a pluskvamperfektu „II. složeno pređašnje“, Pavec ih zove: „prošlo trajno, prošlo“ i „prošlo svršeno“.

Samo uzgred ću reći, da se pisac i grčkoj gramatici mogao više približiti, i to u sintaksi imenskih oblika sadređajući (ispor. Ztschft... 1890. str. 455.) i razlikujući pojedine vrste padeža (isp. i Šrepel: Rad CII, str. 11. i 19. pak: Ztschft... 1890. str. 455., gdje je dativ sveden na kategorije: 1. wem; 2. für wen; 3. wozu?) onako, kako se ređaju i razlikuju u gramatici grčkoj, sad opet dovodeći padeže (akusativ i ablativ) u tješnju svezu s prijedlozima (Ztschft.... 1890. str. 462.), a onda i u sintaksi glagolskih oblika ređajući n. pr. pojedine vrste participa onako, kako su poređani u gramatici grčkoj, i napokon u tom, da bi njekoje partije („anomalija značenja njekojih oblika glagolskih“ sa svoga dojakošnjega mjesta u §. 108. pred §. 152., a „imperativ“ neposredno iza „konjunktiv sc. u glavnih izrekah“) došle na drugo mjesto u knjizi.

U Pavčevoj knjizi ima njekoliko riječi, koje bi se mogle zamijeniti boljima. Tako je n. pr. „opazka“ (bolje: bilješka); „izreka“ (bolje: rečenica), „uzajamni“ (bolje: uzajmični). Za tim ima u toj knjizi primjera, gdje se pisac u svojim izrazima koleba. Evo ih sam njekoliko: slovka (3), dvoslovčana (osnove 13) — prema: slog, dvo- (tro-, više-) složne (4); spol (5) prema: rod (297); slieva se prema: stegnuti (oblik 18); znamenovanje (273) prema: značenje (295; na str. 162. pače jedno pored drugoga); izreke podložne, relativne, hipotetske prema: ovisne, odnosne, pogodbene; određeni oblik glagola (298, 301), glagol u određenom obliku (288) prema: verbum finitum.

Da g. Pavec nije bio najpozorniji, ne ću reći u sitnicama, nego i u krupnijim stvarima, pokazat će ovo njekoliko primjera. Evo ih najprije njekoliko u potvrdu, da on gdješto dosta neoprezno stilizira pravila: *§. 16. alin. 2.*; *§. 66*, gdje bi se po tom, što se sva 4 pridjeva navode u nomin. sing. masc., moglo kome činiti, da se rečeni pridjevi upotrebljavaju u svim padežima obadvaju brojeva; *§. 98.* već radi §. 181. bilj. 2. (ili je možda sâmo *sum* pomoćan glagol?); *§. 245.* jer je radi §. 412. 2. bilj. 1. priličnije pomišljati, da se ablativima pored: 1. nitor, glorior, laetor (isp. *id* laetor); 2. utor, fruor i dr.; 3. opus est (koje se naslanja na egeo, indigeo) ovim glagolima kazuje objekt (isp. i: Ztschft... 1890 str. 245.), nego da su to ablativi instrumenti; *§. 331.* prema str. 52. 56. i dr., tako da bi najbolje bilo, kad bi se mjesta, koja sad zaprema tobožnji konjunktiv fut. I. na stranama 52—73., ostavila prazna, a definicija pomenutoga §-a glasila ovako: „lat. jezik naknađava konjunktiv fut. ili opisivanjem ili konjunktivom drugih vremena“; *§. 332. 1. bilj. 2.*, jer se o takoj vrsti konjunktiva ne govori u glavi XLI. (u kojoj glavi ne bi škodilo, da je pisac rekao koju i o razlici indik. i konjunkt. gl. possum prema Scheindleru str. 175. bilj. 1.); dalje *§. 343. 1.*, gdje bi riječi: „Samo se onda.... poslije preterita irealna“ mogle izostati, i napokon *§. 345.* radi: „Pojedina riječ negira se sa *ut non*“.

Smećući s uma 3. l. sing. fut. act n. pr. *faciet* uči u §. 103. pisac, da glagoli, što su u §. 102., gube *i* pred *i* i kratkim *e*; isto je tako u §. 98. za *futurus*, a u §. 399. za *venturus* zaboravio je reći, da su podobni imati službu pridjeva.

Sad ću navesti njekoliko primjera, da bi se vidjelo, kako pisac i inače nije štošta sasvijem zgodno kazao. Tako se u §. 84. 4. veli: is, ea, id: onaj, ona, ono, mj. da se je za „onaj“ reklo, kad odgovara lat. „is“; mj. „složen ide (str. 113.)“ reklo bi se bolje „složen se spreže“; u primjerima: „Equus tremit artus“ i „Hannibal tres modios annulorum misit Carthaginem“

ne će akusativi *artus* i *Carthaginem* biti identični; napokon bi se primjer u §-u 406. nemo cunctam terram intuens de divina providentia dubitabit mogao zamijeniti zgodnijim. Čemu je u knjizi „čim—tim“ pored „što—to?“. Hoće li podnijeti: „(250) da tim manje“ (isp. Scheindler §. 222. 2. bilj. 3.) i „da za toga (255.)?“ Može li „kao što“ (209.) podnijeti bez glag.? Radi „počinjati se čim“ mj. „*s* čim“ isp. u Daničića sint. 601.

Ako se i mora g. Pavcu na riječ vjerovati, „da je ne samo stranu obilnu gramatičku literaturu, već i ocjene drugih lat. gramatika pomno proučio i savjestno upotrebio“ (vidi u predgovoru str. V.), a ono će se ipak morati ovdje spomenuti njekolike stvari, za koje je pisac jamačno držao, da nijesu dostojne, da se i na njih obazre priređujući ovo izdanje svoje knjige. Najprije ide ovamo pitanje, ima li se imper. pas. pak supin i partic. fut. pas. zadržati i u napredak u skrižaljci na str. 56—71; dalje ću reći, da se u: Ztschft-u, 1890. str. 135. preporučuje, da se mj. *lego* za paradigmu uzme koji glagol s perf. na *-si*, a sup. na *-tus* uputivši učenike na §§. 112—113. Ne bi li bilo priličnije, kad bi se Schmidtovi nazivi „pojmovna“ i „izrečna“ (pitanja) zamijenili nazivima: „nominalna“ i „verbalna“ (pitanja)? Što se tiče nastojanja njekih ljudi, da se u lat. knjige prema trećem grčkom (t. j. t. zv. eventualnom) obliku uvede 4. vrsta hipotet. perioda. o tom isp.: Ztschft. 1888. str. 339.

Red je, da se spomene i njekoliko takovih stvari, o kojima se prema mislima, što su izrečene u predgovoru, nije moglo govoriti: §. 23. 2. alin. 2. treba da glasi: „U vlastitih imena na -ēius može vokativ izlaziti i na *i*“ (Ztschft. 1889. str. 497. i 8), a u §. 41. 2.: „Dativ sing. glasi na *-ui* i na *-u*“. Je su li u §. 111. 1. b. riječi: „samoglasnik *a* oteže se u *i*“ istinite? Ne bih rekao. da će se u §. 23. 4. a—c. pod pravilo: „Genitiv plur. svršuje se kadkad na *-um* mj. *-orum*“ moći staviti i *duumvirum*, *fabrum* (u svezi s: *praefectus*). Riječima (§. 225. 1): „odio sum mrze na me... = pasivom od.... admiror“ mjesto je u §. 313. U partiji o prijedlozima (str. 197—206.) ima dosta rijetkih fraza, n. pr. ex ea causa (re), qua ex causa (re). ab aliquo facere i dr., dok se fraze običnije: ex usu, magna ex parte i dr. ondje ne nalaze.

Ostaje, da se uklone njekolika protivurječja: u §. 89. bilj. veli pisac za *nihil* da je nesklonljivo, a 1. vrstu niže u istoj bilješci kaže: „nihil upotrebljava se sklanjano i t. d.“; u §. 141. uči, da u gl. *fero* u pres. i imperf. *i* i *ĕ*, gdje ne stoji pred *m*, ispada, a na str. 346.: „riedko se pridievaju lični nastavci osnovi na suglasnik: fer-s“; na str. 348. uči, da imperativ bez tematskoga *e* tvore oblici: *dic*, *duc*, *fac*, *fer*, a u §. 105. da ta 4 glagola III. konjugacije *e* u imper. odbacuju. Ovake su naravi i §. 410. 2. prema §. 183. 1—3. i §. 195. 1—2.; pak §. 304. bilj. prema §. 431. i možda još koji.

Ako i nijesu protivurječja, a ono su primjer za to, kako pisac o jednim istim ili barem sličnim stvarima nije na različnim mjestima u knjizi govorio jednako, od mnogih ove četiri stvari: Saturnalia Saturnaliorum (-ium) u §. 51. alin. 2. prema S-a S-ium (-orum) u §. 56. 4.; u §-u 62.: „rr(ll)imus = r(l)timus“ prema „tus, sus“ (§. 112.); pak u §-u 403. 2. „partic. se upotrebljava kao predikat uz *esse* protežući se na subjekt“ prema „i s partic. prez. akt. spaja ... se *sum* (§. 110. bilj. 2.)“ i napokon riječ *naglasak*, koja je drukčije upotrebljena na str. 4., a drukčije na str. 307.

Ostavljajući ljudima kompetentnijima od mene, da presude, bi li se lat. školske knjige u našim gimnazijama imale udesiti prema načelu, koje traži (Hartel u: Ztscht. 1878), da se kvantiteta[1]) bilježi samo nad svim dugim slogovima ne izuzevši ni onih, u kojih osim t. zv. položajne duljine ima i prirodna duljina, ili prema načelu, koje hoće, da se pazi samo na t. zv. zakon triju slogova, ja ću ovdje još s njekoliko primjera pokazati, da se pisac u ovoj stvari nije držao gotovo nikakvoga principa. Evo najprije samo njekoliko primjera za to, da se pokaže, kako je pisac bilježio kvantitetu ondje, gdje to nije bilo ni od kake potrebe: dĕus (3), săcerdos (6), carmĕn (147), equĭtatui (27), quispiăm (47), laudăt capīt, crudēlitatem (147), sĭtire (150), nŏcere (159) i dr. Uzgred ću reći, da je dobro, što je zabilježena kvantiteta ovakim riječima: dūx, mēns, gāza (4), īgnis, ali moram dodati, da je trebalo konsekventno zabilježiti je i nad ovakima: mōns, lītterae, māgnus, semēstris, crēsco, dīsco, īnfra, trāns, hĕrcule i dr.; a kad se je nad riječima, kao što su: tĕnĕbrae (27), volŭcris (17) već kvantiteta zabilježila, onda je trebalo, ako ne takve riječi, a ono svakako riječi, kao što je n. pr. ălacris (186), obilježiti još i akcentom, dakle: vólŭcris, ălacris, jer se u prozi samoglasnik, što je pred skupinom „muta cum liquida“ obično ne drži dugačkim.

A sad evo opet samo njekoliko primjera, iz kojih će se vidjeti, da pisac kvantitete nije bilježio ondje, gdje je to bilo od prijeke potrebe: poëta (2), Lethe (6), Aristides (154, na str. 159. Aristīdis), Medus (187), Athenas (195), Darius (za što ne Darēus?); bini (12), Iuvenale (19), Celere (19), vivus (22), trado, paro (u §. 215. 1. ni jedan glagol nema nad sobom kvantitete), Neronis, circumdare (nad kojega glagola slogom trećim od kraja trebalo bi da stoji i akcenat ili ćemo možda čitati: péssumdăre, kako uči Kühner I., 699.?) i dr. — Evo napokon samo 1 primjer, kako pisac na različnim mjestima u knjizi različno postupa: „Probus invĭdet nemini (137)“ i „Prŏbus invĭdet nēmini (163)“.

Ne mogu da završim ocjenu ove važne školske knjige, a da

[1]) Štamparske pogrješke, što se tiču kvantitete, kao i ostale štamparske pogrješke, uklonit će u svoje vrijeme pisac lako sâm.

ovdje otvoreno ne rečem, da sam laćajući se ovoga teškoga posla imao poglavito dvije stvari na umu. Najprije sam na ime htio, da i druge stručne kolege potaknem na razmišljanje o stvarima, koje se tiču obuke u jeziku, na kome je osnovan gotovo pretežniji dio rada našega oko humanističke obrazovanosti, a onda sam išao i za tim, da piscu, koji je imao koje s čim boriti se, pomognem ovu u glavnome dobru knjigu očistiti od pogrješaka, koje su na svu sreću ponajviše didaktične naravi. Što ja ipak ovu njegovu knjigu nijesam obasuo onakom hvalom, kakvom su je obasuli po uvjeravanju piščevu gg. Turoman i Lekić, ponajglavniji je razlog nastojanje moje oko toga, da bi nam učenici s 4. izdanjem dobili knjigu formom i sadržajem što savršeniju, a opsegom što kraću i jezgrovitiju.

J. Benaković.

II.

a) Dra. **Antuna Gindely-a** Povjesnica staroga vijeka za više razrede srednjih učilišta. Drugo, ispravljeno i skraćeno izdanje priredio **V. Klaić** (po osmome izdanju njemačkoga izvornika). U Zagrebu 1893.

b) **Povjesnica staroga vijeka** za niže razrede srednjih učilišta. Sastavio Dr. **Emanuel Hannak**. Preveo ju **V. Klaić** (po šestom izdanju njemačkoga izvornika.) Treće, ispravljeno i pokraćeno izdanje. U Zagrebu. 1891.

Ove se dvije povijesne knjige upotrebljavaju u našim srednjim učilištima, i to prva u V. i VI. razredu, a druga u II. razredu. One su prijevod njemačkih izvornika, koji se upotrebljavaju u austrijskim gimnazijama. Knjige su njekada bile dobre, ali danas ne odgovaraju posve sadašnjemu stanju i napretku istoričke nauke. O Gindelyjevoj knjizi napisao je ocjenu H. Ficker u Zeitschrift-u für die österr. Gymn. god. 1864. str. 814—833. ističući pored prednosti i njeke mahne knjige. No pisac je poslije u kasnijem izdanju te mahne većinom ispravio, kako i sam kritik Ficker u drugoj ocjeni priznaje (u istom časopisu g. 1871. str. 450—451). U poznijim izdanjima knjiga je i dalje popravljana, ali je i pokraćivana, osobito ovo pošljednje, osmo izdanje, što ga je priredio Franjo Lang, gdješto je i odviše pokraćeno, kako ćemo dalje vidjeti. No resultati novijih istoričkih istraživanja nijesu svagdje upotrebljeni; za to su mnogi podaci knjige danas zastarjeli, kako ćemo niže razložiti.

Hannakovu je knjigu povoljno ocijenio Adalbert Horawitz u Zeitschrift-u für die österr. Gymn. g. 1871. str. 207—214., a

mahne, koje su tu istaknute, ispravio je pisac od veće česti u kasnijim izdanjima. No i ova knjiga ne obazire se dovoljno na novije povijesne podatke. K tomu dolazi još jedna neprilika. V. Klaić je na ime preveo dvije povjesnice različitih pisaca, a ne istoga pisca, i otud je nastala mahna, da se mnoge činjenice i podaci u jednoj knjizi drukčije navode nego u drugoj, a to mnogo smeta nauku. Ja ću ovdje istaknuti netočnosti, nesuglasja i zastarjele podatke onim redom, kako dolaze jedan za drugim u tim knjigama.

I. Uvod i povijest istočnih naroda.

1. O sunčanoj godini daju naše knjige različne podatke: Gindely (str. 2.) veli, da ona imade 365 dana 5 s. 48 m. i 47·8 sek., a Hannak (str. 1.): 365 d. 5 s. 48 m. i 45½ s. Naučnjaci se doista i sami ne slažu u broju sekunda, jer n. pr. dr. G. A. v. Kloeden „Handbuch der Erdkunde“ 3. Aufl. I. B. Berlin 1873. str. 71. veli: 49·7 s., dr. A. Hoffmann „Mathematische Geographie“ 4. Aufl. Paderborn 1881. str. 55. ima 50 s., dr. Eduard Meyer „Geschichte des Alterthums“ (u djelu Wilh. Onckena „Allgemeine Geschichte in Einzelndarstellungen“ Berlin) str. 126. navodi 48 s., a dr. H. Guthe „Lehrbuch der Geographie“ 4. umgearb. Auflage von dr. H. Wagner, Hannover 1877. str. 15. veli 46 s. Školske knjige morale bi ipak imati jednake brojeve.

2. Govoreći o erama veli Gindely (str. 3.), da Muhamedovci broje godine od bijega Muhamedova (622. po Is.), ali ne kaže, kako se ta era zove. Budući da imenuje druge ere n. pr. Olympijade, ab urbe condita i t. d., trebalo bi da imenuje i ovu, t. j. „Hejiru“, kako to čini Hannakova knjiga (str. 2.)

3. Gindely (str. 6.) zove jedan dio kaukaskih naroda Indogermanima (Arijcima, Jafetovcima), a dio ovih zove opet Arijcima u užem smislu. Hannak pak (str. 3.) zove Jafetovce Indoevropljanima, a Arijcima zove samo jedan dio Jafetovaca. Naučnjaci se doista razilaze u nazivu i razdjeljenju plemena, jer n. pr. Guthe (o. c str. 319.) zove Jafetovce Arijcima i Indoevropljanima, dok ih Kloeden (o. c. I. str. 1206.) zove Indogermanima, ali školske knjige neka se drže jednoga mnijenja. — Dalje veli Gindely (str. 37.) o Arijcima (Indogermanima), da se sluti, da je njihova pradomovina bila u visočju, gdje izviru Oks i Jaksart, a Hannak (str. 3.) uzimlje za njihovu pradomovinu sarmatsku nizinu. Premda Guthe (o. c. str. 319.) daje pravo Gindelyju, dokazuju novija istraživanja, da ima pravo Hannak. Ed. Meyer „Geschichte des Alterthums“ I. B. Stuttgart 1884. str. 514. i II. B. 1893. str. 41. kaže, da je pradomovina Arijaca turanska južnoruska stepa. — Još je među obje ove školske knjige i ta razlika, što Gindely (str. 6.) kod Semovaca ne navodi Babilonaca

(Kaldejaca), kako bi morao (Isp. Kloeden o. c. I., 1213. i Guthe o. c. str. 325.), i koje Hannak (str. 3.) navodi.

4. Za među Azije prema Africi navodi Gindely (str. 6.) prevlaku Arsinoë (Suez), dok Hannak (str. 3.) kaže, da su stari geografi u Aziju brojili i Egipat. Za najstarije doba ima pravo Hannak, a za kasnije Gindely (Ispor. Friedrich Lübker „Reallexikon des classischen Alterthums" 6. Aufl. v. Dr. M. Erler. Leipzig 1882. str. 24.).

5. O Etiopiji veli Gindely (str. 8.), da su tim imenom označivali sad nutarnju Afriku u opće, sad opet zemlje Egiptu na jugu: Nubiju i Abisiniju. Hannak pak veli (str. 5.): 6. Etiopija i Nubija, Egiptu na jugu; njemu je dakle Nubija osobita zemlja, koja nije sadržana u pojmu: Etiopija. Za veći dio staroga vijeka vrijedi tumačenje Gindelyjevo, jer se je jako kasno imenom Etiopije označivala današnja Abisinija, a zemlje njoj na sjeveru zvale su se Nubija. Istom Eratosten i Ptolemej spominju narod „Nubae" (Ispor. Lübker o. c. str. 47.).

6. Gindely (str. 15.) veli, da su Hiksi provalili u Egipat oko g. 1950., a da su protjerani oko 1650., Tutmosis III. da je vladao oko 1600., Setos oko 1400., a Ramses II. oko 1350.; Hannak pak veli (str. 7.), da su Hiksi protjerani g. 1580., Setos da je vladao g. 1439.—1388., a Ramses II. g. 1388.—1322. tako i u Maxa Dunckera „Geschichte des Alterthums" 5. Auflage. Leipzig 1878. i d. B. I. str. 112—141., ali Meyer (Gesch. d. alt. Aeg. str. 13. i Gesch. d. Alterth. I., 36. i 45.) veli, da je egipatska hronologija u opće problematična. On uzimlje po prilici. da se vlada Hiksa počinje g. 1780. pr. Hr., a prestaje 1530., Tutmosis III. da je vladao g. 1480—1430., a Ramses II. g. 1300—1250. No u drugom svesku djela: „Gesch. d. Alterth." str. 131. veli, da se po novijim podacima imadu ove godine pomaknuti natrag za 50 godina, pa pristaje uz Mahlera, koji (u „Zeitschrift-u für aegypt. Sprache" 1889, 97. i 1890., 32.) veli, da je Tutmosis vladao g. 1503—1449., a Ramses g. 1348—1281. Bilo kako mu drago, svakako je nužno, da u školskim knjigama budu jednaki brojevi za iste činjenice.[1]) — O Ramsesu II. veli još Gindely sasvim pravo, da mu Grci s nepravom pripisuju slavna djela njegovih predšasnika, pa za to ih je u ovom izdanju svoje knjige ispustio. Treba s toga da se ispuste i u Hannakovoj knjizi, gdje se još nabrajaju (str. 7.).

7. O visini najviše egipatske piramide (t. j. Kufine) razilaze se školske knjige Gindely (str. 14.) veli, da je bila visoka 150 m., a Hannak (str. 11.) kaže, da je još i sad visoka 137 m. Mimogred ću spomenuti, da i treća školska knjiga, koja govori o

[1]) F. Justi u svojoj „Geschichte des Altertums" (u Groteovoj kolekciji „Allgemeine Weltgeschichte" Band I.) str. 518. stavlja vladu Hiksa u vijekove 24—19. prije Hr. *T. M.*

ovoj piramidi, na ime Umlauftov „Zemljopis". II. tečaj preveo G. Manojlović str. 41. navodi drukčiji broj, naime 140 m. Na žalost ne slažu se ni naučnjaci. G. Maspero „Povjest istočnih naroda", preveo G. Manojlović (izdanje Matice hrvatske) Zagreb 1883. str. 49. veli, da piramide kod Gizeha dosežu do 150 m. Meyer „Gesch. Aeg." str. 108. kaže, da je visoka 480 engleskih stopa (= 146.3 m.) Duncker o. c. str. 67. veli, da je najviša piramida imala prije 480′ visine (= 151·68 m), a sada da ima 450′ (= 142·2 m). Guthe o. c. str. 228. veli: 149 m. Po tom je svakako broj Hannakov (i Manojlovićev) premalen.

8. Gindely (str. 16.) spominje, da je Amenofis III. na zapadnom brijegu Nila podigao hram Amonu, a pred njegovim ulazom smjestio dva ogromna (20 metara visoka) kipa i sjeverni kip da su prozvali Grci Memnonovim kolosom (po Memnonu, sinu Eojinu). Hannak pak veli (str. 11.) za oba kipa, da su se zvali stupovi Memnonovi i da su visoki do 15 m. Meyer (G. Aeg. str. 253. i 255. i G. d. Alt. I. 268.) govori kao i Hannak, a Duncker (o. c. I. 132.) kaže, da se samo prvi kip ima zvati Memnonovim (tako veli i Maspero o. c. str. 160.), i da su bili visoki 67′ (= 21·17 m.)

9. O Ramsesu II. veli Gindely (str. 16.) po Dunckeru (o. c I. 147.), da ga Grci zovu Sesostris. Ali nije tako. Grci (Herodot, Diodor i Strabon) spominju doista, da je Sesostris bio najznamenitiji i najratoborniji kralj egipatski, ali ne vele ništa o tom, da se zvao i Ramses. Po Manetu pak imao bi Usurtesen III. biti taj grčki Sesostris (Isp. Meyer G. Aeg. I, 182. i 292. i G. d. Alt. I, 139.).

10. Gindely (str. 16.) kaže, da su Etiopci vladali Egiptom preko 50 godina (730—672.) pa tako veli i Duncker (o. c. II. 313. i 379.), ali se drugi povjesnici ne slažu s njime. Meyer (G. Aeg. str 343. i G. d. Alt. I, 428.) veli, da je Šabaka osvojio Egipat g. 728., a Asarhadon da ga je osvojio g. 671. (ovo veli u G. Aeg. str. 351., dok u G. d. Alt. veli: poslije g. 672.). God. 671. navode i Ernst Curtius, Griechische Geschichte 5. Auflage Berlin 1879. I. B. str. 410 i C. P. Tiele, Babylonisch-assyrische Geschichte I. Th. Gotha 1886. str. 338.; pače dr. Fritz Hommel, Geschichte Babyloniens und Assyriens (u Onckenovoj „Allgemeine Geschichte") str. 706. veli, da je to bilo istom g. 670.

11. Godine vladanja pošljednjih egipatskih kraljeva nijesu u Gindelyja prema novijim istraživanjima točne. On veli (str. 16.), da je Psametik I. vladao god. 655—610., Neko II. 610—595., Apries 589—570., Amasis 570—526. i Psamenit 526—525. Ove su godine uzete iz Dunckera (o. c. II, 485—571.), koji o početku vladanja Psametika I. veli, da je počeo vladati kao knez jednoga dijela Egipta g. 664., da se je g. 653. oslobodio asirske vrhovne vlasti, a g. 650. da je postao jedinim egipatskim vladarom svladavši ostale dione knezove. Ali noviji povjesnici navode druge godine. Meyer (G. i Aeg. str. 12. i G. d. Alt. I, 561.) i Hommel

*

(o. c. str. 707.) vele, da je Psametik I. došao na vladu g. 663., a samovladar da je postao istom oko g. 645. Za Neka II. veli Meyer (G. Aeg. str. 380. i 384. i G. d. Alt. str. 563. i 593.), da je došao na vladu g. 609. (a tako veli i Hommel str. 745.), a da je umr-o g. 594. Apries nije vladao do g. 570., nego do g. 569., kako vele suglasno Meyer (G. Aeg. str. 384. i G. d. Alt. I, 600. i II, 672.), Hommel (str. 761.) i Maspero (str. 378.). Amasis nije umr-o g. 526., nego na početku g. 525., kako kažu Meyer (G. Aeg. str. 387. i G. d. Alt. I, 609.), Hommel (str. 761.) i Lepsius (Monatsberichte der Berliner Akademie 1854. po Dunckeru o. c. IV, 407.). Po tom je Psamenit vladao samo u g. 525., jer ga je još tijekom te godine svladao Kambiz.

12. Gindely pripovijeda (str. 16. i 17.), da je Neko II. iza slaba kratka otpora pokorio Palestinu i Siriju (u starijem izdanju bilo je ovdje u zagradi dodano: „judejskoga kralja porazi kod Megida“, no sad je to ispušteno, premda nije opravdano, jer se o toj bitki i kasnije na str. 33. govori); a Hannak (str. 8.) kaže, da je Neko potukao judejskoga kralja kod Megida i zavladao Fenikijom. Duncker (o. c. II. 497. i 498.), Hommel (str. 745.) i Maspero (str. 371.) daju pravo Gindelyju, pače Meyer (G. Aeg. str. 381.) i Tiele (o c. II, 425.) vele, da je Neko osim Palestine i Sirije osvojio još i Feniciju. — I o godini, kad je bila bitka kod Megida, razilaze se obje školske knjige: Hannak (str. 18.) veli, da je bila g. 608., a po Gindelyju bila bi g. 609., jer veli (str. 33.), da je kralj Josija vladao god. 638—609., i da je poginuo u bitki kod Megida. Osim Dunckera (II, 497.) i Hommela (str. 755.), koji vele, da je bitka bila god. 609., daju svi drugi znatniji povjesnici pravo Hannaku, kao: Meyer (G. Aeg. str. 380. i G. d. Alt. I, 578.), Maspero (str. 370.), Tiele (II, 414.), dr. Rich. Pietschmann „Geschichte der Phönizier“ (u Onckenovoj zbirci) str. 305. i dr. Bernh. Stade „Geschichte des Volkes Israel“ (također u Onckenovoj zbirci) str. 670.

13. I o godini bitke kod Karkemiša, gdje je Nebukadnesar potukao Neka II., razilaze se naše knjige: Gindely (str. 17.) veli: g. 604., a Hannak (str. 14.): g 605. Jedni povjesnici daju pravo Gindelyju, na ime: Meyer (G. Aeg. str. 381. i G. d. Alt. I, 579.), Pietschmann (o. c. str. 303.) i Stade (o. c. str. 678.), a drugi Hannaku, kao: Duncker (II, 499.), Hommel (str 755.) i Maspero (str. 371.); Tiele na jednom mjestu (o. c. II, 414.) veli: g. 604., a na drugom (II, 425.): g. 605.; no u školskim knjigama neka se navede svuda jednaka godina.

14. O Amasisu II. kaže Gindely (str. 17.): „pače htjede osvojiti i otok Cipar“; čemu se ne veli, da ga je doista i osvojio, kao što se kaže na str. 46. i kako je upravo i bilo (ispor. Meyer G. Aeg. str. 384. i G. d Alt I, 600., Maspero str. 383., Duncker II, 570. i Curtius o. c. I, 583.)?

15. Za razlog balzamiranja mrtvih tjelesa (mumija) egipatskih navodi Gindely (str. 19.) to, što su Egipćani vjerovali, da će duša imati nesmetani mir samo onda, ako mrtvo tijelo ostane neoštećeno i čitavo; Hannak (str. 10.) pak to, što su Egipćani vjerovali, da se duše umrlih iza njekoga doba vraćaju u svoja tjelesa, pa za to da su nastojali, da tjelesa sačuvaju od gnjiloće. Duncker (I, 60.) daje pravo Gindelyju, a Meyer (G. Aeg. str. 84. i G. d. Alt. I, 74.) Hannaku. Svakako treba isto mnijenje navesti u obje knjige.

16 Gindely (str. 22.) pripovijeda, da je Babilonija u polovini IX. vijeka potpala iza mnogo ratova pod Asirce te im je morala plaćati danak, a za asirskoga kralja Tiglat Pilesara II. (745—727.) da je sasvim pridružena asirskoj državi; Hannak pak kaže (str. 12.), da su Asirci već u XIII. vijeku udarali na Babiloniju, a njihov kralj Tuklat-Adar I. (1290—1270.) da je osvojio tu zemlju. Gindelyjevo je razlaganje valjano, a Hannakovo nije. Asirci su davno prije XIII. vijeka udarali na Babiloniju (n pr. za kralja Asur-Ubalita oko g. 1400.), a Tuklat-Adar (ili Nidar) je samo na kratko vrijeme osvojio Babiloniju. Istom u IX. vijeku kralj je Salmanasar II. (859—825.) trajno prisilio Babiloniju na priznanje asirske vrhovne vlasti i na plaćanje danka, a konačno je Tiglat Pilesar II. Babiloniju sasvim pridružio Asiriji (Isp. Hommel o. c. str. 434—652., Duncker o. c. II, 27—30. i 245—263., Meyer G. d. Alt. str. 327—446. i Tiele o. c. I, 140—222. Ovaj zadnji dvoji, da je Babilonija morala Salmanasaru II. plaćati danak.).

17. Gindely na str. 23. veli za Senaheriba, da je udario na Egipat i Judu (podsjedanje Jerusalima god. 701.), ali je prisiljen, da se što brže povrati; a na str. 32. tumači, za što je morao uzmaknuti od Jerusalima: jer su ga Egipćani razbili i jer je u njegovu taboru buknula kuga. Hannak (str. 13.) pripisuje njegov uzmak samo kugi. Povjesnici nijesu složni u tumačenju ovih događaja. Duncker (str. 363—365.) pripisuje uzmak samo Senaheribovu porazu kod Eltekeha. Senaherib doista veli u svojim natpisima, da je potukao Egipćane u toj bitki, ali kako se on ne hvali tom pobjedom onako kao drugima i kako ne spominje mnogo sužnjeva ni plijena, drži Duncker, da Senaherib nije ovdje pobijedio, nego da je poražen bio, a o kugi da nema ni govora. Jevrejski izvori vele doista, da je anđeo Božji u noći potukao 185.000 Asiraca, a ovi da su tad morali pobjeći. To tumače njeki povjesnici (n. pr. Meyer G. d. Alt. I, 468 i Tiele II. 295.) tako, da je to bila kuga, te je uništila toliko ljudi, no Duncker veli, da za takvo tumačenje nema nikakve osnove, ta vijest jevrejska da se ima tumačiti tako, što su Jevreji čudnovato svoje spasenje htjeli pripisati pomoći Božjoj. Meyer (l. c.) i Tiele (l. c.) vjeruju Senaheribu, da je potukao Egipćane kod Eltekeha, ali da ga je kuga prisilila na uzmak, kako spomenusmo. Napokon Hugo Winkler (Geschichte Babyloniens und Assyriens, Leipzig 1892.) uzimlje na

osnovi biblije i Herodota (II, 141.); da je Senaherib dva puta udario na Palestinu, prvi put (g. 701.) da je bio nesretan, a drugi put (njegdje poslije osvojenja Babilonije g. 689.) da je nastradao; uz njega pristaje i I. Krall (koji ocjenjuje ovo djelo u Zeischrift-u für die österr. Gymnasien XXIV. str. 342). — Još veli Hannak, da je Senaherib provalio u Egipat, ali da su poljski miševi izglodali sve tobolce i tetive na lukovima asirskoj vojsci pred Pelusijem, koja je za to morala bježati kući. No ova vijest Herodotova nije zajamčena (Duncker II, 266. i Meyer G. d. Alt. I, 468).

18. Gindely (str. 23.) navodi samo biblijska imena asirskih kraljeva n. pr. Salmanasar, Sargon, Sanherib i t. d., a ne spominje domaćih imena; samo kod zadnjega, kojega zove Asuridililu, dodaje, da se zvao i Sarak. Hannak pak spominje (str. 13.) najprvo domaća imena, kao Salman-asar, Saryukin, Sinahe-irib, a u zagradi navodi biblijska imena (samo kod Saryukina ne navodi). Ovo je preopterećivanje za mladež; ako je za višu gimnaziju dosta znati jedno ime, s tim više je to dovoljno za male učenike. Dok Gindely zove zadnjega kralja Asuridilili (a to je po Dunkeru II, 477.), zove ga Hannak Asur-edil-ilani, a tako ga zove i većina povjesnika kao Maspero (str. 357.) i Meyer (G. d. Alt. I, 576.), a slično i Tiele (II, 406.: Ašur-êtil-ilâni) i Hommel (str. 742.: Asur-itil-ilani). No Hannak ne navodi tomu kralju u zagradi ime Sarak, kako bi morao, nego Sardanapal, ali ovo ime pripada Asurbanipalu (isp. Hommel str. 697., Duncker II, 474., Meyer o. c. I, 481. i Tiele II, 403.). — Salmanasaru daje Hannak broj V. (kao i Maspero str. 293.), ali ima pravo Gindely, koji mu daje broj IV. (Isp. Hommel str. 673., Duncker II, 317., Meyer I, 453. i Tiele I, 215.). — Ime Saryukin, što ga navodi Hannak (Maspero str. 296. veli: Sarjukin) nije pravo domaće ime, nego Šaru-ukin (Hommel str. 684. po Winkleru: Sargon, Leipzig 1889. Einleitung str. XIV.). I ime Sinahe-irib, što ga spominje Hannak (Maspero str. 357. veli: Sin-akhe-irib), i ime Sanherib, što ga spominju i Hannak i Gindely, nije točno, jer je pravo biblijsko ime: Senaherib (Hommel str. 686., Meyer o. c. I, 464. i Maspero str. 303.), a domaće Sin-ahi-irba (Hommel l. c. i Meyer l. c., koji veli Sin-ahe-irba). — Još veli Hannak, da je Salmanasar vladao god. 726—721. (a tako veli i Maspero str. 293.), no nije tako, jer je umr-o pod konac g. 722. (Hommel str. 676., Duncker II, 323., Meyer I, 454., Tiele I, 237.), a tako uzima i Gindely, jer veli za njegova našljednika Sargona, da je vladao g. 722—705. — Hannak veli dalje, da je Sargon osvojio Samariju g. 720., a Gindely (str. 32.) veli: g. 722. Ovu drugu godinu navodi većina povjesnika, kao Meyer (o. c. I, 454. i G. Aeg. str. 347.), Tiele (I, 237.) i Stade (o. c. str. 600.); ali Hommel (str. 676.) dokazuje, da to nije točno, jer se Samarija predala g. 722. po asirskom računu, pa kako se asirska godina počinjala 21. ožujka, da se mora reći, da se predala na početku god. 721. po našem računu; tako veli i Duncker (II, 324.). — O propasti asirske države navodi Hannak (str. 14.) godinu 625., a Gindely (str. 23.) g. 606. S Hannakom se slaže Maspero (str. 354.) i dr. Ferd. Justi „Geschichte des alten Persiens“ (u Onckenovoj zbirci) str. 24., ali većina povjesnika daje pravo Gindelyju, n. pr. Meyer G. d. Alt. I, 577. i G. Aeg. str. 380.), Hommel (str. 745.) i Curtius (Griech. Gesch. I, 561.). Tiele (II, 414.) veli: po svoj prilici g. 607. ili najkasnije 606., a Duncker (II, str. 479. i IV, 227.) kaže: g. 607. — Napokon veli Gindely, da je Salmanasar osvojio cijelu Fenikiju, ali Tira da nije mogao svladati, to da je pošlo za rukom istom njegovu našljedniku Sargonu. Ovako vele i Tiele (I, 238.) i Pietschmann (o. c. str. 301.). No ova vijest jevrejskoga pisca Josipa Flavija (Antiquitates 9, 14, 2, uzeta iz tirskoga povjesnika Menandra) nije osnovana. Fenikiju je pridobio već kralj Tiglat-Pilesar g. 745—727. (Isp. Duncker II, 296., Hommel str. 661. i Meyer G. d. Alt. I, 449.), a o buni Fenikije i osobito Tira za kralja Salmanasara IV. (g. 726–722.) nema u asirskim spomenicima ni pomena. Sargon pak, koji u svojim natpisima spominje osvojenje Samarije, ne spominje podsjedanje ni osvojenje Tira. Za to veli Hommel (str. 676.), da imaju pravo Meyer (o. c. I, 435., 454. i 467.) i Schmidt („Assyria“), kad vele, da se ta vijest Menandrova tiče vlade Senaheribove, a ne Salmanasarove.

19. Gindely (str. 23.) i Hannak (str. 14.) vele, da su Kiaksar i Nabopolasar asirsku državu razbili i među se podijelili, Kiaksar da je dobio zemlje istočne (Tigru s lijeve strane), a Nabopolasar pokrajine zapadne (Tigru na zapadu). Za tim se potanje izbrajaju zemlje, koje je dobio Nabopolasar, i to: Elam, Mesopotamiju, Siriju i Palestinu (tako veli i Maspero str. 358.), dok Hannak navodi ove tri zadnje pokrajine, a ispušta Elam. No ovo je razlaganje pogrješno, jer Asirija nije više imala svih tih pokrajina u svojoj ruci, nego samo Mesopotamiju. Elam bijahu osvojili Persijanci, a Siriju i Palestinu Neko II. pobjedom kod Megida. Za to se smije reći samo to, da je Kiaksar dobio pravu Asiriju, a Nabopolasar Mesopotamiju (Isp. Hommel str. 745. i Duncker II, 501.).

20. Za Nebukadnesara veli i Gindely (str. 24.) i Hannak (str. 14.), da je vladao god. 604—561., a tako kaže i Duncker (II, 555.) i Maspero (str. 389.). No nije tako, jer je on umr-o g. 562., koje se otud zna, što se našla tablica s imenom Nebukadnesarova našljednika od g. 562. (Isp. Hommel str. 754., Tiele II, 456. i Meyer G. Aeg. str. 387. i G. d. Alt. II, 763, gdje veli, da je N. vladao god. 604—562., samo u G. d. Alt. I, 597. veli, da je umr-o g. 561., no to će biti štamparska pogrješka).

21. O propasti babilonskoga kraljevstva vele i Gindely (str. 25.) i Hannak (str. 15.), da se to dogodilo g. 538., a tako vele Duncker (IV, 365.) i Justi (o. c. str. 39.), ali noviji pisci tvrde,

da je to bilo g. 539. (Hommel str. 785., Meyer G. Aeg. str. 387. i G. d. Alt. I, 598. i II. 771., samo u G. d. Alt. I, str. 605. veli: g. 538., no to će biti štamparska pogrješka. Tiele II, 472. veli, da je Kir unišao u Babilon 16. tašrita god. 539/8., ali ne veli, koje bi to godine bilo po našem računu). — O samom padu kraljevstva pripovijedaju nam i Gindely i Hannak po grčkim piscima (Herodotu I, 90—91. i Ksenofontu Kirupedija VII, 5, §. 1—37.), da je Kir morao dugo podsjedati Babilon ne mogući ga osvojiti; na to da je sveo rijeku Eufrat u jezero kod Sipare i ušao koritom Eufratovim u grad. Hannak (str. 25.) dodaje još, da je Kir zatekao žitelje kod njeke svečanosti. Ovako pripovijedaju i Maspero (str. 387—388.), Duncker (IV, str. 348—365.) i Justi (str. 39.). No ovo je grčko kazivanje puka bajka. Po babilonskim spomenicima potukao je Kir Naboneda kod Kiša (14. tamuza = 2. srpnja 539.), a kad se ovaj kušao braniti u Babilonu, iznevjeri ga narod, koji je mrzio, a osobito su mrzili svešteničci na slabu vladu Nabonedovu, koji je zapustio bogoslužje boga Marduka, zanemario babilonske utvrde i t. d., pače po svoj prilici nije bio ni roda kraljevskoga. Narod dočeka Persijance kao svoje oslobodiтelje, koji pod vodstvom Gobrije uniđu bez otpora u Babilon (5. srpnja) i zarobe kralja; 19. kolovoza pak uniđe i Kir s velikom slavom u Babilon (Hommel str. 785—788. Isp. Meyer G. d. Alt. I, 599. i 605. i Tiele l. c.). Pet dana poslije ulaska Kirova umrije Naboned; nijesu ga dakle Persijanci ubili ili prognali u Karmaniju, kako vele grčki pisci (a i obje naše školske knjige). Možda je njegov sin Belšar-usur (ili Belsazar) dobio tu pokrajinu, da njom upravlja (Tiele l. c.).

22. Gindely (str. 28.) veli, da je Izrailj pod Mojsijem ostavio Egipat oko g. 1330., a Hannak (str. 16.) veli: oko g. 1300. Duncker (I, 158. i 400.) daje pravo Gindelyju, a Stade (o. c. str. 127—129.) i Meyer (G. d. Alt. I, str. 348.) dvoje, da je u opće Izrailj bio u Egiptu i da se odande vraćao.

23. Za Solomunovo vladanje veli Gindely (str. 31.), da je bilo sjajno, da je Solomun na moru trgovao zajedno s tirskim kraljem Hiramom II., da su njegovi trgovci doprli ća do Indije (Ofira) i da su mu ovi trgovački pothvati na moru nosili lijep dobitak. Hannak veli (str. 17.), da je za Solomuna procvala država, jer se on okanio rata i počeo raditi o blagostanju svoje zemlje. Ove su vijesti uzete iz Dunckera (II, 146. i 147.), ali novija istraživanja opisuju Solomunovo vladanje drugačije. 1. Nije on bio miroljubiv, nego je vodio mnogo ratova, ali jer su bili nesretni, nije im se sačuvala uspomena (Stade o. c. str. 301—303). 2. Zlatna zemlja Ofir nije bila u Indiji, nego u južnoj Arabiji, kako dokazuju istraživanja A. Soetbeera („Das Goldland Ofir", Berlin 1880. Isp. Stade str. 304. i Meyer G. d. Alt. I, 347. 3. Soetbeer tvrdi još, da Solomunu nije mogla trgovina donijeti mnogo dobitka, jer Izrailj nije imao mnogo proizvoda na prodaju, nego samo zlatni rudnici u Ofiru (južnoj Arabiji), koje je on dao u velike kopati. No Stade (l. c.) pobija to mnijenje veleći, da kopanje zlata u Ofiru ide „in die Kategorie der Reichthumssagen von Salomo". 4. Stade (str. 302) tvrdi još, da su i sama putovanja izrailjskoga i feničkoga naroda po crvenom moru izmišljena i dokazuje to tim, što se zemlja Edomićana, koju je David bio pokorio, opet oslobodila za Solomuna i podigla na prijestolje svojega kraljevića Hadada. Kako bi dakle mogao narod Izrailjski trgovati po crvenom moru, kad je zemlja, koja je ležala između toga mora i Solomunove države, bila u rukama Solomunovih neprijatelja?

24. U Gindelyjevoj se knjizi veli (str. 35.), da je Sidon g. 1209. ljuto nastradao, jer se iz njega iseliše mnoge plemenite porodice u prastari Tir, poslije pak (oko g. 850.) da su i iz ovoga grada otišle mnoge porodice u Afriku i tamo osnovale Kartagu. Hannak (str. 19.) opet veli, da se to zbilo oko god. 1250. i 814. Ali ove su godine veoma problematične. God. 1250. uzeta je iz starijega (3.) izdanja Dunckerove povijesti (I, 519.), gdje se veli, da su se sidonske porodice selile g. 1254., no u novijem se izdanju ne govori o toj selidbi ništa; godina pak 1209. dobiva se ovom kombinacijom: Justin kaže (XVIII, 6. 9.), da je Kartaga osnovana 72. god. prije utemeljenja Rima (g 753.), dakle god. 826—825. pr. Hr. Josip pak Flavij (Antiqu. VIII, 3. 1.), koji je crpao iz Menandra, veli, da je Solomunov hram u Jerusalimu građen 143 g. i 8 mjeseci prije Kartage, dakle g. 969., a grad Tir da je građen 240. god. prije Solomunova hrama, dakle g. 1209. No kritika zabacuje ovu kombinaciju brojeva, jer je samovoljna (Isp. Pietschmann o. c. str. 132—135. i 263.), i ona pada s tim više, ako se za ishodište računa uzme g. 814. (a ne g. 826.) kao godina osnovanja Kartage, kako to tvrdi Timej i kako je po svoj prilici najvjerojatnije (Pietschmann str. 264. i 299.) I V. Duruy (Povjest rimska, preradio dr. Pet. Tomić, izdanje Matice hrvatske, Zagreb 1884.) veli (I, 192.), da je Kartaga osnovana po Menandru (ovo ne valja, već po Justinu) g. 826., a po Timeju g. 814. Duncker (II, 208.) kaže, da je Kartaga osnovana g. 846., a pozivlje se na Justina (XVIII, 4.); no po ovom izilazi g. 826., kako gore spomenusmo. Dr. G. F. Hertzberg, Geschichte von Hellas und Rom (u Onckenovoj zbirci) sv. I. str. 184. veli: oko polovine IX. vijeka. Meyer G. d. Alt. I, 340. ne odlučuje se ni za jednu godinu, jer ih drži problematičnima. — Ako se dakle hoće navesti kakvi brojevi, treba se odlučiti za jedne, pa ih u obje školske knjige jednako navesti.

25. U ovom novom izdanju Gindelyjeve knjige (str. 35. i 36.) odviše je skraćena povijest Feničana, osobito koliko se tiče njihova kolonizatornoga rada. Samo se kaže u opće, da su Feničani pod zaštitom i vodstvom Sidonovim osnivali naseobine na otocima i obalama sredozemnoga, egejskoga i crnoga mora, a

uzrok seljenja da su bili, kako se čini, gorski narodi iz Kanaana, koje bijahu Jevreji oko g. 1300. potisnuli iz njihove domovine Kasnije se za Tir veli, da je u osnivanju kolonija natkrilio sve prijašnje gradove, pače i Sidon, jer je osnivao naseobine ne samo u spomenutim već predjelima, već i na zapadnoj obali sjeverne Afrike. To je sve, što se govori o kolonizaciji, a ne kaže se ništa, koje su to bile naseobine, kako su se zvale i koji su još bili drugi uzroci kolonizacije, pa za to će učenik iz Gindelyjeva razlaganja jedva moći dobiti valjanu sliku o ovom znatnom pomorskom i trgovačkom narodu staroga vijeka. U starijem izdanju knjige bilo je to lijepo razloženo, pa se malo pokraćeno moglo to zadržati i u ovom izdanju, ili se o pojedinim kolonijama moglo reći bar onoliko, koliko je navedeno u Hannakovoj knjizi (str. 19).

26. Gindely (str. 41.) veli za Sudre, da su podjarmljeni prasjedioci, a o Parijama ne veli ništa. A Hannak veli (str. 21.), da su Sudre „potomci prijašnjih žitelja, koji se drage volje podvrgoše arijskim pridošlicama. U kaste ne ubrajaju onih pražitelja, koji se ne htjedoše pokoriti Arijcima. Te nazvaše Parije (Čandale), te ih i danas preziru, pače i progone". Dr. Guthe (o. c. str. 320.) daje pravo Hannaku, a Duncker (III, 190.) veli, da su Čandale polutani rođeni od oca Sudre i matere Brahmanke.

27. Govoreći o propasti medijske države griješe i Gindely (str. 44.) i Hannak (str. 23.), kad vele, da je Kir svladao Astijaga g. 558. Iz domaćih spomenika zna se, da se Kir digao na Astijaga god. 553., a zarobio ga i oteo mu Egbatanu god. 550. (Schrader, Keilinschrift. Bibliothek III, 2. str. 99. i 129., po Meyeru G d. Alt. I, 501. i II, 760. — I. Tiele II. 468.).

28. Gindely (str. 46.) veli, da je Kir po osvojenju Babilona zadobio još Siriju, Palestinu i Fenikiju, a Hannak (str. 25.) navodi još i Asiriju. Gindely ima pravo (Duncker IV, 366.). Medija je dobila Asiriju, kad je srušila Ninivu (606.), a kad je poslije Kir svladao Astijaga (550.), zapade ga cijela medijska država, dakle i Asirija. I. Gindely (str. 45.) i Hannak (str. 24.) vele još, da je Kir osvojio Lidiju g. 549, a to je po računu Dunckerovu (IV, 325). Hommel (str. 783.) i Justi (str. 24.) kažu, da je to bilo g. 547. (držeći se Sinkela), ali Meyer (G. Aeg. str. 387. i G. d. Alt. I, 500.) veli, da se po suglasnim podacima aleksandrinskih hronografa mora uzeti g. 546. Tu godinu navodi i Curtius (I, 571.). Tiele (II, 471.) napokon veli, da je borba bila godine 547/6.

29. O Kambizu veli (str. 46.) Gindely (po Dunckeru IV, 411. i 425—448.), da je štovao vjeru i zakone pokorenih žitelja, a sve što protivno o tom pripovijeda Herodot, da nije zajamčeno. No Meyer (G. Aeg. str. 389. i G. d. Alt. I, 610—611.) veli, da se može vjerovati Herodotu, da se Kambiz rugao vjeri egipatskoj, da je ubio Apisa i t. d., kad i sama persijska tradicija pripovijeda, kako je bio silovit u vinu. I Justi (str. 49—50), premda veli, da su Egipćani izmislili priče o Kambizovu bješnjenju, priznaje, da

je Kambiz ubio Apisa i svoju sestru. O Kambizovoj smrti vele grčki pisci, da se je slučajno ranio svojim mačem i od toga umr-o. Nasuprot kaže behistanski natpis, da se ubio sam (a tako veli i Gindely str. 47.). No Meyer (G. d. Alt. I, 612.) kaže, da se ipak može vjerovati grčkim piscima.

30. Gindely (str. 47) pripovijeda, da je Darije pokorio pobunjenu Babiloniju g. 518. No po behistanskom natpisu bile su dvije pobune u Babiloniji. Prvu Nadintu-Belovu svladao je sam Darije, a borba trajaše po Dunckeru (IV, 477.) god. 521—519., po Hommelu (str. 787.) i Justiju (str. 53.) samo g. 521,, a po Meyeru (G. d. Alt. I, 614.) god. 521—520. Drugu je bunu digao njeki Arahu, ali je i on bio svladan; godina je bune pod sumnjom. Duncker IV, 485. veli, da je bila godine 517. ili 515., Justi str. 56. veli: g. 516, a Hommel (str. 787.) i Meyer (o. c. I, 616.) vele: g. 519.

31. Za Darijevu vojnu na Skite pišu i Gindely (str. 48.) i Hannak (str. 28.), da je bila g. 515. Tako veli i Meyer (o. c. II, 495.), no svi drugi povjesnici kao Duncker (IV, 498.), Hertzberg (o. c. I. str. 155.), Curtius (I, 603. i III, Anhang str. 79.) i Lübker (o. c. str. 285.) uzimaju god. 513. Za Darijevu vojnu na Indiju vele Gindely (l. c.) i Hannak (l. c.), da je bila g. 510. iza vojne na Skite (Gindely dodaje znak ?). No Duncker (IV, 500.) kaže, da je bila prije te vojne (g. 513.), pače prije g. 515., ali se ne zna točno, kada. — Još ću spomenuti, da je u Gindelyjevoj knjizi povijest Darijeva odveć skraćena, pače je kraće prikazana nego li u Hannaka (str. 27. i 28.).

32. Za Aleksandra Velikoga kaze Gindely (str. 48.), da je razbio persijsku državu g. 331., a Hannak (str. 28.) veli: g. 330. Ovo je drugo bolje, jer i sam Gindely veli kasnije (str. 132.), da se Aleksandro po smrti Darijevoj (330.) mogao smatrati jedinim gospodarom persijske države.

33. U najnovijem izdanju Gindelyjeve knjige ispuštena je sva povijest persijska iza Darija (iza g. 485.). samo se veli (na str. 48.), da je ta povijest skopčana usko s poviješću grčkom i maćedonskom; no ni tu ne spominje se ona nigdje u savezu. To nije opravdano, njegdje bi se ipak morali persijski događaji poslije g. 485. u savezu razložiti, makar i u kratko.

II. Grčka povijest.

U grčkoj povijesti imadu naše školske knjige najviše zastarjelih podataka, jer se drže ponajviše Curtiusa i Dunckera. No treba se obazreti i na novija znanstvena istraživanja, koja se nalaze u ovih pisaca: Beloch („Griechische Geschichte"), Busolt („Handbuch der griechischen Geschichte" 1885.), Holm („Griechische Geschichte" B. I—III. 1886., 1889. i 1891.), Wilamowitz-Möllendorf („Aristoteles und Athen" i druge rasprave) i osobito

Meyer („Geschichte des Alterthums“ B. II. i „Geschichte des Abendlandes bis auf die Perserkriege“, Stuttgart 1893.). U tim se djelima prikazuju mnoge činjenice sasvim drukčije, nego li se do sada uzimalo. Odmjereni prostor ne dozvoljava mi, da se upustim u potanje razlaganje novijih resultata znanstvenoga istraživanja, za to ću ih gdje treba samo natuknuti i na dotične pisce uputiti.

1. Za propast grada Helike veli Gindely (str. 55.) da je bila g. 370., a Hannak (str. 34.) veli: 373., pa tako je i pravo (Curtius III, 316. i Lübker str. 494.) — Nemea pripada Argolidi, kako veli Gindely (str. 56.), a ne Flijasiji, kako veli Hannak (l. c.), (Lübker str. 126. i 788.). — Za Megalopol vele i Gindely (l. c.) i Hannak (l. c), da je sagrađen god. 371., a mora biti g. 370. (Curtius III, 321. i Hertzberg o. c. I, 818.).

2. Za najstarije žitelje Grčke drže i Gindely (str. 58.) i Hannak (str. 36.) Pelazge. No takvoga pranaroda nije bilo, jer su Pelazgi bili samo jedno pleme u Tesaliji (Meyer o. c. II., 56. 57.)

3. Gindely (str. 59.) veli, da su se Feničani nastanili i na njekim mjestima grčkoga kopna, a priča o Kadmu da nam to dokazuje, jer je to fenički mit o Melkartu i t. d. Meyer (II, 150.) veli o tom ovako: Kako je u historičko doba bila tvrđava Kadmeja, stvorilo je genealogičko pjesništvo eponima Kadma, utemeljitelja Tebe. Na str. 150—154. on opširno dokazuje, da se priča o Kadmu ne može dovesti u sklad s naseljenjem Feničana u Beotiji i da je nevjerojatno, da su se Feničani naselili u nutrašnjosti Grčke daleko od mora. H. Svoboda ocjenjujući djelo Holmovo (Griech. Geschichte) u „Zeitschrift-u für die österr. Gymn.“ g. 1892 str. 629. prebacuje mu, što nije zabacio pričanja o naseljenju Feničana u Tebi.

4. Za priču o Heraklovim djelima veli Gindely (str. 59.), da se ona može, što se tiče njezina postanja, većinom svesti na fenički mit o putniku i borcu Melkartu. No Meyer (II, 250.) veli, da je ta priča pjesnička izmišljotina, Heraklo da je mnogim Grcima bio bog, a u eposu da je heroj, koji s pomoću bogova tvori mnoga junačka djela.

5. Gindely (str. 60.) veli, da je priča o Argonautima sačuvala uspomenu na najstarija morska putovanja grčkih trgovaca, koji su se na pošljetku usudili uljesti i u Crno more, kojega se prije sve plašilo. Priče pak o Kadmu i Edipu da dokazuju davni osnutak i razvitak grada Tebe. No kao za priču o Kadmu, tako veli Meyer (II, 190. i 196.) i za ove dvije druge priče, da nemaju nikakvoga historičkog sadržaja. Samo za priču o ratovima na Tebu, koje Gindely i ne tumači, veli on (str. 189.), da sadržava po svoj prilici tu historičku činjenicu, da su argivski kraljevi, koji su u staro doba (osobito za Agamemnona) vladali cijelim Peloponesom, kušali osvojiti i srednju Grčku.

6. Gindely (str. 63.) i Hannak (str. 49.) vele, da su se prvi selili Tesalci iz Epira u Tesaliju, a od ovud da su otišli Beoćani put Beotije (koja se po njima prozvala) i osvojivši tu zemlju da su razbili države Minijaca i Kadmovaca. No Meyer veli (II, 70, 190. i 287.): 1. Tesalci selili su se najkasnije od svih plemena, a ne prvi, 2. nije bilo osobitoga plemena Minijaca ni Kadmovaca i 3. nijesu se Beoćani doselili iz Tesalije u Beotiju, nego su tu od davnine naseljeni bili.

7. Gindely (str. 64.) i Hannak (str. 50.) navode tradicijonalnu priču o seobi Dorana u Pelopones, ali ona nema historičke jezgre; osim da su se Dorani doista selili, sve je ostalo izmišljeno (Meyer II, 72. i 250.). Godina je seobe pod sumnjom; naše knjige daju g. 1104. (to je po računu aleksandrijskih hronografa, ali mora biti 1103. Isp. Duncker V, 98. i Curtius III, Anhang, str. 75. No Duncker (V, 99.) i Hertzberg (o. c. I, 27.) zabacuju taj račun i vele, da je seoba bila oko g. 1000 ; nasuprot veli Meyer (II, 274.), da je seoba bila možda i daleko prije konca XII. vijeka.

8. O seobi grčkih plemena u Malu Aziju i na otoke egejskoga mora vele i Gindely (str. 64. i 65.) i Hannak (str. 50.), da je tomu bila povod provala Dorana u Pelopones. No nije tako. Seoba se počinje prije dorske provale, Ahejci selili su se već u t. zv. mikensko doba (daleko u 2. tisućljeću pr. Hr.), onda Eoljani i napokon Jonjani. Samo su se Dorani selili iza provale u Pelopones (Meyer II, 217. 238. i 270).

9. Za trojanski rat kaže Gindely (str. 65.), da noviji historici misle, da je seoba Eoljana i Ahejaca i pobjedonosna njihova okupacija okoliša staroga Ilijona (Troje) bila povod, te je nastala priča o trojanskom ratu, te se uzeće Ilijona, koliko je historičko, ne može staviti u doba prije seobe Dorana u Pelopones, nego u kasnije vrijeme (u XI. i X. vijek pr. Hr.); tek kasnija pjesma da je prenijela taj događaj u mnogo drevnije vrijeme (u XII. ili XIII. vijek pr. Hr.). No Meyer (II, 203—208.) veli, da nije tako. Eoljani su zauzeli zemljište oko Troje istom u VI. i VII. vijeku pr. Hr., kad su već homerski epi rašireni bili po cijeloj Grčkoj. Za to on veli, da je Troja bila razorena davno prije god. 1184 (kako vele aleksandrijski naučnjaci). Historička jezgra da će biti ta, da su peloponeski knezovi mikenskoga doba pod vodstvom mikenskoga kralja digli vojnu na moćnu tada Troju i razorili je. Tu jezgru da su obavili poslije Grci svakojakim mitima; to pokazuju glavna lica priče, koja nijesu drugo do spartanska božanstva, n. pr. Agamemnon, Menelaj, Helena; druga su opet lica izmišljena od pjesnika n. pr. Ajas i Hektor, a Ahil je nastao iz eolske priče.

10. O Likurgu i njegovim zakonima pripovijedaju i Gindely (str. 68. i d.). i Hannak (str. 53.) običnim tradicijonalnim načinom. No Meyer dokazuje: 1. da Likurg nije bio historička ličnost, već

spartansko božanstvo (II, 564.); 2. da su tako zvani Likurgovi zakoni bili već u davno doba (II, 292. i 293); to da je prvi dokazao Trieber („Forschungen zur spartanischen Verfassungsgeschichte" 1871); 3. uredbe o privatnom životu, što se pripisuju Likurgu, da su nastale u mnogo kasnije doba. Isprva nije bila Sparta tako ograničena. Istom u VI. vijeku pr. Hr. okrenulo se to; država se ograđuje od inozemstva, kad u drugim državama nastaju nutarnji potresi, a sloboda se ograničuje, kad se spartansko zemljište raširilo, a broj podložnika narastao, kojih šaka Spartanaca nije mogla držati na uzdi inače, nego da se uredi sasvim na vojničku (II, 562.).

11. Za geronte veli Gindely (str. 68.), da su bili ili glave najstarije ili prve porodice, koja je bila u obi, ili da su ih birali svi punoljetni članovi svake obe. Hannak pak veli (str. 53.), da je geronte birala narodna skupština. Gindely ima pravo za starije doba, a Hannak za kasnije (od VI. vijeka pr. Hr.) Isp. Duncker V, 278. i VI, 360., Meyer II, 343. i 562. i Hertzberg I, 54.

12. I Gindely (str. 70.) i Hannak (str. 55.), pripovijedaju mesenske ratove običnim načinom. Ali Meyer (II. 439.) veli, da je tradicijonalna povijest mesenskih ratova, kako nam je pripovijedaju Efor, Miron od Prijene i Rijan, sasvim bajoslovna; historičkih vijesti ne može se iz nje dobiti.

13. Gindely (str. 73.) i Hannak (str. 57) pripovijedaju, kako je Kodro poginuo u borbi s Doranima, kako su tada Atenjani ukinuli kraljevstvo i uveli najprije dosmrtne arhonte, onda na 10 godina, a napokon njih 9 na jednu godinu (po Gindelyju je ovo bilo g. 682., a po Hannaku g. 683.). No ovo tradicijonalno razlaganje ne valja: 1. Kodro nije historička ličnost, i nije se borio s Doranima (Meyer II, 238.); 2. nije bilo ukinuto kraljevstvo poslije tobožnjega Kodra, nego još i dalje nalazimo kraljeve u Ateni. Samo se povjesnici razilaze u tome, kada su se atenski vladari prozvali arhontima. Hertzberg (I, 87.) veli g. 752. („arhont ili pritan", Duncker (V, 458. i d.) veli, da se je god. 712. nazvao pritan, a za ime arhont da se ne zna, kad se počelo upotrebljavati. Meyer napokon veli (II, 347.), da nijesu istom g. 682. uvedeni tesmoteti (njih 6) i polemarh, kako vele drugi povjesnici i naše školske knjige, nego da su već kraljevi imali uza se te činovnike, a god. 682. da je „kralju" ostavljena samo svešteničke vlast, dok je političku upravu zemlje preuzeo novi jednogodišnji činovnik, na ime arhont. Svi ovi činovnici da su od sad sačinjavali kolegij od „9 vladara". 3. O g. 682. ili 683 razilaze se povjesnici. Meyer (l. c.) i Duncker (V, 462.) vele: g. 682., a Hertzberg (I, 88.), Curtius (I, 297.) i Duruy (str. 104.) vele: g. 683.

14. Gindely (str. 74) piše, da je Drakon napisao zakone oko g. 620., a Hannak (str. 57) veli g. 620. Dok većina pisaca

veli, da je to bilo god. 621 (Curtius I, 301, Duncker VI, 127. i Lübcker str. 337), piše Meyer (II. 639.), da je to bilo oko g. 624. držeći se obretenoga Aristotelova djela *Πολιτεία Ἀθηναίων*.

15. Gindely (str. 75.) i Hannak (str. 57.) kažu, da se Kilon nametnuo za tirana g. 612.; no Meyer (II, 638.) piše, da je Kilonova tiranida bila prije Drakonova zakonodavstva, na ime god. 636. i 632.; prvi da je to tvrdio Busolt, a Aristotelova „Polit. Athen." da to potvrđuje.

16. Gindely (str. 75.) i Hannak (str. 57.) kažu, da je atenska vlada naredila, da će smrću kazniti svakoga, koji bi Atenjane svjetovao na novu vojnu. Za to da se Solon gradio ludim, samo da ishodi dozvolu za novu vojnu, za tim da je Solon pozvao s Krete njekoga pobožnog čovjeka, Epimenida, da oslobodi Atenu prokletstva. Ali Meyer (II, 640. i 646.) veli, da je sve to izmišljeno.

17. Kako Gindely (str. 75.) ne navodi godina svetomu ratu protiv Krise i Kire, treba ih ispustiti i u Hannaka (str. 58.: 594—584.) s tim više, što su pod sumnjom (Curtius I, 308. veli: 600—590. [?], Duncker VI, 81.: 592—583. i Hertzberg I, 128.: 595—586.). Meyer (II. 668.) veli, da je Kalisten izmislio, da je ovaj rat trajao 10 godina; on ne kaže, kad se rat počeo, nego samo, da se valjada svršio g 586.; napokon kaže, da su Krisa i Kira dva imena za jedan isti grad.

18. Gindely (str. 76.) i Hannak (str. 58.) vele, da je Solon uveo sniženu novčanu vrijednost, tako da su dužnici dobili 27%. To da se zvala „seisachtheia". Po Meyeru (II, 546. i 651.) nije ta vijest istinita i ona da potječe od Androtijona. Solon je mjesto dotadanjega Fidonova novčanoga sustava uveo eubejski, pa pošto se time 100 novih drahma izjednačilo sa 73 stare, nastala je bludnja, da je stara Fidonova mina imala samo 73 drahme, dakle da je bila manja od nove.

19. Solonovo zakonodavstvo, koje Gindely (str. 76—78.) i Hannak (str. 58. i 59.) tumače običnim tradicijonalnim načinom, razlaže Meyer (II. 652. i 657.) sasvim drukčije te naročito veli: 1. da Solon nije razdijelio naroda u razrede po posjedu, jer ima spomena, da se u Ateni držao census (procjena imutka); 2. da su po tom trgovci i obrtnici mogli doći u sve razrede, a ne samo u četvrti; 3. nije istom Solon stvorio areopag, nego je on bio već i prije.

20. Za metoike veli Gindely (str. 78.), da su bili žitelji, što su došli iz tuđine i da nijesu mogli imati posjeda ni građanskih prava. Ovo nije točno; pravo ima Hannak (str. 59.) veleći, da je Solon odredio, da i stranci mogu postati atenski građani, ako se late kakvoga zanata (Meyer II, 661., Hertzberg I, 126., Duncker VI, 212. i Duruy str. 107.).

21. Za Solona veli Gindely (str. 79.), da je umr-o g. 559., a Hannak (str. 59.) veli, da se ne zna, gdje je i kada je umr-o. Većina povjesnika daje pravo Gindelyju veleći, da je Solon umr-o

te godine na Kipru u gradu Soloi (Curtius I, 345., Hertzberg I, 131., Duncker VI, 456. i Lübker str. 1091.).

22. Gindely (str. 80.) i Hannak (str. 60.) vele po dosadanjem običaju, da je Pisistrat zavladao Atenom g. 560., a umr-o g. 527. Meyer među tim veli (II, 666), da je zavladao g. 561., a umr-o 528. (II, 775.). Još razlažu naše knjige tradicijonalnim načinom, da je Pisistrat bio 2 puta protjeran s tiranide, a istom da se treći put (538.) održao do svoje smrti. Ali Meyer (II, 772.) kaže, da to pripovijedanje Herodotovo ne valja. Pisistrat je samo jednom protjeran bio (g. 556.), a vratio se g. 545 ; to da je već prvi dokazao Beloch „Rheinisches Museum" LXV. str. 469.

23. Gindely (str. 80.) i Hannak (str. 61.) pripovijedaju o Klistenovim reformama običnim načinom. No Meyer (II, 798.) tvrdi: 1. nije se Klistenova fila sastojala od 10 rastresenih općina; 2. nije on povećao broj naukrarija na 50, već treba vjerovati Aristotelu, da je Klisten ukinuo naukrarije; 3. nijesu se Spartanci zauzeli dva puta za atenske plemiće poslije Klistenovih reforma (g. 509.), nego je Klisten izveo svoje reforme g. 508., pošto je suzbio prvu intervenciju spartansku pod kraljem Kleomenom; druga pak intervencija bila je poslije reforme.

24. O vojsci Kserksovoj daju Gindely (str. 96.) i Hannak (str. 65.) različne i prevelike brojeve. Duncker (VII, 206—207) je pronašao točnim istraživanjem, da je kopnena vojska (zajedno s konjaništvom) imala oko 800.000 momaka i oko 200.000 pratilaca; brodovlje da je imalo 1207 ratnih lađa i znatan broj tovarnih lađa (ali ne vjeruje Herodotu, da ih je moglo biti 3000), a na brodovlju da je bilo oko 250.000 vojnika. Slično veli i Curtius II, 45.

25. Gindely (str. 98.) ne veli, za što se Kserkso poslije salaminske bitke zabrinuo za most na Helespontu i vratio se kući, a Hannak (str. 67.) kaže: Lukavi na ime Temistoklo poručio je Kserksu, da Grci namjeravaju porušiti njegove mostove u Helespontu, ne bi li mu tim zapriječili povratak u Aziju. Ima doista povjesnika, koji dvoje, da se vratio Kserkso uslijed poruke Temistoklove, ali je Duncker (o. c. VII, 298—300. i u „Sitzungsberichte der Berliner Akademie" 1882. Nro. 17.) jasno dokazao, da je tako.

26. Dok Hannak (str. 61.) veli, da je Klisten uveo ždrijebanje činovnika, kaže Gindely (str. 100.), da je to uveo Aristid, ali dodaje: „ne zna se pravo, nije li ždrijebanje činovnika uveo već Klisten". Iz Aristelova djela (Polit. Athen.) zna se sada za cijelo, da su se za Klistena birali činovnici, osobito arhonti (Meyer II, 804.), a ždrijebanje je uveo Aristid (Hertzberg I, 222. i Duruy str. 114.).

27. Za Temistokla veli Gindely (str. 101.) da je ostrakizmom prognan iz Atene g. 470. i da je umr-o oko g. 460. Ovako veli i Curtius (II, 135. i 144.), ali drugi historici vele, da je prognan

g. 471. (Hertzberg I, 231. i 244.. Duruy str. 188. i Lübker str. 1169.), a umr-o najkasnije g. 461., kako veli i Hannak (str. 69)., (Hertzberg l. c. i Lübker l. c.). — Ni godina smrti Aristidove nije točna u Gindelyja (str. 103.), na ime g. 468., jer je on umr-o g. 467. (Hertzberg I, 233., Curtius II, 151. i Lübker str. 130.).

28. Za 3. mesenski rat veli Gindely (str. 101.), da je trajao god 464—454 , a Hannak (str. 69.) kaže god. 465—456. Većina povjesnika veli, da je rat trajao god. 464—455. (Hertzberg I, 241. i 253., Duruy str. 192. i 196. i Lübker str. 747.; samo Curtius III, Anhang, 82. veli: 464—456.).

29. Za 2. sveti ili fočanski rat točnije su godine Hannakove (str. 81.): 355—346. nego li Gindelyjeve (str. 121. i 283.): 356—346., jer Fočani su doista g. 356. navalili na Delf, ali je amfiktijonska skupština istom god. 355. objavila Fočanima rat (Curtius III, 435. i Hertzberg I, 467.).

III. Rimska povijest.

1. Akvileju broji Gindely (str. 148.) u pokrajinu Veneciju, a tako i Lübker (str. 1237.), a Hannak (str. 93.) u Karniju kao i Duruy-Tomić „Povjest rimska" (izdanje Matice hrvatske) I, 15. Treba se držati jednoga mnijenja. — Gindely (l. c.) ne spominje među pokrajinama gornje Italije Istru (s Polom), a Hannak (l. c.) spominje je, kako i treba (Lübker str. 561. i Duruy-Tomić str. 14.).

2. Kaudij i kaudijski klanci pripadaju Samniju, kako veli Gindely (str. 151.), a ne Kampaniji, kako veli Hannak (str. 94.), (Lübker str. 238. i Duruy-Tomić I, 23.).

3. Gindely zove dobro 3. najznatnija boga rimska: Jupiter, Mars i Quirinus, a ne: Martialis, Quirinalis i Dialis, kako kaže Hannak (str. 98.) jer ovo su pridjevi sveštenika (flamen Martialis i t. d.), koji su tim bogovima prinosili žrtve (Theodor Mommsen „Römische Geschichte" I. B. 5. Aufl. Berlin 1868. str. 170., Wilh. Ihne „Röm. Geschichte" I. B. Leipzig 1868. str. 24. Hertzberg o. c. B. II. 54. i Duruy str. 39.).

4. U 5. razred pješačkih centurija pripadali su po Gindelyju (str. 160.) oni, koji su imali najmanje 12.500 asa, a po Hannaku (str. 101.) 11.000 asa. Broj je pod sumnjom, po jednim vijestima bio bi 12.500, a po drugima 11.000. (Lübker str. 1070. i Duruy str. 44., Hertzberg II, 52. i Ihne I, 53. uzimlju 11.000).

5. Za rimsku republiku veli Gindely (str. 163), da se počela g. 509., a Hannak (str. 103.) veli g. 510. Godina je pod sumnjom. Hertzberg (II, 57.) veli: 510. ili 509., Duruy (str. 88.): 509., a Lübker (str. 1143.): 510. Mommsen i Ihne ne navode nikakvoga broja. Meyer napokon prikazuje nam (II, 703—706. i 809—811.) sasvim drugačije najstariju povijest rimsku. On veli, da su Etrurci oko g. 600. osvojili Rim i tamo postavili svoje kraljeve Tarkvinijevce. Od ovud da su raširili svoju vlast po ci-

jelom Latiju i Kampaniji. No ova vlada Etruraca bi srušena u VI. vijeku prije Hr. U Rimu podiže se narod iz mržnje na tuđe gospodstvo i na despotičnu vladu zadnjega kralja Tarkvinija Superba. Ali na to ustade etrurski kralj Porsena, da obnovi etrursko gospodstvo. To mu i pođe za rukom: on potuče Rimljane i i osvoji Rim. Kad je pak htio da dalje po Latiju osvaja, dođoše Latincima u pomoć Kimejci pod tiranom Aristodemom i oni potukoše složno Porsenu; tim se i Rim oslobodi etrurskoga gospodstva. Sad nastade mjesto kraljevstva aristokratska republika. Od god. 502. imamo autentičan popis konsula. Po tom će biti rimska republika osnovana ili ove godine ili kratko vrijeme prije.

6. Za Hortensijev zakon veli Gindely (str. 172.), da je stvoren g. 287., a na str. 185.: g. 286. Godina je pod sumnjom. Ihne (I, 379.) veli: g. 287., a Hertzberg (II, 133.) i Lübker (str. 535.): g. 286. Mommsen veli na str 301.: g. 289/286., a na str. 310.: g. 287. Treba se odlučiti za jednu godinu. — I za zakone Valerija i Horacija i Kanuleja vele Gindely (l. c.) i Hannak (str. 108.) krivo, kad su izdani; t. j. g. 448. i g. 444., a mora biti g. 449. i 445. (Mommsen I, 288. i 291., Ihne I, 185. i 380., Duruy str. 120. i 121., Lübker str. 227. i 533. i I. Ptaschnik: Die Centuriatsgesetze von 305. und 415. u. c. u Zeitschrift-u für die österr. Gymn. god. 1870. str. 497.).

7. Za prvi samnitski rat veli Gindely (str. 178.), da je trajao god. 343—340., a Hannak (str. 111.) god. 342—340. Za početak rata ima pravo Gindely (Mommsen I, 358., Duruy str. 145., Ihne I, 284. i Hertzberg II, 116.), a za konac ni jedan ni drugi. jer Mommsen (l. c.) i Duruy (l. c.) navode g. 341, dok Hertzberg (l. c.) kaže, da se ne zna, da li je rat trajao samo godinu dana, ili se svršio istom na koncu g. 342.

8. Latinski rat trajao je po Gindelyju (str. 179.) g. 340—338., a po Hannaku (str. 111.) g. 339—337., a bitka kod Trifana bila bi g. 337. Po Hertzbergu (II, 116.) pak i Ihneu (I, 295.) počeo se taj rat g. 341., a po Duruyu (I, 146.) g. 340., bitka kod Trifana bila je g. 340. (Hertzberg II, 147., Mommsen I, 360. i Duruy I, 147.), a konac rata po Duruyu (l. c.) g. 337., dok se po pripovijedanju Mommsenovu (l. c.) i Hertzbergovu (l. c.) mora uzeti, da se rat svršio g. 338. Još veli Hannak (str. 112.) krivo, da je prije bitke kod Trifana konsul T. Manlije dao pogubiti svoga sina, a u bitki da se žrtvovao konsul P. Decije, jer se to imalo zbiti u bitki kod Vesuva (Mommsen I, 359., Ihne I, 301—304. i Duruy I, 147.), kako i Gindely (str. 180.) veli.

9. Za 2. samnitski rat veli pravo Gindely (l. c.), da je trajao g. 326—304., a ne g. 325—304., kako Hannak (l. c.) veli. (Mommsen I, 368. i 377., Hertzberg II, 118., Ihne I, 327. i 383. i Duruy str. 141.).

10. Dok Hannak (l. c.) veli, da su Rimljani već iza 3. samnitskoga rata osvojili Samnij, veli Gindely (str. 182.) točnije, da

su Samnićani tada još ostali samosvojni, a istom iza rata s Pirom da su ih Rimljani svladali, samo bi morao dodati, da su oni formalno ostali samosvojni, ali su u istinu morali priznati rimsku vrhovnu vlast (Mommsen I, 384., Ihne I, 402. i Hertzberg II, 122).

11. „Lex Publilia Philonis“ nije izdan g. 338., kako kaže Gindely (str. 185.), nego g. 339. (Mommsen I, 301., Ihne I, 311., Hertzberg II, 112. i Ptaschnik o. c. str. 497.). Tim zakonom ne bijaše određeno, da ni jedan „senatus consultum“ ne vrijedi, ako ga narod zabaci u tributnim komicijama, kako veli Gindely, a o senatskoj potvrdi treba reći, da je po tom zakonu ne trebaju ni zaključci tributnih komicija, a ne samo centurijatskih, kako kaže Gindely. No osim toga bile su u tom zakonu još dvije točke, kojih ne navodi Gindely, na ime 1) da su plebisciti obvezni za sve građane, a ne samo za plebejce, i 2) da jedan od censora mora biti plebejac (Ptaschnik o. c. str. 525.. Hertzberg II, 112. i Ihne, I, 312. i 313.).

12. Hijeron II. nije bio našljednik Gelonov, kako veli Gindely (str. 189.), nego Hijeron I. (Lübker str. 518. i 519.).

13. Gindely (str. 197.) spominje jednu pobjedu (g. 215.) Marcela kod Nole, dok Hannak (str. 120.) spominje dvije (216—215.), a tako i Mommsen (I, 623. i 624.) i Hertzberg (II, 249. i 250.). Ihne pak veli (II, 219, 227. i 240.), da bi po Liviju imale biti tri pobjede. ali on drži, da su to samo ponavljanja jedne iste pobjede. I Duruy (str. 238—240.) navodi 3 bitke kod Nole.

14. Gindely (str. 199.) veli po Mommsenu (I, 711. i 724.), da je 2. maćedonski rat trajao g. 200—197., a Hannak (str. 121.) kaže g. 201—197. Ihne (III, 1.) pak i Hertzberg (II, 298. i 302.) i Duruy (str. 266. i 268.) vele, da je rat bio g. 200—196.

15. Za rat s Antijohom III. veli pravo Hannak (str. 121.), da je trajao g. 192—189., a ne g. 192—190., kako veli Gindely (str. 200.). Vidi u Mommsena I, 738—751., Ihnea III, 64., Hertzberga II, 306. i 313. i Duruya I, 271—272.

16. Na koncu podsade Kartage nije se 50.000 ljudi sklonilo u Eskulapov hram, kako veli Gindely (str. 206.), nego u tvrđavu Birsu, a samo se 900 rimskih uskoka sklonilo u Eskulapov hram (Mommsen II, 37., Hertzberg II, 353., Ihne II, 308. i Duruy I, 291.).

17. Gindely (str. 207.) veli, da je Virijat ubijen g. 140., a tako veli i Ihne (II, 336); no ostali povjesnici daju pravo Hannaku (str. 123.), da je ubijen g. 139. (Mommsen II, 13., Hertzberg II, 403. i Duruy I, 309.).

18. Marije za rata s Cimbrima i Teutonima bio je pet godina zasobice konsulom, kako veli Hannak (str. 127.), a ne četiri godine, kako veli Gindely (str. 221.). Vidi: Mommsen II, 183., Lübker str. 717. i Hertzberg II, 455—7..

19. Za „saveznički rat“ veli pravo Gindely (str. 224.), da je

*

trajao g. 91—88., a ne g. 90—88., kako veli Hannak (str. 127.). Vidi: Mommsen II, 234., Hertzberg II, 475. i Duruy II, 38.

20. Sula se vratio s istoka u Italiju g. 83., kako veli Gindely (str. 228.), a ne g. 84., kako kaže Hannak (str. 129.). Vidi: Mommsen II, 324., Hertzberg II, 509., Lübker str. 1125.

21. Hannak (str. 134.) veli pravo, da je Cesar iza bitke kod Munde imenovan konsulom na 10 godina, a ne dosmrtnim, kako veli Gindely (str. 245.). Vidi: Lübker str. 577., Duruy II, 206. i Mommsen III, 464.

22. Galbu proglasile su carem legije u Španiji, kako kaže Gindely (str. 261.), a ne u Galiji, kako kaže Hannak (str. 143.). Doista je prvi digao bunu protiv Nerona namjesnik Vindeks u Galiji, hoteći obnoviti republiku, a njemu se pridružio namjesnik Galba u Španiji; no njegova vojska ne htjede ni čuti o republici, nego proglasi svoga vođu carem (Hertzberg „Geschichte des röm. Kaiserreichs“ u Onckenovoj zbirci str. 265—267. i Duruy-Rabar „Povjest carstva rimskoga“ izdanje Matice hrvatske I, str. 146.). Napokon nije Neron pobjegao iz Rima u bližnji zaselak *svoj*, kako veli Gindely, jer je to bio zaselak njegova libertina Faona (Hertzberg o. c. str. 270. i Duruy-Rabar o. c. I. str. 148.).

23. O našem zemljaku i našoj zemlji mogao je prevodilac zadržati i u novom izdanju Hannakove knjige (str. 146.) riječi, koje se tiču cara Proba i njegova djelovanja („rođen Srijemac, koji osuši močvare u Srijemu i zasadi Frušku goru vinovom lozom“ ovako se veli umjesno u starom izdanju, vidi Hertzberg o. c. str. 613. i Duruy-Rabar II, 142.)

24. Gindely (str. 270.) veli, da se je Maksimin Daza sam otrovao, a tako kaže i Lübker (str. 729.), no Hertzberg (str. 662.) i Duruy-Rabar (II, 189.), vele, da je umr-o prirodnom smrti.

25. „Magister officiorum“ nije bio „zapovjednik dvorske služinčadi“, kako veli Gindely (str. 273.), jer je to bio „praepositus sacri cubiculi“, kod kojega dakle nije dosta reći, da je „nadzirao nutarnjost carske palače“; magister officiorum pak bio je dvorski maršal i državni kancelar, koji je sudio dvorskim činovnicima, zapovijedao tajnoj policiji i upravljao vanjskim poslima. (Hertzberg str. 703. Vidi i: Duruy-Rabar II, 215. i Duruy-Valla „Povjest srednjega vijeka“ izdanje Matice hrvatske I, str. 3.). Za to je bolje, što veli Hannak (str. 148.), da je to bio „državni popečitelj“, premda nije dovoljno rečeno.

26. O vojničkom uređenju za Konstantina Velikoga veli Gindely (str. 273.), da su prefekti izgubili zapovjedništvo nad četama, koje je predano osobitome u svakoj pokrajini vojvodi s naslovom *dux* ili *comes;* Hannak (str. 147.) kaže točnije, da je car namjestio nad cijelom vojskom čitavoga carstva dva nadvojvode, a njima da je podčinio pukovnike (comites) i satnike (duces). Te su se nadvojvode zvale „magistri militum“ i njima su bili podčinjeni zapovjednici pojedinih četa u pokrajinama zvani „duces“,

a ako ih je car htio odlikovati, dao bi im naslov „comes“. Ovo su dakle bili po našem shvaćanju „generali“, a ne „pukovnici“ ili „satnici“, kako veli Hannak. Zapovjednici legija (dakle naši „pukovnici“) zvali su se prefekti, njima su bili podčinjeni prepositi i centurioni (a ovo bi bili po prilici naši „satnici“). Hertzberg str. 712—714., Duruy-Valla I, 4. i Duruy-Rabar II, 215—217.

27. Gindely (str. 275.) veli, da je Gracijan g. 379. povjerio Teodosiju I., da vlada istočnim dijelom rimskoga carstva, dok Hannak (str. 151.) kaže, da je Teodosije vladao g. 378—395. Ovo drugo nije točno, jer je Gracijan g. 378. povjerio Teodosiju samo zapovjedništvo nad vojskom, koja je bila poslana na Gote u Trakiju, ali ga je imenovao carem istočnih pokrajina istom 19. siječnja g. 379. (Hertzberg str. 814., Duruy-Rabar II, 282., Duruy-Valla I, 42. i Lübker str. 1169.).

28. Za Alariha kaže Hannak (str. 152.), da je provalio u Italiju g. 402. mjesto 401. (Hertzberg str. 845., Duruy-Valla I, 48. i Lübker str. 52.). Za Radagaisa veli Gindely (str. 276.), da ga je Stiliho potukao g. 406. mjesto 405. (Hertzberg l. c., Duruy-Valla I, 49. i Klaić „Povjesnica srednjega vijeka za više razrede“ Zagreb 1888. str. 12.).

29. Hannak (str. 152.) veli, da je Alarih zauzeo Rim dva puta (g. 409. i 410.), a njegovi Goti da su ga nemilo poharali, osobito drugi put. To nije točno. Alarih je samo treći put zazauzeo (na juriš) Rim i jako ga oplijenio, dok mu je drugi put sam grad otvorio vrata i po njegovoj želji podigao na prijestolje Atalu, ali Alarih nije Rima plijenio (Hertzberg str. 852. i Duruy-Valla I, 54.).

30. Gindely (str. 276.) kaže: „Placidija vrati se po smrti svoga muža (g. 412., misli se Ataulfa) u Italiju, te pomože svome sinu Valentinijanu III. (425—455.) do vlasti“. Po ovim bi se riječima moglo misliti, da je Valentijan III. sin Placidijin iz njezina braka s Ataulfom, a on je iz drugoga braka s vojvodom Konstancijem. Ataulf pak nije umr-o g. 412, već g. 415. (Hertzberg str. 856., Duruy-Valla I, 55. i Klaić o. c. str. 13.). Hannak (str. 153.) ne veli točno, da je iza Honorija došao na prijestolje Valentinijan III., jer je prije došao Johannes (423—425.). Vidi u Hertzberga str. 857.

31. Napokon nije točno, što veli Gindely (str. 277.), da je Ricimer bio Got, jer je on bio po ocu roda svevskoga, a majka, kći kralja Valije, bijaše roda gotskoga (Hertzberg str. 857., Duruy-Valla I, 74. i Klaić o. c. str. 16.). Isto tako ne valja pripovijedanje Hannakovo (str. 151.), da je Valens iz bitke kod Drinopolja (378.) pobjegao u njeku kolibu i tu s njom zajedno izgorio. W. Judeich raspravlja o toj bitki u „Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“ od L. Quidde-a VI. sv. 1., pa veli, da najbolja, većinom istodobna vrela dokazuju, da se Valens u prvim

redovima borio i ondje poginuo; a njegovo tijelo da nijesu mogli naći.

Još ću ovdje dodati, da bi tuđa imena trebalo pisati pravilnije i konsekventnije. Tako n. pr. nalazim u Hannaka na str. 13. *Si*naheirib, a 5 redaka niže *Se*naheirib, na str. 150.: Valen*s*a, a na str. 151. Valen*t*a. A u Gindelyja na str. 172.: *C*anulej mj. *K*anulej, na str. 265.: Fla*kk*o mj. Fla*k*; na str. 23.: Asur*i*dilili, a njekoliko redaka niže Asur*e*dilili; str. 57.: Ta*z*. a na str. 104. Ta*so*; str. 43.: *M*agi, a str. 48. *m*agi; str. 54.: *K*inos*k*efale, a str. 200. *C*inoscefale; str. 69.: perio*i*ki, dok se inače grčko *oi* piše hrv. *e* n. pr. *E*nofita (str. 107.), Eub*e*a (str. 108.) i t. d.; str. 55.: Ode*um* i str. 56.: stadi*on*, dok se inače piše na str. 55. Teze*j*, Pritane*j* i t. d.; str. 207.: Viriat i na istoj str. Numanci*j*a, Servili*j*an i t. d. — Napokon ima razlike u pisanju sopstvenih imena u Gindelyja i Hannaka n. pr. *I*lija (Gind str. 32.) i *E*lija (Han. str. 18.), Kris*e*, Plateje i Teb*a* (Gind. 54.) i Kris*a*, Plate*a* i Tebe (Han. 31. i 32.), Helik*a* (Gind. 55.) i Helik*e* (Han. 34.), Itom*a*, Trezen*a* (Gind. 56.) i Itom*e*, Trezene (Han 34.) i napokon Samotrak*a* (Gind. 57.) i Samotrake (Han. 35.).

Dr. *D. Gruber.*

III.

Hrvatska slovnica za srednje i nalike im škole. Napisao **R. Strohal.** U Bjelovaru 1893.

Premda je već prof. Živanović progovorio o Strohalovoj gramatici („Nast. Vjesnik" II. 83—86.) opet mislim, da ne će biti suvišnje ni ove moje napomene, koje se ne tiču samo gramatičkoga gradiva, nego i metode naših gramatika hrv. jezika.

I. 1. Glasove je g. Strohal izložio na str. 3—25.; no kako je njegova gramatika namijenjena prvim razredima srednjih učilišta, od svega toga gradiva moći će se sustavno uzimati u školi vrlo malo. Dr. F. Willomitzer raspravio je glasove u svojoj vrsnoj „Deutsche Grammatik für österr. Mittelschulen" (5. izd. od god. 1890.) na cigla dva lista; u dodatku (s. 192—201.) pruža do duše nješto više, ali to namjenjuje on 5. i 6 razredu gimnazija!

U §. 4—7. razlaže pisac, kako su se glasovi u hrv. jeziku mijenjali: jačanjem, duljenjem, ukidanjem zijeva i prijeglasom. Priznajemo, da je g. pisac savjesno upotrebio resultate Miklošića i njegovih učenika, kojima bi se dalo u koječem zabavljavati s gledišta najnovije nauke o glasovima; mi ćemo se ovdje dodirnuti samo njekih stvari. Ponajprije osuđujemo piščevu metodu u pisanju gramatike, koja obiluje teorijama, a ne mari za praksu; koja mjesto da generalizira, a ona partikulira gramatičke kategorije; koja se previše osvrće na historičku gramatiku. Tako nuđa pisac učenicima neprobavnu hranu, n. pr. da *e* jača u *o*: *pletem* prema *pletu*, nastalo od *pleton*; da se *e* oduljilo u *ija*: *pletem* prema *pletijah*; da se njegdašnji poluglas ъ oduljio u *i*, a ъ u *u* (§. 5.) i t. d. Naše je mišljenje, da se u ovakoj gramatici iznese o glasovima samo ono, što može učenik shvatiti na osnovi današnjega jezika, a kratak prijegled razvića glasova neka se prepusti 7. i 8. razredu gimnazijskom. Nijemci — i ako je hist. gramatika njihova prava nauka — unose sada u školske gramatike vrlo malo iz historije glasova i oblika. Ni u gramatici od Noëla „pour les écoles primaires supérieures et les écoles militaires"; (upotrebljava se i u srednjim školama) i Chapsala (25. izdanje): „Nouvelle grammaire française", ni u „Grammatica italiana" od Castrogiovannija (za gimnazije i tehničke škole) nema ni strva ni java historiji oblika. Vrlo dobro kaže Molineri, od kojega potječe 17. izdanje Castrogiovannijeve gramatike: „gramatika, kojoj je svrha, da uči mladež pravila jezika, treba da se drži razumnoga načela: da je ona gramatika govorenoga jezika, a ne historička". (str. 3.).

Mladež, kako znadu učitelji živih jezika, uči radije poetiku, stilistiku i povijest književnosti nego gramatiku; no sastavljači njekih naših gramatika kao da sami nastoje, da učenicima omrznu puneći ih nepotrebnim znanstvenim balastom.

Sundečić u poslanici „Stanku" davno savjetovaše prijatelja: *mahni se gotovo svih naših gramatika,* nego čitaj narodne pjesme, poslovice, basne i pripovijetke pa k tomu oštrim uhom pazi na govor prostoga našeg puka.... Tommasco opet učaše pred njekoliko decenija svoje zemljake: *nijesu nam potrebne nove gramatike*, već rječnici s obiljem primjera, vađenih iz njekih knjiga, iz nar. pjesama i iz narodnoga govora, gdje je jezik čist i krepak..... („Iskrice" Matičina izdanja str. XLV.). I ako ovi nauci glase njekako paradoksno, izlaze oni opravdani, kada hrvatski gramatici misle, da im je zadaća učiti učenike: kako su se glasovi i oblici razvijali, a ne kako će pravilno govoriti i pisati. „Znanstvenost" je glavna pogrješka Strohalove slovnice, koja u tom pogledu natkriljuje Divkovićevu, sada upotrebljavanu u našim gimnazijama. Dopuštam, da se u školskoj gramatici ovdje ondje u napomenama rekne štogod o prošlosti glasova i oblika; no to smije biti samo onako mimogred, od prilike kao u spomenutoj njemačkoj gramatici od Willomitzera i u srpskoj od Ljub. Stojanovića (novo izdanje 1893.).

Svršivši sveučilište bijah nezadovoljan Veberovom gramatikom te s veseljem predložih g. 1881. u učiteljskom zboru gimnazije varaždinske, da se mjesto nje uvede Divkovićeva. Danas mi se među tim iz pedagogičkih razloga prvo izdanje Divkovićeve gramatike čini prava nakaza, jer je posve osnovana na starom slovenskom jeziku. Divković je u svakom novom izdanju svoje gra-

matike postajao sve praktičniji; ali i sada ima još u njega previše historije jezika (i u oblicima i u sintaksi). Od poznatih mi školskih gramatika živih jezika može se s obzirom na metodu izjednačiti sa Strohalovom samo: „Mluvnice jazyka českého“ (5. izd. od g. 1889.) od M. Blažeka; ali ja velim: jadni učenici, koji iz nje uče!

2. Po Strohalu (napomena k §. 5. *β*.) bio bi komparativ od *rijèdak* i *prȉjek*: *prȅći*, *rȅđi*, a pravo je: *prȅći*, *rjȅđî* (ispor. Vukov rječnik pod *rijedak*). Pisac postavlja u §. 5. c. a. *plesti* prema *uplitati* zaboravljajući, da Štokavci imaju samo *upletati*. U Vuka ima i riječ *uplitke*; ali kako potječe iz Spljeta, bit će, sva je prilika, čakavska.

U §. 6. a. *β*. *δδ*. veli se, da sažimanjem od *iu* biva *ê*: *vidiu—vide*, a dalje kaže primjedba: „kod sažimanja nejednakih samoglasnika uvijek je jači onaj, koji je na prvom mjestu“, što se kosi s gornjim primjerom.

G. Strohal naglasuje današnjim štok. akcentom oblike: *dôjdêm*, *dójti* (§. 6. c. i §. 14. 2.). A od kuda on zna, da su Štokavci njegda naglasivali doista ovako ove riječi? On obično tako naglasuje pretpostavljene oblike (n. pr. u §. 13.): *strȉgti*, *pèkti*, *vrijèhti*, *prȉskla*, *zvízgla!*

Istina je, da iza *r* ispada *j*, kada je slog *je* naglašen naglašen naglasom ˋ, kako se tvrdi u §. 11. b. To pravilo nije ipak bez izuzetaka, jer se govori: *rjȅčit*, *rjȅdî*; a bit će i više takvih primjera.

U §. 16. 1. b. *η*., u 2. primjedbi izriče pisac pravilo: „sičnici ne prelaze u nepčane ispred *lj* i *nj*, kad je *j* dio od *je* = stsl. ѣ: sljepota, snježanik, opraznjeti i t. d.“. Malo prije tvrdi se ipak, da od *posljednji* postaje *pošljednji*, premda dolazi i u ovoj riječi u stsl. ѣ: послѣдьнь! Vuk piše: *šljepota*, *šljeparija*, *pošljednji* i t. d., koji se izgovor meni nikako ne mili. Palatali u drugim jezicima, pa i u hrvatskom, stvaraju nješto mekano i nježno: u južnom našem narječju izlaze oni neugodni, kada ih se više steče u jednoj riječi. Trebalo bi za to, mislim, obuzdavati u književnom jeziku umekšavanje suglasnika; a meni se čini, da se ni po svim krajevima južnoga narječja ne čuje izgovor: *šljepota* [1]) i t. d.

3. Kako se pisac trsio, da bude i jezgrovit i točan i sustavan, postaje ipak pedantan dijeleći pojedine paragrafe. Tako u §. 4. ima točka *a* alineje: *α*, *β*, *γ*, a *γ* opet: *αα*, *ββ*, *γγ*; dok u §. 6. nalazimo gotovo sva slova latinske i grčke azbuke, pa i

[1]) Ako najčišći Štokavci govore *sljepota* i *šljepota*, *posljednji* i *pošljednji*, ne može biti prigovora onijem piscima, koji ove i slične riječi pišu sa *šlj*, jer vidimo, da najčišćim Štokavcima grupa *šlj* nije neugodna, pače im je ugodnija od *slj*, kako dokazuju riječi: *šljiva*, *pošljem* (od: poslati), *promišljen*, *mišlju* (instrum.-sing.), kojih danas više nitko i ne govori i ne piše sa *lj*. *T. M.*

udvojena: *ββ*, *γγ*, *δδ*! Upotrebljavanje grčkih pismena još je i s toga nezgodno, jer ih učenici prvih dvaju razreda naših srednjih učilišta (a njima je i namijenjena Strohalova gramatika) još ne poznaju.

II. 1. Po §-u 23. sklanjaju se nominalno: imenice, pridjevi, glavni brojevi (osim *jedan*, *dva* i *oba*), participi i lične zamjenice *ja*, *ti*, *sebe*. To je pravilo malo neispravno. Ako se ne sklanjaju nominalno *jedan*, *dva* i *oba*, kako se sklanjaju? A kako se sklanjaju brojevi *tri* i *četiri*? Pisac je ovdje izrekao krivo pravilo, jer ga je jednostavno prenio iz Miklošićeve „Vergl. Grammatik [2]“ str. 2. ne vodeći računa o činjenici, da ono, što vrijedi za stari slovenski jezik, ne mora vrijediti za današnji hrv. jezik. Po Miklošiću se единъ, два, оба sklanjaju pronominalno (o. c. str. 46.), a ostali brojevi prema *i*-sklonidbi (o. c. str. 35. i 37.); slično, ali nješto ispravnije uči i Leskien (Handbuch der altbulg. Sprache [2] str. 78—80.). Kako se hrv. brojevi sklanjaju, uči Daničić (Oblici [8] str. 40—44.), a to sve od prilike nalazimo i u Strohalovoj gramatici na str. 61—65. — samo da je prema tome udešeno ono nesretno pravilo u §. 23.!

2. Strohal je razdijelio imensku sklonidbu na: *a*-, *o*-, *-i* osnove i na konsonantske osnove. Iz pedagogičkih razloga ne možemo ove diobe nazvati srećnom. Pokojni Daničić ne znadijaše pisati o filologičkim pitanjima ni lako ni jasno. Pored svega toga podijelio je on i rastumačio u „Oblicima“ sklonidbu razgovijetno i praktično te su ga s pravom slijedili gotovo svi hrvatski i srpski gramatici. Strohal je pošao svojim putem, no bješe hude sreće! Daničićevu diobu n. pr. imenica muškoga roda (Oblici [8], str. 2.) razumjet će svaki početnik; dok će Strohala shvatiti samo poznavalac znanstvene gramatike. Kako da učitelj protumači učeniku I. razreda, da su riječima *grad*, *prah* osnove *grado*, *praho*?! Žalimo dakle, što nije pisac uzeo s Daničićem kao osnove: *žen* (žena), *zelj* (zelje), *imen* (ime), *gost* i t. d. Ako to i nije znanstveno, a ono je praktično.

3. Pisac razlikuje (§. 25.) u sklonidbi *a*-osnova: 1. imenice, koje nemaju nepostojanoga *a*, i 2. imenice, koje ga imaju. Ne razumijem toga *ὕστερον πρότερον*-a u ovakoj gramatici. Temelj su sklonidbi *a*-osnova riječi bez nepostojanoga *a*: *žena*, *zvijezda*, a *a* u oblicima: *sestara*, *smokava* niklo je na hrvatskom zemljištu, dakle je mlađe. Kako da bude ipak ono, što je posebno, razlog za „principium divisionis?“ Krivo je prema tome, kada pisac govori o nepostojanom *a* kod riječi, koje ga ne poznaju; a tako radi on i docnije, n. pr. u §. 26., 27., 33. Najviše je pisac zabasao govoreći o nepostojanom *a* kod *o*-osnova (§. 26.). Među imenice s nepostojanim *a* pripadaju po njegovu nauku i lične imenice: *Gavro*, *Mirko*, *Blaško*. Kako da dokažemo učeniku, da te riječi imaju nepostojano *a*, koje dolazi u riječima *vjetar*, *orao*? Ta *Gavro*, *Mirko*, *Blaško* ne pokazuju *a* ni u jednom padežu,

jer se u množini ne sklanjaju; a pisac je jamačno imao na umu neupotrebljavane oblike: *Gavara, Miraka, Blažaka*!! Naš pisac u opće rado traži pravilnost, gdje je nema, te pretpostavlja i oblike: *gostaba, djelaba, kositaba, prositaba* i t. d. (str. 32.) ne obaziruć se na novije ljepše formacije s nastavkom *-i* za gen. plurala. Ne odgovaraju sasvijem živom govoru ni oblici: nom. pl. *orli, strici, hrasti*; gen. pl. *strica, orala*, jer su običniji oblici s umetkom *ov* ili *ev*: *orlovi* i t. d.[1]). Ne vjerujem, da se gdje govori: *srdačaca* (str. 39.), a još mi se manje čini moguć oblik: *blazima* (str. 34.), jer se jedva može desiti prilika, da čovjek upotrebi riječ *blago* u dativu množine. Nemojmo tražiti u jeziku potpune konsekvencije, „weil die Sprache — reče Steinthal — unlogisch ist!“ A naš je pisac hoteći biti izvoran često uzimao za obrasce nezgodne riječi, kamo idu i „nomina hypocoristica“: *ujo, korice* i t. d.

Čudim se, što g. Strohal posve ignorira starije oblike: *konjem, konjih, konji*, premda ih navode i Miklošić u svojoj „Vergl. Grammatik“ i Daničić u svojim „Oblicima“. Oni se, istina, javljaju danas u živom govoru Štokavaca samo sporadično; no obični su u prošlosti našega jezika i u većine današnjih hrv. književnika, a žive još i u Čakavaca i u Kajkavaca. Pravo kaže poslovica: Tko polako ide, dalje dođe. Doći će vrijeme te će iščeznuti spomenuti oblici iz hrv. književnoga jezika; silovito ne smijemo ipak prekidati jezične predaje, jer tako izazivljemo bez potrebe zlovolju mnogih ljudi. Ne zaboravljajmo na onu staru istinu: usus est tyrannus

4. Pisac meće u paradigmama bez napomene jedne pored drugih oblike (§. 31.): *ovijem, onijem, samijem* i: *mojijem, kojijem*. Ja mislim, da su ljepši oblici: *mojim, kojim*, a preporučivaše ih i Daničić. (Oblici str. 25. i 26.). Tako mislim i o oblicima *vrućijeh, vrućijem* prema *vrućih, vrućim*, koje uzimaše i Daničić za pravilnije.

5. Pisac priopćuje obrasce novijih i starijih oblika složene deklinacije (str. 58.): *žuti, žutaja, žutoje*; *žutojega, žuteje* i t. d. pored *žuti, žuta, žuto* i t. d. Pravi je nesmisao ovaka zbrka oblika u praktičnoj gramatici. Mogao je pisac reći koju o postanju složene deklinacije; nego je pogriješio unoseći u svoju knjigu kao jednako važne pretpostavljene oblike: *žutojega* i t. d.

Ovdje bješe piscu spomenuti, da se donjekle i particip pret. aktiva i pasiva sklanjaju prema nominalnoj i prema složenoj sklonidbi. Ta pored *òstario, òstarjela, òstarjelo* govori se i: *òstarjelî*. *òstarjelâ, òstarjelô*. Kaže se: *ostarjelom* ocu, *ostarjeloj* majci i t. d. Particip pret. pas. obično se mijenja nominalno, ali često i popu!

[1]) Tako je bar u književnika. Stojanović u „Лекцијама из српскога језика“, str. 38., ipak tvrdi, da se gotovo sve te riječi govore u množini i bez *ov* ili *ev*. Je li tako u prostoga naroda?

pridjeva slož. deklinacije. Na str. 70. tvrdi do duše pisac za spomenute participe, „da imadu sve padeže, rodove i brojeve“; tek je ovako općeno pravilo neispravno. Nemogući su u hrv. jeziku participi *lagan* i *kapan*, jer particip pret. p. prave samo prelazni glagoli. I ovdje je pisac krupno pogriješio kloneći se Daničićevih obrazaca; on izabravši nezgodne primjere mišljaše, da mora izvesti sve oblike od glagola *lagati* i *kapati*.

Mjesto što je pisac unosio u svoju gramatiku koješta iz povijesti jezika, bolje bi bilo, da je upleo ovdje ondje štogod o porabi oblika, kako radi Willomitzer u njemačkoj, a Stojanović u srpskoj gramatici. Ali naši školski gramatici misle, da hrvatska gramatika ima biti odsjev Miklošićeve „Vergl. Grammatik“!

III. 1. G. Strohal razlikuje u glagola 3 osnove: čistu, presentsku i infinitivnu. Za njeke vrste glagola dalo bi se ovako razlikovanje osnova praktično upotrebiti, n. pr. u *vidjeti*: *vid* čista, *vidi* presentska, *vidje* inf. osnova. U 4. vrsti već je to zamršeno: *mol* čista, *moli* pres. i inf. osnova; a još je zamršenije u *zvati*: čista i pres. osnova *zov*, inf. *zva*. Toga ne će dokučiti učenik prvih dvaju gimn. razreda. Ovdje je pisac samostalno mislio; ali ja držim, da bi bio bolje učinio, da je razlikovao samo dvije osnove glagola: presentsku i infinitivnu. Stojanović uzimlje te dvije osnove, no i on govori o trećoj glagolskoj osnovi (l. c. str. 9.), kojoj njekako ne određuje prave svrhe.

Tumačenje osnova glagola I. 5. u Strohalovoj gramatici (§. 46.) učeniku će biti prava metafizika; jer šta će mu koristiti, ako nabuba, da je *klen, uzem, nadom* čista osnova? Ako se navede sprega jednoga glagola s osnovom na *n* i drugoga na *m*, pa ako se izbroje glagoli, koji ovamo pripadaju, svak će ih po analogiji lako sprezati, a suvišnje će biti razlaganje, kako se je „glas *e* sa glasom *n* ili *m* stegnuo (!) ispred suglasnika u glas *e*“. Jednako je smjelo govoriti u ovakoj knjizi o čistim osnovama (§. 51.): *mer* (mrijeti), *zer* (zreti) *mel* (mljeti). Kuda ćemo doći, ako budemo zalazili ća u praslavensko doba? Pokojni se Broz nije sezao za takvom davninom u svojim „Oblicima“ namijenjenim najvišim razredima gimnazije. I u Daničićevim je „Oblicima“ gotovo manje historije jezika nego u Strohala.

Strohal je pokušao, da popravi Miklošićevu diobu glagola po infin. osnovi stvorivši novu III. vrstu sa dva razdjela, čemu je već prigovorio prof. Živanović u ovom časopisu. Ja se protivim toj novotariji i iz pedagogičkih razloga, jer učivo biva zamršenije, mjesto da bude jednostavnije. Istina je, naš je glagol teško rastumačiti onako posve popularno; no u školskoj gramatici može se ostaviti naučna sustavnost, kada je na uštrb razumljivosti. Mnogi glagoli skaču iz jedne vrste u drugu; njeki imaju nješto zajedničko s ovom vrstom ili razdjelom, a nješto s onom. To se sve može bez znanstvenoga dokazivanja jednostavno konstatirati ili se može reći: ovo je nepravilno No naši današnji

gramatici (izuzevši Stojanovića) ne će ni da znadu za riječ „nepravilnost“, jer to ne bi bilo znanstveno!

Strohalu pripada sâm glagol *trti* u I. 6., a *mrijeti* stavlja on u III. 1.; dok Daničić meće obadva u I. 7. Ni ova promjena nije opravdana. Između njekih oblika ovih glagola ima razlika, n. pr. imperfekt glasi: *mrâh* i *trâh*; ali se opet i slažu: *mr̃o*, *tr̃o*; *mr̃vši*, *tr̃vši*; *mrem*, *trem*; *mri*, *tri*; *mrući*, *trući*. Javljaju se, istina, i noviji oblici: *tarem*, *tari*, *tarući*; toga radi ne možemo ipak *trti* odijeliti od *mrijeti*, jer ih veže glas *r*. Strohal bi bio morao uvažiti i ono, što Daničić kaže u „Oblicima“ (str. 74. i 76.), da se na ime po Crnoj Gori čuju i oblici: *satrijeh*, *satrije*, *utrije*, *utriješe*, *satrijeti*, *utrijeti*. To svjedoči, da se glagoli *trti* i *mrijeti* ne će nikako da rastanu te traže isto kolo i onda, kada se odbiju od svoje prošlosti. I po Miklošiću (Vergl. Grammatik III.² 105.) i po Leskienu (o. c. 111.) može biti od *mrêti* pres. osnova samo *mro—mre*, a g. Strohal uči, da ona glasi *mr-i*. Ono *i* u osnovi *meli* (meljem) lako je shvatiti, no kako da ga nađe učenik u *mri*, *zri*? Ne bješe dakle ni ovih glagola metati u isti razdio.

U §. 38. i 39. govori pisac o vezniku *e*, koji ojača u 3. licu množine u *o*, dok bi bio razumljiviji, da je rekao: „presentska se osnova svršuje na samoglasnik *e* (na suglasnik ih se svršuje malo), pa joj se pridaju lični nastavci: veze-m“. Osnovnoga *o* ne trebaše ni spominjati, već se moglo samo navesti, koji glagoli dobijaju u 3. licu množine *u*, a koji *e*. Ovako bi izostalo i nepotrebno tumačenje, da je *pletu* postalo od *pleton* i *pletući* od *pletonti*. Prema tomu bi se reklo i za imperfekt, da postaje nastavcima *ijah*, *jah* i *ah*: koji glagoli primaju ovaj ili onaj nastavak, može se spomenuti u svakoj vrsti i razdjelu. Za učenika je stvar kao s drugoga svijeta i kazivanje, da je *pletući* (str. 70.) starinski lokativ jednine. Ta ni naučnjaci se ne slažu u toj stvari (ispor. Miklošić Vergl. Gram. III.² 228., Maretić u Daničićevim „Oblicima³“ str. 51., i Jagić u „Archiv-u für slav. Phil. XV. 313.), a Strohal to ipak trpa ovamo bez ikakve svrhe. I za oblik *pletavši* (str. 70.) mogaše pisac opet kazati s Miklošićem: „osnove na suglasnik primaju nastavak *av* ili *avši*“.

Pisac tumači postanak participa *bran* sažimanjem od *braen*. Najpraktičnije to razlaže Leskien (o. c. str. 116.), a po njem Broz (Oblici str. 54.), uzimljući kao nastavke u starom slov. jeziku: -тъ, -ешъ i -нъ i navodeći, koji glagoli dobijaju ovaj, a koji onaj nastavak. Za što nije pisac udesio to pravilo za hrv. jezik?

2. U §. 42., primj. 5., čitamo: „u infinitivu glagola *rasti* i u participu pret. ženskoga i srednjeg roda *rastao*, *rasla*, *raslo* izgubilo se je *t*“. Da je i druge pojave ovako razjašnjavao gosp. pisac, ne bi bilo prigovora; ali s naučnoga gledišta — kojega se g. Strohal hoće obično da drži — nije gornja tvrdnja ispravna. U

rasla, *raslo* je *t* doista ispalo; dok je *rasti* postalo od *rast—ti* = *rassti*.

U *stanem* i *stadoh* (§. 48., primj. 2.) ukida se po nauku Strohalovu zijev glasom *n* i *d*. To je vrlo i vrlo sumnjivo. U starom slov. jeziku glasi present od стати i od станѫти: станѫ, станеши i t. d. Tako je baš i u hrv. jeziku: *stanem* je prezent od *stati* i *stanuti*. Ne će li dakle biti priličnije istini, ako reknemo, da oba glagola prave present prema glagolima II. vrste? Glas *d* mogaše opet dospjeti u *stadoh* analogijom presenta *dadem*: дадѫть. Tako je nastalo *imadem*, *znadem*, *poznadem*. Iz Daničićeve „Istorije Oblika“ (str. 258., 264., 301., 305., 334.) doznajemo, i kada se počelo javljati ono *d*. Ni u *djedem* ne će biti *d* umetnuto zijeva radi — dajbudi na hrv. zemljištu nȇ — jer već u stsl. pored дѣѭ dolazi дежда, kojemu odgovara litavsko *dedu*, glagol s reduplikacijom (ispor. Miklošić u Vergl. Gramm. III.² 109.).

Strohalu je pres. osnova *bu*, a present *budem* postaje umetanjem glasa *d* zijeva radi. I to je smjela tvrdnja, jer pres. osnova može biti u stsl. samo бѫде, a u hrv. *bude*. G. Strohalu je *d* i u *idem* ukinulo zijev! Ako se već *id* nalazi u praslavenskom jeziku (Miklošić, Etym. Wörtb. pod *i* 3), tko će tražiti zijev u našem *idem!* Pa kada bi tako i bilo, ne valja ulaziti u takvu davninu u školskoj knjizi.

G. Strohal tvrdi, da se u *doći*, *dođem* također ukinuo zijev time, što se *i* pretvorilo u *j*: *do—iti*, *dojti*, *doći*; *do—idem*, *dojdem*, *dođem*. Daničić (Istorija 259.) jednostavno kaže, da se *i* mijenja na *j*, koje se sa *d* od XVI. v. slijeva u *đ*: *dođu*. Nije li možda naglasak prešavši na prijedlog uzrokovao onu promjenu? Glas se na ime *i* nije mijenjao u primjerima: *nàisti*, *nàidoh*, *nàišao*, *naići*, *zaići*, a pretvorio se u *j* i slio sa *t* i *d* u *ć* i *đ*: *zâđêm*, *záći* i t. d. Protiv toga mišljenja ne bi govorili ni primjeri: *nàîdêm*, *zàîdêm*, a obarao bi ga samo oblik *nàidêm*, koji se također javlja, valjada sporadično. Ovako se jamačno razvilo i *Vojnović* od *Voinović*. Ovo je naše tumačenje možda prirodnije. Bilo međutim ovako ili onako: najpametnije je, da se u školsku knjigu ne unose tvrdnje nedokazane, već da se samo konstatuje činjenica bez navođenja razloga.[1]).

3. Od glagola II. vrste priopćuje pisac (§ 49.) tri paradigme: *dignuti*, *prsnuti*, *ginuti* i veli za prva dva, da nemaju imperfekta. Ovdje bješe napomenuti, da glagoli ove vrste, budući da su ponajviše perfektivni, nemaju obično imperfekta (imaju ga n. pr. *tonuti*, *ginuti*, *čeznuti*, Daničić, Oblici 77., koji su imperfektivni).

[1]) Miklošićevoj nauci o zijevu donjekle bi odgovaralo Strohalovo razlaganje; ali Brugmann shvaća taj pojav u indoevr. jezicima posve drukčije, jer on ne poznaje ukidanja zijeva umetanjem suglasnika (Grundriss der vergleich. Grammatik I. Band, str. 455—462.).

I Willomitzer se u oblicima obazire na porabu oblika i meće u bilješke obilje primjera za vježbanje. Tu metodu slijedi i Lj. Stojanović. Goli oblici, pa još prikazivani historički, izlaze užasno suhoparni. Koje čudo, ako se njima učenici malo okoriste!

4. Zajednička je mahna svih naših gramatika, da ne prave razlike između onoga, što je u jeziku obično, pravilno, i što je rijetko i izuzetno. Daničić je savjesno pocrpao Vukov rječnik za svoje oblike Drugi su gramatici pocrpali Daničića, no rečene razlike slabo je tko isticao.

Dok Daničić (Oblici str. 62—63.) navodi samo njeke oblike glagola *vrijeći* ne nalazeći u živom govoru potvrde za ostale, g. se Strohal izmučio (§. 45.) stvorivši sve oblike. Daničić kaže (Oblici str. 63.) da se za oblik *vršah* u ovaj par ne zna, da ima i drukčije; a g. Strohal nam nuđa cijeli imperfekt: *vrsijah, vrsijaše*. Mi se ne možemo doviti uzroku, za što je g. Strohal tako radio imajući pred sobom učenike, koji imaju učiti živi jezik Daničićeva „Istorija Oblika“ ostavlja na cjedilu većinu Strohalovih oblika i za prošlost. Glagol je *vrijeći*, mislim, počeo ginuti za to, jer je zabasao u IV. vrstu te glasi *vršiti*. Ovako govore mnogi Štokavci[1]), Čakavci i Kajkavci. U njekih sam Čakavaca (u Vrbniku na otoku Krku) čuo *vrîć* = štok. *vrijeći*; ali drugi Čakavci govore *vȓšit, vȓšil, vȓšen, vȓšin, vȓšiš* i t. d.

U §. 40. vidimo i obrazac glagola *gresti*. Po Vuku se taj glagol govori „po jugozap. krajevima“, gdje se čuju mnogi arhaizmi, ili, što je od prilike isto, čakavizmi. Oblici *grem, gredem, gredijah* mislim da ne idu u književni jezik. I Čakavci upotrebljavaju danas samo present *grem* (gren). Za što da taj glagol mećemo u gramatike, kada ga ni jedan pisac ne upotrebljava? U Čengić-agi lijepo pristaje: „četa dalje grede“, no to je licentia poetica.

Strohal meće imperfekt *kunjah* pored *kunijah* (str. 81.) Budući da Daničić (Oblici str. 67.) potvrđuje oblik *kunjah* samo jednim primjerom iz nar. pjesme, bit će to, sva je prilika, licentia poetica ili izuzetak.

Po Daničiću priopćuje pisac sve moguće oblike od glagola: *žȅti*: žnjem, žanjem, žnjah, žeh, žnjeh, žeo, žnjeo, žet. žnjet, žnjeven, žnjući, žanjući. Što je od toga običnije, a prema tome i pravilnije? Kako Vuk u svom rječniku ima za present samo oblik *žanjem* (*ženjem* je čuo u Dalmaciji, valjada među Čakavcima), čini se, da je oblik *žanjem* raširenij u narodu te bi se u književnosti imali upotrebljavati samo oblici izvedeni od osnova *žanje* i *že*.

Daničić kaže (Oblici str. 97.) za glagole *zvati* i *brati*, da

[1]) U Lici se (tako me uvjerava njeki Gospićanin) čuje: *vršem*, 3. mn. *vršu* (pravoslavni) i *vrše*, a infinitiv *vršiti* [ali infinitiv se govori i *vrijeći*, kako sam svojim ušima čuo u Gospiću od pravoslavne jedne žene. *T. M.*]

im glasi gdješto i sada imperfekt *zovijah, berijah* i *berah*, a potvrđuje to navodima iz nar. pjesama i iz S. Milutinovića. Za imperf. *koljah* ima Daničić (o. c. str. 92.) slabe potvrde iz živoga govora; među tim Strohal priopćuje cijele imperfekte *koljah, berijah* (str. 90.), *zovijah* (str. 103.) bez ikakve napomene. Ne bješe piscu spominjati (str. 95.) ni imperfekata *želijah, trpijah, grmijah, sjedijah, gorijah*, jer se vidi iz Daničićevih „Oblika“ (str. 85—86.), da se javljaju samo u pjesništvu. U nar. pjesmi dolazi pored *nošah* i *nosijah*; no i Daničić (l. c. str. 88.) dodaje: „to su pogrješke, koje su se mogle gdjegdje uvući samo stiha radi“. To je ono, čega ne uvažavaše dosta ni Daničić, a još manje uvažiše drugi naši gramatici. Naše su narodne pjesme bistro vrelo čistoga jezika, ali za oblike nijesu i ne mogu biti uvijek najpouzdanije.

Strohal uzimlje (str. 104.) s Daničićem, da glagoli *tkȁti* i *gnȁti* pored *čȇm* i *žȅnêm* mogu glasiti u presentu i *tkâm, gnâm*. Vuk postavlja ova 2 zadnja oblika u zagradu; vjerojatno je dakle, da su rjeđi, a ne govore ih ni Čakavci. Ne bi li dakle bolje bilo, da se u praktičnoj gramatici i ne spominju? Za particip pret. p. od glagola *kupovati* kaže Daničić (o. c str. 99.), da se može čuti pored *kupovan* i *kupovat*. Slično u Strohala, str. 107. Ali je li vrijedno, da ovaka gramatika govori o svemu, što se ovdje ondje u narodu može čuti[1])? Svaki književni jezik ima za gdjekoje vrijeme, lice ili padež po dva oblika; bilo bi dakle pravo čudo, kada ne bi bilo i u nas tako. Ono, što je oblasno i rijetko, to ne ide u književni jezik. Eto lijepa posla za dobre poznavaoce živoga štokavskog govora. Jovan Bošković, Maretić, Broz, Živanović izniješe već lijepih zrnaca čisteći naš jezik; no sve je to malo, vrlo malo. Da me tko pita: da li je važnija za čistoću jezika sintaksa, frazeologija i rječnik, ili oblici? odgovorio bih: oblici su manje važni. Tomazeo, izvrstan talijanski stilist, pisa pred pô vijeka profesoru Sutini govoreći o čistoći hrv. jezika: načini su važniji od riječi. Ja bih među tim rekao: načini i riječi su važnije od oblika; za to je već ipak vrijeme došlo, da težimo i na jedinstvo oblika.

IV. 1. Jezik u Strohalovoj gramatici nije uvijek ispravan, a stilizacija je pravila katkad mutna.

U §. 14. 3. b. u napomeni čitamo: *na volju jasnoće*, koje valjada stoji mjesto *za volju jasnoće*, što je opet germanizam Pravo bi bilo: „jasnoće radi“. — U napomeni k §. 22. 3. čitamo: „čestice se ne sklanjaju *ni ne* sprežu“ mjesto: „čestice se ne sklanjaju *i ne* sprežu, ili: „čestice niti se sklanjaju niti sprežu“. — U §. 34. izriče pisac poznato pravilo, kako se slažu brojevi *dva, tri, oba, četiri* s imenicama iza prijedloga; ali ga se on sâm

[1]) Ovoga ja ne bih prebacivao g. Strohalu, jer od glagola na *-ati* doista se često čuje u narodu pasivni particip na *-at*, a i Vuk često tako piše. *T. M.*

ne drži, pišući: *među dvjema suglasnicima* (§. 10. str. 11.), *između dvaju* samoglasnika (str. 22. i 23.), *iz prvobitnih dviju zamjenica* (str. 50.). — U §. 22. 5.: „lica *imade* tri u jednini i toliko u množini“ mjesto: *imadu*. — G. Strohal uvijek piše: *prezens*, *prezenski*; a bilo bi svakako bolje: *present* ili *presenat*, *presentski*. Ja u ostalom držim, da bi hrvatskoj gramatici najbolje pristajalo hrvatsko nazivlje, a latinsko bi se moglo pometati u zagrade. — Strohal obično piše: *umekšaje*, što nije pravo, jer je od *umekšavati* present *umekšavam*, a od *umekšati*: *umekšam*. Strohalovo *umekšaje* načinjeno je prema: *sadržaje*, *običaje*, *obećaje*. Ove su formacije poznate i u današnjem književnom jeziku; ali se razabira iz Daničićevih „Oblika“ (str. 93.), da se javljaju gotovo samo u 3. licu jedn. presenta; s toga mislim, da bismo ove i slične glagole, kada su imperfektivni, morali sprezati prema *čuvam*, dakle: *umekšavam*, *obećavam*, *sadržavam*, *običavam*.

Ne će biti dobro: *dijelni* brojevi (§. 34.), nego *dioni*; jer se govori *dìoba*, *dìonica*, a ne *dijelba*, *dijelnica*. Pogrješno je: *osnova svršuje na samoglas* (dva puta u §. 56.) mjesto: *osnova se svršuje* ili *svršava*. Nije dobro: *„uzme se... pak se dodaje“* (5 puta na str. 107.), već „uzme se... pak se doda“.

Vrlo je nesrećno stilizovano ovo pravilo (§. 62.): „Pasiv se opisuje participom preterita pasiva, i, d a s e k a ž e p r e z e n s, prezensom glagola *bivati*, n. pr. bivam ljubljen“. Ono *da se kaže* ponavlja se 9 puta. Trebaše da stanem i razmišljam, što znači ono *da se kaže*; napokon sam razabrao, da bi trebalo reći mjesto „da se kaže“: „da postane prezent“. Ako ne bješe pravilo meni jasno, kako će biti učeniku?

2. Štamparskih pogrješaka zamijetio sam dosta mnogo, a nijesu zabilježene u „ispravcima“. Bit će ih jamačno i više; ja sam podvukao ove.

Str. 10. pod *aa*: *zȁòva* mj. *zȁova*; str. 11. (§. 10.), *kìnem* mj. *kùnêm*; str. 15. (3 *β*.) *šezdèset* mj. *šezdèsêt*; str. 24. (4. c.) *dvôrište* mj. *dvôrîšte*; str. 27. (b. *β*.) *lùdost* mj. *lùdôst*; str. 29. gen. pl. *snáha* mj. *snáhâ*; str. 32. (1. primj.) *Jêlênka* mj. *Jèlênka*; str. 38. (pod a) *Nèdjêlko* mj. *Nèdjêljko*; str. 38. (pod *β*) *čovečúljak* mj. *čovječúljak*; str. 46. (u obrascima) gen. pl. *dána*, *breména*, *vreména* mj. *dánâ*, *breménâ*, *vreménâ*; str. 47. *tanéta*, *dîva*, *pucéta* mj. *tanétâ*, *dîvâ*, *pucétâ*; str. 57. *mȓsni* i *mȉrsni* mj. *mȓsnî* i *mȉrsnî* (i u Daničićevim „Oblicima[8]“ str. 37. štamparskom grješkom: *mȉrsni*), *rètki* mj. *rètkî* (u južnom narječju je pravilno za cijelo sanio: *rîjetkî*), *ùski* mj. *ùskî*; str. 61. *nâjmlađi* mj. *nâjmlađî*; str. 65. (na dnu) *skupnîh* mj. *skupnih*; str. 96. *ljûbe* mj. *ljûbê*; str. 98. (§. 56.) *ossovi* mj. *osnovi*; str. 107.: pisac nas u napomeni na dnu upućuje na primjedbu točke b. *δ*. §-a 7., no ondje ne nalazimo bilješke; str. 116. (ozgo) *vremeske* mj. *vremenske*. I među ispravcima ima jedna štamparska pogrješka: „na str. 30. redak 16. odozgo: mj. *zlȁto* čitaj *zlâto*“ — no ondje se raspravljaju riječi ženskoga roda!

Mnogim je pogrješkama kriva i rđava štampa[1]).

* * *

Iznijesmo eto njekoliko prigovora Strohalovoj gramatici, koja ima i mnogo dobrih strana, te može odgovarati svrsi, kojoj je namijenjena, pače se mogu njome koristovati i učenici viših razreda i inteligentniji ljudi, kada zatrebaju pomoći gramatike. Glavni naš prigovor tiče se metode, koju g. Strohal do duše nije u nas uveo, no da se ogledao malko po stranom svijetu, mogao bi bio napisati praktičniju knjigu.

Još nješto! Sada se u našim gimnazijama upotrebljava Divkovićeva gramatika, i to: *Oblici*, *Nauk o izreci* i *sintaksa*, tri odjelita djelca. Ja mislim, da bi bilo najbolje, kada bi bili svi dijelovi gramatike zajedno štampani u jednoj knjizi. Tako bi učenik imao u svojoj knjižnici hrv. gramatiku do konca IV. razreda, a moglo bi se narediti, da je čuva kroz cijelu gimnaziju te bi učitelj, ispravljajući zadaće, mogao upućivati učenike na ovo ili ono pravilo u gramatici. Sada učenici viših razreda nemaju u opće hrvatske gramatike, a učenici nižih razreda samo onaj dio, koji je za pojedini razred propisan. Dopuštam, da dobrom Štokavcu nije gramatika prijeko potrebna u višim razredima; ali Kajkavac i Čakavac ne bi smio nikako ostati bez nje, pače ni onda, kada svrši srednje učilište. I Willomitzerova njemačka gramatika prikazuje cjelinu, te je učenici nose sa sobom i u više razrede. Ceterum censeo: treba da se za uvijek raskrstimo s današnjom metodom naših gramatika!

I. Milčetić.

IV.

Милан Шевић. Логика за средње школе. Београд 1894. Цена 1·50 динара 16°. Стр. 153.

Ova je knjižica prijevod drugoga dijela Wormsova djela „Précis de philosophie“, koje obuhvata psihologiju, logiku, metafiziku i etiku. U uvodu raspravlja g. pisac o predmetu i podjeli logike i dolazi do odredbe, da je logika nauka o formi nauke t. j. nauka o radnjama i postupcima, s pomoću kojih se postavlja nauka; a onda, da je što praktična, što kritična. Praktičnu lo-

[1]) Je li štamparska pogrješka na str. 24. *ù me, zà te, zà se* mjesto *ú me, zá te, zá se*? — A možda je i ovo štamparska pogrješka, što na str. 20. čitamo: „Slitni suglas *l* ne prelazi sa nepčanim *j* u jedan nepčani suglas *lj*, kad je *j* dio od *je* (= staroslov. ѣ), n. pr. *ljeto*, *voljeti*, *željeti*“. Budući da književni naš jezik poznaje danas samo љето, вољети, жељети, a ljeto, voljeti, željeti ne poznaje nikako, za to mislim, da je g. Strohal htio reći: „Slitni suglas *l* prelazi — — u *lj* i onda, kad je“ ... i t. d. *T. M.*

giku čini: 1. posmatranje, 2. eksperimentiranje, 3. indukcija, 4. klasifikacija, 5. definicija, 6. hipoteza, 7. analogija, 8. dedukcija neposredna i posredna, 9. analiza i sinteza, 10. metoda matematičkih nauka, 11. metoda fizičkih nauka, 12. metoda prirodnih nauka i 13. metoda društvenih nauka. Kritičnu pak logiku čine: 1. saznanje i osnovni oblici mišljenja, 2. zablude, 3. kriterij istine, 4. skepticizam i 5. idealizam, realizam i dogmatizam.

Po sadržaju svome, vidi se, podudara se rečena logika više ili manje s ostalim školskim knjigama te struke; ali se znatno razlikuje od većine njih rasporedom gradiva i načinom razlaganja. Bez sumnje je prirodnije, ako se u logici počne s posmatranjem, eksperimentiranjem, indukcijom, a zaključi s dedukcijom, nego li ako se govori, kako se to obično čini, prije o dedukciji, pa onda prelazi na indukciju, kad ona prva pretpostavlja ovu drugu. U svojem razlaganju odlikuje se djelo temeljitošću i jasnoćom, jer se svuda nastoji, da se pronađu i postave za pojedine logičke postupke osobita načela, na kojima se osnivaju, kako se to osobito ističe kod klasifikacije, kojoj se za osnovu postavlja načelo koeksistencije, i kod nehotične analogije, kojoj se nahodi razlog u asocijaciji ideja.

Što se samoga prijevoda tiče, opaža se praznina (pored svega nastojanja g. pisca, da je prikrije dodacima iz psihologije) između njegova prijevoda „Увод у филозофију“ (o kojem je bilo govora u ovom časopisu, knjiga II. str. 284.) i između ovoga prijevoda. Inače je prijevod dobar do njekih pogrješaka, kojih ne bih isticao, kad to ne bi bila upravo školska knjiga, koja treba da bude u svakom pogledu uzorna.

Na str. 23. točka 2. veli se sasvim krivo „Eksperimentovanjem stvorili smo fakte, po kojima nam prosto posmatranje ne bi nikada moglo dati primere, kao ... lučenje oksigena i hidrogena“. — Ta poznato je, da bilje, a osobito lišće, danju (t. j. djelovanjem svjetla) izlučuje slobodni kisik. Ali u izvorniku stoji: „Par l' expérimentation, on a pu produire des faits dont la simple observation ne donnerait pas d' exemple; comme .... la liquéfaction de l' oxygène et de l' hydrogène etc“. Dakle „liquéfaction“ ne znači i ne može značiti „lučenje“, već „pretvaranje u tekućinu“. Očevidno je francuski pisac imao na umu one znamenite eksperimente, kojih je mogućnost Mendelejev deduktivno utvrdio godine 1870. u Poggendorffovim analima sv. CXLI. str. 623., a izveli ih godine 1879. Pictet u Švajcarskoj i Cailletet u Parizu, kad im je pošlo za rukom, da su u tekućinu pretvorili vodik (pri temperaturi od 140° ispod ledišta i pod tlakom od 600 atmosfera), kisik i ostale t. zv. permanentne plinove.

Na str. 91. pogrješan je primjer pod točkom 3., jer je donja premisa negativna, a zaglavak ipak positivan, što ne može da bude. Na str. 69. nije prevedeno jedno važno mjesto izvornika, ono, koje govori o nedostatnosti dokaza zvanoga „deductio ad absurdum“, koji se često upotrebljava u geometriji. Ali onda je valjalo izostaviti i na str. 107. onu napomenu, koja se na ovo izostavljeno mjesto proteže, gdje se veli: „O vrednosti ovog dokaza govorili smo kod oposicije sudova“, jer o tom dokazu tamo nema ni spomena.

Ovo su neznatne pogrješke, kakvih ima i više, koje su se g. piscu izmakle i koje ni malo ne mijenjaju nutarnje vrijednosti same knjige. Knjiga je dakle u cijelosti dobra i može se preporučiti kao pomoćna knjiga za školu, kojoj će u mnogome dobro poslužiti moći.

S. Miholić.

Različne bilješke.

I.

Gramatičke sitnice.

1. Ja sam u Стражилову dokazivao, da je pridjev *crkveni* bolji oblik od *crkovni* i da bolje odgovara današnjem stanju našega jezika. Pridjev *crkovni* po mojem shvaćanju ima arhaističko obličje, a pridjev *crkveni* ima obličje novo, koje je poniklo iz današnjega stanja našega jezika, za to ga i ide po mojem mišljenju prvenstvo u književnom jeziku. Najstariji oblik od riječi *crkva* glasio je njekad црькы (stslov. цръкъı), ali je taj oblik brzo prešao u ь-deklinaciju, kao što je i u staroslovenskom prešao, pa je glasio црькьвь (stslov. цръкъвь), i to je u srpskoslovenskom bilo црькавь. Ali kad je u staroslovenskom jeziku krajnji poluvokal docnije izgubio svoju glasovnu vrijednost, pa je tijem krajnji slog postao zatvoren, onda je u krajnjem zatvorenom slogu vokal ъ zamijenjen punim vokalom o. Tako je postalo u staroslovenskom od цръкъвь docnije цръковь kao od рабътъ—работъ i t. d. Tako je i u srpskoslovenskom црькьвь (izgovori цркав) i црьковь, любьвь (любав) i любовь. Današnji jezik naš ima se izvoditi i porediti sa staroslovenskim jezikom, kad je ovaj bio u prvom stadiju svojega razvića, a ne kad je ušao u onaj stadij, kad su mu poluvokali počeli gubiti svoju glasovnu vrijednost i kad su se počeli zamjenjivati punim vokalima. Kad bi se naš jezik poredio sa staroslovenskim u drugom stadiju njegova razvića, onda bismo na krivom putu bili. Mi imamo u staroslovenskom любъвь i любовь, imamo тьмьница i темница, i mi za svoj jezik imamo izvoditi svoje oblike iz starijih staroslovenskih oblika любъвь, тьмьница, kad su poluvokali ъ i ь imali svoje potpune vrijednosti glasovne. Dakle любъвь je = *ljubav*, тьмьница = *tamnica*. Kad bismo se pak ugledali na staroslovenski jezik, kad su mu poluvokali počeli gubiti glasovnu vrijednost na kraju riječi i kad su se počeli zamjenjivati punim vokalima, onda bismo od staroslovenske riječi любовь

*

dobili *ljubov*, ali onda bismo i od темница dobili *temnica*, od начатокъ — *načetok*; a otud se lako uviđa, da bismo bili na putu sasvijem krivome. Ako ne valja u našem jeziku *temnica* ni *načetok*, onda ne valja ni *ljubov*, premda u staroslovenskom jeziku stoji *ljubov* i *temnica* pod jednim i istim zakonom glasovnim. Ako pak ne valja u našem jeziku *ljubov*, onda ne valja ni *ljubovni*, *ljubovnik*, jer sve te riječi dolaze od *ljubov* i ne mogu se nikako tumačiti onako, kako ih tumači g Rešetar u „Nast. Vjesn.“ u knjizi II. str. 355. Da ne postaje *ljubovan* nastavkom *-ovan*, kao što bi htio g. Rešetar, nego nastavkom -ьнъ na osnovu *ljubov*, vidi se otuda, što imamo i *ljubavan*, koje dolazi od *ljubav* (ljubav-an), t. j. любъв-ьнъ = *ljubav-an*, a любов-ьнъ = *ljubov-an*. Oblici *ljubav* (любъвь), *ljubavan* (любъв-ьнъ) jesu pravi čisti oblici našega jezika, koji odgovaraju staroslovenskim starijim oblicima, a *ljubov*, *ljubovan* postali su iz docnijega razvića staroslovenskoga jezika i ušli su u današnji naš jezik iz srpskoslovenskoga te su arhaizmi, a arhaizmi ne smiju se upotrebljati, ako imamo u svojem jeziku pravilnih oblika za iste izraze. Vuk kaže: *љубов* vide *љубав*, *љубован* vide *љубаван*, a to Vukovo *vide* treba razumjeti; t. j. gdje Vuk stavlja „vide“, tamo je ona riječ, na koju se čitatelj upućuje, bolja od one, kod koje to „vide“ stoji. Sada nam je jasno, da se u književnom jeziku ima upotrebljavati *ljubav*, *ljubavan*, a ne *ljubov*, *ljubovan*; a tako je isto i *crkov* (koje riječi i nema danas), *crkovan*; ovo se drugo ima zamijeniti pravilnom riječju *crkven* od *crkva* u današnjem književnom jeziku. Na to nas opominje i sam Vuk upućujući nas svojim „vide“ na *crkven*. Vuk je bio sakupljač narodnoga blaga, ali je osjećao, šta je bolje i šta je gore u narodnom jeziku. Otkuda je to Vuk znao i kako je on to mogao pogoditi bez poređenja sa staroslovenskim jezikom, bez kojega se mi danas ne možemo ni maknuti, ja čisto ne mogu da shvatim. Čovjek se mora diviti i čuditi. Zaista je Vuk bio genijalan znalac svojega jezika! Ma da se dakle g. Rešetar u Dubrovniku naučio govoriti *crkovan*, ipak ja mislim iz svega do sad rečenoga, da se ne smije drukčije pisati u književnom jeziku nego *crkven*, jer ta riječ odgovara zakonima, koji potječu iz današnjega stanja našega jezika, a *crkovan* je zastario oblik, koji se protivi današnjim zakonima našega jezika

2. „Na *trećemu* slogu, u *tomu* slučaju, u *vašemu* srcu“ ja nijesam kazao da su pogrješke, kao što mi kaže g. Rešetar. Ja kažem, da u književnom jeziku treba upotrebljavati pravi lokal: na *trećem* slogu, u *tom* slučaju i t. d. i velim, da je to bolje s toga, što se i tako govori u našem narodu i što odgovara staroslovenskom jeziku Ali g. Rešetar veli, da „se ne pita to, već se pita, kako taj oblik glasi u našemu književnom jeziku? A naš književni jezik nije ni istočni (ekavski) govor, a još manje stari slovenski jezik, već živi govor jekavsko-hercegovački onako. kako ga je Vuk utvrdio i kako su ga od Vuka naučili i Daničić i svi

mlađi“. (*N. V.* II. 355.). Ja mislim, da nije istina, što govori g. Rešetar. Vuk je uzeo hercegovački govor samo za podlogu književnom dijalektu, pa ga je poslije dopunjavao i drugim južnim dijalektima. Tako je Vuk iz početka pisao čisto hercegovački, n. pr. u rječniku od 1818. godine, ali je docnije unio *h* iz jugozapadnoga govora, primio *vidjeti*, *djevojka* iz jugozapadnoga govora mjesto *viđeti*, *đevojka* i t. d. To se sve vidi jasno iz njegova rječnika od god. 1852., koje je njegovo najsavršenije djelo i koje će ostati uvijek jevanđelije za one, koji o našem jeziku misle i raspravljaju. Iz toga se vidi, da našemu književnomu jeziku služi hercegovački govor samo za podlogu i da se uvijek može u taj književni jezik primati i iz drugih živih govora ono, što je najbolje i najpravilnije prema staroslovenskom jeziku i prema ostalim slovenskim jezicima. Tako sam ja g. Rešetaru dokazao u Стражилову, da je bolje, da se upotrebljava oblik *livati* u književnom jeziku nego *lijevati*, ma da se *lijevati* govori na jugu i ma da u samom Vukovu rječniku stoji samo *lijevati* po južnom govoru, a *livati* po zapadnom, i ja mislim, da se i g. Rešetar s tijem slaže, kad mi ništa nije na to odgovorio u „Nast. Vjesn.“. Pa tako isto ma da je Vuk pisao „o carstvu *božijemu*“, „u *svojemu* naraštaju“, ipak ne treba da se za tijem povodimo, kad znamo, da je pisao i „po *svakome* narječiju, u *osobitome* kraju, u *prvome* licu, po *ovome*, po *ostalome* njegovom području“ (ovo su primjeri iz predgovora k „Srpskomu rječniku“ od god. 1852.) i kad znamo, da je ovo pošljednje bolje prema staroslovenskom jeziku, jer staroslovenski jezik služi nam i služit će nam za mjerilo, koji ćemo oblik primiti u naš književan jezik, a koji ne ćemo. Ovako ja mislim i sudim o ovome i držim. da je tako mislio i nezaboravljeni naš Daničić, kao što se vidi iz njegova pisanja.

3. Brojevi su *pet*, *šest* i t. d. bili njekad zbirni brojevi ženskoga roda kao zbirne imenice i mijenjali su se po ь-deklinaciji. Danas se ti brojevi ne mijenjaju, nego su adverbi. Kako ti brojevi imaju oblik jednine, za to i predikat dolazi u jedninu, kad su oni subjekti, n. pr. da poznaš, koliko nam dobra *čini* svetijeh *sedam* tajna [1]). U ovom primjeru ravna se predikat po obličju subjekta. Ali kako su ti brojevi zbirne imenice i kao takve značе množinu, to predikat gleda kad kad i na značenje subjekta, te dolazi i u plural n. pr. *Jedanaest* učenika *otidoše* u Galileju [2]). Ovako je isto slaganje predikata sa subjektom i u staroslovenskom jeziku. Pa kao što se i u staroslovenskom i našem jeziku predikat ravna čas po o b l i č j u subjekta, a čas opet po z n a č e n j u subjekta, tako se isto ravna i atribut, kad stoji uz ove brojeve, čas po obličju broja *pet*, *šest* i t. d., a čas opet po značenju. n. pr. stslov.: и обрѣте дроугыѫ пать талантъ Zogr. matth. 25.

[1]) Vidi članak „Gramatička kongruencija“ od T. Maretića u „Nast. Vjesn.“ II. str. 342. — [2]) Ibid. 343.

16. принесе дроугѫѣ пѧть таланътъ 25. 20. се дроугѫѣ пѧть таланътъ пріобрѣтохъ. 25. 20. Iz našega jezika: дроугоу петь сътъ перьперь Dan. rječn.; *onu* osam braće tvoje; *svu* ih deset pod mač oborio; izberte se *drugu* deset momak; na noge se *treću* deset momak (vidi u Miklošićevoj sintaksi str. 56.). U ovijem se primjerima ravna atribut po obličju broja, za koji je privezan. Ali može se atribut ravnati isto tako i po značenju broja, za koji je privezan, kao što smo vidjeli, da se i predikat može ravnati po značenju subjekta n. pr. u ruskoslovenskom: и сотвори дрѣгія пять талантъ; принесе дрѣгія пять талантъ; се дрѣгія пять талантъ пріобрѣтохъ. Pa takvi su i ovi primjeri u našem jeziku: vidiš *ove* *pet* stotin momčadi. Gorski Vijen.; navrtite *te pet, šest* ovnovah. ibid.; su *'ve moje* dvadeset momakah. Mikl. sint. 56.; su *njegove* četrdest momakah. ibid.; jošt *ostale* sedam osam drugah. ibid. proždrijeti *mile* devet brata. ibid. Ja mislim, da su ti atributi ženskoga roda u pluralu i da se ravnaju po značenju broja, za koji su privezani, kako u ruskoslovenskom tako i u našem jeziku. Ovo je prirodan tijek stvari, jer smo vidjeli, da tako biva i pri slaganju predikata sa subjektom, gdje predikat čas gleda na obličje subjekta, čas opet na značenje subjekta. Pa tako se isto i atribut ravna čas po obličju, a čas po značenju broja, za koji je privezan. Ali se g. Rešetar ne slaže s ovijem i navodi iz Buslajeva gramatike ovo pravilo: „Ako se atribut odnosi na sam broj, to se sada meće u množinu i u rod one imenice, o kojoj se govori, n. pr. цѣлыя пять лѣтъ i цѣлыхъ пять лѣтъ. Ono je prvo obično vijedi, jer u prvom slučaju (цѣлыя пять лѣтъ) slaže se цѣлыя s пять po značenju пять. i ja mislim, da цѣлыя stoji u pluralu ženskoga roda, bilo nom. ili akus., jer je пять ženskoga roda i znači množinu, a u drugom slučaju (цѣлыхъ пять лѣтъ) vidi se jasno, da se цѣлыхъ slaže s лѣтъ. To je tako isto kao i ovaj primjer u našem jeziku: proždrijeti *mile* devet brata, koji može glasiti i ovako: proždrijeti devet *milih* brata. U prvom slučaju *mile* slaže se s *devet* i prirodno je, da mislimo (kad znamo, da su brojevi bili ženskoga roda), da je i ovdje *mile* prije ženski rod akus. plurala nego što drugo. Iz primjera цѣлыя пять лѣтъ ne vidi se ono, što bi htio g. Rešetar. Ja mislim, da je цѣлыя ženski rod plurala i da se tu ravna atribut цѣлыя sa značenjem пять, kao što se opet u drugim slučajevima ravna po obličju n. pr. одна шесть деревень; семь рублевъ денегъ московскую; въ ту восмь годовъ (vidi sint. Miklošića str. 56.). Ja mislim, da je ovo prirodan tijek tumačenja, kao što sam ga ja ovdje razložio i da ovo moje tumačenje stoji bliže istini nego ono g. Rešetara; a da se sa svijem jasno dokaže, trebalo bi nam raznovrsnijih primjera, kojih ja za sad nijesam u stanju iznijeti.

4. Što se tiče glagola defektivnoga *uždenu*, ja opet tvrdim da mu treba infinitiv da glasi *uždenuti*, kad bi ga bilo, jer je priličnije, da je *uždenu* 3. lice plurala pres., kao što je dobro opazio g. dr. Maretić, koji je zabavio i mojemu tumačenju glagola *uždenem* (*N. V.* II. 190. 359.), za to ću pokušati, da ga drukčije protumačim. Glagol *uždenuti* znači isto, što i *uzditi* ili *užeći*. *Uzditi* i *uždenuti* ništa drugo nije nego i *užeći*, oba oblika dolaze od jednoga istoga korijena, samo što *užeći* ima inf. osnovu *užeg*, a *uzditi* ima *uzdi* (ужьги), a *uždenuti* ima *uždenu* (ужегну). *Uzditi* je postalo od *užegi-ti* = *užgi-ti* = *užgi-ti* = *užži-ti* = *uždi-ti*, a *uždenuti* postalo je od *užegnu-ti* (a ne od *užegnu-ti*, kao što sam prije mislio) = *užg-nu-ti* = *užg-nu-ti* = *užž-nu-ti* = *užd-nu-ti*, pa na pošljetku se ono *e* iz korijena na novo povratilo, te glasi *uždenuti*. Taj je glagol defektivan, i present nam je njegov poznat samo iz „Gorskoga Vijenca“ [1]).

5. Na ovu bilješku (*N. V.* II. 359.) nemam g. Rešetaru ništa odgovoriti, jer mu je g. dr. Maretić u napomeni tako sabijeno i ubjedljivo odgovorio, da bi bilo sasvijem zališno i još štogod o toj stvari govoriti; ja sam potpuno uvjeren, da će se i sam g. Rešetar poslije ove napomene sa svojim uvjerenjem razuvjeriti.

6. U „Nast. Vjesn.“ II. knj str. 189. u članku „Tri gramatične sitnice“ pod 1. treba ispraviti pravilo ovako: U drugom razdjelu *o*-deklinacije riječi, koje imaju pred krajnjim glasom od osnove *e*, imaju u instr. jednine završetak *-om*. Ali ako se osnova svršuje na *lj*, *nj*, a ima više od jednoga sloga, onda ne potpada pod ovo pravilo, n. pr. isporedi *hmeljom*, *Senjom*, ali *učiteljem*. Na netačnost moga pravila, kako sam ga prvo izveo, opomenuo me je prijateljski g. dr. Maretić ljetos naustice u Karlovcima. [2]).

J. Živanović.

II.

Dokaz poučka $s_5^2 = s_{10}^2 + r^2$.

Među geometričke dokaze, koji radi svoje komplikacije zadaju dosta teškoća, dok se do cilja dođe, ide i dokaz, da je $s_5^2 = s_{10}^2 + r^2$. Od svih školskih knjiga, koliko ja znam, samo se u Hočevarovoj (Geometrische Übungsaufgaben für das Ober-Gymnasium. I. Heft. str. 18. zadaća 292.) pokazuje, kako se lijepo i jednostavno s pomoću Ptolemejeva poučka može rečena jednadžba dokazati. Ali kako ja još nigdje (koliko mi je poznata literatura) nijesam našao ovoga dokaza, koji ću sada navesti i koji je vrlo lak i zanimljiv, za to mislim, da neće biti suvišnje, ako ga ovdje priopćim.

---

[1]) Teško je primiti i ovo tumačenje g. pisca, jer se ne vidi, za što bi *užgnuti* prešlo u *užžnuti*. *T. M.*

[2]) Ispor. instrum. sing. *krpežom* u Vuka, utuk (1843.) str. 26.; ali *Poređem* pravit.-sov. 72. *T. M.*

Ako se na kružnici S prenesu tetive $AB = BC = s_{10}$, pa povuče $CD \perp SA$, onda je $SD = \frac{1}{2} s_{10}$, jer ako od C prenesemo $CE = CB$, pak sa S povučemo $SF \perp CE$, to je jasno, da je $< ASF = 72^0 + 18^0 = 90^0$, dakle $SD = CF = \frac{1}{2} s_{10}$.

U trokutu je ACS po poznatom poučku:

$$AC^2 = AS^2 + CS^2 - 2\,SA \cdot SD$$

t. j. $s_5{}^2 = r^2 + r^2 - r \cdot s_{10} = r^2 + r\,(r - s_{10})$

t. j. $s_5{}^2 = r^2 + s_{10}{}^2$,

jer iz $s_{10} : r - s_{10} = r : s_{10}$ izlazi $r\,(r - s_{10}) = s_{10}{}^2$.

Ako je gdje ovaj dokaz već izveden i za nj znadu gg. drugovi, molim, da mi to jave.

P. Nenin.

III.

O riječima „dotični“ i „dočim“.

1. U hrvatskim se knjigama dosta često nahodi riječ *dotični, dotično* i t. d., koje je skovano prema njemačkomu: der *betreffende*[1]). Ta je riječ za naš jezik i nepotrebna i neprikladna. Mi imamo dobro razvijene zamjenice, a k tomu i drugih riječi, kojima možemo mirne duše i uvijek zamijeniti riječ *dotični, dotično*. Riječi hrvatske: *koji, njeki, jedan, ovaj* i t. d. uvijek bez mijenjanja smisla nadomještaju riječ *dotični*, a *dotično* se dade lako zamijeniti riječima *ili, to jest* i sl. Da to pokažemo s dva tri primjera.

Čitamo u školskoj jednoj knjizi: „Suđenje se osniva s jedne strane na spoznaji..., a s druge strane na tvrdnji, da ono svojstvo treba ili ne treba *dotičnomu* predmetu pridati“. Mi lijepo možemo kazati... da ono svojstvo treba ili ne treba *ovomu ili onomu (kojemu, njekojemu)* predmetu pridati“. — Ili: „... ne će se ni iz preostalih kombinacija svuda moći valjani zaglavci izvoditi, te će se njihov broj prema *dotičnim* pravilom, *dotično* prema figuram nuždno umanjiti“. Tu se može dobro *dotični, dotično* zamijeniti ovako: „... te će se njihov broj prema *njihovim* pravilima *ili* prema figurama nužno umanjiti“. — Ili još jedan primjer: „Niža premisa navodi vrst *dotičnoga* roda“; to je pravo hrvatski: „Niža premisa navodi vrstu *onoga* roda“.

Ove riječi nema nikako u akadem. rječniku; a jer je ružan i nepotreban barbarizam, koji se i u naše školske knjige uvukao mislim, da bi je valjalo izagnati iz naše književnosti.

2. Da spomenem i riječ *dočim*, na to me je navelo, što naši i najbolji pisci i dobri poznavaoci jezika hrvatskoga često

[1]) Te riječi nijesu Hrvati sami skovali, već su je uzeli iz češkoga jezika, kako su uzeli i češke kovanice *osloviti, upliv, došljedan*. Vidi u mojoj radnji „Ruske i češke riječi u hrv. jeziku“ (Rad jugosl. akad. knj. *108*.). *T. M.*

pišu tu riječ u onakom značenju, kojega ne može imati ni po svojem postanju, a niti ima gdje potvrde tomu značenju u književnosti do u naše vrijeme. Evo dva primjera mjesto mnogih drugih: „U pristupnoj karakteristici k XVIII. vijeku valja izložiti, kako literatura po Dalmaciji i u Dubrovniku pada, *dočim* se po ostalim krajevima naroda sve više pomila“. (Nast. Vj. I. 202.). „Tako naučenim riječima učenik doista razumije značenje; *dočim* su riječi, koje se prije čitanja iz saveza istrgnu, mrtve“. (Nast. Vj. I. 55.).

U akad. rječniku, 2, 545a se kaže, da *dòčîm* znači u hrvatskom jeziku što i latinski *dum, donec*, a naše *dok, dokle*. Kaže se još, da danas to nije riječ narodna. U jednoj pjesmi iz Slavonije oko Oriovca (u rukop. Matice hrv.) čitao sam ovaj stih: *dočim* stade, umah mrtva pade. Značenje je ovdje riječi *dočim* sasvijem temporalno, a iz primjera se u akad. rječn. vidi, da veznik *dočim* nema u starini nikad značenja različnosti ili protivnosti, kako se to uvuklo u našu sadašnju knjigu. Onakova različnost ili protivnost, kakva se danas u književnom jeziku izražava veznikom *dočim*, lijepo se može izreći veznikom *dok* i veznikom *a*. Tako se u prvom primjeru može lijepo reći: U pristupnoj karakteristici ... u Dubrovniku pada, *dok* se po ostalim krajevima naroda sve više pomila. Tu je veznikom *dok* izraženo vrijeme i mala protivnost. Isporedi samo ove još primjere: i *dok* one tako se nadmeću, kuća trpi sve to škodu veću. — sjedite tu, *dok* ja idem tamo, da se pomolim Bogu (akad. rječn. 2, 587). U drugom primjeru *dočim* valja zamijeniti veznikom *a*: Tako naučenim .... razumije značenje; *a* riječi, koje se .... istrgnu, mrtve su.

Ovom bilješkom hoću da pokažem, da *dočim* ne valja upotrebljavati u adversativnom značenju; mjesto te riječi valja prema smislu uzeti *a* ili *dok*, jer ovaj drugi veznik može zamjenjivati onaj prvi, kad se „pokazuje protivnost među dvjema rečenicama, kojijeh se čin događa u isto vrijeme, a ne bi se imao događati“. (Vidi u T. Maretića „Veznici u slovenskijem jezicima“ br. 10. str. 17. osobitoga otiska).

Đ. Šurmin.

IV.

Osobito djelovanje groma.

Dne 12. svibnja ove godine bio je tlak uzduha i na sjevero-istoku i na jugo-zapadu Evrope visok, a srednja je Evropa bila od Sjevernoga pa do Crnoga mora pod jednoličnim tlakom od 760 mm. od prilike. Na čitavom tom prostoru mogle su se raspoznati toga dana u 7 am dva predjela nješto nižega tlaka, i to jedan u Nizozemskoj, a drugi na sjevernoj obali Crnoga

mora. Kako se kod takve rasporedbe tlaka već unaprijed očekivati može, grmjelo je po Hrvatskoj i Slavoniji čitavo po podne.

Gosp. Franjo Medarić, učitelj i motritelj nevremena u Pješčenici (u sisačkom kotaru), javio je, da je blizu sela Vukojevca, pô ure hoda od Pješčenice, grom ubio čovjeka na polju, a kako je djelovanje groma bilo tu čudnovato, za to priopćujem ovdje pismo g. Medarića s kraja na kraj. On piše: „Grom je ubio Ivana Vajdu, nadničara, rodom iz Metlike. On je krčio polje okruženo ponajviše hrastovom šumom. U ruci je imao lopatu i njom mahao, a kraj njega ležala je sjekira i motika. Nedaleko od njega, kakvih 200 koračaja, orali su seljaci Miko i Franjo Sever iz Vukojevca. — U 4h 35m pm. udari iz crnih oblaka, koji su dolazili od jugoistoka, bijela munja i ubije rečenoga Vajdu Tada počne i kiša prokapljivati. Šešir, što ga je Vajda imao na glavi, raskomadan je na sitne krpe, a tako i ostalo odijelo, pače i opanci su raskidani na komadiće. Jedan je dio odijela izgorio. Opaljen je bio samo na nogama. Pripovijedaju, da je imao na lijevoj strani čela ranicu kao od debele igle, a palac lijeve noge bio mu je razmrskan. Nađoše ga ležeći naleđaške i raširenih ruku, a lopatu nađoše tri metra od prilike daleko iza leđa. Nesretnika nije nikakav liječnik pregledao.

„Miko i Franjo Sever kazuju, da su čuli u uzduhu pucketanje kao od pištolja. Obadvojicu je munja ošinula tako, da su se srušili na zemlju. Jedan je od njih osjetio, kao da ga je tko udario maljem po leđima, a drugi, kao da ga je puščano zrno pogodilo u glavu. U čas kad su se srušili, čuli su obojica u blizini jako treskanje. Konji, koje su pred sobom gonili, nijesu pali, nego su se samo stresli. Ni jedan od njih nije ni malo ozlijeđen. Kad su se razabrali i poustajali, opaze kako leži Vajda nauznak s raširenim rukama, nag „kao od majke rođen".

„Na zemlji sam našao ove tragove: Na mjestu, gdje je Vajda ubijen, vidio sam jednu veću i 3—4 manje plitke rupe, kao da su povećim trnokopom iskopane. Kakvih 5 metara od ubijenoga, između njega i onih, koji su orali, našao sam u zemlji izrovanih njekoliko rupa dubokih 30—40 cm, a jedna je od njih bila 70 cm. duboka".

Flammarion spominje u svojoj knjizi „Météorologie populaire" dva slična slučaja: jednom je grom svukao čovjeka, ali ga nije ozlijedio; drugi je put čovjek pretvoren u prašinu, a odijelo je ostalo čitavo.

Dr. *A. Mohorovičić.*

Ispravak.

Članku g. D. Radovića u *N. V.* II. str. 329—333. treba natpis ovako da glasi: *Proračunavanje tjelesnine pravilnih polijedara nezavisno od njihova oplošja i polumjera upisane im kugle,* a ne onako, kako je tamo pometnjom štampano.

Sintaktički i stilistički pabirci po Vukovijem djelima.

Kako je Horacije rekao Pisonima za grčke pjesnike: (vos exemplaria Graeca) nocturna versate manu, versate diurna, tako s punijem pravom i uvjerenjem može hrvatski i srpski gramatik doviknuti svima, koji žele, da što bolje nauče pisati književnijem nam jezikom: proučavajte Vuka danju i noću! Ali kako za takvo proučavanje nema svatko ni volje ni vremena ni nužne gramatičke spreme, za to valja, da mi gramatici olakšamo posao takvijem ljudima priopćujući im različne oglede Vukova jezika. Za to sam evo ja napisao ovaj članak. — Tko ne bi svaku skraćenicu, kojom naznačujem Vukova djela, razumio, neka pogleda početak moga članka, koji je štampan u ovom časopisu knj. II. str. 333—334. (pod natpisom: Gramatička kongruencija u Vukovim i Daničićevim djelima), tamo će ih naći sve protumačene. Iz onoga, što je tamo rečeno, razabrat će se razlog, za što su i ovdje upotrebljene Vukove narodne pripovijetke (1853.) [1]).

I.

Kada je kojim prošlim ili budućim vremenom prošlost ili budućnost dovoljno naznačena, onda se u usporednijem rečenicama kašto, a u zavisnima često prošlost ili budućnost izriče sadašnjim vremenom. Vuk n. pr. u rječn. (1852.) s. v. справа piše: slugama i sluškinjama, što darove *donose*, davalo se što da piju. U toj rečenici glagol *donose* ne znači sadašnjost, dakle ne lat. *ferunt*, nego prošlost, t. j. lat. *ferebant*. Pisac mjesto da je rekao: „što *su* darove *donosili*" uzeo je *donose* jer je prošlost u glavnoj rečenici naznačena glagolom *davalo se*. A sada evo i drugih takvih primjera.

1. Sadašnje vrijeme mjesto prošloga u usporednijem rečenicama: u manastiru Tronoši bio je namolovan go starac, kojega su guje opasale te ga *kolju* i *piju* mu sise (= klale su i pisale su). rječn. (1852.) s. v. Гаван. — ja sam se kao dijete čudio

[1]) Kad već spominjem taj svoj članak, molim čitatelje, da na str. 349. pod XVIII. umetnu ova dva zgodna primjera: tijelo i krv *nijesu* tebi to *javili*. mat. 16, 17. — groš i forinta srebra *bili su* sve jedno. rječn. (1852.) s. v. грош.

gledajući u kući ikonu svetoga Aranđela, a Đurđev dan se *slavi*, i pitao sam oca i strica, kako je i za što je to. s. v. прослављати.

2. Sadašnje vrijeme mjesto prošloga u relativnijem rečenicama: razumevši, šta je bilo, naklopi se i on za onima, što *begaju* (= što su begali). dan. (1829.) 7. — odatle se sva suvozemna vojska Turska vrati k Deligradu, a ona, što *je* na lađama, otide uz Dunav. mil.-obr. 39. — Suleman-paša po gradovima i varošima postavi muselime i sve ostale starešine od takovi isti Turaka, koji *su* ili iz Srbije ili iz okolni mesta. 57. — stanu ljude globljavati i iskati i izgoniti što *nema*. 58. — spravljenica poslije sprave mogla je ići u službu, kome joj *je* volja. rječn. (1852.) s. v. справа. — ona je išla samo u onijem haljinama, što joj *da* gospođa. ibid. — za vremena dahijnskoga gotovo u svakome selu bio je načinjen han, u kome je sjedio subaša, koji je činio sa seljacima, šta mu *je* volja. s. v. субаша. — u turice nije se ljudska glava ni vidjela, nego je više nje na dugačkome čupavome vratu bila konjska, koja *je* tako načinjena, da su se usta mogla lasno otvorati i zatvorati. s. v. чопоје. — u školi su djeca morala sjediti i učiti od jutra do mraka, samo što *otidu* te *ručaju*. s. v. школа. — ako bi onaj, koji *hoće* unutra, imao uza se oružje, kazao bi mu kavaz, da ga ostavi pred vratima. prav.-sov. 10. — momci su njegovi dosta puta činili po Biogradu, šta im *je* volja. 21.

3. Sadašnje vrijeme mjesto prošloga u opće u zavisnijem rečenicama: niko nije smijo pokazati, da se poplašio, nego je svaki morao biti slobodan i veseo, ako mu se i *ne će* (= nije htjelo). dan. (1826.) 87. — ovu knjigu bace u dvor velikoga vezira i urede, te se nađe i iznese đe *treba*. dan. (1828.) 187. — uđe u ljude buna te ostave logor i topove i pobegnu, kud ko *zna*. mil.-obr. 52. — kad Turci to vide, oni se poplaše pa pobegnu noću, kako koji *može*. 85. — onda ga đavo izvede u široko ravno polje, đe *nema* ni trna ni grma pa reče. posl. 60. — kašto su (kmetovi) seljacima i sudili za kojekake raspre, kad bi ih parci pozvali, kao n. pr. kad se porodice *dijele* ili kad stoka jednoga potre ljetinu drugoga. rječn. (1852.) s. v. кмет. — i baš kad bi Turci kakoga kneza okrivili i pogubili, opet su mu sina (ili ako sina *nema*, brata) na njegovo mjesto postavljali s. v. кнез. — ja sam slušao, kako se moja mati *moli* Bogu za mene. s. v. молити се. — bradu ponajviše su (popovi) imali, a gdjekoji su je i brijali, osobito dok *su* još mladi. s. v. поп. — i od kuće djevojačke, makar kako da *je* siromašna, valjalo je da se pošalje barem jedan ili dva koša s različnijem darovima. s. v. справа. — u hajdukovu rodbinu i u ženu i djecu, ako ih *ima*, nije niko dirao. s. v. хајдук. — u školi su djeca morala sjediti i učiti od jutra do mraka, samo što otidu te ručaju; a kad *uče* i *ćate*, morala su sva u glas tako vikati, da se u školi ništa nije moglo razabrati. s. v. школа. — ako bi ovaki čovjek bio iz daleka, da

ne *može* na obdanicu doći i posao svoj svršiti, on je mogao kod sovjetnika baviti se nekoliko dana. prav.-sov. 9. — godine 1806. braneći Deligrad od Turaka tako se proslavi i osili, da nije mario ni za Milenka ni za Kara-Đorđija, kao da ih i *nema* na svijetu. 15. — od onijeh, koji izmaknu, mnogi se ne ustave ni u Deligradu, nego se razbjegnu, kud ko *zna*. 30. — Turci se predadu i položivši oružje otidu, kud ko *hoće*. 44.

4. Sadašnje vrijeme mjesto budućega: kad se on sa svim spremi, a udari kiša i sneg, onda će ovo u jedan put preseći, pa nam onda *valja* (= valjat će) svoje konje jesti. mil.-obr. 128. — budući da će u našim zemljama sunce oba puta pomrčati noću, a mesec danju, za to se ni jedno ne *može* videti. dan. (1829.) u kalendarskom proroštvu. — u taj će mah pasti tama, da se ništa ne *vidi*. prip. 87. Možda ovamo ide i ovaj primjer: postavite starješinu između vas, koji je i do sad bio s narodom, a ja ću činiti što *mogu* kao i do sad. dan. (1828.) 164.

II.

S pojavom u I. poglavlju navedenijem dovodim u svezu drugi jedan ne manje znatan pojav, koji se tiče t. z. irealnih pogodbenih rečenica. U školskoj grčkoj gramatici od dr. A. Musića (II. izd. 1893.) veli se na str. 232., da grčko *εἰ ἔλεξας, ἥμαρτες ἄν* i latinsko si dixisses, errasses znači hrvatski: da si kazao, *prevario bi se bio*. U Pavčevoj lat. gramatici (III. izd. 1891.) prevodi se na str. 241—242. si id credideris, erravis sa: ako bi ti to vjerovao (bio), prevario bi se (bio), a si id credidisses, errasses sa: da si to vjerovao, prevario bi se (bio). Na str. 238—239. u istoj gramatici prevode se lat. potencijalni konjunktivi crederes, cerneres sa: *mislio bi bio*, *vidio bi bio*. Ali prema duhu najčišćega narodnog jezika ne će to dobro biti, jer taj jezik danas ne poznaje sveze n. pr. *bio bih rekao, bili bismo rekli* i t. d., već upotrebljava *rekao bih, rekli bismo* ne samo kad se irealnost pomišlja u sadašnjosti, nego i u prošlosti. Daničić u akademičkom rječniku s. v. *biti* str. 366*b* izrijekom za svezu n. pr. *bio bih rekao* veli, da je veoma rijetka i navodi za nju samo 3 primjera iz književnijeh spomenika pisanijeh prije XIX. vijeka. U istom rječniku s. v. *da* str. 194*b*, 195*a*, 196*b* navodi se malo više primjera za tu svezu, ali su svi iz pisaca, koji su pisali prije XIX. vijeka, i iz narodnih čakavskih pjesama našega vremena. Još ću dodati, da u svojim „Oblicima“ Daničić ništa ne zna za svezu *bio bih rekao*, dok je ni jednom riječju ne spominje pri koncu knjige, gdje govori o složenijem oblicima u današnjem hrvatskom ili srpskom jeziku. Iz svega ovoga treba zaključiti, da sveze *bio bih rekao* ne treba upotrebljavati, ako hoćemo da pišemo što čišćim i narodnijim književnim jezikom, već mjesto toga svagda da pišemo na prosto *rekao bih*. Evo sada njekoliko primjera iz

*

Vuka, gdje se sveza *rekao bih* upotrebljava za prošlost, dakle u značenju latinskoga *dixissem*: da im noć nije pomogla, ni jedan ne *bi* glave *iznijo*. dan. (1828.) 199. — da na ovome dogovoru nije bilo Isaijeva i Pavlučija, jamačno *bi kazao* Kara-Đorđije, da ne pristaje na to pismo. prav.-sov. 19. — u jedan put da je iskao hljeba i sira, koliko mu treba, ne *bi* mu *dali*. posl. 50. — Vrijedno je navesti ova mjesta iz Vukova prijevoda N. Z.: da su u Sodomu bila čudesa, što su u tebi bila, *ostao bi* do današnjega dana (εἰ ἐν Σοδόμοις ἐγένοντο αἱ δυνάμεις αἱ γενόμεναι ἐν σοὶ, ἔμειναν ἂν μέχρι τῆς σήμερον) mat. 11. 23. — da si ti bio ovdje, ne *bi* moj brat *umr-o* (εἰ ἦς ὧδε, ὁ ἀδελφός μου οὐκ ἂν ἐτεθνήκει) jov. 11. 21. — kad on ne bi bio zločinac, ne *bismo* ga *predali* tebi (εἰ μὴ ἦν οὗτος κακοποιὸς, οὐκ ἄν σοι παρεδώκαμεν αὐτόν) jov. 18. 30. (U Bandulavićevu lekcijonaru [god. 1626.] glase pošljednja dva primjera ovako: da bi ti ovdi bio, brat moj ne *bi bio umr-o*, — da bi on ne bio zločinac, ne *bismo* ga *bili pridali* tebi.) — Isporedi i ove narodne poslovice iz Vukova zbornika: da je meni ćelo dobro biti, ne *bi* Lazo na Kosovu *poginuo* 50. — da nijesam patila, ne *bih* se u srijedu *spratila* 53. — da se nije mama uzdala, ne *bi* se ni *udala* 55.

Jamačno se u navedenijem primjerima sveza *rekao bih* upotrebljava u značenju lat. *dixissem* za to, jer je prošlost dovoljno naznačena u pogodbenoj rečenici, te narod ne osjeća potrebe, da ističe osobitijem oblikom prošlost u glavnoj rečenici. To je dakle posve nalik na ono. što smo vidjeli u I. poglavlju; samo je ondje obrnuto: prošlost se ondje ističe prošlijem vremenom u glavnoj rečenici, a u usporednoj i u zavisnoj se ne ističe.

III.

I u porabi participa (gerundija) mogu jezični revnici dosta naučiti od Vuka. Tako n. pr. mnogi naši pisci misle, da ne valja toga oblika upotrebljavati uz riječ, koja je različna od subjekta u glavnoj rečenici, ako se particip (gerundij) razveže; za to oni ne bi n. pr. napisali: *došavši* ja k svojemu starom prijatelju, on zaplaka od radosti; — ili: *vladajući* u Rimu cesar Avgust, rodi se Isus Hrist, — a ipak je particip (gerundij) u tijem primjerima sasvijem prema duhu Vukova ili (što isto znači: prema duhu) čistoga narodnog jezika. Evo tomu potvrda:

1. ovu đevojčicu Veljko najprije vidi u kući kapetana Stojana i *omiljevši* (djevojčica) mu odma, odmami je u svoj konak. dan. (1826.) 92. — *imajući* Turci nad Srbima taku vlast i taka prava, naravno je, da se Srbi moraju starati. koliko je moguće manje da se miješaju s njima. dan. (1827.) 89. — i tako Bošnjaci *misleći*, da nji samo za to biju, što i Bijogračići bježe uza nji, a Bijogračići *bježeći* sami za Bošnjacima, razbiju ji Srbi sve, da nije znao jedan za drugoga. dan. (1828.) 172. — Srbalja tu

nije bilo tri sta ljudi, a sad *otišavši* jedna dobra četvrtina, ne ostane ji mlogo više od dvje sta. 182. — sad se razviju pletke i međusobna proterivanja, *bacajući* krivicu jedan na drugoga. mil.-obr. 17. — po tom zapovedi, te se vojska izvede u red, *uzevši* svaki svoje vašine. 108. — sad *izišavši* ja opet među Srpske spisatelje, evo i „Danice“ među čitatelje. dan. (1834.) predgov. — tako gramatika iziđe na svijet ne samo ne *primivši* za trud oko nje ni g. Grim ni ja ni jedne krajcare, nego još *hvaleći* Rajmera (t. j. knjižara), što je se primi. utuk 26. — i *ušavši* kći Irodijadina i *igravši* i *ugodivši* Irodu i gostima njegovijem, reče car djevojci. mark. 6. 22. — uz to još ne *imajući* (Arnauti) svoga pisma ni knjiga na svome jeziku, ni Hrišćanski se zakon nikad među njima nije bio ukorijenio. kovčež. 5. — Srbi pripovijedaju, da neki đaci, kad izuče dvanaest škola otidu na vrzino kolo. i ondje nekakvu osobitu knjigu *čateći* nestane jednoga između njih. rječn. (1852.) s. v. врзино коло. — kad svatovi već ustanu da pođu, onda na kućnome pragu prostru struke, i djevojka *kleknuvši* na njih. otac joj daje dobru molitvu. s. v. добра молитва. — *putujući* jednom, nanese ga put pokraj crkve. prip. 122. — ja *pristavši* rado na to, on dođe k meni u određeni dan sa svojim kolima i *uzevši* me u njih, pođemo k Rodofinikovoj kući. prav.-sov. 37. — i tako baron Šiling *vrativši* se k meni, iziđem i ja iz kola te otidemo. 38. — *sastavši* se Turski poslanici s Molerom, Turci su iskali, da Srbi polože oružje. 67.

2. Rado se nalazi gerundij uz riječ, koja stoji u dativu: nekome se dosadilo *sjedeći* besposlenu, pa otišao kući. dan. (1828.) 196. — jer mu je sva glava bila isečena *tukući* se negda s nekakim Turcima. pjes. (1833.) XV. — njemu se već bilo dosadilo onde besposlenu *sedeći* i meni *pevajući* XVI. — kad mu se *idući* u Rim razbila lađa. rječn. (1852.) s. v. Мљет. — kad mu je *moleći* se za dopuštenje rekao (quum veniam *roganti* dixisset). s. v. намастир. — i tako ona između naroda *provlačeći* se i *bježeći* nekako joj spadne papuča s desne noge. prip. 162. Ovamo stavljam i ova dva primjera: Ćaja-paša *došavši* s vojskom u Čačak, dođe mu narod i donese ranu. mil.-obr. 63. — Kara-Đorđije *ugledavši* ovoga Rodofinikova tumača, odmah mu sve ono dođe na pamet. prav.-sov. 25. Riječi „Ćaja-paša“ i „Kara-Đordije“ mogle bi stajati i u dativu, ali onda bi se ono „mu“ malo dalje moralo izostaviti.[1])

3. Nemajući naš jezik pasivnoga gerundija upotrebljava za nj jedan i drugi svoj aktivni gerundij. Vuk u dan. (1826.) 34. piše: ovo je prvi namastir od Čačka *idući* uz Moravu. U toj rečenici gerundij *idući* znači isto, kao da se reče: *kad se ide*. Takvi su i ovi primjeri: *ulazeći* u donji grad s lijeve strane stoji

[1]) Ispor. teško Turkom *trgujući* s Markom. Vuk.-nar.-pjes. II. (1845.) 348. — teško vuku ne *jedući* mesa, a junaku ne *pijući* vina. posl. 313.

slavna kula Nebojša. dan. (1827.) 42. — u donjemu gradu, *ušav* na Savsku kapiju na desno, stoji stara crkva. 43. — od crkve k jugoistoku *pošav* ima u po brda jedan kamen. dan. (1829.) 32. — za to su đekoje pjesme koje iz neznanja, koje *želeći* (= jer se željelo) jezik popraviti, đešto nepravo napisane i naštampane. pjes. (1824.) XV. — rđavi su ono Karađorđijevi prijatelji, koji misle, da se Kara-Đorđije ne može hvaliti ne *kudeći* Miloša (= ako se ne kudi Miloš). laži i op. 31. — od Risna *idući* uz otoku oko jednoga sahata je varoš i više nje gradić Perast. posl. XVI. — *idući* od Alana k Vratima Kraljičinijem poznaje se s lijeve strane nekakav stari put. rječn. s. v. Краљичина врата. — Mrnjavčeva je gradina na lijevoj strani puta *idući* iz Sinja u Imoski. s. v. Мрњавчева градина. — poglavice su do sad jednako govorile, da se oni ne biju s carem Turskijem, nego s dahijama i s krdžalijama, ali sad (u početku g. 1807.) *ubivši* careva vezira i *iskrstivši* Turske žene i djecu po Biogradu (= pošto je ubit carev vezir i pošto su iskrštene Turske žene), to se više nije moglo govoriti ni vjerovati. prav.-sov. 23.

4. Kad već govorimo o participu (gerundiju) u Vuka, dobro će biti navesti ovdje primjere za deklinaciju toga oblika. Oblik na *-ći* veoma se rijetko nalazi u Vuka dekliniran. Da se oblik *budući* deklinira (n. pr. ili sadašnje ili *buduće*, sve je vaše. 1. kor. 3, 22), to ne će nikomu biti neobično; mnogo je neobičnija deklinacija oblika *idući*: za to namislim to da kažem u *idućoj* sjednici. pisma. 24. Dosta se često nalazi u Vuka dekliniran oblik na *-vši*, ali samo od glagola *biti* i *proći*: kod svoga *bivšeg* gazde. dan. (1826.) 71. — ovaj grad kao stolicu *bivšega* kralja Dragutina Raić traži u Srijemu. dan. (1827.) 50. — Asanbeg piše *bivšemu* delibaši Mustajpašinu dan. (1828.) 188. — njegovome *bivšem* gospodaru jedva ostane život. dan. (1829.) 28. — Crni Đorđije pošalje Petra Ička *bivšega* negda Turskog tolmača. mil.-obr. 8. — namesti Raića *bivšega* barjaktara Kara-Đorđijna. 95. — to on čini *bivšim* činovnicima 202. — molio sam *bivšega* glavnoga kneza u naiji Požeškoj. pjes. (1833.) XIV. — dobježao je *prošavši* godina u Srbiju. dan. (1826.) 22. — *prošavšega* ljeta ja sam slušao. 58. — *prošavše* je godine bilo. mil.-obr. 172. — koji im je *prošavše* godine počeo davati. dan. (1834.) 29. — onda bismo se za *prošavše* tumaranje mogli tješiti. pisma. 23. — za *prošavšijeh* 40 godina. 86 — za *prošavšu* godinu. posl. XXVI. Od glagola *ostati* i *pristati* našao sam po jedan primjer, gdje im se oblik na *-vši* deklinira: *ostavše* diplome od naši kraljeva i od careva svjedoče. rječn. (1818.) III. — Miloš otide sa svojim starim i sad na novo *pristavšim* momcima. mil.-obr. 79.

IV.

Ovdje ćemo pogledati Vukove osobine u građenju relativnijeh rečenica. Mnogi pisci ne umiju takvijeh rečenica zgodno

vezati s glavnima, pa im rečenice izlaze razvučene i teške. Malo naših pisaca zna za jednostavni Vukov način, kako se od glavnih i od relativnih rečenica gradi samotvora cjelina, kojoj se dijelovi gotovo i ne opažaju. Što bi mnogi pisci rekli n. pr. *Srbin, koji* nigda Turčina nije ubio, taj ga je dan mogao ubiti, — to Vuk veli: *koji Srbin* nigda Turčina nije ubio, taj ga je d. m. u. mil.-obr. 100. Mora se priznati, da je ovaj Vukov način sabijeniji i lakši, i to s toga, što se tijem načinom ukidaju usječene rečenice, koje duhu našega jezika ne prijaju osobito, već on voli rečenice nanizane jednu do druge. Drugi su takvi primjeri:

1. *iz koji sam uzroka* izdao prvu Srpsku gramatiku, iz onije isti evo izdajem i ovaj prvi Srpski rječnik. rječn. (1818.) VII. — *u koji ma(h)* zapita, što je to, u onaj ma(h) potegne iz pištolja te Petra vrlo rani. dan. (1829.) 14. — *koji se spisatelj* boji i plaši recenzenta, on slobodno nek ne uzima pera u ruke. pisma. 62. — *koje su riječi* u poslovici zagrađene, one đekoji kašto u govoru izostavljaju. posl. IX. — *koje parce* ne mogu (kmetovi) namiriti, one šalju nahijnskome sudu. rječn. (1852.) s. v. кмет. — *koji* je *starješina* u milosti kod vladike, on čini od namastirskoga imanja šta mu je drago. s. v. намастир.

2. Stavljajući Vuk tako rado relativ na čelo rečenici, često mu izlazi atrakcija. Čitatelji znadu iz grčke gramatike, što je i kakva je atrakcija u grčkom jeziku; za to mislim, da mi nije nužno, da ovdje navodim razlike među vukovskom i grčkom atrakcijom. Čitatelji će te razlike opaziti sami, kad pregledaju ove primjere: *koja su sela* bila počitlučena od starine, oni (t. j. dahije) su *im* čitluksaibije proćerali (bez atrakcije bi ovaj primjer glasio: *selima, koja* su bila počitlučena od starine. oni su čitluksaibije proćerali). dan. (1828.) 147. — *koji ljudi* ne razumiju svoga posla bolje od onijeh, što su ove knjižice pisali, kad bi *im* se moralo plaćati, radili ne radili, ja mislim, da bi *im* za nevolju bolje bilo dati i dvije plate, da ne rade (vrlo mnogi bi pisci ovaj primjer napisali ovako: kad bi se ljudima, koji ne razumiju svoga — — — knjižice pisali, moralo plaćati — — mislim, da bi za nevolju bolje bilo i t. d.) pisma 26. — *koji spisatelj* u svome pisanju nema nikakvijeh pravila, *onoga* treba recenzirati kao đaka babe Smiljane. 68. — *kod kojijeh riječi* ovdje nema značenja, *one* kad sam prvi put čuo, nijesam ga uza njih zapisao misleći, da ga ne ću zaboraviti. rječn. (1852.) I. — *koja* se *guja* vidi poslije jesenjega Krstova dne, *za onu* se kaže, da je ujela kakvo čeljade, pa je zemlja ne prima u se. s. v. ryja. — *na kome* je *drvetu* ovaki krst, *s onoga* rod ne smije se mlatiti. s. v. запис. — u jutru *od kakve* se *životinje* trag nađe, *onaku životinju* valja ondje zaklati. s. v. Челинка.

3. Kašto se i Vuk gradeći ovake rečenice pomete, pa mu iziđe anakolut: *riječi, koje* jedno znače, može biti da bi najbolje bilo *kod one*, za koju se misli da je najljepša metnuti sve ostale.

rječn. (1852.) II. — *koje selo* nema čitluk-sahibije, *ondje* je zemlja seljačka; a *koje* je imalo čitluk-sahibiju, *on* je govorio, da je zemlja njegova (bez anakoluta bilo bi: *gdje* selo nema — — — zemlja seljačka; a *za selo*, koje je imalo — — — zemlja njegova) s. v. читлук. — *svaka sirota*, što je uzdahnula, kad sam je s vrâtâ oterala, onaj uzdisaj svaki se pretvorio u trn, — na tome trnju ležim; a *koja* je *sirota* na mene zaplakala, svaka njezina suza vri u kazanu, — u njemu se kuvam. prip. 105.

4. Evo dva primjera, kako Vuk oveću rečeničnu svezu čini razumljivijom: *onake rodoljupce*, koji „imajući revnost, no ne po razumu“ viču, da se ništa ne popravlja, nego sve da ostaje po starom običaju, *onake*, *velim* valja sažaljavati i moliti se Bogu, da bi ji opametio. dan. (1827.) 2. — dvojesložna *imena* ženska, u kojih se prvi slog vrlo oteže (sa znakom ´) i koja su kao od miline skraćena od drugijeh imena, n. p. Mára, Káta i t. d., *ovakova imena* ne samo u Dubrovniku, nego i u Crnoj Gori imaju na kraju e; n. pr. Mâre, Kâte. posl. XXXI.

V.

Posesivne zamjenice *moj*, *tvoj* i t. d. i pokazne zamjenice *ovaj*, *taj*, *onaj* i adjektivi, koji pokazuju pripadanje (t. j. oni s nastavcima *-ski*, *-ov*, *-in* i dr.) mogu svagda stajati ispred svoga supstantiva, ali Vuk ih vrlo često (mnogo češće nego mnogi naši pisci) stavlja i iza supstantiva. Druge adjektivne riječi stoje sasma rijetko iza supstantiva. Ja ovdje ne ću navoditi primjera za namještaj adjektivnijeh riječi ispred supstantiva, jer taj je namještaj tako običan u svih naših pisaca, da bi bilo sasvijem zališno trpati i takve primjere u ovaj članak. Reći ću još, da ću u ovom i u potonjim poglavljima navoditi potvrde samo za atributivnu službu adjektivnijeh riječi, a za predikativnu službu ne ću ih navoditi (kako je n. pr. u ovijem rečenicama: divljaci i danas žive goli po šumama i jedu ljucko meso *sirovo*. dan. (1827.) 3. — Miloje, *silan* i *bijesan*, a uzdajući se u Mladena, nije gledao Petra da ublaži. prav.-sov. 28).

1. Primjeri za posesivne zamjenice, kad stoje iza svoje riječi: *tast* nas *moj* blagoslovi. dan. (1827.) 138. — kao što je jedan gospodin i *prijatelj moj* navaljivao. utuk 23. — mene *savjest moja* tješi. laži i op. 25. — u osamnaestoj godini *života moga*. pisma 31. — ako to ne pristane u posao meni, pristaće po *smrti mojoj* kome drugome. rječn. (1852.) I. — što je na *molbu moju* Ilija Garašanin meni javio. III. — ne boj se, *kćeri moja*. prip. 60. — nego te molim, *brate moj*, da mi dadeš vode. 107. — *otac* je *tvoj* poginuo. 81 — skita se po namastirima, da spase *dušu svoju*. dan. (1826.) 19. — u *detinjstvu svome* nauči malo čitati. dan. (1829.) 27. — car Srbima sve oprašta i prima ji u *milost svoju*. mil.-obr. 123. — da bi za *trud svoj*

pohvalu dobio. laži i op. 4. — koji po *dužnosti svojoj* o ovakijem poslovima mora misliti. 22. — da stane kupovati za *kuću svoju* različne stvari. pisma 14. — pošto čoek *sina svoga* zakopa. posl. 63. — da je po smrti *oca svojega* pobjegao. rječn. (1852.) s. v. Високи Стефан — kad on gotovo pred svršetkom *vlade svoje* knezove nazove kapetanima. s. v кнежина. — car načini *kćeri svojoj* dvor od stakla. s v. суђење. — ona kad vidi *brata svojega*, uplaši se. prip. 10. — koji misle o Slavenskom jeziku i o *istoriji njegovoj*. dan. (1826.) 58. — kaže mu, da se za *života njegova* nikoga ne boji. dan. (1828) 202. — makar ko bio *vladalac njegov*. laži i op 26. — odmah pomislim, da mu po *želji njegovoj* izađem na susret. pisma 31. — u taj čas rupi *kum njegov* na vrata. rječn. (1852.) s. v. корњача. — baba potkupi *slugu njegova*. prip. 21. — kad se prvi Turčin popeo na *vrata njena*. dan. (1826.) 19. — dok nije došlo vreme, da je preda *mužu njenome*. mil.-obr. 61. — da bi se učenje pisma u *narodu našemu* oblakšalo. dan. (1827.) 4. — događaje *naroda našega* slabo je kad rođeni Srbin opisivao. mil.-obr. predgovor. — u današnjemu stanju *književestva našega*. pjes. (1833.) XLIV. — prema svojstvu *jezika našega*. utuk 17. — riječi, koje *narod naš* zaista ima. pisma 46 — da bude na korist *jeziku našemu*. pisma 81. — u *narodu* se *našemu* misli i govori, da sveti Ilija grmi. rječn. (1852.) s. v. грмљети. — to bi sve za *istoriju našu* bilo od prevelike cijene. IV. — kako *narod naš* mari za svoju istoriju. prav.-sov. predgovor. — ovaj je sav kraj bio pod *vladom njihovom*. kovčež. 36. — vukodlak davi ljude po kućama i pije *krv njihovu*. rječn. (1852.) s v. вукодлак — doklegod *lađe njihove* ne bi prošle niz Dunavo. prav.-sov. 65.

2. Primjeri za pokazne zamjenice u postpositivnom namještaju: *knjiga* je *ova* vrlo znatna. dan. (1826.) 58. — *ravnina ova* zove se Mačva. dan. (1827.) 33. — *knjiga ova* dođe u Beograd. mil.-obr. 47. — *top ovaj* nije imao kundaka. 86. — vještica osobito bježi od *smrada ovoga*. rječn. s. v. вјештица — *riječ ova* onamo nije poruga. s. v. Влах. — *krvnina* je *ova* bila najmanje hiljadu groša. s. v. глоба. — *stvari ove* slale su se u subotu. s. v. справа. — *čovjek* je *ovaj* bio mlad. prav.-sov. 21. — *poslanici ovi* došavši u Jaš nađu ondje Rodofinikina. 23. — požalite *narod ovaj*. 68. — *pismo ovo* odnese neki Peco. ibid. — u *pećinu* se *tu* sad ne može ući. dan. (1826.) 19. — da je g. Svetić meni *prevod taj* dao, to je istina. utuk 24. — odgovori, da će *trud taj* dragovoljno primiti na sebe. 25. — ja ovo činim kao član *društva toga*. pisma 22. — *mjesto ono* između grada i varoši zove se kali-mejdan. dan (1827.) 42. — *komad onaj* između Morave i Kolubare zove se Šumadija. 57. — *knezovi oni* udare sad s vojskom. mil.-obr. 178. — govorio je, da će *stihove one* popraviti. kovčež. 16. — metne gajde pod *kladu onu*. prip. 59. — *duše* bi se *one* oprostile. 96.

VI.

1. Primjeri za postpositivnu porabu adjektiva, koji pokazuju pripadanje: pismo je otvorilo put *umu ljuckome*, da se približi k Bogu. dan. (1827.) 1. — Srbi su ovaj dar primili tek sa *zakonom rišćanskim*. ibid. — na ovom su putu za *vojsku neprijateljsku* najstrašnija mjesta. 52. — *nošnja* je *ženska* gotovo u svakoj naiji drukčija. 105. — pošalje im pozdrav, da on po *zapovijesti carskoj* ide njima u pomoć. dan. (1828.) 189. — to je bilo ili iz neznanja ili po *slabosti ljudskoj*. mil.-obr. predgovor. — ove je godine *vojska Srpska* bila već dosta uredna. 11. — onda će se odmah poznati na *literaturi Srpskoj*. pisma 73. — da bi i *dužd Mletački* ustao. kovčež. 37. — pokojni Avram Panić *paroh Šidski*. rječn. (1852.) II. — pak se je odande po *naredbi Turskoj* nosio u gradove. IV. — jedno usko mjesto u *zalivu bokeljskome*. s. v. вериге. — Srbi *zakona Turskoga* u Bosni i u Hercegovini. s. v. Влах. — za *vremena Turskoga* tako su u Srbiji zvali. s. v. газда. — narod u *nahiji Požarevačkoj* pripovijeda. s. v. голубачка муха. — pa se s *dopuštenjem mletačkijem* ponovio. s. v. Драговић. — kako su dva patrijara iz Peći izbjegla u *državu Austrijsku*. s. v. кнез. — u *jezeru Skadarskome* kraj *brijega Crnogorskoga* s. v. око — pođu seljaci s *rodom djevojačkijem* u potjeru. s. v. отмица. — ako *rod djevojački* ode kadiji na tužbu. ibid. — za *vremena dahijnskoga* gotovo u svakome selu bio je načinjen han. s. v. субаша. — jer su se odučili od *rada poljskoga*. s. v. хајдук. — za to mu *zima Ruska* bude vrlo nesnosna. prav.-sov. 2. — pomiluj nas, *sine Davidov*. mat. 9. 27. — bijaše ušao strah u Jakova i Jovana *sinove Zevedejeve*, koji bijahu *drugovi Simonovi*. luk. 5. 10. — da se ne pokvari *zakon Mojsijev*. jov. 7. 23. — u ustima drži *grančicu lovorikovu*. kovčež. 52. — Karapandžići su se održali do *vremena Karađorđijeva*. rječn. s. v. кнез — ni po čem nijesi najmanji u *državi Judinoj*. mat. 2. 6. — ušavši *kći Irodijadina* i igravši. mark. 6. 22. — *otac vjereničin* primivši bocu uzme jabuku. kovčež. 46. — nose *kući mladoženjinoj*. 51. — kad po *smrti očinoj* prođe neko vreme. prip. 109. — car po *smrti ženinoj* pošlje sluge. 144. — nijesu se smjeli miješati u *upravljanje narodno*. rječn. (1852.) IV. — žena, koja po *pripovijetkama narodnim* ima u sebi đavolski duh. s. v. вјештица. — često ga priviđaju oko *ambara žitnijeh* i oko čardaka i *koševa kukuruznijeh*. s. v. вукодлак. — sad se na *nesreću narodnu* sastanu u Deligradu. prav.-sov. 28. — udarilo ga *tane puščano* više leve sise. mil.-obr. 45. — izlaze o *Krstovu dne jesenjemu* („Krstov dan“ se smatra za jednu riječ). rječn. (1852.) s. v. око.

2. Druge adjektivne riječi, kako je već rečeno, sasma se rijetko nalaze iza svojih supstantiva: *skotina bezumna* može raditi svoje poslove bez pravila. pisma 68. — čoroje je imao *haljinu čupavu*, po kojoj su bili ispršivani kojekaki repovi. rječn. (1852.) s. v. чопоје. — *popovi gdjekoji* služe leturđiju od godine do godine. s. v. поп. — što narod o *riječi kojoj* misli. rječn. (1818) VIII. — koliko će se popovima plaćati za vjenčanje, krštenje, opijelo, *molitvu malu* i *veliku*. prav.-sov. 11. — *Bože milostivi*, što je to? prip. 50. — pripovijeda se, da su od prije i *Hrišćani mnogi* imali svoje čitluke. rječn. (1852.) s. v. читлук. — *Dubrovčani pravi* kažu „čovjek.“ posl. LI. — tako se Srpski poslovi zamrse, da *narod prosti* nije znao, što se radi. dan. (1828.) 177. — onda se *narod prosti* stane predavati. mil.-obr. 1. — imaju svoju gospodu, koja se od *naroda prostoga* vrlo razlikuje. kovčež. 12. — tako *vojska sva* iziđe iz šančeva. mil.-obr. 94. — onamo *ljudi svi* žive pod oružjem. rječn. (1852.) s. v. бањен. — u brdima ima dosta *ruda svakojaki*. dan. (1827.) 28. — uzme činiju s *čorbom vrućom*. posl. 32.

VII.

Kada uz koji supstantiv stoje dvije adjektivne riječi, onda supstantiv može stajati ili pred njima ili među njima ili za njima. Prvi slučaj, čini se, sasma je rijedak, i ja imam za nj iz Vuka samo ova 3 primjera: *prijatelj* je *taj njegov* namjeravao, da ide u Bijograd. dan. (1826.) 82. — kad Turci dođu na Moravu, *žena* se *ta njegova* doseli u Bijograd. 92. — *vojsku ovu Srpsku* određivali su knezovi. dan. (1828.) 139.

VIII.

Kada supstantiv stoji u sredini, onda pred njime može stajati svaki adjektiv, a za njime posesivne zamjenice i adjektivi, koji znače pripadanje; druge adjektivne riječi stoje za supstantivom rijetko i kako mi se čini, samo ako je na njima govorna snaga.

1. još ću da ukrasim kraj *ovoga početka moga*. dan. (1826.) 37. — po tom *taj prijatelj njegov* otide u Poreč. 83. — o postanju *ove bune njihove*. mil.-obr. 179. — po volji *onijeh književnika naših*, koji misle. utuk 16. — na *onaj odgovor moj* napiše g. Svetić „utuk“ 2. — *ovaki trud njihov* ne će drukčijega ploda donijeti. laži i op. 25. — *svi* se gotovo *spisatelji naši* jednako tuže. pisma 16. — odgovor na *ove misli moje*. pisma 95. — kao što im i *današnji jezik njihov* svjedoči kovčež. 28. — kako je đavo *nekakvoga pobratima svoga* varao. posl. 68. — po Crnoj gori i po *drugijem okolinama njezinijem*. rječn. (1852.) I. — *svaki književnik naš* učiniće dobro, ako zapiše. ibid. — onda svaki čovjek *svima mrtvima svojijem* načini po svijeću voštanu (ovdje riječ „mrtvima“ stoji u supstantivnoj službi). s. v. задушнице. — *današnji popovi naši* stide se. s. v.

поп. — tako je i danas po *svemu narodu našemu*. s. v. школа. — dođe mu *stari sluga njegov*, da ga pita. prip. 53. — vrati se u *pređašnje carstvo svoje*. 75 — on *ovoga obećanja svojega* ne ispuni. prav.-sov. 73.

2. Srbi su *ovaj dar Božij* primili tek sa zakonom rišćanskim. dan. (1827.) 1. — kad se čovek otpadi od *običnoga društva ljuckoga*. 92. — *ovi* su *poslanici Srpski* u ime naroda iskali. mil.-obr. 30. — jednom ga je pokazivao *mlogoj gospodi Turskoj*. 56. — izvor iza *južnijeh vrata gradskijeh*. rječn. (1852.) s. v. Котор. — osim kućana i *obližnje rodbine pokojnikove*. s. v. покајнице. — povede *ovu vojsku Rusku* uz Timok. prav.-sov. 42. — krene se *sva vojska Turska* i otide natrag. 43.

3. opali na nj *dvije puške male*. rječn. (1852.) s. v. блор. — uzeo kaluđer *malo dijete muško* pa ga odnio u Svetu goru. s. v. ђаволак — kad su popovi kod svoje kuće, oni rade *svake poslove domaće*. s. v. поп. — na putu ćeš sresti *jedno jagnje crno* bez biljega sa zlatnijem roščićima. prip. 140. — nego da udarimo na kuću *onome psu debelome* (Mladenu), pa kako njega nadvladamo, *onaj* će *pas crni* (Kara-Đorđije) pobjeći. prav.-sov. 53.

IX.

Stoje li po dvije adjektivne riječi ispred supstantiva, i onda na drugom mjestu rado stoje posesivne zamjenice i adjektivi, koji znače pripadanje.

1. kao što je naznačeno u *lanjskome mom zabavniku*. mil.-obr. 1. — prava istorija *onoga moga odgovora*. utuk 2. — pored *sve moje želje* to se nije moglo. rječn. (1852.) I. — koji su vladali i po *ostalome njegovom području*. IV. — ugostiće ga kao *najboljega svoga prijatelja*. s v. крчма. — da je na ovome ostrvu nekad bio *veliki naš namastir*. s. v. Превлака. — *jedan moj bratučed* otide u Sarajevo. s. v. предјести. — kao što kaže *pomenuti njegov sin*. prav.-sov. 31. Ispor. i ove primjere: kao što je kazano u *mome lanjskom zabavniku*. mil. obr. 1. — dok je još glavna potreba. da poznamo *svoj narodni jezik*. rječn. (1852.) II. — on to nije htio da vjeruje, nego se uzdao u *svoju pređašnju sreću*. s. v. Кочина крајина. — došao je u Biograd sa jednom hiljadom *svojijeh hrabrijeh drugova*. s. v. крџалија. — pokajnice se zovu i *njegova dalja rodbina*. s. v. покајнице.

2. u Srijemu i u *ostalijem Njemačkijem državama*. rječn. (1852.) s. v. господар. — kad su se poslanici slali na dogovore s *velikom Turskom gospodom*. s. v. кнез. — poslije su se naimali u paša i u *drugijeh Turskijeh starješina*. s. v. крџалија. — ostavila je sve *sadašnjemu Crnogorskome vladici* Petru Petroviću. s. v. Превлака. — oni su počevši se zvati po *ovome donjozemskome običaju* prezimena svoja poizostavljali. s. v. пре-

зиме. — *ova Turska vojska* otide iz Srbije. prav.-sov. 44. — udari *silna Turska vojska* od Bosne. ibid.

3. Gdje od one dvije adjektivne riječi, što stoje pred supstantivom, ni jedna nije ni posesivna zamjenica ni adjektiv pripadanja, i tamo dakako jedna mora biti na prvom, a druga na drugom mjestu, ali mislim, da će se teško dati uhvatiti kakvo pravilo za red adjektivnijeh riječi. Ispor. ove primjere: *ovaj* je *sav kraj* bio pod vladom njihovom, kovčež. 36. — među *ovijem sadašnjijem riječima* ima ih mnogo. rječn. (1852.) I. — *sve ove dacije* kupio je od naroda baš knez. III. — Dubrovčanin se u *kakoj velikoj nevolji* zavjetuje. s. v. грјешница. — naši su se ljudi zvali i pisali po *očinome* ili po *materinome krštenom imenu* s. v. презиме. — stigne mu *ovaj žalosni glas* od Kamenice prav.-sov. 30.

X.

Ima li supstantiv uza se po tri adjektivne riječi, onda on, čini mi se najvoli stajati na trećem ili na četvrtom mjestu, t. j. iza dvije ili iza sve tri takve riječi. Ali kojim redom te riječi dolaze, ne mogu odrediti, jer nemam dovoljno primjera.

1. *svi ostali narodi evropejski* rječn. (1818.) XI. — kako bi takovo opisanije bilo važno ne samo za nas Srblje, nego i za *ostale sve narode Slavenske*. dan (1826.) 2. — viđevši po sobi *različne srebrne nakite konjske*. 81. — tako su pred nama izmakli *mlogi drugi narodi evropejski*. dan. (1827.) 3. — i od *drugi đekoji rodova zemaljski* može se kašto po koja para dobiti. 104. — navale vojvode i *različne druge poglavice Srpske*. mil.-obr. 86. — moleći ji u ime *svega onostranskoga naroda Srpskog*. dan. (1829.) 2. — da su *ovi rodoljubivi trudovi moji* nagrađeni. utuk 29. Na pošljednjem mjestu stoje dakle i ovdje adjektivi pripadanja i posesivne zamjenice.

2. slovo щ Rusi i *drugi* gotovo *svi Slavenski narodi* izgovaraju kao šč. dan. (1826.) 55. — svršivao je *druge različne narodne poslove*. mil.-obr. 49. — majstori i *drugi gdekoji mirni Turci* ostanu u svojim kućama. dan (1834.) 47. — koji bi se pored *svega svoga visokoga čina* primio. posl. XXVI. — u pisanju *svake moje dojakošnje knjige* ja sam se starao. ibid. — u nekakijeh kiridžija vidi *šareno gubavo muško ždrijebe* rječn. (1852.) s. v. Марко Краљевић.

XI.

Ako koji mjesni adverb ili padež bilo sam, bilo s prijedlogom, pobliže označuje adjektiv, onda ta oznaka dolazi vrlo rado između adjektiva i supstantiva; a kamo ona dolazi, ako su dva adjektiva, vidi se iz primjera.

po Janji i po Bijeljini i po *ostalim* onuda *Turskim palankama* i selima nakupi do 1500 Turaka. dan. (1828.) 178. — s *određenim* za njegovu pratnju *knezovima* otide u Beograd. mil.-obr. 143. — posle *dugoga* tamo *ispitivanja* i dokazivanja otpusti ji. mil.-obr. 179. — poznajući Vaše rodoljubivo srce i Vašu *milostivu* k meni *blagonaklonost*. posl. u posveti. — po *ostalijem* onuda *mjestima* čuje se glas ovoga slova vrlo dobro. posl. XXII. — Crnogorci i gotovo *svi* njima *susjedni primorci* izgovaraju. XXVII — u Dubrovniku i po *svemu* onuda *primorju*. XXXI. — seti se *svoga* za novčić *kupljenoga mačka*. prip. 53.

XII.

Naši pisci stavljaju infinitiv obično iza glagola *mogu, moram, ne ću*; ali Vuk ga vrlo rado stavlja ispred njih. N. pr ja starešina *biti ne ću*. mil.-obr. 89. — ja ovi topova *ostaviti ne ću*. 96. — da bi ga u napredak protiv Miloša *upotrebiti mogao*. 138. — ne bih povoljnije službe *imati mogao*. laži i op. 11. — ali se toga nigdje u mojijem knjigama *naći ne će*. 26. — kakav bi pravopis svakoga jezika *biti morao*. pisma 84. — da bi se poslovice lakše *razumjeti mogle*, ja sam kod mnogijeh dodavao po koju riječ. posl. VIII. — ima oko trideset hiljada duša sve pravijeh Srba, kakovi igdje *biti mogu*. XIX. — nije mu palo na pamet, da vodenica bez vode *biti ne može*. 47. — pravog prijateljstva među nama *biti ne može*. 64. — kašto potjera popali kuće i ostalo sve, što *izgorjeti može*. rječn. (1852.) s. v. отмица. — videći, da se Stojša *okaniti ne će*. prip. 34.

Kad je već ovdje govor o infinitivu, hajde da navedem i ovaj primjer: votnjake i vinograde mogao je *dolaziti te brati* svake godine. rječn. (1852.) s. v. село. Mislim, da je ovo pogrješka, koja je Vuku onako utekla iz pera, i da bi bolje bilo reći: mogao je *dolaziti te brati vinograde* svake godine.

XIII.

Osobina Vukova prema vrlo mnogim drugim piscima izbija u namještaju riječi *da, kao što, za cijelo* (jamačno).

1. Veznik *da* ne mora stajati na početku rečenice, kako se ponajviše misli i čini. U Vukovijem djelima nalazimo *da* veoma često iza jedne ili više riječi u rečenici, u koju pripada, osobito ako drugo *da* stoji u rečenici, koja je pred tom. N pr. čoveka je Bog odredio, da se jednako uči i sve naraštaj od naraštaja pametniji *da* postaje. dan. (1827.) 3. — kako ćemo mi ovđe čuvati tuđe kuće, a ajduci preko Cera da idu, naše *da* pale? dan. (1828.) 170. — najposlije smisli, da prota ostane kod Šapca i razgovor o predaji s Turcima *da* povede. 180. — preporuči mu, da gleda, to odma *da* učini. 211. — tako sam dakle želeo i

trudio se, svuda *da* kažem istinu. mil.-obr. predgovor. — Niškome se paši zapovedi, da gleda, od naroda oružje *da* pokupi. 5. — odande otide u Bukreš, da gleda, barem jedan polk ruske vojske *da* dovede u Beograd. 20. — navale, da tu uredbu pokvare, Mladena i Jugovića sasvim *da* isteraju iz narodni poslova i po tom Kara-Đorđiju vlast *da* ograniče. 23. — sad se vojnicima tako osladi juriš, da su sami govorili, onaj dan *da* udare i na drugi šanac. 109. — oni nisu ustali, carevu zemlju *da* otmu. 117. — pa se stanu obojica spremati, onu noć *da* idu u Kragujevac. 176. — stanu vikati, da je to sve njegovo maslo i da on oće, na veri Katića *da* ubije. dan. (1834.) 28. — ne mogući sina svoga nagovoriti, da ostanu u Srbiji i s ostalijem narodom Turcima *da* se predadu. laži i op. 24. — nego im žao budne, i raja njihova *da* se njime diči. kovčež. 6. — viša klasa u narodu valjalo bi, svoj jezik ljepše i čistije *da* govori. 13. — nego mi još piše, da mu javim, koliko je, novce *da* mi pošlje. posl. LIII. — mislio je (otac), da bi se sin starao, u svakome mjestu *da* steče prijatelja. 45. — da ih metne u začelje pa prvu čašu rakije i prvu čašu vina njima *da* dâ. oni ne bi ni polak onoga jeli. prip. 96. — nije gledao, Petra lijepijem riječima *da* ublaži prav.-sov. 28. [1]).

2. Adverb *kao što* Vuk rado rastavlja. N. pr. da je narod Srpski prije 500 godina govorio *kao* i danas *što* govori. rječn. (1818.) III. — na jednoj glavici imaju zidine od gradića, koji se zvao Koviljača, *kao* i selo iznad njega *što* se zove. dan. (1827.) 49. — ja ću za svaku pesmu kazati u predgovoru, od koga sam je dobio, *kao* i za ove dojakošnje ovde sad *što* sam kazao. pjes. (1833.) XLII. — „bo“ osobito se govori poslije „za što“ *kao* i u vojvodstvu po varošima *što* se dodaje poslije „jer“. rječn (1852.) s. v. бо. — zovu se Srbi, *kao* i oni *što* su govorili da su. s. v. Дибра. — kneštvo je ovo ostajalo od oca sinu, *kao* vojvodstvo u Hercegovini danas *što* ostaje. s. v. кнез.

---

[1]) Dodajem ovdje još nješto o Vukovoj porabi veznika *da*. U „ogledu“ rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika (Zagreb 1878.) na str. VII. Daničić piše: neka mi bude slobodno reći, *da ako* tko misli, da mogu rječnik pisati, onda nije pravo, da misli, da ne znam, kakvijem pravopisom treba pisati. — Ono *da ako* mislim da nije vukovski. Ispor. u Grblju kažu, *ako* kokot doživi devet godina, *da* ga odmah valja zaklati. rječn. (1852.) s. v. кокот. Tako je i ovo: jer se nadao, *kad* se Srbi pokore i on među nji uđe, *da* će ostalo sve svojim pletkama i politikom lasno učiniti (dakle ne: *da kad*, nego: *kad . . . da*) mil.-obr. 134. Ali *da* se može u takvijem slučajevima i izostaviti: kažu, *kad* veliki blor opazi čovjeka na čamcu, on dignuvši glavu iznad vode ide upravo na nj (dakle rečenica: on dignuvši . . . . nema veznika *da*). rječn. (1852.) s. v. блор. Na to su nalik ovi primjeri: kad Turci vide, *da* se Srbi tako drže, a s druge se opet strane prikučuje rat s Rusima (dakle rečenica: a s druge . . . . nema veznika *da*) mil.-obr. 7. — kod Srba je i sad običaj, *kad* koji nađe čele u šumi, a on izreže sjekirom krst na kori onoga drveta (*a* on . . . . mjesto *da* on . . . .) rječn. (1852.) s. v. закрстити.

3. Mi obično govorimo i pišemo: nadam se, da ćete večeras *za cijelo* (jamačno) k meni doći. Nema sumnje, da je to sasvijem pravilno i dobro; ali Vuk bi mjesto toga volio reći: *za cijelo* (jamačno) se nadam, da ćete večeras k meni doći; on dakle prenosi adverb *za cijelo* (jamačno) iz deklarativne rečenice u glavnu. Primjeri: *za cijelo* se nadam, da bi se pokazalo. laži i op. 26. — *za cijelo* mislim, da bi s moje strane bili. pisma 30. — *za cijelo* mislim, da je „derati" u našemu jeziku jedna riječ, i kad znači „schinden" i kad znači „reissen". 42. — *jamačno* se opominjem, da se govorilo. 49. — ali mi se *jamačno* čini, da je običnije ono prvo. rječn. (1852.) II. — ja *za cijelo* mislim, da je Ćurčija ovo samo za to htio kopati, da ljudi ne bi bježali. s. v. Ковиљача. — ako je *za cijelo* uvjeren, da je ono pravi lupež. s. v. сок. — kad se *za cijelo* nadao, da će mu se Turci predati. prav.-sov. 30. — što su se *za cijelo* nadali granice svoje rasprostraniti. 33.

XIV.

U narodnom jeziku ima njekoliko primjera, gdje po dva sinonima združena riječcom *i* izriču jedan pojam. Tako n. pr. narod govori: *slika i prilika, — tuga i žalost, — zlo i naopako, — jad i čemer, — bez kraja i konca, — ni traga ni glasa, — puče i narode.* — Ovake i druge pleonazme, koji su sasvijem prema duhu narodnoga jezika, podnosi i najbiraniji stil; dok se onaki pleonazmi, koji nijesu narodu poznati, protive dobrom stilu. Tako n. pr. nevješti pisci pišu: *izbaviti i osloboditi, oprovrći i pobiti, mrak i tama, lijep i krasan, strašan i užasan, uresiti i ukrasiti* i dr. Evo sada njekoliko primjera združenijeh sinonima iz Vukovijeh djela, da bi čitatelji znali, kakve pleonazme mogu upotrebljavati i u najčišćem stilu. Primjeri su ti poređani po azbučnom redu onih latinskih riječi, kojima združeni sinonimi odgovaraju.

carus: koliko mi je ovaj njiov ukor bio *mio i drag*. rječn. (1818.) XV. — diiudicare: koji od nas dvojice više ima pravo, to ćemo ostaviti drugima, da *sude i presuđuju*. pisma 34. — počinje li se zaista od onda naša literatura, o tome će se još *suditi i presuđivati* 63. — gloriari: čega se ne stidim, nego se tim *dičim i ponosim*. rječn. (1818.) XIII. — tim se imenom *dičio i ponosio* do svoje smrti. dan (1826.) 89. — pripovijedaju i o drugijem privilegijama, kojima se i danas *diče i ponose*. kovčež. 38. — gravis: knjiga je ova vrlo *znatna i važna* za sve Slavene. dan. (1826.) 58. — inducere: da ga nije niko na to *navratio ni nagovorio*. mil.-obr. 49. — iurare: onda se Miloš stane *kleti i preklinjati*. mil.-obr. 49. — za to se stane (seljak) *kleti i preklinjati*, da se on novaca nije ni dotakao. dan. (1829.) 40. — labor: ne znadu bez velike *muke i bez truda*, đe ga treba pisati. rječn. (1818.) IX. — onda mi se radost okrene

na novu *tegobu i muku*. pjes. (1833) XIV. — vidim, da pored sve *muke i truda* opet ostaju pogrješke. prip. V. — laudare: da sam ja kneza Miloša *hvalio i slavio*. laži i op. 27. — za to sva učena Evropa njih radi narod naš *slavi i hvali*. kovčež. 15. — onda bi se njihove umotvorine po svijetu *hvalile i slavile*, kao narodne što se *hvale i slave*. 114. — laus: da mu damo onu *čest i poštenje*, što mu prilikuje. rječn. (1818.) XIII. — knjiga je ova na osobitu *čest i slavu* Srbima i Bugarima. dan (1826.) 58. — to su moja braća, s kojom sam dobio *čest i slavu* i sve, što imam. 91. — jer je njega car odredio i poslao, da Srbiju umiri, i njegova će sad za to biti *čest i slava*. dan. (1828.) 212. — da se (pjesme) onako naštampaju, kao što zaslužuju prema *časti i slavi*, koju narod naš od njih ima. laži i op. 33. — učinio bi našoj literaturi polzu, a sebi *čast i slavu*. pisma 73. — sad je najbolja Srpska škola u Trstu, i to je *hvala i dika* njezinome učitelju Vladisavljeviću. rječn. (1852.) s. v. школа. — mens: da je u onome pismu djelo moga *uma i razuma*. laži i op. 36. — mirari: za to se umotvorinama naroda našega sve učena Evropa *čudi i divi*. kovčež. 15. — peior: ali je u jeziku i u ortografiji još *crnji i gori* od Raića. dan. (1826.) 105. — potestas: Crni Đorđije dobivši *vlast i silu* u ruke stane vladati i svima zapovijedati. dan. (1828.) 210. — znajući, da je onaj najveći gospodar, koji *vlast i silu* u rukama ima. 218. — reprehendere: stane ga *psovati i ružiti*, za što ne dade ljudma, da se biju s Turcima. mil.-obr. 51. — drugome dopušta, da me *grdi i ruži*. laži i op. 4 — da sam ja Miloša onda *kudio i ružio*. 27. — kad me *ruži i grdi* za to. 36. — mati stane kćer *karati i ružiti*. posl. 179. — timere: koji se spisatelj *boji i plaši* recenzenta. pisma 62. — vehemens: Kara-Đorđije se stane izgovarati, da ne umije upravljati narodom i da je *zao i ljut*, pa oće odma da ubije. dan. (1828.) 165.

T. Maretić.

Prilog poznavanju tercijarne formacije u Hrvatskoj.

(Svršetak.)

d) Razdioba i geografičko raširenje tercijarne tvorbe u Hrvatskoj.

Tercijar u Hrvatskoj većinom je dio velike panonske tercijarne kotline. U njoj se tercijarne tvorbe najvećma šire i najobilnije i najpotpunije dijele. Tu leže obilati ugljenici i rudnici, kojih krasno sačuvani bilinski ostaci dadoše građu za lijepe radnje

Ungera, v. Ettingshausena, Pilara, Štura i dr. — Položaj naslaga ovdje je većinom prvobitan, samo su se uslijed isušenja ili postranoga tlaka naslage svinule, prelomile, prebacile ili su nastale diaklaze. Tomu je mogao biti uzrok taj, da se naslagama, koje su bile buhavne i obilate vodom, smanjio obujam. Na njekim mjestima našlo se već u najmlađem tercijaru pukotina i jarugastih udubina. U drugu su ruku opet, kako smo već spomenuli, za tercijara nastale visoke gore. Veoma su važne za prosuđivanje odnošaja u tercijarno doba činjenice, koje dokazuju, da je u većem dijelu toga doba u srednjoj Evropi, kamo se i naši krajevi broje, bilo mnogo toplije, nego je danas; tek za mlađega miocena temperatura se počela smanjivati, što dokazuje pliocenska morska fauna i kopnena flora, koja joj odgovara.

O sistematici hrvatskoga tercijara moram odmah kazati, da ću se ovdje držati općeno prihvaćene diobe, što sam je već u početku spomenuo, kad je bio govor o tercijaru u opće.

1. Eogen.

a. Eocen. Ime ovo ima nam značiti, da se u ovoj periodi poznaje početak novoga životinjskog i bilinskog života, ili točnije rečeno, to je zora stvaranja novijega doba. G. Stache, najbolji znalac eocena, što se kod nas većinom u Primorju razvio, dijeli ga u svom djelu „Die liburnische Stufe“ ovako:

3.) *Gornji eocen*; ovamo broji on i oligocen, o kojem ćemo mi ovdje napose raspravljati; to je flysch-facies gornjega i srednjega morskoga eocena, (fukoidni i numulitni flysch s vapnenim brečama i gornjim numulitnim vapnencem);

2.) *Srednji eocen*, a od česti i donji jesu facies morskoga vapnenca, srednjega i donjega eocena (glavni numulitni vapnenac i alveolinski facies liburnijske etaže);

1.) *Donji eocen* su slatko i lužnovodni faciesi *Characea*; tu je glavni razvitak t. zv. liburnijske etaže, koju ovdje samo spominjem, premda nije zastupana na teritoriju hrvatskom, ali dolazi u susjednoj Kranjskoj, Istri i Dalmaciji, te je u savezu s razvitkom ostalih etaža. Najljepše imamo eocen kod nas razvit, kako rekosmo, u Primorju; on se počinje ovdje s numulitnim horizontom. Glavni numulitni i alveolinski vapnenac imamo lijepo razvit u dolini, što se proteže od Klane preko Grobnika, Bakra, kroz Vinodol do Novoga; tu imamo uske grede numulitnoga vapnenca optočene flyschem. Numulitnoga vapnenca ima u opće u cijelom području eocenske tvorbe, i on ima svuda iste biljege. Što se tiče faune, spomenut ću, da dolaze pojedini koralji, a glavni materijal za tvorbu kami dale su ljuštice foraminifera, kao *Nummulites planulata, N. complanata, N. primaeva, N. perforata, Alveolina ovoidea, A. melo, A. Bosci, A. bacillum.* Alveoline su manje karakteristične; bolje su vezani uz laporasti i

pješčenjasti vapnenac *Conoclypus, Echinolampas* i *Schizaster*, dok su *Scutelline* više ograničene na donje vapnence. Vrstanje je ovih vapnenaca većinom debeloploča sto, kako to vidimo lijepo u Vinodolu kod Grižana, gdje su osobito lijepo razviti. Jedre oblike s ljušturastim oštro srhim lomom običnije su. Gdješto dolaze u donjem horizontu čisto bijeli ili ružičasti, skoro kristalini mramorasti vapnenci poput onih na južnoistarskom i kvarnerskom teritoriju. Ovaj vapnenac označuje glavne tektoničke crte primorskoga gorskog sustava. Na ovaj se vapnenac oslanjaju u Primorju numulitni pješčenjak i lapori. Pješčenjak dijeli donje vapnence od gornjih pravcem od sjevero-zapada prema jugo-istoku, koji je pravac označen dolovima Draga i Vinodol. Brda na desnoj strani Rječine sastoje se iz numulitnoga vapnenca. U dolu Dragi među Orehovicom i Sv. Kuzmanom ima pješčenjaka i lapora ponajviše na donjim obroncima istočne strane, a zapadni obronci imadu eocenskoga vapnenca. Crkvi Sv. Kuzmana na zapadu ima numulitnoga vapnenca među krednima. U dolcu Bakarskom ima lapora i pješčenjaka, a ovoga drugog nalazimo i u Vinodolu i u dolini Novoga. Pješčenjak pokriva u ovim dolovima numulitno vapno, koje se kod Bakra ruši u more. Povrh Rijeke ima odijeljenih kupova numulitnoga vapnenca na brdima od krede. Sivi pješčenjaci, što se protežu kroz Vinodol, samo su kod Kosavina obilni fosilijama; oni su dosta sipki, a cement im je vapnen. Ovdje su nađeni rodovi *Auricula, Conus, Harpa, Voluta, Murex, Fusus, Nassa, Buccinum, Tritonium, Cassidaria, Rostellaria, Terebra, Cerithium, Ampullina, Natica, Turitella, Scalaria, Velates, Teinostoma, Turbo, Teredo, Cardium, Cyrena, Chama, Ostrea, Cidaris, Pachygyra, Tecosmilia, Stylocoenia, Dendracis, Stylophora, Heliastrea, Goniastrea, Placophyllia, Trochocyathus, Nummulites.* Svi ti rodovi dolaze od česti u gornjem parisienu ili u donjem bartonienu; to je litoralna fauna sasvim osobitoga razvoja. Prema dolje ti pješčenjaci imaju sve manje okamina. Kod Drvenika se sastoji pješčenjak skoro iz samih numulita. Numulitni vapnenac i pješčenjak prelazi pod morem na otoke Krk i Cres. Gornji eocen taložio se, dok se morsko dno bez prekida spuštalo, numuliti spali su na forme sasvim male. U Hrvatskoj je teško kartografski provesti oštru granicu među srednjim i gornjim eocenom. Što se tiče daljega rasprostranjenja eocena, spomenut ću, da među Velebitom i Plješevicom kod Bunića, sjeveroistočno od Gospića ima numulitnoga vapnenca, povrh kojega dolazi pješčano kamenje. Naslaga eocenskih ima na sjevernoj strani trgovske gore u okolici Gline u Pokuplju. U srednjoj Hrvatskoj počinje se eocen južno od Save. Na profilu od Žirovca preko Vratnika i Brezova polja do Klasnića dolaze od Brezova polja do ispod Klasnića s početka eocenski pješčenjaci, za tim konglomerati, istočno ide eocen preko Šumarice i Vranove glave do Umetića, a jugoistočno do Valinje na Uni. Na rujevačkoj strani

*

do Šumarice-prolaza padaju škrilji i pješčenjaci prema sjeveroistoku; dalje u dolini Lovče, do Lovče same izmjenjuju se naslage konglomerata i sipkih pješčenjaka; prvi je na mjestima izvjetren, a drugi je tamno-zelen. Kod Zrinja, južno od Lovče, dolazimo na škrilje, dok ih konglomerati ne pokriju. Među Čukorom i Valinjom, gdje se litavci na eocen naslanjaju, dolaze najprije škriljevi, koji padaju prema sjeveroistoku. Osim toga rasprostrte su eocenske tvorbe, no mnogo manje u dubljim prodolima južno od Save; u prodolju potoka Petrinjčice nalazimo eocen zastupan konglomeratima i pješčenjacima, koji se izmjenjuju; ovi drugi nose nejasne otiske Mollusca i Nummulita; isto tako je južno i jugozapadno od Petrinje. Dalje na zapad dolazi eocen na obalama Gline; od Staroga sela do Vranovine ima pješčenjaka, škriljeva i breče. Eocenski pješčenjaci javljaju se i u okolici Lasinja na desnoj obali Kupe, gdje utječe u nju Kremešnica. Oni su uvršteni u ovu formaciju po svojim petrografskim obilježjima i svome bražđenju. Kod Lasinja na potoku Jošavici ima pijeska, koji je meka sloga, a prelazi u škriljaste pješčenjake i u škriljeve. Malo dalje prema istoku izlaze ispod ovih pješčara vapnenci s afanitima. Oko sela Sredička i Stefanka nalazimo iste pješčare, gdje ih otkrivaju potočni žljebovi; ovdje ondje može se motriti trag krupnozrnoga i škriljavog pješčara. Organski ostaci nijesu nađeni, ali s gledišta geotektoničkoga, petrografskog i stratigrafskog može se taj pješčar označiti i eocenskim. Zadnji i najmlađi član hrvatskoga eocena jesu tanko vrstani pješčenjaci s Fukoidima (Chondrites) oko Brestika. Donje numulitne tvorbe ili prave eocenske (po Fuchsu: staroeocen) nema ovdje, a u Primorju je razvita. Korisnih proizvoda iz carstva rudnoga i ovdje je u eocenu vrlo malo kao i u južnim Alpama. Za to nam daje cva formacija jako dobar građevni kamen, osobito njeki numulitni i foraminiferni vapnenci vrlo su dobri u tom pogledu.

b. Oligocen. Pošto se vidjelo, da je dioba tercijara u cocen. miocen i pliocen nedostatna, umetnut je oligocen među eocen i miocen; ovaj dio tercijara sastoji se iz najgornjih etaža eocena i najdubljih miocena. Oligocen dijeli se u ligurijan, tongrijan i akvitanijan. Od ove tri etaže imamo kod nas samo:

Akvitanske ili sočanske naslage; to su često slatkovodne tvorbe, koje sadržavaju smeđi ugalj, no mogu biti i morske tvorbe, pretežno od lapornih škriljeva i pješčenjaka, te su vrlo rijetko u svezi s vapnenim kamenjem. Od Mollusca su karakteristični za ove naslage *Melanopsis Hantkeni* Hofm. *Cyrena lignitaria* Rolle i njeki *Unioni*, kao zastupnici slatkovodnih, dok morski kod nas imaju vrlo malo vrsta; najkarakterističniji su *Cerithium margaritaceum* Brocchi i *C. plicatum* Brongn; te su naslage kod nas ekvivalent Pectunculus-pješčenjaka (k tomu *Pectunculus oboratus* Lam.) u okolici Budima. U Hrvatskoj su nedvojbene akvitanske naslage u Radoboju na podnožju Velikoga

Žlijeba. Unger stavlja laporne škriljeve s bilinskim ostacima u donju formaciju smeđega uglja akvitanske etaže. Pok. Pilar načinio je profil $2^1/_2$ klm. zapadno od Radoboja i nješto istočno od Krapine (grada); taj profil prelazi dva potoka, na sjeveru Žuticu, a na jugu Strahinski potok. U drugom dolaze sočanske naslage većinom iz glinastih tvorbi; one su ili pjeskovite s primiješanim tinjcem ili su laporaste; ove taložine sadržavaju mnogo bilina kao *Callitris Brongniarti*, *Quercus* cfr. *Drymeja*, *Pinus* i dr. Paul spominje na profilu, što ga je snimio od Zagreba preko Štefanovca, Trnove, Bidrovca i Vidovca do podnožja Šljemena, sive lapore s *Melanopsisom* (Hantkeni?), pod tima tamne ugljevite škriljeve i svijetle pješčane lapore s *Kongerijama* (cfr. stiriaca), *Melaniju Escheri* i jednu *Cyrenu*. On paralelizira ove naslage Bidrovca i Vidovca sa sočanskima osobito za to, što se i petrografski karakter sadara s onim, što ga je Štur označio za Štajersku kao normalan. Ugljevne naslage sjeverno od Zagreba odgovaraju po tom nivou *Cerithium margaritaceu* Broch. Za ugalj ću kazati još, da u varaždinskoj i križevačkoj županiji dolaze vrste s kamenim ugljenom; u podu njihovu nalazimo svagda *C. margaritaceum*, a one u gredi prate uvijek forme naše morske mediteranske faune; dakle bi dublje partije odgovarale sočanskim naslagama, a gornje hornerskima (mediteran). Tako imamo sočanske naslage s ugljenom u okolici Ivančice, gdje je na sjevernoj strani sloj debeo 1·25 m., za tim u Očuri. U prodolini šanjskoj na sjeveru od Gora dolazi također čvrst pješčenjak izmjenjujući se sa sivim škriljevima, koji su vrlo sipki i s neznatnim bilinskim ostacima, ali su petrografski i ovi istovetni s predašnjima. Za ove pješčenjake rekao je Štur, da pripadaju sočanskim statkovodnim naslagama te tvore podlogu neogena.

2. Neogen.

Tvorbe novoga doba, koje dolaze neposredno prije čovjeka na površju zemaljskom, sastavio je Hoernes zajedno pod imenom „neogen“; on sjedinjuje po tome u jednu formaciju taložine, koje je Lyell razdijelio u miocen i pliocen. Ove taložine ispunjuju u opće svagdje veće kotline i manje doline. Konfiguracija bregova bila je u glavnome ista kao i danas, samo je bio nivo u cijelosti niži, tako da su pojedine depresije (kao dunavska, lombardska) bile pod morem, dok su na drugim mjestima slatke vode stvarale svoje taložine. No kontinentalnim dizanjem i spuštanjem osušiše se ti predjeli, tako da nalazimo te taložine većinom u neporemećenom horizontalnom položaju, a često još nijesu ni otvrdnule. Što smo naveli naprijed o diobi eocenih tvorbi, to vrijedi još u većoj mjeri za svaku pojedinu kotlinu i za svaki predjel. Mi ćemo se ovdje bez obzira na druge predjele zabaviti oko one diobe neogena, koja je obična u alpinskim i karpatskim zemljama.

Kao tip može nam služiti bečka kotlina, u kojoj su sve gornje naslage ove formacije potpuno razvite. Neogen obuhvaća, kako smo prije vidjeli, miocen i pliocen, od kojih se svaki opet dijeli dalje.

a. Miocen.

1. *Mediteranske naslage.* Kako pitanje o diobi mediterana u prvi i drugi još nije riješeno i kako prvi mediteran kod nas još nije sigurno dokazan, za to ću ja promatrati obje mediteranske etaže zajedno. Ovdje su pretežno morske taložine, u donjim nivoima nalazimo nješto više slatkovodnih, koje sadržavaju većinom smeđi ugalj. Fauna mekušaca vrlo je obilna morskim tipovima, osobito gornje etaže (t. zv. mediteran drugi). Tu su svi razredi morskih životinja zastupani, kao *Mollusca, Echinodermata, Koralla, Foraminifera* i t. d. a osim toga i *morski sisavci* i *ribe.* U donjim naslagama ili u mediteranu prvom ima mnogo vrsta, koje su sasvim osobitoga karaktera. Tropsko podneblje u donjim vrstama izraženo je osobito palmama, kojih u gornjem nivou nikako nema, a to već pokazuje umjerenu klimu. Pored glinastih i laporastih tvorbi i pješčenjaka veoma su važni vapnenci, osobito litavac. Ova se tvorba u našoj domovini u velikom izobilju razvila.

Počet ćemo sa *zagrebačkom gorom.* Litavac tvori na južnom podnožju gore uski pojas u visini među 200 i 300 m; na sjevernoj strani ne nalazimo takvoga suvislog pojasa, bar ne u onoj visini. Ovaj pojav može imati dva uzroka: cijela se strana gore s vapnenim klisurama spustila ili su atmosferilije odnijele vapnene tvorbe poradi veće strmine sjeverne strane gore. Prvo se čini vjerojatnije, jer na njekim mjestima te vapnence ipak nalazimo, do duše u dubljim ležištima i pokrite ruševinama. Litavac je većinom tipično razvit s mnogobrojnim *Lithothamnijima.* Od *Mollusca* s aragonitnom ljušturom ima samo jezgara. *Ostreae, Pecteni* i *Echinodermi* su kao obično dobro sačuvani. Češće su vrste: *Porites* sp. *Clypeaster* cfr. *grandiflorus,* Bronn, *Explanaria astroites* Reuss, *Ostrea crassissima* Saw., *O. crassicosta* Lam, *Pecten latissimus* Brocc, *Venus agluare* Brongn, *Cyprea* sp. *Conus* sp. Ovdje ondje razvit je litavac kao vapnena breča; tu su Lithothamniji rjeđi, a od životinjskih ostataka nalazimo češće samo *Ostree, Pectinide* i *Echinodermate.* Katkad je vapno rastopljeno, te ostane staničasta, žutosmeđa, žilava kam, koja daje vrlo dobar građevni materijal. Pratimo li litavac prema savskoj ravnici, nalazimo potpuni slijed taložina kao i na drugim mjestima panonske kotline. U podu motrimo svagdje morske vapnence, pješčenjake, lapore i ilovine. Do sada su poznati ovdje ovi mekušci: *Ostrea cohlear* Poli, *O. digitalina* Eichw, *Carditta Jouanetti* Bast, *Lucina borealis* Lin, *L. spinifera* Mart. *Cardium Turonicum?* Mayr, *Venus multilamella* Lam, *Corbula gibba* Olivi, *Pholadomia Alpina* Math, *Natica helicina* Brocc, *Xenophora comulans* Brongn, *Turritella turris* Bast, *T. Archimedis* Brongn, *Pleurotoma coronata* Münst, *Chenopus pespelicani* Phil., *Cassis saburon* Lam, *Buccinum reticulatum* Lin, *Ringicula buccinea* Desh, *Conus Dujardini* Desh. Pored litavca dolaze lapori mediteranski, i to *Lucina borealis* Lin, *L. columbella, Isocardia cor* Lin. Već 1862. g. reče Foeterle, da je zagrebačka gora na južnom dijelu optočena litavcem, koji je pun životinjskih ostataka, a ti se podudaraju s ostacima bečke kotline; na drugome mjestu kaže on, da u Hrvatskoj mlade tercijarne tvorbe (kao marinski pješčenjaci, litavac, konglomerat i lapori, koji odgovaraju ceritskim naslagama) sve bregove zonalno optaču. — U samoborskoj gori pruža se litavac prema ravnici, za tim dolazi laporni škrilj sličan podsusedskomu; taj se litavac proteže u društvu marinskih konglomerata južno preko Plješevice do Orlja uz Kupu. Na obroncima Plješevice vidi se nuliporac i *Clypeaster grandiflorus* Lam, *Scutella Fanjasii* Defr, *Pecten latissimus* Broch. — Slavetićka visina (na kojoj stoji crkva) sastoji se iz litavskoga konglomerata, a to se vidi oko Dola, pak između Krašića i Ozlja. Dalje kod Vranovdola i Podturna litavac je također zamijenjen vapnenim konglomeratom, na kojem leži bijeli vapneni lapor; po tome sudeći taj je lapor stariji od litavca. Južno od Petrinje, među Glinom i Unom, naslanjaju se morske taložine na eocenske pješčenjake; tako se na istočnim obroncima hrastovičkog brda vidi, gdje se nuliporac izmjenjuje s mekim vapnom, u koje su uklopljene kugle nuliporca. Pod ovim naslagama dolazi siv glinast kamen s mnogo individuuma jedne vrste *Pectena* i vrstice litavca *Pectunculus, Conus* i *Phyladomya.* Kod Klasnića južno od Gline dolazi litavac s *Explanarijom astroites,* Goldf. Od Umetića do Kostajnice naslanja se litavac na eocenske kami. U ponikvi Dvor i Zrinj, od Kazibroda do Zrinja vidi se litavac. Kod Zrinja ima i dubljih taložina morske tvorbe; tu se vidi sad čvršćih sad mekljih naslaga nuliporskoga vapna, koje se međusobno izmjenjuju. Pod ovim naslanja se na eocenske pješčenjake prama jugu pješčenjak s *Bullom lignarijom* L., *Tellinom Schönni* Hörn, *T. planatom* L., *Lucinom multilamellom* Desh, *Cardiumom Michelottianumom* Mayr. Dr. Mor. Hörnes paralelizira Zrinj s Gauderndorfom. U dolini Maje dolazi litavac u podu ilovina, koje odgovaraju južno od Gline, badenskima, a u njima je *Natica millepunctata* Lam, *Turritella subangulata* Brocc, *Conus Dujardini* i dr. Glavna masa litavca nalazi se između Sibinja, Prijeke i Vrtlinja, na eocenskim ugljonosnim škriljima. U selu Gore ima slatkovodnih vapnenaca i u njima *Congeria* sp. *Cardium* sp. *Melanopsis impessa* Krauss, *Melania Escheri* Brongn. *Bythinia* sp. S ovima poredi Đ. Pilar naslage na Babinji, osobito one kod Dugoga sela, zapadno od *Male Trepče,* s ovom faunom: *Congeria triangularis* Partsch, *C. Fuchsi* sp. n., *Me-*

lania Escheri Brongn, *Melanopsis acicularis*, *M. Esperi* Fér, *M. praerosa* Linné, *Hydrobia stagnalis* Bast, *Planorbis* sp. *Neritina callosa* Meneghini, i kao sekundarna primjesa *Natica helicina* Brocc. Ove tvorbe opisuje Pilar kao tortonien, koji stoji po diobi Charles v. Mayera na dnu gornjega mediterana. Promotrimo li pak faunu rečenih naslaga, vidimo, da je potpuno kongerijska. Znamenite su mediteranske tvorbe u Pokuplju; osobita su nalazišta Kirin, Čremušnica, Srnjak, Bović, Ilovačak, Degoj na Kupi, Gračanica, Prijeka i Klasnić. Dokaz za gornjomiocensko doba ovih naslaga daje ova fauna: *Ostrea crassissima* Lam, *Pecten latissimus* Brocc, *Carditta Partschi* Goldf, *Lucina dentata* Bast, *Cardium Turonicum* Mayr, *Panopea Menardi* Desh, *Pyrula cornuta* Agass, *Murex tortuosus* Sow, *Conus Dujardini* Desh, *C. extensus* Partsch, *C. avellana* Lam, *Columbella curta* Bell, *Turritella Archimedis* Brong, *T. Turris* Bast, *T. Riepeli* Partsch, *T. cathedralis* Brongn, *Rissoa curta* Duj. *Voluta rarispina* Lam, *Ancicularia glandiformis* Lam.

Centralna gromada moslavačke gore optočena je pojasom litavca, koji tvori brežuljke niske, gole i s malo vode, a sadržava mnogo okamina i prelazi često u lapor i laporni škrilj; tu je *Pectinit, Ostrea longirostris* i *Echinit.* Kao sva brda tako je i Kalnik zonalno optočen litavcem. Schlosser-Klekovski spominje odavle *Pecten latissimus* i *Ostreu calliferu*; kod Sv. Križa i Samarice pri Bjelovaru ima također na dubljim mjestima litavca. Gorje, što okružuje Varaždinske Toplice, ide u miocen; najdonji član tvori litavac; to je čvrst žutobijel vapnenac, bez tuđih primjesa, samo na njekim mjestima je znatno pjeskovit ili ispremiješan s većim zrncima kremena. Kompaktni dio sadržava mnogo okamina, kao *Cerithia, Pectena, Ostrea*, a tragovi koralja su rijetki. U litavcu od kremena nema okamina; vrstanje je jasno horizontalno s rijetkim izuzecima. Kompaktan litavac rabi za pečenje vapna, a onaj od kremena za građevni kamen. Duž cijele Ivančice naslonio se na trias litavski pješčenjak. Dalje nalazimo mediteranske naslage kod Radoboja; idući od Strahinskoga potoka prema jugu nalazimo najprije ruševine litavca, za tim dolaze pravilno: 1. sitnozrni pješčenjaci s morskim *Molluscima*; 2. vapnenac s *Lithothamnijima*; 3. pješčenjak s uskim vrsticama Lithothamnija; 4. od kremena pješčenjak, koji prelazi u konglomerat, u tome je: *Pecten scabrellus, Cardium, Lucina, Venus, Spatangus;* naslage padaju na jug. Paul u radobojskom litavcu nalazi *Pecten latissimus, Pectunculus, Conus* i dr.

Litavac rabi kod nas na mnogim mjestima za pečenje vapna; osobito ga ima u izobilju županija varaždinska. Gdješto nalazimo u mediteranskim tvorinama i fosilnoga goriva, ali rjeđe no u drugim etažama.

2. *Sarmatske ili ceritske naslage* sastoje se većinom iz pjeskovitih kami; gline su podređene, nasuprot su pjeskuljasti vapnenci t. zv *ceritski vapnenci* obični. Fauna moluska ove etaže karakterizirana je malim brojem vrsta, ali one obiluju individuumima svagdje, gdje se pojavljuju. Najkarakterističnije ovih vrsti jesu iz razreda *Pelecypoda: Tapes gregaria, Mactra podolica, Ervilia podolica*, i njeki *Cardiumi*; od *Gasteropoda* pak *Cerithiumi*, osobito *C. pictum* i *C. rubiginosum*, onda *Buccinum bacatum, Trochus podolicus, Murex sublavatus, Rissoa* i dr. Opreka prema fauni morskih ili mediteranskih etaža eocena je velika; nema nikakvoga suglasja s tropskim ili subtropskim formama, pače nikakve sličnosti s današnjom faunom sredozemnoga mora. Za to pruža stanovništvo Crnoga mora mnoge analogije; i tu ima malo vrsta *Conchylija*. Ovdje kao i ondje nema Koralla, Echinodermata, Bryozoa, Foraminifera i t. d., ili nikako ili vrlo malo. Iz slanoga mediteranskog mora postale su utjecanjem mnogih slatkih voda lužne vode, pošto se postotak soli sve više umanjivao. Mediteranske su naslage kod nas većinom oštro odijeljene od sarmatskih, samo kod Podsuseda prelaze lapori mediteranski u sarmatske. Obično je u Hrvatskoj, da se sarmatske naslage svršuju sa slatkovodnim taložinama. Kao tipični član sarmatske etaže spomenut ću ovdje s obzirom na svoje riblje ostatke vrlo znameniti tripoli; sarmatski mu značaj izlazi otud, što ne stoji ni u kakom direktnom savezu s mediteranskim tvorbama, pače je od njih odijeljen taložinama, koje već sarmatskoj etaži pripadaju; s tim se tripolijem dalje izmjenjuju pijesci, u kojima su poznati sarmatski tipovi: *Cerithium pictum, C. rubiginosum, Trochus* sp. *Cardium obsoletum, Ervilia podolica* i t. d. Doljski se tripoli proteže do gornjega Stenjevca, pače ima ga i u Sv. Nedelji s ostacima roda *Meletta*. On je s obzirom na riblju faunu ekvivalent radobojskih lapora, u kojima ima riba, insekta i bilinskih ostataka, pa zelenosivih bituminosnih škriljeva iz Vrapča i Markuševca kod Zagreba. Najljepše se vide taložine sarmatske tvorbe u gornjem Vrapču, kod kamenare na lijevoj strani istoimenoga potoka. Cio kompleks iz lapornih vapnenaca i lapornih škriljeva sadržava u podu brakične tipove, vrlo karakteristične za sarmatske naslage: *Modiola* sp., *Cardium* sp., *Ervilia podolica* Eichw, *Mactra podolica* Eichw, *Trochus* sp., *Cerithium pictum* Bast. *C. rubiginosum* Eichw, *C. nodosoplicatum* M. Hörn, *Buccinum duplicatum* Sow; također nalazimo često *Cystoscire*, osobito *C. communis* Ung. i *C. Partsch* Sternb. sp. U gori samoborskoj ima žućkastih i bijelih lapora brakične tvorbe; dalje pod Plješevicom vidi se vapnenac s *Cerithium pictumom* Bast, *Cardium plicatumom* Eichw i *C. obsoletumom* Eichw; u ovom vapnencu leži bijeli vapneni lapor s biljevnim ostacima. Među Glinom i Unom ima ceritskih naslaga oko Petrinje južno i jugoistočno od litavca; tu ima bijelih lapora kao i u gori samoborskoj. Kod Klasnića južno od Gline i Kostajnice privezuju se na litavac lapori s *Cerithium pictumom* Bast, *Buccinum dupli-*

catumom Sow, *Cardium plicatumom* Eichw, *C. opsoletumom* Eichw, *Tapes gregarijom*. Od Bačina do Dubića stoji u gredi ceritski vapnenac s *Cer. pictumom* Bast, i *Ervilia podolicom* Eichw. U kotlini Zrinj-Dvor optočenoj morskim taložinama dolaze i velike površine brakičnih; kod Segestina sjeverno od Zrinja dolaze škrilji i lapori s ribama i biljem, koji su slični radobojskim i podsusedskim (*Cystoscrites communis* Ung, i *Diospyros brachyosepala* Al. Br.). Sarmatske su tvorbe vanredno lijepo razvite i u glinskom Pokuplju; najobilnije ležište je u Šestanju kod Gora, u potoku Gračanici, selu Čremušnici i potoku Babinje. Vrste mekušaca. što se ovdje nalaze, jesu potpuno sarmatske kao: *Cardium obsoletum* Eichw, *Tapes gregaria* Partsch, *Ervilia podolica* Eichw, *Cerithium plicatum* Brongn, *C. pictum* Bast, *C. rubiginosum* Eichw, i dr. Među Dragotinom i Klasnićem na lijevoj obali Maje zastupane su sarmatske tvorbe laporastim pješčenjacima s *Cer. pictumom* i dr. i s biljevnim ostacima. Tipičnije su ceritske naslage među Sibinjem, Oberselišćem i Šaševom, za tim kod Sv. Petke. U Kravarskom spominje Hörnes modre sarmatske ilovine i u njima *Cer. pictum*, *C. rubiginosum*, *C. Duboisi* M. Hörn, *C. Pauli* i *Paludina acuta* Drap. Nađeno je eksemplara i kod Farkašića

U moslavačkoj gori dolazi žućkastobijeli vapnenac pun Cerithija. Kod Kutinice odgovaraju vapnenci više ceritskim naslagama. Na Kalniku ima sivih i bijelih lapora, koji optaču kao vanjska zona litavac; oni se mogu također poreditи s ceritskim naslagama. Opaža se, da su bijeli lapori u Hrvatskoj neposredna podloga kongerijskih naslaga, te representiraju gornji dio sarmatske etaže, a lapori radobojski, što sadržavaju otiske bilja, riba i insekta, leže među ovom i tipičnim litavcem; po tom se čini opravdano, da se ovi lapori označuju kao ekvivalent dubljega odjela sarmatskih naslaga. Spominjem mimogred, da se to prije smatralo za „schlier“. Suglasja ima i među drugim lokalitetima Hrvatske ne samo u pogledu flore i faune riba, nego i u odnošajima ležišta.

I sarmatske tvorbe sadržavaju u Hrvatskoj fosilnoga goriva, i to pravoga smeđeg uglja.

b. Pliocen.

Tvorba pliocenska sastoji se iz naslaga kongerijskih, levantinskih i tračkih. Prije nego stanem opisivati kongerijske naslage, spomenut ću s njekoliko riječi prepontički nivo u gori zagrebačkoj, što ga je otkrio g. dr. Gorjanović. Pod prepontičkim naslagama razumijevamo takve tvorbe, koje leže kao posrednice među sarmatskim i pontičkim naslagama; faunistički pak karakterizirane su time, što imadu osim miješane faune, još i druge njeke osobite oblike. Najbolje je ležište tih naslaga u gornjem

Vrapču, u kamenari na lijevoj obali istoimenoga potoka; tu dolaze na ime svijetli vapneni lapori, u kojima je *Limnaeus, Planorbis, Valvata, Micromelania, Orygoceras, Cardium, Congeria, Hydrobia*. Osim toga ima prepontičkih lapora s okaminama u Markuševcu, Čučerju, Moravču, Sv. Ivanu Zelini, Gornjoj Stubici i drugdje.

1. *Tvorbe kongerijskih naslaga* sastoje se većinom iz glina. u koje su podređeno uvršteni pijesci. Slatkovodni su vapnenci manje ili više lokalno razviti. — Fauna *Mollusca* ove etaže mnogo je obilnija vrstama od sarmatske, no rodova ima manje, te pokazuje, da su se jako oslačile vode, u kojima su se vrste staložile. Prije svega su značajne *Congerije*, koje daju cijeloj etaži ime, kao *C. subglobosa, C. triangularis, C. spathulata*, za tim *Cardium*; u mnogim predjelima nalazimo množinu potočnih školjki. što pripadaju rodu *Unio*. Od *Gastropoda* valja istaknuti *Melanopside*. kao *Melanopsis Martiniana, M. Bouéi* i dr., onda *Melania. Lymnaea, Valencienesia* i t. d., napokon u slatkovodnim vapnencima mnoštvo kopnenih puževa. Cijela fauna *Mollusca* kongerijskih naslaga čini se da ima najizrazitije analogije s lužnovodnom faunom Kaspijskoga i Aralskog jezera. u kojima također opažamo slatkovodne puževe *Vivipara* i *Melanopsis*, s morskim školjkama, kao *Congeria* i *Cardium*. Hrvatska slatkovodna fauna ima Uniona, koji su srodni s američkima. koje je Hörnes u svome djelu o Molluscima bečke kotline naslikao; od recentnih forma jesu ovdje: *Melanopsis costata* Fér, *M. acicularis* Fér, *M. esperi* Fér, *Bythinia tentaculata* L. sp., *Valvata piscinalis* Müller, od vrsta drugih mladotercijarnih lokaliteta ima *Melania Escheri* Brongn, *Vivipara concinua* Sow, *Congeria Czyžeki* Partsch. — Flora kongerijska slaže se u općenim crtama sa sarmatskom. Kongerijske naslage gore zagrebačke s *Cardiumom, Congerijom, Melanopsisom* veoma su razvite i obuhvaćaju cijelu goru, te iduci od gore prema savskoj ravnini sve su silnije. Osobito obilna ležišta fosilija nalaze se u samoj okolici Zagreba, imamo tu Sv. Ksaver, Okrugljak, Gračane, Sv. Šimun, Sopot kod Podsuseda. Nad kongerijskim ilovinama leže u okolici zagrebačkoj lapori s *Valencienesijom annulatom* Rouss, koji su tako stari kao i kongerijske naslage; ove leže na ceritskom vapnencu i pijesku, ali ti su neznatne debljine, dok su kongerijske ilovine do 130 m. debele. Kongerijskih tvorbi ima dalje i u gori samoborskoj. Od Klinče sela preko Drežnika i Martinskoga sela u Samobor vidi se kongerijska ilovina pod šljunkom; prema zapadu nestaje šljunka, te je glina već sjeverno od Jaske pokrita žutom ili crvenom ilovačom. Između Krašića i Ozlja stoje ilovine neposredno na litavskom konglomeratu. Zapadno od Samobora kod Bregane leži mala kotlina smeđega uglja u kongerijskoj ilovini. U ogulinskoj njegdašnjoj pukovniji oko Dubrave nalaze se laporni škrilji i pijesci, koji u istočnom dijelu bivše slunjske pukovnije sadrža-

vaju limonita; Štur broji te tvorbe među incersdorfske. Kongerijska ilovina ima u istočnom podanku Petrove gore, između Vrginmosta i Topuskoga slojeva limonita, a u Vranovini lignita. Na desnoj obali Gline u okolini oblajskoj ima također kongerijskih naslaga. Između Gline i Une sjeverno od eocenskih visočina Šumarice i Vranove glave do diluvijalne Posavine nalazimo kongerijske lapore. Od Maje do Dolnjaka izmjenjuju se žutobijeli lapori sa svijetlomodrim ilovinama, koje su sastava kongerijskoga s *Congerijom* i *Cardiumom*, dok bijeli lapori sadržavaju *Congerije* i *Limnee*. U ponikvi Dvor-Zrinjskoj razvile su se također kongerijske naslage te zapremaju samo zapadni dio ponikve, a kroz dolinu Žirovca sastaju se s jednakim naslagama od Oblaja. Kod Lovče dolazi slatkovodni vapnenac s *Melanijom Escheri* Brong. *Melanopsisom Esperi* Fér, *Congerijom triangularis* Partsch, i jedan *Unio*; ovdje se kongerijske naslage neposredno naslanjaju na morske. Ilovine s Congerijama ispunjuju nizine Kupe, te kod utoka Gline, u samoj obali rijeke, izlaze na površinu; pretežni su rodovi tu *Cardium* (hiantes) i *Congeria*. Od faune pontičkih naslaga je poznato u Pokuplju malo vrsta: *Con. auricularis* Fuchs, *C. Partschi* Godf., *Cardium* sp. *C. simplex* Fuchs, *Planorbis*. — Među Čazmom, Križem i Ivanić-Kloštrom, kao i u gori kalničkoj pokazuju se kongerijske tvorine pod lössom; u ovima pače ima lignita, kojega nalazimo još kod Glogovnice, Rasinje, Apatovca, Jagnjedovca i Ceklinice kod Miklouške; ovi slojevi imadu *Unio Helix*, a najviše se nalaze *Cardium conjungens*, *C. apertum*, *Congeria subglobosa*, *C. triangularis* i *C. spathulata*. Kod Ivančice i Maceljgore kongerijske su se naslage veoma raširile. U Radoboju se naslanjaju na bijele lapore pijesci i fini konglomerati; naslage su malo ne horizontalne, a ovo im je fauna: *Melanopsis impressa*, *M. Martiniana*, *M. Vindobonensis*, *M. Bouéi*, *M. stricturata*, *M.* cfr. *auricularis*, *Melania* cfr. *Escheri*, *Ampularia* sp. *Neritina* sp. *Cardium apertum*, *C. conjungens*, *Congeria spathulata*, *C. triangularis*, *C. auricularis*, *C. subglobosa*. Blizu Krapinskih Toplica tik uz cestu, koja vodi prema istoku u Veliko Trgovište i Zabok, nalazi se kamenara, u kojoj se vidi, kako se donji slojevi sitnih pješčara pretvaraju u nješto jedrije škriljeve; u tim dosta sipkim pješčarima dolazi *Congerija*, *Cardium* i *Melanopsis*, po čem se dade zaključiti, da tu ima i kongerijskih naslaga. Kongerijska kotlina gornjega Zagorja i Krapine snizuje se sa svojim brežuljcima k jugu u savsku ravnicu kod Januševca, Laduča i Brdovca. One su kod nas kao i drugdje tanjurasto razvite; takvih tanjura ima u Hrvatskoj više, n. pr. okićko-jastrebarski, šestinsko-markuševački, lepavinski među Križevcima i Koprivnicom, kravarsko-lekenički. Spomenut ću ovdje samo još njeke razlike među kongerijskim naslagama gornjo-zagorskima, okićkima i zagrebačkima: 1. U zagorskima i okićkima jači su pješčari i lapori, a fauna je siromašna i jednostavna;

kod Zagreba pak lapori i pješčari zauzimlju manje prostora te su slabiji, dižu se u znatnije visine i prodiru u veće dubljine, a fauna se odlikuje velikom mnogoličnošću i obiljem pojedinih individuuma. 2. Na kongerijskim slojevima kod Zagreba leže debeli slojevi novijih diluvijalnih taložina, čega u kongerijskim predjelima zagorskima i okićkima nema.

2. *Levantinske ili paludinske naslage* postale su u novije doba vrlo znamenite radi toga, što su obilne lignitom. Povrh naslaga, koje po svojim karakterima pripadaju u kongerijske, razvila se debela serija iz glina i pijesaka, koja se osobito karakterizuje time, što sadržava množinu vrsta *Vivipara*. Ove su naslage bolje razvite u Slavoniji, a u Hrvatskoj ima ih samo ovdje ondje. Kao takvo mjesto spominjem Kravarsko, gdje su nađene ove okamine: *Vivipara acuta* Partsch, *V. Fuchs* Neum; *V. Hörnesi* Neum, *V. Vukotinovići* Frauenf. Dalje od Kravarskoga kod Farkašića nađene su: *V. Hörnesi*, *V. Šturi* Neum, *Unio slavonicus* Hörn, *Congeria polymorpha* Pall, *Bythinia Vukotinovići* Brus, *Neritina Danubialis* Pfr. Kao nastavak ovih paludinskih naslaga nalazimo one u nizini Kupe i kod utoka Gline povrh gore spomenutih kongerijskih naslaga; no najrazvijenije su one u šumi među Dragonoščima i Dubranjcem, s istom gotovo faunom, kakva je i ona kod Kravarskoga. Kao najnovije nalazište paludinskih naslaga spomenut ću Marija-goričke brežuljke među Sutlom i Krapinom. Paludinske naslage zauzele su ovdje najviša mjesta, a smjestile su se povrh finoga kongerijskog pijeska s dosta okamina, koje im daju karakter paludinskih naslaga. Od fosilija osobito se ističu *Melanopsidi*. Do sad se našlo tu *Amphimelania Krambergeri* Brus. n. sp., *Melanopsis lanceolata* Neum, *M. Sabolici* Brus, *M.* sp. *Valvata* cf. *piscinalis* Müll, *Unio* sp.

3. *Tračke ili belvederske naslage*. To su fluvijatilni sedimenti iz pijeska i šljunka. Fluvijatilni im karakter određuje način njihova staloženja, na ime u jamama, kotlinama, pače nalazimo ih kao ispunjke dugih pljosnatih žljebova. Donje vrste tvori pijesak rđast i pun tinjca, a gornje se sastoje od većega koturinja od kremena, kojima su kašto primiješani i oveći komadi kamenja iz pragorja. Znameniti su belvederski šljunci zbog faune sisavaca, što je sadržavaju, a veoma je zanimljivo, što ovdje nikako nema *Mastodona*, dok ga u starijim pliocenskim naslagama nalazimo. Belvederskoga šljunka nalazimo oko samoborske gore na južnom podnožju; na zapadu od Rakova potoka pokrite su sve visine debelim naslagama toga šljunka, kao i od Klinče sela preko Drežnika i Martinskog sela u Samobor. Dalje dolazi belvederski šljunak od Karlovca do mjesta, gdje se Kupa izlijeva u ravnicu, a gdješto ga zastupa crvena ilovača. Već kod Karlovca mogu se na obroncima vidjeti svi prijelazi od najkrupnijega šljunka do najsitnijega pijeska, pa od ovoga do najčvršće ilovače. Isto se vidi idući zapadno prema Novigradu. Među Kupom i Trepčom ima belveder-

skoga šljunka; sjeverno od Vrginmosta i Vojnića ima bregova, koji se od podnožja do vrha sastoje iz belvederskoga šljunka, konglomerata, pijeska i ilovače; ovdje ima i limonita u dosta velikim množinama, kao i u belvederskom šljunku na istočnom podanku Petrove gore, između Vrginmosta i Topuskoga. Kod Topuskoga ukrutio se belvederski pijesak u pješčenjak, koji je žućkastobijel s crvenim prugama. U okolici Oblaja ima također pijeska i ilovače; ova pokriva i visočine među Glinom i Unom, ali ovdje ima i šljunka. Napokon ću spomenuti, da se i kod Apatovca javlja belvederski šljunak.

I. pl. *Czékuš.*

Hrvoje Vukčić-Hrvatinić

knez donjih krajeva, veliki vojvoda bosanski i herceg spljetski do 1408. godine.

I.

U sredovječno doba uz nerazvijenu svijest narodnosti bile su i male gore i neznatne rijeke ne samo najbolja obrana samostalnoga državnog života pojedinih zemalja i naroda, nego i najveća zapreka jedinstva narodnih skupina. Tako u Bosni po njenom geografskom položaju odijeljenoj vodama i gorama pojedinci su kao banovi, a poslije kao kraljevi, redom osnivali samostalne vlade ne mareći mnogo za budimski dvor, a još manje za kraljeve roda Nemanjića. Događalo se, istina, da su gospodari Bosne bili od ugarsko-hrvatskih vladara smetani ili na zavisnost prisiljivani, ali bi se Bosna dobavila brzo opet svoje nezavisnosti. Nego upravo radi tih uzroka bilo je veoma teško vladati i samom Bosnom, geografski raskomadanom, jer su pojedini dijelovi zemlje težili bez prekida za decentralizacijom. Velikaši bosanski vladali su u svojim našljednim krajevima sasvim samostalno radeći sve po svojoj volji i na svoju korist ne mareći za opće dobro zemlje i za njezinoga gospodara, nego buneći se protiv njega svaki čas. Jedini Stjepan Tvrtko I. umio je prisiliti moćne svoje vojvode i knezove, da štuju njegov okretni vladalački um i da se boje jake njegove desnice, ali je ipak i on morao njihovu pomoć upotrebljavati. Još i pri koncu njegove vlade, kada mu se vlast širila od Drine cijelom Bosnom, pak dijelom Hrvatske i Dalmacijom sve na jadransko more i kada mu je ugled porastao i u stranom svijetu, još su se jednako isticali i previše njekoji velikaši, kao

Vlatko Vuković i drugi, a počeo se tada javljati i „Hrvoje Vukčić vojevoda od dolnjih kraja".

Porodica Vukčić-Hrvatinića Hrvoje Vukčić bio je sin Vukca Hrvatinića, te je po očevu imenu „Vukac" i dobio prezime Vukčić. Otac njegov dolazi u suvremenim spomenicima najprije kao „knez", a poslije kao „vojevoda". U ispravi bana Tvrtka (poslije kralja Stjepana Tvrtka I.) dolazi 1357. godine Vukac među svjedocima kao knez [1]). Kao vojvoda spominje se prvi put 1366. godine. Tada mu je spomenuti ban Tvrtko darovao „za njegovu vêrnu službu . . . grad u Plêvê u ime Sokol sa vsom Plêvom ot meje do meje ot Uskoplja po Krtovu jelu, a ot Dlamoča po Vitoraju, a ot Lužc do Rčeve, a od Luke po zlamenje. Tozi dasmo grad Sokol sъ vsom Plêvom vojvodê Vlьkcu za plemenito njemu i njegovu poslêdnjemu u vêke amin bez vsakoga gospodskoga dohotka". (Starine, na svijet izdaje jugosl. akad. knj. *21*, str. 82).

Vukac Hrvatinić imao je sa ženom dubrovačkom vlastelinkom iz kuće Lukarevića osim Hrvoja još kćer Vučicu i tri sina Vuka, Dragišu i Vojislava [2]). Hrvoje je najstariji sin Vukca Hrvatinića, jer poslije smrti očeve (zadnji put se spominje 10. travnja 1378. godine) ima naslov očev „vojevoda", a taj je po tadanjim zakonima u Bosni prelazio ili na najstarijega u porodici u opće ili na sina najstarijega, ako su ostali stariji članovi porodice već poumirali ili ako ih nije bilo (vidi u Daničićevu rječniku iz knj. star. kod riječi „vojvoda"). Brat Hrvojev Vuk Vukčić imao je za cijeloga života samo naslov „knez", ako je i bio ban bosanski, pak i ban Dalmacije i Hrvatske imenovan od Vladislava Napuljca 17. lipnja 1391. godine. Druga dva brata Hrvojeva Dragiša i Vojislav bili su dosta dugo samo jednostavni velikaši bosanski. Po naslovu Hrvojevu „vojevoda" saznaje se i to, da njegova oca Vukca nije nadživio ni jedan brat, jer bi tada taj imao naslov „vojevoda od dolnjih kraja".

Donje kraje držaše obitelj Vukčić-Hrvatinića sto godina prije Hrvoja. Još 1299. godine 14. srpnja potvrdi kralj napuljski Karlo II. sinovima i braći kneza Hrvatina „partes inferiores terre Boczinensis, quas ipsi tenent et possident" [3]). Isti kralj veli tu, da su oni (Hrvatinići) „consanguinei et cognati virorum nobilium Pauli, bani Croatorum, nec non Georgii et Mladini, fratrum, comitum civitatum Dalmacie".

Kako kralj Karlo II. zove bana Pavla Šubića i njegovu

[1]) Történelmi Tár 1879. Elsöfizet str. 16. Ilarijon Ruvarac, Prilošci k objašnjenju izvora srpske istorije str. 47. u Glasniku srp. uč druš. knjiga XLIX. V. Klaić, Poviest Bosne, str. 146.

[2]) M. Orbini, Il regno degli Slavi str. 364. Fr. Appendini, Notizie istorico-critiche str. 297. piše: Harvoje Vukčić filio d' una gentildona ragusea della casa Luccari signore di Jajze. — Ilarion Ruvarac najbolje je pisao o rodu Hrvojevu u pomenutom djelu.

[3]) Monumenta Hungariae historica. Acta extera I. str. 133. Isto u „Radu" jugosl. akadem. knj. *18*. str. 222.

svojtu svojim rođacima, tako su bili Hrvatin, braća i sinovi njegovi, kao rođaci moćnoga bana Pavla, već tada dosta ugledni. Je li bio knez Hrvatin bliži ili dalji rođak bana Pavla, a i koja su bila braća toga kneza Hrvatina, to se ne kaže nigdje. Imena njekojih sinova njegovih saznajemo iz kasnijih spomenika.

U jednoj ispravi bana Stjepana Kotromanića od 23. listopada 1332 god. dolazi kao svjedok banov „od Završja" među drugim velikašima i knez Pavao Hrvatinić. (F. Miklošić, Monumenta serbica, str. 102.). To je prvi i zadnji put, što se Pavao Hrvatinić spominje. On nije imao cijeloga Završja, koje su sačinjavale tri župe Dumno, Hlijevno i Dlamoč, nego samo dlamočku, (V. Klaić, o. c. str. 22. i 125.), a sinovi njegovi Grgur i Vladislav Pavlovići imali su Dlamoč i zemlju oko njega još 1357. godine. To doznajemo iz jednoga pisma ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika I. od 14. ožujka, u kojem piše Grguru i Vladislavu sinovima Pavla, sina Hrvatina i Grguru sinu Stjepana, plemićima od Grebena i od Dlamoča . . . „Obećavamo vam, piše kralj, ako svoju nakanu izvedete, te se zavjerite nama i svetoj kruni kraljevstva mi i premiloj našoj kraljici supruzi, da ćemo vam sve vaše gradove i posjede . . . potvrditi i uzdržati vas u vašim sloboštinama izuzevši vas ispod vlasti i suda bana bosanskoga i stavivši vas u osobitu našu milost" [1]).

Ovomu pozivu Ludovika I. u istinu se braća Grgur i Vladislav odazvaše. Još iste godine 1357. iznevjere oni bana Tvrtka, koji je potvrdio vjernost trećemu od roda Hrvatinića Vlatku Vukoslaviću, da ga ne bi snašla kakva neprilika radi nevjere Grgureve i Vladislavljeve. [2]). Vlatko je sam zatražio potvrdu vjernosti radi veće svoje sigurnosti, pa je i dobije: „Vêra gospodina Tvrtka milošću božjom bana bosanskoga i njegova srčanoga brata gospodina kneza Vuka i njiju matere počtene gospoje Jelene i njih vlastel . . . knezu Vlatku Vukoslaviću i njegovu sinu Vukoslavu i njegovu ostalomu, da mu nije uzroka u njegove bratučedê u Grguru u Pavlovići i da mu nije nijednoga hudoga skrozê Grgurevu nevêru ni za koje Grgurevo hudo činjenje ni za jedna zla dêla Grgureva, da ne bude knezu Vlatku i njegovu dêtetevê od našega gospodstva", tako se kleo ban Tvrtko svojemu velikašu. Na koncu toga pisma dolazi „A tomu je ručnik i pristav vojevoda Purđa s braćom i knez Vukac Hrvatinić".

Spomenuti Vlatko Vukoslavić bio se jedno vrijeme odmetnuo kao i njegovi rođaci Grgur i Vladislav od vlasti Tvrtkove. Godine 1354. opet se pokori i dobije za to od bana, matere mu i bosanskih velikaša pismo, u kojem mu se zakleše „na moćah i na evanđelê dokolê su sije gospoda i dokolê je knez Vlatko i

[1]) Monum. Hung. hist. Acta extera II. str. 487. I. Ruvarac o. c. str. 46. V. Klaić o. c. str. 145. i 146.

[2]) Történelmi Tár 1879., Elsöfizet str. 16. Isp. Klaić o. c. str. 146. i I. Ruvarac o. c. str. 47.

njegovo dête, za njih gospodstva. da nije Vlatko u njih poručenik ni talenik ni uznik ni njegovo dête; i u čem je ban Stêpan odumrl kneza Vlatka, da mu se onozi ne otimlje ništore, ni od sije gospode, ni od njih vlastelina". Dalje se kaže „i ako bi dopal knez Vlatko koje krivine ili nevêre, da mu nêsu voljni svrêći vêre, dokolê knez Vlatko ne bude doma u svoje hiže u Ključi" [1]).

Kako su Grgur i Vladislav sinovi Pavla Hrvatinića, a Grgur bratučed Vlatka Vukoslavića, po tom je bio Pavao Hrvatinić brat ocu Vlatkovu, koji se zvao, kako prezime Vlatkovo svjedoči, Vukoslav. Obadvojica, i Pavao i Vukoslav, jesu sinovi Hrvatina, o čem govori i Pavlovo prezime Hrvatinić i ono pomenuto mjesto iz pisma kralja Ludovika I. Grgur i Vladislav Pavlovići, sinovi Pavla, i Vlatko sin Vukoslavljev jesu unuci Hrvatina.

Pitanje je, da li je ovaj knez Hrvatin, otac pomenutih velmoža Hrvatinića, onaj Hrvatin od 1299. godine? Po zemljama sudeći, koje su imali Vukoslav Hrvatinić, odnosno njegov sin Vlatko Vukoslavić i sin mu Vukoslav Vlatković i Pavao Hrvatinić i njegovi sinovi Grgur i Vladislav Pavlovići, nema sumnje, da su oni sinovi kneza Hrvatina, kojega spominje isprava kralja Karla II. napuljskoga. Što je Pavao Hrvatinić imao zemlje u župi „Dlamoč", to dokazuje, da se potomstvo Hrvatinovo razgranilo i izvan donjih krajeva.

Otac Hrvojev, Vukac Hrvatinić, bit će također sin Hrvatinov, te je svakako najmlađi od svih do sada pomenutih mu sinova. To treba misliti s toga. što se istom u kasnije doba spominje i što nosi isprvice naslov kneza, a istom poslije naslov vojvode, kada su starija braća već mrtva bila. Naprotiv što se Vukac istom u drugoj polovini XIV. vijeka javlja, to još ne bi mogao biti dokaz, da on nije sin Hrvatinov, i to za to. što Hrvatin nije morao odmah 1299. godine umrijeti, a osim toga spominje se Vukac zadnji put 1378. godine. U to doba već je on veoma star; a to sudimo po tome, što su mu sinovi u to vrijeme bili već zreli ljudi. Napokon govori za tvrdnju, da je Vukac sin Hrvatinov i ta činjenica, što je on poslije smrti svoje braće zadržao donje kraje. Za ostale bosanske velikaše, koji nose ime Hrvatinić [2]), ne može se učiniti točna genealogička rasporedba, jer pored dosta oskudnih izvora zadaje teškoću i samo ime „Hrvatin" [3]), koje je bilo kao narodno krsno ime dosta obično u Bosni.

Hrvoje Vukčić, sin Vukca Hrvatinića, imao je sa ženom svojom Jelenom, kćerju Ivana Nelipića cetinskoga starijega i supruge mu Margarete, samo jednoga sina po imenu Balšu (Baošu),

[1]) Történelmi Tár 1879., Elsöfizet str. 14—16. Isp. Klaić o. c. str. 143.

[2]) O Hrvatinićima, i to Purđi v. Miklošić, o. c. str. 190., o Stjepoju str. 222., o Dragiću str. 225.; o Radi „uxor Dama Chorvatinić" v. S. Ljubić Monum. Slavor. meridionalium, vol. 13. str. 165.

[3]) O imenu „Hrvatin" vidi u Daničićevu rječniku.

koji se nazivlje i hercegović.[1]). Balša je opet imao dvije kćeri, Doroteju udatu za Ivaniša Blagajskoga i Katarinu[2]) udatu za Tvrtka Borovinića. Ban Vuk Vukčić, brat Hrvojev, imao je sa ženom „banicom" Ankom jednu kćer Katarinu, udatu za vojvodu Sandalja Hranića, a drugu Resu udatu za tepčiju Batalu.[3]). Rod Vukčić-Hrvatinića uzdržao se u potomcima mlađih sinova Vukca Hrvatinića Dragiše i Vojislava.[4]). Dragiša je imao sina Ivaniša, a ovaj Pavla, Marka i Đuru, Vojislav imao je Đuru, a ovaj Petra i Đuru.

Hrvoje za kralja Stjepana Tvrtka I. god. 1385—1391.

Prvi put javlja se Hrvoje na obzorju političkih događaja 1385. godine.[5]). Tada je zajedno s braćom Vukom i Dragišom pomagao Karlu Dračkomu zvanom „Mali", da zavlada hrvatskim zemljama i Ugarskom. O tom govori opširno isprava Karlova sina Vladislava Napuljca izdana u Gaëti 17. lipnja 1391. godine[6]), ali ipak ne spominje ništa, kako su i gdje braća Vukčići Karlu pomagali. Sudjelovanje njihovo u onoj borbi, koju je započeo g. 1383. u mjesecu rujnu prior grada Vrane Ivan od Paližne[7]) protiv samovolje budimskoga dvora i njegovih nezasitnih ljubimaca, lako je razumjeti. Posjedi braće ležali su u donjim krajima, u blizini Hrvatskoj i Dalmaciji, upravo na tromeđi, pa ih je otpor hrvatskih zemalja zanosio i privlačio.[8]). Kralj Stjepan Tvrtko I. bio je i sam na ruku ustašama iz banovina već s toga,

[1]) O Balši v. Miklošić, o. c. str. 248. i 256. Pucić, Spomenici srpski I. str. 171. i 172.

[2]) Katarina i Doroteja spominju se u Pucića, o. c. I. str. 171. i 172.

[3]) O ovoj kćeri bana Vuka pisao je I. Ruvarac: „Draga, Danica, Resa" u Glasniku zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 1891. Knjiga III. str. 225—239. Tepčija Batal spominje se u ispravi Stjepana Dabiše 1393. godine.

[4]) Vojislav se spominje u Miklošića, o. c. str. 234, 237. i 377. On je otac Jurja Vojislavića vojvode donjih krajeva, Miklošić, o. c. str. 283., 305., 318., 330. i 377.

[5]) O cijelom djelovanju Hrvojevu pisao je akademik S. Ljubić: „Poviestnička iztraživanja o Hrvoji velikom bosanskom vojvodi i spljetskom hercegu" u „Radu" jugosl. akad. knjiga *26.* str. 74. dd. U najnovije vrijeme L. Thalloczy: De Hervoiae ducis vita. — De imagine insignibusque Hervoiae ducis. (Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis recensuerunt V. Jagić, L. Thalloczy, F. Wickhoff, Vindobonae 1891.).

[6]) Arkiv za jugosl. povjestnicu, knjiga 7. str. 32—34.

[7]) O prioratu vranskom pisao je u novije doba Kukuljević u „Radu" jugosl. ak. knjiga *81.* str. 1. dd. i *82.* str. 1. dd. („Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj"). O početku bune vidi Codex diplom. od Fejéra Tom. X., 3. str. 9.

[8]) Pokret ovaj nazvao je pokojni Rački (Rad jugosl. akad. knj. *2. 3. 4.*) „Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. vieka", a upravo bi ga trebalo nazvati dvadesetpetogodišnjim otporom hrvatskih zemalja protiv budimskoga dvora", jer borba ona govori najbolje i o tadašnjim etnografskim prilikama. Slovenci i Bugari nijesu se u otpor miješali, a ni Srbi, ako se izuzme pokušaj kneza Lazara, da štogod sretno otme u općenu metežu.

što je samo s njihovom pomoći mogao mnoge hrvatske župe Bosni dodati (Klaić, o. c. str. 21.). Za cijeloga vladanja Stjepana Tvrtka I. spominje se Hrvoje samo dva puta. Godine 1388., kada je kralj bosanski već stajao na čelu dvadesetpetogodišnjem pokretu hrvatskih zemalja i nastojao za sebe pridobiti dalmatinske gradove, radio je Hrvoje također, da se namjere njegova kralja što prije izvedu. Te godine dođe on s bratom Vojislavom kao poslanik kraljev u Knin, da pozove Trogirane ovamo na dogovor radi predaje pod bosansku vlast. Trogirani se pozivu odazovu te zaključe u vijeću 11. studenoga (g. 1388.), da se pošalju poslanici u Knin do vojvode Hrvoja i Vojislava, poslanika kralja bosanskoga na preslušanje i dogovor.[1]). Ovo poslanstvo Hrvojevo nije uspjelo. Poslanici trogirski dođu, ali kad čuju, što se od njih traži, ne htjednu pristati, a i ne smjednu, jer nijesu dobili punomoći od svoga vijeća.[2]). Godinu dana poslije ne uspije Hrvoje opet, kada je zahtijevao od istoga grada, da se preda. Sve, što je Trogir učinio, bilo je, da je 4. ožujka odredio poslanstvo do Vlatka Vukovića i Hrvoja.[3]).

O ostalom radu Hrvojevu za kralja Stjepana Tvrtka I. nema više ni jednoga spomena. On je ostao svakako i poslije spomenutih poslovah s Trogirom u vojsci bosanskoj te je uz glavnoga vojvodu Pavla Klešića dosta pomogao, da je Dalmacija u sredini 1390. godine priznala gospodstvo bosanskoga kralja. Rad njegov morao je u to doba biti nješto veći, jer je Vlatko Vuković otišao na Kosovo polje s 20.000 junaka u pomoć srpskomu knezu Lazaru. (Da nije možda i Hrvoje bio na Kosovu polju s bosanskom vojskom?). Trogiranima je ušao osobito u volju, jer je dobio u tom gradu kuću i imao ju je još u prosincu 1392 godine.[4]). Što se Hrvoje Vukčić slabo spominje u ovo doba, nije čudo. On je uz braću Horvate, Ivana od Paližne i Vlatka Vukovića gotovo sasvim iščezavao. Neznatnost njegova potjecala je iz neiskusnosti u državnim poslovima, a i iz toga, što zemlje njegove nijesu bile dosta velike za njega i tri mu brata. Oni „dolnji kraji", koje je Karlo II. napuljski darovao knezu Hrvatinu, braći i sinovima njegovima, sastojali su se isprvice iz četiri župe: Pljeve, Vrbanje, Luke i Zemaljnika. Potomci Hrvatinovi nijesu mogli prvobitnih posjeda sačuvati za ono malo ne stotinu godina, dok je Hrvoje ponarastao. Nemirna vremena dovela su već sina Hrvatinova Pavla Hrvatinića u Završje, a i mnogobrojnost obitelji Hrvatinića

[1]) Notae Joannis Lucii, izdao Rački u „Starinama", knj. *13.* str. 248. Vidi i: Lucio, Memorie istoriche di Tragurio (Traù) str. 343.

[2]) Lucius, de regno Dalmatiae et Croatiae lib. V. c. 3. Ispor. S. Ljubić: O Hrvoji str. 76.

[3]) Zaključak vijeća trogirskoga od 4 ožujka 1389. Notae J. Lucii loc. cit. str. 248. Lucio. Memorie di Traù str. 344.

[4]) Lucio, Memorie di Traù, str. 354. God. 1392. dana 22. prosinca dadoše kuću i Ivanu Nelipiću ml. Lucio, Memor. di T. str. 359.

*

uzrokovala je, da su se imanja razdijelila. Za vlade Stjepana Tvrtka I. imao je Hrvoje župu Pljevu, koju je ocu njegovu Vukcu tada još ban Tvrtko 1366. poklonio (po ispravi u „Starinama" *21.* str. 81. i 82.). Iz kasnijega vremena saznaje se, da je imao i župu Vrbanju s gradom Kotorom, dio župe Mren s gradom Ključem njegda svojinom Vlatka Vukoslavića i sina mu Vukoslava. Župu vrbasku s gradom Vrbasom (castrum Orbaz), župu sansku s gradom Kozarcem, župu Luku (Dnoluku) i župu Glaž s gradom Glažem i Sridom pritisnuo je Hrvoje s braćom svojom istom za slabih nasljednika Stjepana Tvrtka I. Župu Luku „s obi strani Neretne", Blatnu župu, župu Broćno, župu gorsku s gradom Kruševcem, koje su sve pripadale „k Omišu i što je bilo pod Omiš za kralja Lauša", dobio je sa ženom svojom Jelenom, kćerju Ivana Nelipića starijega. [1]).

Hrvoje za kralja Stjepana Dabiše god. 1391—1395.

Poslije smrti kralja Stjepana Tvrtka I. (23. ožujka 1391.) nastadoše u Bosni u brzo sasvim nove prilike, koje bi se mogle nazvati i naglim propadanjem bosanske države. Kralj Stjepan Dabiša nasljednik „previsokago gospodina brata staršago gospodina Stefana Tvrtka" [2]) nije imao vladalačkih vrlina brata svoga. Prva godina njegove vlade pokaza se lijepo, sve je teklo kao i za brata mu predšasnika. Sve zemlje i posjede, koje je naslijedio i zadobio Stjepan Tvrtko I., zadržao je i on ovo prvo vrijeme svoje vlade. U stranom svijetu bio je još jako ugledan. Mletačka republika misleći se dobrim prijateljstvom okoristiti imenova ga 1. lipnja 1391. svojim građaninom [3]), a vijeće dubrovačko časti ga poslanstvom i „s počtenimi i mnogocinnimi dari i častmi". (Riječi Stjepana Dabiše u ispravi od 17. srpnja 1392. u Miklošića, o. c. str. 221.). Stjepan Dabiša nije znao te zgodne prilike upotrebiti, a još manje neprilikama odoljeti, koje se počeše na njegovo kraljevstvo spremati sa svih strana. Uza sve veću moć Turaka i budimskoga dvora bilo je najgore, što se počeo javljati kralj Vladislav Napuljac. Zadobivši ovaj u papi Bonifaciju IX. najboljega prijatelja bude za kralja napuljskoga 3. veljače 1390. potvrđen, a tri mjeseca poslije toga okrunjen. [4]). Odahnuvši tako poče raditi za sebe u Ugarskoj, a osobito u hrvatskim zemljama. Dok su se za Stjepana Tvrtka nad hrvatskim četama vijorile za-

[1]) O ovim župama ispor. Stojan Novaković, Srpske oblasti X. i XII. vijeka (Glasnik srp. uč. druš. *48.*) I. F. Jukić, Zemljopis i poviestnica Bosne I. str. 22—30. i 46—48. Klaić, o. c. str. 20—22. O Jeleni vidi u Ljubića „O Hrvoji" o. c. str. 74. „O Omišu" u Miklošića, Mon. serb. str. 385. i 386.

[2]) Vidi u M. Pucića, Spomenici srpski, knjiga II. str. 39. Ispor. Rački, Pokret (Rad *3.* str. 113.).

[3]) S. Ljubić, Monumenta Slav. merid. *4.* str. 201.

[4]) Kardinal Angelo Acciaioli okrunio je Vladislava u Gaëti 11. svibnja 1390. Ispor. Rački, Pokret (Rad *3.* str. 117.)

stave bosanskoga kralja u tolikom broju, da su se pored njih Vladislavljeve sasvim gubile, stane mladi Napuljac dijeliti časti i posjede mnogim velikašima i u samoj Bosni hoteći tako za sebe najodličnije pridobiti. Uz vječno odanoga napuljskomu dvoru bana Ivaniša Horvata, kojega imenova svojim glavnim namjesnikom u Ugarskoj i u hrvatskim zemljama, darivao je i druge [1]), pa nije zaboravio ni braće Vukčića već njegovu ocu odanih. U pismu spomenutom od 17. lipnja 1391. podijeli radi usluga iskazanih ocu mu i njemu samomu: „magnificis viris Hervoye vayvode Bozinensi et Vulco bano fratribus banatum regnorum nostrorum Dalmatie et Croatie cum terris, villis, castris, oppidis, iuribus... ad dictum banatum spectantibus". [2]).

Imenovanjem svojim za bana Hrvatske i Dalmacije nije se Hrvoje poslužio uza svu iskazanu počast i dar bratu mu Dragiši iskazani. [3]). Moćno vladanje Stjepana Tvrtka I. kao da je punilo bosanske velikaše poštovanjem i prema njegovu nasljedniku. Kralj Stjepan Dabiša svršuje do duše državne važne poslove uz svjedočanstvo i potvrdu svojih velmoža (čega mu brat predšasnik nije činio, osobito u zadnje vrijeme svoga kraljevanja, kada mu je moć narasla). Ali se bosanski velikaši počeše istom dizati; oni još nijesu potrebe državne stavljali pod svoje lične želje. O tom govori najbolje odnošaj Hrvojev prema Stjepanu Dabiši.

Nije Hrvoje radio ni protiv Vladislava. Ne spominje se baš ni jedan put, da bi se on upleo u stvari, koje bi mogle Vladislavu škoditi i odmoći mu u nastojanju, da se dobavi Ugarske i hrvatskih zemalja. Odanost njegova prema Napuljcu bila je velika, ali vjernost prema kralju Stjepanu Dabiši još veća, a najveće su bile pošljedice, koje su radi toga Hrvojevo ime stizale. Strani pisci osobito ne htjedoše pravo uzeti ovu odanost prema kralju tuđincu i vjernost prema Stjepanu Dabiši, već osudiše Hrvoja, kao čovjeka, koji se u svoju korist služio i Vladislavom i kraljem bosanskim i njegovim nasljednicima, a na pošljetku i Sigismundom Luksemburgovcem. Zaboravljalo se uzeti na um vrijeme, u kojem je Hrvoje živio i običaje, koji su tada bili ne samo u Bosni, nego i u ostaloj Europi između velikaša i kralja. I na samu vjeru patarensku odbijaju njeki nestalnost Hrvojeva značaja. Ako se u mnogomu činila nepravda tomu hrvatskomu velikašu, to je ovo osuđivanje radi vjere svakako najveća nepravda. Hrvoje nije bio svojoj vjeri fanatički odan, kako će se vidjeti iz cijeloga njegova djelovanja, pak ako je i bio pataren, ipak je zaostajao u nevjeri, rastrošnosti, sebičnosti i krvoločnosti

[1]) Darovnice prepisao je iz kralj. napuljskoga arkiva Rački i izdao u „Arkivu za povj. jugosl.", 7. str. 28. dd.

[2]) Monum. Hung. histor. Acta extera III. str. 698—700. Isto u Arkivu za povj. jugosl. 7. str. 32—34.

[3]) Arkiv za povj. jugosl. 7. str. 34. i 35. Dana 17. srpnja 1391. u Gaëti poklonio je Vladislav Dragiši zaseoke Sridu i Zabić.

ne samo za suvremenim velikašima u Ugarskoj, Hrvatskoj, Bosni i drugdje, nego su ga u istim svojstvima daleko prestizali i sami vladari Sigismund, Vladislav i drugi.

Cijeli rad Hrvojev bit će samo tada jasan, ako se ne zaborave prilike, u kojima je živio i ako se promisle odnošaji Bosne prema Ugarskoj i Hrvatskoj s jedne strane, a navike bosanskih velmoža s druge strane. U Bosni je bio kralj Stjepan Tvrtko I. jedini vladar u onom smislu, u kojem se ta riječ uzima, i to istom pod konac svoga vladanja. Za mlađih godina Stjepana Tvrtka I., za njegovih predšasnika i našljednika vladaše u Bosni gotovo kao nigdje u Europi sredoviječno zlo, rascjepkanost zemlje i pojedinih joj gospodara u mislima i u djelima. Vladar bosanski samo je nješto uzvišenija osoba od svojih velikaša. On je od prilike ono, što je starješina u hrvatskoj zadruzi: pojedini zadrugari pokoravaju se samo dotle, dok im je volja. Takvih odnošaja u Bosni, gdje je slavenska, a osobito hrvatska ljubav za slobodnim, nezavisnim životom stvorila kulminaciju oligarhijske zemlje, ne smije s uma smetati pisac bosanskih događaja. Život Hrvojev ovako uzet prema tadanjim prilikama prikazuje se sasvim drugačije, nego što hoće mnogi, a napose strani pisci; tako samo dade se razumjeti odanost njegova prema Vladislavu i vjernost prema Stjepanu Dabiši i njegovim našljednicima. On nije gori od drugih bosanskih i evropskih velmoža, a ipak nitko ne drži, da su svi ovi bili bez značaja. Naprotiv pokazuje se Hrvoje u svom djelovanju kao čovjek, koji se znao uzdići nad običaje svoga vremena, žrtvujući često svoj ugled za opće dobro hrvatskih zemalja, napose Bosne i stavljajući za njih na kocku svoj imutak i život, kao ni jedan suvremeni velikaš u Bosni.

Znajući Vladislav odanost Hrvojevu htio ga je za sebe očito pridobiti. God. 1392. dana 15. listopada podijeli Ivanišu Horvatu, Stjepanu Lackoviću i Hrvoju pismom iz Gaëte povlast, „da u njegovo ime dijele milost i oproštenje svima, koji bi se vratili u njegovu vjernost.“ [1]). Ni ovo imenovanje nije moglo skloniti Hrvoja, da iznevjeri svoga kralja; on mu ostade vjeran za cijele njegove vlade. [2]).

Godine 1392. dana 17. srpnja nađe se on uz svoga kralja, koji je tada boravio „va čestitoj vojsci u dolnjih krajih u Luščih“. Ovamo dođoše poslanici republike dubrovačke Stjepan Lukarević i Rafail Gučetić. da im kralj potvrdi „zakone i uvête i povelje“ prijašnje „gospode .. bosanske i povelju gospodina kralja Tvrtka“, od 10. travnja 1378. godine. Kada su obećali „rečeni vlastele i poklisarije grada Dubrovnika... kraljevstvu davati ot rečenago grada i općine srbski dohodak dvi tisušti perper dinari dubrovačkih vsako godište na Dmitrov dan po zakonu i uvitu, kako su davali sveto počivšemu kralju Stefanu Tvrtku“, tada im Stjepan Dabiša sve povlastice potvrdi. Među velikašima dolazi tu Hrvoje kao svjedok na prvom mjestu. (Miklošić, o. c. str. 222.). Na ostalim je ispravama Stjepana Dabiše Hrvoje prvi među velikašima od „dolnjih kraja“. (Ibid. str. 224., 225., 226., Pucić, Spomenici srpski, knjiga II. str. 40.).

[1]) Monum. Hung. hist. Acta extera III. str. 717—720.
[2]) Stjepan Lacković dobio je istu povlast kao i Ivaniš Horvat i Hrvoje, Monum. Hung. historica, Acta extera l. c. str. 720.

Stjepana Dabišu dotjerala je u donje kraje velika briga. Još u početku 1392. godine počeše pucati sveze među bosanskim dvorom i hrvatskim boriocima s braćom Ivanišem i Pavlom Horvatom na čelu. Bana Ivana od Paližne nije više bilo, da zagovara pokroviteljstvo Bosne; on je umr-o od ratnih napora 16. veljače 1391. godine. Sahranjen je u istoj zemlji, koju je toliko puta kvasio krvlju svojom i svojih vitezova. Ivaniš Horvat imajući pred očima samo jednu svrhu, da zbaci s prijestolja kćer Ludovika I. Mariju i supruga joj Sigismunda, a ne nadajući se dovoljnoj pomoći od slaboga Stjepana Dabiše poče opet gledati na napuljski dvor. Čim nastade razdor među hrvatskim boriocima i bosanskim dvorom, stade odmah slabiti vlast Stjepana Dabiše u dalmatinskim gradovima. Trogir se prvi poče kolebati ne znajući, koga da kraljem priznaje. Po zaključcima trogirskoga vijeća, gdje se na čelu navodi kralj, biskup i rektor grada, dolazi u siječnju 1392. „vacante regno“, u mjesecu lipnju „rege Sigismundo“, a godinu dana poslije (1393.) opet „vacante regno“. (Notae Joannis Lucii o. c. str. 249. Lucio, Memorie di Trau str. 355.). U drugim gradovima po Dalmaciji također nije bilo mnogo bolje. Skoro se dogodi isto i sa Šibenikom, a na pošljetku i sa Spljetom. Da bi svoju vlast održao, pošalje Stjepan Dabiša jaku vojsku pod banom Vukom Vukčićem Hrvojevim bratom kroz Dalmaciju u južnu Hrvatsku. „Dana 7. veljače (1392.) prispije glavom ban Vuk s vojskom svojom u Karin, a 12. istoga mjeseca dođe vijest u Zadar, da je rečeni ban uhvatio priora grada Vrane Nikolu od Paližne i brata njegova Ivana od Paližne kneza ostrovičkoga, hoteći imati gradove Vranu i Ostrovicu“. [1]). Isti ban Vuk radio je i dalje protiv pristaša kralja Vladislava.

Hrvoje Vukčić držao se za ovih razmirica na strani. Rad njegov u ovo doba nema stalnoga cilja. Svoga kralja nije ostaviti mogao, a Vladislavu nije pomagati htio. Napuljac je upravo najviše učinio, da je Hrvoje ostao hladan prema dvostrukom imenovanju i odlikovanju. Dopisivanje Vladislava s turskim carem Bajazitom (Mon. Hung. hist. acta ext. III. str. 720.—722.) odbijalo je Hrvoja od pristaša napuljske stranke, i to s tim više, što su Turci ove godine pored svega prijateljstva s

[1]) Paulus de Paulo, Memoriale str. 426. Ispor. Klaić, o. c. str. 201., Rački, Rad 3. str. 128.

Napuljem provalili u Bosnu.[1]). Ako se i ne može tvrditi, da su Turci udarili na Bosnu po nagovoru Vladislava, ne bi li tako zabavili Stjepana Dabišu, dok bi Vladisavljeva stranka lakše radila u Dalmaciji, ali je kralj bosanski za cijelo sa Sigismundovom pomoći Turke sretno prognao, i to je pored držanja Vladislavljevaca bio prvi uzrok, te se Bosna podvrgla pod pokroviteljstvo budimskoga dvora. Već godinu dana poslije (1393.) pade Bosna pod zavisnost Ugarske. Ugovorom u Đakovu u mjesecu srpnju bude Stjepan Dabiša priznat od Sigismunda za zakonitoga vladara Bosne i imenovan velikim županom šimeđske županije, ali je ugovoreno, da ga imade na prijestolju naslijediti Sigismund. Neprilike, kojima nije mogao odoljeti bosanski kralj, dovedoše njegovo kraljevstvo dvije godine poslije smrti Stjepana Tvrtka I. u stari odnošaj prema Ugarskoj, protiv kojega je bilo toliko borbe. (Rački, Rad *3*. str. 136—140.).

U takvim okolnostima pokaza se Hrvoje u pravom svjetlu. Samo ovaj put nije bio uz svoga kralja, da potvrdi njegov čin; nije bio pače ni u Bosni, nego u Dalmaciji, u Lučanima kod Sinja. Ipak je ugovor učinjen u Đakovu na stravu napuljske stranke povukao za sobom i bosanske velikaše. Jedan od njih, Vukmir Semković priznade uvjete đakovačkoga ugovora odmah za dogovaranja Stjepana Dabiše s kraljem Sigismundom. Pismo Sigismundovo izdano u Đakovu 19. srpnja 1393. spominje zadanu vjernost spomenutoga velikaša i braće njegove (Stjepana i Tvrtka) i sinova.[2]). Za cijelo su i druge znatnije bosanske velmože isto učinile. Hrvoje Vukčić izdade u istom poslu istom 23. kolovoza pismo, kojim se zavjeri kralju ugarsko-hrvatskomu. „Mi Hrvoje, piše on, vojvoda donjih krajeva Bosne, dajemo na znanje svakomu, komu se pristoji, da mi ovim listom, imajući pouzdanje iskrene privrženosti i vjernosti prema prejasnim vladarima i gospodarima gospodinu Sigismundu božjom milosti kralju i gospođi Mariji kraljici Ugarske, Dalmacije i Hrvatske ... hotimice i znajući obećavamo njima odsele svaku vjernost, dužnu pokornost i poštovanje protiv bilo kojih knezova, velikaša i drugih ljudi, kojega mu drago staleža, stepena, zvanja, dostojanstva, časti i preimućtva izuzevši jedinoga slavnoga vladara gospodina Stjepana Dabišu, kralja bosanskoga, kojemu želimo vjerno služiti, dok živimo, osim ako bi isti gospodin kralj bosanski ustao, što Bog ne daj, protiv rečenoga gospodina kralja i gospođe kraljice Ugarske; onda smo dužni odustati od službe gospodina kralja (bosanskoga), i nikako ne obraćati naših sila ma kojim načinom protiv istih gospodina kralja i kraljice Ugarske. Poslije smrti pak istoga gospodina Stjepana Dabiše kralja bosanskoga ne ćemo, dok živimo,

[1]) O tom ima isprava na latinski prevedena: Krčelić, notitiae praeliminares str. 547. i 548.; Rački o. c. str. 128.

[2]) Pismo Sigismundovo donosi Lucije, de regno Dalmat. et Croat. lib. V. c. 4. pogrješno ga stavljajući u 1394. godinu. Vidi: Rački, Rad *3*. str. 138.

nikomu drugomu služiti osim pomenutomu kralju i kraljici Ugarske; njihove ćemo zapovijedi, koliko možemo, uvijek neumorno, slobodno i uspješno vršiti, vjerno im uvijek služeći, i od sada na dalje posvetit ćemo se mi i naši potomci i našljednici njihovim željama i nalozima te čvrsto potvrđujemo i prisegom prave vjere, krepošću ovoga lista, na kojem je naš obični pečat pritisnut, obećavamo, da ćemo, koliko možemo, uvijek i vjerno nastojati oko njihove koristi i umnoženja i uzvišenja njihove časti. Dano u gradu Lučanima 23. kolovoza ljeta gospodnjega 1393.“ [1]).

Nješto neprilike, a nješto slabost Stjepana Dabiše dovedoše Bosnu u ovako tužan položaj. Velikaši bosanski ne znadoše, kamo bi, pa skučiše svoje ponosne glave teško podnoseći veliko poniženje svoje domovine. Najgore je moralo biti vojvodi Hrvoju, jer je on mrzio na lakoumnost budimskoga dvora, radi koje su hrvatske zemlje stradale. Moglo bi se reći, da je Hrvojev ovaj čin učinjen iz lakoumnosti, a još više iz nestalnosti značaja. Ako se uzmu na um one zgode, koje smo spomenuli sa strane napuljske i turske, ostaje Hrvojev značaj čist. Sam ban Ivaniš videći, kamo je nesporazumak doveo, nađe se dva mjeseca poslije đakovačkoga ugovora uza Stjepana Dabišu. Ovaj zakleti protivnik Sigismundov nije bio jamačno od obijesti došao na bosanski dvor. Smrt kraljice Jelisave i vječna borba protiv ugarsko-hrvatskoga kralja, pa smrt Nikole Gorjanskoga u jednu ruku, a u drugu ubistvo Karla Dračkoga i pali prijatelji i brat Ivanišev Vladislav u osvetnom ratu: sve je to rastavljalo ovoga velikaša od Sigismunda i od njegovih privrženika i prijatelja. Ipak 29. rujna 1393. izdaje Stjepan Dabiša pismo „u svjedočbstvo naših vlastel bana Ivaniša, vojevode Hrvoja“ i još njekojih. (Pucić. Spomenici srpski II. str. 40. O tom ispor. Rački, Rad *3*. str. 144).

Jedina utjeha bila je Hrvoju, što ga je mletačka republika 13. srpnja 1393. godine imenovala svojim građaninom, zajedno s bratom mu Vukom (Ljubić, Monum. Slavor. merid. IV. str. 309. i 310.). Tim odlikovanjem možda je republika htjela popraviti, što se nije odazvala na dva poziva Ivaniša Horvata Hrvojeva istomišljenika, da učini s njim savez protiv kralja Sigismunda Mudro mletačko vijeće odgovori najprije (27. lipnja 1393.) „da je cijeli svijet danas u velikom gibanju“, a Mleci da su „prijatelji gospodina kralja Sigismunda i ujedno gospodina Vencislava“ (Vladislava). (Ibid. str. 307.). Tri dana poslije odgovori poslaniku bana Ivaniša, da se njegov gospodar ne uvrijedi, „ako mu radi njekojih opravdanih i razložnih uzroka za sada ne dadu nikakoga odgovora“. (Ibid. str. 308. i 309.).

[1]) Prijevod ovaj načinio je Rački, Rad *3*. str. 137. i 138. Ispravu Hrvojevu po originalu u c. bečkom arkivu donosi Fejér, Cod. dipl. X. 2. str. 158. i 159. Netočni prijepis Fejérov ispravio je Rački l. c.

U vrijeme nadošlih događaja za kraljevanja Stjepana Dabiše držao se Hrvoje još uvijek na strani. Koliko je radio, da se Bosna od pokroviteljstva budimskoga dvora otkine, ne može se reći Samo je to poznato, da ga pri nesretnoj podsadi grada Dobora nije bilo.[1]). Isto tako nije pošao u pomoć svomu bratu banu Vuku Vukčiću kada je ovaj kod Knina poslije doborskoga poraza mejdan izgubio.[2]). Kralj Vladislav bio je opet kriv, da je Hrvoje nestalan ostajao i da nije stupio s cijelom svojom moći uz njegovu stranku protiv Sigismunda. S Turcima, koji su Bosni prijetili i u nju se zaletavali,[3]) živio je Vladislav i ove godine u prijateljstvu. Mislio je i kćerju cara Bajazita oženiti se, te je radi toga išao turski poslanik u Napulj. (Monumenta Hung. historica, Acta extera III. str. 742. i 743.). Za takvim kraljem nije ga duša mogla zanositi, a osim toga odbijalo ga je i to, što je Vladislav dijelio samo časti i posjede, mjesto da je slao pomoći, bez koje se nije mogla boriti stranka napuljska protiv cijele sile Ugarske i Hrvatske.

Hrvoje se spominje istom godinu dana poslije ovih događaja. Na dan 26 travnja 1395. boravio je u Sutjesci i potvrdio kao velikaš ispravu Stjepana Dabiše, kojom je darovao „vsepočtenomu dêtetevê kćerê Stanê . . . selo gospodsko u hlьmsci zemlji, u ime Velijake s vsemi pravêmi kotari i mejami. (Miklošić, o. c. str. 224. i 225.). Iste godine 17. svibnja opet je Hrvoje, i to zadnji put „svjedok i ručnik“ kralju svomu bosanskomu. Taj dan darovao je Stjepan Dabiša „županu Vlьkmiru i njegovima bratoma Tvrtku i Stipanu za selo Jelšenicu . . . za njih službu i viru . . . najliše u turačkih bojih . . . selo Kolo na Dlьmni“. (Ibid. str. 226. i 227.). Za ono njekoliko mjeseci do smrti Stjepana Dabiše (7. rujna 1395.)[4]) više se Hrvoje ne spominje.

Rad Hrvojev kao i Stjepana Dabiše nema od g. 1391—1395. stalnoga cilja. Oni su se nalazili u vječnoj trzavici pred opasnošću od Turaka i od budimskoga dvora, a isto tako od neiskrenih i nejasnih namjera Vladislava Napuljca. Držanje Hrvojevo više je razumljivo, a manje čudnovato i neopravdano nego li Stjepana Dabiše, a po gotovu kralja Vladislava, koji hoće osvojiti Ugarsku i hrvatske zemlje, a ipak je saveznik Turaka, neprijatelja tih zemalja!

[1]) Rački, o. c. Rad 3. str. 150—154. Klaić, o. c. str. 205. i 206.

[2]) U ispravi kralja Sigismunda, koju je dao 1408. god. Gorjanskima, pripovijeda se o tom boju. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X. vol. 4. str. 660—678. O istom Rački, o. c. 3. str. 154—156.

[3]) Sudeći po ispravi od 17. svibnja 1395., koju je dao Stjepan Dabiša županu Vukmiru. Miklošić, o. c. str. 226. i 227.

[4]) „Die VII. Sept. 1395. rex Dabissa decessit in Sutesca“, Pucić, o. c. I. Prim. str. I.

II.

Hrvoje za kraljice Jelene god. 1395—1398.

Odnošaji Hrvojevi prema bosanskom dvoru sasvim se promijeniše, kada na prijestolje bosansko zasjede udovica Stjepana Dabiše, Jelena, zvana i Gruba.[1]). Dok je već njezin pokojni muž osobito u zadnje vrijeme svoga kraljevanja važne državne poslove svršivao „imavše svêt . . . s vlasteli i velmožami kraljevstva“ (Miklošić, o. c. str. 221.), to su se sada velikaši pod ženskom upravom opet podigli i osilili, kao i njekada za predšasnika Stjepana Tvrtka I., a i za samoga toga vladara, kada je bio mlad i imao naslov bana (za kralja se okrunio 1376. godine). Kraljica Jelena odgajajući svoga maloljetnoga sina Stjepana Ostoju[2]) upravo je samo kraljevski naslov imala, a vladu je držao u rukama Hrvoje Vukčić. On je bio do duše samo član kraljevskoga vijeća, kojemu su uz druge najodličnije bosanske velikaše pripadali knez Pavao Radinović, sin Radina Jablanića i vojvoda Sandalj Hranić kasnije rođak Hrvojev, po sinovici Katarini, kćeri bana Vuka Vukčića. Hrvoje previsi skoro sve svoje državne drugove u kraljevskom vijeću, koje je odlučivalo o svemu, što se Bosne ticalo. Vojvodu Sandalja Hranića prevaziđe tim, što taj još ne bješe upućen u velike državne poslove, a Pavao Radinović imao je od dvora predaleko svoje posjede.[3]). Ostali velikaši bosanski zaostajali su daleko za Hrvojem po moći i po sposobnostima.

Ostavši sam davao je on kod svake prigode kraljici savjete, koji su bili isto što i zapovijedi. Život Bosne od sada je tijesno skopčan s njegovim imenom, a svaka zgoda u državnom životu bosanskoga kraljevstva ima se pripisati Hrvoju. Prvi čin njegov u ovom novom položaju pada u 1396. godinu. Poslije Duhova te godine izda on zapovijed, kao pravi vladar, Vuku knezu od Sane[4]), da dozvoli trgovcima slobodno trgovati u sanskoj župi.[5]). Hrvojev ugled ponarastao je i u vanjskom svijetu. Strane vlasti, ako su htjele, da im budu želje primljene na bosanskom dvoru i kod bosanskih velikaša, nijesu smjele zaboraviti Hrvoja. Sam kralj Sigismund obrati se na molbu dubrovačke republike na Hrvoja, da poradi, kako bi dobila Primorje ili Konavlje.[6]). Vruće

[1]) Na jednom grobnom kamenu od g. 1404. čita se: „va ime oca i sina i svetoga duha amin: se leži Vignj Milošević. Služi banu Stipanu i kralju Tvrtku i kralju Dabiši i kraljici Grubi i kralju Ostoji“. Tako Klaić, o. c. str. 208. (Vjesnik hrvatskog arkeološkog družtva III. 98.)

[2]) Kraljevi bosanski uzimahu ime „Stjepan“ iz političkih razloga, kao našljednici jednoga dijela propale Srbije.

[3]) Pavao Radinović živio je kao dijete na dvoru Stjepana Tvrtka I., Pucić, o. c. I. str. 33. i 60. Vidi i Klaić, o. c. str. 213. i 214.

[4]) Ovaj knez Vuk od Sane možda je Hrvojev brat ban Vuk Vukčić.

[5]) Fejér, Cod. dipl. X. 2. str. 406. i 407.

[6]) Tako pripovijeda Pucić, o. c. str. VII. po Džonu Restiću Cron. die Ragusa.

želje Dubrovčana nije htio Hrvoje ispuniti uza sve zagovaranje Sigismundovo. Osnove njegove išle su za tim, da Bosna ojača, a ne da još izgubi onako važan kraj, koji je poslije gubitka Dalmacije jedini otvorao put k jadranskom moru. Gledao je ipak, da uzdrži dobro prijateljstvo među Bosnom i Dubrovčanima. Kada je jedina slavenska država s republikanskim ustavom radi nećanja bosanskoga dvora u pitanju Primorja i Konavlja, uskratila Bosni dužni danak i nije htjela poslati poslanika na potvrdu povlastica [1]), tada je Hrvojevim nastojanjem nesporazumak uklonjen. Godinu dana vukla se ova stvar o potvrdi povlastica s jedne strane, a s druge strane o dohotku. Istom 27. prosinca 1396. odredi dubrovačko vijeće, da će poslati poslanika, koji će „za dohodak reći i uvêtovati, da se daje s vsakim počtenjem i zakonom kraljevstvu". Ujedno da će poslanici donijeti „zapise i uvjete" učinjene „s prvom gospodom . . . svetopočivšim kraljem Tvrtkom i po tom s previsokim gospodinom kraljem Dabišom", da kraljica jedne i druge „potvrdi i ukrêpi". (Pucić o. c. I. str. I.).

Zatezanjem svojim isplatiti dohodak mislili su Dubrovčani skloniti prije bosanski dvor, da im odstupi Primorje ili Konavlje. Za sada su se morali odreći te nade, a dohodak platiti. Samo im je pošlo za rukom, da je kraljica Jelena 13. svibnja 1397. učinila „da ne bude carine ni jedne prêd Stonom na Maslini na Slanom odsele i do vijeka".[2]). Ovaj dar iskazala im je kraljica ne samo s dozvolom svoga velikaškoga vijeća. nego upravo po njihovu „savjetu". Kraljica Jelena to drugim riječima sama potvrđuje, kada spominje u ispravi izdanoj o istoj stvari, da je taj dar učinila „savetom sa blagodarovanemi velmožami . . . s vojevodom Hrvojem i sa knezom Pavlom (Radinovićem) i s vojevodom Sandaljem i s tepčijom Batalom i s inemi mnogimi vlasteli i vlasteličići".

Drugi uzrok, što su se Dubrovčani nećali dati dužni dohodak, bio je taj, što su mislili, da se ne moraju odazvati pozivu dvora, u kojem je gospodovala slaba ženska glava i njezini velikaši, kojih su vojvodstva i kneževstva po moći i ugledu daleko zaostajala za bogatom i dobro uređenom republikom. Nego ovake misli mogle su vladati u Dubrovniku samo kratko vrijeme, dok se nije Bosna i njezin glavni velmoža Hrvoje, poslije smrti Stjepana Dabiše, umio snaći u svom novom položaju. Bosansko kraljevstvo već u drugoj godini Jelenina kraljevanja nije više bilo slabo. Prilike, u kojima se Bosna sada nalazila, karakteriziraju, osim spremnosti dubrovačke, da dadu dohodak, najbolje same riječi kraljičine u jednom pismu na republiku dubrovačku od

[1]) Poslanstvo je bilo određeno 22. prosinca 1395, ali nije pošlo. Pucić, o. c. Prim. str. I.

[2]) Miklošić, o. c. str. 230. O tom govori i P Matković: Prilozi k trgovačko-političkoj historiji republike dubrovačke (Rad 7. str. 214.)

22. svibnja 1397., gdje piše, da je „kraljevstvo dobrê i zdravo i u dobrê stanji". (Pucić, o. c. II. str. 40. i 41).

Ovake odnošaje mirnoga života znao je Hrvoje pribaviti što svojom državničkom okretnošću i mudrošću, što zgodnim prilikama. U poslu s gradom Kotorom pokazao se također kao pravi državnik. Ovaj grad daleko od Bosne i njezine zaštite nakanio se podvrći vlasti mletačkoj. Bojeći se republika, radi raznih razloga, neprijateljstva s Hrvojem i bosanskim dvorom, odbije ponudu Kotorana 14. siječnja 1396. (Ljubić, Monum. IV. str. 353.), pak opet iznovice poslije sedam dana (Ibid., str. 355. i 356.). Sve što je učinila, bilo je, da je poslanika grada Kotora prevezla besplatno kući iz Mletaka. Da pokaže, kolika je prijateljica Bosni i Hrvoju, imenuje ona Sandalja Hranića 22. srpnja 1396. svojim građaninom. (Ibid. str. 378. i 379.).

Zgodne prilike za mir i procvat Bosne pružilo je najviše držanje kralja Sigismunda, koji nije imao kada misliti na to, da osvoji prijestolje bosansko, koje mu je pripadalo po ugovoru đakovačkom od 1393 godine. Kraljica Marija bila je 17. svibnja 1395. umrla, a to je bio uzrok novim nemirima u Ugarskoj i u Hrvatskoj. Odmah poslije njezine smrti pojavi se u Ugarskoj stranka za pobožnu i lijepu Hedvigu, mlađu kćer Ludovika I. udatu za Vladislava Jagela, kralja poljačkoga. Sigismund je imao zahvaliti Ivanu od Kaniže arcibiskupu ostrogonskomu i još njekojim vjernima, da nijesu čete poljačke u Ugarsku provalile i pobunile iz nova cijelo mu kraljevstvo, koje je i onako malo ne uvijek uznemireno i pobunjeno protiv njega bilo. Ivan od Kaniže dade pritisnuti slovačke krajeve oko Košica (Kaschau) s jakom vojskom te prepriječi Poljacima prijelaz preko Karpata. [1]). Mučile su Sigismunda i druge brige, osobito radi Turaka, koji su postajali sve silniji i sve češće udarali na južne krajeve kraljevstva. Spremao se dugo, da ih s velikom vojskom napadne i sasvim uništi, te je u tu svrhu činio saveze s carem grčkim u Carigradu (u siječnju 1396.) i tražio pomoći, osobito u Veneciji. Poslije mnogoga spremanja i velikih nada i hvastanja bude vojska kraljeva kod Nikopolja strašno poražena i rasuta. Za samoga Sigismunda nije se dugo znalo, da li živi ili je gdje zaglavio, dok se nije 21. prosinca 1396. iskrcao putujući kraj Albanije u dubrovačku luku. [2]). Tako je ostao na životu zadnji muški potomak

[1]) Ispravu Sigismundovu izdanu 1401. god. Ivanu od Kaniže za učinjene zasluge u spomenutoj prilici donosi Fejér, o. c. X. 4. str. 48—63. Istu ispravu donosi i St. Catona, Historia critica regum Hungariae IV. ord. XI. str. 385. G. Pray, Historia regum Hungariae, pars II. str. 167.

[2]) Sam Sigismund opisuje ovu vojnu u više isprava, tako među drugima u spomenutoj, koju je izdao Ivanu od Kaniže, pak u ispravi izdanoj 23. trav., 1401. Blašku bratu pokoj. Nikole i sinovima Andrije Marinova Trogirca, Fejér, X. 4. str. 63—65. Ovaj put je kralj Sigismund boravio u Dubrovniku od 21—30. prosinca. Odovud je otišao preko Spljeta u Knin, gdje se u siječnju 1397. nalazio. Dubrovčani su opravili za njegovo putovanje u Spljet dva broda, kojima

luksemburžke kuće, da i dalje još dugo muti ne samo po Ugarskoj i hrvatskim zemljama, nego i drugdje po Evropi.

Ugled i moć, koju je Hrvoje pribavio sebi, i mir, koji je znao očuvati Bosni, pokazuju najbolje, da je on bio čovjek pretežno miroljubiv, ako se i nije bojao rata. Osim toga od velike je važnosti, što nije dobio za kraljevanja Jelenina ni jednoga posjeda. Ne tražeći uzdarja za svoj trud i vjernost prema kraljici i njezinu sinu upravljao je poslovima bosanskim, kako je mislio, da će najbolje biti. Kako je u ovoj godini kraljevina Bosna stajala, vidjelo se je u ratu, koji je nastao s ugarsko-hrvatskim kraljem.

Vraćajući se Sigismund iz boja nikopoljskoga preko Dalmacije poče već tada tražiti ubojice kraljice Jelisave. Gnjeva svoga radi nikopoljskoga poraza nije ipak iskalio, jer su građani po Dalmaciji umjeli čuvati svoje glave. Istom u Hrvatskoj pruži mu se prilika, da izvrši svoje okrutne želje. Tu se Stjepan Lacković digao protiv budimskoga dvora, a uz njega pristade priličan broj hrvatskih velikaša. Da bi tobože Lackovića umirio, sazove Sigismund sabor u Križevce. Ustaše dođoše na sabor, i tu Stjepan Lacković plati glavom svoje pouzdanje u kraljevski salvum conductum. [1]). Smrt zadnjega kolovođe stranke napuljske u Hrvatskoj potrese silno sve velikaše. Njekoji od njih prividno se s udesom pomirišu, da i dalje nad njima vlada rasipni Sigismund, ali je bilo i takvih, koji su ostavili za uvijek svoju domovinu pobjegavši u Bosnu. Hrvoje im dâ sigurno zaklonište. [2]). Ovim činom pokaza Hrvoje jasno, da je protivnik budimskoga dvora. Pa da je bilo samo to! S pomoću pribjeglih velikaša potpirivao je on nezadovoljstvo po Hrvatskoj, koje je tinjalo kao žar pod pepelom. Trebalo je samo da se nađe dobar i žestok čelovođa, pa da ispod pepela bukne oganj, koji bi obuzeo cijelu Ugarsku i Hrvatsku! Djelovanje Hrvojevo napredovalo je sporo. Za sada učini, da je Sigismund zvao uzalud Hrvate na sabor u Temišvar, urečen na dan 29. rujna 1397. godine. Sigismund se zabrine radi toga, što se Hrvati nijesu pozivu odazvali, pak da popravi svoj okrutni postupak na „krvavom saboru“ u Križevcima, sazove sabor za dan 23. studenoga iste godine u Senj. Preko svakoga očekivanja nije se sabor ni ovaj put obdržavati mogao. Dobro je uviđao

je upravljao Marin Bunić. Troškovi republike za različne počasti i usluge učinjene kralju iznosili su 15.000 dukata. Za to im se on zakleo, da će ih uvijek štititi i dozvolio, da rektor republike nosi mač, krunu i upotrebljava crveni pečat kao kraljevi. Li annali della nobillissima republica di Ragusa str. 50. i 51., 241. i 242. Monum. Slav. mer. *14.*

[1]) Paulus de Paulo spominje u kratko smrt Stj. Lackovića (Memoriale str. 429.). Ispor. Rački, Pokret (Rad *4.* str. 19—21.).

[2]) Kako je Stjepan, zvani Vrag sin Stjepana Prodanića namjeravao Sigismunda poslije krvavoga sabora u Križevcima uloviti na putu u Ugarsku i kako je poslije neuspjele navale pobjegao u Bosnu, o tom govori sam Sigismund u jednoj ispravi u Fejéra Cod. dipl. X. 2. str. 557—563.

kralj, da je za njega stanje u Hrvatskoj vrlo opasno, a ni u Dalmaciji da nije mnogo bolje, jer ni vjerni mu dalmatinski gradovi, ako ih je i pozvao u Senj, ne poslaše ipak onamo svojih zastupnika. [1]). Tišina je i sada vladala u hrvatskim banovinama, podržavana nješto od Gorjanskih, Celjskih i drugih velikaša, odanih budimskomu dvoru, a još više polaganim radom Hrvojevim. Cijelo njegovo djelovanje u ovo doba odaje njeku neodlučnost. Uzrok tomu morao je biti u slabom pouzdavanju u velikaše bosanske i u rascjepkanosti snage njegove. Braća mu Vuk, Dragiša i Vojislav trgali su svaki sebi od posjeda porodice Vukčićeve u donjim krajevima.

Bojao se kralj Sigismund one tišine, koja je u banovinama vladala. Već njekoliko puta događalo se isto, prije nego bi planuo veliki otpor hrvatskih velikaša. Za desetak godina svoje vlade upoznao je Sigismund ćud svojih nezadovoljenih podanika, pa je samo čekao, dok sazna glavnoga krivca novoj svojoj nesreći, da na njega udari s cijelom svojom moću i okrutnošću. Krivca svemu tomu brzo nađe: Hrvoje Vukčić bio je onaj, koji je uznemirio sve njegove podanike u Bosni, pače i vjerne mu pristaše u Dalmaciji i u Hrvatskoj.

Već na početku 1398. godine poče se Sigismund spremati. [2]). Sreća je bila za cijelo kraljevstvo bosansko, a osobito za Hrvoja, kojemu je bio udarac namijenjen, što je kralj Sigismund svoje namjere vrlo sporo izvodio. Novaca nije mu bilo dosta nikada, kao ni njegovu djedu Ivanu kralju češkomu. Rata voditi bez novaca nije mogao, pa je prodavao gradove i tražio novčane pomoći, od kud se nadao i ne nadao dobiti.

Hrvoje za prvoga kraljevanja Stjepana Ostoje g. 1398—1404.

Na početku 1398. godine, usred spremanja Sigismundova, dogodi se promjena na bosanskom prijestolju. Kraljević Stjepan Ostoja postavši punoljetan zadobi kraljevsku krunu. Hrvojevi se odnošaji tim ništa ne promijeniše prema bosanskomu dvoru. Mladi kralj imao je Hrvoju najviše da zahvali, što se njegova mati na prijestolju uzdržala i on se njega dobavio, jer i Tvrtko Tvrtković nezakoniti sin Stjepana Tvrtka I. radio je cijelo vrijeme, da se dokopa kraljevske krune.

Kakogod za kraljice Jelene, tako je bio Hrvoje i sada prvi u državi. Svaki put, kada kralj koju ispravu izdaje, dolazi i vojvoda Hrvoje na prvom mjestu. (Miklošić, o. c. str. 232., 234., 236.). Bez njega ne čini on ništa. Nego dok je za svega vladanja

[1]) Poziv Sigismundov na dalmatinske gradove za senjski sabor donosi Lucio, Memorie di Traù str. 365.

[2]) O spremanju Sigismundovu na vojnu protiv Hrvoja vidi u Račkoga, Pokret (Rad *4* str. 31.).

kraljice Jelene vladao mir, započe se rat već u prvoj godini kraljevanja Stjepana Ostoje.

Sigismund se spremao u velike Dulje vrijeme boravio je u istočnoj Slavoniji. Čas je bio u Đakovu, čas u Gorjanima, čas opet u Iloku. (Fejér, Cod. dipl. X. 2. str. 647., 572., 624., 549., 585., Rački, Rad 4. str. 29. i 31.). Pod kraj mjeseca svibnja bio je u Požezi. Odovud piše na dan sv. Trojstva „vjernim" Trogiranima javljajući im, da jamačno znadu, kako je odlučio udariti na Hrvoja, jer je taj „kao nevjernik vođen zločinstvom izdajstva zaboravio neizmjerna kraljevska dobročinstva te se nakanio stupiti u društvo nevjernika Isukrstovih, na ime Turaka, odlučio sa svom silom napasti na Bošnjake vjerne njemu i svetoj kruni: pače da radi o glavi kraljevim privrženicima ne samo u Bosni, koja je inače štit i obrana kraljevinama Dalmaciji i Hrvatskoj, nego i vjernim mu pristašama u ovim kraljevinama". Kralj im dalje zapovijeda „pošto smo mi već podigli s božjom pomoći opću vojnu u našoj kraljevini i odlučili s velikom silom za kratko vrijeme unići u kraljevinu Bosnu, da Hrvoju oružanom rukom prepriječimo drzovito izvoditi opake namjere i njegovu oholost kosom strogosti da posiječemo; nego kako radi jakosti klanaca i tvrđava treba našoj visosti množina strijelaca, da izvedemo spasonosnu ovu našu nakanu, tako vašu vjernost molimo i strogim joj kraljevskim ukazom nalažemo, da odmah čim ga pročitate, svoje strijelce, što boljih imate i što veći broj možete dobiti, našoj visosti prema Dubici pošaljete .... Javili smo u drugim našim pismima ... Ivanu sinu na ime palatina Nikole Gorjanskoga, da te strijelce ... k našemu veličanstvu dovede." [1]). Po riječima kralja Sigismunda u ovom pismu bio bi se Hrvoje upustio u dogovaranje s Turcima. Ali u tom je još manje istine nego u onim riječima, da je Hrvoje zaboravio nebrojena dobročinstva, koja mu je tobože kralj Sigismund iskazao. Prijateljstva među Turcima i Hrvojem nije moglo biti. Upravo u početku ove godine „u mjesecu siječnju provali sin Bajazitov s velikom vojskom Turaka i Slavena u Bosnu". [2]). I na drugi način nastojali su Turci da naškode bosanskomu kraljevstvu. Iste godine dođe u Dubrovnik turski poslanik, da skloni republiku, ne bi li od sad plaćala „srbski dohodak" sultanu, a ne bosanskomu kralju. Poslanik naprotiv obećavaše općini dubrovačkoj, da će imati slobodno trgovanje po svim zemljama turskoga carstva. Vijeće odbije ponudu izgovarajući se, da dohotka Bosni uskratiti ne smije, a s Turcima da ima mir. [1]).

[1]) Pismo ovo Sigismundovo Trogiranima donosi Lucije, de regno Dalmatiae et Croatiae lib. V. c. 3. Otud ga je izvadio Fejér, Cod. dipl. X 2. str. 563—565. Vidi: Rački, Pokret (Rad 4 str. 29. i 31.). Za pismom Sigismundovim poveo se Lucije, te i on piše, da je Hrvoje bio u savezu s Turcima.

[2]) „Die Jan. 1398. filius Pazaijt cum magna quantitate Turchorum et Sclavorum intravit Bossinam et fuit depredatus", Pucić, o. c. I. Prim. str. II. Ispor. Rački, Rad 4. str. 28.

Za uzdarje obeća Stjepan Ostoja pismom izdanim „na Dumnê na dvadeseti dan mjeseca novembra lêta 1398." dubrovačkim poslanicima Žunu Žurkoviću i Mihoču Rastiću (Resti) vratiti stari dug 2550 dukata „što im osta dužan ... bivši slavnoga spomenuća gospodin kralj Tvrtko" — „a tomu im svjedoci i ručnici kraljevstva ... vojevoda Hrvoje" ...[2]).

Navalu ugarsko-hrvatskoga kralja nije Hrvoje čekao skrštenih ruku. Znao je on, da treba mnogo smjelosti, da se malo kraljevstvo bosansko opre sili cijele Ugarske, uz koje su pristajali najmoćniji i najugledniji velikaši iz hrvatskih banovina: Gorjanski, Celjski i drugi. Odvažnost Hrvojeva bila je s tim veća, što je vojna bila namijenjena gotovo samo njemu i njegovim donjim krajevima. Ipak se on nije bojao ogledati sa Sigismundom, a to je batrilo i samoga Stjepana Ostoju. Tko zna, ne bi li drugačije ovaj slabić već sada pohrlio, da se skrušeno preda u pokroviteljstvo Ugarske i Hrvatske, kako je to učinio njekoliko godina kasnije!

U ljetu 1398. godine krene Sigismund s vojskom prema donjim kraljevima. Dok je jedan odio vojske prodr-o u Usoru, dođe kralj do vrbaskoga grada. Odovud krene prema zapadu k središtu Hrvojevih posjeda, ali se brzo natrag vrati. Na dan 15. listopada boravio je u mjestu Gredi u dubičkoj županiji, kojoj je tada županom bio Mirko Bubek ujedno prior grada Vrane. Ni ovdje se nije dugo zadržavao, nego krene iz dubičke županije put svoga kraljevstva. Istom što kralj otide, stiže Hrvoje s vojskom i udari na dubičku županiju te je cijelu osvoji. Sve do 1402. godine posjedovao je taj kraj, kada ga Mirko Bubek i biskup zagrebački Eberhard Alben, sudrugovi u banstvu, natrag uzeše.[3]).

Poslije neuspjeha Sigismundova poče Hrvoje raditi, da mu vrati nemilo za nedrago. Prilika mu se pruži skoro, kada je Sigismund otišao u Češku ostavivši svoje kraljevine na milost i nemilost ljubimaca dvora. Dalmacija je bila poprište Hrvojeva rada. Gradovi dalmatinski, dobro mu poznati još od vremena Stjepana Tvrtka I. i Stjepana Dabiše, bili su ognjište domaćih nemira. On se umiješa u njihove raspre nastojeći ih što više za-

[1]) Džon Rastić (Resti), Cron. di Ragusa str. 461—467. Isp. Rački, Rad 4 str. 36.

[2]) Miklošić, o. c. str. 231—233. Ovo je prva isprava kralja Stjepana Ostoje.

[3]) „Quia mox post vestre celsitudinis ex ipsa Greda recessum perdicionis filius Hervoya vayvoda cum ceteris sibi adherentibus Boznensibus comitatum de Dubicha manu violenta indebite occupans usque ad hec tempora detinere hostiliter non expavit". Tako je pisao Mirko Bubek g. 1402. kralju Sigismundu. List taj iz hrvatskoga zemalj. arkiva br. 19. 20. navodi Rački, o. c. Rad 4. str. 32.

vaditi, kako bi onda tražiti počeli pomoći od bosanskoga kralja.[1]). On je to namjeravao izvesti pod imenom Vladislava Napuljca, jer s imenom Stjepana Ostoje nije se nadao polučiti cilja. Bosanski kralj bio je slabić, lutka u rukama Hrvojevima. Za sve su to znali u Dalmaciji, pa ako i nije Vladislav bio bolji od Stjepana Ostoje, ipak su ga radije imali, jer ljudi željkuju i dive se onomu, čega ne poznaju.

Rad Hrvojev napredovao je u Dalmaciji, da nije moglo biti bolje. U Spljetu su nastale dvije stranke, koje se poklaše. Nadjačani ostaviše grad i dobiše za to ime „extrinseci", a oni u gradu ostali „intrinseci".[2]). Oni prvi pođoše u Trogir i u Šibenik, gdje nađoše ne samo dovoljno zaštite, nego i saveznike protiv svojih sugrađana u Spljetu. Trogirani i sami istom došavši do mira među sobom, pa sada pomažući „extrinsece" zavade se s „intrinsecima" te nastadoše među njima i Spljetom krvoprolića, otimačine i pustošenja. Hrvoje pristajaše sada uz jedne, sada uz druge imajući svoj cilj pred očima, da će gradove lakše pridobiti, kada u međusobnoj borbi malakšu. Zadovoljan onim, što se događalo, pusti Hrvoje Dalmaciju, te se obrati k drugim potrebama bosanskoga kraljevstva.

Hrvoje se pazio s Dubrovčanima lijepo, kao i prije, a tako je i morao činiti, jer su Turci 1399. godine opet nastojali, da pridobiju za sebe „srpski dohodak". Uspjehom se nijesu mogli ni ovaj puta pohvaliti Dubrovčani, na turske zahtjeve ne htjedoše pristati, nego se braniše od napasti na sve moguće načine dobro znajući, što bi se moglo dogoditi, da Bosni dužni danak uskrate. Na drugu ponudu turskoga poslanika, da učini republika s carem vječni mir, malo nijesu pristali. Papa Bonifacij IX. i kralj Sigismund digoše se na Dubrovčane, te do mira ne dođe. (Pucić u predgovoru „Spomenici srpski" I. str. VIII.).

Prijateljstvo s republikom podržavao je Hrvoje i njegov kralj ponajviše radi toga, što su se nadali, da će se ona odreći pokroviteljstva dvora budimskoga, pa ga izmijeniti s bosanskim. S jedne i druge strane nastadoše sada slatka ulagivanja. Bosanski kralj i Hrvoje, da omile Dubrovčanima, ugađali su im, gdje su samo mogli i mitili ih darovima. Dubrovčani opet na sve su želje Stjepana Ostoje mudro odgovarali šaljući u Bosnu svaki čas svoje poslanike, ne bi li što više povlastica izvukli.

[1]) Lucio, Memorie die Traù, str. 368. dd., Ljubić, Poviestnička iztraživanja. Rad jugosl. akad., knj. *26.*, str. 78.

[2]) Paulus de Paulo, Memoriale str. 430. i 431. Upotrebljavajući njega (Pavla Pavlovića) i zaključke vijeća trogirskoga pisao je o tom Lucije, Memorie di Traù str. 368. i 369. Njekoje podatke, po kojima je Lucije radio, izdao je Rački, to su spominjane već Notae Joannis Lucii (Starine jugosl. akad. knj. *13.* str. 211—268.). O nemirima u gradovima ispor. Lucio, Memorie die Traù str. 367.

Dragoj braći i prijateljima izdade Stjepan Ostoja 15. siječnja 1399. godine ispravu pisanu „na Usori va slavnoj našoj vojsci u Lišnici", kojom darova u nazočnosti dubrovačkih poklisara Žuna Žurkovića, Mihoča Rastića i Nikole Gučetića „voljom pače i hotinjem vlastel i velemož kraljevstva .... u baštinu i u plemenito vlastelem i vsoj općini grada Dubrovnika s milostiju i sa utvrždenjem zemlje od Kurila deri do Stona sa vsimi seli i zaseoci i s ljudmi i s vsimi mejami i pravinami i s vodami i s pašami i z drvmi i z dubravami i z grmjem i sa vsakim inim dostojanjem i sa vsimi pravimi kotari tihi zemalj i seol rečenih, a na ime sija i sija sela: najprvo Kurilo, Osalnik, Ljubač, Gromača" i t. d. (Miklošić, o. c. str. 233—235.).

Kao svjedok kraljeve darovnice dolazi vojvoda Hrvoje, dakako kao uvijek na prvom mjestu. Odaslanik njegov knez Raup Dragović pođe iz Lišnice poslije izdane darovnice isti dan (15. siječnja) zajedno sa „slugom" Stjepana Ostoje „meštrom Stjepanom" u Dubrovnik, da zatraže srpski dohodak dvije tisuće perpera i da prime prisegu od kneza i vijeća radi spomenute darovnice (Pucić, Spom. srb. II. str. 43. i 44.; Spom. srb. I. u predgovoru str. VIII.). Ne svrši se ni mjesec dana poslije toga kraljevskoga dara (na ime već 5. veljače), i kralj potvrdi u nazočnosti iste one dvojice poklisara Žuna Žurkovića i Mihoča Rastića „imavše svêt i zgovor s prêvisokom gospojom Bogom darovanom... kir Kujavom i s vlasteli i velemožami kraljevstva . . . vse i vsake povelje i zapisanije . . . i povelju gospodina kralja Tvrtka". (Miklošić o. c. str. 235—237.) To je ona od 10. travnja 1378. godine (Ibid. str. 186—190.). Ovaj put nađe se na kraljevu dvoru u Sutjesci uz Hrvoja i brat mu Vojislav (Ibid. str. 237.); on svjedoči također kralju pri ovoj listini od 5. veljače.

Zahvalni Dubrovčani imenuju već 25 veljače iste godine (1399.) kralja Stjepana Ostoju svojim građaninom davši mu ujedno u svom gradu palaču (Ibid. str. 239—241.). Nijesu oni zaboravili ni onoga, kojemu su za sve ove milosti od bosanskoga dvora iskazane imali zahvaliti; isti dan s kraljem imenovaše laskavim riječima svojim građaninom i „slavnoga i velemožnoga gospodina Hrvoja Vukčića". I njemu darovaše „za veliku njegovu čast i uzvišenje . . . polaču u plemenito i u baštinu . . . u vijeke vikoma, kako je polača prvo bila gospođe Filipe, naše vladike... i da je voljan gospodin vojevoda Hrvoje . . . rečenu polaču darovati, prodati, ostaviti za dušu, učiniti, što im bude na volju i kako im bude drago, kako sve od svojeh stvari." [1]).

Koliko je dobra republici učinio, vidi se iz laskavoga njezina pisma od 8. travnja 1400. godine: „a tvojoj milosti mnogo zahvaljujemo, jer Bog zna, mi tebe imamo u svem, koliko dušu

[1]) Miklošić, o. c. str. 237—239. Dobio je Hrvoje i „dêl zemlje .... na Novêh zemljah", što se vidi u Pucića, o. c. I. str. 171. i 172.

*

našu.“ [1]). Po drugim riječima toga pisma saznaje se, da je upravio na republiku njekoliko pisama, a saznajemo i to, da se potužio u ime kralja Stjepana Ostoje, što su Dubrovčani zaustavili i zadržali turske poslanike „i ne dali im preko mor‹ pojti“, u Napulj kralju Vladislavu. Ovdje ga prvi put nazivaju „veliki vojevoda“. Taj naslov ima Hrvoje sve do 1403. godine, a poslije te godine zovu ga „milošću božjom herceg splêtski veliki vojvoda kraljevstva bosanskoga i knez od dolnêh kraj“.[2]).

Tužba na Dubrovčane radi zadržavanih turskih poslanika, koji su išli u Napulj, ima se uzeti tako, da se on u ono doba jače pribio uz Vladislava Napuljca, čemu je uzrok svakako vojna Sigismundova na njegove donje krajeve 1398. godine. Ne može biti, da je on s Turcima bio u kakvom savezu Vladar Osmanlija svratio je bio u ovo vrijeme pažnju ponajviše na južne krajeve balkanskoga poluostrva. Hrvoju dakle nije se trebalo Turaka bojati. U Bosni je vladao on, a ne Stjepan Ostoja, pak da bez potrebe s Turcima savez čini, to bi bilo protiv junačkoga srca Hrvojeva. Još dosta dugo nema on s njima saveza, a pod konac života istom ga je njima u naručaj potjerao sam kralj Sigismund svojom nepravdom, rasipnošću i lakoumnošću.

Poslije ovako sretno za Dubrovnik svršenih poslova, od kojih se nadao skoro plodove ubrati, obrati se Hrvoje prema Dalmaciji, da je oduzme Sigismundu. Već u početku svoga rada isticao se on kao protivnik budimskoga dvora, a poslije vojne g. 1398. sabrao je svu svoju snagu za odmazdu. Želja mu se skoro ispunila. Odnošaji su u Bosni i u Ugarskoj i Hrvatskoj bili zgodni za njegove namjere. U Ugarskoj nije bilo Sigismunda, jer je dulje vremena boravio u Češkoj, a poslije povratka u Ugarsku ulovili su ga velikaši i bacili u zatvor u Višegrad (28. travnja 1401.), otkle ga Gorjanski na zadanu riječ uzeše k sebi u zatvor u Šikloš. Hrvoje sada poče raditi u Dalmaciji, a odjek djelovanja njegova jesu krvave borbe među dalmatinskim gradovima. Hrvoje ovako započe misleći, da će ratovima umoreno građanstvo lakše pridobiti. [3]).

Stjepan Ostoja nije ga priječio u njegovom nastojanju, nego ga je svom snagom podupirao nadajući se, da Napuljac ne će doći nikada u Hrvatsku [4]), pa bi tako njemu zapala ako ne cijela Dalmacija, a ono njekoji gradovi. Da bi Hrvoja nagradio za dotadašnju odanost prema bosanskomu dvoru i da bi došao sa što većim ugledom pred zastupstva dalmatinskih gradova, daruje mu kralj 8. prosinca 1400. u Sutjesci izdanom ispravom „grad hlivanski i sa vsom župom i s dohodci i s trgovinami počanše z dole od Zavoda u ime Vrdab, Lišćane, Zabukovne, Sankoviće, Mlnjane, Rujibne, Lučniće, Čihoviće i svu vrhovinu hlivansku, da je rečenomu vojevodi Hrvoju, knezu Baoši i njiju poslidnjemu u vike vikoma za plemenito i one odumrti iznamše od tretine tretinu, što je Vojihnić u njih selih, i iznamše peto uže Ruparića . . ., iznamše, što je godire Štipana Dobrênovića s bratom sa Andrêjašem i stricom s Jurem, i njih poslidnji što bi držal, a ino vse zgore rečeno vojevodi Hrvoju i knezu Baoši i njiju poslidnjemu u vike za plemenito“. Kako su bosanski velikaši odobravali u ovaj čas namjere Hrvojeve i Stjepana Ostoje i kako je bila velika moć Bosne uslijed jedinstvenoga rada sviju, to pokazuje veliki broj velikaša, koji su spomenutu kraljevu darovnicu potvrdili. „A tomu su svidoci i ručnici“, veli se tu, „vlastele naše od Bosne knez Paval Radinović s bratijom, knez Mirko Radojević s bratijom, vojevoda Sandalj s bratijom, tepčija Batalo s bratijom; od humske zemlje vojevoda Radić Sanković s bratijom; vojevoda Vukašin Milatović s bratijom, knez Juraj Radivojević s bratijom; od donjih kraj Vladislav Dubravčić s bratijom; od Usore vojevoda Vukmir s bratijom; od Podrinja Dragiša Dimčjć s bratijom; a tomuj pristav od dvora Juraj Dragičević s bratijom; a od svojti Hrvatin Smoković s bratijom“. (Miklošić, o. c. str. 247—250.).

Pomagan budući od svoga kralja i braće velikaša bosanskih, a nadajući se, da će i Vladislav dovoljno pomoći skoro poslati, započe Hrvoje svoj rad s gradom Zadrom. Građani zadarski bili su ozlojeđeni na Sigismunda radi otoka Paga, koji se Zadru ispod vlasti odmetnuo, a oni su svomu kralju platili 40.000 dukata s obećanjem, da će im ostrvo on sam u ruke predati. Prevareni budući dvostrukim gubitkom okrenu se na stranu Vladislava. Dana 20. lipnja 1401. izdade im Hrvoje zavjernicu u ime Stjepana Ostoje i Vladislava kunući im se svojom suprugom Jelenom, braćom Dragišom i Vojislavom i Vojkom (Vukom) i rođacima Vojakom, Petrom vojvodom i Tvrtkom, da će ih braniti od svakoga sve do svoje smrti. Na početku zavjernice zove sebe Hrvoje: Nos Hervoye supremus voyvoda regni Bosnae ac vicarius generalis principum serenissimorum regum, regis Vladislavi et regis Ostoye (Lucius, de regno Dalm. et Croat. lib. V. c. 4. str. 418. Odovud u Fejéra, X., 4. str. 72. i 73.). Ovaj naslov vrhovnoga namjesnika podijelio je Napuljac mjesec dana prije 27. svibnja 1401. knezu Petru de Andreis (Arkiv VII. str. 42. Ispor. Rački, Pokret l. c. str. 38.). Hrvoje za to imenovanje ili nije znao ili nije mario.

[1]) Pucić, o. c. I. str. 27. i 28. Koliko su ga štovali i poslije smrti, vidi se iz pisma republike u Pucića, o. c I. str. 171. i 172.

[2]) Vidi u pismima republike u Pucića, o. c. I. str. 51. dd.

[3]) God. 1401. dana 4. veljače „intrinseci“ spljetski udare s četama podbana Pavla Mahalića na teritorij grada Trogira, mnoge Trogirane ulove, među njima i jednoga kanonika: Lucio, Memorie di Traù str. 371. Dana 12. veljače iste godine učine Spljećani mir s Trogirom, Fejér, X. 4. str. 76—78. Hrvoje nastojao je i otok Korčulu zadobiti, ali ona osta vjerna Sigismundu, kako se vidi iz pisma od 28. stud. 1401. u Fejéra X. 4. str. 78. i 79.

[4]) „In casu autem serenissimus princeps, Ladislaus rex ad istas partes pervenerit, ipsius literas . . . confirmare“. Iz isprave dane Trogiru 13. svibnja 1402. u Fejéra, Cod. dipl. X. 4. str. 801—806.

Zadrani zaključe 22. lipnja (1401.) u svojem vijeću, da se opet pošalju četiri poslanika i da nastave dogovore o poslovima kralja Vladislava i ostrva Paga. Ako ne budu mogli dobiti ono, što budu tražili, neka rade u cijelosti i u pojedinim stvarima, kako im se najbolje učini. A štogod poslanici s Hrvojem zaključe, to će se primiti (Lucius o. c. lib. V. c. 4. str. 148. Fejér, Cod. dipl. X. 4. str. 74.). Usred toga djelovanja Hrvojeva snađe ga osjetljiva neprilika. Vođa spljetskih „intrinseka" provali pod Omiš i osvoji ga. Hrvoje se požuri, da grad natrag pridobije. Kopnene snage bilo je u njega dosta. Sam kralj Stjepan Ostoja poslao bi mu pomoći iz Bosne, ali je ovdje trebalo udariti i s mora, jer je grad ležao na ušću Cetine, a bio je dobro utvrđen i oskrbljen. Hrvoje zatraži pomoći u Mlecima i u Dubrovniku. Kao građanin jedne i druge republike nadao se sigurnoj pomoći s obadvije strane.

Nade njegove sasvim su ga prevarile, jer su se Mleci i Dubrovčani izgovarali, da mu pomoći ne mogu dati. Prvi mu odgovore 28. prosinca po poslaniku njegovu Ludoviku Matafarisu, da im je nemilo čuti, što protiv njega, njihova „dragoga građanina i prijatelja", protivnici ustaju, ali i ako su spremni bili svagda pa i sada na svaku uslugu prema njemu, da im se ipak ne čini pošteno miješati se u stvari takve, kakve su njegove (Ljubić, Monum. Slav. merid. IV. str. 451.). Prepredena Venecija slatkim riječima tješi Hrvoja, a 1. prosinca iste godine (1401.) potajno radi s njekojim Zadranima, da njihov grad uzme pod svoju vlast (Ibid. str. 441.). Odabrani odbor zaključi 5. r. mj., da se ponude Zadrana svakako prihvate te odredi, da se galije za svaku potrebu spremne i sakupljene nađu (Ibid. str. 441. i 442.).

Dana 6. istoga mjeseca naprave s tim njekojima Zadranima potajni ugovor (Ibid. str. 442—449.), a sjutra dan pođe poslanik republike Marin Karavello u Zadar (Ibid. str. 449.). Na sreću spletke se mletačke razbiše Isto se tako poče dogovaranje i s gradom Spljetom, ali ni od toga ne bi ništa radi prevelikih zahtjeva toga grada. Odgovor dubrovačke republike na molbu Hrvojevu nije bio ništa povoljniji. Ona mu odgovori 18. listopada (r. g.) upravo karakteristično: „Slavnomu i velemožnomu velikomu vojevodi Hrvoju od vladuštago grada Dubrovnika, kneza, vlastele i od vse općine mnogo ljubimo pozdravljenje. List gospodstva ti primismo i razumêsmo, a jer što ni piše gospodstvo ti, kako knez Markul ... preko volje i hotenja gospodstva ti primi Olmiš i ulêze sam svojom glavom u njem, a prose gospodstvo ti od nas i na njega pomoći po moru za to s svakojim umiljenjem i počtenjem odvêštamo gospodstvu ti. Po milosti velikago cara nebesnago i prêčiste bogomatere ... gospodstvo ti jeste jakosnê i uzmnožni morete takovu človečcu odoljet i osvetiti se i mnogo većem i većem od njega, a nas mnogo-

smjereno molimo gospodstvo ti u tom nemojte ukladati i Bog vi uzmnoži gospodstva." [1]).

Ovakom odgovoru kriv je bio nješto kralj Stjepan Ostoja, koji je s republikom malo ne sve sveze prekinuo radi toga, što nije htjela priznati bosanskoga pokroviteljstva. [2]). Kriv je bio nješto i sam Hrvoje. On je po svom sluzi Ratku Mišanoviću poslao pismo u Dubrovnik prebacujući republici, da se kod nje „trži mesi ljudscêmi". Odgovorom svojim od 2. rujna potvrđuje to vijeće, braneći se i obećajući, da se više ne će dogoditi takvo trgovanje (Pucić, o. c. I. str. 31.). Ne dobivši pomoći, gdje se za cijelo nadao, zatraži njegov šurak Ivan Nelipić knez cetinski pomoć od Trogirana, ali se i oni izgovore, da bi dali, kada bi galiju imali. [3]). Poslali su ipak nješto praha i druge pomoći, što je također dobro došlo. Više je još Hrvoju bilo stalo, da pridobije Šibenik i Trogir, te su poslanici tih gradova išli često cijele 1401. godine do Hrvoja na dogovaranje. [4]). Na što ne bi on sam dospio, svršivao je šurak mu Ivan Nelipić, koji je živio s Trogiranima sad u najboljem prijateljstvu idući on njima i oni njemu u svem na ruku, sad bi se opet s njima posvadio do krvi. Kada je knez Ivan zauzeo zaselak Radošić, poslaše Trogirani jednoga poslanika do Hrvoja i do kralja Stjepana Ostoje, da se potuže i da njih dvojica dadu zapovijed, da se oteto povrati. Isti poslanik imao je poći i do kneza Ivana i zatražiti neopravdano oteti zaselak (9. stud. 1401. Notae I. Lucii, l. c. str. 255.). Nasilja ova činio im je knez radi zatezanja njihova, da predadu grad Hrvoju. Upravo u ovo doba pozove ih, da se predadu, ali mu oni odgovore 21. studenoga, da će pristati drage volje odmah, čim Zadar i Šibenik to isto učine (Ibid. l. c., Lucio, Memorie di Traù str. 375.). Trogirani su se bojali najviše ugarske posade iz Klisa, da ne bi ona, ako se od vlasti Sigismunda odmetnu, na njih udarala i palila njihove posjede. Za to su čekali, dok taj grad padne u ruke kneza Ivana, te ga u tom poslu batrili obećavajući mu dar, kada Klis osvoji. [5]). Klis pade, a 22. prosinca ispune Trogirani svoje obećanje i pošalju knezu dvadeset akova vina. (Lucio Mem. 375. Notae 255.).

[1]) Pucić, o. c. I. str. 35. i 36. Na početku g. 1403. Omiš je u Stjepana Ostoje (Pucić, I. 44.).

[2]) U Dubrovniku je nastala stranka za pokroviteljstvo bosansko, ali se je za vremena njihovo nastojanje otkrilo (9. ožujka 1400.), te su urotnici Nikola i Jakov Kriletići od Zamanje, Lovro i Šimun Budačić pogubljeni. Ispor. J. Chr. von Engel, Geschichte des Freystaates Ragusa str. 152. Wien 1807. Isto opširno u „Li annali della nob. republica di Ragusa", digessit Sp. Nodilo, Mon. Sl. m. *14.* str. 52—54. i 242—246.

[3]) Lucio, Memorie di Traù str. 375. Zaključak vijeća trogir. 12. rujna „Respondetur comiti Cetine, non habere commune galeas et barchas ad mittendum subtus subsidium Almissum, Notae Joannis Lucii, loc. cit. str. 255.

[4]) Zaključci istoga vijeća od 16. lip., 5. ruj. i 9. stud. 1401., u „Notae" J. Lucii loc. cit. str. 255.

[5]) Dana 7. prosinca 1401. obećaše to Trogirani, Lucio, Memorie, str. 375. Notae l. c.

Šibeničani prije nego su priznali vlast kralja Vladislava i Stjepana Ostoje, dogovarali su se sa Zadranima i Trogiranima i slali k Hrvoju poslanike kao i njihovi malo prije spomenuti susjedi (Notae I. Lucii, str. 255.). Napokon pošalju 13. svibnja 1402. godine jedni i drugi poslanike u Sinj na Cetini. Trogirani pošalju Blaška Andrijevića Marinova, Andriju Žigu Cegina i Jakova Nikolića Jakovljeva, a Šibeničani Ivana Tavelića, Stjepana Mafeja i Ivana Mišekonjića. Hrvoje i šurak mu knez Ivan Nelipić potvrde im sve pravice, koje su imali za kralja Ludovika i Sigismunda i kleli su im se na propelo, da će ih uvijek lijepo paziti i braniti ih od svakoga na kopnu i na moru. Poslanici naprotiv kleli su se, da će objesiti zastave Stjepana Ostoje i biti mu vjerni. Taj ugovor imao je potvrditi i Stjepan Ostoja i kralj Vladislav, ako kada u Hrvatsku dođe (Lucio, Memorie 376. Otud Fejér, Cod. dipl. X. 4. str. 159—161.). Šibeničani već su se sada pobrinuli, da im novi gospodari ne dođu do grla, pa zatraže, da se poruši nedavno sagrađena tvrđava u blizini njihova grada, koju je nedavno sagradio Stjepan Ostoja i za koju je gradnju tražio dozvolu u Mlecima.[1]). Ovo im bude obećano, a i potvrđene su im također sve povlastice. Osim toga podijeljeni su im njeki posjedi, kao Drinovlana, Prisap i Kulišići blizu rijeke Cetine (Ljubić, Monum. *4.* str. 461—463.). Na dan 15. lipnja (1402.) potvrdi im kralj Stjepan Ostoja ispravu Hrvojevu pod Visokim. Uz njega su se tada našli, osim Hrvoja, koji je ovdje kao i uvijek na prvom mjestu među svjedocima, još knez Pavao Radinović, vojvoda Sandalj Hranić, Ivan Nelipić knez cetinski i kliski, knez Mirko Radojević i mnogi drugi, kojima se imena ne navode (Fejér, Cod. dipl. X. 4. str. 801—806.). Od sada stavljaju Trogirani ime kralja Vladislava na čelo svojih gradskih zapisa.[2]). Isto tako činili su i Šibeničani ispustivši ime Sigismundovo. (Lucio, Memorie str. 379.).

Kralj Sigismund bivši pušten na slobodu nije se dugo zadržavao u Ugarskoj. Kratko vrijeme poslije sabora u Papi, kojega je sazvao na dan 27. listopada, ode u Češku, gdje je probavio po godine muteći i onako zamršene odnošaje kuće Luksemburga. Kada se iz Češke vratio, bojao se Hrvojevih velikih uspjeha. Vjernim svojim Dubrovčanima nije također više vjerovao; u strahu je bio, da ne bi i oni okrenuli vjerom kao i dalmatinski gradovi. Radi toga pođu u Dubrovnik Mirko Bubek ban hrvatski i prior vranski, Eberhard Alben biskup zagrebački i drug u banstvu

[1]) Ljubić, Monum. *4.* str. 460. i 461. Isto donosi i I. Šafařik, Monumenta serbica archivi veneti. Glasnik društva srbske slovesnosti knjiga XII. str. 205. i 206. Biograd 1860.

[2]) Tako 4. studenoga 1402. „Ladislao Hungarie . . . episcopo Grisogono, Georgio de Georgio comite". Na 2. siječnja 1403. „Ladislaus rex, Grisogonus episcopus, Georgius de Georgio in iure civili licentiatus comes. Judices: Nicola Gregorii, Buffalus Duymi, Gregorius Stipe Nikole . . ." Notae J. Lucii str. 256.

Bubeku i nuncij Sigismundov kanonik Teodor. Pred ovima učine Dubrovčani iznovice prisegu vjernosti 12. travnja 1402. Četiri dana poslije toga (16. travnja) zakunu se i Spljećani iznova.[1]). Sumnja kraljeva o nevjeri dubrovačke republike nije bila opravdana, jer je mudro vijeće voljelo pokoravati se odaljenomu Sigismundu nego bliskomu svomu prijatelju Stjepanu Ostoji.

Hrvoje i njegov kralj pobojaše se, da su Dubrovčani s poslanicima Sigismundovim uglavili savez protiv Bosne. Za to pošalje Hrvoje slugu svoga Ratka Mišanovića u Dubrovnik, da upita vijeće i kneza, je li istinita vijest, da su postali neprijatelji Bosne. U odgovoru svojem od 13. svibnja 1402. brani se vijeće od te osvade. Da bi umirili Hrvoja i kraljevski dvor, iskažu im veliku uslugu obećavši, da odsele ne će primati bjegunaca, kraljevih protivnika u svoj grad (Pucić, o. c. I. str. 39—41.).

Odsutnost Hrvojevu iz Bosne upotrebe hrvatski velikaši, pristaše Sigismundove, te navale njegdje pod konac lipnja u dubičku županiju pod vodstvom Mirka Bubeka i Eberharda Albena. Kako velikoga otpora ne nađoše, osvojiše cio kraj u kratko vrijeme, a Mirko Bubek još uvijek župan dubički popravi tvrđavu u Gredi, mjestu spomenutom u vojni 1398. godine.[2]).

Hrvoje nije mogao zauzetoga kraja natrag oteti, jer je bio zabavljen u Dalmaciji silnim poslovima. U to doba nadao se on, da će Vladislav već jednoć svjerovati i doći u svoje kraljevine. Nada je bila s tim veća, što je Vladislav pitao mletačko vijeće, hoće li moći poći u Dalmaciju bez neprilika od strane republike. U odgovoru od 3. i 8. kolovoza javi mu ona, da mu je slobodno ići, kao dobromu njezinomu prijatelju, kada mu se svidi (Ljubić, Monum. *4.* str. 468—471.). Da je Vladislav kanio doći u naše krajeve, vidi se i otud, što je pomorski podzapovjednik mletačkoga brodovlja pitao 17. i 18. svibnja, kako će se vladati prema napuljskim brodovima, koji će poći preko mora u Dalmaciju. Vijeće mu 1. lipnja odgovori, da napuljske ne samo u miru pusti, već da im i iskaže svaku počast (Ljubić, ibid. 463.). Samo mu naloži 30. srpnja, da pazi, da ne bi Napuljci naškodili njihovim brodovima na jadranskom moru i otoku Krfu (Muratori, Scriptores rerum italicarum XII. str. 722. i 723.), koji je priznao vlast mletačku iznevjerivši Vladislava (Ljubić, ibid. 467.).

M. T. Petrićević.

(Svršit će se.)

[1]) Luc. Mem. 379. Vidi P. Matković, Prilozi k trgov.-polit. historiji republike dubrovačke, Rad jugosl. akad. 7. str. 215. i 216. S. Ljubić, Poviestnička iztraživanja. Rad *26.*, str. 79. i 80.

[2]) Rački, Rad *4.* str. 47. donosi ispravu. Istu ispravu u kratko navodi Kukuljević, Arkiv II. 18. i 19.

Njekoliko bilježaka o govoru hercegovačkom.

Današnje naše znanje o govoru Hercegovaca potječe većijem dijelom iz Vukovijeh bilježaka. Vuk je god. 1818. u svom srpskom rječniku na str. XVI. i XVII. u glavnom ovako označio govor hercegovački: Između štokavskih narječja najveća je razlika у изговарању слова ћ, које се у Ерцеговачком нарјечију изговара на четири начина: а) ће се на њему глас не отеже, онђе га изговарају као *је*, н. п. *бјѐлило*, *цвјѐтови*, *пјѐвати*, *рјѐчит*, *у̀мјети*, *сјѐнина*, *вјѐчит*, и т. д. б) у оваковим ријечима послије *д*, *л*, *н*, *т*, претвори се *д* у *ђ*, *л* у *љ*, *н* у *њ*, *т* у *ћ*, а ћ остане само *с*, н. п. *ђѐд*, *ђѐвојка*, *ђѐца*; *разбо̀љетисе*, *ко̀љено*, *љѐса*; *позелењети*, *сти́ћети се*, *ви́ћети*, и т. д. (Ovdje u bilješci kaže: Послије *т* изговара се у ђекојим ријечима и као *је*, н. п. *тјѐме*, *стјѐница*, *тјѐшити*, *тјѐштан*, *тјѐшњӣ* и т. д., а послије *д* врло ријетко, н. пр. *подјела*, *здјела* (говори се и *жђела*). в) а ће би требало на њему глас отегнути, онђе се изговара *ије*, н. пр. *бијѐло*, *рѝјеч*, *дијѐте* (род. *ђѐтета!*), *цвѝјет*, *свѝјено*, *вѝјек*, *пијѐвац*, *ријѐдак* (*рјѐђӣ*) и т. д. (...). г) пред *ј* (я) изговара се као *и*, н. п. *сѝјати*, *вѝјати*, *грѝјати*, и т. д. — Malo dalje veli, da se kod glagola može čuti n. pr. ***stiđeti se*** i ***stiditi se***, ***lećeti*** i ***letiti***, ***pozelenjeti*** i ***pozeleniti***, ***viđeti*** i ***viditi***, ***oslijepljeti*** i ***oslijepiti*** i t. d. — Na str. XVIII. pod br. 6.) veli, da piše ***donijo***, ***pijo***, ***bijo*** i t. d. s *j* za to, „што се послије каже *доњела*, *доњело*; *цијела*, *цијело*; *бијела*, *бијело*; *млијеко*, *гнијездо*; а у пјесмама кад затреба изостави се *и* (као што се и остала самогласна слова обично изостављају), па се пјева и говори *бјело* (б'јело), *млјеко* (мл'јеко), *гнјездо* (гн'јездо)". — To je u glavnom sve, što Vuk kaže o govoru hercegovačkom, za koji se u nas Hrvata kaže, da je naš književni jezik. Isporedi i Kovčežić i Nar. poslov. predgovor.

Vukov je rad u opće znamenit, a njegove izjave o jeziku i danas vrijede. Za hercegovački govor, koji je Vuk upotrebljavao u svojijem književnijem radovima, znao je on po svom rodu, a i čuo ga je od ljudi Hercegovaca. Ipak ima razlika u govoru, koji se danas upotrebljava u književnom hrvatskom jeziku, i onom, što se govori u Hercegovini. Slušao sam Hercegovce iz istočne Hercegovine, pa sam tako došao do toga uvjerenja. Sjeverniji krajevi, i oni, koji graniče s Bosnom, zanose dosta na ikavsku; na jugu je mah oteo posve jekavski govor. Malo sam

slušao ljudi iz zapadnijih krajeva Hercegovine (n. pr. od Stoca i Trebinja), ali i tu sam se uvjerio, da razlika među govorom njihovim i govorom onijeh na istoku Hercegovine nema gotovo nikakve. Meni su izvor i u opće za ove bilješke Hercegovci s istoka, t. j. oni, koji žive počevši od Foče do Gacka, onda Goražde i Čajnice do ispod istočnoga Durmitora, pa sve do Nikšića i granice Hercegovine s Crnom Gorom. Kad sam se iz razgovora njihova uvjerio, da govore jednako svi, dođe mi dobro, što sam mogao slušati pjevača muhamedovca Hamida Kunića iz Šahabašića u džematu Jabučkom. Od njega sam zabilježio devet junačkih pjesama i dvadeset i devet pripovijedaka (ili priča, kako on kaže). Po toj sabranoj građi, koja je moja svojina, izradio sam ove bilješke, ali uvijek pod kontrolom govora i drugih ljudi iz onoga kraja.

Dodat ću još ovo: na strani XVI. rječnika od god. 1818. veli Vuk, da hercegovačkim narječjem govore „svi Srblji, koji žive po Ercegovini (bez razlike vjere — ***moja bilješka***), po Bosni (kako Grčkoga, tako i Turskog zakona), po Crnoj gori, po Dalmaciji, po Rvatskoj i po Srbiji ozgo do Mačve, do Valjeva i do Karanovca". — U Bosni znam — a i pokazat ću na drugom mjestu — ne govore svi onako, kako govore Hercegovci, koje Vuk misli; za Dalmaciju i Hrvatsku se kasnije i Vuk uvjerio, da nije svagdje govor jednak govoru hercegovačkom. Ovomu su govoru danas nješto sužene granice prema sjeveru, a i istočni dio Bosne ima u svojem jeziku osobina, kojijeh ne ćeš naći u govoru hercegovačkom.

Ovdje ću nanizati samo ono, čime se razlikuje današnji hrvatski književni jezik od govora hercegovačkoga.

I. Glasovi.

Vokali.

1. Glas ћ, gdje se ne oduljuje, glasi redovno ***je***; n. pr. ***bježati***, ***vjerovati*** i t. d. Ali sam čuo (što u pjesmama, što u pričama) i ovaki izgovor: ***śjediti*** i ***sidjeti***, ***vîra*** (stih: ***vira*** moja mene ne ubila — uvijek tako), ***nedilja***, ***pobiže***, ***izgorila*** pored ***izgorela***, ***vrime*** (u pjesmama, ali se čuje također vrijeme) ***divojci*** (u pjesmi), ***stîne*** (mj. stijene), ***doli***, ***gdi***, ***namisti*** (u pjesmi). Gdje se oduljuje glas ћ, tamo je ***ije***; n. pr. ***bijelo***, ***tijelo***, ***dobrijem***, ***njegovijem***, ***žûtijem***, ***braskijem***, ***dobrijeh***, ***lijepijeh*** i t. d. Ipak se može čuti (a ja sam zabilježio od Hamida Kunića) gdješto i ovaki izgovor: ***tîlo*** uz ***tîlo*** (tijelo), grlo ***bîlô***; ***dite***, ***nîsam*** (sa svijem obično); no ovo je samo sporadično.

Konsonantske promjene uz glas ћ ove su: a) od glasovnijeh grupa ***dje*** i ***tje*** bude rado u govoru hercegovačkom ***đe*** i ***će*** (ali

posve preteže samo u pravoslavnijeh ovaj izgovor). U pjesmama i pripovijetkama moga rukopisa nalaze se tako ove riječi: *sиđeti, viđeti, đedovina, đevojka* (dva puta u pjesmi), *đètić, ìšćerati, ćerati, slećeti, pòleće, gđe, đe.* Ali u jednakoj mjeri izgovaraju (osobito muhamedovci i katolici) ovake riječi i s *dj—tj* (*tj* = *ć* uvijek u supstantiva); čuo sam na ime redovno *djevojka,* onda *nedjelja, djeca, ovdje, djetelina, kudjelja, djetić, sidjeti,* (redovno je *viđeti), djelo; letjeti* (i njegove složenice u svijem oblicima samo *tje), tjerati* (ćerati), *tješiti, tjeme* (ćeme)

b) Grupe *lje—nje* glase redovno *ље—ње*, n. pr. љето, зацвиљети, забољети, ôшљепити, шљеже, (шљеħи), прôљевати; њемадија (jedan put u pjesmi), поцрњети. — Za grupu *nj* imam ove primjere: њемадија, onda glagole: мавènjети, црвènjети, зелènjети, поцр̀њети; za grupu *lj* imam: љ̀ето (u supst. rijetko), зацвиљети, пребôљети, одôљети.

c) Kad se nađu *cj, sj, zj* zajedno, onda u herceg. govoru bude najobičnije od toga *ć, ś, ź* ili se čuje iza *ć, ś, ź* još glas *j*, ali dosta slabo. Govori se *ćèpâr* ili *ćjepar, ośem—ośjem* (osim), *śjème, śjèsti, ôśjeći* i t. d., *ìzesti* ili *ìzjesti, uźjahati, odaśjavati, śjeo,* pače i *śio* (turski *śio,* noge prekrstio), *pâśjâ* ili *pâśâ.* U ovakijem se prilikama rijetko čuje *cj, sj, zj.* (Od *žj*, osobito kad je između *ž* i *j* ispao glas *i*, rado bude samo *ž*; n. pr. *boži, vraži* i t. d. To je samo u posesivnijeh adjektiva i valja da analogija).

d) Iza *r* se rado drži *j* (najviše u glagola); *gòrjeti, ostarjela.* Ali se kaže samo *strèlica.*

e) Među *b, p, v, m,* kad iza njih dolazi *j*, ne umeće se *l*; n. pr. *živjeti, srbjeti, trpjeti, grmjeti.* (Tako biva i u onijem riječima, u kojima je najprije ispalo *i*, a po tom postale ovake grupe; n. pr. *dìvjî, divjati, drvje*).

2. *Glasovi* ь i ъ. — ь sam čuo u pjesmi jedan put zamijenjeno s *e*, i to u riječi *nòćes.* Prijedlog съ glasi *su* (rijetko *sa*, i to samo za društvo). Govori se *mìnjî, škr̀nja* (škrinja), *vâs* (sva, sve), *tanehna* (u pjesmi).

3. Glas *a* u part. pret. akt. II. s *o* bude uvijek *ō*; n. pr. *dòšô, nâšô, rèkô* i t. d. Isto tako u brojevima, gdje se nađe a+e, bude *e*; n. pr. *jedàmnês, dvánês* (ili nesliveno *dvanajes*), *sedàmnês* i t. d.

4. Glas *e* ispada (i ne ispada) u riječi *Sàrajevo (Sarajvo)*; a *e* postaje u brzom govoru od *o* u riječi *evamo* (pa on iđe tamo i *evamo*), kao što i zanijekanom samo obliku *mòrê* (može): *nè mere* bit. Dolazi oblik: *obaz-ro* (onda mi se Madžar *obazr-o*). Rado se dodaje *e* oblicima pronom deklinacije n. pr. *njíme, njóme, dôbrôme* i t. d.

O glasu *i* vidi kod infinitiva, a o glasu *o* kod pronomena.

Konsonanti.

5. *H* se izgovara kao grčko χ u govoru muhamedovaca i katolika; pravoslavni ga izgovaraju nješto mekanije kao grčki spiritus asper u riječima, koje ga ne bi smjele imati, n. pr. *hat* (= ät) i t. d. Gdješto se ne izgovara *h* n. pr. *zlatnije, òmâ.* (ali *umah), ôš* (mj. hoš—hoćeš). Izgovara se *lahko, mehko, hìvati se.* U njekijem riječima, gdje ne bi trebalo, izgovara se *h*, i to na početku (najviše kod muhamedovaca): n. pr. *hòroz, hìzmet, hòdaja.* Ovako se *h* izgovara kao grčki spiritus asper. *h* se ne pretvara u *s* u dat. sg žen. roda: *mûhi, jòhi, snàhi* i t. d. U njekijem se riječima zamjenjuje *h* s *v*; *dùvân—dùhân: čòva—čoha, súvo—suho,* te se govori jedno pored drugoga.

Gdje se nađe *hv*, obično bude *f*, ali dosta se često čuje i *hv* (osobito u govoru muhamedovaca), n. pr. *fàtati, fáliti,* ali i *hvála, dohvati, uhvati.*

6. Glas *t* otpada veoma rado na kraju riječi; n. pr. *jòpê* (ope), *jès, pé stotin.* Kad u infin. otpadne skrajnje *-i*, obično otpadne i *t*; n. pr. *dòves, pòves, pònes* (mj. dovèsti i t. d.). Otpada pred *k* na početku riječi: *ko, kànica, kati* i t. d. Može (kao i *d*) ispasti, ali može *t* i ostati pred nastavkom *-ski*; n. pr. *svjèskî, cìnetskijem* i t. d.

7. *D* ispada rado pred *z—s* i pred *n* (ali se i čuje, osobito pred *z—n*, a najviše u pravoslavnijeh); n. pr. *ozívati* se, *grâskî, názor* (uz *nádzor*); *ĝînije* (mj. grdnije), *onijèlo, jèna, zgônî* i t. d

8. *L* se najprije pretvorilo u *o* u riječi *grlce*, a poslije toga se opet dodalo, pa glasi ili *grlóce* ili *grlóšce.* Ovako se *l* dodalo na početku riječi *jelen*, pa je postalo *ljeljen.* Glas *j* mjesto ль (na čakavsku) čuo sam uvijek samo u riječi *tòjaga* (mj. toljaga).

L je postalo od *n* u *mlògî*, u *mlidijah*, a pretvorilo se u *n* u riječi *fìndžân* (mj. fildžan).

9. Glas *p* se izostavlja na početku riječi, kad za njim dolaze glasovi *s, š, t*; govori se: *sèto, sìna, sòvati, šènica, tìca.* (Mjesto oblika *psâ, psîna* može se čuti *vsâ, vsîna*, a dosta rijetko *psîna, psî*). Govori se *čìpt* (mj. *čift*).

10. Pred *k* u adjektivima prelazi *č* rado u *š*; n. pr. *junaški, travniški* (oni idu poljem *travniškijem*); u supst. ostaje *č*: *jûnačko* (mačak). Grupa *čt* najviše je *št*, ali se kašto čuje i *čt*; *junaštvo* pored *junačtvo, djevojačtvo* i t. d.

11. U riječi *vèć* mjesto *ć* obično je *š*: *veš*; a u *vèće* bude *št*: *vešte.*

12. Glasovna grupa *št* najčešće se čuje u govoru kao *šć*: n. pr. *tišće, išće, ščène, ìšćerati, pušćiti, ščèta, namješćen*; ali se čuje i kao *št: ìštetiti, pìšti, štípati.*

13. Da se govori *ižljubiti, ražljutiti, šljìva* i t. d., to je poznato. Ali ne rijetko (osobito, kad se nađu ovake grupe u dvije

riječi jedna iza druge) govori se: *izljubiti, s njom, s njime, uz njih* i t d.

Gdješto će se o kojoj riječi spomenuti što i kod oblika.

II. Oblici.

Supstantivi.

14. *Singular.* Svi supstantivi muš. roda. koji se u nom. sg. svršuju na *-o* (bila to imena sopstvena, bila ipokoristična), imaju u gen. sg. *-a*, dat. *-u*, ak. *-a* i t. d. n. pr. *bȑko, brka, brku* i t. d. Tako je u običnom govoru i u pjesmi uvijek. Riječ *čȍek* ima gen. *čoèka*, dat. *čoèku* i t. d.

15. *Nominativ.* Riječ дъшти ima u herc. govoru za nom. ove oblike: *kćî, kćêr, šćî, šćer, ćêr, hćêr*. Riječ *rȁme* u Hercegovini se govori samo: *rȁmo, rȁma.*

16. *Vokativ.* Riječi muškoga roda, koje se svršuju na kraju osnova s palatalnijem glasovima, imaju u vokativu sing. uvijek nastavak *-e*; n. pr. *sȕžnje* (u pjesmi i *sužanj* u stihu: od kud jesi *sužanj* nevoljniče), *krâlje, mȁče* i t. d. Riječi, koje se svršuju na tvrde konsonante (odbivši *k—g—h—d—c*), primaju u vok. sing. veoma rado nastavak *-u*; n. pr. *mȁlīnu* (konj), *Talijanu, Đerzelezu, Osmanu, cvȉjetu, vȍlu* i t. d. Govori se ipak *sine, kȁpetâne.* Riječi ženskoga roda na *-ca* imaju sve veoma rado nastavak *-co* (ali i *-ce*); n. pr. *kraljico, puščice* i *puščico, golubico* i t. d.

17. *Instrumental.* Gotovo je svagda nastavak *-om* za muški i srednji rod bez obzira, na koji se konsonant osnova svršuje, dakle: *konopcom, slijepcom, Bečom, konjom, poljom* i *poljem* i t. d., ali samo *kraljem.* Riječi današnje *i*-dekl. imaju gotovo uvijek nastavak *-i* u ovom padežu; n. pr. *noći* (adv. *noću* ili *noći*), *kosti, luči* i t. d. Čudan je oblik za instr. sg. *ljúbavom*, što sam ga čuo u pripovijeci. Živi li još u opće, ne znam.

18. *Plural.* U riječi muš. roda rado se dodaje nastavak *-ov* i onijem riječima, gdje bi trebalo da bude *-ev*; n pr. *bičovi, košovi, nožovi* i t. d.; no uvijek *ocevi, kraljevi, zȅcovi, knezovi.* Ali je običan i bez ovoga nastavka ovaj padež. Kolektivni supstantivi kao *kȅrâd, čȅljâd, ždrȅbȁd* i t. d. imaju vrlo rado i plural, a značenje im se nikako ne mijenja; *kȅrâdi, kȅrâdī, kȅrâdma* ili *kȅrâdima.* S tijem se pluralom onda slaže i predikat, n. pr. Kad on dođi, a to *keradi* pod jelom *štekću.* Nar. prip.

19. *Genitiv.* Riječi ženskoga roda s osnovom na dva konsonanta imaju najobičnije gen. plur. s nastavkom *-i* (veoma nerado umeće se *-a-*) pa onda *-â*: *pàvtī—pàvtâ, mâjkī—mâjkâ, rȕšpī—rȕšpâ, kârtī—kârtâ, ȉskrī, mȍlitvī* i t. d. Od *ovca* je samo *ovácâ.* U supst. *i*-dekl. običan je gen. plur. na *-i* i na *-a*; n. pr. *kokóšī* i *kokóšâ.* Ima traga još i starijemu genitivu na kraju

bez *-a* uz brojeve; n. pr. *pé(t) stotin, devet godin, osam hiljad* (samo u pjesmi).

20. *Dativ, lokal, instrumental.* U ovijem je padežima najobičniji noviji svršetak na *-ma.* Ali i oblici bez zadnjega *-a* nijesu neobični, osobito u pjesmi; n. pr. *dȏjcim, zubim, očim, glavam* (bregove su *glavam* nakitili). Ima i starijih još oblika; n. pr. *pleći* napuniti, *rùkami* prifatiti, *zubmi* ću ti život izvaditi, *prȅd vrâti, pred kućami.* U ovijem padežima kod supst. muškoga i srednjega roda akcenat je redovno na onom slogu, na kojem i u nom. plur., ali se čuje i: *gradȍvima, bregȍvima, jezȅrima* pored *grȁdovima, brȇgovima, jȅzerima.* Od riječi *kȍnj, vȏ, ljûdi* govori se samo *kȍnjma, vȍlovma, ljudma.* U kolektivnijeh imena na *-ad* običnije je *-ma* od *-ima: čeljadma* pored *čeljadima, keradma—keradima* i t. d.

Adjektiv.

21. *Genitiv* sg. muškoga i srednjega roda u pronom. dekl. adjektiva rado gubi, gdje god može, krajnji samoglas (kako se u opće rado izostavljaju vokali pred vokalima): *mȉlôg, lȉjepôg* pored *mȉlôga* i t. d.

22. *Dativ* i *lokal* muškoga i srednjeg roda veoma rado u dekl. pronom. adj. s osnovom na tvrdi kons. ima samo *-om*, ali i *-ome*, a onda napokon u oba padeža i *-omu*; n. pr. *lȉjepôm, dȍbrôm*; *lȉjepôme, dȍbrôme*; *lȉjepômu* i t. d. Od adj. na mekani konsonant običan je samo nastavak *-em*; n. pr. *bȍljêm, čȉšćêm.*

23. U instr. sg. muškog i srednjeg roda, u dat., instr. i lok. plur. i u gen. plur. sasma su neobični nastavci *-im, -ih*, već se govori *-ijem, -ijeh* (ili *ijê*): *žútijem, lijepijem, velikijeh, dobrijeh, vrelije* i t. d. Samo u adj. s osnovom na mekani kons. običan je i nastavak *-im* u instr. sg.

24. *Komparacija.* Adj. *lijep* ima komparativ *ljȅvšī, lȁk—lȁkšī, dȕg—dȕljī, malen—mȉnjī.*

Pronomeni.

25. *Lični* imaju akcenat: *mȅne, mȅni, tȅbe, tȅbi, sȅbe, sȅbi.* Od *ôn -ȍno* (*nȉz ono*) je gen. (ak.) *njȇga*, (ali i za *nj'ga*), *njȅmu.* Gen. plur. u muhamedovaca je *njȉh, njȉhke, hi* (ja sam *hi* vidio) ili *hin* za akusativ plur. Nijesam čuo ni od susjeda Crne Gore pluralnijeh oblika *ni, ne, vi, ve.*

26. *Pokazni.* Od *òvâj, ònaj sâm* redovit je nom. sg. *òvī, ònī, sámī*, a dalje im je deklinacija posve pravilna. Čudan je od *tī* (taj) akus. sing. *ta* (dok ja sađem *ú ta* grada; nar. pjesma). Iza prijedloga *u* rado ispada glas *o* u adjektivima *ovaj, onaj*; govori se: *ú vu* kuću, *ú nu* dolinu, *ú noga* čoèka, *ú vi* grad i t. d.

27. U Hercegovini se govori samo *onàkî*, *ovàkî*, *tàkî*, a nikad *onàkov*, *ovàkov*, *tàkov*.

28. Za interog. pronom. poznati su samo *ko*, *što* s instr. sg. *kȉjem*, *čȉjem*. Tako i *neko*, *nešto*.

29. Govori se *vȁs*, *sva*, *sve*; instr. sg. *svȉjem*, gen. pl. *svȉjeh* (rjeđe *sviju*), dat. lok. instr. pl. *svȉjem*.

Brojevi.

30. Vrijedno je spomenuti brojeve: *jedànmnês* ili *jedànês*, *dvánês*, *trínês* i t. d.; *trídes*, *četèrês—četȓrês* ili *četȓês*, *pésêt*, *šésêt*, *dvjè sta*, *trî sta*, *pé stotin*, *šé stotin*, *sedàm stotin* i t. d. *hiljada*.

31. Govori se: *četvèrica*, *petèrica*, *sedmèrica* i t. d., a supstantivi *trètina*, *desetina* i t. d.

Glagoli.

32. Što se više ide prema jugu u Hercegovinu, to se više i češće čuje *imperfekat*, dok je aorist svagdje veoma običan. Među ovijem dijelom naroda, kojega se govor ovdje prikazuje, može se imperfekat veoma mnogo puta čuti, samo mu se danas već pravi akcenat kvari, pa ga prosti narod rado prima od gospode, koja obično imperf. krivo naglasuju. Čuo sam (za potvrdu tome) *ležáše*, *viđáše*, ali i pravilno *vȉđâše*, *čȕjâše*, *gòvorâše* i t. d.

33. Rjeđe nego imperfekt čuje se part. pres. i part. pret. akt. I., ali i tu se već akcenat kvari, kako pokazuje izgovor *bježȉći* (jedan put sam čuo).

34. Present glagola *bȉti* (бъıти), kad je zanijekan, redovno je *nijèsam* i t. d.; ali se pored toga čuje i *nísam*, *nísi* i t. d. (Ovo najviše u govoru muhamedovaca). Staromu slov. pres. бѫдѫ odgovara u hercegovačkom govoru uvijek *bȉdêm* ili *bȉdnêm*.

35. *Htjȅti*. Infinit. je *šćȅti*, *ćȅti*; pres. *šćȅdnêm* i t. d. ili *hoćeš* ili *oš* ili *-š* (štȍ-*š*? *nêš*?), *hoćemo—ćemo—ćmo*, *hoćete—ćete—ćte* (što *ćte*?) impf. *šćâh*; aor. *šćȅh—ćȅh*; part. pret. *ćȅo*, *šćȅo*, *hćȅo*, *šćȉo—ćȉo*.

36. *Mȍći* ima pres. uvijek *mȍrêm*, *mȍrêš*.. *mȍgû* (a nikad *možeš* i t. d.) ili *mȍgnêm* (za perf. glagol).

37. *Ići* ima u presentu *ȉđêm*, *ȉđeš*... *ȉđu*, a nikad *ȉdêm*; aor. *ȉđoh*, *iđosmo*. Kad je zanijekan pres., može *i* ispasti, pak je: *nêdeš*, kako sam čuo u pripovijedanju. *Dôći—dôć* jedan put u pjesmi i *dojći*.

38. *Jȅsti* ima u pres. *jȅdêm*; part. pret. akt. II.: *jȅo*, *ȉjo* najrjeđe *jȉo*.

39. *Zàžditi*; pres. je običan *zàždijȅm*, *zàždijêš*, imper. *zàždi*.

40. *Odjeti*; pres. *òdijem*, *zaòdijem*.

41. *Savrijȅti se* ima u pres. *sàvrijem se*, a u part. pret. *sȁvr-o* ili *sȁvro*.

42. *Zamàći*, *namàći* imaju u pres. i aor. *zȁmčê*, *nȁmčê* (*zàmaknê—zȁmačê*).

43. *Gnȁti* ima *rȅnêm*, *rȅnêš* i t. d. u pres.

44. *Vrijȅći* ima u pres. uz obično: *vršem*, *vršeš* i t. d. i *vršim* (kad ona tamo dođi, a to magarac *vrši* trnje. Pripov.).

45. Uz *rȅći* obično je i *rȉjeti*. — *Hȓvati* (mj. *ȓvati*) se ima pres. *hȓvâm se* i *hȓvêm se*.

46. U pres. 1 sg. *u* imaju: *mògu*, *vòlju* (volim), *vȉđu*. Glagol *vȉdjeti* ili *viđeti* ima rjeđe *vȉdîm*; aor. *vȉđoh* uz *vȉdjeh*, *vȉdjê* i t. d. (Od *razumjeti* se govori aor. i *razumi*, tako je i *pȍlętî*, ali i *pȍletjê* ili *poleće* i t. d.); part. *viđeo* ili *vȉdio*, *viđela—vidjela—vȉdila—vȉdla*, *vȉdli* i t. d.

47. Od *smȉjati se* u pjesmi uvijek *smijèjêm se*.

48. U infinitivu veoma rado otpada zadnje *-i*, n. pr. *govòrit*, *bježat*, *reć*, *pôć* i t. d. U futuru ispred *ću—ćeš* otpada *i*, a ne rijetko i onda, kad je nastavak *ći*; govori se: *davaću*, *moliću*, *rȉjeću*, ali i *pôću* uz *pôći ću* ili *poć ću*.

49. U imperativu između nastavka i korijena riječi rado ispada *i*, pa se govori: *nòste*, *vòzte*, *rècte*, *mòlte*, *dóâte* i t. d. Čuo sam u participu oblik *obazr-o* mj. *obazreo* (pa se junak za njim *obazr-o*. Nar. pj.). Čudni su infinitivi: *dvòrjeti* (mj. *dvoriti* u primjeru: stade njega kahvom i *dvorjeti*) i *vjèsiti* (mj. *visjeti*: niz nju *vjesе* trijes pavti, brate. Nar. pj.). Između *i—o* u part. pret. II. uvijek se čuje u izgovoru glas *j*: *bȉjo*, *mȉslijo*, *govòrijo* i t. d.

Govori se *metati* i *mećati*, *hvatati* i *hvaćati*.

III. Sintaksa.

Ove moje bilješke za sintaksu potječu sve iz mojijeh rukopisa narodnijeh pjesama i pripovijedaka. Gdjekoja bi se može biti razlika u govoru mogla čuti, ali ipak mislim, da je i ovo vrijedno iznijeti na vidjelo, jer se pokazuju njeke osobitosti, koje ili nijesu poznate ili nijesu obične.

50. Veoma je običan infinitiv uz glagole kazivanja, te se rijetko razrješava u potpunu rečenicu. Govori se na ime: *kazivao prositi* djevojku; *rekne izlaziti*; *kazao òtîć* i t. d.

51. Uz glagole, kojima se naznačuje kretanje, dolazi gotovo svagda krnji oblik infinitiva, koji bi mogao biti t. zv. supin; govori se n. pr. *pođe vratit* svoja goveda; *idem vratit* se; *idem vidjet*; *polazio kazivat* i t. d.

52. Imperfekat i aorist imaju sa svijem pravilno značenje; ali se i od imperf. glagola tvori aorist, a znači što i aorist perf. glagola, n. pr. Eto Turci jaciju *klanjaše*. Imam jedan primjer u pjesmi, gdje imperf. ima značenje ili presenta ili futura: odmakni se, momak jabandžijo, kad mi ništa pomoć ne *mogaše*. Nije to ništa osobito, jer se u takvom značenju čuje imperf. i u prostom govoru.

53. Veoma se rado upotrebljava *imperativ* u pripovijedanju tako, da ga ima na pretek svagdje; on zamjenjuje u takijem prilikama present istorički.

54. Rado u pripovijeci ili priči t. zv. futur I. zamjenjuje perfekat; gotovo svaka pripovijest se počinje: Ono *će bit, bîće, pôć će* hadžija. Kad se u ovakijem prilikama desi glagol poslije futura, uvijek dolazi ili infinitiv (*bîće* žena *umirati*) ili još preterit (*bîće* otac *imao* tri sina).

55. Ima njekoliko glagola, koji su — samo valja da u pjesmi — refleksivni. Takve sam čuo ove glagole: *zàpjevati se* (dok se tice bile *zapjevale*), *sìlaziti se* (u značenju *sakupljati se*: barem bi *se* Turci *silazili*); u govoru obično je *vjèrovati se*.

56. Ima glagola, koji su od intrans. prešli među transitivne: *máhati* (oni *mašu* Ivkovića Kosu), *tȑčati* (ne ćeš *trčat* gubava đogata), *iskákati* (kad su Turci brijeg *iskakali*).

57. *Gòtov* je neskloniva riječ, ako ima za njom doći infinitiv ili koje vrijeme (a ne dolazi nikad rečenica razriješena veznikom *da*); kaže se: dijete se *gotov ubilo*; žena *se gotov poroditi*; *gotov* (malo ne) *umrijeti* i t. d.

58. Prijedlog *za*, kad znači namjenu ili korist, u koju što biva, slaže se uvijek s genitivom: daćeš mi *za puta, za konaka*; biće mi ovo *za djece*; nije moja pamet *za vezirstva*, već je ona *za mirna života* i t. d.

59. *Đe—gđe* znači također *kamo* (*đe* ćeš, Marko? na dobro ti bilo!).

60. *Što* valja da u značenju *ako*: ne ću bogme, turska buljubašo, *što* me ne ćeš poves u svatove.

61. Riječ *te* ima u njekoliko primjera osobito značenje; kao da se izriče pogodba. Znam iz pjesama ove primjere: Eto tebi, moja vjerna ljubo, nadaj mi se svu noć do sabaha; *te* ne dođem do ranog sabaha, Mehmedbegu nikad ni za vijeka. — I evo mu šjeme i volovi; na njima su kmeti namješćeni, namješćene ovce ćesilmače: *te* još njemu i to nalo bilo, evo njemu mlini vodenici. — Pa joj skine burme a sa ruke: eto tebi moje srce živo; *te* još mene suđen danak nađe, nek se znade, đe si moja bila. — Dȁću njemu stotinu dukata, što mu more biti za hašluka: *te* se nije junak oženio, na poklon mu moja ćerca Melća. — *Te* ne bide Mrkonje serdara, izjedi mu vruću zaoblicu. — *Te* ne ručaš, ubiću te. Nar. prip.

62. Kaže se: *oženiti se kijem* ili *oženiti se s kijem*.

Akcenat.

63. Sva četiri akcenta vrlo dobro razlikuje Hercegovac, ali valja napomenuti, da konsekventno nijesu provedena pravila, što ih poznajemo za govor hercegovački. Osobito se to opaža kod enklitika i proklitika. Ima ostataka i čakavskoga akcenta, ali su

rijetki. Čuje se *jenôm, jenôj*, ùdari *na vȑh jednê* spȉljê, *tamâm, ramazân, vodôm*. Ovi se ostaci čuju najviše u govoru muhamedovaca, koji su učuvali najjače starinu i u glasovima i u akcentu.

64. Pored ovijeh glavnijeh akcenata osobito muhamedovci rado ističu u govoru kvantitetu, a gdješto je dodaju i ondje, gdje je (enklitična ili proklitična) riječ ne bi smjela imati. Tako sam čuo osobito naglašenu (ili bolje ojačanu) kvantitetu u ovijem riječima (dakako u pripovijesti): *ùmîvâj*[1]), *òstâvâj*, *ȍbradovâ se, zȁ onôm* jélôm, *zàpomâgâj, vèčerajû, nâđê*, pa *ujàgmî* put one cure, *nàtovari, prèkrȋhâj*, *ȍkrvâvî*, te nè *rûčâš*. Gdješto ne treba kvantitete, a ipak se stavlja; n. pr. ispod *ònôgà* ćoška, ostavi mu *Tùndulâ* (Tùndul — ime konju), ukopaj *jê*, da je moje oči ne vide, *dóđošê* u jeno selo. Ne mogu se nikakva pravila izreći, samo to je po svem jasno, da se u pripovijedanju rado oduljuju slogovi i riječi, koje imaju više od dva sloga, a imaju akcenat, te pred zadnjijem slogom još k tome kvantitetu. Enklitike se uzimaju, kao da je zadnji slog riječi nenaglašen, pa dobivaju onu kvantitetu.

65. Enklitike i proklitike dobivaju akcenat u govoru hercegovačkom ondje, gdje treba; ali i opet nijesu osamljeni ovaki izgovori: *na vȑh, da tûrê, na kôlje, pred vrâti, pred mȁtêr, u škôlju* (mj. u školu), *a vȉdî* oni čòek, đe *u drûgôg* ima tica, *u gȍvoru, u ȍblîku*, iz *Ćȓnê Rȉjekê* i t. d. Prijedlozi kao *posrȅd, usrȅd* u govoru hercegovačkom ne gube nikad svoga akcenta, bila za njima kako mu drago riječ akcentovana; n. pr *posrȅd šȗmê, usrȅd bôrja* i t. d. Superlativi veoma rado imaju dva akcenta, ako imaju u nominativu sing. tri sloga ili više, i to za to, jer *onâj* imade svoj akcenat Govori se: *nâjmlȁđî, nâjbȍljî, nâjrjȅđî* i t. d.: pa i *nâjpotrebìtijî, nâjzgòdnijî* i t. d.

66. Njeke riječi i njeki oblici nemaju onaki akcenat, kaki je u Vukovu rječniku. Ovdje ću ih navesti same ili s primjerima, kako bude od potrebe. Evo ih: *čàdor—čàdora*, ù *jezero*, (*po jezèrima—pò jezerima*), *gȍvȏr*, lok. sg. *gȍvoru, rȁzgovoru, rêda* (*rèda* Vuk), *ružìca* (dem. ruža), *prez ozíra* (ȍbzîr), *vrâta* (vráta, *nȁ vrâta*), *òroz* (gen. oròza), *pò plećima, pò sapima. s glàvama, kòmâd—komáda* i *kòmâd--kòmâda*. Od *ȍvî—ȍnî* ima *ȍvôga—ònôga*, *mȅđu ovo, zȁ onôm* jelom; ak. *brádu*, ak. *stíne* (stijène), *jalòvica*. Glagoli *mȍći, ìći* kad se slože s prijedlozima, imaju ovaki akcenat: *pòmoći, pôći, nâći, dôći*. Tako i *vȅsti* ima *pòvesti, dòvesti*; *nèsti*: *dònesti, prìnesti*.

Veoma rado imaju glagoli u 1. i 2. l. plur. pres. akcenat slabi dugi na onom slogu, na kojem stoji kvantiteta, a slog je naprijed naglašen slabijem kratkijem akcentom. Govori se: *velímo*,

[1]) ^ je znak za tu osobitu kvantitetu.

*

držíte, bojímo se, stojímo, bježíte i t. d. Gdjegod je u glagola î kao kvantiteta, rado na nj dolazi akcenat ´, ali samo u presentu.

Dodatak.

67. Ovdje ću dodati one riječi, što sam ih čuo, a nema ih u Vukovu rječniku, ili se ne znaju (osobito kod glagola) njihove konstrukcije i slaganja s padežima ili s prijedlozima. Njeke će biti i stare. U zagradi će im se dodati značenje. *Bóba* (plod od šipa), *dìvina* (augm. dîv), *dògrabiti* (dohvatiti), *dušùrina* (augm. dúša), *fȉciti* (pa je Madžar na noge *frcio*), *fáša* (zaguliti *fašu* = remen od čovječje kože zaguliti), *glùmisati* (govoriti), *ìsprtiti se* (uspeti se), *ìskršiti, izrédati se, izubíjati, izvrátiti* oči na koga, *jàhnuti, jùnačko* (mačak), *kamènčina* (augm. kamen), *klȋpje* (kol. klip), *krìvnuti se, krȍk—kròka* (gradus), *klàsti* (trgati), *mâm*—mâma, (illecebrae, mâm je dala, namamila), *mȉlošljiv* (carus), *mlìnčina* (mlinski kamen), *máhnuti* (poći), *nàdipliti se* (najesti ili napiti se do sita, n. pr. piva), *nálič* (na koga), *napȉcati se* (cf. nadipliti se), *natúljiti* (navaliti), *pritúljiti* (pritisnuti), *nasúliti se* (pogoditi se), *nevàljast, òbravnica* (torba), *òbrežina* (pobrđe), *ogràdniti* česa, *ogòrjelak, ostávati* (ostajati), *ȍtrâg* (lok. na otrágu), *podàvirati* (pres. podàvirêm n. pr. kocem u nogu), *podgòjiti* (ugojiti lice), *pòpamtiti* (zapamtiti), *pòmâjčiti, popòganiti, povrtávati* (povraćati), *prìstati* (za kim; žena pristala za mužem = miluje ga), *príčalica* (pripovjedač), *pòsjednuti* (konja), *prepríjèčiti* (očima na koga), *púca* (žigica), *protrìjèzniti se* (od sna), *polìcâr, pucnjàvija, rìzikati* (za što), *spȉkati se* (nemoj se sa mnom spr-kati—podrugivati), *spláčina* (ostaci juhe smiješane s vodom), *škȑnja* (škrinja), *šȋp* (šipa). *štèktati* (*štȅkćê* kerad), *telèbiti* (telebidnem—propadnem), *tròljetî* (triannis), *ubijèliti se* (naljutiti se), *uklèpnuti* (n. pr. knjigu u ruku), *ùpadak* (invasio), *usmȉdjeti se, uzmìrisati se, upìtljati* (tolli), *zabúniti* (učiniti bunu), *začegètati* (čegètâm, strepitare), *zacvijèljati* (zacvijelja drvje i kamenje), *zakikòtati* (oroz), *zàpadati* (jâda), *zàgledati se* (s kime — zamilovati se), *zàkliknuti, zaljúštriti* (zarezati biljegu?) *žalòvit*, miserescens — ja sam junak srca žalovita), *žùćenica* (žuta bolest).

68. Za ogled akcenta i načina pripovijedanja evo sa svijem vjerna ulomka jedne narodne pripovijetke ili (kako se u narodu kaže) priče: „Ônô će bȉti jèdan krâlj, pâ će ràtovati s Ádemom, pâ će mu zaròbiti dvánês ljúdî, pâ će pòsjeći mû jedàmnês, a izàbraće jèdnôg nâjbòljêg i òstaviti, pâ će ga ùdarati, dâ ga prèvjerî; pâ ga nà patanijê ùdarî, à ôn nê će; pâ ga tùriše u tàvnicu, pâ ga dȑžâše sèdâm dánâ ì sedâm nòćî; pâ mu svȇ pròturâše ònô, štȍ Tùrčin nê će da jèdê kroz búdžu. Pa pòšto sèdâm dánâ ìzâđe, stòjî svȇ ònô, nȉšta ne òkusî. Pâ mu kâže: „Štȍ nijèsi jèo?“ — „Né ću vàše nȉšta!“ A ònda òni kàzan; ù njem mâst vrî; pâ ga póđoše da tûrê ù onu mâst; à ôn zavíka: „Jâ ću sâm skòčiti“;

pâ se ìzvi, pa skòči ù onî kàzan. Pa pòšto skòči, zàmče dòli vàs, pa izáđe nà drugu strânû kàzana, pâ mu nȉšta ne dokònisâ. Pa pòšto izáđe, jòpê krâlj sàstavi národ vàs, pa vîcê národ: „Mîslite, štâ kȍ znâ! Dâ ga ùdarâmo nà patanije?“ Òndar národ rȅče: „Jȅ l' ìzun eglènisati?“ „Ìzun jèst“ rȅče krâlj. Ònda národ: „Tî ȉmâš cùru dòbru, štȍ je nêma; pa mî velímo: nȅk se dòbro òdijê, pâ ćmo ga ùvesti cûri ù sobu, nê će l' se njê dotàknuti. Àko se dòtaknê, làsno ćmo gâ prèvjeriti“. Pâ se krâlj ukàilî, pa zavíka kćêr: „Dȅr se obúci štȍ ljȅvšê mòrêš“. Pâ se òna obùčê, štȍ ljȅvšê mòrê, pâ joj nàpraviše pòlicu, dâ ôn kàko s vrâtâ úljezê, dâ je òčima vîdî. Pâ ga povèdoše u hòdaju; â ôn, kàkô ga gúrnuše ù sobu, glâvu nà strân, pa prȍletjê mȉmo nju. Pa kàko prȍletjê, okrénu joj léđa, pa òndârke stâde ùčiti, a spòminjatî Ádema; pâ ôn spòminjê, a ràsplakâ se. Pa cûra njȅmu: „Tàko ti ȍba svîjeta, kòga spòminjêš, à za kîm plâčêš?“ „Ádema spòminjêm, za Ádemom plâčêm“. „Ne mògu l' jâ tòga vîđeti insána?“ „Mògla bi, da jâ nijèsam jèsir (ufaćen).....

Đ. Šurmin.

Književne obznane.

V.

Ostwald's Klassiker der exakten Wissenschaften. Leipzig. Wilhelm Engelmann. 1889. i d.

Pred nama je opet novih 13 sveščića ove znamenite zbirke, o kojoj smo dva puta već govorili u ovom časopisu (*N. V.* I. str. 75. i d.; II. str. 75. i d.). To su sveščići 41—53., koje ćemo sada obznaniti našim čitateljima. Spominjemo, da je među tim općena redakcija prešla od nove godine 1894. iz ruku Ostwaldovih u ruke Dr. Arthura von Oettingen, docenta fizike u sveučilištu u Leipzigu, a redakciju su pojedinih odsjeka preuzeli: astronomiju prof. Dr. Bruns (Leipzig), matematiku prof. Dr. Wangerin (Halle), nauku o kristalima prof. Dr. Groth (München), fiziologiju bilina prof. Dr. W. Pfeffer (Leipzig), kemiju prof. Dr. W. Ostwald (Leipzig), fiziku Dr. A. von Oettingen (Leipzig). Cijena je štampanom arku od 16 strana kao i prije 25 feneka.

Obilni 41. svezak obuhvaća četiri znamenite botaničke radnje od Kölreutera iz prošloga vijeka. Te su: D. Joseph Gottlieb Kölreuter's Vorläufige Nachricht von einigen das Geschlecht der Pflanzen betreffenden Versuchen und Beobachtungen, Leipzig

1761. Za tim: Fortsetzung der vorläufigen Nachricht etc. Leipzig 1763 ; Zweite Fortsetzung der vorläufigen Nachricht etc. Leipzig 1764. i napokon Dritte Fortsetzung der vorläufigen Nachricht etc. Leipzig 1766. Izdao W. Pfeffer (M. 4). — Već su od vremena Aristotelovih gdjekoji ljudi nejasno i neodređeno izrekli misao o spolnoj razlici bilina. No tek g. 1691. utvrdio je R. I Camerarius u Tübingenu pokusima seksualitet bilina te je dokazao, da je za postanje sjemena nužno utjecanje prašnika na pestić. Istom epohalne studije Kölreuterove, koje su sabrane u ovom svesku, izgradile su i jako unaprijedile ovu tekovinu nauke. Čitajući ove radnje osjećaš živo pravi dah prirodne nauke, koji te sjeća modernih prirodoslovnih radnja, nasuprot većini tadanjih botaničkih radnja, koje se gube u diskusijama bez realne podloge; moraš se zaista diviti, kako su jasni i prema namjeni svojoj udešeni eksperimenti i opažaji Kölreuterovi, kako su jasni i oprezni zaključci iz ovih činjenica. U prvom su redu Kölreuterove studije namijenjene bastardiranju, te su i njegove radnje još i danas iza tolikih novih istraživanja temelj cijeloga ovog pitanja, pa je i Nägeli (1855.) svoje općene zaključke o bastardiranju osnovao dobrano na opažanjima Kölreuterovima. (Popis svih bastardnih bilina od Focke-a: Die Pflanzen-Mischlinge 1881). Važnost bastardiranja za cijelu bitnost seksualiteta bila mu je posve jasna, pa kad je bitnost seksualiteta tražio u pronicanju muških i ženskih dijelova, stao je na stanovište, na kojem se još i danas uza sav napredak nauke nalazi diskusija ovoga pitanja. Kölreuter je prvi odgajao sa znanstvenoga gledišta bastardne biline (najprije mu je uspjelo g. 1760. da oplodi Nicotianu rusticu s Nicotianom paniculatom). Tim su zadnje dvojbe o spolnom raspložđivanju bilina uklonjene. Nastalo je sada pitanje, što se i kako se to zbiva pri oplođivanju? U tom je Kölreuter zalutao i pokazao se slabiji. Nije ni čudo, jer je mikroskopična tehnika tada bila u povojima, pak su prašnički mješčići tek g 1823. prvi put viđeni. Od Kölreutera je dalje važan obret, da kod mnogih bilina insekti, koji kupe med, prenose prašak i da su češće upravo nužni za taj posao. Tek je Darwin, kako je poznato, važnost ovoga obreta potpuno shvatio. Od ostalih Kölreuterovih obreta spominjemo, da je već Kölreuter odgojio kombinirane bastarde i da je trajnim poprašivanjem bastarda s prašnika iste matere postigao pretvorbu bastarda u bilinu, koja ju je oprašila. Opazio je, da prašnik Verbascuma ne oplođuje istoga cvijeta, da je dakle Verbascum fiziološki dvodoman. I dihogamiju je on kod Epilobija opazio, ali joj nije davao nikakve važnosti. — Kölreuter se rodio g. 1733. u Sulzu na Neckaru, bio je od g. 1764. do svoje smrti g. 1806. profesor prirodopisa u Karlsruhu.

Svezak 42. ima natpis: Das Volumgesetz gasförmiger Verbindungen. Abhandlungen von Alex. von Humboldt und I. F. Gay-Lussac (1805—1808). Izdao W. Ostwald (M. 0·60).

Tu su dvije rasprave. Prvu su napisali A. v. Humboldt i Gay-Lussac zajedno pod natpisom: Expériences sur les moyens eudiométriques et sur la proportion des principes constituants de l' atmosphère i predložili su je u institutu 21. siječnja 1805., a štampana je u Journal-u de Physique (60, str. 129—158. „an XIII"). Prva joj je svrha bila više tehničke naravi: točno određivanje kisika u uzduhu. Kod te su prilike otkrili zakon, da je omjer, u kojem se sastavljaju kisik i vodik, posve konstantan i nezavisan o višku jednoga ili drugoga. Oni su našli omjer 1 : 1·9989, koji se u velike primiče istini, jer najnoviji, izvanredno pomni pokusi E. W. Morley-a (Amer. Journ. of Sc. [3] 41, 220, 1891.) daju omjer 1 : 2·002. Ovdje je štampan u njemačkom prijevodu tek onaj dio rasprave, koji se tiče ovoga znamenitog otkrića. Drugu je raspravu napisao Gay-Lussac sam pod natpisom: Mémoire sur la combinaison des substances gazeuses, les unes avec les autres, štampao ju je u Mémoires de physique et de chimie de la société d' Arcueil t. II. str. 206—234. i str. 252—253., 1809., pošto ju je godinu dana prije predložio u „Société Philomatique". Idući tragom obreta o kisiku i vodiku istraživao je Gay-Lussac dalje omjere obujma drugih plinovitih sastavina, pa je tako otkrio zakon, da u svim slučajevima kemičkoga djelovanja među plinovima obujmi prije i poslije sastavljanja stoje u jednostavnim omjerima. Pokusa baš nije Gay-Lussac publicirao veliki broj za potvrdu ovoga zakona; tu su samo reakcije amonijaka na borov fluorid, ugljikov dioksid i klorov vodik. Ipak je Gay-Lussac već spoznao, da se svako određenje plinske gustoće može upotrebiti za prokušnju njegova zakona i služio se obilno tim sredstvom. Za razvoj je kemije obret ovoga zakona bio vele znatan. U svezi sa zakonom višekratnih proporcija od Daltona i Wollastona (isp. Classiker br. 3.) i s nješto kasnijim radovima Berzeliusa (isp. Classiker br. 35.) ove su dvije rasprave temelj za teoriju kemičkih sastavina, koju danas nauka priznaje.

Svezak 43. donosi nam radnju iz fiziologije: Ernst Brücke: Untersuchungen über den Farbenwechsel des afrikanischen Chamäleons (1851 u. 1852). Izdao M. v. Frey (M. 1·20). Koliko je neprilika zadavao za razumijevanje poznati pojav na kameleonu, pokazuje najbolje na početku rasprave sakupljena, dvije tisuće godina stara literatura o tom pitanju. U ovoj raspravi pokazuje bečki fiziolog potpunu svoju sjajnu originalnost, opsežno znanje (pa ne samo u prirodnim naukama), metodičku vještinu, fini dar opažanja i oprezno zaključivanje, — sve to čini radnju ovu zaista klasičnom među mnogobrojnim radnjama ovoga osobitog čovjeka. I sadržaj joj je zanimljiv. Promjena boje (kojoj je uzrok gibanje elemenata u tkanini) čini se, da je u životinjskom carstvu i inače važna. Po novijim je istraživanjima (ispor. Biedermann, Archiv f. d. ges. Physiologie 1892) vjerojatno, da su i promjene boje i dlake u sisavaca, koje zavise o godišnjim dobama i klimi, pa i

same promjene u sadržaju pigmenta čovječje kože u savezu sa tkaninskim elementima, koji se sele ili su bar pomični. Što se u ovim primjerima zbiva polako, tako da resultat vidiš tek nakon dužega vremena, to se u kameleona zbiva naglo; i baš ove brze, mnogostruke promjene zanimale su ljude već 2000 godina. Rasprava se ova čita izvanredno ugodno.

U obilnom 44. svesku naše zbirke pod zajedničkim natpisom: Das Ausdehnungsgesetz der Gase. Abhandlungen von Gay-Lussac, Dalton, Dulong und Petit, Rudberg, Magnus, Regnault (1802—1842) (izdao W. Ostwald M. 3). sakupljeno je 10 rasprava. Tu se pred nama razvija osobito zanimljiva slika iz novije povijesti fizike. Zakon, po kojem se rastežu plinovi toplinom, sam je već po sebi jedan od fundamentalnih zakona u prirodi, a još mu mnogo važnost povećava njegova sveza s temeljnim pojmom termodinamike, s apsolutnom temperaturom. To je dovoljan razlog, da s osobitim interesom pratimo otkriće toga zakona. U svojoj prvoj radnji: Recherches sur la dilatation des gaz et des vapeurs, publiciranoj u „Annales de Chimie“ (t. 46, an X. 1802) našao je Gay-Lussac za koeficient rastezanja broj 0·375 između 0° i 100° C, a s tim je suglasno našao i Dalton u isto doba u radnji: Über die Ausdehnung der elastischen Flüssigkeiten durch Wärme isti broj (Memoirs of the Literary and Philosophical Society of Manchester. Vol. 5. 1802.). Dulong i Petit potvrdili su ovaj resultat u radnji: Untersuchungen über die Ausdehnung der festen, flüssigen und gasförmigen Stoffe und über die genaue Messung der Temperaturen (čitanoj u institutu, a štampanoj u „Annales de chimie et de physique“, 2. 1815.) ističući izrijekom, da nijesu ni malo dvojili o ispravnosti Gay-Lussacova i Daltonova resultata; suglasje resultata imala je biti potvrda, da je njihova radnja pouzdana. Za čudo je, kako se mogao ovaj krivi resultat držati gotovo 40 godina u nauci, premda je bilo svaki dan prilike ovu konstantu upotrebljavati i kontrolirati. Bit će tomu pojavu uzrok, kako i Ostwald ističe, veliki autoritet Gay-Lussacov. Tek g. 1837. Rudberg izriče sasma skromno mnijenje, da se uvukla pogrješka u istraživanje spomenutih fizika. On to dokazuje u radnjama: Über die Ausdehnung der trockenen Luft zwischen 0° und 100° (Pogg. Ann. Bd. 41. 1837.) i: Zweite Reihe von Versuchen über die Ausdehnung der trockenen Luft zwischen 0° und 100° (Pogg. Ann. Bd. 44, 1838.) i nalazi pogrješku od 3% u prijašnjim resultatima, koja potječe od tuda, što prvim eksperimentatorima nijesu posude i plinovi bili suhi. Zanimljivo je, da je Rudberg pogrješku otkrio, kada je istražujući drugu stvar upotrebio broj Gay-Lussacov, pa tim pao u protivurječje, što ga je potaklo, da ide kontrolirati pokuse. Još je zanimljivije, da su Gay-Lussac i Dalton pali u istu pogrješku, koju su prebacivali svojim predšasnicima i za koju su posve točno znali, koliko utječe na resultate, a to je vlažnost posuda i

plinova. Lijep nam je to primjer, kako je teško izvoditi znanstvena mjerenja. Rudbergov je broj izišao premalen: 0·365 Nauka sada nije bila zadovoljna ni s tim brojem. U Njemačkoj je išao Magnus, a u Francuskoj Regnault potvrđivati nenadano otkriće Rudbergovo Radnja Magnusova „Über die Ausdehnung der Gase durch die Wärme“ izišla je u Pogg. Ann. Bd 55, 1842., a obje velike i zaista klasične radnje Regnaultove o tom pitanju: „Untersuchung über die Ausdehnung. Erster und Zweiter Theil“ izišle su u Ann. de chim. et de phys. III. Sér. t. 4. i t. 5, 1842. Obje su radnje u glavnom potvrdile otkriće Rudbergovo, ali su našle, da je koeficient rastezanja između 0·366 i 0·367. Ujedno su utvrdile istinu, da se ne rastežu svi plinovi posve jednako. kako su s početka tvrdili Gay-Lussac i Dalton, nego se pokazuje. da se plinovi, koji se lakše pretvaraju u tekućine, nješto jače rastežu od „permanentnih“. Ovim glavnim radnjama oko ovoga pitanja dodane su u svesku još dvije radnje, jedna od Regnaulta: Über den Vergleich des Luftthermometers mit dem Quecksilberthermometer (Ann. de chim. et de phys. Sér. III. t. 5.) i druga od Magnusa: Über die Ausdehnung der atmosphärischen Luft bei höheren Temperaturen (Pogg. Ann. Bd. 57.), koje čine nužne dopune cijelom problemu. S tim je radnjama prevažno fizikalno pitanje o rastezanju plinova toplinom bilo u glavnom riješeno. Čovjek se danas gotovo čudi, kako su se najbolji eksperimentatori onoga vremena morali ponovno truditi da odrede konstantu, koju će danas početnik dosta lako kao vježbu odrediti točno na 1%! Ne dvojimo, da će svaki stručnjak ovaj svezak s velikim užitkom čitati.

U svesku 45. štampane su dvije elektrokemičke radnje fundamentalne važnosti pod natpisom: Elektrochemische Untersuchungen von Humphry Davy (1806—1807). Izdao W. Ostwald (M. 1·20). Tu su u njemačkom prijevodu, koji još potječe od Gilberta, otisnute rasprave „Über einige chemische Wirkungen der Elektricität“ i „Über einige neue Erscheinungen chemischer Veränderungen, welche durch die Elektricität bewirkt werden etc.“, što ih je H. Davy čitao kao „Bakerian Lecture“ u „Royal-Society“ u Londonu 20. studenoga 1806. i 19. studenoga 1807. Obje su prvi put štampane u „Philosophical Transactions for 1807—1808.“ U prvoj je radnji Davy eksaktnim pokusima pokazao. otkle su baze i kiseline, koje se uz t. zv. „elektrolizu vode“ pojavljuju, i time je dokrajčio jednim mahom one puste spekulacije, koje su poplavile bile elektrokemičku literaturu onoga doba. Resultati druge radnje daleko su pretekli i najsmjelije nade koje su se vezale uz kemičko djelovanje netom otkrite galvanske struje, jer je u toj radnji svijetu javljeno otkriće alkalimetala. koji su se odlikovali najčudnijim svojstvima. Ove su radnje izvanredno utjecale u ono vrijeme na naučni rad, i naučna je literatura puna radnja, kojima su ove znamenite rasprave Davy-jeve ishodištem

bile. Metoda istraživanja u njima i danas je još sjajan dokaz velike ustrpljivosti i pomnje, kojom je ovaj veliki čovjek pošavši od prividno neznatnih pokusa korak po korak došao do svojih znamenitih otkrića. Obje su radnje uzorni tipovi eksaktnih prirodnih radnja, u kojima se živo pokazuje, kako ustrajni rad i nepristrano oko za činjenice istraživača prirode vodi od sitnica do velikih problema nauke.

Iza duže stanke javlja se u 46. i 47. sveščiću zbirka matematičkih radnja: Abhandlungen über Variationsrechnung. Erster Theil: Abhandlungen von Joh. Bernoulli (1696.), Jac. Bernoulli (1697.) und L. Euler (1744.). Zweiter Theil: Abhandlungen von Lagrange (1762., 1770.), Legendre (1786.) und Jacobi (1837.). Izdao P. Stäckel (M. 2·00 i 1·60). Faze u razvitku računa varijacija, kojemu je glavno polje primjene mehanika, razvijaju se u ovoj zbirci u doslovnim fundamentalnim radnjama pred očima čitatelja. Prvi problem, koji vodi na račun varijacija, već je do duše Newton postavio g. 1686. u svom klasičnom djelu „Philosophiae naturalis principia mathematica“ u zadaći o vrtežnom tijelu najmanjega otpora. No pravi povod razvitku računa varijacija bio je problem „brachistochrone“, što ga je g. 1696. zadao u „Acta Eruditorum“ Ivan Bernoulli matematicima svega svijeta po tadašnjem običaju. Zadaća je: Ako su u vertikalnoj ravnini zadane dvije točke A i B, neka se odredi put AMB pomične točke M tako, da pošavši od A radi svoje težine u najkraćem vremenu dođe do B. Ova zadaća i s njom istovetna, da se odredi zavinutost zrake svjetla u nejednolikim sredstvima, otvora radnje o računu varijacija. Riješenje Ivana pa i drugo riješenje istoga problema njegova brata Jakova prve su radnje na tom polju. Jakov je Bernoulli u radnji „Solutio problematum fraternorum cum propositione reciproca aliorum“ (Acta Eruditorum 1697.), koja je u njem. prijevodu uvrštena u zbirku, uz svoje riješenje iznio drugi problem poznat pod imenom „isoperimetrični problem“, koji se općeno može izraziti tako. da se traže krivulje, koje imadu određeno svojstvo u najvećoj ili najmanjoj mjeri. Leonharda Eulera ide zasluga, da je utemeljio račun varijacija kao osobitu disciplinu više analize. Najprije formulira on općeno problem isoperimetrični, prelazi na druge zadaće, u kojima se kao uzgredni uvjet javlja diferencijalna jednadžba i svladavši napokon sve teškoće izdaje god. 1744. svoje glavno djelo: „Methodus inveniendi lineas curvas maximi minimive proprietate gaudentes sive solutio problematis isoperimetrici latissimo sensu accepti“. Ovo se krasno djelo prije svega odlikuje velikim brojem lijepih primjera, kojima je do danas tek njekoliko novih dodano. Za uvod u račun varijacija jedva bi se i danas moglo naći bolje djelo. U njemu se rješava isoperimetrični problem posve općeno, a nove zamršenije se zadaće izrađuju više geometričkim načinom, ali u težim slučajevima, gdje već ne vri-

jedi Bernoullijev princip maksima i minima, svladavaju se do duše teškoće, ali veoma zamršenim računima, pa resultati izlaze ipak jednostavni i elegantni. Ova za račun varijacija klasična radnja Eulerova primljena je u našu zbirku u njem. prijevodu, ali samo odsjeci I., II., V. VI. Odsjeci III. i IV. sa spomenutim teškim zadaćama, kojima se geometričnom metodom Eulerovom ne može doskočiti, izostavljeni su, a to je izdavač dobro učinio, jer se ove zadaće u drugoj fazi razvitka računa varijacija vraćaju u drugoj formi. Ovu drugu fazu otvora g. 1755. mladi Lagrange s velikim otkrićem, da se problem može i čisto analitički uhvatiti, a tim je učinjen veliki napredak, koji se s pravom poredi s prijelazom od Newtonovih fluksija na Leibnizove diferencijale. Ovu je novu metodu obradio Lagrange u svojim fundamentalnim raspravama: Essai d' une nouvelle méthode pour déterminer les maxima et les minima des formules intégrales indéfinies (Miscellanea Taurinensia 1762.) i Sur la méthode des variations (Misc. Taur. 1771). Svojim je novim algoritmom mogao sve promjenljivice u jedan mah variirati i tim s jedne strane sve prijašnje probleme jednostavnije i točnije riješiti, a s druge i područje računa varijacija znatno proširiti, pomišljajući granice integrala također kao promjenljive i obaziruć se na dvostruke integrale. Lagrange je do duše svoja istraživanja u djelu „Mécanique analytique“ (1788.) usavršio svojom metodom neodređenih koeficijenata, po kojoj se mogu svi problemi s uzgrednim uvjetima svesti na probleme bez njih. No ova radnja nije u našu zbirku primljena, jer je ovu metodu strogo utvrdio tek u naše dane A. Mayer (Math. Ann. Bd. 26. 1886).

Na trećem je mjestu u 47. svesku radnja Legendreova: „Mémoire sur la manière de distinguer les maxima des minima dans le calcul des variations“ (Mémoires de Math. et de Phys. Paris 1788.), u kojoj je obradio pitanje, koje je kod običnih maksima i minima već davno bilo riješeno, da nađe kriterije za razlikovanje maksima od minima u računu varijacija. On je taj kriterij zaista našao, ali se prevario u misli, da je dostatan, na što ga je već g. 1797. upozorio Lagrange. Ovu nedostatnost u računu varijacija uklonio je tek g. 1836. Jacobi na temelju veoma tegotnih studija i publicirao ih je opširnije u raspravi: Zur Theorie der Variationsrechnung und der Differential-Gleichungen (Journal für Math. Bd. 17, 1837). Iz ove je radnje u našoj zbirci preštampan odsjek, koji se tiče računa varijacija, i s tim je posao ovoga računa u glavnim crtama bio svršen. Istina je, tko hoće da prouči ove pošljednje radnje, osobito Jacobijevu, valja da umije snažno dizati i razmahivati se „divovskim mačem Newtonovim“, kako je njegdje Whewell okrstio infinitesimalni račun.

Svesci 48—51. donose veliku radnju botaničku: Das entdeckte Geheimnis der Natur im Bau und in der Befruchtung der Blumen von Chr. K. Sprengel (1793.). Izdao Paul Knuth.

(Svaki svezak M. 2). Sa 25 tablica slika, koje su smještene u 4. svezak. — Prvi je u velikoj mjeri i po određenom planu istraživao oplođivanje cvijeća doista Sprengel, s toga ga Nijemci uzimaju za utemeljitelja biologije cvijeća. Iza uvoda od 60 strana proučava on pitanje oplođivanja cvijeća od razreda do razreda (dakako po Linnéovu sustavu). I zaista je djelo puno finih i oštroumnih opažanja o životu cvijeća, te će mu botanik i danas poslije 100 godina u mnogim slučajevima jedva išto moći dodati. Kako je elementarno i na široko pisano, zanimat će ono i ljubitelje cvijeća. No je li opravdano Sprengela smatrati utemeljiteljem biologije cvijeća, to se nama čini veoma dvojbeno, jer je djelo bilo posve zaboravljeno, kao i pisac, koji je g. 1816. umr-o u Berlinu kao sasma nepoznat čovjek. Uskrisio ga je u literaturi tek Ch. Darwin, koji njegovu knjigu zove (Orchid. str. 209.) osobitom knjigom s čudnovatim natpisom. Da tko bude utemeljitelj koje nauke, za to je svakako nužno, da njegovo glavno djelo bude ishodište cijelome nizu naučnih radnja u istom smjeru, a to Sprengelovo djelo za cijelo nije bilo. Na razvitak biologije nije ono utjecalo ni malo, pak je s toga opravdano pitanje, za što mu je mjesto u zbirci klasika eksaktnih nauka?

Posve je druge vrste radnja u 52. sveščiću: Aloisius Galvani: Abhandlung über die Kräfte der Elektricität bei der Muskelbewegung (1791). Izdao urednik A. I. von Oettingen s 4 tablice. (M. 1·40). Glasoviti pokusi Galvanijevi, koji su dali povod otkriću galvanizma, počeli su se već g. 1780. i nastavljali su se do g. 1783., ali ih je Galvani tek 8 godina kasnije svijetu priopćio u svojoj znamenitoj na 4 odsjeka razdijeljenoj raspravi: „De viribus electricitatis in moto musculari commentarius (De Bononiensi Scientiarum et Artium instituto atque academia commentarii. Tomus VII.). Natpisi su odsjecima: sile umjetnoga elektriciteta pri gibanju mišica, sile životinjskoga elektriciteta u gibanju mišica i njekoje misli i zaključci. Kud i kamo je najvažniji treći odsjek, koji je bio povod pokusima Voltinim i znamenitoj raspri između njih, iz koje su oba naučnjaka izišli napokon kao pobjednici, a čovječanstvo primilo je od nje jedan od najvećih darova prirodne nauke: električnu struju i njezine primjene. Na drugoj je strani ova raspra potakla Emila du Bois-Reymonda na njegova epohalna istraživanja „Untersuchungen über thierische Elektricität", Berlin 1848. Radnja, koja ovake pošljedice ima, zaista je klasična, pa ipak kako je jednostavno pisana! Da spomenemo legendu o žabljim krakovima, koji su tobože bili spremljeni za čorbu, pa je na njima Galvani slučajno opazio trzanja. Iz rukopisa izlazi jasno, da Galvani uvijek govori o jednoj prepariranoj žabi i da se već od g. 1773. ustrajno bavio oko izučavanja mišičnih trzaja.

U potpunom je smislu klasična radnja iz fizike i u 53. svesku ove zbirke: Die Intensität der erdmagnetischen Kraft auf absolutes Maass zurückgeführt von Carl Friedrich Gauss (1832). Izdao E. Dorn. (M. 1). Gaussova rasprava: „Intensitas vis magneticae terrestris ad mensuram absolutam revocata" čitana je u Göttingenu u rečenom društvu 15. prosinca 1832., a štampana je u „Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen", Bd. 8, 1833. Ova je radnja u dvojakom smjeru postala epohalna u fizici. Najprije se u njoj uvodi nov princip za mjerenje fizikalnih veličina u opće (t. zv. apsolutni sistem mjerenja), a po tom je bilo moguće jakost zemaljskoga magnetizma svaki čas i na svakom mjestu *odrediti* po istoj nepromjenljivoj mjeri, dok su pred ovom radnjom umjeli tek *uspoređivati* jakost zemaljskoga magnetizma na različnim mjestima zemlje s jakošću na odabranom normalnom mjestu po metodi njihanja, obično inklinatorne igle, pri čem su se dakako sasvim gubile promjene zemaljskoga magnetizma kroz dulje vrijeme. U analitičkoj je mehanici već odavno bio običaj iz temeljnih jedinica za dužinu (*l*), masu (*m*) i vrijeme (*t*) (u Gaussa *mm, mg, sec*; po zaključku pariskoga kongresa od g. 1881. sada *cm, g, sec*) izvoditi jedinice za druge mehanične veličine. Da je Gauss ovu metodu preko Coulombova zakona prenio i na druge partije fizike, navlastito na magnetizam, u tom stoji prva epohalna vrijednost njegove rasprave. On već spominje u ovoj radnji, da ne će biti teško i galvanička mjerenja svesti na apsolutnu mjeru, što je njegov prijatelj i suradnik W. Weber, kako je poznato, malo kasnije i učinio. Vrijednost je apsolutnih mjera svakako za nauku veoma velika, no priznavanje te važnosti nije bilo u nauci uvijek jednako. Bilo je vrijeme, kad im se vrijednost precjenjivala, a sada kao da smo u vremenu, koje pada u protivnu pogrješku. U drugu je ruku ova radnja Gaussova epohalna i poradi novih metoda eksperimentiranja, koje su svojom točnošću daleko nadmašile sve prijašnje metode. U tom je poslu Gaussu u velike pomoglo njegovo svojstvo, da je bio praktičan astronom. Njegovo mjerenje kutova s dalekozorom, zrcalom i skalom, koje se u resultatima vele znamenitoga od njega ustrojenog magnetičkog društva pokazalo tako oštrim, njegova metoda za određivanje trajanja jednoga njihaja magneta i metoda za eksperimentalno određenje momenta ustrajnosti i t. d., — sve to jesu i ostaju temelji moderne vještine eksperimentiranja.

Pregledamo li na koncu prvu polustotinu ove znamenite zbirke, nalazimo u njoj do sada iz matematike 8, iz fizike i astronomije 21, iz kemije 15, iz botanike 8 i iz fiziologije 3 sveska.

O. Kučera.

VI.

Српска читанка за средње школе. Књига прва за I. и II. разред. Саставили **Сретен Пашић**, директор параћинске гимназије и **Милан Шевић**, професор I. београдске гимназије. У Београду. Државна штампарија краљевине Србије. 1894. Цена 1·60 дин. Str. XV. i 189. 8°.

Ova čitanka ima predgovor, u kojem sastavljači kažu, za što su se dali na ovaj posao. Zgodno se spominje u tom predgovoru, kako je materinski jezik osnova (osobito u nižim razredima) za sve druge nauke. Da se prema tome cilju sastavi čitanka, nastojali su oni, kako su mogli, prema sadašnjoj naučnoj osnovi za srpske gimnazije. Koliko je nama poznato iz naučne osnove za gimnazije kraljevine Srbije, treba izabirati štivo takovo, koje će odgovarati i dobi i razvijenosti učenika prvoga i drugoga razreda. Uz jednostavnost i razumljivost moraju biti štiva tako udešena, da za svaki predmet, koji se u kojem razredu uči, bude članaka (u koliko je to moguće). Tako će se pomicati znanje i buditi zanimanje u djece za sve nauke bez osobite napetosti.

Sastavljačima je mnogo bilo stalo do toga, da pravac pogode, a za drugo im nije toliko, jer se sve može ispraviti. Ako pogledamo, kako je ova čitanka razdijeljena (priče i gatke do 15. str., basne do 23. str., narodni život i narodni običaji do 37. str., predanje i povesnica do 55., pošalice do 61., pripovetke do 68., zemljopis do 83., priroda do 106., pesme do 172., poslovice i pitalice 178., zagonetke, gatalice, igre, uzrečice i poređenja do str. 189.), možemo reći, da je u glavnome smjer namiren. U glavnome rekosmo, jer ne bismo mogli odobriti, što su basne n. pr. pod brojevima 1, 4, 6 i t. d. u ovu čitanku došle. Ne bismo metnuli u ovaku knjigu ništa iz narodnijeh običaja, jer to u ovaj par ništa ne pomaže djeci. Ako hoćete dobrijeh članaka s jezične strane, a ono ih ima i drugdje, ne samo u narodnijem običajima. Ni članci iz „predanja i povesnice“ ne idu ovamo, jer ako i jesu to narodu srpskom najbliži događaji, ipak nijesu za drugi razred, dok za prvi gotovo nema ni jednoga članka, jer su ono sve priče, koje pripadaju pod koju drugu vrstu. Ni zemljopisni dio ne odgovara onomu, što bi trebalo da prikazuje. Valjalo bi bez sumnje djeci dati štiva, koja će joj prikazati najelementarnije pojave u svijetu; a ako se može, neka se to prikazivanje primijeni domaćijem prilikama. Ljepša su štiva i sasvijem zgodna za prvi i drugi razred, koja su izvađena iz prirodnijeh nauka, samo ne ide ovamo članak: Minerali.

Evo ovako sam u glavnome istaknuo, što mislim, da nije u skladu sa smjerom ove čitanke. Ne prigovaram toliko smjeru, koliko udešavanju toga smjera za pojedine razrede. Nikako ne

bih mogao odobriti — barem nikako ovdje u kraljevini Hrvatskoj — da se onako neozbiljni i predjetinjasti članci stave u ovaku čitanku, kakovi su članci n. pr. Народ, Молитва у Срба, Kumstvo šišano ili vodeno u Srba muhamedovaca, Jarac živoderac, О хлебу сви живимо. Ti su članci dobri, ali dobri za osnovnu školu, a ne za gimnaziju, gdje i uz najljepšu zabavu mora biti i ozbiljnosti i lakoga poticanja na mišljenje.

Kako njeki članci pisani prozom nijesu za školu, tako moram prigovoriti dosta i izboru pjesama. Nikako se ne mogu uzeti za srednje škole pjesme: Свет, Noćna pesmica, Oblaci i njeke druge, jer s pedagoškoga principa nijesu ni za prvi razred gimnazije ili realke. Kod izbora pjesama kao i kod izbora prozaičnijeh štiva valja paziti i obazirati se na dob učenika; što je za dijete od sedam do osam godina, ne može biti za dječaka od jedanaest do trinaest godina. Narodne pjesme mogu biti dobro štivo, ali samo onda, kad ih djeca razumiju, kad su već što učila i povijesti, ako se istorijske pjesme uzimaju za štiva. Ali i najbolja narodna pjesma ne može ispuniti svake praznine, pa ni s jezične strane.

Pomnjivo pregledajući ovu srpsku čitanku isporedio sam je u glavnom s našijem hrvatskijem čitankama. Premda obje idu za jednim ciljem, ali je resultat posve različan. Dok se u nas pazi na naučnu osnovu, tamo se obaziru na nju, ali joj se duh ne provodi, premda su sastavljači u prvom redu nastojali, da pogode smjer i upravo duh u obuci materinskoga jezika. Nijesu bez mahne ni sve naše hrvatske čitanke za srednje škole, ali što se u Srba javljaju svake gotovo godine tužbe na obuku u srpskom jeziku, to nam je postalo razumljivo, pošto smo pregledali ovu čitanku. Svagdje se traži, da čitanke u materinskom jeziku budu što je više moguće upravo kao uzori knjiga u svakom pogledu, a osobito u jezičnom. Ne zadovoljavaju nas u tom pogledu ni naše čitanke, a ni ova srpska. Već na strani XV. pomenuti ispravci pokazuju, kako se razmjerno malo pazilo na štampanje knjige. U predgovoru IX. str. ima riječ *uticaj* mj. *utjecaj*. U štivu „Baba i grab“ piše se glas *đ* uvijek *dj*, dok je na drugim mjestima pisano *gj*. Za što se rado upotrebljava prijedlog *sa* mj. *s*, gdje nije potrebno? Krivo je zvati Lazara *car* mj. *knez*. Drugo je *skoro*, a drugo *gotovo* ili *malo ne* (str. 46. i drugdje).[1]). Čemu za vokal *r* novi znak, n. pr. *umŕo*, kad imamo danas već tri znaka? *Na sred* pisano mj. *nasred* (str. 54.) kako i jest na str. 80. Samo je nemarnost i nepažnja, što u istom članku ima *ōjeme* i *наслеђа* (str. 64.). Kod opisa mjesta treba se držati što se više može vjernijeh podataka, a ne dodavati štošta, kako je to učinjeno (samo za primjer) u članku Сарајево ili Јадранско море. Ako

[1]) Premda u Vukovu rječniku riječ *skoro* nema značenja *gotovo, malo ne*, ali opet nije pogrješka upotrebljavati je i u tom značenju. Ispor. u Daničićevu prijevodu St. Zav.: i stade sunce nasred neba i ne naže k zapadu *skoro* za cio dan. Knjiga Is. Nav. 10. 13. *T. M.*

se gdje i govori uz glagol *nestati* osobna konstrukcija, ali je svakako bolja bezlična. Bolje je *nestaje ih* nego li *oni nestaju* (str. 87) „On sam sebe sluša najradije, i baš onda se dere *sa njegovim* dživ!“ valja da bude: *on sa svojim* (str. 96.) [1]). Nijesu opažene pogrješke: *pritom* mj. *pri tom* (str. 93.) i *neznajući* mj. *ne znajući* (str. 23.) i t. d.

Još ću reći, đa je ova čitanka premalena; u njoj je samo 189 strana male osmine, a što je to za dvije godine u predmetu, kojemu su određene četiri (ili tri) ure na nedjelju? Ne znam, hoće li se naći učitelj, koji bi se tijem mogao zadovoljiti. Napokon još ovo. Kad se članci srpskih pisaca, pisani jekavski, ostavljaju većinom netaknuti, bilo bi sigurno dobro, da ostanu i članci hrv. pisaca onaki, kako su ih sami pisci napisali (ispravivši dakako očevidne jezične pogrješke).

Đ. Šurmin.

Različne bilješke.

V.

Dijalektičke sitnice.

Rad sam ovdje objaviti njeke dijalektičke sitnice, koje sam sabrao g. 1893. o velikim školskim praznicima na svome putu na Rudama (kod Samobora), oko Samobora, pa kod sv. Duha (Noršićevo selo) kod tako zvanih Gorana (u selima: Dragonoš, Kostanjevac, Bedra, Jarušje) U svim tim selima, može se reći, govori se dosta jednolično, a nema sumnje, da se prije 50 godina govorilo još jednoličnije. Susjedstvo trgovišta Samobora s jedne strane, a Žumberčana Štokavaca s druge strane pomaklo je narječje rečenih sela s prirodne njegove kolotečine te je mnogo izgubilo od svojih karakterističnih osobina, a dobilo druge iz narječja onih dvaju susjeda. Ja se dobro sjećam, dok sam bio djećakom, da sam čuo od Rudara osobiti akcenat uz osobito niansiranje vokala, ali danas toga nema do njekih ostataka kod pojedinih riječi. Jednako se sjećam i Gorana, (ljudi, što stanuju na gori Žitnici), koji dolažahu u kuću mojih roditelja, da govorahu sve riječi s akcentom na pošljednjem slogu, dok danas već nije tako. Ipak ima i danas još ostataka, koje ću malo dalje spomenuti.

[1]) Ni ovo nije pogrješka, jer i sam Vuk često (osobito u starijim svojim djelima) piše moj—tvoj—njegov—naš—vaš—njihov mjesto *svoj*. N. pr. ja pokažem svima *mojim* prijateljima. dan. (1827.) 128.; — ja sam isprosio djevojku, koja zbog *njezine* mladosti ostane još u očinoj kući. 138.; — i tako se baše vrate opet u Srbiju .... ali iznajprije ne pokažu *njiova* bašaluka. dan. (1828.) 141.; — ja sam u prvome *mom* zabavniku počeo izdavati. dan. (1829.) 1. i t. d. *T. M.*

U glavnome velika je razlika u govoru svih tih sela prema govoru Prigoraca u tome, što nema onoga karakterističnoga prijelaza vokala *o* u *e* i prijelaza vokala *o* i *e* u vokal *i* (Vidi „Rad“ *115.* str. 73. i dalje); u opće vokalizam i konsonantizam više se podudara s vokalizmom i konsonantizmom štokavskim.

1. Na Rudama (a valjada i po drugim selima) sačuvala se prastara riječ *vèto* (u Prigoraca: *vèti*) sa značenjem „onomadne“, „nedavno“. Za cijelo riječi *veto* odgovara starosl. ветъхъ, lit. vetuszas, lat. vetus, grč. ἔτος (*Fέτος*), staroind. vatsa (godina).

2. Onamo i svuda u Prigorju ima fraza: *za stûnj* = badava, uzalud. Kakva je postanja ta riječ, ne znam. Ako joj nema traga u starosl. jeziku, onda je po svoj prilici postala svojim načinom od njem. riječi: *umsonst.* [1]).

3. Onamo (a možda i drugdje) govori se riječca *prèc* kao adverb sa značenjem „mnogo“, „jako“, „daleko“. Postanje ne znam; da nije srodna sa starosl. прѣкъ? [2]).

4. Zamjena starim poluglasima čini se da na Rudama nije sasvijem stalna, jer pored *malin* govori se *dènes* i *zdènc*. (Koliko sam razabrao, nema u riječi *zdènc* nikakva glasa između suglasnih *n* i *c*).

5. Što inače Kajkavci vele *dimov* (domum), to govore Rudari „*dòmom*“.

6. Čuo sam na Rudama riječ *veci* u frazi: *bôg si ga véci* (= bog si ga znaj). Mislim, da ta riječ stoji u svezi s glagolom starosl. вѣдѣти, — ali u kakvoj?

7. Glagol, što se u Prigorju govori u presentu s futurnim značenjem: *pâm, pâš, pâ* i t. d. (= ići ću), glasi na Rudama: *pêm, pêš, pê*; *pêmo, pête, pêju.*

8. Na Rudama i u Prigorju čuje se oblik *kô* u imperativnom značenju mjesto oblika *kaži* n. pr. *kô* da vidim (= kaži da vidim).

9. U Prigorju, a na Rudama čini se, još češće u mnoge se riječi umeće glas *į*, t. j. glas, što stoji u sredini između *j* i *i* n. pr. *lêįpo* (= lijepo); *sêįno* (= sijeno). Tako se čuje i glas *ų* u riječima: *bôųha* (= buha), *môųha* (= muha), *tôųkla* (= tukla). Ovdje ću spomenuti, da današnji Rudari nijesu svi plemenom Slaveni, nego su po svoj prilici Nijemci pomiješani s Hrvatima i sa Slovencima, a ta mješavina potječe iz onoga doba, kad su se

[1]) Ta riječ ima svojih srodnica u većini slavenskijeh jezika; vidi u Miklošića, Etym. Wörterb. pod *tuně* (str. 365.). *T. M.*

[2]) Jamačno mislim da nije, premda i Miklošić u svojem starosl. rječniku kod прѣкъ bilježi iz Habdelića riječ *precej* sa značenjem „fortiter“ i „illico“. Riječ je *prec* (precej) = starosl. прѣдъ сѧ t. j. *pred se*, naprijed, jednako, daleko, jako. *T. M.*

počele kopati rude (mjed), odakle i ime mjestu „Rude“. Imena: Stengl, Fresel, Lehpamer i t. d. očito pokazuju, da su to plemenom Nijemci, ali im se jezik do danas sasvijem izgubio.

10. Od čovjeka rodom Samoborca, koji živi dulje vremena u Noršićevu selu (Sv. Duh), čuo sam ove riječi s akcentom ˋ na pošljednjem slogu: sudèc, Mihèl, kosî, podrapàl, zvonarȍv, konjà, iskàl, skočîl, repà, drvà, krvâv, okrenîl, dopeljàl, vozît, oltarî, putà, kupîl, Bišćàn, ovè, pritiskàt, na Rudà, domȍm (domum), travà, kosît (ali: kòsiti), pokazàl, telè, Jožînc (Jožinac, Josip), hodît, zdencà, dobît, vrednȍ, sredî, Dragonȍš, popisàl, živî, gledî, kadî (= gdje), tužît, nazàj (= natrag), služît, pivî.

11. U svemu ovome kraju nema glasa ś kao što ima u Prigoraca, već *šć*, n. pr. *dvorîšću*, *šćâp*, dok Prigorci govore: *dvorîšu*, *šâp*.

12. U selu Dragonošu (na gori Žitnici) čuje se u part. pret. aktiva njekakav mukli glas između glagolske osnove i nastavka *l*, a u selima: Kostanjevcu, Bedri, Jarušju čuje se mjesto toga dvoga vokal *u*: onaj mukli glas ne znam drukčije označiti nego znakom ъ: *rekъl*, *stvorъl*, *bъl*; u ona tri sela: *rèku*, *stvòru*, *bìu*. Glas *l* prelazi i bez onoga mukloga glasa u drugim prilikama u vokal *u* u part. pret. aktiva glagola s osnovom na vokal *i*: *bìu* (mj. bil), *pìu* (mj. pil). Jednako biva i u gdjekojih supstantiva s dočetkom na *l*: *kabàu*, *barîu* mj. kabál, barîl, ali govori se i tako. Dok onamo bliže Samobora akcenat ˋ dolazi na pošljednjem slogu, ovamo u Gorana dolazi ´ na pošljednjem slogu: *tást*, *badánj*, *otác*, *ogánj*, *posál*, *prasác*, *kosác*. Čini se, da Gorani (to su sela: Dragonoš, Kostanjevac, Bedra, Jarušje) za glasove ъ i ь svagda imaju *a*, kako pokazuju navedene riječi.

13. U selima Dragonošu i Jarušju čini mi se da preteže *i*, a ne *e* za staro *ѣ*; tako govore: fála *lipá* na tém, *bríg*, *díl*, *dité* (= hvala *lijepa* na tome, *brijeg*, *dio*, *dijete*).

14. Uvjerava me gosp. župnik V. Vimpošek, da se u selu Drnju (kod Koprivnice) govori *vê*, *vâ* za staroslov. вьсѣде, dakle samo prvi dio te starosl. riječi, a Gorani i Jarušci govore drugi dio: *zdà*, n. pr. sam pìu *zdà*, a bit će tako i po drugim selima.

15. U Prigorju (a valjada i drugdje) govori se adjektiv *mú dan*, *múdna*, *múdni* (mj. mudno) prema st. sl. мѣдлъ, мѣдльнъ (spor). Prema tome je u Slovenaca: *medel*, koje znači što i prigorsko *mudan*.

16. U Prigorju se obično govori adjektiv: *kîsel*, *kisèla*, *kisèlo*; ali dođe li taj adjektiv uz supstantiv *zélje*, onda se veli: *kisólo* zelje. U svom rodnom mjestu Prodindolu čuo sam prema *kisólo* i adjektiv *zrèl* u određenom obliku: *zróli gnjôj* (= zreo gnoj).

V. Rožić.

VI.

Izvodi iz Pitagorina poučka.

Pravokutni trokut OAB neka je zadat s katetama $OA = a$, $OB = b$. Točka M neka je težište kvadrata nad AB, slično N, P za kvadrate nad BO, OA. Uzmimo OA za os X, OB za os Y, vrh O za ishodište pravokutnoga sustava surednica, pa ćemo naći:

$$M\left(\frac{a+b}{2}, \frac{a+b}{2}\right),\quad N\left(-\frac{b}{2}, \frac{b}{2}\right),\quad P\left(\frac{a}{2}, -\frac{a}{2}\right).$$

Trokut težišta MNP stoji prema trokutu OAB u osobitom odnošaju, koji ćemo sada prikazati.

1) Težište trokuta MNP sudara se s težištem trokuta OAB. (Dokaz ili direktno ili iz 5.).

2) Pljoština trokuta MNP jednaka je $\left(\frac{a+b}{2}\right)^2$, nadvisuje dakle pljoštinu $\frac{ab}{2}$ trokuta OAB za $\frac{a^2+b^2}{4} = \triangle AMB$.

3) Označimo li sa R sjecište pravca MN s pravcem AB, slično $S \equiv PM \cdot AB$, onda iz poučka Pitagorina izlazi

$$\triangle AMB = \triangle BNO + \triangle OPA,$$

iz svojstva pod 2)

$$\triangle MNP = \triangle OAB + \triangle AMP,$$

dakle je

$$\triangle MNP = ABNP.$$

Odbijemo li na obje strane pljoštinu $NPSR$, dobivamo (vidi lik):

$$\triangle MRS = \triangle ANR + \triangle ASP.$$

4) Pravci OM, AN, BP jesu visine trokuta MNP.

Zajedničko sjecište njihovo je $H\left(\frac{1}{2}\frac{ab}{a+b}, \frac{1}{2}\frac{ab}{a+b}\right)$.

5) Trokut OAB je perspektivan s trokutom MNP. To izlazi već iz 4). Označimo li $U \equiv AB \cdot NP$, $V \equiv BO \cdot PN$, $W \equiv OA \cdot MN$, to leže točke U, V, W na jednom istom pravcu, na osi, koju ćemo s P označiti i kojoj je jednadžba

$$a^2x + b^2y + ab\,(a+b) = o.$$

6) Označimo li $L \equiv OB \cdot MN$, $K \equiv OA \cdot MP$, možemo kazati: čunosjek, što ide točkama $OKSRL$ tiče pravac NP u točki O. Imamo ovdje na ime Paskalov šestokutnik $RLOOKS$, gdje je $\overline{OO} \equiv \overline{NP}$. Za taj šestokutnik je os P Paskalov pravac.

Osim navedenoga sintetičkog dokaza evo još i dokaz analitički. Imamo na ime:

*

$$MN \equiv -(a+2b)\,y + ax + b(a+b) = o.$$
$$MP \equiv by - (2a+b)\,x + a(a+b) = o.$$
$$AP \equiv ay + bx - ab = o.$$
$$KL \equiv a(a+2b)\,y + b(2a+b)\,x - ab(a+b) = o.$$

Jednadžba čunosjeka, što ide točkom $KSRL$, jest

$$\overline{MN}\cdot\overline{MP} - \lambda\,\overline{AB}\cdot\overline{KL} = o,$$

taj ide kroz točku O za $\lambda = (a+b) : ab$, dakle je jednadžba čunosjeka, što ide kroz $OKSRL$, ako jednadžbu s (a^2+ab+b^2) skratimo:

$$(2a+b)bx^2 - ab\,xy + (a+2b)\,ay^2 + ab(a+b)(x+y) = o.$$

Oblik te jednadžbe dokazuje već našu tvrdnju, da je pravac NP tangenta u točki O.

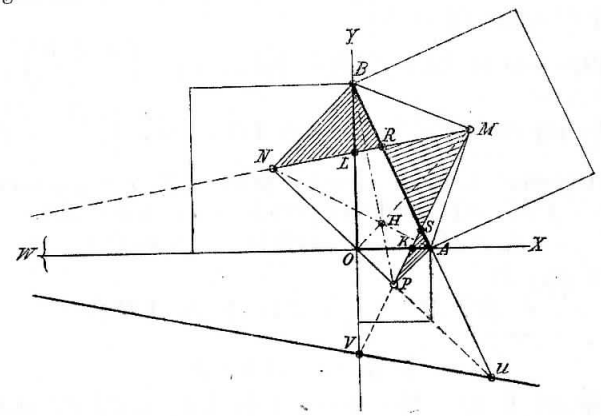

7) Da je položaj osi P određen položajem hipotenuse $\overline{AB}$, to se vidi. Mijenja li se hipotenusa po zakonu $\varphi(a, b) = o$, dobivamo jednadžbu zamotaljke osi P, ako iz

$$P = o, \quad \varphi = o, \quad \frac{d(P, \varphi)}{d(a, b)} = o$$

eliminiramo a, b. Zanimljiv je osobito slučaj $\varphi \equiv a + b - k = o$, gdje je k stalna veličina.

Navedeni resultati daju se generalizirati tako, da nad stranicama pravokutnoga trokuta možemo misliti konstruirane pravilne poligone s n stranica. A ako su M, N, P težišta poligona nad stranicama $\overline{AB}$, $\overline{BO}$, $\overline{OA}$, onda je:

$$M\left(\frac{b}{2}\cot\frac{\pi}{n} + \frac{a}{2},\quad \frac{a}{2}\cot\frac{\pi}{n} + \frac{b}{2}\right)$$
$$N\left(-\frac{b}{2}\cot\frac{\pi}{n},\quad \frac{b}{2}\right).\qquad P\left(\frac{a}{2},\quad -\frac{a}{2}\cot\frac{\pi}{n}\right).$$

1) Težište trokuta MNP sudara se s težištem trokuta OAB.

2) Sastavnice OM, AN, BP sijeku se u istoj točki. Imamo na ime:

$$OM \equiv \left(b\cot\frac{\pi}{n} + a\right)y - \left(a\cot\frac{\pi}{n} + b\right)x = o.$$

$$AN \equiv \left(2a + b\cot\frac{\pi}{n}\right)y + bx - ab = o.$$

$$BP \equiv ay + \left(a\cot\frac{\pi}{n} + 2b\right)x - ab = o.$$

za tim

$$\begin{vmatrix} b\cot\frac{\pi}{n} + a & -a\cot\frac{\pi}{n} - b & o \\ 2a + b\cot\frac{\pi}{n} & b & -ab \\ a & a\cot\frac{\pi}{n} + 2b & -ab \end{vmatrix} \equiv o.$$

3) Trokuti OAB i MNP jesu dakle perspektivni, homologne stranice presijecaju se time u točkama istoga pravca, na ime na osi P (za analogni lik).

4) Čunosjek, što ide kroz točke $RLOKS$, tiče pravac NP u točki O; tim je $RLOOKS$ Paskalov šestokutnik, a P Paskalov pravac, koji mu odgovara.

Dr. *K. Zahradnik.*

VII.

Ruske i češke riječi u književnom hrvatskom jeziku.

Pod tijem je natpisom god. 1892. u *108.* knjizi „Rada jugosl. akademije“ štampana moja rasprava, u kojoj sam priopćio popis ruskih i čeških riječi, koje su prodrle u književni nam jezik. Znajući, da taj moj posao nije potpun, ja sam ga do danas jednako dotjerivao, te sada evo priopćujem dodatke onome popisu. Mislim, da je sada s ovijem dodatkom građa ako ne sasvijem, a ono prilično potpuno sakupljena. I ovdje upotrebljavam skraćenice: *MU* (t. j. rječnik Mažuranića i Užarevića od g. 1842.), *Š* (rječnik Šulekov g. 1860.), *P* (rječnik Popovića 1881. i 1886.).

čitanka Lesebuch MU, Š, P: č. čítanka. — *čudovište* Wunderthier, Ungeheuer Š: r. чудовище. — *dobrobit* Wohlfahrt, Wohlstand: č. dobrobyt (masc.) — *drugotni* secundär Š, P: č. druhotní. — *drzak, drzovit, drzovitost, drzost* kühn, frech, dreist,

Kühnheit, Frechheit, Dreistigkeit MU, Š, P: r. дерзкій, дерзость, č. drzý, drzosť. — *gnjed* braun Š: r. гнѣдой, č. hnědý. — *ličinka* Larve Š, P: r. личинка. — *ljubimac* Liebling MU, Š, P: r. любимецъ. — *nepogoda* Unwetter, schlechtes Wetter MU. Š, P: r. непогода, č. nepohoda. — *odvratan, odvratnost* ekelhaft, abstossend, Ekel, P: r. отвратительный, отвратительность. — *ograditi se, ograđivati se* (od čega ili protiv čega) sich (gegen Etwas) verwahren: č. ohraditi se, ohrazovati se (neologizam i u češkom jez.) — *opstojati, opstati, opstanak* bestehen. Bestand MU, Š: č. obstáti (obstojím). — *paluba* Verdeck Š, P: r. палуба (češko paluba je iz rus. jez.) — *pestić* Pistill Š: r. пестикъ. — *pisanka* Schreibbuch Š: č. písanka. — *plin* Gas Š, P: č plyn. — *plodina* Erzeugniss, Product Š: č. plodina. — *podnos* Praesentirteller: r. подносъ. (Ova je riječ već poodavno prodrla i u narodni jezik, jer je ima i Vuk u svojem rječniku, u kojem nalazimo za isti predmet i čisto narodnu riječ: služavnik). — *postupan, postupno (postupice), postupnost* fortschreitend Š, progressiv P, stufenweise Š, P, Stufenfolge MU, P, Stufengang MU, Progression P: č. postupný, postupně, postupnosť. — *pravosuđe*, Gerechtigkeitspflege, Rechtspflege, Justiz Š, P: r. правосудіе. — *preinačiti* umändern Š, P, umformen Š: r. переиначить, č. přejinačiti. — *ras(t)lina* Pflanze Š: č. rostlina. — *raz* Schlag, Hieb, Stoss: č. ráz. — *razmjer* (u MU i Š također fem. *razmjera*) Proportion, Verhältniss MU, Š, P: r. размѣръ, č. rozměra. — *razan (razni)* verschieden MU, Š, P: r. разный, č. různý. — *saučešće, saučesnik, saučestvovati* Theilnahme P, Theilnehmer P, theilnehmen: r. соучастіе, соучастникъ, соучаствовать (č. součastník). — *skrižaljka* (P ima i „skrižal“ fem.) Tafel Š, Tabelle P: r. скрижаль (ova se riječ nalazi i u staroslov. jeziku). — *s(u)raz* Zusammenstoss: č. sráz. — *ubitak, ubitačnost, ubitačan* Nachtheil Š, Verderblichkeit, Schädlichkeit P, verderblich: r. убытокъ, убыточный. — *upozoriti* aufmerksam machen: č. upozorniti (neologizam i u češkom jez.). — *zaklada* Fond Š, P: č. základ. — *zastupati, zastupnik* vertreten, Vertreter Š, P: r. заступать, заступникъ, č. zastupovati, zastupník, zástupce.

Kada se zbroje riječi ovoga popisa i onoga u „Radu“ *108*, izlazi, da ruskih i čeških riječi svih zajedno ima u književnom našem jeziku 301; od njih je 137 ruskih, 81 je češka, a 83 su takve, za koje se ne može (ili bar ja ne mogu) reći, jesu li uzete iz ruskoga ili iz češkoga jezika, ali iz jednoga od njih uzete su svakako. Sámo se po sebi razumije, da su sve riječi jedne grupe (kao n. pr. *opširan—opširnost, primijetiti—primjećivati, primjedba* i dr.) brojene samo kao jedna. Ovamo nijesu brojena sopstvena imena češkoga izvora kao *Hinko, Vilim, Dražđani, Lipsko* i dr.

T. Marelić.

Prijegled časopisâ.

Zeitschrift für das Gymnasialwesen, herausgegeben von H. I. Müller. Berlin 1894.

Peti svezak. Dr. T. Adrian: *Die Gliederung des geometrischen Unterrichts nach Lehrstufen.* Matematika ne zanima sama sobom učenika kao povijest, književnost, zemljopis i prirodopis; za to treba da učitelj istom probudi u učenika zanimanje za nju. To učitelj polučuje dobrom metodom. Adrian u ovom članku pokazuje, kako on misli, da treba u geometriji poučavati.

Šesti svezak. M. Banner: *Zur neuesten Methode des Unterrichts im Französischen.* Pokazavši, u čemu se razlikuje stara metoda od nove, Banner nabraja djela najnovijih reformatora za obuku u francuskom jeziku i prigovara im, da ni jedno još ne odgovara potpuno svrsi. Ponajviše im prigovara, što učitelj, koji nije vješt novoj metodi, ne može znati, kako će s takvom knjigom postupati, jer u njima je veoma malo naputaka za to. On misli, da u početku ne bi trebalo, da se upotrebljava ni glasovno ni obično pismo, nego da bi trebalo, da učenici samo čuju i podražavaju ono, što im učitelj kaže. Kad tako s učenicima učitelj prouči kakvo malo štivo samo usmeno, onda bi ga istom imao dati čitati i tražiti, da učenici nauče i riječi pisati. Gramatiku poredi pisac s kaznenim zakonikom. Mi svi živimo i vršimo svoje dužnosti i ne misleći, da na svaki naš korak paze strogi zakoni. Samo u rijetkim prilikama, osobito ako smo povrijedili zakone, onda se moramo i njima baviti. Inače se malo ljudi bavi proučavanjem zakona. Oni ih popravljaju i prema životu udešavaju. Tako i učenici treba da po gramatici rade, a da na nju i ne misle. Učitelj pak treba da pazi, da se gramatički zakoni ne vrijeđaju, a ako ih učenici povrijede, valja da ih na to upozori. U opće treba još proučavati, što se može iz školskih gramatika izostaviti, da budu što kraće i jasnije. I priprava učitelja u sveučilištu morala bi se promijeniti, jer obuka se tu predugo bavi oko starih neznatnih pisaca.

Sedmi i osmi svezak. P. Cauer: *Ein deutsches Lesebuch in Prima.* Dosta dugo već traje prepirka, da li učenicima osmoga razreda treba dati u ruke kakvu čitanku ili ne; a ako treba, kakav bi imao biti sadržaj takvim čitankama. Za književne hrestomatije već se slabo mari, jer takvi izbori iz većih djela navode na površnost. Cauer drži, da bi trebalo uvesti u taj razred retoričko-stilističke čitanke. Primjeri bi u njoj morali takvi biti, da mogu poslužiti učenicima kao uzori za njihove pismene radnje, a sadržaj bi morao biti takav, da ih potiče na dublje filosofičko razmišljanje. — Među književnim obznanama prikazuje M. Engelhardt Ziemerovu knjigu *Lateinische Schulgrammatik.* 2 Bände. Berlin 1893, R. Gärtner. 158 i 238 str. Ziemer je učen jezikoslovac, koji se odavno trudi, da se resultati poredbene gramatike i u školi upotrebe, pa je sada pokušao i sam, da to učini. To je do duše težak posao, ali se svatko može uvjeriti, da je on mnogo uradio, ako u nauci o glasovima pročita §. 6. o glasovnim promjenama, u oblicima ono, što piše o deklinaciji, u nauku o padežima ono, što veli o akusativu, onda kako tumači infinitiv, ablativ absolutni i neupravni govor. Knjiga je ujedno napisana prema propisima nove naučne osnove pruske.

Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik. Zweite Abteilung für Gymmnasialpädagogik und die übrigen Lehrfächer. Herausgegeben von Dr. A. Fleckeisen und Dr. H. Masius. Leipzig 1894.

Četvrti svezak. U tom svesku nastavlja I. Findlay svoj članak *Zur Entwicklung des höheren Schulwesens Englands* i dodaje na svršetku ove tri zanimljive tablice, iz kojih se može razabrati, koliko i kakvih škola ima danas u Engleskoj.

I. Javne (controlled) škole za mušku mladež.

Kakve su škole	Broj	Polazak u srednju ruku	Polazak u svemu	U internatima	U eksternatima
a) *Public Schools* i slične im škole . .	40	350	14000	11000	3000
b) veliki eksternati (Day-Schools) t. j. Grammar Schools u velikim gradovima	100	300	30000	4000	26000
c) veliki internati, ponajviše dioničarska poduzeća — stoje ispod „Public Schools“	50	200	10000	9000	1000
d) svakojake manje škole	400	60	24000	13000	11000
U svemu . . .	590	130	78000	37000	41000
K tome:					
e) strukovne škole, u koliko se brinu za općenu obrazovanost	60	250	15000	6000	9000

II. Javne škole za žensku mladež.

Kakve su škole	Broj	Polazak u srednju ruku	Polazak u svemu	U internatima	U eksternatima
a) velike *Girls' High Schools* (više djevojačke škole)	80	250	20000	3000	17000
b) veliki internati	12	250	3000	2500	500
c) svakojake manje škole	60	100	6000	3000	3000
U svemu . . .	152	preko 190	29000	8500	20500

III. Muške i ženske škole bez nadzora.

Kakve su škole	Broj	Ima	Polazak u srednju ruku	Polazak u svemu	Ima
a) velike	400		100	40000	
		(dječaka 350			35000)
		(djevojčica 50			5000)
b) male	3500		50	175000	
		(dječaka 2000			100000)
		(djevojčica 1500			75000)
c) vrlo male	15000		30	450000	
		(dječaka 6000			180000)
		(djevojčica 9000			270000)
U svemu . .	18900		36	665000	

Za tim završuje E. Koch svoj zanimljivi članak: *Die Kunst als Gegenstand des Gymnasialunterrichts* pokazujući, što i kako bi u to ime iz stare klasičke i novije umjetnosti valjalo tumačiti učenicima.

Peti i šesti svezak. A. Biese: *Zum psychologischen Moment im Unterricht.* U zadnje se vrijeme mnogo vikalo na gimnazije, a osobito na klasičke jezike. Biese misli, da je tomu mnogo kriva priprava učitelja za klasičke jezike u sveučilištu. Tu se tako radi, kao da valja kandidate pripraviti za docente u sveučilištima, a ne za učitelje u srednjim školama. Klasički filolozi se neprestano bave kritikom teksta, konjekturama i mrtvim slovima, a psihologički i estetički momenat sasvim je zanemaren. S druge je strane opet u novije doba njemačka pedagogija zapala u tu skrajnost, da svakoga kandidata hoće da prisili na njeke formule, po kojima mora raditi i nikako drugačije. Biese pokazuje primjerima iz stare i novije književnosti, kako valja puniti dušu učenika čistim i pravim čuvstvima, pa će otud niknuti čisti i plemeniti značaji.

Revue internationale de l' Enseignement publiée par la Société de l' Enseignement supérieur. Paris 1894.

Peti svezak. Ed. Dreyfus-Brisac nastavlja svoja razmatranja i refleksije pod natpisom: *De la Méthode à apporter dans l' étude des questions d' enseignement: Pensées et réflexions diverses.* U drugom članku: *La Zoologie dans les Universités allemandes* pisac M. Caullery pokazuje, što se učinilo za tu struku prema napretku znanosti u njemačkim sveučilištima.

Šesti svezak. A. Pillet: *Des Modifications qu' il conviendrait d'apporter aux programmes du doctorat en droit.* — Jacques Parmentier: *La Littérature pédagogique en Angleterre: John Brinsley.* — Charles Dejob: *Un Homme d' État spirituel et chevaleresque : Massimo d' Azeglio.*

J. Adamović.

Zeitschrift für mathematischen und naturwissenschaftlichen Unterricht von I. C. V. Hoffmann. Fünfundzwanzigster Jahrgang. Leipzig 1894.

IV. Svezak. U članku *Unterricht im Freien* pokazuje Landsberg, koliko je materijala prirodopisnoga, osobito biološkoga i geografskoga, koji se samo obukom izvan škole na ekskurzijama obraditi može. Nije ga premalo ni u ve-

likim gradovima, a u manjima ga je izobila. On se protivi predlogu Weidenmüllera, da bude ta obuka slobodnija nego u školi, pa predlaže, da se i za nju uvede strogi red školski. Obećava na koncu izdati knjigu, u kojoj će ovu obuku metodički obraditi. — U odsjeku *Kleinere Mitteilungen* pod natpisom *Eine tausendjährige Definition auf dem Gebiete der Planimetrie im Anklagezustande oder enthält die gangbare Definition des regelmässigen Vielecks eine Ueberbestimmung*? raspravlja se prepirka o pitanju, je li ispravna obična definicija pravilnoga mnogokuta: „mnogokut je pravilan, ako su mu sve stranice i svi kuti uzajmice jednaki". H. Bensemann je drži nedozvoljenom, jer previše određuje (überbestimmend). Za konstrukciju mnogokuta trebamo na ime (2n—3) odredna komada, a radi li se, kao u gornjoj definiciji, samo o obliku mnogokuta, treba samo (2n—4) odredna komada; gornja definicija pak ište od mnogokuta (2n—2) uvjeta, dakle 2 previše. I Bökle pristaje uz mnijenje Bensemannovo, da je obična definicija „eine Überdefinition" i predlaže definiciju: „mnogokut je pravilan, ako su 2n—4 nezavisna uvjeta jednakosti među njegovim komadima ispunjena". Izdavač Hoffmann brani staru definiciju i misli, da je za definiciju pravilnoga mnogokuta bezuvjetno nužna jednakost kuta. Pometnja je, veli, nastala konstrukcijom pravilnoga mnogokuta i žali ovu prepirku kao gotovo sramotnu za ovaku čitalačku publiku. Napokon i E. Meyer brani staru definiciju opširno i temeljito. — Starijoj prepirci o godini „nula" u kršćanskoj kronologiji, koja se već u 22. tečaju ovoga časopisa počela, ima u ovom svesku pod natpisom: *Nochmals das Jahr „Null"* prilog od R. Sturma. On veli: Obični je način brojenja godina, u kojem nema godine 0 i prije Isusa se ne broji negativno, matematički nedostatan s razloga, što treba uvijek dvojake formule, dok drugi način treba jednu formulu. N. pr. želiš li rimske godine pretvoriti u kršćanske, moraš, ako je *d* kršćanska, a *D* rimska godina, računati $d = 754 - D$ za događaje prije Isusa, a $d = D - 753$ za događaje poslije Isusa. Da nađeš trajanje života čovjeka, odbiješ godinu rođenja od godine smrti. No za čovjeka, koji je rođen 65. pr. I., a umr-o 8. poslije I. ne smiješ možda od 8 odbiti (— 65), nego samo (— 64), jer nedostaje godina „nula". — U *Aufgaben-Repertoriumu* rješavaju se zadaće 1223—1232. i zadavaju nove 1285—1296. U dodatku skupio je Quensen pod natpisom *Die mathematischen Aufgaben bei den Abschluss- resp. Reifeprüfungen an Gymnasien resp. Progymnasien in Preussen für das Jahr 1893* od 36 zavoda zadaće matematičke, koje se po Prusiji po novom ispitnom redu daju na koncu 6. godine u gimnazijama. Dvije su zadaće, veli pisac, iz „matematike", a jedna iz elementarne stereometrije; vrijeme je za tu radnju 4 ure. U svem je našao 34 aritmetičke, 13 trigonometričkih, 25 planimetričkih zadaća (od tih 22 konstrukcije) i 36 stereometričkih, koje su ovdje navedene. — U odsjeku *Literarische Berichte* nalazimo pored ocjena knjiga još i referat o programima rajnske provincije od g. 1886. i g. 1887., i bibliografiju za ožujak 1894. — *Pädagogische Zeitung* izvješćuje o Frankfurtskom ferijalnom tečaju za učitelje viših škola od 28. ožujka do 7. travnja o. g., o 70-godišnjici dr. Picka i javlja, da je Alvan G. Clark za sveučilište u Chikagu dovršio najveći do sad teleskop na svijetu, Yerkes-refraktor s objektivom od $101^1/_2$ cm. u promjeru prema $91^1/_2$ cm. na teleskopu do sada najvećemu u Lick-ovoj zvjezdarni u Kaliforniji.

V. Svezak. U lijepom članku poznatoga S. Günthera *Die physikalische Geographie als Unterrichtsgegenstand* preporučuje se, da se nakon prirodopisa, navlastito mineralogije i nakon mehaničkoga dijela fizike uplete u osnovu obuka fizikalne geografije, koja bi trajala godinu dana po 2 ure na nedjelju. Pisac razvija potanko naučnu osnovu u 15 točaka. — U odsjeku *Kleine Mitteilungen* vraća se izdavač sa člančićem *Auf des Messers Schneide, Ein Beitrag zur Beweismanie* na zališno dokazivanje u matematici, kori to dokazivanje i navodi interesantan primjer takvoga dokazivanja. — F. Kosch priopćuje u člančiću *Elementare Berechnung des Mantels eines schiefen Rotationskegels mit elliptischer Grundfläche* dokaz formule $M = \pi\, b\, s$, gdje je b mala poluos elipse, a s poluzbroj od najveće i najmanje stranice čuna. — U člančiću *Noch einmal die Sprachsäuberung in der Mathematik* govori izdavač protiv pretjeranoga purizma i navodi zanimljiv primjer iz svoje redaktorske prakse.

— *Aufgaben-Repertorium* rješava zadaće 1233—1243, a zadaje zadaće 1297—1307 i skuplja iz nenjemačkih časopisa zadaće 657—678. — Iza opširnog odsjeka *Literarische Berichte* s ocjenama knjiga (14), s prijegledom programa Braunschweiga od 1891—1893., s prijegledom njekojih časopisa i bibliografije za travanj 1894., nalazimo u *Pädagogische Zeitung* najprije nekrologe profesorima Dr. K. W. Baueru (Stuttgart), Kundtu (Berlin) i Stahlu (Berlin) i oglas Weierstrassovih djela.

Zeitschrift für physikalischen und chemischen Unterricht von Dr. F. Poske. Siebenter Jahrgang. Berlin 1893—1894.

V. Svezak. Staro i još uvijek neriješeno pitanje o normalnoj zbirci fizikalnih aparata za srednje škole raspravlja K. Noack u članku *Beiträge zur Lehrmittelfrage* i predlaže popis aparata vrijedan od prilike 4000—4500 maraka. Na koncu iznosi dobru misao, da bi vrhovna uprava obuke dala sastaviti uzornu zbirku aparata, u kojoj bi bili svi aparati u svim oblicima zgodnima za školu. Svaki bi novi aparat i svaku promjenu na starijima trebalo na tom centralnom mjestu istražiti i eventualno zbirci dodati, a resultat bi se istraživanja imao publicirati. Ovaj bi „školski muzej" morali učitelji u praznicima posjećivati, da se na svoje oči pokusima uvjere o vrijednosti aparata i o napretku tehnike učila. Koliko bi se tim načinom uštedjelo zališno potrošena truda, a i novaca, koji bi se mogli u drugo što uložiti! Ovakovo bi centralno mjesto moglo i svakoga učitelja pouzdanim savjetom pomoći, gdje mu sopstveno iskustvo ne doseže. Misao o „školskom muzeju" mogla bi i Hrvatska s velikom koristi prihvatiti; izložba je učila u Zagrebu bila prvi početak. U dobrim bi rukama ovaj muzej mogao školi puno koristiti u didaktičkom smjeru, a zemlji bi mogao uštedjeti novca. — U članku *Ein Apparat zur objektiven Darstellung der Schwingungscurven* opisuje W. Holtz novu kombinaciju leće i svijetle točke, koji se njišu. Prema starijem aparatu od Mauritiusa (Exner Rep. d. Phys. XX. str. 556, 1884.) u toliko je taj aparat bolji, da ima 2 njihala (za brze i spore njihaje) i da svijetlu točku jednostavnije dobije. Mehanik Wittig u Greifswaldu gradi aparat za 57 maraka. — Hanns Hartl opisuje u članku *Bewegliches Dynanometer zu messenden Versuchen mit constanten und variablen Kräften* zgodan aparat za mjerenje otpora trenja i za mjerenje snaga na kosini. Gradi ga Max Kohl, mehanik u Chemnitzi za 250 maraka. — Dr. A. Höfler opisuje u članku *Ein Drehungs- und Trägheitsmomenten-Apparat in Verbindung mit Atwoods Fallmaschine* preinaku, koju je dao izvesti popravljajući svoj Atwoodov stroj, da dobije zgodan aparat za pokuse o statičkom momentu i o momentu ustrajnosti. Aparat gradi W. Hauck, mehanik u Beču. Atwoodov stroj stoji 200 kruna, aparat za statičke momente i momente ustrajnosti 60 kruna, a aparat za torsiju 80 kruna. — S fizikalnim zadaćama (14) zaključuje se ovaj odsjek. — U odsjeku *Kleine Mitteilungen* ističemo Hartlov člančić *Ein Wurfapparat*, Kuhfahlov *Zur Theorie der Linsen und der dioptrischen Instrumente*, i našega Dvořáka *Einfacher Beweis für das Gesetz der Wheatstone'schen Brücke.* — Iz obilnoga odsjeka *Berichte* spominjemo Neumannov jednostavni aparat za elektr. influenciju, Ducrue-ove „Schulversuche zur Bewegungslehre", Lummer-Kurlbaumovu jedinicu svjetla, činjenicu, da je njeki Irinyi izumio fosforne žigice, i da je izum prodao Stjepanu Römeru u Beču za 7000 for., trigonometričke zadaće iz nautike od Richtera (Päd. Archiv, XXXVI, 1894). — Biblijografičke bilješke i prijegled nebeskih pojava u srpnju i kolovozu 1894. zaključuju svezak.

VI. Svezak. W. Weiler u članku *Unipolarinduktion* razvija teoriju ovoga pojava elementarno i opisuje zgodne pokuse, na kojima je osnovana konstrukcija unipolarnih strojeva jednakoga smjera od Siemensa i Halskea, Ferrarisa, Hummela, Uppenborna, Forbesa i dr. i Mordey-eva unipolarnoga stroja izmjeničnih struja. Članak više zasijeca u stručnu elektrotehničku školu. — I. van Dam u članku *Weitere Versuche mit dem Apparat für harmonische Schwingungsbewegungen* opisuje nov niz pokusa sa svojim lijepim aparatom, i to proizvođenje hipotrohoide važne za teoriju okretanja ravnine polarizacije svjetla.

— U članku *Einige einfache Schallversuche* opisuje N. Drenteln pokus o prijenosu udarca kroz uzduh, pokus o sazvuku akustičke viljuške, jednostavne resonatore i pokus za interferenciju zvuka. Isti pisac u članku *Ein Universalstativ für physikalische und chemische Elementarversuche* opisuje veoma zgodan stativ i njegovu primjenu. — A. Höfler u članku *Ein Schienenapparat für die Gesetze der schiefen Ebene und für das Unabhängigkeitsprincip* opisuje svoj novi aparat za rečene svrhe. Osobito je zanimljivo eksperimentalno pokazivanje zakona, da su sile nezavisne o gibanju. Aparat gradi mehanik Hauck u Beču za 240 kruna. — U interesantnom člančiću *Atwoods Fallmaschine oder Galilei's Fallrinne* vraća se isti pisac na prigovore protiv primjene Galileijeve kosine u nižim razredima, pobija ih uspješno i dolazi do zaključka: U nižim razredima neka se upotrebljava samo Galileijeva kosina ili njegov prije opisani aparat, a u gornjima najprije neka se ponove foronomički zakoni nađeni dolje, a onda kod pojma „masa" neka se upotrebi Atwoodov stroj. — Člančić *Die Zeichnung von Kraftlinien elektrischer Ströme* od A. Schülke-a prelazi granice obuke u srednjoj školi i pokazuje, kako se mogu „crte snage" (Kraftlinien) električkih struja elementarno izračunati i narisati, ako su struje neizmjerno duge, upravne i paralelne. — Fizikalne zadaće (11) za obuku jednolikoga i jednoliko pospješenoga gibanja zaključuju ovaj odsjek. — U odsjeku *Kleine Mitteilungen* ističemo Zahradničekov člančić *Zur didaktischen Behandlung der Brückenwage*, Boehmov *Gefässbarometer mit Compensation*, Müllerov *Demonstration der Löslichkeitsverhältnisse von Sauerstoff, Stickstoff und Kohlendioxid im Wasser*, Pilgrimov *Beziehungen zwischen Farbenskala und Tonleiter* i Weilerove pokuse *Blitzschlag und Bäume*. — Iz obilnoga odsjeka *Berichte* spominjemo lijepe pokuse Bezoldove o tvorbi oblaka (Himmel und Erde, VI, 1894), Weberove pokuse o hromatičkoj aberaciji leća (Centralzeitung f. Optik u. Mechanik XIV, 241), članak P. Volkmanna: Über die mechanische Naturanschauung (Himmel und Erde VI. 1894), Boltzmannov: Über die Methoden der theoretischen Physik, električku rasvjetu risaonica škole u Cannstädtu. — Književni referati, prijedlog Schwalbeov o centralnom međunarodnom organu za referate o sveukupnoj prirodnoj nauci, programske radnje, izvješće o fizikalnom društvu u Berlinu, vijesti iz radionica i astronomička tabla za rujan i listopad 1894. zaključuju zadnji svezak u ovom tečaju časopisa, koji je osvojio sebi u kratko vrijeme odlično mjesto u literaturi.

Zeitschrift für das Realschulwesen. Herausgegeben von Dr. Josef Kolbe. 19. Jahrgang. Wien 1894.

V. Svezak. Na prvom je mjestu svršetak članka *Der Unterricht im Englischen* od A. Würznera s potankom osnovom za VI. i VII. razred realke. U člančiću *Neue Bestimmung des mechanischen Aequivalents der Wärme* javlja W. Krumme resultat 5-godišnjega rada engleskoga fizika E. H. Griffithsa u toj stvari. Taj je: 41·94 milijuna erga radnje vrijede toliko, koliko toplina, koja je nužna, da 1 gr. vode od 15° C ugrije za 1° C. Ovo je do danas najsavršenije određenje mehaničkoga ekvivalenta topline. Prema tomu je dosadanji broj 424 mkg. netočan. Glöser dodaje, da su pokusi C. Miculescu-a za Pariz (g = 980·96 cm.) dali broj 41·857 erga ili 426·7 mkg. (Journal de Physique, 1892. str. 104). — U odsjeku *Schulnachrichten* na prvom je mjestu opširan referat o radu V. njemačko-austrijske skupštine srednjih škola (deutsch-österreichischer Mittelschultag) od 21. do 23. ožujka 1894. Prvi dan govorili su: Fetter o temi „Inwiefern lässt sich beim Massenunterricht individualisiren", a dr. Gratzy predavao je „Die Beziehungen der italienischen Vorschriften für den Unterricht zu den österreichischen Instructionen und Weisungen". Po podne su razgledali Albertinu, dvorsko kazalište i telefonsku centralu, a u fizikalnom institutu pokazivao je Hammerl svoj model dinamostroja za istosmjerne, izmjenične i vrtežne struje, koji je, kažu, za školu osobito dobar, a Tuma je pokazivao glasovite eksperimente s Teslinim strujama. Drugi je dan bio posve ispunjen raspravama akutnoga i ondje pitanja o materijalnom položaju profesora. Iza temeljitoga referata prof. Glösera „Über die Gehalts und Rangsfragen der

Mittelschullehrer" primljena je ova resolucija jednoglasno: „*V. njemačko-austrijska skupština srednjih škola drži, da je s obzirom na sadanji veoma nepovoljni materijalni položaj državnih profesora srednjih škola prijeko nužna što skorija, obilna povišica sadanjih plaća* (u Cislitaviji je 1000 for. temeljna plaća!) *te se pouzdano nada, da će se nepovoljni odnošaji promaknuća, kojih nema ni kod jedne druge kategorije akademički obrazovanih činovnika, što skorije znatno time popraviti, da bude većem broju profesora moguće postići VII. nadnevni razred*". Dvorski savjetnik Beer reče, da budgetni odbor već ne može toplije zastupati interese profesora srednjih škola, pa se nada, da će u nedalekom vremenu nastupiti tako željena poboljšica. Po podne radile su sekcije: filološka, geogr.-historička, prirodopisna, matematička i matematičko-fizikalna. Treći je dan raspravljao Hergel „Die Schulhygiene". Veliki kao obično „Bücher-, Zeitungs- und Programmschau" ispunjuje polovinu ovoga sveska.

VI. Svezak. U članku *Die Pflege der Vaterlandsliebe und Kaisertreue an den Mittelschulen* pokazuje Knittl na one momente u geografiji, topografiji i povijesti monarkije, koji u osobitoj mjeri utječu na razvitak ovih čuvstava u mladom srcu. — U članku *Über die Berücksichtigung verwandter Lehrstoffe im Unterrichte an Realschulen* priopćuje Januschke sadržaj izvješća o toj temi, koje je on predložio 17. lipnja 1893. učiteljskomu zboru velike realke u Teschenu i resolucije, što ih je učiteljski zbor u tom povodu primio. Ima ih 16, među njima veoma dobrih, ali poradi nedostatka prostora upućujemo čitatelje na original. — U *Schulnachrichten* nalazimo oglase za ferijalni tečaj učitelja i učiteljica franc. jezika u Greifswaldu i naredbu cisl. min. za bog. i nast., kojom se donjekle preinačuju propisi za ispitivanje kandidata gimnazijskoga i realačkoga učiteljstva. Veću polovinu sveska zapremaju opet obilni književni referati, prijegledi časopisa i programskih radnja.

O. Kučera.

Ispravci.

U članku g. Karamata na str. 4. ove knjige u retku 20. ozgo treba da bude: tg $\pi(a)$ sin A — tg $\pi(b)$ sin $B = o$; na str. 8. u retku 20. ozgo treba da bude: $x_1\ x_2 \ldots . x_n$, a u retku 22. na istoj strani mjesto „koordinatnom" treba da je „koordinatnom". — U članku g. Adamovića na str. 42. u retku 5. ozdo ima stajati: žüjs; na str. 43. u retku 6. ozgo treba da bude: sẽk, vẽ; na istoj strani u retku 10. ozdo treba da je: ces, février, a na str. 46. u retku 5. ozdo ima biti: Tanger. — U članku g. Benakovića na str. 50. u 10. retku ozdo iza riječi „imenice" ima se metnuti točka i dodati ovo: „No uzme li se na um, da bi na str. 21 trebalo smjestiti imenice:" — Napokon na str. 88. u posljednjem retku mjesto *lj* treba da stoji *slj*.

A. Kanižlića „Sv. Rozalija“ i „Kamen pravi smutnje“.

Antun je Kanižlić jedan od najvažnijih slavonskih književnika XVIII. vijeka. Prve vijesti o njemu priopćio je A. Rumpler u „Katoličkom listu“ g. 1852. br. 52. Po Rumpleru rodio se Kanižlić 20. studenoga 1700. u Požezi, a umr-o je 24. kolovoza 1777. također u Požezi. Osim ove sasvim točne vijesti veli još J. Forko u „Crticama iz slavonske književnosti u XVIII. stoljeću“ str. 4. i 8., a po njemu i drugi, da je Kanižlić bio učitelj i ravnatelj u gimnaziji požeškoj. No Forko se poveo za djelcem K. Adžijća „Uspomena gimnazije požeške“; ali ja sam se uvjerio, da je ta „uspomena“ puna pogrješaka. U neštampanim izvorima, koji se nalaze u Požezi, našao sam još ove vijesti, koje će, ako i nijesu od velikoga zamašaja, ipak ponješto popuniti životopis Kanižlićev.

„Diurnale residentiae Poseganae societatis Jesu“ str. 511. spominje, da je Kanižlić 1. studenoga 1733. došao iz Zagreba u Požegu, i to u „kolegiju“, budući da se ondašnja residencija ježovitska već g. 1731. promijenila u „kolegiju“, a „catalogus inscriptus“ za g. 1734. veli, da je Kanižlić ondje bio „concionator festivus illyricus, catechista confessarius et exhortator domus, operarius, consultor et confessarius templi“. U „diurnalu“ nalazimo Kanižlića još do rujna g. 1737., a „catalogus personarum“ od g. 1738. već ga ne spominje, jer se bio opet u Zagreb vratio. Ježoviti, kojima je Leopold I. bio povjerio i upravu požeške gimnazije, ostavili su iza sebe i „matriculu studiosorum“, u kojoj se nalaze također imena ravnatelja i profesora. U toj „matrikuli“ našao sam Kanižlića navedena kao prefekta za god. 1735—7., 1745., 1748., a g. 1765. bio je „propraefectus“ t. j „praefectus scholarum minorum“, ali to ne znači, da je bio ravnatelj, jer se ovaj zvao „rector“, nego da je imao, kad ne bi bilo predavanja, u kolegiji nadzirati mladež. I ta matrikula, koja teče od god. 1725—1834., ne spominje Kanižlića nikad kao profesora, što je dokaz, da nije ni predavao u gimnaziji, budući da matrikula za svaku godinu točno spominje ne samo imena profesora, nego i predmete, koje su predavali. Kako dakle vidimo, živio je Kanižlić izmjenice u Požezi i Zagrebu, a kad je godine 1773. red ježovitski Kliment XIV. ukinuo, te Ježoviti 17. studenoga 1773. iz

Požege otiđoše, proživi Kanižlić zadnje godine svoga života kao konsistorijalac biskupa zagrebačkoga u Požezi.

Ovdje sam se nakanio govoriti samo o najvažnijim djelima A. Kanižlića, a najvažnije i najbolje njegovo djelo svakako je: Sveta Rozalija panormitanska divica nakićena i ispivana po Antunu Kanižliću. Beč 1780.

Prije nego potanje o sv. Rozaliji progovorim, nužno je, da u kratko navedem njezin sadržaj (točan i opširan sadržaj toga djela napisao je J. Forko o. c. str. 9—20.). Pjesma se raspada na četiri dijela. *I. Dio.* 1. Rozalija šalje knjigu svomu rodu. 2. Daje savjet knjizi, kako će putovati. 3. Opisuje dvor svojih roditelja. 4. Nauk o ništetnosti zemaljskih dobara. 5. Kako će rodbina primiti knjigu. *II. Dio.* 1. Rozalija moli roditelje, da joj oproste, što je od njih otišla, a da se nije ni oprostila. 2. Rozalija ne može usnuti. 3. Njezin san o zori. 4. Ona se kiti pred ogledalom. 5. Ukazuje joj se ljubav nebeska. 6. Vidi krvavu sliku Isusovu te uzdiše. 7. Vidi u ogledalu sunce te se preporodi na nov život kao feniks ptica. 8. Ostavlja svijet. 9. Ljubav je nebeska vodi u pustinju. 10. Na zapovijed božje ljubavi napiše strijelom svoju odluku, da će u spilji stanovati, a ljubav joj dade ogledalo, u kojoj vidi sliku Isusovu. 11. Rozalija nastava u spilji i gleda kupanje slavića. 12. Pripovijetka o redovniku, koji je tri stotine godina išao za pticom. 13. Rozalija razmišlja o dobroti božjoj i bilježi krstiće na drveću. 14. Ona želi za Isusa umrijeti: jeka je vara. 15. Pripovijeda, kako joj prolazi vrijeme. *III. Dio.* 1. Ljubav prikazuje Rozaliji svijet kao more. 2. Svijet i dika varaju ljude. 3. Pet ćutila. 4. Veselje ovoga svijeta. 5. Sloboda i strah božji. 6. Kraj lijevoga puta je zmaj pakleni. 7. Na desnom putu nađe Rozalija djevicu imenom „Milost". 8. Putovanje mučenika. 9. Djevica „Ufanje" potiče putnike na ustrajnost. 10. Strijela nebeska, ljubav božja udari u hrid i otvori živo vrelo ljubavi prema Bogu. Strijela se pretvori u palmu. 11. Pustinici idu k djevici „Samoći". Sv. Pavao i Antun se sastaju. 12. Ljubav božja pokaže Rozaliji kraj desnoga puta nebo. 13. Kuga u Siciliji. 14. Sicilija plače, a Ruža (Rozalija), cvijet Sicilije, ishodi u Boga pomilovanje. *IV. Dio.* 1. Rozalija tjera od sebe napast. 2. Razbluda i njezin sin „Ljubićak". 3. Rozalija se bije bičem, a iz njezinih suza niču bijele, iz krvi pak rumene ruže. 4. Ona vidi u snu majku božju i Isusa. 5. Ispraznost svijeta je napastuje. 6. Ona je tjera ogledalom. 7. Ljubav zapovijeda Rozaliji, da se preseli u drugu goru. 8. Rozalija svršuje knjigu i oprašta se s ovim svijetom.

Ovo je kratak sadržaj Kanižlićeve Rozalije, a sada da vidimo, otkud je pjesnik svoje gradivo vadio. Dan ove sv. Rozalije, o kojoj se ovdje govori, jest po kalendaru 4. rujna, ali u Siciliji, osobito u Palermu, slave je od 11—15. srpnja. O njezinu je životu veoma malo poznato; imade jako mnogo legendarija,

koji je i ne spominju, a samo njeki pisci, i to iz početka XVII. vijeka poznaju je tek po imenu, premda su sv. Rozaliju u XIII. i XIV. vijeku u Siciliji u velike štovali. Evo što se o njoj zna (Lebensbilder der Heiligen, kritisch historisch dargestellt von Dr. Th. Stabell. II. Auflage. Schaffhausen 1865). Ona je bila veoma plemenita roda te je živjela na dvoru Vilhelma I i Margarite navarske, koji su tada vladali Sicilijom, a umrla je između god. 1170—80. Po svoj prilici bila je iz početka duvnom, jer g. 1644. nađoše u manastiru Bazilijanka u Palermu uzidan krst i grčko pismo ovoga sadržaja: „Ja sestra Rozalija, kći Sinibaldova, ostavljam ovo drvo svoga gospodina manastiru, kojega sam se uvijek držala". Po tom nastavaše u spilji na brdu Quisquinu, koje bijaše vlasništvo njezina oca, poslije njekoliko godina pak pođe na pusto 2000 stopa visoko brdo monte Pellegrino, koje joj je poklonila kraljica Margarita, koja je od god. 1161. vladala mjesto svoga nejakoga sina. G. 1624. harala je u Palermu kuga, koja nikako nije htjela jenjati. Tada pođoše njeki seljaci u spilju na monte Pellegrino, nebi li iskopali blago te naiđoše na lijes 6 stopa dug. a 3 stope širok i visok. U tom lijesu od kamena počivahu kosti Rozalijine srastavši se s kamenom. Lijes bude odnesen u Palermo i u stolnoj crkvi sahranjen, a kuga prestane. Na to pretražiše i spilju na monte Quisquinu, gdje nađoše s lijeve strane krst od kamena, a na njemu ove riječi: „Ja Rozalija, kći Sinibalda od Quisquine i Rose odlučila sam iz ljubavi prema gospodinu Isukrstu u ovoj spilji stanovati".

O životu je sv. Rozalije dakle samo malo poznato, a što je poznato, upotrebio je i Kanižlić. Tako i u njega nalazimo (II., 10, str. 50.) *prozom* napisanu odluku Rozalije [1]): „Ja Rozalija, kći Sinibalda od Ružice i Kviskvine, za ljubav gospodina Isukrsta odredila sam u ovoj spilji živit"; III., 13. str. 95—99. prikazuje sv. Rozalija kužni pomor u Siciliji, koji će biti 500 godina iza njezine smrti i prorokuje, da će se Bog smilovati Ruži (njoj) za volju. Kako dakle vidimo, mogao je Kanižlić upotrebiti samo dvije crtice iz života sv. Rozalije, pa za to J. Forko o. c. str. 20. krivo tvrdi, da mu je podlogom služila legenda o sv. Rozaliji, jer takve legende upravo i nema, nego je trebalo pomišljati na to, da je Kanižlić uzeo ostalu građu svoje pjesme iz legenda o drugim sveticama, a ja sam našao, da je zbilja tako. Najglasovitiji je i najpotpuniji legendarij od Španjolca Pedra Ribadeneire, a preveo ga je na njemački jezik N. Hornig: Die triumphierende Tugend oder das Leben der Heiligen. Augsburg 1752. U tom ogromnom djelu nalazimo i legendu o sv. Rozaliji *limskoj* (str. 969—996.): Njoj se ukazuje majka božja s Isusom, koji je pozivlje, da ga slijedi:

[1]) Citiram po izdanju Kraljevićevu od god. 1863., jer je svakomu pristupnije od prvoga izdanja i jer je, kako sam se uvjerio, osim njekih malenkosti sasvim točno.

*

Rosa cordis mei, tu mihi sponsa esto. I ona se naslađuje pjevanjem slavića i takmi se s njim slaveći Boga te vidi u ogledalu rane Isusove; i nju Bog kuša samoćom, u kojoj na nju navaljuju napasti, a osim toga zove se njena strina kao Rozalijina u Kanižlića Oliva. Sve ovo nalazimo i u Rozaliji *panormitanskoj*. II. 6. str. 36. vidi Rozalija rane Isusove, II. 11. str. 51. pjevanje i kupanje slavića, IV. 4. str. 105. vidi Rozalija majku božju i Isusa, a IV. str. 100. navaljuju na nju u tamnoj samoći napasti. Manje pak crtice, n. pr. da je Rozalija bila zaručena, da je odrezala sebi kosu, prije nego je pošla u pustinju, mogao je Kanižlić naći i u mnogim drugim legendama, n. pr. u legendi o sv. Amaliji, o Mandaljeni i t. d.

Za razumijevanje Kanižlićeve Rozalije veoma su važne slike. Obično se prikazuje Rozalija kao duvna reda sv. Basilija. a tako odjevenu nalazimo je i u Kanižlića II, 9. str. 36.: „Ljubav da mi platno crno i obukoh, Jošter k tomu uže S lancem dugim dade, Da za bič mi služe I pasat me stade. Kad mi uže sveza I s križićem žutim Patrice priveza, Da se dižem, ćutim". Druge starije slike prikazuju Rozaliju, kako od nje ide anđeo noseći vijenac ružica. Vijenac znači borbu Rozalijinu sa svijetom i njegovim napastima. Kanižlić govori o tom IV. 7. str. 100—102. Ljubav dolazi Rozaliji te joj pokazuje nedovršen vijenac i zapovijeda joj, da se premjesti u drugu goru (monte Pellegrino), otkud će vidjeti svoj dvor, nadvladati zadnju napast te tako dovršiti vijenac. Vidimo dakle, da je Kanižlić uzeo njeke crte iz onoga, što je bilo poznato o životu Rozalije, većinu pak iz legende o Rozaliji *limskoj* i iz slika.

Osobina Kanižlićeve Rozalije jesu mnogobrojne alegorije, koje idu od početka pjesme do kraja. Evo, što je Kanižlić alegorički obradio: Zgodu, sreću, krepost, diku, vrijeme, mjesece, ljubav nebesku, jeku, svijet, brige, nenavidnost, san, vid, sluh, okus, miris, opip, proglasicu vilu, slobodu života, dragost, ljepotu, veselje, mladost, radost, strah božji, vjeru, nevjernost, milost, pokoru, odluku, ufanje, samoću, razbludu, milosrđe, ispraznost.

Što je Kanižlića potaklo, da upotrebi toliko mnoštvo alegorija? Da to shvatimo, veoma je važno jedno mjesto u „kamenu smutnje", u poglavlju: „Ignacija na patrijarsku stolicu povraćen" str. 262. Ovdje veli pisac, kad bi Niceta David, životopisac Ignatijev, bio slikar, sigurno bi ga ovako prikazao:

Na prvoj, čini mi se, ikoni letila bi diva imenom *Glasnica* sa zvečanjem trublje navištujući slavu povraćena Ignacije s natpisom: čestiti glasi! Na drugoj velikoj ikoni sidio bi u gizdavih i nakićenih kočijah Ignacija crkvenim ruhom odiven. Misto konja vozile bi ove kočije četiri opačine: *Oholost* Focija spustivši krila i glavu prignuvši, *Osveta* Grigorije sirakuskoga uzdu krvavim zubima grizući, *Nenavidost* Petra sardskoga sva blida i porušena, *Srdžba* očima plamenitim Eulampija apamenskoga s natpisom: vićnice Focijove. *Slavodobiće* pako lovorom okrunjeno, držeći na uzdi ove opačine i pucajući bičem, tiralo bi s natpisom: i ti ćeš gospodovati nad njima. Uz ove slavne kočije išle

bi s jedne i s druge strane *Kriposti* Ignacijeve s njime iz Carigrada izagnane, krasno kao dive odivene, između kojih bijahu dvi osobite: jedna *Jakost* u zlatnih oklopih, koje ni jedna Focijova strila projći ne mogaše, a druga *Ustrpljivost* okrunjena ružicami, koje ona na trnju progonstva nabrala bijaše, s natpisom: druge Ignacijeve. Otragu pak za kočijami išlo bi kao vođa *Prijubodinstvo* Barde dimeći se, a za njime u verigah ostale nakaze, kao ćoraci anatemom opaljene: *Krvničtvo* noseći biče i lance, kojima je Ignacija i njegovi prijatelji bio mučen, *Zakletve krive* za pokoru zauzdane i klip u ustih imajuće, *Laži* kratkih nožica, koje za to uteći ne mogadijahu, i *Himbe* lisicom odivene, *Pritnje* i nagle *Sile* s natpisom: pomoći Focijove. Na trećoj ikoni prikazao bi svrhu dva stupa dugu, kuda imadu kočije proći: svrhu koje s desne strane sidila bi živa *Vira*, zlamenovana po plavoj boji one duge, a s live strane kripko *Ufanje*, zlamenovano po zelenoj boji, a u sridi *Ljubav* goruća, zlamenovana po rumenoj boji. Na četvrtoj ikoni pod prilikom srca krilata letile bi prid Ignacijom *Želje* crkve carigradske. Na petoj ikoni prikazana bi bila *Crkva* carigradska tugujući naslonivši glavu na ruku. Na šestoj ikoni zaručnica duhovna Ignacijova, to jest crkva carigradska, kazivala bi Ignaciji prsten zlamenje od virnosti. Na sedmoj ikoni letila bi *Veselja* puka carigradskoga, nikoja stara, nikoja mlada, a svakolika vedra lica i čela, s natpisom: dobro došao! Najposli na osmoj ikoni stajala bi *Kripost* općinske zahvalnosti, ruke sklopivši i oči digavši s natpisom: hvalu uzdajmo gospodinu Bogu našemu.

Kako dakle vidimo, ima u ovom mjestu „Kamena smutnje", mnogo alegorija i simbola, a njeke od njih nalazimo i u sv. Rozaliji; n. pr. str. 69. „Proglasica vila Na oblaku jasnom, Sideć s trubljom glasnom" str. 70. nénavidnost, 84. vjera, 85. ljubav, jakost i ustrpljenje, 86. ufanje diva u svitah zelenih. Mislim, da ću istinu reći, ako velim, da je Kanižlić alegoriju po uzoru slikarstva prenio u pjesništvo. Alegorija, osobito koja personificira, upotrebljavala se jako rano u kršćanskom slikarstvu; da pak osobe, koje predstavljaju kakav pojam, n. pr. ljubav, krepost ili što drugo, budu jasnije, dodavali bi im se atributi, kao mač, vaga i t. d. Osim toga su se rado upotrebljavali i simboli, kao janje mjesto Isusa, golub mjesto duha svetoga, feniks ptica sa suncem kao simbol ponovljenoga i vječnog života, a taj feniks je i u Rozaliji str. 41—43. simbol preporođenja. Iza reformacije bila je alegorija specijalno katolička umjetnost, te su se slikale ne samo pojedine episode iz biblije, nego i čitave predaje, osobito legende, i to ne samo u crkvi, nego i u knjigama sa štivom ili bez štiva. Najranije takve knjige, koje su se mnogo podražavale, jesu „Biblia pauperum" i „Speculum humanae salvationis". Mnoge legende bile su tako lijepo zamišljene i nježno obrađene, da su se za njima poveli često i protestantski slikari, kao što su i protestantski pjesnici pjevali i legende. Ako osim toga pomislimo, da je ta vrsta slikarstva nastala upravo poticanjem Ježovita, da su osobito oni njegovali tu umjetnost i pazili, da ne bi koji slikar prekoračio granice, koja im je stavljena od crkve, ako pomislimo, da je Kanižlić upotrebio njeke crte u Rozaliji povodeći se za slikama, te nam sam veli u navedenom mjestu iz „kamena smutnje", kako bi se moglo ustoličenje Ignatijevo obraditi u slikama, onda mislim, da je moja tvrdnja dobro osnovana i

da je sasvim sigurna ta zanimljiva činjenica, da je Kanižliću bilo uzorom katoličko slikarstvo.

S druge pak strane treba istaći, da se Kanižlić nije žacao uz mnogu strogo katoličku alegoriju upotrebiti i po koju klasičnu, premda nastoji, da to prikrije, jer ako na str. 41. i veli o ljubavi božjoj, da ima zlatnu svitu, srce i dva krila goruća bez dima, ipak će svatko u toj ljubavi božjoj prepoznati Amora, jer poslije dolazi: „*luk* nosi niz rame i *strilom* se zapriti bilog lica mladić mali"; a na str. 102. razbluda i njezin sin „Ljubićak" nijesu drugo nego Venera i Amor: „razbludi cvate vinac oko čela, a ljubićak je vojnik mali, dite na zlo budno, srca rani, pali striljajući bludno".

Sveta Rozalija, štampana je tri godine poslije smrti Kanižlićeve u Beču g. 1780, ali budući da je veoma važno za razumijevanje jednoga dijela znati, u kojoj dobi pjesnikovoj je pisano, pokušat ću iz Rozalije same ispitati, kada je nastala. Za datiranje je važno ovo mjesto na str. 8 :

Zar je svaka vila,
Koja retke slaže,
Na Parnasu bila,
Kako ona kaže?
Na Parnas uzaći,
Nije dato svima;
Koji hoće zaći
Na vrh, trudit ima.
Koji onu želi
Mudru vodu piti,
Njemu Febo veli,
Znojit se i bditi.
Znoj jest mudra voda,
Koju tvoje, vilo
Krivonoga hoda,
Pero nije pilo.
Lino pero ove
Nije pilo vode;
Za to knjige nove
Retki hromi hode.

Kanižlić veli, da će možda tkogod njegovu knjigu (Rozaliju) pohvaliti, a drugi će je možda navedenim riječima pokuditi. To mjesto treba ovako tumačiti: Gora Parnas je veoma visoka; kako ćeš se ti, vilo, na vrh popeti, kada su ti noge krive (stare); tko iz vrela hoće piti, mora se znojiti, a tvoje pero je lijeno. Ja dakle mislim, da riječi „krivonog" i „lijen" treba pomišljati u savezu s pjesnikovom dobi, a ne s pjesmom samom, pa ako to mjesto ovako tumačimo (a ja mislim, da se ovako tumačiti mora, i to s tim više, što pjesnik i u „kamenu smutnje", kako ćemo vidjeti, više puta govori o svom lijenom peru i o svojim nogama), onda je pjesnik u Rozalije bio svakako vremešan čovjek.

U „kamenu smutnje" str. 69. veli Kanižlić: „Prinaučni Fleuri, koji je složio svoje iskazanje crkveno potresujući s velikom pomnjom i iziskujući stara pisma, piše, da se ova knjiga Focijova sada ne nahodi. Što je to? Jeda ju je stid kao lažicu na svitlost izići, i za to se je u kojegodi knjigaonice kutu, kao sova u duplju zavrla, bojeći se, ako bi izišla na svitlost, tada bi pisaoca latinskih naoštrena pera na nju navalila kao na sovu ostalih ptica kljunovi". Isto tako Kanižlić i u sv. Rozaliji I. 2. govori knjizi, kako će se vladati, kad joj tko što prigovori (str. 5—9.): „Znaj

da kako sovu, Kad na dan izađe, Tako knjigu novu Napast s kljunom nađe" te taj boj ptica sa sovom potanko opisuje. Već prije vidjesmo, da Kanižlić u „kamenu smutnje" veli, da bi slikao Ignacijevo ustoličenje alegorijama, u Rozaliji pak nalazimo mnogo alegorija pomnjivo izrađenih. Ako dakle vidimo, da je u Rozaliji potanko izvedeno, što je u „kamenu smutnje" tek natuknuto, ako uzmemo u obzir, što pisac sam o sebi veli na malo prije pomenutom mjestu str. 8. i da je Rozalija štampana bez ikakva pristupa, a „kamen smutnje" da ima pristup, onda smijemo zaključiti, da je Rozalija pisana poslije „kamena smutnje", pa budući da je ovaj, kako ću poslije dokazati, svršen g. 1771., bilo je Kanižliću preko 70 godina, kad je pisao Rozaliju.

Po onom mjestu u „kamenu smutnje" str. 176., gdje Kanižlić spominje Đorđićevu metafrazu psalama, nagađalo se, da je on valjada potanje poznavao Đorđića, te za to treba oba pjesnika isporediti, a najzgodnije će biti, ako izaberemo djela, koja su smjerom i sadržajem slična jedno drugom: sv. Rozalija i „Uzdasi Mandaljene pokornice". Đorđić zove svoje djelo „uzdasi", a razdijelio ga je u osam uzdisanja: 1. uzdisanje u spoznanju, 2. u spovijedanju, 3. u pogrđenju, 4. u napastovanju, 5. u razmišljanju, 6. u požaljenju, 7. u ljubljenju, 8. u uživanju. Ove nazive nalazimo i u sv. Rozaliji, n. pr. II. 7. Rozalija vidjevši priliku Isusovu cvili i *uzdiše*; II. 8.: Rozalije *uzdisanje* u ostavljenju svijeta. II. 15.: zabava vremena i *uzdisanje* Rozalije. Osim toga obje su pjesme i sadržajem slične, jer što Đorđić u 2. uzdisanju (u spovijedanju) pripovijeda, to nalazimo u Rozaliji u 15. pjevanju II. dijela; ovdje oba pjesnika prikazuju, za što i kako su njihove svetice ostavile svijet. Đorđićevo 4. uzdisanje (u napastovanju) slično je 4. dijelu Rozalije, jer ovdje i ondje navaljuju napasti na Mandaljenu i Rozaliju, da se povrate, u 5. pak uzdisanju (u razmišljanju) i u 3. dijelu sv. Rozalije prikazuju oba pjesnika ništetnost i ispraznost svijeta.

Kod svega toga treba prikričati, da je to samo sličnost sadržaja, ali da je u obradbi velika razlika. Đorđićevi „uzdasi" nijesu od početka do kraja drugo do monolog, a Rozalija je, premda su joj „uzdasi Mandaljene" bili uzor, kud i kamo ljepše zamišljena. U njoj ne nalazimo samo monologa (pripovijedanja), nego i jako mnogo dijaloga, osim toga mnogo više radnje i jako zgodno upletenih episoda kao II. 2. Kupanje slavića. 12. Rajska ptica, 14. Jeka, III. 13. Pomor na Siciliji, 14. Plač Sicilije. Što je u Đorđića u kratko napomenuto, to je u Kanižlića u više pjevanja obrađeno, a vješto zamišljene alegorije daju pjesmi upravo dramatičan polet. U pojedinostima sudaraju se oba pjesnika. Tko isporedi ove stihove, uvjerit će se, da je Kanižlić svoje prenio iz Đorđića. Sv. Rozalija II. 4. str. 36. 37. Mandaljena III. uzdisanje str. 37—38. (izdanje Matice ilirske 1851.).

K.: O kako ja *Zoru*
Nadsivam daleko!
Znam, što je crvena,
Ne može me vidit,
Da sam ja *rumena*,
Lipša, ima se stidit.
Ustadoh se gori
I resit se hitim,
Na sramotu Zori
Da se lipše svitim.
Najprije *razvežem*
I da ne *zamrsim*
Niz lica raspustim.
Ritkim prije bilim
Češljem, posli gustim
Na *razdiok* dilim.
Kad gledam prosute,
Mislim oko vrata
Zrake sjaju žute
Od *sunčana zlata*.
Kao Zora da se
U litu nagizda,
Kada iduć sja se
Prid *kraljem* od zvizda.

Ter još *strižem, sučem*,
Pletem, naređivam
Rugam, vrtim, vučem,
Vežem, zavrćivam.
Sad iglom odvijam,
Što sam prije splela,
Sad opet privijam
Na dvi *strane* čela.
Šareno od cvića (ruho)
Čudo u njem siva,
K'o da pramalića
Cvate dika živa.
Cviće to videći,
Da jest *narav stigla*,
Svatko hoće reći,
Vezačica igla.
Poravnane gladim
I mirisne rose
Iz mog stakla vadim
Njim porosim kose.
Rumenilom lice
I bililom mažem
U *snigu ružice*
Litne mažuć lažem.

Đ.: Htjeć spleteni da moji prami
Prame od zvijezda pridobiju,
Da se *zora sobom srami*
Videć mene *rumeniju*,
Draže *zrake* da zaskoči
Sunce u *suncu* mojijeh oči,

Svojom tančinom pogled vara
Koprenica, kom put resim,
Ruho oblačim, koje odzgara
Izatkanijem sja čudesim,
Na kom *dobi* sa svijeh strana
Istu *narav igla* znana.

Eto svijetli *kralj* od dana
Jasnijem kolom istok zlati,
Eto ustajem i ja iz rana
S zrcalom se svjetovati,
K'o da ishitrim neviđeni
Sklad razbludan novi u meni.

Drazijem vodam prvo umivam
Snijeg naravni puti bile,
Povraćam se, promjenjivam
Iza voda vode mile.
Ali u tomu nije mi dosti
Zadovoljnom sjat svjetlosti.

Pak na prame ruku uzdižem
I njih *mučeć sebe trudim*
Pravim, dijelim, skubem, strižem,
Spuštam, pletem, vežem, rudim,
Dokle učine u *dva dijela*
Zlatnu dugu suncu od čela.

Neg iz suda mirisnoga
Prisađivam hitrom vlasti
Još na lijere lica moga
Od snježane lijer pomasti
I nad *ružam mojim* istinim
Sitni trator nizat činim.

Drugo, čemu se Kanižlić naučio od Dubrovčana, jest gomilanje glagola i supstantiva. Evo primjera: Str. 31.: Nek te ne smeta buka, praska, vriska, jeka, škripnja, rika, tuka, lupa, vika, zveka; str. 83.: Tu od svake ruke, kuda valja ići, straše oko muke: oganj, kamen, biči, oštra od gvožđa kola, noži, mači, pile, kopja, sablja gola, uža, križi, strile; str. 85.: Na križ diže, veže, para, dere, vuče, na kola rasteže, siče, tare, tuče. Isto nalazimo češće i u Đorđića; n. pr. str. 100.: Ti s'ma svrha, kruna, ufanje, veličanstvo, slava i cijena, straža, duša, pomoć, put, vla-

danje, otkup, plata, lijek, zamjena, želja, utjeha, slas, ćutenje, srce, život, duša i htijenje; str. 101.: Tebe molim i zazivam, išćem, prosim, slijedim i stičem Mislim, žudim, spomenjivam, Štujem, klanjam, dim i uzdišem, Častim, dvorim, cijenim, gledam, Slavim, glasim, pripovijedam.

Poznato je, da ovo gomilanje nalazimo i u Gundulićevu Osmanu. Ispor. Stari pisci hrv. IX. str. 355., 410., 416., 457., 473. pa i mjesto, na kojem Kanižlić govori o sreći, veoma je nalik na početak Osmana:

Božicom nazvana (sreća)
Vrtećom sa svime
U svako se doba
Vrteć prominjiva,
Kralja robom, roba
Kraljem izminjiva.
Sad jednoga digne,
Da ga vas svit hvali,
Sad ga opet prigne
I u dol uvali. (str. 10.)

Isp. Osman I. 12—16, 18—20.

Kolo od sreće u okoli
Vrteći se ne pristaje;
Tko bi *gori*, eto je *doli*,
A tko *doli, gori* ustaje.
Sad na carstvo *rob se* uzvisi,
A tko *car* bi, rob je sada.

Ali kao što su Kanižliću bili Dubrovčani uzor, tako je i on bio uzor drugih pjesnika. Za sada ću to dokazati za Krmpotića i tako popuniti svoj članak o Krmpotiću (Nastavni Vjesnik knj. II. str. 266.). Očito se vidi utjecaj Kanižlića iz onoga mjesta u „Jose II. i Katarine II. putu u Krim“ gdje je govor o bogovima, a u Rozaliji na gore spomenutom mjestu, gdje se govori o sreći.

Kan.: Sad jednoga *digne*,
Da ga vas svit hvali,
Sad ga opet *prigne*
I u dol uvali. (str. 10.).

Krmp. Sad jednoga slavu *dižu*,
Ravna polja, gore, more
I sva, kud mu glasi stižu,
Začuđeni od njeg zbore.
Sad mu ohola krila *prignu*,
U suzni ga dol uvale,
Sriće stare gnizdo dignu,
Glas zamijeni rosne hvale. (22, 3 - 4).

Kan.: On, koji se sada
Pored *suncem sviti*,
S njime danas pada
I u zapad hiti.

Krmp.: *Prama suncu, ko se sviti*
U milinju i krasoti,
Sad zlotvor mu njegov priti
U rđi i sramoti. (23, 1).

Krmpotić je, kako vidimo, Kanižlićeve stihove rastegnuo, a jedno je mjesto gotovo prepisao. U Kanižlića piše sv. Rozalija svoju odluku strijelom, a slova se utisnu u kamen, u Krmpotića pak govori Ovidije pjesmu, koja se u kamen utisne.

Kan.: I koje govori
Riči, ona tvori.
I nut čudo! slovo
Tako se *udubi*,
Da ga nikakovo
Vrime *ne pogubi*.
Zlamenje duboko
Vikove *slideći*
Bude vidit oko
Njemu se *čudeći*. (str. 50.).

Krmp.: *I nut čuda!* Kad govori
Pjesnik riječi zlatousne,
U zlato se svako utvori
Slovo i sasma jasno sine.
A u mramor tako *udubi*,
Da dojdućih vrijeme vijeka
Nijednoga *ne pogrubi*
Nit otkine od prijeka.

Sve nijemo *sta u čudu*
Od ljepote, koju tvori. (115, 1—3).

Kanižlić opisuje na str. 53. pjevanje slavića:

Fi, fi milo fiče
I tužno produži,
Opet *digne grlo*
Ptica kano *ljuta*,
Ćok, ćok *tira vrlo*
Po *trideset* puta.

Krmpotić opisuje ples:

Kolovođa viče *hap, hap.*
Noga *tjera* tap, tap *ljuta*
Vrlo tap, tap, tap, tap, tap, tap
Po *šezdeset* staza i kuta. (str. 123.).

Osim toga nalazimo u obojice iste trope. Kanižlić n. pr. nazivlje djecu str. 19.: dva kamena draga i dvije ruže, isto tako Krmpotić 78 (1); — Kan. 66. vodena smrt, a tako i Krmp. 134 (3).

Forma je u sv. Rozaliji dotjerana, koliko se može za ono vrijeme od pjesnika tražiti. On je u tome svakako prvi od Slavonaca; stih mu je skoro uvijek pravilan, a krivi slikovi su rijetki. O njegovu ću slogu napomenuti, da su osobito česte inversije; n. pr. 14. Nauk će mu dati, Cvileć mudrac stari, Koji želi znati, Što su svita stvari. Isp. str. 4, 9, 18, 26, 56, 80, 84. I tropa ima velika množina. N. pr. str. 2. misec, jasno oko; 9. jezična sablja; 9. srce mi cvate; 18. ustna zvona; 23. mudra igla; 39. nokti, ženski mač; 66. vodena smrt, grob; 78. olovna smrt; 84. krvav strah i poredbe str. 3, 6, 9, 18, 21, 36, 39, 46, 75 i t. d.

Važno je, što se Kanižlić povodi i za narodnom pjesmom. On upotrebljava poslovice n. pr. str. 4.: koja niti lonca (kako je rič) svoga Nema niti konca; str. 5.: Rič je znana svima: Koliko je ljudi, Toliko ti ima I različnih ćudi; 101.: Tebe u bižanju Kukanje izdaje, Po svom pivanju Ptica se poznaje. Narodno je, kad na str. 19. veli: „dva sina, dva sokola siva“, kad upotrebljava riječi: str. 28. bre, 93. meneka. ili kad pripovijeda, kako je rodbina tražila Rozaliju: str. 24.: Za me nit dan prođe, Da ne ispitiva, kad tko stranjski dođe ....

Jezik je Kanižlićev čisto ikavski, ali nije tako lijep kao Reljkovićev u „Satiru“. Osobito smetaju složene riječi, zle kovanice n. pr. str. 14.: slavnocvitan, 35. rukoumje, 35. dragomil, 38. slatkovruć i t. d.; a počesto nalazimo i rečenice, koje su prenesene iz njemačkoga jezika; n. pr. gledati na svita očali (durch die Augengläser der Welt sehen), 23. uzeti prošćenje (Abschied nehmen), 27. komu ruku dati (Jemand die Hand reichen), 28. za nos vodit (an der Nase herumführen), 55. vas bit uho (ganz Ohr sein), 61. kose učine ga stara (die Hare machen ihn alt) i t. d.

Vrijednost je Kanižlićeve Rozalije velika, jedno radi dotjerane forme, a drugo radi sadržaja, koji je tako obrađen, da zbilja pobuđuje na pobožnost. Poznato je, kako je Katančić, De Istro str. 144. sudio o toj tada mnogo čitanoj pjesmi: on veli, da je Kanižlić ravan dubrovačkim pjesnicima, ako ih nije previsio. Osim toga treba prikričati, da Kanižlić dokazuje, da slavonska književnost nije bila kao kakvim zidom odijeljena od dubrovačke.

Potpun natpis drugoga djela, o kojem ću ovdje govoriti, jest: „Kamen pravi smutnje velike iliti početak i uzrok istiniti rastavljenja crkve istočne od zapadne po mnogo poštovanomu gospodinu Antunu Kanižliću i t. d. jurve pokojnomu za života obilato ispisan“. Osik 1780. Nastojanjem biskupa Antuna Magdića nosila je trošak za štampu madžarska komora. Poznato je, da su katolici više puta pisali o rascijepu istočne crkve od zapadne. Prije Kanižlića pisao je n. pr. K. Peikić: Zrcalo istine crkve istočne i zapadne 1716., A. Bačić: Istina katoličanska ili skazanje upravljenja spasonosnog žitka kršćanskog sa zabilježenjem grčkoga odmetničtva iliti grčkih herezija. 1732. Kanižlićev „Kamen smutnje“ debela je knjiga od 907 strana u 4^0; razdijeljena je u 11 dijelova, od kojih svaki ima osjekom do dvadeset poglavlja, u kojima se potanko govori o patrijarhu Ignatiju, o Fotiju, o 8. saboru, o Mihajlu Cerulariju, o nastojanju oko sjedinjenja crkve grčke s rimskom, o saboru florentinskom i o stanju istočne crkve u Grčkoj i drugim zemljama poslije sabora florentinskoga.

Mislim, da se Kanižlić ugledao u latinski pisano djelo I. Šimunića: Brevis notitio schismatis graeci et controversiarum orientalium in quaestiones didacticas, chronologico-historicas et dogmaticas digesta. Zagreb 1764. Kanižliću moralo je to djelo već i za to biti poznato, što je i Šimunić bio Ježovit i što mu je djelo štampano 1764., dakle, kako ću poslije dokazati, samo njekoliko godina prije nego je „kamen smutnje“ nastao. Kao Šimunić, tako i Kanižlić raspravlja didaktički, historički i dogmatički; jedan je i drugi razdijelio predmet u niz pitanja, koja se gdješto skoro doslovno slažu, n. pr. *Š.* XVI. Quis et qualis fuerit Photius? *K.* I. d., II. p. Tko, kakvi li je bio Focijo? *Š.* XVII. Quid egerit Photius consecratus iam patriarcha? *K.* II. d. VI. p. Kako se novi episkop carigradski Focijo vladaše? *Š.* XXVII. Quis fuerit Michael Caerularius et qua ratione schisma Photianum restauraverit? *K.* VII. d., I. p. Tko bijaše, što li učini Mihajlo Cerularijo? Šimunićevo djelo je mnogo manje, ima ga 400 strana na maloj 8^0, tako da je Kanižlić često jedno poglavlje Šimunićevo raspravio u četiri ili pet svojih, osobito pri opisivanju pojedinih sabora; ali se ipak vidi, da je osnova jedne i druge knjige ista. Da se Kanižlić ugledao u Šimunića, dokazuje osim toga i to, što su njekoja mjesta u jednoga i drugoga upravo doslovno ista. Evo primjera, koji sam uzeo iz Šimunićeva poglavlja: De statu et fide

patriarcharum Graecorum sub jugo turcico et aliis principibus ad hodierna usque tempora. Tomu odgovara u Kanižlića VI. d. IX—XV. p. Stanje crkve carigradske posli izgubljenja Carigrada.

Š. str. 149. i 150. Singuli hi patriarchae statis temporibus ministros suos mittunt ad insulas regionesque sibi obnoxias, qui pecuniam colligant, partim exsolvendo caratzio, partim familiae suae sustentandae. Quem in finem metropolita annis singulis collectam indicit episcopis, hi archimandritis, isti rursus calogeris ac demum clero. Ipsi patriarchae orientales cum 30 aut pluribus comitibus viciniores sibi metropoles solent circumire. Honorantur ibi non tantum amplissimo munere, quod *φιλότιμον* vocant, propterea quod ipsos accedere dignati sint suamque illis benedictionem impertiri: verum eleemosyna haud modica aucti abscedunt.

K. str. 385. Običaju patrijarke u stanovito vrime slati svoje naredbenike, koji u državah njihovoj duhovnoj oblasti podložnih kupe novce za platiti harač i hraniti obitelj. Metropolita svake godine skupljanje novaca obznanjuje episkopom, episkopi arhimandritam, arhimandrite kaluđerom i popovom. Isti patrijarke prvostolne gradove svaki svojom obiteljom pohode, gdi običaju dobivati na čast i poštenje bogate darove od bogatijih pribivaoca u to navlastito ime, jerbo se dostojaše njih pohoditi i blagoslov dati.

Uzrokom, za što je Kanižlić napisao svoje djelo, bio je Ilija Menijat, episkop cernikijanski, koji je također napisao knjigu o raskolu. Evo što sam mogao o tom episkopu doznati: „Elias Meniates“ rodio se g. 1669., a umr-o je g. 1704. Natpis je njegovu djelu: *Πέτρα σκανδάλου ἤτοι διασάφησις τῆς ἀρχῆς καὶ αἰτίας τοῦ σχίσματος*, a štampano je g. 1752. To je djelo preveo karlovački paroh P. Nikolić g. 1847., a na njemački ga je preveo I. Kemper g. 1845. Knjiga je Menijatova mala, nema je više nego 145 strana u 8°; u prvom dijelu govori o povijesti raskola, u drugom o pet točaka, u kojima se ne slaže crkva istočna sa zapadnom. On kao Grk dakako brani Fotija i nastoji svu krivnju radi raskola svaliti na rimsku crkvu, za to i veli Kanižlić na str. IX., da je Menijat svoje djelo trebao nazvati: „Branopis Focija suprot Latinom“, a on da će radi toga posvojiti natpis njegove knjige i svoju nazvati „Kamen *pravi* smutnje“.

„Kamen“ je štampan, kako je gore već rečeno, god. 1780. t. j. 3 godine poslije piščeve smrti. Važno je, što se može iz djela samoga točno odrediti, kad je pisano. O sebi govori Kanižlić više puta, n. pr. na str. VIII.: „Tada ja prem ako poznajem, količak jesam, sa svim tizim usudih se pero moje veće *staro* i *slabom rukom* suproti ovomu mnogo hvaljenomu pisaocu podignuti“. Str. 138.: „Ako li bi mi gospodin Bog dopustio život i zdravlje, ukazao bih obilato, da je razlogom papa od osobitnosti crkve rimske popivao“. Na strani 889. pak veli: „Dovršujem vele kasno, kako i sam ispovidam, ali tko je tomu kriv?

Krivo je, ako li se još reći može, da je krivo, jerbo je već vele staro i za to mlohavo i ne brže od nogu mojih, pero moje“. Iz toga jasno vidimo, da je Kanižlić svoje djelo u velikoj starosti pisao, a na strani 831, dakle nješto prije svršetka djela, dobivamo sasvim izvjesnu godinu: „Ovako navlastito Grci prid šest sto i pedeset godina po svom zabluđenju onda, to jest po progonstvu prilika svetih, po pokaranju Božjemu izgubivši vladanje zapadno na Karla Velikoga prineseno, sada po odmetničtvu od crkve rimske izgubiše vladanje ili carstvo istočno podnoseći veće tri sto i osamnaest godina ropstvo i ljuto progonstvo, rasuti kao Čifuti, niti se pouzdati mogu, ne imajući od svoga roda niti cara niti kralja, da će igda Carigrad osvojiti“. Ovdje Kanižlić računa od krunidbe Karla Velikoga za zapadnorimskoga cara (g. 800.) do pada Carigrada 650 godina okruglim brojem, od pada Carigrada pak do godine, kad je to mjesto pisao, računa, ne okruglim brojem, nego veli točno 318 godina; ako dakle zbrojimo 1453 i 318, dobivamo godinu 1771. Budući pak da Kanižlić toliko djelo nije mogao iste godine napisati, bit će, da je o njemu radio i g. 1770., pisao ga je dakle kao sedamdesetgodišnji starac. Ovdje ću spomenuti, da je izdavač knjige na str. VII. pristupa označenu godinu promijenio prema godini, kad je knjiga štampana. Ondje se veli: „Žale Grci, i veće je prošlo više od 327 godina, što pod turskim jarmom žalosno cvile“ a 1453 + 327 je 1780., dakle godina, kad je knjiga štampana!

„Kamen smutnje“ pisan je s velikim znanjem predmeta. Čovjek se mora upravo čuditi, koliku je literaturu Kanižlić poznavao. S druge strane uza svu svoju teologičku učenost pokazuje, da je živio u XVIII. vijeku, te čudno dira čitatelja, kad vidi, da takav naučnjak pripovijeda i tvrdo vjeruje kojekakve bajke iz starinskih knjiga, kojih danas ni dijete ne bi vjerovalo. Tako čitamo na str. 17., da je jednoć Fotija sastao židovski vračar te mu obećao, da će ga učiniti najmudrijim čovjekom ovoga svijeta, ako se odreče krsta, na koji su Židovi raspeli Isusa. Fotije to učini te postane izvanredno mudar, ali i opak čovjek. Na str. 111. pripovijeda, da je car Mihajlo pozvao Fotija na mejdan na čaše; car da je popio 50 čaša vina, ali Fotije da ga je nadvladao popivši 60; a na str. 811. vjeruje čak, da onaj, koga grčki sveštenik udari anatemom, poslije smrti postane vukodlak, a tijelo da mu nabubri i otvrdne kao kamen!

Kanižlićeva je knjiga sasvim polemična; dakle da vidimo, kakav je bio u polemici. Pri tomu treba dobro razlikovati dvoje: pristalice istočne crkve i začetnike raskola. One prve, t. j. pravoslavni narod Kanižlić od srca ljubi te je prema njemu neobično blag. U pristupu govori o sretnoj starini i blaženoj zajednici istočne i rimske crkve, kad su se narodi ljubili kao braća, a osobito lijepo završuje na str. XI.: „Poljubljena braćo moja! niste vi ni rodom, ni jezikom, ni ćudi Grci, suprot kojima pišem, nego

jeste plemeniti list slavne ilirijanske gore. Daleko je od odluke pera moga, da bih se ja s njime Grke, koji vas zavedoše, a kamo li vas usudio uvriditi. Spominjem se od one beside sada, koju sam od nikojih između vas čuo: „*Bog ubio onoga, koji nas je rastavio!*“ Dapače namjerivši se na malu vjersku razliku o postu veli na str. 244.: „Latini *ne kude* Grke, pače *hvale* rad osobitih postova prid Božić, Petrovo i veliku Gospojinu“. Ako pomislimo, da Kanižlić piše u XVIII. vijeku, svakako je ova blagost i ljubav prema inovjercima velike hvale vrijedna.

Sasvim drukčije govori on o Fotiju i njegovu branitelju Menijatu. Na str. 13. veli do duše: „Svaki je svoj ikonopisac, ikona jest život, boja jesu vlastita dila“, te bi čovjek rekao, da će biti objektivan i prostio bi mu, kad veli da Fotije laje, a Menijat da je „grkić“, „popić“, da piše „bezobrazno i maloumno“ ili da „mlati praznu slamu“, da njome prikrije „svoga ćaćka Focija“, jer takve se nepristojnosti i u modernoj polemici jako često nalaze; ali veoma moramo žaliti, da je iz pera Kanižlića izašla i nadgrobnica Fotijeva. Ja tu pjesmu donosim cijelu, jer je nijesam nigdje našao spomenutu i jer je zanimljiva sadržajem i oblikom, koji nas sjeća klasikâ. Čitamo na str. 426.: „Ja ne ću iziskivati grob njegov, ako bi se pak tko srićom na njega namirio, mogao bi učiniti ovu ali priličnu nadgrobnicu:

Stani, putniče!
Pod ovim kamenom leži veći kamen:
Focijo kamen velike smutnje.
Rođen bi na rasuće ovi čovik.
Činjaše se njegovoj materi, da je ponila zmijurinu;
Ne mogahu li i onda pitati:
Tko sciniš da će ovo dite biti?
Bila je lukava zmijurina Focijova prilika,
Bio je zmijurine prilika lukavi Focijo:
Jedno je mislio, a drugo je govorio,
Jedno je govorio, a drugo je činio.
Po lukavštini je istok privario,
Po zabluđenju je istok otrovao.
Bijaše velike nauke, a još veće zloće.
U nauku mogao se je isporediti starim mudracem,
U zloći mogao se je isporediti starima krivovircem,
Da ih ne bude nadišao
Raskinuvši priko nesašivenu svitu Isukrstovu.
Pitaš: Kako toliki mudrac tako zabludi?
Pogrđujući duha svetoga, duha istine.
Odbacivši nauk svetih otaca:
Da duh sveti i od sina ishodi,
Postade otac novog odmetničtva i krivovirstva.
Iznese još novo nečuveno zabluđenje,
Da svaki čovik dvi duše ima.
Zar je znao, da će svoju jednu izgubiti?
A da i dvi bude imao,
Obedvi bi izgubio,
Budući neizbrojene po odmetničtvu pogubio.
Progonio je Ignaciju carigradskoga patrijarku
I u njemu svetu crkvu.

Da bi sebe na stolicu patrijarsku digao,
Njega je digao.
Od prokletih episkopa za patrijarku je posvećen bio,
Učinjen prije pastirom, nego je ovca bio.
Od njega uznemirena crkva još nije umirena.
Jeda mu je vridno reći:
Pokoj vični daruj njemu, Gospodine?
Ukopan ovdi još smućuje i truje.
Što je to?
Jeda li se u matere naše zemlje krilu opet
U zmijurinu pritvori?
Putniče!
Prikrsti se od ove nakaze i biži,
Da te ne otruje“.

Zar čovjek, kad pročita tu nadgrobnicu, punu sarkazma, ne mora pomisliti, da je Kanižlić bio upravo fanatik, da je zaboravio dužnosti prema bližnjemu, kad on sedamdesetgodišnji starac nepomirljivom mržnjom tjera putnika s groba neprijatelja?

Kanižlić je uzeo veoma tešku zadaću, kad se je evo pothvatio tako suhu materiju na našem tada još posve neuglađenom jeziku obraditi. To nam i sam veli na str. 176.: „Ovo sam i ja isto mislio i za to sam nikoja pitanja, koja su za oštroumne, ostaviti hotio, budući da je još vele mučno u naš jezik istomačiti. Ali drugi sudiše, da ne ostavim; neka priprosti ona, koja ne razumiju, prođu i ostave, doći će ova knjiga more biti i u ruke razumijućih, kojim će biti povoljno istomačenje ovoga otajstva u naš jezik. Najposli prignu me želja prinaučnoga Dubrovčanina Ignacija „Giorgi“ opata melitenskoga: O da bi, piše on, naši ljudi moje stope slidili, da domorodnim govorenjem visoke nauke i znanja tumačeći iliričkomu jeziku u mudroskupštinu vrata otvore“. Kanižliću je dakako radi neuglađenosti jezika bilo osobito teško tumačenje čisto dogmatskih stvari; za to sav zdvojan veli tumačeći postanak duha svetoga od oca i sina na str. 180.: „Ovo istomačenje il me štioc razumio il ne, neka bude zadosta“.

Istaći treba, da je „kamen smutnje“ pisan za „priproste“ t. j. za narod istočne i zapadne crkve, kako to pisac sam često izrijekom potvrđuje (str. 83., 160., 193. i t. d.), a da ga narod bolje razumije, tumači mu teže stvari, kao n. pr. na str. 564.: „Recimo, da su dva brata, Petar stariji, a Pavao mlađi. Petar uzeo je jednu sestru imenom Katu, a Pavao hoće uzeti Baru. Ovdje sam Petar ulazi u srodstvo s rođaci i rodicami Kate tja do četvrtoga kolina, a Kata sama ulazi u rodstvo s rođaci i rodicami Petra; a rođaci i rodice Petra i Kate među sobom ne ulaze u rodstvo: dakle Pavao brat Petra može uzeti Baru“. Katkad upleće i kratke pripovijetke, n. pr. na str. 211. o popu Ursicinu; str. 227. o zlatnoj bradi pape Jermona, koju je s „moskovskoga“ jezika preveo.

Krivo bi bilo reći, da je „kamen smutnje“ suhoparan; čovjek treba samo da ima volje, i ne će mu biti teško pročitati to

golemo djelo, jer ga često oživljuje zdrav humor piščev. N. pr na str. 47. veli: „Prvo slovo Focijevog imena slovo Φ jest slovo otajstveno. Oni stup zlamenuje, da je on početak i stup rastavljenja grčkoga, a oni vinac, koji njega opasuje, jesu njegovi unuci i naslidnici, jesu one dušice, koje svitle oko njega kao svitle mušice. Ondi su dušice Cerularija, Niceta Pektorata i Marka efeskoga, a valjda je ondi i dušica Menijate, budući na poštenje Focija pero svoje posvetio. Ali prođimo se ludovanja i k Menijati se povratimo". Na str. 50. poredi Menijata s Pitagorom, jer drži, da je sve istina, što veli; str. 67. veli, da Menijat ne će oprati Fotija, jer pere Arapina. Na str. 56. nazivlje svoje dokazivanje *rogatim*, jer je Menijat kao među dva roga stisnut, okrenuo se ovamo ili onamo, svakako ima krivo. Na str. 223 opet veli, da su u saborima često bili obrijani rimski i bradati grčki biskupi, pa da se nijesu nikad zavadili, te nastavlja: „nisu li po vašemu razloženju i vaši crkveni đaci divojkami prilični? Doisto korisno bi bilo, da onima, koji su pristalijega lica, štogod brade obisite, za ustrašiti napasti, da se koja god milica u koga ne zamiluje, kao no običaju u žitu obisiti krpe za uplašiti vrepce".

Veći dio knjige ima oblik rasprave, koja se obično počinje: „Grci prigovaraju", a za tim „Latini odgovaraju". Eksklamacija i retorskih pitanja imade mnoštvo, a ni alokucije nijesu rijetke: n. pr. na str. 251.: „Raduj se, Focije, raduj, uživaj slavu dostojanstva tvoga"; str. 805. „Slušaj der Marko" i t. d. tako, da je prikazivanje živo i dosta zanimljivo.

Kanižlić piše jezgrovitim ikavskim govorom, ali dakako dosta zanosi na latinski jezik; tomu se ne treba čuditi, jer je on u latinskom jeziku bio odgojen. U „Kamenu" nalazimo dosta i kovanica, koje je pisac obrađujući znanstvenu građu, a nemajući uzora morao sam skovati Evo njekoliko primjera: str. 5. ljubomudrac, 6. pritiskoslovica, 28. branopisac, 29. branopis, 34. rodoskvrnac, rodoskvrnstvo, 55. starovićje (senat), 68. knjigopomnik, 72. vrućoželjnost, 89. branopravdac (odvjetnik), 111. branogovor. 112. rukomicanje, 121. mnogoričljiv, 131. grizodušje. 163. gorućnost, 172. podžežaoc, 331. vragotvorstvo, 620. iznovirnik i t d. Osim toga nalazimo i riječi, koje su po njemačkom jeziku skrojene: str. 17. dvorno držanje (Hofhaltung); mlogo većma (vielmehr), 21. pod pero doći (unter die Feder kommen), 25 mučanjem prolaziti (mit Schweigen vorübergehen), 31. svakolitno (alljährlich), 43. nesrića vrimena (die Ungunst der Zeit), 59. laž, koja se rukom opipati može (eine handgreifliche Lüge), 79. staviti u dilo (ins Werk setzen), 571. dat razumit (zu verstehen geben), 620. neustegnut jezik (eine ungezügelte Zunge).

Riječi tuđice Kanižlić prevodi, da ih narod razumije: str. 143. testamenat ili najposlidnje naređenje svojih dobara, 206. kanon ili naređenje, 243. euhologij t. j. potribnik iliti običajnik, 360. stola ili prikoramenica, 439. mysticus ili otajstvenik, 456. diptika ili dvoknjiga, 886. seminarij ili stanište.

Ako isporedimo ovaj način pisanja s Reljkovićevim djelom „Postanak naravne pravice" vidjet ćemo, da je Reljković učio od Kanižlića: oba pišu za „priproste", i da ih oni razumiju, upleću pripovijetke iz narodnoga života, oba tumače tuđe riječi i u obojice nalazimo germanizama i latinizama. (Isp. „Nastavni Vjesnik" knjiga I. str. 121. i d. moj članak „M. A. Reljkovića postanak naravne pravice").

Kanižliću moramo svakako biti zahvalni, što je kao starac napisao hrvatskim jezikom toliko djelo, jer ako isporedimo „Kamen smutnje" s ono malo starije znanstvene slavonske proze, moramo priznati, da je on podobar korak naprijed koračio, da je potomcima ostavio lijep primjer ustrajnosti i ljubavi za narod, koji njegove knjige, kako sam se uvjerio, nije još ni do danas zaboravio.

Dr. *I. Scherzer.*

Hrvoje Vukčić-Hrvatinić

knez donjih krajeva, veliki vojvoda bosanski i herceg spljetski do 1408. godine.

(Svršetak.)

Nesretni udes Karla Dračkoga bio je uzrok, te se njegov sin Vladislav zatezao, da krene iz Napulja. I sada je oprezno postupao, ako je i bila gotovo cijela Dalmacija zbacila gospodstvo kralja Sigismunda. Najprije pošalje maršala Sicilije Alojzija Aldemariska put Dalmacije imenovavši ga još 17. lipnja svojim namjesnikom u hrvatskim zemljama i u Ugarskoj (Ljubić, ibid. 463—467. Ispor. Rački, Pokret, l. c str. 48.). Naputak kraljev maršalu bio je opširan. Kralj veli, da mu briga za ove zemlje nije dala spavati i da im želi sada vratiti sreću i mir, odaslanik njegov da pazi i štuje prava njegovih dragih kraljevina Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Alojzije Aldemarisko doplovi s pet brodova i jednom brigantinom pred Zadar 24. kolovoza 1402. (Paulus de Paulo, Memoriale str. 434.). Zadrani mu ne dozvole u luku unići bez privole Hrvojeve, koji je tada boravio u Ostrovici. Isti dan pošalju oni poslanike s načelnikom Vidom Matafarijem na čelu do Hrvoja, da ga pitaju, bi li napuljsko brodovlje u luku pustili (Ibid. str. 434.). Još nije odgovor ni stigao, a Zadrani zaključe u skupštini 27. r. mj. „da gospodin Alojzije (Al-

demarisko) namjesnik svijetloga vladara, gospodina Vladislava, kralja Jerusalima i Sicilije i zapovjednik od pet galija i jedne brigantine istoga gospodina kralja, koje se nalaze pred lukom zadarskom, slobodno s njekoliko svojih drugova uniđe u Zadar i da se tada izvjesi zastava rečenoga gospodina kralja, a i zastava Ugarske skupa i najedno" (Ibid. str. 434. i 435.). U toj skupštini, koja se je obdržavala u crkvi sv. Stjepana prvoga mučenika, gdje je bilo sedamdeset i osam prisutnih vijećnika, dalje je zaključeno, da Aldemariska uvedu u grad sjajno uz zvonjavu zvona i pucanje iz lumbarda šestorica građana, među kojima je bio određen i Pavao Pavlović pisac ovih događaja. Dok su brodovi u luci čekali odgovor Hrvojev, uvedu namjesnika Vladislavljeva istoga dana Jakov Radunić, Andrija Grisogono, Đuro Cedulinić, Šimun Detrik, Toma Petrićević i Pavao Pavlović. Namjesnik uniđe kroz vrata sv. Hrisogona (Krševana) „i najprije pođe u crkvu sv. Hrisogona zadarskoga ... među arcibiskupom zadarskim i opatom sv. Hrisogona". Velika množina svijeta klicala je od veselja. Svetkovine narodne u slavu dolaska priređene trajale su dva dana. Sveštenstvo se u svem tome slavlju najviše isticalo časteći namjesnika Vladislavljeva, ljubimca papinoga (Ibid. str. 435.).

A Hrvoje Vukčić? Boljeti je moralo silnoga vojvodu bosanskoga, što je kralj opet imenovao drugoga, a ne njega svojim namjesnikom. Tuđinac, koji nije učinio ništa, da Dalmacija prizna Vladislava za svoga kralja, postao je namjesnik! Svi su uspjesi postignuti samo njegovim (Hrvojevim) nastojanjem i trudom. Ali opet, ako mu trud i usluge i nijesu bile nagrađene, on krene iz Ostrovice prema Zadru. U sam grad nije pošao, nego se ustavi u selu Zemuniku, dva sata od Zadra udaljenom. Odovud pošalje 28. kolovoza poslanstvo u Zadar, a na čelu mu brata svoga. Kada je ovaj došao i pozdravio Aldemariska, puste Zadrani (valjada na riječ Hrvojevu) brodove u luku. Brat Hrvojev pozove namjesnika u Zemunik, na što ovaj drage volje pristane. Sjutra dan (29. kolovoza) krene Aldemarisko u pratnji bosanskih vitezova iz Zadra u Zemunik k Hrvoju, gdje je lijepo primljen. Među njima se započne sada dogovaranje o poslovima kralja Vladislava (O svem tome Paulus de Paulo, o. c. str. 435.). Ovi dogovori bili su važni za Stjepana Ostoju i Napuljca, a ne manje za Hrvoja. Rekli smo već prije, kako su se kod izdavanja povelja Trogiranima i Šibeničanima Hrvoje i njegov kralj zavjerili, da će iste povelje i Vladislav potvrditi, ako kada u Hrvatsku dođe. Mislili su oni, da ga ne će biti nikad u našim zemljama ili ako on i dođe, da će oni znati među sobom urediti poslove. Ovo zadnje palo je na brigu Hrvojevu, koji je daleko od kralja svoga i od bosanskih velikaša morao sam odlučiti, kako će se stvari udesiti. On pusti, da namjesnik gradove pridobiva za svoga kralja, a drugačije i nije mogao činiti. Glavno je to, kako će se Stjepan

Ostoja držati. Ovaj je bio odobrio postupanje Hrvojevo, jer u ono doba bio je on sa svojim vojvodom u najboljem prijateljstvu.

Poslije dogovôrâ vrati se namjesnik u Zadar i primi 3. rujna od građana prisegu vjernosti za Vladislava (Ibid. str. 435.). Tri dana poslije krene pod grad Vranu (6. rujna) s 300 Napuljaca, 400 Zadrana i s četama, koje mu dadoše izokolna mjesta, i to sa 100 Pažana sa 100 vojnika otočana i s isto toliko iz izokolnih suhozemskih mjesta i sa 100 strijelaca. Hrvoje dade 500 konjanika, ali sam ne pođe pod Vranu (Ibid. l. c. Ovako bi se imalo razumjeti, što Paulus de Paulo u svom „Memorijalu" navodi o broju četa. Ispor. Rački, Pokret l. c. str. 50.). Taj grad nije bilo baš lako osvojiti. Kada svi napori ostanu bez uspjeha, odluče grad podsjedanjem na predaju prisiliti. Ovo bi bilo potrajalo mnogo vremena, da nije sam prior grada Vrane Mirko Bubek zapovjedio, da se preda. Ovaj je pristaša Sigismundov bio uvrijeđen, što su mu dali za druga u banstvu biskupa zagrebačkoga Eberharda Albena, ali je još jedno vrijeme ostao vjeran Sigismundu. Dok je Aldemarisko grad Vranu podsjedao, nije Mirko Bubek pošao, da je brani, kao prior vranski, već ode u Požun na sabor. Tu već nije bio više ban, nego samo prior vranski, pak valjada iz osvete preda Vranu 12. listopada, poslije povratka, u ruke namjesnika Aldemariska.[1]).

Poslije predaje Vrane krene namjesnik u Zadar. Tu se nije dugo zadržavao, već 19. listopada pođe pod tvrđavicu Ljubu kod Nina, koju sjutra dan (20. listopada) zauzme. Sada spremi vojsku, i to vrlo malobrojnu, na ime tri galije u kojima je bilo po četrdeset Pažana (25. listopada; — Paulus de Paulo, Memoriale str. 435.). Grad se ne htjede predati, a Aldemarisko nije imao dosta vojske, da ga prisili, da prizna novoga kralja. Još 6. prosinca 1402. godine priznavaše Spljet Sigismunda za kralja, Nikolu Gorjanskoga za kneza i Ivana Gorjanskoga za počasnoga kneza. Istom 21. prosinca izvjesiše Spljećani zastavu Vladislava Napuljca, a 24. r. mj prvi put pišu „regnante serenissimo principe ac domino nostro naturali domino Ladislao".[2]). Naprotiv Trogir i Šibenik primiše Aldemariska bez otpora, prvi 19. studenoga, a drugi šest dana poslije (25. r. mj.). Možda se ne bi ni jedan od ovih gradova predao Vladislavu, da nije Aldemarisku došla pomoć 9. studenoga, na koji je dan u Zadar stigao njeki Barcassius s četom, a 12. istoga mjeseca u isti grad doplovio brat namjesnikov Ankolino s jednom galijom. Poslije predaje gradova vrati se namjesnik u Zadar (Paulus de Paulo, o. c. str. 435.). Dok su dalmatinski gradovi pristajali uz Vladislava, dotle je Hrvoje bo-

[1]) Sabor u Požunu držan je na dan sv. Matije, Fejér, o. c. X. 4. str. 134. 140. Kukuljević, o. c. str. 1. i d.

[2]) Dana 6. prosinca 1402. pišu „regnante Sigismondo", a 24. r. mj. „regnante Ladislao", Bulletino di archeol. e stor. dalm. XII. str. 143. i 144. Isto kod Fejéra, o. c. X. 4. str. 165.

*

ravio u Bosni. Kako su njegovi donji krajevi bili u blizini dubičke županije, mogao je odovud lakše raditi, da pridobije velikaše iz Hrvatske za Vladislava. Nastojanju Hrvojevu pomogao je mnogo sam Sigismund, koji je opet boravio u Češkoj. Ipak je najviše uradio papa Bonifacij IX. za svoga ljubimca Vladislava. On podijeli kardinalu florentinskom Angelu Acciaioliju već u mjesecu srpnju vlast papinskoga poslanika za sve zemlje, koje su po njegovom sudu pripadale pod „svetu krunu". Povlastica dana 1. lipnja vrijedila je za Ugarsku, Slavoniju, Hrvatsku, Dalmaciju, Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Vlašku.[1]) Dan poslije dade mu povlasticu i za Češku i Poljsku.

Pored napredovanja Vladislavljeve stranke u Dalmaciji moralo je ovo zauzimanje papino ljuto boljeti Sigismunda, jer samo tako razumijemo njekoja djela učinjena u ovoj godini. Dok je boravio u Češkoj, izradio je, da ga je brat mu Većeslav, kralj češki i rimski imenovao gubernatorom u svim svojim zemljama.[2]). To je bilo samo jedno, što je učinio bio za svoju sigurnost sjećajući se dobro, kako su ga prije godinu dana u zatvor bacili i znajući, da su mu velikaši malo ne svi u Hrvatskoj, a mnogo njih i u Ugarskoj, samo od nevolje pokorni i da će osim Gorjanskih i njekojih drugih ostali svi pristati uz Vladislava. S toga učini 16. kolovoza 1402. s austrijskim hercezima Vilhelmom, Albrehtom i Ernstom dvostrani ugovor, po kojem bi se imali međusobno naslijediti, ako ne bi poroda imali. Taj je ugovor Sigismund u saboru požunskom, koji se imao sazvati, morao dati od velikaša potvrditi. Velikaši učiniše po volji Sigismundu g. 1402. na saboru požunskom (o kojem smo već kazali, da je držan na dan sv. Matije), gdje je Mirko Bubek samo prior, a ne drug u banstvu Eberharda Albena. Osim toga Sigismund imenova hercega Albrehta gubernatorom za svoga odsuća i naredi, da ga velikaši slušaju, a odredi mu i dohodak od 12.000 dukata. Kako se Sigismund bojao, da bi mu se u novom ratu mogla izmaći iz ruku Ugarska i Hrvatska, vidi se i odatle, što je njegov najveći privrženik, a najžešći protivnik Vladislava Napuljca, palatin Nikola Gorjanski, koji je dobio 19. kolovoza 1401. od Većeslava brata Sigismundova 1000 dukata, što mu je brata od propasti sačuvao i u Šikloš k sebi uzeo, dao svoja imanja skupa s posjedima svojih rođaka 3. ožujka 1402. u zaštitu „sacri romani imperii."[3]).

[1]) Vjerodajnicu papinu donosi i Feyér, o. c. X. 4. str. 190—195.

[2]) Sam Većeslav slabo je bratu svome Sigismundu vjerovao, jer kao da se bojao njegove nevjere: In Voraussetzung, dass unser Bruder der König von Ungarn es treu und redlich mit uns meint, übertragen wir ihm an unser Statt . . . . und setzen zu einem Verweser unseres Königreiches Böhmen ein". Ispravu donosi i Fejér, o. c. X. 4. str. 99—102.

[3]) Ugovor s austr. hercezima donosi Fejér, ibid. str. 130—132. Zaklelo se u Požunu 110 velikaša i dva grada (Požun i Šopronj), Fejér, ibid. str. 134—140. Imenovanje Albrehta za gubernatora u Fejéra ibid. str. 140—142., a odredba, da ga slušaju i odredba, da dobiva 12.000 dukata kao gubernator, ibid. str. 142—144. i 144. i 145. Dar od 1000 dukata Gorjanskima i zaštita obećana im od Većeslava ibid. str. 80. i 108.

Razlika je bila ipak veoma velika među pristašama obojice vladara. Sigismundovci su bili iskusni borci, čvrsto svezani uz svoga kralja, kao n. pr. Gorjanski, a pristalice Vladislavljeve bile su većinom neznatne iskustvom i snagom, a i slabo su bile pouzdane. Zalud je stranka Vladislavljeva ustala na Sigismunda na saboru u Požezi, kada je na priliku Nikola Horvat, sin bana Ivaniša, bio mlad, neiskusan, a drugi opet bez vojske kao Mirko Bubek i Nikola knez senjski, modruški i rapski, pa i nestalni, što su skoro i pokazali.[1]).

U Ugarskoj samoj diže se na Sigismunda mnogo velikaša staleža svešteničkoga i svjetovnoga. Ivan od Kaniže, primas ostrogonski, stane na čelo nezadovoljnika. Pod njegovim vodstvom zakleše se u Velikom Varadinu državni odličnici na tijelo sv. Vladislava, da će raditi svom svojom moći protiv Sigismunda i vjerno pristajati uz Vladislava.[2]).

Dok je Ivan od Kaniže vodio poslove u Ugarskoj, a Mirko Bubek u Hrvatskoj, dotle se Hrvoje nalazio u Dalmaciji. Na početku 1403. godine nadali su se, da će Vladislav doći već jedan put u Ugarsku i u hrvatske zemlje. On ipak ne dođe, nego sam Petar de Andreis.[3]). Dok se Hrvoje ovdje nalazio, imao je da podnese udarac od pristaša Sigismundovih. Ban slavonski Pavao Bešlinački[4]) krene s jakom vojskom prema Bihaću namjeravajući uništiti ishodište svih zala za Sigismunda. Čete banove prodru do Bihaća, ali ih snađe zla sreća, jer su poražene, a sam ban Pavao pade u ruke Mirka Bubeka.

Hrvoje boravio je u ovo vrijeme u Zadru, gdje je imao kuću, što mu je darovao Vladislav preko namjesnika Aldemariska. Kad on čuje za navalu banovu na Bihać, spremi brzo vojsku i krene na neprijatelja. Zadrane je vodio Alojzije Matafaris, a Napuljce braća Antun i Franjo de Cathaneis. Vojska ova pojačana Hrvojevim vitezovima iz Bosne nije se s banom ni ogledala, jer isti dan, kada je Hrvoje ostavio Zadar (4. veljače), preda mu Mirko Bubek ulovljenoga bana, na vjeru prevarena, ako je Sigismundovcima vjerovati. Hrvoje ga pošalje isti dan Aldema-

[1]) Fejér, ibid. str. 198—199. Njekoji su se velikaši složili i s poljačkima, da biraju novoga vladara, Fejér, X. 4. str. 195—197.

[2]) Dr. Alfonso Huber, Geschichte Österreichs II. Band, str. 365. Da ih je vrlo malo vjernih ostalo, vidi se iz isprava Sigismundovih u Fejéra X. 4. str. 210—213., 204 - 206., 206—208., 209., 210—213., 214 - 217., 219. i 220.

[3]) Zaključak trogirskoga vijeća 2. siječnja. Notae J. Lucii, l. c. str. 256.

[4]) O imenu Bissenus-Bešen-Bešlinački vidi u Kukuljevića, Rad 82. str. 4. Rački, Rad 4. str. 54.

risku. Ovaj baci bana u tamnicu, gdje je dugo čamio i prepatio mnogo zla.[1]).

Probavivši njeko vrijeme u Bosni dođe Hrvoje opet u Dalmaciju, da pomogne namjesniku u upravljanju. Oko 22. ožujka imao se držati njekakav sastanak u Trogiru ili blizu njega s knezom Ivanom ml. cetinskim i Petrom de Andreis. Hrvoje morao je prikazivati nove gospodare kao blage janjce, što je teško išlo, jer Napuljci niti su marili niti razumjeli što treba i kako treba činiti. Kada su neprilike s Bračem i Korčulom prestale i gradovi dobili potvrdu svojih sloboština, počelo se raditi, da se pošalje poslanstvo u Napulj kralju. Tih poslanstva bilo je više, što od pojedinih gradova napose, što od više njih zajedno, što od cijele Ugarske i Hrvatske, da se poklone željkovanom vladaru (Notae J. Lucii, str. 256.).

Kada je već sve pripravljeno bilo, odluči već jednom Napuljac doći. Dana 9. srpnja doplovi u zadarsku luku 12 velikih napuljskih brodova kao predstraža kraljeva i da ljudi vide moć novoga vladara. 13. srpnja imao je sam Vladislav doći, ali on dođe istom 19. t. mj. sa 7 većih i 5 manjih brodova i njekoliko barka. Kralja je pratio veliki broj duhovnih i svjetovnih odličnika. Bilo je uz kardinala Angela Acciaiola još pet biskupa. Od svjetovnih velikaša došao je gospodar Barulia, rođak kraljice Margarite, a s njim osim Benka kneza trikarijskoga, a brata Acciaiolina još mnogi drugi. S kraljem je došla i sestra mu Ana, koju je prije uskratio hercegu austrijskom, a sada ju je poveo, da mu je za ženu dade (Rački, Rad 4. str. 62. i d.).

Dugo već nijesu vidjeli Hrvati kralja u svojoj sredini u ovakim prilikama. Budimski vladari dolazili su u hrvatske zemlje samo kad je trebalo ratovati s Venecijom ili Bosnom ili kad ih je bijeda pritisnula, kao Belu IV. i kraljice Jelisavu i Mariju. Sada je sve veselo, sve kliče, radost se vidi svima u srcu i na licu. Kralj je podašan, odlikuje na sve strane, a osobito Zadrane. Krunidba određena na 2. kolovoza svrši se tri dana poslije, i to ili krunom hrvatskih kraljeva ili njekim vijencem, koji je u tu svrhu bio priređen.[2]).

Deset dana prije kralja došao je u Zadar Hrvoje i nastanio se u svojoj kući. Sve je bilo ljubopitno i htjelo vidjeti toga glasovitog junaka. Vitezovi su se čudili njegovoj divskoj jakosti, sveštenici su žalili, što je takav umnik vjere patarenske, a neprijatelji mu zavidjeli, što je bio častćen sa svih strana. Ponosno je mogao pogledati veliki vojvoda bosanski na pratioce Vladislavljeve i pun samosvijesti pitati ih, tko je od njih sviju njemu

[1]) Fejér, X. 4. str. 721—725. Ta je isprava Sigismundova izdana g. 1409. banu Pavlu u Koprivnici.

[2]) Sigismund spominje na jednom mjestu, da su Vladislava okrunili „quodam serto fictitio", Fejér, X. 4. str. 295—302.

ravan u zaslugama za kralja. Svi uspjesi kraljevi i dolazak njegov u Zadar bili su djelo patarena Hrvoja!

Koliko su ga svi cijenili, kazuje jasno suvremeni očevidac Matija od sv. Minijata, rodom Florentinac, tajnik Vladislavljev (Rački, Rad 4. str. 58.). U svakom svojem pismu, koje je slao kancelaru rodnoga svojeg grada, mora bar s njekoliko riječi spomenuti ime „Chervoya".[1]). Na dan 11. srpnja piše on, da je 8. istoga mjeseca doplovilo u Zadar brodovlje Vladislavljevo s konjanicima, plaćenicima i vitezovima. Javivši o tome u dva tri retka odmah dolazi na Hrvoja i jedna trećina pisma govori samo o Hrvoju. „Jučer je ovamo stigao vojvoda kraljevine Bosne, po imenu »Chervoya« velikaš silan i najmoćniji u onoj kraljevini, koji je upravo najviše učinio, da su se kraljevina Dalmacija i svi ostali krajevi Slavonije obratili na stranu gospodina Vladislava. On ovdje čeka kralja s nebrojenom svojom pratnjom". Dalje piše, da je on pataren, ali da bi se dao lako obratiti na svjetlo spasa „i sam čini se da bi pristao pod uvjetom, da ga gospodin Vladislav učini gospodarom Bosne, kako je to meni priopćio arcibiskup spljetski njegov prijatelj . . ."

Kada je dva dana poslije dolaska kraljeva stiglo u Zadar više i niže ugarsko i hrvatsko plemstvo, nije Hrvoje bio među njima u zadnjim redovima, nego je bio u audijenciji prvi do palatina. A tko bi se mogao i mjeriti s njim, s onakom ljudesinom i s onako umnim i lukavim velikašem!

Vijest Matije od sv. Minijata, da je Hrvoje kanio odreći se svoje bogumilske vjere, da postane gospodarom Bosne, ne slaže se s njegovim odnošajima prema kralju, nego im se očito protivi. Ovako su mogli željeti sveštenici po Dalmaciji žaleći, da taj umni velikaš moćniji u Bosni i od samoga kralja i najzaslužniji za papinoga ljubimca Vladislava, čami u jeresi patarenskoj. Može biti, da je i sam Hrvoje namjeravao primiti katoličku vjeru, ali bi to učinio samo radi onih istih uzroka, koji su sklonili i Stjepana Tvrtka I. Ti su razlozi bili, da može lakše uzdržati vlast u dalmatinskim gradovima i da tim odanost svojih katoličkih podanika poveća.

O gospodstvu nad Bosnom nije Hrvoje sanjao. Sporazumak među njim i kraljem Stjepanom Ostojom bio je isti kao i do tad, kako se najbolje razabira iz spora među Bosnom i republikom dubrovačkom. Već je duže vremena odbijala republika bosansko pokroviteljstvo imajući uvijek dosta obrane u napominjanju svoga prijateljstva prema svom „prijatelju" kralju. Kada je Sigismund boravio u Češkoj, a Vladislav došao u Dalmaciju, činilo se Stjepanu Ostoji, da je kucnuo zgodan čas, da Dubrovnik otkaže po-

[1]) Pisma Matije od sv. Minijata od 11. i 30. srpnja i pismo Galeotu donosi Rački, Rad 4. str. 58—62.

kroviteljstvo budimskomu dvoru i da ga pridobije makar i oružanom rukom.

Hrvoje, desna ruka Stjepana Ostoje u svemu, počeo je već prije dražiti Dubrovčane tražeći od njih Pavla Radinovića i Pavla Mastnovića (P. Matković, o. c str. 216. Pucić, o. c. I. str. XII. Rački, Rad 4. str. 70.). Zahtjev njegov ostao je bez odziva, ako je i bila obećala republika pred godinu dana, da nitko ne smije ni jednoga bjegunca primiti (Pucić, o. c. I. str. 41.). Znajući, koliko je Hrvoje opasan neprijatelj, htjeli su ga podmititi i razdvojiti ga od Stjepana Ostoje, ali im namjera nije pošla za rukom.[1]).

Dolaskom Vladislavljevim budući zabavljen Hrvoje pustio je cijelu stvar kralju Stjepanu Ostoji, pa je mirno čekao, hoće li se republika i dalje tvrdokorno braniti od pokroviteljstva bosanskoga kralja. Ovomu se nije dalo čekati, nego pošalje na zemljište dubrovačko vojsku, koja udari u mjesecu srpnju pod tri vojvode, među kojima je bio i Sandalj Hranić. Republika se bila jako uzvrpoljila i pošalje u Zadar 1. kolovoza franjevca Maroja (Marina) Budačića, da potraži pomoći od Vladislava i da Hrvoja za sebe pridobije, a s njim i ugarske i hrvatske velikaše, koji su se tada u Zadru nalazili. — „Vojvodo, ti znaš ugovore i uvjete, koji nas sa Bosnom vežu, a sada si morao čuti i razumjeti, kako kralj i velikaši bosanski neprijateljski krše te ugovore i uvjete i naše zemljište robe, pale, uništuju i crkve ruše", tako je imao poslanik početi svoju tužbu. Slično je govorio i Vladislavu, ali je bilo sve uzalud. Poslanik dobije od kralja ponudu za pomoć, ako republika prizna njegovo pokroviteljstvo.[2]). Poslanik i rodni mu grad nađoše se u još većoj smetnji nego prije. Tomu odgovoru kraljevom kumovao je svakako Hrvoje, sretan, da se republika našla među dvije vatre, pak će biti prisiljena priznati pokroviteljstvo ma kojega kralja.

Ali Hrvojeve nade ne samo nijesu se ispunile, nego se skoro i on sam nađe među bijedom i nevoljom. Vojska bosanska razdijeljena i neuređena bi poražena. Nješto taj neuspjeh, a još više slabost Stjepana Ostoje, koji se pobojao Sigismunda, da će mu se osvetiti radi vjernih mu Dubrovčana, smetoše ga sasvim, osobito kada je ban Mačvanski Ivan Morović pobijedio Mirka Bubeka i preko Save ga potjerao. Kada je još i Sigismund došao u Ugarsku, bio je Stjepan Ostoja ni živ ni mrtav. Dolazak bana Morovića u Bosnu, koji mu je ponudio mir, ako prizna pokroviteljstvo budimskoga dvora, dočekao je kralj bosanski raširenih ruku.[1]). Poradi slabosti drugoga našljednika Stjepana Tvrtka I. imala je pasti Bosna opet u zavisnost o kralju ugarskom!

[1]) Stjepan Lukarić bi poslan 26. lipnja 1403. da Hrvoju ponudi 500 dukata na godinu, ako učini mir. Lettere e commissioni di Levante 1403—1410. P. Matković, o. c. str. 217.

[2]) Lettere e com. di Levante 1403—1410. str. 40—42. Diplomatarium Rag. str. 117—123. O vojvodama u ovom ratu vidi Li annali della nob. republica di Ragusa str. 246.

Sve, što je znalo cijeniti slobodu domovine i osobni ponos, razgnjevi se radi kraljeva čina. Hrvoje morao se još najviše ljutiti, kada je vidio, kako je slabost Stjepana Ostoje razbila mnogogodišnji njegov trud, naprezanje i nade. Zalud je gnjevom plamtio, jer u ovaj čas nije mogao ništa učiniti. Poniženje Bosne nije bilo jedino, što ga je snašlo. Kralj Vladislav držao ga je radi svoje bojazni i neodlučnosti neprestano uza sebe. Od kad je Napuljac došao u Zadar, nije se iz njega micao. On je potvrdio povlasti Spljećanima 4. kolovoza, Bračanima 14. r. mj., 16. istoga mj. (1403.) Trogiranima i Šibeničanima, a 27. kolovoza njekim Klišanima (Fejér, X. 4. str. 245. i 246., 246. i 249.). Svojim pristašama pustio je da vode rat, mjesto da sam na čelu odanih četa krene u boj protiv Sigismunda i njegovih pristalica. Iz prva je sve išlo s najboljom srećom, jer ne samo veliki dio velikaša, nego i gradovi iznevjeriše Sigismunda, kao Stari Budim, Ostrogon i Jegar (Fejér, X. 4. str. 203.). Ali brzo se okrene sreća Vladislavu. Stibor od Stiborica, Nikola i Ivan Gorjanski, Ivan Morović i drugi potuku pristaše Vladislavljeve kod Šopronja. Stibor sa Sudarom zauze Budim, Jegar nije mogao odoljeti, kada ga je podsjelo samo 400 konjanika, samo Ostrogon držao se junački sve dotle, dok se nije Ivan od Kaniže s kraljem pomirio „commutata in melius sententia".[2]). Kada se još na to Sigismund iz Češke vratio, kamo se radi svoje sigurnosti, kako to junački još i ističe, sklonio bio, (Fejér, X. 4. str. 669.), tada okrenuše gotovo svi leđa Vladislavu, koji je čekao u Zadru (Lucio, Memoire di Traù str. 381.), da mu se „sveta kruna" bez ikakvoga truda sama na glavu postavi. Čudnih li vladara, kakvi su bili Vladislav i Sigismund!

U Dalmaciji nijesu Vladislavu također ruže cvale. Tomu je bio kriv i sam on i njegova talijanska družina, koja se kao i kralj dala gostiti, častiti i obožavati od svojih hrvatskih podanika, ali je slabo marila za pravice gradova. Na dan 9. kolovoza (1403.) imali su kralju poslati svoje poslanike radi dogovaranja Kada su se vratili, imali su šta pripovijedati svojim sugrađanima. Kralj je namjeravao graditi tvrđavu u njihovu gradu, u koju će smjestiti čete. Isto tako bilo je i sa Spljetom i Šibenikom. Spljet njekako dozvoli, da se tvrđava gradi, ali u Trogiru i Šibeniku nastade veliko ogorčenje. Sreća je bila po Vladislava, što je Hrvoje znajući cijeniti pravice rogobornih malograđana mirio i kralja i

[1]) Fejér, X. 4. str. 293—303. i 385. To su dvije isprave Sigismundove, prva izdana 1404. u Požunu, a druga 4. rujna 1405. U njima se ovaj ra spominje.

[2]) Vojska je bila poražena „ad Sebesinum", Fejér, X. 4. str. 199. O padu gradova u ruke Sigismundovcima i o tom, kako je Ivan od Kaniže, pošto se vratio iz Poljske, kamo je bio pobjegao, promijenio na bolje svoje mnijenje, vidi u Fejéra, X. 4. str. 203.

gradove. Ipak je bilo vrlo teško od nakane odvratiti Vladislava, a gradove nagovoriti, da se pokore, nije bilo moguće, te su ogorčeni gradovi mogli ustati na kralja i odmetnuti se od njega. Poslanici su trogirski išli do Hrvoja [1]), da ih štiti i zagovara, a uz to pomnožali su gradske straže i naložili njihovim zapovjednicima, da cijelu noć bdiju i paze, bojali su se očito navale kraljevih četa. Kada su Trogirani i Šibeničani sklopili savez u obranu svojih pravica (3. listopada 1403.) [2]), tada istom popusti Vladislav, te izda nalog Petru de Andreis (19. r. mj.), da se tvrđave nemaju graditi (Ljubić, o. c. V. str. 23., Lucius, De regno D. et Cr. lib. V. c. 4.). Koliki je nesporazumak nastao, vidi se i odatle, što je Trogir, a i Spljet morao dati opet prisegu vjernosti pred spomenutim Petrom de Andreis, u ovoj prilici osobitim kraljevim poslanikom (Trogir se na novo zakle 23. listopada, Spljet 13. listopada, Lucius, De regno D. et Cr. lib. V. c. 4. str. 421.).

Zadnji na hrvatskoj zemlji okrunjeni kralj izgubivši odanost i pouzdanje svojih podanika izgubio je i sam volju da dulje boravi u Dalmaciji te odluči brzo Zadar ostaviti, kakogod je bio jedva odlučio u nj doći. Velike nade Hrvata i trud pape Bonifacija IX. i mnogih hrvatskih i ugarskih velikaša, a napose Hrvojev kroz mnogo godina, slomio se o nesposobnosti kralja Vladislava Napuljca. Da je sam krenuo u Ugarsku na čelu oduševljenih četa, stekao bi ondje i novih pristaša i stare pristaše s većim bi marom ratovale, a što je glavno, ostalo bi veoma malo odanih Luksemburgovcu Sigismundu. Ovako i Hrvati i Ugri videći, da Vladislav svoga protivnika ničim ne nadilazi, nego još u koječemu za njim zaostaje, ohladne brzo. Koji je bio lošiji od oba ova vladara, stvar je opće istorije, ali je istina, da su obadva, makar i različnim načinom, prolili mnogo hrvatske krvi i sa zemlje izbrisali za uvijek mnogu odličnu hrvatsku porodicu.[3]).

Prije odlaska iz Zadra morao se Vladislav pobrinuti za sposobnoga upravitelja Dalmacije i ostaloga, što mu je vjerno ostalo. Taj je mogao biti najprije Hrvoje, jer napuljski velikaši nijesu bili za taj posao. Na poziv kraljev bez sumnje dođe Hrvoje 20. listopada 1403. sa šurjakom Ivanom ml. cetinskim i s velikom pratnjom u Dalmaciju (Lucius, De regno D. et Croat. lib. V. c. 4.). Vladislav mu dade naslov „glavnoga namjesnika u Ugarskoj, Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni“ i ujedno naslov „hercega spljetskoga“ (Lucio, Mem. d. T. str. 385. otud Fejér, X. 4. str. 336. i 337.). Još mu da otoke Brač, Hvar i Korčulu, koji su sačinjavali jednu županiju „comitatus insularum“. Primivši opet od dalmatinskih gradova po njekoliko stotina dukata otplovi u Napulj zadnji dan mjeseca listopada.[1]). Već 9. studenoga bio je Vladislav u Napulju.

[1]) Notae J. Lucii str. 257.

[2]) Cijeli ugovor donosi Ljubić, o. c. V. str. 18—20. Nješto samo donosi Fejér, X. 4. str. 247. i 248.

[3]) Da je Vladislav sam poveo vojsku, uspio bi; sam Sigismund veli u ispravi danoj Ivanu Moroviću 1404. god. „Itaque si praemissa fidelia servitia . . . ipsius Johannis bani nobis non adfuissent, dubium fuisset nobis pristina regni nostri gubernacula readipisci, Feyér, X. 4. str. 299. Poslije odlaska Vladislavljeva poče Sigismund progoniti pristaše Napuljca i oduzimati im dobra. O tom vidi u Fejéra, X. 4. str. 204—206., 206—208., 209., 210—213., 214—217., 219. i 220. i dr.

III.

Za Stjepana Tvrtka I. slabo poznati „Hrvoje Vukčić vojevoda od donjih kraja“ po malo je tako ojačao, da mu nije bilo premca među velikašima u Bosni, a poslije odlaska kralja Vladislava na cijelom jugu od Save i Dunava, osim cara osmanlijskoga. Sav ugled zadobio je svojim umom i odvažnošću, što su jedno i drugo nužno trebali i upotrebljavali vrlo obilno ne samo slabi našljednici prvoga bosanskoga kralja, nego i Napuljac Vladislav. Da su onaj prvi i ovaj zadnji imali svojstva Hrvojeva, bila bi istorija hrvatskih zemalja onoga doba sasvim drugačija, a s tim i ona kasnijih vijekova.

Pošto ode Vladislav, uzađe Hrvoje na vrhunac moći i ugleda, te pravo veli Ivan Lucić, da je on vladao u Dalmaciji, ne kao kraljevski namjesnik, nego kao da je sam kralj (Non come vicario regio, ma come se fosse lo stesso rè, Lucio, Memorie di Traù str. 390. Isp. Klaić, o. c. 212.). Sada on uredi svoj dvor na kraljevsku. Izdajući javna pisma uzimao je za svjedoke svoje knezove i vojvode. Isto tako poče kovati i novce. Sada mu stadoše posvećivati pisci svoja djela, i to patarenski i katolički. Ovi drugi htjeli su ga pridobiti, da ostavi „bosansku vjeru“ i da se nađe u krilu katoličke crkve, što im ipak nije pošlo za rukom.[2])

Okretan kao pravi državnik nastojao je Hrvoje udesiti svoj rad prema svojem položaju te podanicima omiljeti, a ipak vlast svoju što više učvrstiti i rasprostraniti na uštrb gradskih pravica. Najviše je mario za grad Spljet, gdje se je često nalazila supruga mu Jelena „hercegovica“ i sin mu Baoša. Staru svađu među intrinsecima i extrinsecima ukloni sretno na dobru arcibiskupovu u Sućurcu 4. studenoga 1403. godine, a taj isti dan sjajno je ustoličen kao herceg spljetski (Lucio, Memorie di Traù str. 384.).

[1]) Zaključak trogirskoga vijeća 12. listopada 1403. Notae J. Lucii, str. 258. O danu odlaska Lucio, Memor. di Traù str. 382.

[2]) U ispravi, koju je Hrvoje dao svojoj ženi Jeleni 2. travnja 1412., dolazi njekoliko velikaša kao svjedoci (Pucić, o. c. I. str. 175—177.). Novce Hrvojeve opisao je Ljubić u djelu: Opis jugoslavenskih novaca str. 231—235., tabla br. XVII. Isp. Rački, Rad 4. str. 72. Od rukopisa poznata su dva u slavu Hrvojevu napisana. Jedan je bogumilski, a potječe „ot ruki Hvala Krstijanina na počtenje slavnomu gospodinu Hrvoju . . .“ Kukuljević ga je našao u Bologni (Izvjestje o putovanju, 84.), a izdao Daničić u „Starinama“ III. 1—147. i IV. 86—109. Katolički književni spomenik jest: Missale glagoliticum Herwoiae ducis Spalatensis recensuerunt V. Jagić, L. Thalloczy, F. Wickhoff, Windobonae 1891.

Kada su dva dana kasnije učinjeni plemićima oni, koji su bili nazočni pri uglavi mira, imenuje on za kneza spljetskoga Petricu Jurjevića kneza vrbaskoga.[1]). Taj počasni knez upravljao je gradom kao njekad prije 1402. godine u istoj časti namješteni Ivan Gorjanski. Uvedavši mir među građanima dobije za uzdarje pravo, da pobira sve gradske prihode i da plaća sve troškove, koji budu potrebni (8. r. mj.)[2]). Ovim nijesu Spljećani ni najmanje štetovali materijalno. Blagajne su već dugo bile bez novca, jer ih je ispraznio nješto dugotrajni rat između različnih stranaka koje u Dalmaciji, koje u samom gradu, a nješto (i to mnogo) izvukao je kralj Vladislav, koji je trebao mnogo novaca, kao i njegov protivnik Sigismund. Primivši Hrvoje blagajne u ovako tužnom stanju morao se brinuti već radi samoga sebe za gradsku trgovinu. Brinuo se on i drugačije za povjerenu zemlju i gradove. U Trogiru ishodi, te su dopustili, da stari neprijatelji, krvni zatornici trogirskih polja i stoke građani spljetski mogu za ljubav duke Hrvoja dolaziti u Trogir (Notae Joannis Lucii, str. 258.). To su Trogirani učinili drage volje iz zahvalnosti, što ih je prije njekoliko nedjelja očuvao od zle namisli kralja Vladislava. Išli su mu na ruku i u svem drugom i davali mu u pomoć strijelaca u različnim potrebama. Strijelce trogirske zatražio je prvi put u ime dukino pomenuti knez vrbaski i spljetski Petrica Jurjević na početku mjeseca prosinca, i to njih dvadeset. Vijeće se pozivu odazove te odredi 4. prosinca, da se imadu poslati desetorica na trošak samoga duke. Četiri dana poslije pošalju šestoricu, ali na troškove grada (Notae J. Lucii, str. 258.). Više mu nijesu htjeli poslati, jamačno što je trošak za strijelce išao iz njihova džepa, u koji je trebalo češće dobro posegnuti, da mogu darivati Hrvoja i njegove ljude (Notae J. Luc., str. 258.). Uza sve to tražio je i Vladislav još uvijek teško skuckavane novce, često na račun gradu uzajmljene (Notae J. Luc. str. 258.). Tako upravo isti dan, kada su odredili poslati Hrvoju šest strijelaca, zaključe oni također, da se pribavi tri sta zlatnih dukata kao dar kralju Vladislavu za Božić. U tom nijesu bili Trogirani jedini, nego su isto činiti morali i ostali gradovi, i to svaki puta za Božić i Uskrs (Lucio, Memorie di Traù str. 512. i 513).

Hrvoje nastojaše gdjegod je mogao pravice gradova stezati, ali sve lijepim načinom. U Spljetu je provodio reforme već kao duka toga grada. Stari običaj, da se skupštinari sazivlju u skupštinu zvonom i telalima, ukine, pa je pozivao šaljući pojedincima pozivnice. U vijeću samom uvede kod glasovanja preko običaja

[1]) Na dan 11. studenoga navodi se u spljetskim zapisima: „Il signor Petriça Jurgevich da Verbas conte della città di Spalato“ (Serie dei Reggitori di Spalato), Bullettino di archeologia e storia dalmata per cura di Fr. prof. Bulić anno XII. str. 190.

[2]) Lucić spominjući predaju dohodaka u Hrvojeve ruke ljuto govori o gubitku toga prava, Memorie di Traù str. 385.

„dessedendo ad levandum“ (Ibid. str. 385.). I stara krivica učinjena cetinskim Hrvatima sada je popravljena tako zvanom vraždom. (Ibid. 385.).[1]).

Kakogod je Hrvoje imenovao svoga namjesnika u Spljetu, tako je bilo i na otocima Braču, Hvaru i Korčuli. Dubrovčani su na Korčulu slali svoga vlastelina, da upravlja gradom, ali je taj morao biti od Hrvoja potvrđen, on je „comes Corcyre de mandato Hervoye ducis Spalati“.[2]). Ovako je bilo sve do 1413. godine, tada je padnuvši u nemilost Sigismundovu izgubio s gradom Spljetom i pomenute otoke Odovud je umio Hrvoje također izvući novaca kao i iz drugih mjesta po Dalmaciji.

Ovo postupanje Hrvojevo bilo je prema duhu vremena, u kojem je živio i prema prilikama, u kojima se cijelo vrijeme svoga namjesnikovanja nalazio. Te prilike bile su vrlo teške, a isto tako važne ne samo za njega, nego i za cijelu Bosnu i Dalmaciju. Spomenuli smo, kako je kralj Stjepan Ostoja poslije rata s Dubrovčanima (1403.) pobojavši se kralja Sigismunda doveo svoje kraljevstvo u istu zavisnost prema budimskomu dvoru kao i njegov otac Stjepan Dabiša prije deset godina. Hrvoje morao je ili se s njim pomiriti ili se zaratiti i zbaciti ga s prijestolja. Za sada izabere ono prvo, ali ne možda što bi kralju oprostio (jer ljudi Hrvojeva karaktera nijesu zaboravni), nego radi uzroka, koji su bili raznovrsni i vrlo važni. Ponajprije trebalo mu je poslije odlaska Vladislavljeva urediti poslove u dalmatinskim gradovima. Kada to svrši, morao je misliti, da bi ratom na Stjepana Ostoju dovući mogao mnogobrojne ugarsko-hrvatske čete na Bosnu, a i na Dalmaciju, gdje bi se gradovi svaki čas lako mogli odmetnuti od njegove vlasti. Na koncu nije imao uza se dosta bosanskih velikaša, jer su ovi samo u prvi čas planuli na kralja, kada se budimskomu dvoru podložio, ali su mu to i oprostili. Njeki su od njih, kao oni iz južnih krajeva, slabo marili, što se događa na sjevernim granicama Bosne, a svi su skupa iz zavisti željeli, da se Hrvoju dogodi kakva nesreća i da padne s visine, na kojoj ih je sve nadvisivao. Kako je kralj Sigismund još u Ugarskoj boravio i odrediti mogao, da njegove vojvode u slučaju navale na Stjepana Ostoju brane toga novoga njegova podanika, tako je Hrvoje sve to uzevši na um radio pod konac 1403. godine o pomirenju. Do toga je brzo došlo, kako se razabira iz pisma dubrovačke republike od 27. prosinca 1403. godine. Vijeće taj dan piše: „Slavnomu i vele možnomu gospodinu Hrvoju hercegu spljetskomu i velikomu vojvodi kraljevstva bosanskoga i k tomu . . . .

[1]) O vraždi raspravlja Lucić kao pravnik na široko u Mem. di Traù str. 514. i d. Vidi o vraždi i u Daničića o. c. I. str. 154.

[2]) Godine 1409. bio je knez korčulanski „de mandato Hervoye“ njeki Joannes Gozzeus. Isp. Wenzel, Archiv für Kunde öster. Geschich. Quellen IV. Band I. („Beiträge zur Quellenkunde der dalmat. Rechtsgeschichte im Mittelalter“). D. Farlati, Illyricum sacrum III. str. 365., VI. 337. i 374.

Vse počtene tvoje ljubve list primismo po vašem sluzê po Ratku i po našem poslu po Vlahuši i razumêsmo među inêmi, kako nam pišeš, da s kraljem bosanskêm stojite na to, kako bi dobrota mogla biti i počinate među sobom riječi govoriti. Mi znamo i čuje se po vsêh zemljah veliki tvoj razum i da si umêl vazda dati sebi dobri svêt i mnozim inêm. I za to mnogo hvalimo, jer Bog vê, da vsako vaše dobro nam je drago, jer po tvojoj ljubvê nam ga je vsakoj dobri dêl . . .“ (Pucić, o. c. I. str. 51.). Slatke riječi Dubrovčana nijesu dirale Hrvoja, jer je morao znati, da i ti slobodni republikanci nijesu takve duše, kako su se pokazivali.[1]).

Do pomirenja nije ipak došlo, a kriv je bio i kralj i republika i Hrvoje. Stjepan Ostoja nije htio vratiti otetoga Primorja uzdajući se u pomoć Sigismunda, ali mu to uzdanje istrže skoro iz ruku kraljevsko žezlo.

Dubrovčani, koji su također priznavali pokroviteljstvo ugarsko-hrvatskoga kralja, kao i Stjepan Ostoja, neprestano su radili u Budimu, da sklone dvor, ne bi li porekao svoju prvu odluku, po kojoj je Primorje imalo ostati Bosni. Osim toga pošalju svoga pomorskoga kapetana Paskoja Rastića, da odvrati od Bosne grad Kotor (Lettere e commissioni de Levante vol. a. 1403—1410., Diplomatarium Ragusanum str. 145—148.). Istijem poslom pođe Maroje Ranjina, samo s oštrijim nalogom, da na ime Kotor podsjedne (Ibid. Ispor. Matković, o. c. str. 219. i Diplomatarium Ragusanum str. 148—150.). Neprijateljstvo među Stjepanom Ostojom i Dubrovnikom sada se još povećalo, te o izmirenju nije bilo ni govora. Uzdajući se u Sigismunda svađali su se među sobom, a baš radi toga uzdanja nije Stjepan Ostoja ni mario toliko, da se pomiri sa svojim „velikim vojvodom bosanskim“ Hrvojem.

Kroz ovo vrijeme uredio je herceg spljetski poslove u Dalmaciji i spremio svoju vojsku i pomoć od dalmatinskih gradova prikupio. Kad je sada pri koncu 1403. godine Sigismund pohrlio opet u Češku, činilo se Hrvoju, da je prošla opasnost za povjerenu mu zemlju, pa da mu ne treba moljakati Stjepana Ostoje za pomirenje. Republika dubrovačka, koja je bila prekinula s bosanskim dvorom svako općenje, i Hrvoje, koji kralju nije mogao oprostiti straha, kada se g. 1403. Budimu podvrgao, nađu se kao saveznici.

Šest dana poslije kako je Hrvoje još u Spljetu boravio [2]). bio je već u donjim krajima, te 15. siječnja 1404. u svom gradu Zvečaju učini ugovor s Dubrovčanima protiv Stjepana Ostoje.

[1]) Poslanstvo određeno u Ugarsku 16. studenoga (1403.) imalo je kralja svjetovati, da će Bosnu lako pokoriti, ako je razdijeli, a Hrvoja makne. Diplom. rag. str. 142.

[2]) Zaključak vijeća grada Trogira od 9. siječnja 1404. godine: . . . Ambassiatores ituri ad Hervoyem Spalatum recomendent Marianum et Peregrinum, ut faciat eis restituere villam de Radosich“, Notae J. Lucii, l. c. str. 258. Ispor. Rački, Rad 4. str. 73.

Ponajprije se obvezuju skupa, i to: „Mi gospodin Hrvoje, po milosti božjoj, slavni duk spljetski i vele možni veliki vojvoda kraljevstva bosanskoga i k tomu, i mi knez, vlastele i vsa općina Bogu ljubimago grada Dubrovnika obitujemo jedna strana drugoj, i tako stavismo i složismo svi zajedno biti suprotiva kralju Ostoji na njegovu pogibio i rasuće i prognanje van kraljevstva . . . prizvav ime Isusa Hrista“. Sada dolaze obveze od jedne i druge strane napose, te se obvezuje prvi Hrvoje: „i za to mi gospodin Hrvoje oceli obituju dvignuti vojske naše i poslati je priz Neretvu u humsku zemlju i tuj va ime Hristovo projaviti i proglasiti gospodina Pavla Radišića kralja bosanskoga i našom moćiju u vsem uzdržati ga i pomagati ga na vsu našu silu“. Dubrovčani se opet zavjeravaju: „i mi grad Dubrovnik takoje obitujemo zajedno s gospodinom Hrvojem vse učiniti, što moremo, suprotiv kralju Ostoji, a u pomoć rečenomu gospodinu Pavlu Radišiću po moru i po suhu, po vsih mistih okolo nas s našimi ljudmi i s onimi, koje budemo moći nagnuti na to. A na vse više pisano obituje gospodin Hrvoje gradu Dubrovniku i takoje grad Dubrovnik gospodinu Hrvoju, postaviv ruci na svetom evanđeliju i na časnom krsti Hristevi, vse više pisano, što smo obitovali među sobom da vršimo i da učinimo . . . . A tko se potvori ili poreče, da je proklet od gospodin(a) Bog(a) i od pričiste matere božje i vsih svetih od vik Bogu ugodivših“. Na koncu svega toga „obituje grad Dubrovnik gospodinu Hrvoju našimi posalbinami i na naše traćenje i slati i moliti našega gospodina previsokoga kralja Žigmunda, kako da ga stavimo na vsu moć u milost u rečenoga gospodina kralja, jere veće nere kralj Ostoja moći će biti vridan i koristan rečenomu našemu gospodinu“ (Miklošić, o. c. str. 252. i 253.). Osim naslova, koji Hrvoje sebi sam daje, znamenito je ovdje, da Hrvoje ne radi za sebe, da se uspne na bosansko prijestolje. Vijest Matije od sv. Minijata gubi tako svaku potvrdu, pa još i tim, što je za kratko vrijeme izabran za kralja nezakoniti sin Stjepana Tvrtka I, po imenu Tvrtko. Dalje je važno, što Hrvoje kani pomiriti se sa Sigismundom. To je bio diplomatski čin onoga vremena, jer je Hrvoje bio još uvijek odan politici Stjepana Tvrtka I., koja je težila za nezavisnošću Bosne i ujedinjenjem njezinim s ostalim hrvatskim zemljama. Osim toga nije on kanio ostaviti Vladislava Napuljca; s njim je on stajao u najboljoj svezi.

Hrvoje i Dubrovčani, da bi postavili na bosansko prijestolje Pavla Radišića, koji je živio u Dubrovniku, počnu izvoditi obveze ugovora. Kako Hrvoje nije imao dosta novaca za rat, pošalje mu ih republika prema učinjenom ugovoru, ali ne toliko, da bi mogao sabrati veliku vojsku (Pucić, o. c. I. Pregov. str. XVI.). Čete njegove udare na prijestolni grad Bobovac te ga osvoje. Stjepan je Ostoja pobjegao bio u Budim k Sigismundu te ga klečeći zaklinjao za pomoć. U istinu provali u Bosnu ban

mačvanski Ivan Morović te popali sa šest svojih četa dobra protivnika Stjepana Ostoje. Osim toga stavi u Bobovac jaku posadu, a u gradu Srebreniku ostavi kao zapovjednike Nikolu Gorazdu od Kereštura sina Stjepanova i Ladislava Silađija sina Nikolina.[1]).

Kada se Stjepan Ostoja iz Budima vratio, uvidi brzo, da je bolje pomiriti se s Hrvojem nego podnositi posade Sigismundove u Bobovcu i Srebreniku. U mjesecu ožujku 1404. činilo se, kao da će doći do nagodbe među njima, tako da je pisalo drugačije fino i slatko vijeće grada Dubrovnika 14. ožujka 1404. Hrvoju porugljivo: „Razumêsmo, što nam vaša počtena ljubav upisa, da se je umiril s vama kralj Ostoja i da ste ga primili za gospodara, a on vas za slugu". Iz onoga, što u tom odgovoru na pismo Hrvojevo dalje dolazi, vidi se, da je Hrvoje nagovarao Dubrovčane, da se i oni izmire, a on da će „o tom raditi i nastojati". Oni mu u odgovoru lijepo zahvaljuju na savjetu, ali na mir da mogu pristati samo „s pravdom i s načinom" (Pucić, o. c. I. str. 52. i 53.). Ta pravda i način nije dala Dubrovčanima mira, dok ne dobiju natrag Primorja. U to ime isposlovali su kod kralja Sigismunda, da je naložio Stjepanu Ostoji, da Primorje vrati. Ovaj se zatezao od dana do dana, a oni su mu prijetili pismom pisanim isti dan, kada i onaj Hrvojev, da im zemlje vrati, jer je tako, vele, naložio „gospodin kralj Sigismund" (Pucić, o. c. str. 52.). U isto vrijeme nastojali su pridobiti za sebe dva najmoćnija velikaša bosanska Sandalja Hranića i Pavla Radinovića laskanjem i uslugama. Jedan dan, pošto su pisali spomenuta pisma Hrvoju i Stjepanu Ostoji, pišu oni Sandalju (15. ožujka), da su primili hercegovo pismo, u kojem im piše, da puste na svaki način iz svoga grada Sandaljeva čovjeka Nenada, pak da su ga i pustili. Na to mu laskaju: „mnogo ti ni je usilno, i žal, za što ni vi ne upisaste, jer pokolê ste s gospodinom hercegom jedno, mi smo njegovi prijatelje i vaši, kako smo hercegu po njegovêh poslêh poručili (Ibid. I. str. 53.). Napokon uspije republika, te se s Hrvojevom pomoći sa Sandaljem i Pavlom izmiri i poravni razmiricu, koja je nastala za rata među Bosnom i Dubrovnikom. Na dan 26. ožujka piše vijeće Hrvoju, da je primilo njegovo pismo, u kojem želi, da primi za prijatelje Vukca i Sandalja Hranića, te da je to učinilo drage volje. Na koncu pisma dodaje, da je bio u Dubrovniku čovjek kneza Pavla, pa da su po njemu poručili. da i njegova gospodara odsele broje među svoje prijatelje (Ibid. I. str. 54.).

[1]) Sigismund u ispravi od 4. rujna 1405. pripovijeda sam, kako je ban Morović, pošto je Mirka Bubeka razbio i u Bosnu pognao i Tomu biskupa jegarskoga pobijedio i tim ga sklonio, da se kralju pokori, pošao u Bosnu „cum sex vexillis suis propriis", kada je Stjepan Ostoja napadnut bio od velikaša i prognan iz Bosne pobjegao u Budim, da moli od kralja pomoć. Da je isti ban tada razbio protivnike Stjepana Ostoje i „castrum principale .... Babulch vocatum .... recepit, vidi u Fejéra, X 4. str. 385—389. O zauzeću Srebrenika spominje opet sam Sigismund u Fejéra, X. 4. str. 609—612. i 654—660.

Kralj Stjepan Ostoja bio je za čas sklon miru te pozove Dubrovčane, da pošalju u Bosnu svoje poslanike, s kojima će stvar urediti. Vijeće se pozivu odazove, te Maroje Kabužić i Nikola Petrov Pucić pođu 30. ožujka s osobitim naputkom (Lettere e commissioni di Levante f. 64—65. Diplomatarium Ragusanum str. 155. i 156. Isto donosi Pucić, o. c. I. Primjedbe str. IV—VII.). Činilo se opet, kao da će doći do konačnoga pomirenja. Kralj Vladislav opraštajući također svomu dragomu bratu Stjepanu Ostoji pokloni mu 1. travnja polovinu carinskih dohodaka u gradu Šibeniku i Trogiru. Hrvoje dobije nalog od Vladislava, da njegovom brigom ima Stjepan Ostoja dobiti svoje (Arkiv za povjest. jugosl. VII. str. 53.).

Poslanici dubrovački nalazili su se na početku travnja još jednako u Bosni Na „zboru gospode bosanske" u Visokom imalo se riješiti pitanje o Primorju. Tu je bio uz kralja Hrvoje, Sandalj i knez Pavao Radinović, i to zadnji put prije nego je svrgnut Stjepan Ostoja Na dan 22. travnja, kada je kralj izdao vjerovni list Mlečanima radi slobode trgovanja po Bosni, nijesu više bila spomenuta trojica, da darovnicu potvrde (Ljubić, pomenuta zbirka V. str. 39–41. Isto: Šafařik, Glasnik društva srb. slovesnosti XII. str. 210—214.). Uzrok je tomu bilo zatezanje Stjepana Ostoje, da vrati Primorje. Uzalud su Dubrovčani 30. travnja poslali u Bosnu u Podvisoki iste poslanike Maroja Kabužića i Nikolu Petrova Pucića (Lettere e commissioni di Levante f. 62—64. Diplomatarium Ragusanum str. 159—161.). Kralj, inače slabić, imao je prkosnu dušu, te je pustio republiku da čeka još koje vrijeme. Svoju nestalnost imao je nesretni kralj da plati skoro svrgnućem s prijestolja. Većina bosanskih velikaša željela je pomiriti se s Dubrovnikom, pa se slože, da Stjepana Ostoju zbace i izaberu novoga vladara. Dubrovčani su njihovu namjeru neprestano poticali; osobito su Hrvoju svaki čas pisali slatka pisma. Tako 27. svibnja pošalju k njemu svoje poslanike, koji su išli u Ugarsku, a ujedno i pismo nagovarajući ga, da može iste poslanike „uvježbati da govore nasuprotiv Ostoji." [1]). Na koncu pisma pišu, da će skoro doći k njemu njihovi poslanici. Već sutra dan pođe zbilja Maroje Bunić i Paskoje Rastić u Bosnu, a knez „naloži im, da otidu k Hrvoju i da mu čestitaju, što ga je Bog osvetio od neharnoga Ostoje i da mu pouzdano reku, kako su došli k njemu i k njegovijem privrženicima; za to da imadu vjerovni list 1. za njega i za Sandalja; 2. za njega, Sandalja i zbor bosanski; 3. za njega, Sandalja i kneza Pavla; 4. za njega. Sandalja, kneza Pavla i zbor bosanski; 5. za skupštinu vlastele bosanske; 6. za gospodara bosanskoga, koga budu izabrat; i da će se oni vladat nje-

[1]) Pucić, o. c. I. Primjedbe str. IX. Što se ovdje veli poslanicima, da nagovore Sandalja, da Radića za Drinu makne, to se ima razumjeti, što je Radić bio vjeran Stjepanu Ostoji još sada kao i 22. travnja g. 1404. kad se izdala isprava Mlečanima.

govim svjetom". Dalje „da pouzdano i tajno reku Hrvoju: ko bolji za kralja od vas? ako ne htjetbude da stanu za kojeg Kotromanovića, koji su gospoda od davna". Isti poslanici imali su poći k Sandalju te mu obećati prijateljstvo najbolje i moliti ga, da makne Radića za Drinu. Ni Pavla Radinovića nijesu smjeli poslanici zaboraviti, nego su morali i njega obići i upitati ga za junačko zdravlje.[1]).

Kako se iz ovoga naputka vidi, odmetnuli su se gotovo svi velikaši bosanski od Stjepana Ostoje te su zaključili držati „zbor bosanske gospode". Republika se dobro pripravila šaljući napose pismo Hrvoju, pak opet s vojvodom Sandaljem i opet s njim i s knezom Pavlom i sa svima velikašima bosanskima. Ovako nakon velikih priprava uspije joj zbilja, te na tom zboru bude izabran novi kralj, i to nezakoniti sin Stjepana Tvrtka I. po imenu Tvrtko, koji se po tome i zove kao kralj Stjepan Tvrtko II. Tvrtković. Jadni Stjepan Ostoja zavuče se u svoj grad Bobovac i tu je zalud čekao pomoć Sigismundovu. Primorje, koje nije dao republici, i slabo nastojanje o pomirenju s Hrvojem stajalo ga je mnogo više, nego se nadao.

Hrvoje Vukčić za kralja Stjepana Tvrtka II. Tvrtkovića god. 1404—1408.

Znalo se ne samo u Bosni, nego i u vanjskom svijetu, da je novi kralj bosanski pod pokroviteljstvom Hrvojevim kao i njegov predšasnik Stjepan Ostoja. Nemoć svoju osjećao je najbolje sam Stjepan Tvrtko II Tvrtković, jer su se uz Hrvoja digli i drugi knezovi i vojvode, osobito Sandalj Hranić. Pitanje je bilo, hoće li moći takav kralj i njegov pouzdanik Hrvoje obraniti zemlju od vanjskih neprijatelja?

Glavnoga neprijatelja, kralja Sigismunda, nije se trebalo bojati; taj je boravio opet izvan Ugarske. Od strane republike mletačke nije bilo također straha. Za dobre odnošaje s njom brinuo se i kralj Vladislav, a i sam Hrvoje, građanin mletački još od 1393 godine. Dok su još trajali nemiri u Bosni radi izbora novoga kralja, pisao je (16. lipnja 1404.) Vladislav vijeću mletačkom, preporučujući svoga namjesnika „u kraljevinama Ugarskoj, Dalmaciji i Hrvatskoj i Bosni", da poslanicima i pismima spomenutoga duke i namjesnika tako tvrdo vjeruju, kao njegovim sopstvenima (Lucio, Mem. di Traù str. 385. Odovud je uzeo Fejér, X. 4. str. 336. i 337.). U isto vrijeme ili nješto poslije pisao je i sam Hrvoje vijeću, a ono mu odgovori 31. srpnja 1404. na njegove objave i upite. Na prvu vijest Hrvojeva pisma, da je

[1]) O danu izbora novoga kralja Stjepana Tvrtka II. Tvrtkovića nema točnih vijesti. Samo je toliko poznato, da je izbor bio prije 16. lipnja 1404. godine. Vidi: Rački, Rad 4., str. 79., Klaić, Poviest Bosne str. 227.

on sada namjesnik Vladislavljev, pak da se nada dobru prijateljstvu s Venecijom, odgovori vijeće vrlo slatko, kako je samo ono znalo. Na vijest, da su bosanski velikaši svrgnuli Stjepana Ostoju, dobije odgovor, da je to Veneciji sve jedno, jer svrgnuti kralj Stjepan Ostoja da joj je bio također dobar prijatelj i vrijedni građanin. Dalje na vijest, da vijeće ne uzme za zlo, ako udari na Đuru Balšića, koji pravi silu Kotoranima, odgovori mu vijeće, da je načelo Mlečana uvijek bilo, da gledaju, kako bi im prijatelji u miru živjeli; Đuro Balšić da je njima prijatelj, ali Hrvoje neka čini onako, kako misli, da je najbolje. Na zadnja dva pitanja o trgovanju u Omišu i o držanju galija na moru odgovori republika isto onako dosjetljivo kao i na prve tri vijesti (Ljubić, o. c. V. str. 45—47. O Balšićima pisao je Čedomil Mijatović, i to od početka do 1404. godine, Glasnik srpskog učenog društva, knj. *49.* str. 125—264.).

Dobre odnošaje s Venecijom potvrđuje i taj čin, što je ona već 3. kolovoza imenovala novoga bosanskoga kralja svojim građaninom (Ljubić, ibid. 47.) „zajedno s njegovim sinovima i našljednicima". Možda bi vijeće i učinilo što protiv Bosne ili Dalmacije i njezinoga namjesnika Hrvoja, da su bile zgodnije prilike. Sada je baš republika imala mnogo posla sa zahtjevima poslanika Sigismundovih, kojemu je vijeće 31. srpnja (ove 1404. godine, Ljubić, ibid. 44. i 45.) uskratilo danak, što ga je išao po turinskom ugovoru za kralja Ludovika I., učinjenim najviše razboritošću biskupa Pavla Horvata. Da se ne bi zaplela u neprijateljstvo na sve strane, puštala je republika Dalmaciju do bolje prilike, pače odbi 19. studenoga (1404.) ponudu Kotorana ne hoteći ih primiti pod svoju vlast (Ljubić, ibid. 48. i 49.), a to je bila u očima Venecije velika usluga za prijatelja joj Hrvoja i Stjepana Tvrtka II. Tvrtkovića.

Osiguran budući protiv svake vanjske navale nastojao je Hrvoje, da izmiri Bosnu s Dubrovnikom, kada već nije htio nikako priznati kralja bosanskoga za pokrovitelja.[1]) Republika je pomirenje jedva čekala, jer joj je trgovina za rata i poslije njega sve do svrgnuća Stjepana Ostoje dosta stradala. Laskavim pismima radila je ona i sada oko Sandalja Hranića i Pavla Radinovića, da samo ugovor mira što bolje za nju ispadne. Kakogod je pisala Hrvoju 23 ožujka 1405. („a znamo što zapovēš u Bosnē, sve će biti i molimo, budite vi naši preporučeni"), tako je pisala i Sandalju[2]) i knezu Pavlu (Pucić, o. c. I. str. 60. Ispor. Klaić, o. c. str. 228.).

[1]) Poslanik republike Paskoje Rastić poslan 24. travnja 1405. imao se mudro izgovarati, ako ga Hrvoje napadne, da Dubrovčani priznadu pokroviteljstvo Vladislava. Pucić, o. c. I. Primjedbe str. IX.

[2]) Pisma Sandalju 16. lipnja, 4. i 14. kolovoza 1404., Pucić o. c. I. str. 54. i 55., 56., 57. Pisma Hrvoju ibid. str. 56. i 57.

*

Nastojanje je Hrvojevo bilo sretno. Stjepan Tvrtko II. Tvrtković izda 24. lipnja 1405 ispravu „na Bêlih Selištih u Trstivnici“, kojom republici „biv na kupu s gospodinom hercegom Hrvojem splickim i knezom donjih kraj i s knezom Pavlom Radinovićem i s vojevodom Sandaljem . . zboriv i besêdiv . . “ potvrdi „vse zakone i uvite i povelje i zapise“. Ujedno im vrati sve, što je Stjepan Ostoja oteo. a uz to darova: „selo Lisac i zaseoke Imoticu i Trnovicu, jere ne bihu pisane imenom u povelji, koju imaju za primorje“ (Miklošić, o. c. str. 255—257.). Nakon toga sretnog uspjeha po Dubrovčane odlikovaše oni vojvodu Sandalja i brata mu Vukca podijelivši im 3. srpnja iste godine dubrovačko građanstvo (Ibid. 257—260.). Istom 22. rujna učiniše vijećnikom svojim i Stjepana Tvrtka II. Tvrtkovića s obećanjem, da će mu davati dohotke redovito. i darovavši mu kuću koja je prije bila kralja Stjepana Ostoje (Ibid. 260—262.).

U to vrijeme brinuo se Hrvoje također, kako da jače kazni pristaše Stjepana Ostoje. Humski vojvoda Đuro Radivojević i brat mu Vukić bili su glavna potpora bosanskoga raskralja. Radi toga imali su podnijeti mnogo bijede, te ne nadajući se dobru odluče odseliti se u Dubrovnik, da iznesu bar žive glave i malo dragocjenosti Bojali su se iz prva, da ih republika, kao prijateljica Hrvojeva, a protivnica Stjepana Ostoje ne će htjeti u svoj grad primiti. Njegdje u mjesecu ožujku upitaju vijeće radi svoje doseobe, a ono odgovori u mjesecu travnju ženi Đurđevoj Vukosavi u ljupkom pismu, da u Dubrovnik može svatko doći. jer je on slobodno mjesto (Pucić. o. c. I. str. 61.). Nije ovo prvi put, da su Dubrovčani primali neprijatelje svojih prijatelja. To se događalo i prije. a i poslije. Njekoliko vremena nakon toga radio je i sam Hrvoje sa Sandaljem, da se odseli u Dubrovnik i Stjepan Ostoja.

Braća Radivojevići i njihovi ljudi ostadoše ipak u Bosni, a to su mogli samo za to, jer su Hrvoja mnogi poslovi ustavljali u Dalmaciji. Dalmacija je bila najveća briga Hrvojeva. Trebalo je neprestano nemirne duše malograđana miriti i koriti, a bilo je i drugih neprilika.

Za kratko vrijeme, pošto je svrgnut Stjepan Ostoja, dođe Hrvoje u grad Spljet, te mu ovamo 22. srpnja pošlju Trogirani svoje poslanike.[1]). Je li sada ostao u Spljetu i u Dalmaciji sve do one isprave Stjepana Tvrtka II. Tvrtkovića, koja je izdana 24. lipnja, ne može se za cijelo reći. U Dalmaciji je svakako volio boraviti nego u svojim „donjim krajima“. Duh njegov bio je stvoren, da se bori, svladava i da biva slavljen i čašćen. U Bosni nije bio bez svega toga, ali je tu bio ipak samo prvi velikaš, praćen na svakom koraku zavišću ostalih velikaša. U Dalmaciji

[1]) Zaključak vijeća trogirskoga 22. srpnja 1404. vidi u Lucija, Notae str. 259.

naprotiv vladao je on sam dosta dugo, dok nije Vladislav poslao rođaka svoga (po ženi) Ivana Lusignana de Baruli (Lucius, de regno Damatiae et Croatiae lib. V. cap. 4.). U grad Spljet poslali su valjada dragi mu prijatelji Dubrovčani pismo 16. kolovoza, u kojem se tuže na njegova čovjeka, koji je njihove trgovce „na Drêvêh . . . zaručil . . . da sol ne prodaju . . .“ (Pucić, o. c. I. str. 57. i 58.).

Na početku 1405. godine nalazio se Hrvoje u Spljetu. Na dan 12. siječnja pošalju onamo do njega Trogirani svoje poslanike radi njekojih dogovora s njim i s Ivanom knezom cetinskim i kliskim (Notae J. Lucii l. c. str. 260.). To je poslanstvo imalo valjada vijećati o tome, kako da se kazne njekoji žitelji ostrva Raba Dva mjeseca poslije toga zaključi vijeće trogirsko na poziv Hrvojev, da njekoji pođu kao poslanici u Senj knezu Nikoli i da posreduju kod njega radi njegovih podanika Rabljana, koji su navaljivali na brodove Vladislavljevaca (Ibid. str. 260. Vidi i: Lucius, De regno Dalm. et Croat. lib. V. c. 4.). Put im je bio uzaludan, jer knez odobravaše i poticaše, da se udara na podanike kralja Vladislava, gdje se samo prilika desi. Taj velikaš, čim je Vladislav Zadar ostavio, prijeđe na stranu Sigismundovu i pomagaše rabskim extrinsecima, da se na ostrvo vrate. Kada im je to za rukom pošlo, počeše navaljivati skupa s drugim Sigismundovcima na luke dalmatinske i brodove podanika Hrvojevih. Kako su i dalmatinski gradovi vraćali nemilo za nedrago, tako nastade pravo gusarenje od Rijeke do Kotora. Mlečani i Dubrovčani osjetiše također odmah ovo gusarenje između stranke Sigismundove i Vladislavljeve. Prvi se potužiše na Riječane (Ljubić, o. c. V. str. 41. i 42.), a drugi pišu svomu dragomu prijatelju Hrvoju, da zabrani na njihove brodove navaljivati. „Njeki brigantini i plavi spljetsci“, piše vijeće 6. veljače; „svratiše se na krkrski otok (t. j. na Korčulu) i ondje k najbližemu selu naprêše silom i obuzeše im prateži i ine im štete učiniše do volje. I tude pošad namjeriše se na njeke kotorske plavi. koje poznav da nisu naše, uprosiše, ako im gospodê umêju povidêt za naša drêva ter tu mnogo prêteće, ako bi se na nje namjerili . . . a sada prosimo vašu velikost, da biste têm ljudem povêdêli, da onu štetu poprave i s toga ih pedepsali, da bi nam i našem ne udili, nere prijali onako, kako k nam vide velikost vašu, jer vaša velikost vê, kêm putem i kako jesu oni otoci u naših rukah“ (Pucić, o. c. I. str. 58. i 59.). Molba Dubrovčana bila je uslišena. o čemu govori njihovo prijateljstvo s Hrvojem, ali skoro su se morali opet na njega s molbom obraćati, jer gusarenje trajaše neprestano. Hrvoje ga nije prekinuti mogao, ako je i htio, i to za to, što je morao svaki čas ostavljati Spljet i Dalmaciju, da pođe u Bosnu i da bude na pomoći svojemu kralju savjetom i djelom. U mjesecu ožujku nema ga u Spljetu ni u Dalmaciji, kako potvrđuje pismo republike dubrovačke od 23. ožujka upravljeno na kneza Raupa

Dragovića (Ibid. I. str. 60. Knez Raup Dragović spominje se 25. ožujka kao knez, Bullettino di a. d. XIII. str. 16—32.). Ovomu vijeće piše: „čuli smo, jer si nam u susêdstvê knez u Spljeti i tomu bismo mnogo veseli". Za tim moli kneza Raupa, da odvrati Spljećane od napadanja na njihove brodove, jer uvijek za njihove brodove propitivaju, pa im onda kvar čine. O boravku Hrvojevu izvan Dalmacije govori pismo iste republike pisano Hrvoju isti dan, kada i knezu Raupu (Ibid. str. 59.). Da je Hrvoje tada u Spljetu bio, molili bi Dubrovčani neposredno njega, a ne bi moljakali njegova podanika.

Skoro se duka vratio u svoj grad Spljet. Po zaključku vijeća trogirskoga od 10. travnja (1405.) saznaje se, da je kanio doći u to doba u Trogir skupa sa ženom svojom „ducissom" Jelenom (Notae J. Lucii l. c. 260.). Na dan 30. travnja boravio je u Spljetu, kamo dođe arcibiskup koločki i poslanici dalmatinskih gradova, da čestitaju duki radi udaje njegove sinovice i da je darivaju (Ibid.). Oko sredine 1405. godine opet Hrvoje ode u Bosnu, gdje je bio kao svjedok i ručnik kraljev pri spomenutom ugovoru s Dubrovčanima (24. lipnja). Sada je dulje vrijeme u Bosni boravio, da bude na pomoći Stjepanu Tvrtku II. Tvrtkoviću, kad je dizao vojsku i druge priprave činio radi toga, što je kralj Sigismund, povrativši se u Ugarsku, odlučio kazniti Hrvoja, kojega smatraše kao i 1398. godine glavnim svojim neprijateljem („Contra capitalem nostre maiestatis emulum" riječi su Sigismundove u Fejéra, o. c. X. 4. str. 397.). O namjerama kralja ugarsko-hrvatskoga, znao je Hrvoje već u mjesecu ožujku (ove godine); tada on zaište od mletačke republike dvije naoružane galije. Vijeće mu odgovori 24. ožujka, da žali, što mu pomoći ne može dati, jer republika budući zapletena u rat lombardijski po svom ustavu ne smije za rata davati nikomu ni brodova ni vojnika (Ljubić, o. c. V. str. 53.). Koliko su razlozi mletačke republike vrijedili, vidi se po tom, što je vijeće potajno zaključilo, da se Hrvoju dadu dvije galije, ako opet zaište.

Bolja sreća posluži ga u Dubrovniku, gdje mu otvoriše skladišta oružja, da uzme iz njih, koliko mu je volja (Rački, Rad *4*, str. 85.). Ipak najveću pomoć pruži mu kralj Vladislav. On pošalje svoje brodovlje pod Ivanom Lusignanom, koji zauzme otok Rab, te je odovuda pazio i na gusarske podanike Sigismundove i stražio, da ne bi čete protivnika provalile u Dalmaciju (Rad *4* str. 88. Lucius, de regno Dalm. et Croat., lib. V. c. 4.).

Hrvoje pođe i sam u Dalmaciju te sabiraše ovdje čete i brodove nadajući se, da će kralj Sigismund sam s vojskom provaliti upravo u Dalmaciju. Gradovi su se pozivu odazivali te su slali svaki prema svomu stanju momčad k namjesniku u Spljet. Trogirani zaključe 1. lipnja, da se pošalje deset strijelaca, koji pođu zadnjega istoga mjeseca k Hrvoju. U mjesecu kolovozu

spremali su se opet, da dadu pomoći, koliko su mogli (Notae J. Lucii, l. c. str. 260.). Usred tih priprava uznemiri Hrvoja vijest, da su Dubrovčani spremili brodove, koji će udariti na ostrvo Rab i oteti ga za sebe i za Sigismunda. S ostrva „Krkra" piše im Hrvoje 9. listopada, tužeći se na njihovo spremanje. Moralo je pismo sadržavati mnogo prijekora nezahvalnosti njihovoj, jer u odgovoru od 15. istoga mjeseca brani se republika vrlo živo, da nije o tom nikada mislila ni radila. „A taj človêk, koji je tozi vašoj prijazni govoril, upvamo, jer vam a i nam prijatelj biti ne more, jer vidi ljubav i veliko prijateljstvo, koje je među nama, ter bi hotêl, ako bi mu se moglo, da bi tu našu ljubav nêkako smel, ali okrnil. Nu toga željenja Bog da mu ne dopusti. Za to mnogo molimo počtenu vašu prijazan, budi ti hotenje ne vjerovat, jer će vaša ljubav i poslê obnajti, da vi smo prijatelje" (Pucić, o. c. I. str. 66.).

Kakogod je trebalo 1398. godine mnogo vremena, da vojska Sigismundova udari na Bosnu, tako je bilo i sada. Istom pod kraj g. 1405. provale čete njegove preko međa Bosne u dva odjela hoteći tako snagu neprijatelja razdvojiti. Jedan odio pod banom Pavlom Bešenom, koji se je iz ropstva „prstom božjim" izbavio, prodre do grada Bihaća te ga poče podsjedati. Grad je bio tvrd, a posada Hrvojeva hrabra. Mnogo se krvi prolilo, dok je grad pao; sam ban Pavao Bešen da bi ljagu od prije sa sebe oprao, žestoko je navaljivao skupa sa svojim vojnicima. Radi te banove neprilike vrati se natrag ne izvršivši svoje namjere da provali u samu Dalmaciju (Vidi ispravu Sigismundovu u Fejéra o. c X. 4. str. 724. Rački o. c. str. 87.).

Drugi odio ratovao je s mnogo boljom srećom. On pođe pod Ivanom Morovićem banom mačvanskim u istočnu Bosnu i osvoji grad Srebrnik. Banovine Usora i Soli padoše također u ruke banove. U gradu Srebrniku ostavi on Nikolu Gorazdu od Kerestura i Ladislava Silađija, koji su grad držali sve do 1408. godine braneći ga junački od čestih i žestokih navala bosanskoga kralja (Vidi u Fejéra o. c. str. 742—746.; V. Klaić, o. c. str. 230. i 231. Rački, o. c. str. 86. Aschbach Gesch. Kaiser Sigismund's I. str. 230—232.). Osvojenje Srebrnika i obiju spomenutih banovina, pak i to, što je grad Bobovac bio u rukama Stjepana Ostoje pod pokroviteljstvom i obranom kralja Sigismunda, bila je najveća nesreća Stjepana Tvrtka II. Tvrtkovića. Imao je u zemlji protivukralja i krvnih neprijatelja, koji su štitili njegova protivnika, napadali iz svojih utvrđenih posicija na ostalu slobodnu Bosnu i odvraćali od njega lake duše domaćih velikaša, i sve je to bilo uzrok, da je imao skoro pasti s prijestolja bosanskoga.

Hrvoje nije mogao pomoći svomu kralju, premda je s padom Stjepana Tvrtka II. čekala i njega ista sudbina. S galijama kralja Vladislava imao je Hrvoje da podnese mnogu ljutu nepriliku. Ne samo da su Napuljci htjeli po svojoj volji gospodariti, nego je

on morao odgovarati za svaki im čin. Kako su tada (kao i svagda) plovile uz hrvatske obale lađe mletačke i dubrovačke, dolazilo je svaki čas do sukoba, kojega su izazivali Napuljci. Jedan brod mletački, u kojem je bila dubrovačka „rabota", oplijene Napuljci i ponesu trgovinu sa sobom u Zadar. Dubrovčani s pravom planu te pošalju 21. listopada g. 1405. po jedno pismo Hrvoju, Stjepanu Tvrtku II. i Sandalju javljajući im, da su čuli, kako je uhvatio bio „gospodar u ime Petruč iz Palerma . . . drêvo bnetačko i u njem . . trg . . svitu i ine rabote i vse tozi ponêše u Zadar". U pismu na Hrvoja kao da ga hoće bocnuti, što ne može valjano vladati kao namjesnik kralja Vladislava u Dalmaciji. „A vaša ljubav zna, jer nam pisa, da je kralj Vladislav vam oporučil Dalmaciju i da ste tu mjesto njega i za sve da opravljate" (Pucić, o. c. str. 67.), tako su pisali među drugim duki spljetskomu. Radi toga pišu mu opet 27. listopada (r. g.), da su njegovo pismo, koje bješe pisano latinski, primili, pa dodaju još, da nije istina, što mu je njetko rekao, da oni spremaju galije na Dalmaciju, nego naprotiv, da je njihovo oteto, kako su mu već prije pisali (Ibid. 69. i 70.). Do 15. studenoga nijesu Dubrovčani dobili svojih stvari, jer taj dan šalju Hrvoju pismo, u kojem mu javljaju, da će doći njihov odaslanik „Frat Lovrênac" do njega, da se napokon njihova stvar uredi (Ibid. 71.). Tek što je to uređeno, a „Puljci i Dalmatini uhvatiše vlastelina dubrovačkoga Žovana Trentačevića" i kao sužnja zadržaše u Zadru (Ibid. 74.).

Nije Hrvoju bilo po volji neprestano ovo napadanje na njegove prijatelje Dubrovčane, ali nije bilo samo to jedino, što mu se nije mililo, nego je morao podnositi i druge neugodnosti. Sam njegov podanik knez Petrica Jurjević osilio je za Hrvojeva neurednoga boravka u Spljetu, pak je okretao i tako, da je u gradovima nastajalo nezadovoljstvo.[1]). Tako je bilo neprestano uz tvrde glave malograđana još i drugih neprilika, a sve je padalo na dušu Hrvojevu, kao da nije bilo mnogo važnijih poslova.

Poslije rata 1405. godine zadržala je vojska Sigismundova grad Srebrnik. Kolikogod se nastojalo od strane bosanske, da bi se taj grad natrag osvojio, sve je bilo uzalud, jer se posada hrabro i uspješno branila. Hrvoje i njegov kralj s bosanskim velmožama budući zabrinuti za jedinstvo Bosne odluče je drugim načinom nerazdijeljenom sačuvati i njezin opseg zadržati, kakav je bio za prijašnjih bosanskih vladara. Za to pošalju k Vladislavu tri velikaša, vojvodu Đuru Radivojevića, koji je također Stjepana Ostoju odustavio, s njim Vukca Hranića i njekoga Tomu,

[1]) Zaključak vijeća trogirskoga 6. veljače: Notae J. Lucii str. 261. Da bi Petricu Jurjevića vrbaskoga Hrvoje držao na uzdi, pridruži mu kneza Raupa Dragovića. Taj se 25. ožujka kao knez nalazio u Spljetu, Bulletino d. arch. e stor. dalm. XIII. str. 16—32.

da im kralj potvrdi cjelokupnost kraljevstva bosanskoga. Kralj to učini pismom od 26. kolovoza 1406. godine.[1]).

U ovoj godini (1406.) boravio je Hrvoje, kao i u prošloj, čas u Dalmaciji, čas u Bosni. Do 6. veljače nalazio se u Spljetu[2]), a poslije toga ode u Bosnu, kamo su mu Dubrovčani pisali 16. ožujka (Pismo u Pucića, o c. I. str. 78.). Na dan 7. travnja opet je bio u Spljetu[3]), a na koncu godine ode opet u Bosnu.[4]). Putovanja njegova bila su u svezi s mnogim potrebama bosanskoga kraljevstva. Jedna od tih potreba bila je seoba kralja Stjepana Ostoje u grad Dubrovnik. Nesretni kralj videći, da je vojna Sigismundova ostala bez uspjeha i da nema nade, da bi zadobio natrag bosansko prijestolje, odluči sam ostaviti svoj grad Bobovac. Na njegovo pitanje poslano republici po sluzi Vuku Uzinoviću, da li će ga vijeće htjeti primiti, dobije 13. rujna odgovor. Vijeće mu javlja 13. rujna 1406., da je pismo njegovo dobilo i da ga drage volje prima u svoj grad „ostaviv vsaki zli uzrok neprijateljstva, koji je .... bil za onu rat ...." Dalje ga tješi, da će mu pomoći, da se poravna s onima, kojima je dužan, ako i ne može učiniti po njegovoj želji, da ga od njih sasvim oslobodi (Pucić, o. c. I. str. 79. i 80.). Hrvoje i Sandalj poticahu Dubrovčane, da kralju idu u svem na ruku, misleći tako osloboditi Bosnu od jednoga zla, koje je dozivalo čete ugarsko-hrvatskoga kralja protiv nezavisnosti domovine. Dubrovčani odgovore Hrvoju 27. studenoga, da će po njegovoj želji poslati brigantin, u kojem će se kralj Stjepan Ostoja dovesti u Dubrovnik. Isto tako odgovore i Sandalju, kao i Hrvoju, da će traženi brigantin opremiti i dati kralju, kad se bude selio (Pucić, o. c. I. str. 82. i 83.). Uz sve to nastojanje nije se Bosna oslobodila svoga raskralja, pače i godinu dana poslije zalud je republika davala iste uvjete (6. ožujka 1407.) Stjepanu Tepkiću poslaniku Stjepana Ostoje; koje je Hrvoje pismom svojim nastojao poboljšati. Kralj ostade u svom gradu Bobovcu čekajući. ne bi li se opet dočepao kraljevske krune (Pismo Stjepanu Ostoji od 6. ožujka 1407. i odgovor Hrvoju 1. travnja u Pucića str. 80. i 86.).

Hrvoje se brinuo također oko povećanja Bosne i ojačanja svoga rođaka Sandalja Hranića. Grad Kotor već je dulje vrijeme naginjao Veneciji nadajući se, da će pod njezinom upravom imati više mira nego pod bosanskim kraljem, koji ga radi udaljenosti nije mogao štititi od gospodara zetskoga Đurđa Stracimirovića, a po smrti toga od sina mu Balše. Republika je. kako smo spomenuli, ponude Kotorana njekoliko puta odbila, ali se ipak bilo

[1]) Isprava Vladislavljeva u Lucija, De regno D. et Cr. lib. V. c. 4 Odovud u Fejéra o. c. X. str. 549—551.

[2]) Po zaključku trogirskoga vijeća od 6. veljače imali su taj dan poslati u Spljet „ad dominum ducem" poslanike. Notae J. Lucii l. c. str. 261.

[3]) Po zaključku vijeća trogirskoga: Notae J. Lucii ibid.

[4]) Zaključak istoga vijeća 1. prosinca 1406.: Notae J. L. 262.

bojati, da ga ne bi kod zgodne prilike preuzela u svoju vlast (Rad 4. str. 92.; V. Klaić, o. c. str. 233—235.). Hrvoje poznavaše lakomu ćud svoje prijateljice, pa zaište od nje, da se ne sam) Kotora okani, nego da prepusti Sandalju Hraniću Olgun, Budvu i Bar, ako ona možda namjerava te gradove radi različnih teškoća ostaviti. Vijeće mu odgovori 13. rujna 1405, da za ponude Kotorana nije kriva republika, a ona tri grada da je za sebe osvojila i da će ih zadržati „na čast i diku ... svojih prijatelja" (Ljubić, o. c. V. str. 63. i 64.). Godinu dana poslije zaište Hrvoje opet sva tri grada, ali sada s preporukom kralja Vladislava. Kada su poslanici njegovi 8. lipnja dobili sličan odgovor kao i prije (Ibid. str. 78. i 79.), zadovoljiše se gradom Budvom i upitaše vijeće, da li bi htjelo dati Budvu sa dva tri okolišna zaseoka, koji i tako pripadaju Kotoru. Vijeće izjavi 12. lipnja (1406.), da malo pričekaju, dok dobiju odonud jasnih vijesti, pa će tada dati odgovor „ili po glasniku ili u pismu" (Ibid. str. 80. i 81.). Od ovoga obećanja ne bude ništa, jer je Balša kanio pomiriti se s Venecijom i dobiti u miru grad Budvu za sebe. Radi toga prođe se Hrvoje za njeko vrijeme cijele te stvari. Godine 1407. opet je tražio i Bar i Budvu i cijelu sjevernu Albaniju (Ibid. str. 107—110.).

Poslovi Hrvojevi i putovanja iz jedne kraljevine u drugu davali su najbolju zgodu knezu zadarskomu Ivanu Lusignanu, da protegne svoju oblast po cijeloj Dalmaciji. Kao rođak kraljev htio je da natkrili Hrvoja u svemu. Želje njegove podupirao je Vladislav, koji ga imenuje 3. lipnja 1406. knezom trogirskim i šibeničkim, pa to isti dan javi građanima obaju gradova (Lucio, Memorie di Traù str. 385—387. Otud u Fejéra X. 4. str. 551. i 552.). Pismo kraljevo bude 14. srpnja (r. g.) pročitano u sakupljenom vijeću, a poslije toga poruče odmah o tom u Zadar Ivanu Lusignanu (Lucio, ibid. str. 387.). Pozivu kraljevu nijesu se ipak htjeli odazvati, nego izaberu 1. prosinca Zadranima Jakova Radučića, doktora prava, i pošalju ga u Bosnu k Hrvoju, da ga potvrdi, što ovaj i učini.[1]). Kada je Jakov Baruli pod konac 1406. god. zapitao za svoju kneževsku čast, odgovore mu Trogirani 19. prosinca, da oni već imadu svoga kneza potvrđena od Hrvoja, namjesnika kraljeva.[2]).

Nesporazumak ovaj nije imao nikakvih pošljedica, ako se je i išlo onim imenovanjem, da se umanji vlast Hrvoju. Sam kralj

[1]) Zaključak vijeća trogirskoga: „primo decembr. Jacobus de Raduchis comes eligitur in comitem ... detur licentia egregio domino Jacobo de Raduchis de Zadra ac iuris doctori, comiti Traguriensi, eundi Bosnam ad presentiam domini ducis ..." Notae J. Lucii l. c. str. 262.

[2]) Zaključak 19. prosinca: „Respondeatur Jacobo domino Baruli petenti comitatum traguriensem, esse electum in comitem dominum Jacobum de Raduchis J. doct. et confirmatum per ducem spal. vicarium regis". Notae J. Lucii l. c. str. 262.

Vladislav kao da je htio svoj čin popraviti, jer je 15. rujna darovao svomu duki spljetskomu grad Prozor u okružju vrhničkom (Vrlika) i povjerio mu cijelo to okružje. Isti dan podijelio mu je grad Zrinj, vlasništvo Pavla Zrinjskoga, pristaše Sigismundova (Arkiv za jugosl. povj. VII. str. 58—60. Rački, Rad 4, str. 90.). Ova darovnica nije imala vrijednosti, jer grad Prozor sagradio je Hrvoje sam i već ga prije posjedovao, a Zrinj je trebalo osvojiti, ako ga je htio imati. Sve je to Hrvoje lako opraštao kralju Vladislavu. Mnogo teže mu je bilo, što su lađe napuljske počele opet gusariti. Zabraniti im nije mogao, a ipak je sva odgovornost padala na njega. Da bi bar nješto sa svoje strane učinio, upozori Dubrovčane, da se čuvaju njekoga Jakobuča Napuljca. Vijeće mu srdačno zahvali 23. listopada (1406.) i zamoli ga, da izdade nalog dalmatinskim mjestima na moru, da Jakobuča ne puštaju u svoje luke (Pucić, o. c. I. str. 81.). Preporuke ove nije trebalo, jer bi Hrvoje i sam isto učinio, da je samo tim uspjeh postići mogao. Gusarenje se nastavljalo i dalje od Zadra sve do Dubrovnika, pa je Hrvoje bio s toga na muci. Dubrovčani opet zaplakaše i stadoše slati pisma ne samo Hrvoju, nego i Sandalju Hraniću tužeći se na svoju nesreću (Ibid. str. 83., 86., 87., 89., 90.). Kada je strpljivost Hrvojeva prešla svaku mjeru, obrati se na samoga Vladislava, da on zabrani svojim ljudima na tuđe brodove navaljivati, ali uzalud (Ibid. str. 84.).

Kralj Vladislav sve je više zaboravljao svoju kraljevinu Dalmaciju. Osim njekojih darovnica i naloga za svoga namjesnika Hrvoja slabo ima vijesti o svezi među njim i Dalmacijom.[1]). Nemar kraljev osjećao je najviše Hrvoje. Ostavljen sam sebi bio je kao razapet pred pogibijom, koja ga je čekala s jedne strane od budimskoga dvora, a s druge strane od Turaka.

Sigismund se spremao već u drugoj polovini 1407. godine, da s velikom vojskom udari na Bosnu. Njegovi poslanici usred ljeta ove godine nalazili su se u Mlecima, da ponude savez s Ugarskom i Hrvatskom. Poslanici Valentin biskup pečujski i ujedno kardinal i Andrija arcibiskup spljetski još su 28. srpnja 1407. u Mlecima tražili, da ih mletačko vijeće papi preporuči. Republika odbije ponuđeni savez, jer ona kao trgovačka država mora živjeti sa svima u miru, ali im obeća, da će ih papi preporučiti.[2]).

[1]) Dana 23. ožujka 1407. podijeli kralj Vladislav vojvodi Sandalju gradove Ostrovicu i Skradin; Zadraninu Jakovu Radiniću posjed na otoku Krku i kod Senja, a 27. srpnja Đuri Prodašiću selo Osoje u kliškoj župi. Hrvoju naloži 23. ožujka, da uvede u posjed sela Radošića Pelegrinu Jurjevićku, ženu kneza Petrice. (Arkiv za jugosl. povj. VII. str. 62—71.). Iste godine 15. ožujka potvrdi Šibenčanima povlastice, koje im je Hrvoje podijelio. Radi toga posla došao je u Benevent Stjepan „filius quondam Michaelis Dragoj militis de Sebenico" (Ljubić, o. c. V. str. 93. i 94.). Dana 22. kolovoza nalaže Hrvoju, da mu šalje dohodak ostrva Paga, jer taj dohodak pripada komori kraljevoj, Lucio, Memorie di Traù str. 337. Odovud u Fejéra o. c. X. 4. str. 628.

[2]) Papino pismo donosi Fejér o. c. X. 4. str. 616—621. O ponudi saveza i o molbi za preporuku u Ljubića, o. c. str. 99. i 100.

Papa Grgur XII. izda 9. studenoga 1407. proglas u Sieni, kojim pozove sav kršćanski svijet pod zastave Sigismundove u boj na Turke i bosanske heretike. Jadna Bosna sva je drhtala pred takovom silom, i to s tim jače, što je bilo poznato, da Sigismund ne misli udariti na Turke, nego na Bosnu. Bližnja je budućnost pokazala, da ta bojazan nije bila prazna.[1]).

Dok je pod konac 1407. godine ovdje ondje dolazilo do okršaja među vojskom bosanskom i Sigismundovom (Fejér, o. c. X. 4. str. 583.), dotle je Hrvoje sa svojim kraljem Stjepanom Tvrtkom tražio savez s Mlecima. Vijeće se izgovaralo odlukom od 23. prosinca (1407.), da je prijateljstvo među njima i tako, da bolje biti ne može. Samo su na želju Hrvojevu imenovani mletačkim građanima Pavle Radinović, Sandalj Hranić i braća Đuro i Vukac Radivojevići Ova dva zadnja velikaša, prije pristalice Stjepana Ostoje, sada su se s Hrvojem bili pomirili. Usred opće strave nije Hrvoje svijesti izgubio, nego je uz ponudu za savez s Mlecima tražio, da prepuste Budvu i Bar Sandalju Hraniću (Ljubić, o. c. V. str. 107—110.).

Cijela prva polovina 1408 godine prošla je u spremanju sa strane Ugarske i Bosne. Oko sredine godine kretala se ogromna vojska kralja Sigismunda na Bosnu.[2]). Nesretni sin Stjepana Tvrtka I. kralj Stjepan Tvrtko II. Tvrtković pokazivao je mnogo više odvažnosti od Stjepana Ostoje, koji se u sličnoj prilici poklonio budimskom dvoru.

Vojska je bosanska poražena. Stjepan Tvrtko II. pade u ruke Sigismundove sa 126 bosanskih odličnika. Grad Dobor odjekivao je opet veseljem pristalica Sigismundovih kao i prije četrnaest godina, kada je u ruke Sigismundove pao ban Ivaniš Horvat, brat mu biskup Pavao i drugi velikaši.

Hrvoje tražio je u mjesecu svibnju pomoć od dalmatinskih gradova, kojom je mislio priteći u pomoć svomu kralju.[3]). Je li Hrvoje na vrijeme došao na bojište, ne može se za cijelo reći. U isto doba, dok je Bosnu harala vojska ugarskoga i hrvatskoga kralja, spremala se druga mnogo veća nesreća za cijeli hrvatski narod. Kralj Vladislav Napuljac ne nadajući se više, da bi ikada zadobio prijestolje ugarsko i hrvatsko, ponudi Mlecima svoje pravo na onaj dio hrvatskih zemalja, koji mu je još u vlasti bio. Već 17. srpnja 1408. imalo je malo vijeće republike vijećati o tajnoj njekoj ponudi, koja se ticala prodaje Dalmacije. Na dan 18. srpnja

[1]) O metežu i strahu turskom vidi Lettere e comm. di Levante l. c. str. 173. i 176.

[2]) Da je vojna bila u ljetu g. 1408., svjedoči sam Sigismund u ispravi od 23. prosinca 1408., koju donosi Fejér, o. c. X. 4. str. 656. Vidi i u Račkoga, Rad 4, str. 97.

[3]) Zaključak vijeća trogirskoga 13. svibnja „Mittantur X. balistarii domino duci Spalati" Notae J Lucii, l. c. str. 263. Ovako su morali svakako i drugi gradovi dati.

opet se vijeće sastalo, da odlučuje, hoće li Mleci kupiti Dalmaciju od Vladislava. Kako su morale sjati oči sinovima „kraljice mora" radi velike i nenadane sreće![1]).

Je li Hrvoje saznao odmah za izdajničko djelo Vladislavljevo? Kako je u to doba jamačno u Dalmaciji boravio, morala je dosta brzo i do njega doprijeti strašna vijest, pak je nastojao da sačuva bar one gradove, koji su bili pod njegovom upravom. Hrvoje izdan od Vladislava, radi koga je mnogo hrvatske krvi prolito sve od 1387. godine, bio je ostavljen sam sebi te bez dovoljne potpore svojih zemljaka izmučenih dugim ratovanjem i sitih borbe, a progonjen zavišću mnogih bosanskih velikaša bio je prisiljen pomiriti se s kraljem Sigismundom.

Prodajom Dalmacije i porazom kod Dobora svršila se napokon žestoka borba, koju je prije dvadeset i pet godina započeo prior vranski Ivan Paližna, u kojoj su često našljednici Ludovika I bili gotovo lišeni ne samo hrvatskih zemalja, nego i same Ugarske. Koliko puta je u to vrijeme ustajalo hrvatsko plemstvo od Mačve i Srijema do jadranskoga mora i od južnih krajeva kraljevine Ugarske do krajnjih granica Bosne, da se otme samovolji budimskoga dvora! Junački otpor ipak se skršio, ako su mu i bili na čelu najbolji sinovi hrvatski dižući redom jedan za drugim visoko i neustrašno zastavu otpora. Skršio ga je ne možda Sigismund, nego dio hrvatskih odličnika, pristalica njegovih. Ovako uz nesložne Hrvate padale su redom čelovođe otpora, dok nije pokorena i Bosna, kamo su se sklanjali u nuždi borioci iz Hrvatske i Dalmacije i gdje je otpor najdulje trajao.

M. T. Petrićević.

[1]) Već 9. srpnja bila je njeka ponuda Vladislavljeva pred malim vijećem mletačkim, ali se radilo valjada samo o savezu, kojega su poslanici kraljevi nudili. Istom osam dana poslije započe se dogovaranje o prodaji Dalmacije. Ljubić, o. c. V. str. 127. i 128., 130., 131. i 132. Na drugom mjestu navest ću dogovore o prodaji Dalmacije i konačni uspjeh Vladislava, koji je dobio 100.000 dukata.

O jedinstvenoj srednjoj školi.

U novije se doba vodi žestoka borba protiv klasičkih jezika, koji su glavno naučno i odgojno sredstvo naših gimnazija i po tom osnova današnje naše obrazovanosti. Protivnici tih jezika ističući praktičke potrebe sadanjega vremena zahtijevaju, da se škole priljube promijenjenim životnim i kulturnim prilikama,

da ispuste iz svojih naučnih osnova učenje mrtvih jezika. To je stara borba među humanističkom i realističkom obrazovanošću, koja se vodi u svim kulturnim državama, pa je osobito zadnjih godina otela mah te je pače i našu zemlju zahvatila.

Mnogi reformatori ustaju sada i traže, da se sadanje gimnazije sa svojom pretežno klasičkom obrazovanošću preustroje u moderne škole, gdje se tobože pogled mladeži ne će svraćati samo natrag na prošla vremena, prošle ljude i prošle stvari, nego će se ona upućivati i u silne kulturne tečevine sadašnjosti. Takva moderna škola imala bi biti tako zvana jedinstvena srednja škola, koja bi u svojim naučnim osnovama imala vezati staroklasičku obrazovanost s modernom i odluku učenika o izboru budućega zvanja odgađala na kasnije doba. I zbilja su već njeke države uvele takve jedinstvene škole.

U Norveškoj na ime ima od god. 1869. šestorazredna srednja škola i trorazredna gimnazija, koja se dijeli u latinski i realni odio; na koncu se pravi „examen artium“, koji osposobljuje za polazak sveučilišta. — U Danskoj zavedena je g. 1850. (s preinakom od god. 1871.) šestorazredna srednja škola (tri najniža razreda naših srednjih škola sjedinjena su u Danskoj s osnovnim školama), u kojoj su dva najviša razreda razdijeljena u dva odjela, t. j. jezično-historički (u kojem se ne uči matematika) i matematičko-prirodoslovni (u kojem se ne uče klasički nauci); no u ovom drugom uvedena je od god. 1882. po 1 ura na nedjelju za čitanje grčkih pisaca u danskom prijevodu; iz jednoga i drugoga odjela može se jednako prijeći u sveučilište. — Najdalje se prošlo u Švedskoj (od god. 1873). I ovdje tvore tri najniža razreda temelj cijeloj višoj nastavi; poslije III. razreda dijeli se zavod u latinski i realni odio, ali se prvi počevši od VI. razreda dijeli opet u *A* i *B* (gimnaziju i realnu gimnaziju). Sa svjedodžbom zrelosti odjela *A* može se prijeći u sve više škole, a sa svjedodžbom odjela *B* u sve osim u teologiju i filologiju.[1]). — U Francuskoj ustrojila se prije 5 godina „Narodna zadruga“, koja ima mnogo pristalica i koja ide za ovim ustrojstvom srednjega školstva: niži stupanj ima biti jedinstvena srednja škola, a viši stupanj viša srednja škola, koja bi se po potrebi raspadala u različne odjele; niži bi stupanj davao opću obrazovanost na osnovi francuskoga i novijih jezika, a viši dijelio bi se po želji i sposobnosti učenika u 3 odjela: staroklasički, realistički i tehnički. Francuska vlada kao da je sklona ovoj osnovi, jer je tadanji ministar nastave u jednoj sjednici senata god. 1890. odgovarajući na interpelaciju o tom poslu ovo rekao: „Mi moramo našoj klasičkoj obrazovanosti pridružiti modernu kao ravnopravna člana“ (Revue internationale de l' Enseignement od 15. srpnja 1890.). — I

[1]) *O srednjim školama u Švedskoj* raspravlja potanko dr. H. Hranilović u „Nastavnom Vjesniku“, knj. II. str. 54. i d., str. 123. i d.

u Švajcarskoj ima jedinstvenih srednjih škola. U Bernu se ona dijeli u progimnaziju s 2 razreda i u višu gimnaziju s 3 razreda (razredi, koji odgovaraju našim nižim gimnazijskim razredima sastavljeni su u Bernu s osnovnim ili primicijalnim školama); ova se druga dijeli u latinski i realni odio; u latinskom je odjelu grčki jezik fakultativan. U Genevi se sastoji niži stupanj iz 3 zajednička razreda, a viši od 4 razreda, i taj se opet dijeli u latinski i realni odio; osim toga ima još tehnički i pedagogički odio. U Aargauskom kantonu imaju u svim većim mjestima četverorazredne t. z. kotarske škole, u kojima se u I. razredu počinje učiti francuski jezik, u II. razredu latinski, a u IV. razredu grčki. Odovud prelaze učenici u četverorazrednu gimnaziju u Aarau-u, glavnome gradu kantona, koja se dijeli u dva odjela, u latinski i realni. Djeca pak roditelja, koja stanuju u glavnom gradu, polaze samo prva dva razreda kotarske škole i ne uče tu latinski, nego poslije drugoga razreda prelaze u dvorazrednu progimnaziju, gdje uče u I. razredu latinski, a u II. razredu grčki; za tim prelaze u gimnaziju (ili u jedan ili drugi odio). I u drugim gradovima (n. pr. u Cirihu i t. d.) imaju slične jedinstvene škole. — U Srbiji imadu također jedinstvenu srednju školu. Ministarskom naredbom od 1. listopada (po starom kalend.) 1888. uvedena je u Srbiji takva škola, u kojoj se najveća važnost daje modernim jezicima (srpskom, francuskom i njemačkom) i prirodnim naukama, dok se latinski jezik uči istom od V. razreda dalje; a grčki se i ne uči. Doista je god. 1892. uvedena bila nova naučna osnova, po kojoj je broj latinskih ura bio povećan, a grčki je jezik postao obligatan, ali je ta osnova skoro zabačena, i to (poslije državnoga prevrata od 1. travnja 1893.) u sjednici državnoga savjeta od 5. svibnja (po st.) i prijašnja je osnova jedinstvene srednje škole opet uvedena. Ali i pri tom se ne misli ostati. Dne 12. srpnja (po st.) naložio je tadanji ministar prosvjete dr. Dokić predstojništvu saveza srpskih srednjoškolskih učitelja, da izradi naučnu osnovu za jedinstvenu srednju školu. Ono to učini, a glavna skupština saveza pretresla ju je i prihvatila u sjednicama od 9. i 10. kolovoza (po st.). Po toj bi osnovi nastalo cijepanje u IV. razredu: u gimnazijskom odjelu učio bi se latinski jezik počevši od IV. razreda, a grčki od VI., dok bi se u realističnom odjelu učio mjesto tih jezika francuski jezik i uz to risanje, a matematika mnogo opširnije. Ova osnova nije bila još ni provedena, kad li dva mjeseca za tim ministar Dokić predstojništvu saveza srednjoškolskih učitelja pošalje nov nalog (od 9. rujna po st.), da izradi „potpuni zakon za ustrojstvo srednjih škola“, koji bi on podnio narodnoj skupštini u budućoj sjedidbi. Predstojništvo izabra u to ime uži odbor od 4 člana, kojemu je na čelu bio profesor biogradske realke Davidović. Ovaj izradi nacrt ustrojstva srednjih škola, koji je predan Dokićevu našljedniku dru. Vesniću, a štampan je u

„Nastavniku“, časopisu saveza srednjoškolskih učitelja (br. 1. i 2. od g. 1894.). Ova se osnova u mnogom razlikuje od prijašnje, jer dok je prije jedinstvena srednja škola ograničena bila na gimnazijski i realni odio, sada bi imao pridoći i treći odio, na ime *pedagogički*. Osmogodišnja se gimnazija po tom nacrtu dijeli u tri tečaja. Prvi, ili donja gimnazija obuhvata I—III. razred, drugi, ili srednja gimnazija, IV. i V. razred, a treći ili gornja gimnazija, VI—VIII. razred. Prvi i drugi tečaj mogu i za sebe biti kao donja gimnazija ili progimnazija. Zadaća je donje gimnazije, da uči one početne nauke, koji su nužni za opću obrazovanost Srednja gimnazija ima pripravljati za gornju. Gornja gimnazija podaje nužno znanje za visoke ili više stručne škole. Ona ima tri odjela, kako spomenusmo: 1. klasički, u kojem su pretežne humanističke nauke, osobito klasički jezici i njihova književnost; 2. realistički, u kojem se najviše uče realni predmeti, osobito matematika i prirodne nauke; i 3. pedagogički, u kojem su glavni predmeti oni, koji su nužni budućim učiteljima, kao: pedagogija, metodika, povijest pedagogije i t. d. Svi su predmeti u donjoj gimnaziji zajednički i za sve učenike obligatni. U srednjoj gimnaziji imaju oni učenici, koji će u gornjoj gimnaziji polaziti realistički odio, učiti francuski jezik mjesto latinskoga. Ostali su predmeti za sve zajednički i osim pjevanja i glazbe za sve obligatni. Samo učenici, koji će u gornjoj gimnaziji stupiti u pedagogički odio, mogu po volji učiti ili latinski ili francuski jezik. U gornjoj su gimnaziji za sve odjele zajednički ovi predmeti: srpski i njemački jezik, srpska i opća povijest i geografija, biologija i higijena, fizika, gimnastika i vojničke vježbe, dok su ostali predmeti razdijeljeni po pojedinim odjelima onako, kako smo gore spomenuli. Ovim je ustrojstvom (dodatkom pedagogičkoga odjela) načelo jedinstvene srednje škole dotjerano do vrhunca, kako nije ni u jednoj drugoj zemlji. No nestalni politički odnošaji nijesu dozvolili, da se ovaj nacrt pretrese u školskom savjetu i u narodnoj skupštini, pa za to nije još u život stupio, pače je u opće dvojbeno, hoće li ikada i stupiti. (Isporedi o svemu ovome članke K. Schenkla „Die Gymnasien Serbiens“ u „Zeitschrift-u für die österr. Gymnasien“. Jahrg. 1889. str. 175—177. i 1894. str. 947—952). — U Ugarskoj je prijašnji ministar nastave grof Csáky bio prijatelj jedinstvene škole, te bi je možda i uveo, da je ostao ministrom, a kako će sada biti, ne zna se.

U Njemačkoj i u Austriji vodi se žestoka borba oko jedinstvene srednje škole. U Berlinu ima „društvo za reformu škole“, koje izdaje (od srpnja god. 1889.) svoj časopis „Zeitschrift für die Reform höherer Schulen“, u kojem se zagovara uvedenje jedinstvene srednje škole; osobito je važan članak F. Pietzkera „Schule und Culturentwickelung“ (osobiti otisak u Braunšvajgu god. 1890.). Tu se veli, da je znameniti sadržaj stare kulture od

veće česti već davno od nas tako asimiliran, da se za posvojenje i uzdržanje toga sadržaja ne moramo više intensivno baviti staroklasičkim jezicima i književnošću. Od moderne škole traži on, da nam pomaže steći kulturno blago, što su ga naši stari preradili, ali da nam pri tom ne smije oteti samostalnosti našega bića, naše sopstvene svježine i izvornosti, da se uklanja opasnosti jednostrane stručne dresure, da joj obrazovanost ne bude jedina svrha, nego samo sredstvo svrsi, da ostavi porodici najveći utjecaj na obrazovanost i da ne zanemaruje njege slobodnoga zajedničkog rada. Ali te zahtjeve mora ispuniti svaka valjana srednja škola, pa i gimnazija, a nije za to nužno tražiti novu modernu školu.[1]). Još je u istom časopisu važan članak dr. Bäthke-a „Verschiebung des Anfangsunterrichtes im Lateinischen nach Untertertia“, u kojem traži, da prva tri razreda srednje škole budu zajednička, a onda da se cijepa nastava u humanistički i realistički smjer.

Odlučan je zagovaratelj jedinstvene škole i R. Pindter („Die einheitliche Mittelschule“ Linz). On hoće, da se francuski jezik uči od I—VIII. razreda (28 ura na nedjelju za sve razrede zajedno), a latinski od IV—VIII. (26 ura); u VII. bi razredu nastalo cijepanje: jedni bi učili grčki (u VII. i VIII. razr.), a drugi engleski (svaki po 9 ura u svakom razredu). Dr. Juling („Das Gymnasium mit zehnjährigem Cursus“ Hannover 1890.) želi opet, da bude deset razreda srednje škole, a samo prva dva da budu zajednička. Njeki opet bezimeni pisac (u spisu: „Die kaiserliche Rede und die Schule der Zukunft“. Vom Standpunkte eines jüngeren Fachgenossen aus beleuchtet. Berlin 1891.) veli, da bi šest prvih razreda moglo biti zajedničko, a onda istom da bi nastalo cijepanje. Još je vrijedno spomenuti dr. F. Zitschera („Einheitsgymnasium und Realschule“. Leipzig 1892.), koji veli, da su prošla vremena, kad su Grci i Rimljani Nijemce votali i pod svojim ih skrbništvom držali. I on predlaže samo dva prva zajednička razreda, a onda da nastane cijepanje; razreda bi bilo u svemu 9. Francuski bi se učilo od I—IV. razreda, latinski od III—VIII., engleski od IV.—VI., a grčki od VII—IX. Napokon ću još spomenuti, da su i austrijski profesori K. Kunz, B. Trzaskowski i I. Pavlica izradili osnovu za jedinstvenu srednju školu („Organisations-Entwurf der österr. Einheitsmittelschulen auf Grundlage und unter Textbenützung des Entwurfes der Organisation der Gymnasien vom Jahre 1849.“ Krakau 1892.), po kojoj bi se la-

[1]) Ovako veli I. Loos ocjenjujući ovaj Pietzkerov spis u „Zeitschrift-u für die österreichischen Gymnasien“ Jahrg. 1891. str. 72. Još je Pietzker s P. Treutleinom izdao spis: „Der Zudrang zu den gelehrten Berufsarten, seine Ursachen und etwaigen Heilmittel“, Braunschweig 1889., u kojem također zagovara jedinstvenu školu.

tinski jezik morao zadovoljiti manjim brojem ura, a grčki bi se počevši od VII. razreda učio kao neobligatan predmet.[1]).

Protiv ovih zagovaratelja jedinstvene škole ustaju mnogi naučnjaci i školski stručnjaci, da brane današnji naučni sustav, samo gdjekoji žele, da se gimnazije bolje urede ili preudese. Tako dr. A. Lasson („Sint ut sunt" Berlin 1890.) brani sadanju gimnaziju. On veli, da svrha škole nije stručna obrazovanost, nego svestrani razvoj duha i osobito discipliniranje razuma, volje i čuvstva; srednja škola da nije priprava za sveučilište ni za specifično učeno zvanje. Nasuprot dr. E. Zeller („Gymnasium und Universität" Berlin 1890.) veli, da baš gimnazija ima biti priprava za sveučilište. Inače i on zagovara sadanje ustrojstvo gimnazijsko, samo naučna metoda bi se imala popraviti, da bude plodnija. I dr. J. Pajk („Zur Gymnasialreform" Wien 1890.) traži bolju metodu u klasičkim jezicima, ali njegovi prijedlozi o popravku nijesu baš osobito zgodni; bar mu P. Cauer (u „Berliner philologische Wochenschrift-u" Jahrg. 1890. str. 1600.) prebacuje, da su prijedlozi baš naopaki prema onome, što valja, i osobito njegovi opći prijedlozi o naučnoj osnovi da baš izlaze na protivno od onoga, što Pajk njima misli postići.

H. v. Treitschke („Die Zukunft des deutschen Gymnasiums" Leipzig 1890.) traži, da se nauci u gimnaziji skrate i da budu jednostavniji, a pobija t. zv. realističnu obuku, koja ide samo za tim, da skuplja bilješke, koje bi jednom u životu mogle trebati; njezin ideal da je abiturijent, kojega glava poput priručnoga konversacijonog rječnika sadržaje izvadak iz svega, što je vrijedno znati. Arnold Ohlert („Die deutsche Schule und das classische Alterthum" Hannover 1891.) rado bi opet gimnaziju reformirao u modernom duhu tako, da se materinski jezik i novije znanosti uče s više pomnje; latinski bi se jezik imao ponajprije skratiti, a poslije sasvim ukinuti, a grčki imao bi ostati netaknut. I dr. I. Keller („Wünsche zur bevorstehenden Reform der Gymnasien" Wittenberg) želi, da se skrati vrijeme, koje se upotrebljava na klasičke jezike. On veli, da se ciljevi staroklasičke jezične obuke dadu postići polovinom vremena, što se sad upotrebljava, kad bi se naučna metoda odrekla sadanje gramatičke dresure i kad bi se odstranilo sadanje mnogo piskaranje, osobito ekstemporalije. Jednako udaraju na pretjeranu formalno-gramatičku metodu naučanja klasičkih jezika i na prevođenje s materinskoga jezika u tuđi: dr. G. Neudecker („Der classische Unterricht und die Erziehung zu wissenschaftlichem Denken" Würzburg 1890.), K. Schmelzer („Pädagogische Aufsätze" Leipzig 1890.) i dr. I. Lattmann („Die ausgleichende Lösung der Reformbewegungen des höheren Schulwesens" Göttingen 1890.). Prvi zove sadanju metodu „endloser Grammatikalismus und Lateinschreiberei". On traži, da se latinski jezik nauči samo u toliko, koliko je prijeko nuždan, da posvojimo onaj stupanj historičkoga shvaćanja, koji je u sadašnjosti potreban ne samo za svaki pravi znanstveni rad, nego i za glavna praktička zvanja. U našoj književnosti imamo raspravu J. Golika („Njekoliko napomena o obuci klasičkih jezika" u „Nastavnom Vjesniku" knj. II. str. 34—44.), u kojoj se osuđuje stroga gramatička metoda i više preporučuje čitanje klasika, da tako mladež posvoji duševno blago Grka i Rimljana.

[1]) Zanimljivo je, da se već za Marije Terezije učinio pokus s jedinstvenom srednjom školom u Trstu, ali nije uspio (Vidi članak S. George-a „Eine Einheitsschule unter der Regierung der Kaiserin Maria Theresia" u „Zeitschrift-u für die österr. Gymnasien" Jahrg. 1894. str. 163—170.).

Među tim ovi napadaji nijesu danas više sasvim opravdani, jer vlade u svim naprednijim državama ograničuju preveliki gramatikalizam i daju veću važnost čitanju klasika i proučavanju staroklasičkoga duha. Po naredbi austrijskoga ministarstva za bogočašće i nastavu od 30. rujna 1891. br. 1786. svrha je staroklasičke obuke, da uvede mladež u djela starih pisaca i da tako steku onu obrazovanost, koja se u svojoj savršenosti zove klasička. Dalje veli naredba, da pri čitanju klasika ne smije pretezati gramatičko tumačenje. Tako je i u Pruskoj, u Bavarskoj i u Virtembergu. Opravdan je zahtjev P. Dettweilera („Untersuchungen über den Wert ciceronianischer Schulschriften" I. Heft. Halle 1889.), da staroklasička obuka ima pružati ne samo znanstveno gradivo, nego i etično, t. j. ima ne samo obogaćivati znanje i razvijati um, nego i čuvstvu pružati plemenitu hranu, a volji i značaju pokazivati plemenit pravac.

Najodlučniji je branitelj humanističkih nauka, a protivnik jedinstvene škole ravnatelj gimnazije u Heidelbergu dr. G. Uhlig, koji izdaje časopis: „Das humanistische Gymnasium". Osim toga izdao je još spis: „Die Einheitsschule mit lateinlosem Unterbau" Heidelberg 1892., u kojem najprije spominje razloge, koje navode pristalice jedinstvene škole njoj u prilog, pa ih onda redom pobija. Kako je Uhligovo razlaganje temeljito i svestrano, zabavit ćemo se potanje ovim njegovim spisom, pa ćemo redom navesti razloge pristalica jedinstvene škole i Uhligovo pobijanje.

Prvi takav razlog bio bi taj, da će jedinstvena srednja škola bez latinske osnove u nižim razredima odvratiti mladež od navala u učene staleže.[1]). Sada se, vele, šalje u gimnaziju mnogi učenik, za kojega još nije odlučeno, da li će se napokon dati na učeni stalež, pače i takav, za kojega je odlučeno, da ne će stupiti u učeni stalež, već u praktički. Tko je pak jednom došao u gimnaziju, taj ostaje u njoj, ako je iole moguće i onda, kad se je tijekom godina jasno pokazalo, da nije sposoban za učeni stalež; pa ako mu pođe za rukom, da načini ispit zrelosti, on

[1]) Učeni je stalež onaj, za koji je nuždan ispit zrelosti i višegodišnji sveučilišni nauci.

*

doista i ide u sveučilište. Kad bi se pak svi učenici, koji polaze srednju školu, njekoliko godina zajedno poučavali, te bi jedan dio njih istom u 12. godini počeo učiti latinski, moglo bi se lako razabrati, koji je učenik sposoban za učeni stalež, a koji za praktički; ove bi druge učitelji odvraćali od toga, da idu u latinsku školu, a i roditelji bi poslušali učitelje. Tim bi se pomoglo učenicima, roditeljima i školi, pače i državi, jer bi se tim umanjio učeni proletarijat.

Uhlig dokazuje, da ovo umovanje nije osnovano. On navodi iz svoga iskustva, da su mnogi učenici iz IV—VI razreda i s dobrom svjedodžbom otišli u različne praktičke staleže i tu dobro napredovali. Za tim veli, da padanje broja učenika u višim razredima gimnazije pokazuje, da ona baš ustavlja mladež na putu k učenom zvanju, jer odstranjuje nesposobne. Tako dokazuje Matzat (u spisu: „Die Überfüllung der gelehrten Fächer und die Schulreformfrage"), da od učenika, koji stupe u I. (ili u koji viši) razred pruskih gimnazija, dolaze u VII. razred samo 34%, u VIII. razred 26%, a u IX. razred 22% (njemačka srednja učilišta imaju 9 razreda). K tomu navode protivnici gimnazija samo one gimnazijalce, koji su imali namjeru, da se vrate k praktičkome životu, pa su ipak bili prinuđeni, da svrše cijelu gimnaziju i idu u sveučilište, a ne navode mnogo veći broj onih, koji nijesu namjeravali stupiti u učeni stalež, pa su od svoje volje izučili njeke ili sve gimnazijske razrede, ne navode ni onih, koji su imali tu namjeru i izučili njeke gimnaz. razrede, ali nijesu napredovali u naucima, pa su morali stupiti u drugi stalež. Tako Uhlig nalazi, da je u heidelberškoj gimnaziji, kojoj je on ravnatelj, od 24 devetoškolca god. 1892. bilo njih samo 6, koji nijesu namjeravali stupiti u učeni stalež, a ipak su morali; ali tomu nije bila kriva gimnazija, nego zdravstveni ili porodični razlozi ili prenapunjenost drugih staleža; u drugu je ruku bio 21 njegdašnji drug ovih devetoškolaca, koji su htjeli stupiti u učeni stalež, ali su zbog slaboga napretka morali odustati od svoga nauma i ostaviti gimnaziju prije ispita zrelosti; dalje je, veli, bilo 25 takvih drugova, koji su otišli u praktičke staleže, jer nijesu imali namjere, da stupe u učeni stalež, napokon je bilo njih 7, koji su željeli svršiti gimnaziju, ali su htjeli odabrati praktički stalež. No i oni, koji načine ispit zrelosti, ne idu svi u sveučilište. Tako je Uhlig proračunao za maturante u Badenskoj, koliko ih postotaka ne ide u sveučilište. Ti su postoci svake godine veći: god. 1870. bilo je 4%, god. 1880. 6% a god. 1890. 23%, a bili bi još veći, da nijesu drugi staleži prenapunjeni. Pače u sama dva sveučilišna grada badenska (u Heidelbergu i Freiburgu), gdje maturanti imadu sveučilište pred sobom, ne ide četvrtina njih u sveučilište, n. pr. u Heidelbergu nije išlo u sveučilište g. 1886. 5 od 20 maturanta, a g. 1888. 6 od 24. Otud izlazi, da gimnazija ne prinuđava maturante, da idu u učene staleže.

Što pristaše jedinstvene škole tvrde, da bi ona sa svoja prva 3 zajednička razreda, u kojima se ne bi učilo latinski, odvratila mnoge učenike od učenih staleža, jer bi se na koncu III. razreda lako razabralo, koji je đak sposoban za učeni, a koji za praktički stalež, to dokazuje Uhlig da nije osnovano. On veli, da je malo takvih učenika, koji su potpuno nesposobni i za koje se već za rana može reći, da ne će postići gimnazijskoga cilja. Takvi i ne umnožavaju učenih staleža, jer i ne dolaze do sveučilišta. O drugim pak učenicima, koji svrše III. razred, ne može ni učitelj sigurno reći, da li su posve nesposobni za učeni stalež, jer se događa, da mnogi učenik, koji je u nižim razredima slab, kasnije dobro napreduje, a biva i obratno. No recimo, da se učitelj ne vara; onda se pita, hoće li otac vjerovati učitelju, da mu sin nije sposoban za latinsku školu? Većina roditelja voli misliti, da im je sin lijen, pa za to da ne napreduje, nego li da nije nadaren. K tomu se većina roditelja kod izbora budućega staleža za njihova sina ne ravna po sposobnosti i nadarenosti sinovoj, nego po sasvim drugim obzirima. Roditelji na ime odličnijih i učenih staleža šalju sinove opet u učene staleže ponajviše radi toga, što druge staleže, n. pr. trgovački, obrtnički i t. d. smatraju za niže, proste, te ih preziru. Bi li takve roditelje mogao učitelj nagovoriti, da djecu šalju u praktičku školu, a ne u latinsku? Ostaje dakle još jedino sredstvo, da se učiteljskomu zboru podijeli pravo, da može odlučivati, koji će učenici ići u latinski odio, a koji u realni. A bi li takvo stezanje sopstvene odluke učeničke ili roditeljske bilo opravdano? To će pitanje zanijekati svak, tko zna, da se i učitelj može prevariti u prosuđivanju o sposobnostima učenika.

I iskustvo stečeno u onim zemljama, koje već imaju jedinstvenu srednju školu (n. pr. skandinavske zemlje i Švajcarska), dokazuje, da ona ne ustavlja navale u učene staleže. Tako piše Šjott, profesor sveučilišni u Kristijaniji i njegdašnji ministar nastave u Norvegiji, Uhligu ovako: „Prenatrpanost akademijskih staleža veliko je zlo u nas kao i drugdje. Kandidati filologije čekaju po 10 godina, da budu namješteni, naši se mladi liječnici sele hrpimice u Ameriku, a i u drugim je strukama tako". Njeki opet docent filosofije i pedagogike u njekom švedskom sveučilištu kazuje, da su juridički i medicinski staleži, pa i viša učiteljska mjesta u Švedskoj prenapunjena. Zimi god. 1889/90. prijavila su se dva svršena pravnika za nižu policajnu službu, jer drugoga nikakvog mjesta nijesu mogli dobiti. Profesorski kandidati moraju također dugo čekati, dok dobiju mjesto. Broj liječnika podvostručio se tamo zadnjih 30 godina, dok pučanstvo nije naraslo ni za četvrtinu. I sve veći broj slušača skandinavskih sveučilišta dokazuje, da jedinstvena srednja škola ne ustavlja navale u učene staleže. Tako je u Upsali bilo god. 1881. (u jesenskom semestru) 1587 slušača, a g. 1888. bilo ih je 1816; u Lundu

istih godina: 779 i 931, u Stockholmu: 212 i 383. U Kristijaniji bila su g. 1878.: 82 slušača, a g. 1887.: 365; napokon u Kopenhagenu g. 1850.: 80 slušača, a g. 1888.: 403. Ovi brojevi dokazuju pače, da jedinstvena škola još i povećava navalu u učene staleže. Spomenuti prof. Šjott piše ovako: „Opće je mnijenje, da je jedinstvena škola povećala zlo, jer se oni učenici, koji su prošli prvi dio srednje škole (I—VI. razreda), lako zavode, da i gimnazijski dio njezin (od VII—IX. razreda) dovrše". I odsječni predstojnik za srednja učilišta u norveškom ministarstvu nastave dr. Knudsen izjavljuje, da je sadanje njihovo školsko ustrojstvo donjekle krivo, da se broj učenikâ povećava. Isto tako glasi i izvješće norveškoga školskog povjerenstva. O švedskim odnošajima izjavljuje Odhner, profesor povijesti u lundskom sveučilištu, ovako: „Glavni je uzrok nazatku činovničke obrazovanosti u nas taj, što odviše ima slabo nadarenih i za nauke nesposobnih aspiranta. Takvih je doista bilo od vajkada, ali samo kao rijetki izuzeci No u naše se je doba njihov broj suviše pomnožao. To je prirodna pošljedica našega školskog ustrojstva ... Ono mami mnoge učenike, koji nijesu sposobni za više nauke, da ih uče i da traže kruh u državnoj službi. Kod nas se svi trpaju u jedan kalup, bar do onoga doba, gdje se dijeli latinski odio od realnoga. Tko nije sposoban, uči isto, što i onaj, koji je sposoban, pa kako tijekom škole nema pravoga završetka, biva tim prinuđen, da svoje saučenike, koliko je moguće, dalje slijedi". Napokon i u Švajcarskoj tuže se pedagozi i novinstvo, da su učeni staleži prenatrpani. Već prije 20 godina istakao je njeki znameniti školski stručnjak ciriškoga kantona u učiteljskoj skupštini, kako se umnožava učeni proletarijat, i tražio je, da se to zapriječi. Osobito je liječnički stalež prepun. Njeki stručnjak piše Uhligu ovako: „Treba vidjeti, kako ima na pola ili sasvim besposlenih mladih liječnika u gradovima, kako se opet mnogi drugi bore za praksu u imućnijim selima i napokon kako se mnogi trude, da uhvate ljeti kupališnu praksu. Da bi se ta bujica zaustavila, oteščani su liječnički državni ispiti, ali uzalud". Drugi opet piše ovako: „U Cirihu, gradu, koji još nema 100.000 žitelja, ima 100 liječnika, a i u selima oko jezera ima ih odviše. U drugom njekom kantonalnom glavnom gradu od 6.000 žitelja ima ih 8 gotovo besposlenih". Jednako ima odviše protestantskih teologa i profesorskih kandidata. Za jedno mjesto profesora matematike u srednjoj školi u Aarau-u javilo se prije njekoliko godina 37 kompetenata, a za mjesto filologa u istom zavodu 19.

Iz cijeloga razlaganja izlazi dakle, da bi jedinstvena srednja škola povećala navalu u učene staleže. Kad bi se na ime u jednom mjestu podigla jedinstvena srednja škola mjesto gimnazije i realke, pohrlili bi u nju svi učenici, koji svršivši osnovnu školu žele se dalje obrazovati; tri godine bili bi svi zajedno. Na koncu trećega razreda nastalo bi cijepanje. U latinski odio išli bi ponajprije svi

oni, koje roditelji žele dati u učen stalež, koji bi dakle inače išli u gimnaziju. Ali u taj odio došli bi i mnogi drugi, koji za nj nemaju sposobnosti, i to radi toga, jer se u dosadanja tri razreda nije učilo latinski, pa se za to nije moglo prosuditi, da li oni imadu sposobnosti za učen stalež ili nemaju; iskustvo na ime stečeno u obuci latinskoga jezika pruža upravo najbolje mjerilo i učitelju i roditeljima u prosuđivanju, da li učenik ima sposobnosti za učeni ili za praktički stalež. Još bi u latinski odio došli i onaki učenici, koji bi inače stupili u praktički stalež, kad ne bi bilo jedinstvene škole, ali ovako smatrali bi oni i njihovi roditelji učenike, koji idu u latinski odio, kao da idu za višim ciljevima, pa bi od slavičnosti i kolegijalnosti i oni išli u taj odio. Iskustvo stečeno u skandinavskim državama dokazuje, da je ovo razlaganje osnovano. U jedinstvenoj srednjoj školi u Lundu bila su g. 1890. u III. razredu 64 učenika, u IV. latinskom 54, a u IV. realnom 15; dakle gimnazijski odio imao je četiri puta toliko učenika koliko realni. Napokon bi još jedna okolnost povećavala broj latinskih učenika. Sada ima mnogo mjesta, koja imaju samo realku. Mladež toga mjesta prinuđena je time, da većinom stupa u praktičke staleže, jer samo djeca imućnijih roditelja mogu ići u susjednu gimnaziju, ako žele stupiti u učeni stalež. Kad bi se pak mjesto realke podigla jedinstvena srednja škola, onda bi mnogi i siromašniji učenici išli u latinsku školu.

Pošljedak dakle ovoga Uhligova razlaganja bio bi:

1. Nije istina, da gimnazija sili učenike, da se daju samo na učene staleže.

2. Vara se tko misli, da će poslije trogodišnje zajedničke obuke biti moguće tako razlučiti učenike, da će samo za učene staleže sposobni učenici otići u latinski odio.

3. U njekim inostranim državama, koje već imaju jedinstvenu srednju školu, narastao je broj učenika, od kad je ta škola zavedena.

4. I u Njemačkoj bi isto tako bilo, jer su odnošaji isti kao i u tim državama.

Kao drugi razlog u prilog jedinstvenoj školi navodi se taj, da bi ona štitila učenike od preopterećenja. Uhlig pobija ovu tvrdnju ovako: Sámo ustrojstvo gimnazija ne uzrokuje preopterećenja učenikâ; samo loša naučna metoda i preveliki broj učenika u pojedinim razredima mogli bi biti donjekle uzrok, ako se gdjegdje opaža kakvo preopterećenje. No ako i dopustimo, da u gimnazijama može biti preopterećenja, pita se, bi li jedinstvena škola umanjila to zlo? Protivnici gimnazija vele, da niži razredi gimnazija opterećuju učenike za to: a) jer im je latinski jezik pretežak, b) jer imadu previše ura predavanja na nedjelju i c) jer moraju odviše raditi kod kuće. Uhlig poriče, da je latinski jezik pretežak za prvi razred. O prevelikom broju ura veli on, da se

mora uzeti u obzir, da iza svake ure nastaje odmor, kad se učenici poigraju i počinu, i da sve ure ne umaraju jednako mladeži, jer mnoge ure ili dijelovi ure (n. pr. kad učitelj pripovijeda kakvu priču ili povijesni događaj ili kad čita i tumači koju pjesmu i t. d.) mladež zabavljaju i pobuđuju, a nikako ne umaraju. Napokon za treću točku veli Uhlig, da na osnovi svoga iskustva i višegodišnjega popitivanja po razredima može tvrditi, da kućni školski posao mogu srednje nadareni učenici prvoga i drugog razreda svršiti za 1—1½ ure na dan.

Ako bi se sad po prijedlogu pristaša jedinstvene škole počeo u I. razredu učiti francuski jezik mjesto latinskoga, a ovaj počeo istom u IV. razredu, grčki u VI. razredu, dogodilo bi se baš to zlo, da bi se odvalio teret ondje, gdje nije nužno, a više bi ga se navalilo ondje, gdje je baš opasno, na ime u višim razredima, kad se u mladeži razvija pubertet, dakle u doba, kad dječiji tjelesni ustroj ima najmanje otporne snage. Jer što sad gimnazijalci moraju svladati u latinskom jeziku za 9 godina, a u grčkom jeziku za 6 godina, morali bi u jedinstvenoj školi svladati prvo za 6 godina, drugo za 4, a da se pri tom ne okrnje drugi predmeti i da napor učenika od IV—IX. razreda ne bude veći. Pristaše jedinstvene škole vele, da bi to ovi učenici mogli svladati, jer su duševno zreliji nego li mali učenici; ali baš ovi imaju bolje pamćenje od prvih, te mogu lakše od njih naučiti elemente latinskoga i grčkog jezika (deklinacije, konjugacije, kopiju verborum). Već Herbart veli: „Gedächtnissachen müssen früh eintreten".

Iskustvo stečeno u zemljama, gdje ima jedinstvenih srednjih škola, dokazuje, da ove ne uklanjaju preopterećenja. Njeki norveški stručnjak priznaje sam, da ima preopterećenja u njihovim srednjim školama, ako i veli, da tomu nije toliko uzrok sámo ustrojstvo srednjih škola koliko druge okolnosti, koje se dadu odstraniti. No s pravom pita Uhlig: koje su te okolnosti? I za što se već nijesu odstranile? Uhlig drži, da tih okolnosti nema, nego da je školsko ustrojstvo uzrok. Samo bi se onda, veli, uklonilo preopterećenje, kad bi se ograničili ili klasički jezici još više nego li sada ili drugi naučni predmeti u srednjim i višim razredima. I drugi njeki norveški stručnjak (Ostbye) piše: „Tužbe radi preopterećenja učenika sve se više javljaju, otkad je uvedeno novo školsko ustrojstvo". Još se u njekoj okružnici norveškoga ministarstva nastave od god. 1881. spominje tužba, da je teret učenika osobito u V. i VI. razredu veći, nego li je njihova snaga, pa za to se želi to ukloniti ograničenjem naučnoga gradiva. Sličnih izjava navodi Uhlig iz Danske, Švedske i Švajcarske. Na osnovi toga iskustva tvrdi on, kad bi se i u Njemačkoj uvela jedinstvena srednja škola, da bi se morali okrnjiti ili klasički jezici ili drugi predmeti (matematika, fizika, povijest, francuski jezik), inače bi bila mladež doista preopterećena. Jedinstvena dakle škola ne štiti od preopterećenja, ona ga pače povećava.

Pristalice jedinstvene srednje škole kažu, da ona odgađa odluku o izboru budućega zvanja djeteta za 3 godine (na ime do 12. godine mjesto u 9.); za to vrijeme može se vidjeti, za koje zvanje ima dijete više sposobnosti. Ali ta tvrdnja nije osnovana, kako smo već kazali, jer pošto se u jedinstvenoj školi ne uči latinski jezik u 3 prva razreda, fali i učiteljima i roditeljima najbolje mjerilo, po kojem bi mogli prosuditi, da li dijete imade sposobnosti za učeno zvanje ili za praktično. K tomu nam dokazuje iskustvo, da se učenici obično jako kasno odluče za koje zvanje. Kad je jednom Uhlig pitao svoje abiturijente 14 dana prije ispita zrelosti za njihovo buduće zvanje, nije ih 8 (od 22) moglo još kazati, na što će se dati. Pa zar i u sveučilištu ne prelaze katkad slušači s jednoga fakulteta u drugi, ili sveučilišni učenici u tehniku? i t. d. Napokon i iskustvo stečeno u zemljama, koje imaju jedinstvenu školu potvrđuje ove navode. O Francuskoj, gdje se u prva dva razreda ne uči latinski, izvješćuje njeki profesor klasičke filologije u njekom francuskom sveučilištu ovako: „U 11. godini ne zna učenik ništa bolje odabrati zvanje nego li u 9. Djeca, koja su prije počela učiti latinski u 9. godini, počinju ga sad učiti u 11.; roditelji šalju djecu u latinsku školu kao i do sad, da se poslije ne moraju kajati, ako im dijete nije učilo latinski". A o Švedskoj piše Magnus Dalsjö, profesor u jedinstvenoj školi u Kristianstadu ovako: „Kad učenici dođu u IV. razred, ne znadu ni onda, kakav bi stalež odabrali; oni ili njihovi roditelji ne znadu to ni u VI razredu, većina ni u VIII. razredu. Istom u IX. razredu počinju o tom razmišljati". Dakle jedinstvena škola ne olakšava ni najmanje izbor zvanja.

Dr. *D. Gruber.*

(Svršit će se.)

Piscina u Pozzuolu zvana „Tempio di Serapide".

(Prilog hipotesi o sekularnom ispinjanju.)

Po Suessovu uzoru u novije se doba u znanosti skeptičnije prosuđuju oni geografski i geologički pojavi, koji se smatraju za primjere sekularne oscilacije tla. Radeći u tom smjeru Suess je u cijelom jednom poglavlju svoga slavnog djela „Das Antlitz der Erde" II. str. 463—499. razglobio uz veliki znanstveni aparat pojav, kojim se još od Göthea i danas učeni svijet u velike za-

nima. Pojav ovaj smatrao je i Lyell tako važnim, da je sliku hrama boga Serapisa u Pozzuolu, gdje se taj pojav zbio, metnuo na čelo svome djelu „Principles of Geology".

Na divnoj obali puteolskoga zaliva kud okom krenemo, sjećaju nas mramorni stupovi, slomljeni slavoluci, razvaljena kazališta i kupališta rimskoga imena i njegove slave. I rimsku gospodu začara krasota blage prirode, te okolina puteolska do Baja i Misena bijaše obasuta ponosnim dvorcima rimskih velikaša. Propao je sjaj, razvaljeni su čarobni dvorci, pogažene su divne bašče, a po njihovim ostacima ovdje gazi noga putnika, ondje juri željeznica.

Samo tri velika stupa ostadoše u rasulu kao netaknuta te još danas upravno stoje. Propala je rimska država, a s njome i sjajna zgrada, kojoj bijahu na diku; prođoše vijekovi, doseljivahu se i izmjenjivahu narodi, a stupovi ostadoše kao svjedoci i spomenici velikoga imena rimskog; prekužiše sve nezgode vremena, sve jade i nevolje, o kojima nam priča povijest tih krajeva. Ali i na njima zabilježiše hitni vijekovi svoj biljeg, dokaza vrijeme razornu svoju snagu: bura im je skinula glavice, sjajni cipolin je poblijedio, a kao široki pojas obavila ih je gusta množina cjevkastih udubina, koje stvoriše folade gradeći tu svoja kućišta.

Koliko god se pojav tih udubina čini neznatan, ali on stoji opet u svezi s najtanjim pitanjima fizičke geografije. Tu se nalazila riješena tajna sekularnoga ispinjanja i neoborivo svjedočanstvo za oscilaciju tla; tu su se arheolozi s geolozima i geografima natjecali, da protumače čudne pojave tajinstvene ove zgrade. Nema valjada točke na zemlji, o kojoj bi se čulo toliko protivurječnih mnijenja koliko o Serapisovu hramu u Pozzuolu.

Dok je znatni talijanski geolog Stoppani u tom hramu nazirao evidentne dokaze za oscilaciju tla [1]), Suess je iza minucijoznoga istraživanja došao do negativnoga resultata te pojav na Serapisovu hramu posve isključuje iz kategorije sekularnoga ispinjanja.

Ovaj zanimljivi pojav navede i mene, da proučim lokalne odnošaje u Pozzuolu i pretresem obilnu literaturu, koja se razvila o toj zgradi. Prije no počnem razglabati sam pojav, neka mi bude prosto pripomenuti, da je cijelo pitanje bilo pretresivano načinom, koji često odavaše, da je u prirodoslovnom istraživanju bio utjecaj arheologičkoga elementa prevelik. Približno nagađanje, koje je u arheologiji često dozvoljeno, prešlo je u diskusiju u ovom problemu te navelo na zaključke bez dovoljne osnove.

* * *

U vrijeme Ciceronovo bijaše Pozzuoli znatna trgovačka varoš, u koju su se stjecali narodi iz svih krajeva rimske države. Tako

[1]) Stoppani kaže: „Glasoviti hram Serapisa u Pozzuolu daje nam najznatniji primjer potpune oscilacije, a i dokaze za to". Corso di Geologia I. str. 478.

razumijemo, da se već g. 105. pr. Hr. ovdje nalazio hram posvećen Serapisu. Ne razvalinama rimske varoši diže se današnji Pozzuoli 8 kilometara na jugozapadu od Napulja.

Cijela okolina je vulkanske naravi te je i sama varoš sagrađena upravo na rubu jednoga ogromnog kratera, od kojega je južna polovina u more potonula. Na sjeverozapadnom kraju uvalila su se dva jezera u krateru: Lukrinsko i Avernsko. Tik do ovih jezera ispinje se kao parasitni vulkan u samom krateru Monte Nuovo. [1]). Pozzuolu na istoku jedno 500 m. nalazi se na pola ugašeni vulkan Solfatara, od kojega potječe generalno ime „Solfatara". To je danas krater od 300 m. promjera i strmih stijena, koje se do 170 m. nad more ispinju. Tlo je ovomu krateru posve ravno, a na istočnom mu se kraju nalazi otvor, iz kojega neprestano suklja gusta para. Ova para rastvara trahit, koji je isključivo sastavna kam cijeloga vulkana u „Terra di Pozzuoli", koja mnogo služi kao pomaz za zgrade. Produkcija sumpora, na koju još i sada sjećaju znatne zgrade na zapadnom kraju kratera, posve je prestala. Isporedimo li Strabonov [2]) opis s današnjim odnošajima, vidimo, da se značaj Solfatare od onda do danas nije promijenio.

Spominje se u mnogim knjigama, da je zadnja erupcija Solfatare bila god. 1198. Ovu vijest prvi donosi I. C. Capacio u djelu „Historia Puteolana", koja g. 1604 u Napulju ugleda svijet. Ako i jesu njegovi podaci posve nedostatni i bez pripomenka, otkle je on sam uzeo tu vijest, opet se za njim poveo Mormile u svojem djelu „Sito di Pozzuoli, Cuma, Baia, Miseno", koje izda 13 godina iza Capaciove knjige. Capacio pak i Mormile nijesu drugo činili nego kopirali djelo, koje je napisao Loffredo marchese di Trevico, pod natpisom: L'antichità di Pozzuoli et luoghi convicini god. 1580. Tim djelom udari Loffredo temelj znanstvenoj arheologiji Pozzuola te bijaše kasnijim prepisivačima neiscrpljiv izvor.

Mazzela, koji je prvi prepisao Loffreda, još ništa ne zna o erupciji god. 1198.; Capacio i Mormile to već znadu, a dalji pisci prihvaćaju njihovu vijest, ma da nije imala historičkih dokaza. Moguće je, dakako, da su Capacio i Mormile naišli na izvor, kojega Loffredo nije poznavao, no ipak se čini sumnjivo, što oni toga izvora ne navode, a jamačno bi to s veseljem učinili, samo da pokažu, koliko su mogli Loffreda nadmašiti, koji je vrijedio kao prvi autoritet. Vijest dakle o erupciji god. 1198. nije dovoljno

[1]) Za ovaj kraj daje Suess o. c. točnu geologičku kartu. Vidi također kartu u Neumayra, Erdgeschichte I. str. 182. Dobru kartu ima i Gsell-Fels, Italien II.

[2]) „Odmah više varoši nalazi se Vulkanov trg, vulkanskim obroncima ograđena ravnica, gdje se na mnogim mjestima nalaze otvori, iz kojih udara para. Ravnica je puna naplavljenoga sumpora". V. 4. 6.

potvrđena, a držimo li na umu suglasje Strabonova opisa s današnjim stanjem vulkana, pa onda i točnost Loffredovu i nekritičnost njegovih prepisivača, koji prvi tu vijest donose, onda ćemo je za cijelo odbiti.[1]).

Južno od Solfatare, a istočno od Pozzuola u smjeru prema Napulju diže se trahitni „Monte Olibano“ [2]), koji se proteže tik do morske obale. Od Solfatare rastavlja ga plosna dolina, kojom prolazi „Strada di S. Genaro“ vodeći iz Napulja prema Pozzuolu. Prema moru pada M. Olibano u osovnim stijenama, a prema zapadu spušta se položitije te se završuje (30—40 m. visok) jednom tavanicom. Krajnju točku te tavanice čini izbrežak od vulkanske sedre (tufa), na kojem stoji Pozzuoli. I time smo opet došli na rub gore spomenutoga ogromnog kratera. Dva kilometra prema sjeverozapadu od Pozzuola diže se čunasti vulkan M. Nuovo, koji je nastao g. 1538. Između M. Nuova i M. Olibana pruža se rečena tavanica, do koje more ne dopire, jer se pred njom nalazi plosna, niska ravnica 160—200 m. široka, koja sačinjava morsku obalu. Ovu ravnicu dijeli tufni izbrežak, na kojem Pozzuoli stoji, u veću zapadnu i manju istočnu polovinu.

Na toj ravnici, La Starza zvanoj, stoji između Pozzuola i M. Nuova zgrada, koju prozvaše Tempio di Serapide.

Tloris je zgrade pravokutnik, kojemu su stranice 45 i 38·5 m.[3]). Strane zatvoraju dvorište 32 m. dugo. U sredini dvorišta bijaše kupola, od koje se vidi temelj, koji čini krug od 14 m. promjera. Stupovi, koji bijahu još dobro sačuvani, preneseni su u Casertu, gdje rese kraljevsku palaču, koju je počeo graditi god. 1752. kralj Karlo III. U vrijeme toga kralja zgrada je popravljena i za praktične svrhe udešena, za koje još i danas služi. Tlo je nasipano i znatno je više, nego je bilo prvobitno. Naziv Tempio di Serapide više je nego golo sopstveno ime, on je opće ime, koje svojom konotacijom[4]) označuje osobita svojstva ove zgrade, kojih joj priznati ne možemo, jer joj ne pripadaju. Držimo li tu zgradu zaista pravim hramom, onda će istraživanje

[1]) Vijest o erupciji g. 1198. prelazila je iz jedne knjige u drugu. *Neumayr*, Erdgeschichte I. str. 147., 183. (izd. 1886.), i *Kayser* Geologie I. str. 347. (izd. 1893.) ne dvoje o vjerodostojnosti. *G. Omboni*, Geologia d' Italia str. 319. misli, da je tada hram propao u more. *Capacio* l. II. c. 24. zove erupciju „un grandissimo incendio“. *Mazzella*, Sito ed antichità di Pozzuolo. Napoli 1591. O Solfatari opsežno raspravljaju *Breislak*, Voyages physiques et lithol. dans la Campanie Paris 1801.. II. str. 60. dd. i *Scacchi*, Memorie geolog. sulla Campania. Napoli 1849., 1850.

[2]) Suess o. c. donosi sliku toga brda.

[3]) Mimogred spominjem, da se podaci o mjerama dosta razlikuju. Ovdje spomenute mjere označuju proteg glavnih zidova, kako danas stoje. Tlocrt i točan opis nalazi se u *Joria*, Ricerche sul Tempio di Serapide in Pozzuoli. Napoli 1820.

[4]) Što znače „sopstvena“ i „opća“ imena pa konotacije, isp. Stuart Mill, Logic I. c. 2.

tajinstvenih pojava ove zgrade stajati pod znatnim utjecajem faktora, koji se nalaze izvan opsega samoga istraživanja. Tako pristalice oscilacije navode sebi u prilog tu okolnost, da se ne smije misliti, da bi graditelji bili sagradili tako znamenit hram ispod nivoa mora, da je dakle već otud očevidna oscilacija tla.

Nameće nam se dakle pitanje, je li ova zgrada zaista bila hram i patri li joj ime „Tempio di Serapide“.

Narodna, a i literarna predaja utvrdila je to ime tako, da od god. 1750. (kada su se tu počeli tražiti stupovi za palaču u Caserti) drugoga naziva i ne nalazimo.[1]). Prije god. 1750. taj se naziv ne nalazi ni u jednoga pisca, a u najnovije doba kušali su njeki dokazati, da je to bila svjetska zgrada.

Podaci iz rimskoga doba nedostatni su u ovom pitanju. U narodnom muzeju u Napulju nalazi se kamen s natpisom od g. 105. pr. Hr., koji nalaže, da se sagradi zid između ceste i Serapisova hrama, a imadu se namjestiti „antas duas ad mare vorsum“. U Puteolu bijaše dakle njeka cesta, koja je išla između mora i Serapisova hrama. Koji misle, kao Capacio (o. c. str. 21. i d.) i Jorio (o. c. str. 27.), da je zgrada identična s onim hramom, što ga natpis spominje zadovoljavaju se slabim ovim dokazom, premda arheolozi ne dopuštaju identifikacije. Od kipa boga Serapisa, koji se čuva u narodnom muzeju u Napulju, sačuvano je samo poprsje, i za nj vele, da je nađeno u samoj zgradi, pa da to dokazuje, da je i sama zgrada bila tomu bogu posvećena.[2]). Dok najviše današnjih geologa i geografa (među njima Suess, Kayser i Nissen) bez obzira na novija istraživanja arheologa upotrebljavaju naziv „Serapisov hram“, a ono sami arheolozi zabacuju taj posve krivi izraz te se trude dokazati, da je zgrada bila svjetska

U Pompeju nalazi se uz „forum civile“ u VII. regiji zgrada, koja je po svojoj osnovi slična Serapisovu hramu u Pozzuolu. No i za ovu zgradu dvoje arheolozi, da li je bila hram posvećen Augustu ili je bila „macellum“ t. j. trgovačko skladište. Premda je dakle stvar nejasna, opet su mnogi poradi sličnosti obiju zgrada nazvali i zgradu u Pozzuolu „macellum“. Je li to opravdano, to neka odluče arheolozi; za nas je prilično ista stvar, primamo li naziv „macellum“ ili „Tempio di Serapide“. Mi smo zabacili ovaj drugi naziv, jer ne odgovara resultatima našega istraživanja; ali ni prvoga ne možemo primiti, jer bismo s time pristajali uz misao, da je jednom zgrada bila nad površinom morskom sazidana i da

[1]) U glavnome se podudaraju s time nazori *Paolija*, Antiquitatum Puteolis, Cumis etc. 1768. str. 138., koji je ovdje ostanke jedne basilike nalazio, i *Carlettija*, La regione abbruciata della Campagna felice. Napoli 1787. str. 21., 115., koji je zgradu držao za panteon.

[2]) Već je Jorio odlučno zabacio tu kombinaciju; on kaže, da Serapisov kip nije ni nađen u samoj zgradi, već blizu zgrade. O glavi Serapisa govori *Lyell*, On the successive changes of the Temple of Serapis. Royal Inst. of G. Britain 1856.

je tijekom vremena prošla sve one fase, što ih pristalice oscilacije tla tako obilno i bezbrižno navode kao kakav „deus ex machina“, da bi protumačili rupe folada na stupovima.

Natpisi, kojima carevi S. Sever i A. Sever nalažu, da se zgrada ukrasi mramorom, tako malo mogu u našem pitanju odlučiti, da ih ni najvatrenije pristalice oscilacije ne upotrebljavaju za potvrdu svoje hipotese.

Promotrimo li uređenje i sastav zgrade, ni tu ne nalazimo podataka, koji bi opravdavali naziv „Tempio di Serapide“. Arheolozi su dokazali, da naša zgrada sa Serapisovim hramom, što ga rimska predaja spominje, da je bio u Puteolu, ne može biti identična. Dokaze za to nalaze u tlorisu i građi zidova. Ovi su „opus lateritium“ [1]), koje bijaše mramornim pločama obloženo, a nema ni traga kamenitoj građi i onoj vrsti gradnje, koju arheolozi zovu „opus reticulatum“. [2]).

Iza propasti rimskoga carstva prekinut je za mnogo stoljeća nit predaje. Tišina i siromaštvo zavladaše u bogatoj trgovačkoj varoši, opustjeli dvorovi i hramovi stadoše propadati, vijek za vijekom proteče bez spomena, jer narod, koji je tu siromaški živio, nije se starao, da sačuva potomstvu uspomenu o sebi. Ima tragova, da je i u to doba zgrada bila popravljana, ali povijest ne spominje onoga, koji se oko toga starao. Naslućivati smijemo, da je to bilo u vrijeme cara Fridrika II. Iz toga nam je doba sačuvana pohvalnica puteolanskih kupališta, koju je ispjevao Petar de Ebulo (Suess, o. c. II. 477.). U toj se pjesmi spominje radnja, kojom se zaštitio od mora izvor Cantarella, koji je još i danas. I opet za dva vijeka zgradi nema glasa. Iz XV. i početka XVI. vijeka skupio je Jorio (o. c. 54.) tri dosta poredna podatka iz službenih isprava kanoničke visitacije pozzuolske dijeceze; ove isprave govore o posjedu zemljišta u neposrednoj blizini same zgrade. Mi ćemo dalje vidjeti, koji se zaključci iz spomenutih podataka izvode. U prvoj ispravi od god. 1441. podjeljuje se zemljište, koje se nalazi na mjestu: „ubi dicitur Pondula, juxta terram majoris ecclesiae Puteolanae juxta litus maris“. U drugoj ispravi od god. 1491. predaje „rector S. Agathae“ njekom Martinu zemljište: „ubi dicitur Lo Staijo, et est ecclesia dirrupta juxta bona capituli Puteolani juxta ripam maris“. Treća isprava od god. 1524. govori o zemljištu „La Nunziata juxta ripam“. Točniju nam je vijest iz toga doba sačuvao historik Villano u djelu: Chroniche della inclyta cita de Napole emendatissime. Con li bagni de Puzzuolo e Ischia. fol. 77 b. On spominje g. 1526. izvor: „e prima nello lito che da puzuolo ua a trepergole che sta alo lito de la mare doue stanno le colonne“ t. j. izvor Cantarella je prvi između Pozzuola i Trepergole. Trepergole bijaše viteška kula tik do mora blizu „stupova“, koju zasu god. 1538. erupcija M. Nuova, a „le colonne“ jesu valjada oni stupovi, koji sa svojim foladama u našoj zgradi stoje. Iz početka XVI. vijeka sačuvane su još dvije darovnice. Prvom daruje Ferdinand, kralj Aragonije i Sicilija, varoši Pozzuoli „quodam Demaniale territorium mare desiccatum circum circa praefatam civitatem Puteolorum in continentiis ejusdem situatum (Iz g. 1511.; zemljište u hataru varoši Pozzuoli. gdje je more osušeno). Osam godina kasnije daruje isti kralj i njegova supruga sveučilištu puzzolanskomu zemljište: „che lo demanio sia de la dicta Universitá, quale demanio e quello, che va seccando el mare intorno la terra“. (Tu se također govori o zemljištu, koje tamo leži, gdje se suši more).

[1]) Tako se zove gradnja, pri kojoj služe obične plosne opeke.

[2]) Ako je građa čunoliko kamenje sa kvadratičnom površinom, onda je površina zida nalik na mrežotinu, a otud je i izraz „opus reticulatum“.

Malo godina poslije dogodi se strašna provala, koja razvali mjesto Trepergole i stvori Monte Nuovo. Opisa tog veličanstvenog pojava imamo mnogo, ali kako se ne tiču neposredno naše zgrade, bit će kasnije prilike, da se spomenu.

Važniji je spis J. Loffreda („marchese di Trevico“), koji je g. 1569., dakle malo poslije erupcije, u Pozzuolu boravio. On kaže: Uz obalu niže Pozzuola vide se veličanstvene sjajne zgrade, koje su u staro doba služile kao ribarnice i gojilišta morskih poslastica. Kako su te zgrade bile veoma blizu mora, da im služi morska voda, zaštitiše ih od oluja golemim kamenjem, koje baciše okolo stupova. Sličnih zgrada ima na obali uz Baje.

Važnosti ove vijesti ne možemo dosta istaknuti. Ono, što Villano zove „le collone“, to su za Loffreda „le pile“, t. j. stupovi. Oba naziva označuju identično mjesto, a to je naša zgrada. Do Braunsa [1]) za čudo od svih istraživača ove zgrade nije nitko Loffredova tumačenja spomenuo, a kamo li prihvatio. Loffredova nam vijest (cap. XII., str. 12. ed. 1675. Napoli.) razjašnjava još jednu veoma važnu točku. On je kratko vrijeme iza erupcije bio u Pozzuolu i cio ovaj kraj točno istražio. Da se spomenuta piscina tek g. 1538. ili također koja druga zgrada, naglo iz mora digla, Loffredo bi jamačno taj čudni pojav spomenuo. Uzme li se na um, da je već g. 1526., dakle prije erupcije, bila po Villanovoj vijesti zgrada izvan vode, čini nam se tvrdnja o ispinjanju zgrade g. 1538. posve neosnovana. Loffredo je pozornost učenih ljudi sveo na Puzzuoli, te cijeli niz pisaca, koji su više ili manje o njemu zavisni, raspravlja o Pozzuolu i njegovim starinama. [2]). Ali nigdje ne nalazimo točnijih podataka o našoj zgradi. Još treba

[1]) Das problem des Serapeums von Pozzuoli. Leopoldina XXIV. 1888.

[2]) Osim naprijed spomenutih još: *Schruderi*, Monumenta Italiae quae hoc nostro saeculo et a Christianis posita sunt, 1592.; — *Guicciardini*, Mercurius Campanus, 1667.; — *Pacichelli*, Del regno Napoli, 1703.; — *Pighius*, Hercules prodicus, 1587.; — *La Farina*, Compedio delle cose più curiose in Pozzuoli, 1679.; i drugi.

spomenuti njeke starine, koje odnošaje pozzuolske malo razjašnjavaju i tako dolaze u savez s poviješću naše zgrade.

Iz rimskoga doba sačuvane su nam dvije slike na staklenim posudama. Jedna se našla kod Odenire u portugalskoj pokrajini Alemtejo u jednom rudniku (ispor. Jordan: Archeolog. Zeitsch. 1868. str. 91.), a druga u Piombinu u Italiji (De Rossi, Bull. Napolitano n. s. I. str. 133.). Slike ove pokazuju, da su oko cijele „ripe" bili sazidani svodovi na stupovima. Točnijih podataka ove slike ne daju.

U narodnom muzeju u Napulju nalazi se pod brojem 2510. natpis jedan, koji govori o štetama, što ih čine bure na obali: „Ripam a parte dextra macelli iactis molibus propter incursiones ingruentium procellarum Val. Her. Maximus v. c. cons. camp. incoavit adque perfecit". Ovaj natpis i još dva slična pokazuju, da se u vrijeme Honorija i Arkadija popravljala obala.

Nije poznato, je li Loffredo ove natpise poznavao. Kako ih on ne spominje u svojem djelu, možemo misliti, da ih nije ni poznavao. A onda su nam njegovi pomenuti navodi s tim važniji, jer nam pokazuju, kako se lijepo njegove arheologičke kombinacije slažu s positivnim vijestima iz staroga doba.

Gradeći jednu kuću našao se g. 1738. u blizini naše zgrade jedan izvor, za koji se Lanzani [1]) trudio dokazati, da je identičan s onim izvorom, što ga spominje Petar de Ebulo.

Tek godine 1750. poče se otkopavati sama zgrada. Što se moglo upotrebiti, bi odvučeno. Za razjašnjenje cijeloga problema bilo bi od velike važnosti, da se sačuvao točan opis o stanju zgrade u onom času, kada su je otkopavali. Ali takvoga opisa nema, a i kasniji istraživači nijesu bili svagda dovoljno točni u opisivanju, već su se obično zadovoljavali približnim oznakama.

Za istraživanje veoma je važan položaj same zgrade prema morskoj površini. To su opazili i stariji i noviji istraživači. Da bi se taj položaj odredio, dosta se često u samoj zgradi mjerila dubljina vode, koja se tu sakupljala Sva ova mjerenja ne daju pouzdanih podataka, te žaliti moramo, da su ta mjerenja uvijek bila tako netočna, da ni Suess (o. c. II. 498.), koji je g. 1878. posjetio zgradu, nije mogao odrediti odnošaja vode u zgradi prema površju morskome. Pregledamo li sve pristupačne podatke o vodostaju, vidimo, da oni lasno vode do zaključka, da je u našem vijeku (imajući na umu zaista oscilaciju tla) opet nastala positivna fasa, dakle poniranje zgrade, ali je to zadnjih pet godina prestalo.

U savezu s ostalim podacima, koji govore protiv oscilacije tla, navodit će nas nekritičnost i nedostatna točnost u opažanju

[1]) Breve dissetaz. dell acqua nuvamente rivenuta nel anno 1738. in Pozzuoli dagli Antichi chiamata del Cantarello. Napoli 1740. Isp. *Miglietta*, Acque minerali del tempio di Serapide in Pozzuoli. Napoli 1818.; — *Lacelotti*, Saggi analitici sulle acque miner. nel territorio di Pozzuoli. Napoli 1819.

vodostaja na veoma skeptično prosuđivanje ovoga oslona za hipotesu oscilacije. Prvi spomen o vodi u zgradi nalazi se odmah iz vremena, kad je zgrada (g 1750.) otkopana. Spominje se na ime, da je izvor iza zgrade poslije g. 1750. otvorio močvaru, u kojoj se sastajala kišnica s morskom vodom, a g. 1760. sagradi mjernik Lavega kanal, koji je izvor odvodio u more (isp. Niccolini, Rapporto sulle acque che invadono il pavimento del antico edificio detto il tempio di Giove Serapide. Napoli 1829.). Po tome dakle nije moguće, da se je dno zgrade nalazilo niže od morske površine U svojem krasnom djelu imade Hamilton (Campi Phlegraei, Observations on the volcanos of the two Sicilies. Naples 1776. with 54 plates illuminated) na XXVI. tabli sliku Pozzuola, na kojoj se vidi i zgrada, koja posve na suhu stoji. Goetheova slika (Architekton.-naturwiss. Problem. Ed. Kalischer 34. sv. Hempel, Berlin) od god. 1787. dosta je netočna, ali se ipak raspoznaje, da su base stupova izvan vode. Breislak (o. c. str. 165.) kaže g. 1798.: „Dno hrama nalazi se po prilici u istoj visini s površinom morskom, i prije bih kazao, da je nješto niže nego li više".

Godine 1807. započne Niccolini svoja istraživanja, koja je za tim mnogo godina s velikim marom nastavljao. On spominje, da je te godine bilo dno u zgradi suho, a samo uz nevrijeme da je prodiralo more. Jorio u svojem djelu, koje je god. 1820. izišlo na svijet, donosi sliku s natpisom „Stato del Tempio di Serapide in Pozzuoli nel 1810.", na kojoj se dobro vidi, da base stupova još na suhu stoje, ali ispred stupova vidi se voda. God. 1823. nalazio je Niccolini već dva puta na dan vodu u zgradi. God. 1828. našao je Lyell u vrijeme plime jednu stopu vode (Principles of Geology II. 171.). Smith je god 1847. našao, da zgrada svake godine za jedan palac ponire. Babbage je iste godine izdao sliku, koju je d'Anson g. 1836. bio s kamerom lucidom narisao i koju je Lyell g. 1853. reproducirao. Na toj slici base još stoje na suhu, ali je dno vodom pokriveno. [1]). Niccolini spominje, da su već god. 1836. ribe hvatali u zgradi, a Lyell prihvaća tu vijest (Descrizione della gran terma puteolana. Napoli 1846.).

God. 1852. istraživao je Scacchi poniranje zgrade te je došao do čudnoga resultata, da je od njekoliko godina positivno gibanje bilo prestalo. God 1857. i 1858. posjeti Lyell iz nova zgradu te nađe dvije stope vode uz plimu. Iste godine stigne Ehrenberg ovamo, ali on nađe četiri stope vode! God. 1864. dno je nasipano tako, da čovjek danas samo sagnute glave može ispod sačuvanih svodova prolaziti.

Kada je Suess, koji se za ovu zgradu osobito zanimao, bio

[1]) Babbage je već g. 1834. u djelu „Proceedings of the London geolog. Society". Vol. II. opisao hram, a god. 1847. „Quart. Journal of the royal geolog Society" sakupio dalje podatke.

god. 1878. u Pozzuolu, našao je 65·3 cm. vode; tako su visoko bili stupovi već vodom pokriveni! Pet godina kasnije našao je Mercalli već jedan metar. Tih je godina dakle voda za jedno 35 cm. porasla, što čini 7 cm. na godinu. Mjeseca aprila god. 1894. mogao sam ja sam vodostaj mjeriti. Kako nijesam imao nužnih za taj posao sprava, bilo je moje mjerenje netočno, da i ne spominjem vjetra i morskih doba. Našao sam istu dubljinu, koju i Mercalli. Pazikuća mi reče, da se u zadnjih pet godina (t. j. od kada se on tu nalazi), nije opazila nikakva druga promjena u vodostaju do ona, što je uzrokuje vjetar i morska doba.

To su danas poznati podaci o stanju vode. Iz njih možemo zaključivati, da zgrada nepravilno, ali postojano i polagano ponire. Ne smije se prećutati, da sva ova opažanja ne pokazuju dovoljne točnosti. Podaci o odnošajima morske razine i površine vode u hramu dobiveni su samo približnim ocjenama, a ne preciznim niveliranjem, kako bi to potrebno bilo. Samo precizno niveliranje moglo bi s točnim određenjem srednjega vodostaja voditi do pouzdanih podataka, koji bi dozvolili definitivan sud o tome, dali zgrada doista oscilira. Sva pomenuta mjerenja izvedena su bez obzira na mjerenje nivoa okoline, a to je velika nevolja. Mjerenje se ograničilo na sam hram, a izokolne zgrade i ulice nijesu nikako mjerene. Tek odaljene točke, kao što je muo Kaligulin i obala ostrva Niside, služe za kontrolu. Za tim se mora spomenuti, da se i ovi slabi podaci među sobom ne slažu. U oči udara, da na d' Ansonovoj slici od god. 1836. base stupova na suhu stoje, dok Niccolini tvrdi, da su se te godine u hramu već mogle ribe hvatati. Isto se tako ne slažu podaci Lyella i Ehrenberga.

Koliko su se baš pojedini podaci o vodostaju u hramu uzimali za dokaz oscilacije, a osobito za dokaz sadašnje positivne fase, mi ćemo ipak mimoići sve kombinacije, koje se čine na osnovi tih nepouzdanih podataka. Vodostaj u zgradi moći će služiti za mjerilo tek onda, kad se ispune ovi uvjeti: 1. treba odrediti srednji vodostaj mora u pozzuolskom zalivu, 2. treba istražiti i pokazati, od kuda i kako voda u zgradu zalazi, 3. treba znati, u kakvoj svezi stoji visina vode u hramu s morskim dobama, sa strujama i vjetrovima i s godišnjim dobama i kišnicom, 4. i nivo same zgrade treba fiksirati točnim niveliranjem.

Prošlo je istom njekoliko godina, kako je otkrita zgrada, pa već stupovi sa svojim pojasom folada pobudiše pozornost i postadoše predmet točnih istraživanja. Da je zgrada bila dulje vremena ispod površine morske i da su samo tijem načinom folade mogle doći do stupova, ta se misao raširi i posta ishodište svih daljih istraživanja, a rijetki tek istraživači udarili su svojim putem. Pomenuta se hipotesa osniva na uvjerenju, da su ona tri silna stupa od cipolina, koji su još god. 1750. upravno stajali, ostali upravni kroz sve vijekove sve od onda, kad se prvobitno gradio hram ili kad su ga obnovili A. Sever i S. Sever. Ali ovu misao

povijest ne potvrđuje. Dalje se drži, da ti stupovi nikad nijesu maknuti sa svojega prvobitnog mjesta i iz prvoga svojeg položaja i da su tako folade bušile svoje rupe. Životinje, koje su tu stanovale, jesu Lithodomus lithophagus i Mytilus lithophag. O tim se vrstama tvrdi, da žive samo u čistoj morskoj vodi i posve blizu razine. [1]). Jasno je dakle, da su folade svoj rad samo tako mogle izvršiti, da je zgrada do njeke (danas rupama folada označene) visine iznad današnjega nivoa mora bila pokrivena morskom vodom. To je bilo moguće na tri načina. Prvo tako, da je dno zgrade ostalo u svojem nivou, a da se je more toliko ispelo, da je foladama kroz dulje vrijeme omogućilo život do 7 m. iznad današnjega površja morskog; da je za tim tijekom vijekova more neopaženo splasnulo do svoga današnjeg nivoa. Ovako je njegda mislio Breislak, ali danas već nitko tako ne misli. Drugi je način, da je površina morska ostala nepromijenjena, a dno da se sa zgradom spustilo, pa onda opet ispelo. Ovaj se način smatra dovoljnim, da se protumače svi pojavi na zgradi. Treći način isključuje oba prva; po njemu je sav taj pojav upravo proizvod ljudske ruke, koja je umjetnim načinom na tom mjestu foladama omogućila život.

Kako prvi način nema već ni jednoga pristalice, tako se može govoriti samo o druga dva. Sva sila učenih ljudi trudila se, da dokaže istinitost drugoga načina. Tako je u naše doba hipotesa oscilacije postala kanon, kojega priznaju svi naučnjaci.

Kada se god. 1750. zgrada otkopavala, nije bilo prilike, da se s arheologičkoga i geologičkoga gledišta pretraži i opiše. Tek u Jorijevu opisu, koji 70 godina kasnije ugleda svijet, nalazimo o tome prve i dosta nestalne podatke. Prije nego su se talijanski naučnjaci počeli zgradom baviti, dolažahu amo već tuđinci, da vide taj hram, a od mnogobrojnih su posjetitelja Nixon (An acount of the temple of Serapis at Puzzuoli. Phil. Transactions 1757.), Winkelmann (Sendschreiben von den herculanischen Entdeckungen an den Herrn Reichsgrafen von Brühl 1762.) i Ferber (I. I. Ferber's Briefe aus dem Wälschland godine 1772.) ostavili vijesti o svojim posjetima. Nakon rada ovih muževa počeše i talijanski naučnjaci proučavati izvanredne pojave i slog ove zgrade. Od njih se ističu: Martorelli (Simbole letterarie II. str. 153.) g. 1763., Paoli (Antiquitatum Puteolis Cumis, Bais existentium reliquiae) g. 1768. i Guasco (Dell' edificio di Pozzuoli volgarmente detto il tempio di Serapide) g. 1773. U djelima tih pisaca još ne nalazimo tumačenja o postanku foladnih zona ili osvrt na geofizikalne pojave, jer su bili oni odviše zabavljeni arheologičkim istraživanjima.

---

[1]) Folade je opće ime za školjke, koje buše kamenje, a ima ih mnogo vrsta. Pod imenom folada razumijevam ovdje dvije spomenute vrste. Da stanuju samo blizu razine, to je važno za naše istraživanje.

*

Prvi se Hamilton osvrnuo na zanimljivi pojav probušenih stupova te je kušao god. 1776. i 1779. (izdavši već spomenuto djelo o flegrejskim poljanama i dopunjak tomu djelu) protumačiti zonu folada poniranjem tla. Iza Hamiltona je učeni i oštroumni mu zemljak Scipion Breislak primio hipotesu oscilacije, ali s modifikacijom, da je dno zgrade ostalo netaknuto, a more da je za njekoliko godina tako nabujalo, te je zgradu pokrilo. Ovo mišljenje ne nađe odziva u učenom svijetu, a i dokazi vađeni iz okoline hrama ne bijahu nikako dostatni; toga radi ostavi se Breislak sam ovoga tumačenja u drugom izdanju svoje knjige štampanom god. IX. republike. Njegovo djelo je puno veoma točnih istraživanja i oštroumnih napomena, ali nas ono ipak ne vodi do positivnih resultata. Breislak zabacuje Hamiltonove nazore o oscilaciji na str. 170., 171. Ali Breislakova autoriteta ne bijaše dovoljna, da bi prepriječila napredovanje hipotese o oscilaciji. S pomoću ondašnjih resultata istraživanja o sekularnom ispinjanju tla u Švedskoj izađe g. 1820. Jorio s tvrdnjom, da je zgrada prije god. 1538., možda već oko 1198. propala i ostala pokrita zemljom i vodom morskom, da je na početku XVI. vijeka počelo more uzmicati, jer se zemlja stala ispinjati i tako da se hram opet pomolio.

Dr. *H. Hranilović.*

(Svršit će se.)

Prilozi za hidromehaniku.

1. O reakciji tekućina. Ako tekućina otječe na malen otvor brzinom v, onda izlazi u jednoj sekundi masa tekućine

$$m = \frac{vfs}{g},$$

gdje f znači prijerez mlaza tekućine, s specifičku težinu, a g akceleraciju teže. Da bi se masi m dala u jednoj sekundi brzina v, za to je potrebna snaga

$$p = mv.$$

Ovdje ne dobiva čitava masa m na jedan put brzinu v, već postupice jedna čestica za drugom; valjalo bi dakle ovu jednadžbu pisati

$$p \cdot \frac{1}{n} = \frac{m}{n} \cdot v,$$

gdje je n broj neizmjerno velik; $\frac{1}{n}$ je onda neizmjerno malen

dio jedne sekunde, u kojem dobiva neizmjerno maleni dio $\frac{m}{n}$ mase m brzinu v. Snaga p ima svoje sjedište u posudi; kakove je naravi, to ne treba da bude poznato. Na posudu samu mora djelovati sila q jednaka i protivna s p po poznatom načelu dinamike (actio est par reactioni). U našem je slučaju

$$v = \sqrt{2gH},$$

gdje je H dubljina otvora ispod površja tekućine, s toga je

$$-q = p = \frac{v^2 fs}{g} = 2Hfs,$$

kako je već pronašao godine 1738. D. Bernouilli, a Weisbach je potvrdio tu jednadžbu pokusima.

Ako izlazi tekućina na otvor u tankom zidu, onda se mlaz malo stegne („contractio venae“). Da metnemo na otvor kratak nastavak $abb'a'$ (sl. 1.), koji ponavlja oblik mlaza, onda bi značilo f prijerez otvora aa', i $2Hfs$ bio bi dvostruki hidrostatički tlak na otvor aa'.

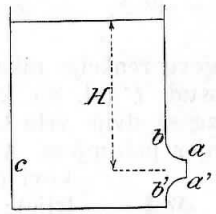

Sl. 1.

Osim ovoga načina tumačenja reakcije imamo još jedan, koji se u vrlo nesavršenom obliku često nalazi u školskim knjigama. Pomislimo, da je otvor kod aa' začepljen, tada djeluje na plohu aa' hidrostatički tlak Hfs, kojemu drži drugi jednaki tlak kod c ravnotežje. Kad se odčepi otvor, otpada tlak kod aa', a tlak kod c ostaje; po tom bi bila reakcija samo Hfs, dok je u istinu $2Hfs$.

Držim, da ne će biti bez koristi, ako ovdje istaknem nedostatke ove „statičke“ metode tumačenja.

Najprije valja reći, da tlak ostaje kod c i onda, kad se otvor aa' odčepi, bez promjene, jer tekućina kod c nema nikakve brzine, dakako, ako je otvor vrlo malen. Samo u blizini otvora rastu brzine čestica od ništice do v, s toga će tamo tlak na zidu imati manju vrijednost nego u miru.

Ako ima nastavak $abb'a'$ točno oblik mlaza, koji bi otjecao slobodno kroz otvor u tanku zidu, onda je tlak na zidovima nastavka $= 0$, dakle otpada veći tlak, nego je Hfs, jer treba f zamijeniti sa f' prijerezom nastavka kod bb'; f je od prilike $0{,}64f'$.

Idemo li od b, gdje je tlak $= 0$, dalje po zidu posude, ne će tlak na jedan put skočiti na vrijednost $H's$, (gdje je H' dubljina od b), već će prijelaz od ništice do $H's$ nastajati postupice; dakle će svakako veći tlak ispasti, nego je tlak $Hf's$, ili reakcija bit će svakako veća od $Hf's$.

Pošlo mi je za rukom, da izmjerim tlak na zidu u blizini otvora, i to ovako. Otvor bb' (sl. 2.), na koji voda otječe, na-

činjen je u prozirnoj pločici od tinjca (promjer otvora = 5 mm.); zavinuta staklena cijev fg (promjer nutarnji = 10 mm.) ima na kraju šiljak s otvorom od 0,75 mm. Šiljak se taj pritisne na tinjac i položaj njegov se motri od O. Kako su putovi vodenih čestica paralelni sa stranicama šiljka, ne smeta šiljak skoro ništa; tlak na mjestu šiljka mjeri se visinom vode h u cijevi fg; još 3 mm. daleko od b vidi se, kako stoji voda u cijevi niže nego u posudi; visina vode u posudi je bila konstantno oko 30 cm. (voda, koja dolje odlazi, naknađava se neprestance gore). U otvoru samom morao bi tlak biti $= 0$, ali da se to pokaže, morao bi šiljak biti zavinut, kako pokazuje sl. 2. A.

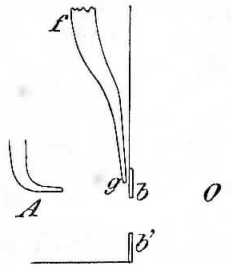

Sl. 2.

Statička metoda ne može njeke slučajeve reakcije nikako protumačiti, kao n. pr. ovaj. Na valjkastoj posudi P (sl. 3.), koja se može vrtjeti oko vertikalne osi O, nalaze se dvije vrlo tanke horizontalne cijevi ab, $a'b'$, koje imadu smjer polumjera. Ako kroz te cijevi odlazi voda, moraju biti tlakovi na zidu od posude u ravnotežju (poradi simetrije); u cijevima samim tlak je $= 0$, ako ispustimo utjecaj trenja. Previnimo sada cijevi u horizontalnoj ravnini tako, da voda izlazi okomito na smjer ab, tada nastaje reakcija, koja potječe samo od centrifugalne snage vode u zavinutom dijelu cijevi.

Sl. 3

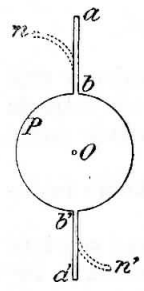

Po statičkoj se metodi čini, da bi otpao tlak Hfs, kad bi se odčepio otvor kod n, reakcija bi dakle bila Hfs; ali taj zaključak nije opravdan, jer jer je u cijevi. kad se nalazi tekućina u gibanju, svuda tlak $= 0$, ako se ne gleda na tlak od centrifugalne snage.

Reakcija se od centrifugalne snage lako može ovako izračunati: Brzina je u cijeloj cijevi ista $v = \sqrt{2gH}$, jer cijev ima svuda isti prijerez; centrifugalna snaga q za komadić cijevi ki (sl. 4.) je

$$q = \frac{v^2}{\varrho} \cdot \frac{f \cdot ki \cdot s}{g},$$

gdje ϱ znači polumjer krivosti za ki; a $\frac{f \cdot ki \cdot s}{g}$ je masa komada cijevi ki.

U smjeru okomitom na ab komponenta je od q

$$q' = q \cos \alpha = \frac{v^2}{\varrho} \cdot \frac{f \cdot ki \cdot s}{g} \cos \alpha, \text{ ali}$$

$ki = \varrho \cdot d\alpha$, dakle

$$q' = \frac{v^2 fs}{g} \cdot \cos \alpha \, d\alpha, \text{ i reakcija od komada cijevi } bn \text{ je}$$

$$Q = \frac{v^2 fs}{g} \sum_0^{\frac{\pi}{2}} \cos \alpha \, d\alpha = \frac{v^2 fs}{g} = 2Hfs$$

Ako je cijev zavinuta u četvrt kruga, račun je još jednostavniji, imamo na ime

$\varrho = r =$ polumjer kruga, i

$ki \cdot \cos \alpha =$ projekciji od ki na smjer ln, dakle

$\Sigma ki \cos \alpha =$ projekciji od bm na smjer $ln = r$.

Uzmimo dalje, da se cijev počevši od n postupice širi prema b, to ćemo lako vidjeti, da bi reakcija radi centrifugalne snage bila manja od prije, jer ako je na primjer prijerez kod b dvostruk prema onomu kod n, to je brzina samo polovina, i

$$\left(\frac{v}{2}\right)^2 = \frac{v^2}{4},$$

Sl. 4.

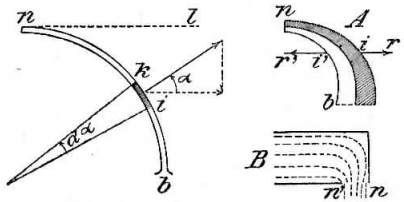

dok je masa komadića cijevi kod b dvostruka; no živa snaga $\frac{1}{2} \cdot 2m \cdot \frac{v^2}{4} = \frac{1}{4} mv^2$ samo je polovina od prije. Ali ovdje odlučuje još druga okolnost; tlakovi na ime na zidu cijevi nisu više svuda $= 0$, već tlak raste počevši od n, gdje je $= 0$, prema b; no vanjska polovina plohe cijevi (naznačena šrafiranjem u slici 4. A.), koja daje komponente tlaka u smjeru ir, veća je od nutarnje nešrafirane polovine, koja daje komponente tlaka u smjeru $i'r'$; računom se može dokazati, kako je ukupna reakcija od centrifugalne snage i od tlaka na zidove cijevi opet $= \frac{v^2 fs}{g}$. Sada će biti lako da protumačimo reakciju za slučaj, gdje je u ravnoj cijevi bn (sl. 3. B) načinjen postrance otvor $n'n$, kako to biva kod običnih modela Segnerova kola.

2. Otjecanje vode bez reakcije. Uzmimo zatvorenu posudu, na koju je nataknuta veoma duga i tanka horizontalna cijev, u kojoj se nalazi malo tekućine, a u posudi neka bude stlačen uzduh, koji tjera tekućinu kroz cijev. Bez trenja bi bila reakcija pf, gdje je p tlak plina na plohu 1, i f prijerez cijevi; tekućina bi se gibala jednoliko ubrzano. Ako je trenje u cijevi znatno, gibat će se tekućina na skoro ravnomjernom brzinom, i od ovoga trenutka nema više nikakve reakcije. Uzmimo

dalje. da tekućina izlazi iz cijevi, a da trenje ostaje za cijelo vrijeme isto[1]), onda bismo imali otjecanje bez reakcije.

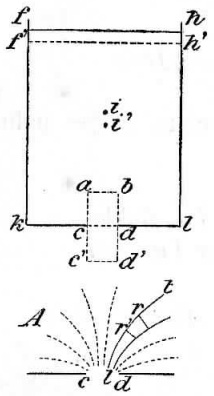

Sl. 5.

3. Toricellijev poučak izvodi se dosta često ovako: Na gornju plohu ab (sl. 5.) valjkastoga stupčića $abcd$ tekućine djeluje stalan tlak $p = Hsf$, doklegod ne dođe ab u položaj cd; od toga se nađe lako $v = \sqrt{2gH}$. Premda je konačni resultat dobar, ali on se ipak osniva na dvije krive pretpostavke. Prvo nije tlak na putu ac stalan, već spada od a do c na ništicu, a za tim ne idu čestice tekućine u paralelnim smjerovima s ac ili bd, već dolaze sa svih strana na otvor. Dopustimo, da je spomenuti način dokazivanja korektan, ali po statičkoj metodi izišla bi reakcija nedvojbeno $= Hsf$, a to je krivo.

Bez prigovora je drugi poznati način[2]) dokazivanja izraza $v = \sqrt{2gH}$, gdje se zaključuje ovako: Neka tekućina već curi njeko vrijeme iz posude; za mali trenutak dt spusti se težište cijele tekućine za ii', te je radnja teže $= Q \cdot ii'$, ako je Q težina tekućine. No radnja je jednaka prirastu žive snage; kako je dio tekućine $f'h'kl$ ostao na svom mjestu, možemo za radnju stvar smatrati i tako, kao da je došao dio tekućine $fhf'h'$ u položaj $cdc'd'$. Težina od $fhf'h'$ neka bude mg, onda je radnja $mg \cdot H$. Živa snaga komada tekućine $f'h'kl$ ista je kao na početku trenutka dt, samo je izišao dio tekućine $cdc'd' = fhf'h'$ iz posude, te je dobio živu snagu $\frac{1}{2} mv^2$, dakle je

$$mgH = \tfrac{1}{2} mv^2, \text{ ili}$$

$$v = \sqrt{2gH}.$$

U ostalom moglo bi se v proračunati i ovako: Putovi čestica tekućine, koje idu na otvor cd, naznačeni su u sl. 5. A. Uzmimo nit tekućine te; neka bude za prijerez r tlak na plohu $1 = p_1$, za prijerez r' tlak $p_1 - dp_1$, onda na tekućinu između r i r' djeluje tlak $-dp_1 \cdot df_1$, gdje df_1 znači plohu prijereza kod r. Primijenimo poučak $p = mv$ na ovaj slučaj. Ako je brzina kod $r = v_1$, onda prolazi u jednoj sekundi masa tekućine $v_1 df_1 \frac{s}{g}$, koja dobiva od r do r' prirast brzine dv_1; s toga je

[1]) U to ime mogli bismo držati, da se mijenja postupice oblik (ne veličina) prijereza cijevi tako, da ostaje trenje stalno. Kad bi na ime izišao jedan dio tekućine iz cijevi, bilo bi trenje za ostali dio manje, jer je trenje omjerno prema duljini stupca tekućine.

[2]) Potpunosti radi taj je dokaz ovdje izveden.

$-dp_1 \cdot df_1 = v_1 df_1 \frac{s}{g} \cdot dv_1$, ili za cijelu nit

$-\Sigma dp_1 = \frac{s}{g} \Sigma v_1 dv_1$. Recimo, da je tlak kod $t = p$, i brzina približno $= 0$, za tim tlak kod $l = 0$, i brzina $= v$, bit će $p = \frac{1}{2} v^2 \cdot \frac{s}{g}$. Ako je otvor vrlo malen, možemo tlak kod t metnuti $= Hs$, i onda je $Hs = \frac{1}{2} v^2 \frac{s}{g}$[1]), ili $v = \sqrt{2gH}$.

4. Hidrodinamički tlak. Neka izlazi voda bez trenja kroz horizontalnu cijev ab (sl. 6.), onda je tlak u toj cijevi svuda $= 0$. U vertikalnoj cijevi cd lako se vidi, da mora biti tlak negativan; jer da mlaz tekućine pada slobodno bez cijevi od c dolje, imale bi čestice mlaza kod d veću brzinu nego kod c; vidi se u prirodi na mlazu, da je prema dolje sve tanji, dok se na jednom mjestu ne počne trgati u komade. U cijevi će dakle donje česti mlaza vući gôrnje sa sobom dolje, to jest, tlak će biti negativan (= vlak). Kod d bit će tlak $= 0$, i prema c će rasti negativni tlak sve više. Da načinimo kod f otvor, ne bi voda izlazila iz cijevi, već bi uzduh išao unutra.

Sl. 6.

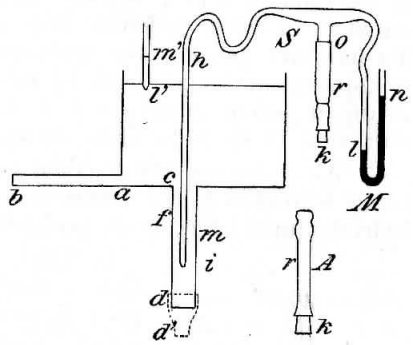

Taj hidrodinamički tlak može se mjeriti ovako: U cijev cd (sl. 6.; duljina = 16 cm., nutarnji promjer = 0,8 cm.) metne se druga tanka cijev hi (duljina = 60 cm., promjer vanjski = 0,3 cm.) na kraju sužena, s kojom se združi s pomoću kaučukove cijevi manometar M napunjen bojadisanom vodom; osim

[1]) Da proračunamo elementarno $\sum_0^v v\,dv$, načinimo trokut s visinom i podnicom $= v$; spomenuti zbroj znači onda pljoštinu toga trokuta, koja je $= \frac{1}{2} v^2$. Dokaz gore navedeni nije posve strog, već radi toga, što je izostavljena težina stupčiću rr' s obzirom na to, što je otvor prema H neizmjerno malen. I dokazima u *Wüllnera* (5. izdanje, str. 468.) i *Moussona* (str. 128.) moglo bi se prigovarati, a još više dokazu *Langa* (Einleit. in die theor. Physik 2. Aufl. str. 598.). Najbolje se dokazuje poučak $v = \sqrt{2gH}$ u *Winkelmanna*, Handb. der Physik, str. 404., ali dokaz taj nije elementaran; kakovim putovima i brzinama dolaze vodene čestice na otvor u vodoravnom neizmjernom zidu, vidi se tamo na str. 409., slika 163. Jednadžba $v = \sqrt{2gH}$ označuje se obično kao „*Toricellijev poučak*“, premda je Toricelli našao samo to, da je v omjerno prema $\sqrt{H}$; faktor $\sqrt{2g}$ pridodao je tek I. Bernouilli.

toga je još umetnuta staklena cijev S u obliku T, kod k začepljena.

Metnimo kraj cijevi i dosta blizu uz c, i odčepimo otvor k, pak ćemo imati model Bunsenove sisaljke. Vidi se, kako neprestance izlazi uzduh iz otvora i; da kod k privežemo naduveni mjehur, on bi se sve više stiskivao.

Ako začepimo k, možemo negativni tlak mjeriti stupcem vode ln. Najbolje je metnuti i na početku skoro sasvim dolje do d, na jedan trenutak odčepi se otvor k i za tim se diže i polagano u visinu: duljina stupca kl onda postepeno raste. Ako hoćemo, da resultat bude točan, moramo paziti na kapilarni učinak u cijevi hi. Da na ime metnemo kraj cijevi i u vodu, digla bi se voda za $i'm'$; mjereći dakle tlak morali bismo nastojati, da voda u cijevi jednako stoji do m, tako da je $im = i'm'$. To možemo postići, ako metnemo širu kaučukovu cijev kod O, u kojoj se može pomicati lojem namazana staklena cijev r (narisana u većem mjerilu u sl. 6. A.); ovu bismo cijev povukli malo van, dok bi se voda digla do m.

Ako suzimo otvor cijevi cd kod d ili prstom ili tim, da tamo metnemo tanju kaučukovu cijev dd', lako ćemo dobiti, da hidrodinamički tlak bude positivan.

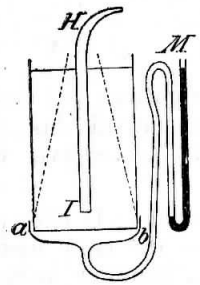

Sl. 7.

5. Tlak odozdo gore. Kako raste taj tlak s dubljinom, može se lako pokazati prije opisanim manometrom M, samo se zamijeni cijev hi debljom (nutarnji je promjer oko 1 cm.) HI (sl. 7.). Što dublje turamo I u tekućinu, s tim veći tlak pokazuje manometar. Ako želimo, da tekućina stoji u cijevi točno do I, turit ćemo cijev r malo unutra. Da pokažemo pritisak na pobočni zid, previne se cijev hi na kraju pod pravim kutom.

6. Hidrostatički paradokson. S pomoću cijevi HI i manometra M možemo pokazati, da je tlak tik uz dno nezavisan o obliku posude. Možemo i ovako postupati: dolje kod ab privežemo mjehur ne napet te združimo prostor ispod ab s manometrom. Da se mjehur ab ne izboči, to opet možemo postići s pomoću cijevi r (koja nije u slici 7. narisana, već samo u slici 6.). Dobro bi bilo, da je prostor ispod ab što manji, i kaučukove cijevi što uže. Ovaj aparat bio bi mnogo točniji i jednostavniji od navadnih. Još ću spomenuti, da je Pellat metnuo kod ab čvrsto napetu kožu od kaučuka, koja se prislanjala na kazalo; kad se nalije voda u posudu, izboči se malo koža ab, što se vidi na kazalu. Krebs je uzeo kod ab mjehur ne napet, na koji se odozdo prislanjala zdjelica od vage. Manometar M s cijevi HI mogao bi dobro služiti kao hidrometar (da se izmjeri specifička težina tekućina). U manometru samom je voda, a cijev hi metnula bi se u koju drugu tekućinu; čep k bi se izvadio na časak, i za tim bi se cijev HI digla u visinu. Zovimo specifičku težinu tekućine s, visina stupca tekućine u HI neka bude h, a za manometar neka budu iste veličine h' i s', onda je $hs = h's'$.

Dr. *V. Dvořák.*

Književne obznane.

VII.

Povjesnica hrvatska za VIII. gimnazijski razred sastavio dr. **Ivan Hoić**, profesor i učitelj kr. velike gimnazije u Zagrebu. Drugo prerađeno i popunjeno izdanje. U Zagrebu 1893.

Ime T. Smičiklasa, na kojega se „Poviest hrvatsku“ ova školska knjiga u cijelosti naslanja, dovoljno nam jamči za njezinu valjanost. Referentu je lako, kad se laća posla, da takvu knjigu prikaže čitateljima ovoga časopisa; ne treba mnogo riječi trošiti u hvalu njezinu, već s veseljem samo ističe, da je sastavljač gosp. dr. I. Hoić znao iz ovelike Smičiklasove knjige (I. svez. str. XXXII. 724., II. svez. str. IV. 496.) izvaditi i obraditi (u cigle 163 str.) ono, što držimo, da je najznamenitije i vrijedno, da mladež iz domaće istorije nauči. Dodaci (u uvodu glavnija djela i vrela, u bilješkama monografije i rasprave, u prilogu izvaci iz izvora za hrvatsku povijest), kojima se ovo drugo izdanje Hoićeve knjige od prvoga bitno razlikuje, valjada će doista podobni biti, kako je želja sastavljačeva, da potaknu učenike na pomnjivije proučavanje naše povijesti, s toga im i jest zgodno mjesto u školskoj knjizi. Dobro je došlo za bolje razumijevanje povijesti hrvatske i poglavlje o položaju hrvatske zemlje, jer rasvjetljuje gdjekoju stranu narodnoga života.

U uvodu između glavnijih djela o cijeloj istoriji hrvatskoj izostavio bih V. Klaića „Pripoviesti iz hrvatske poviesti“; ono pet djelca pod natpisom „Priručne knjige“ i dra. B. Šuleka „Naše pravice“; a spomenuo bih među vrelima za kulturnu povijest dosta znatna Kukuljevićeva „Acta croatica“.

U diobi istorije hrvatske naznačena je kao međašna godina između drugoga i trećeg vijeka god. *1437.* Za što da bude ta godina ugalna u povijesti hrvatskoj? Smrt kralja Sigismunda mislim da je za hrvatski narod događaj bez osobite važnosti; po-

vijest bi naša istim tijekom tekla, da je kralj Sigismund umr-o deset ili petnaest godina prije ili poslije god. 1437.! Dugotrajna i krvava borba s Turcima karakterizira treći vijek povijesti hrvatske; tu imamo potražiti zgodnu godinu, s kojom ćemo taj vijek započeti, a drugi vijek zaključiti. Dvije nam se godine nameću, da između njih biramo: *1453.* godina, kad je pao Carigrad Turcima u ruke, znamenitija je u svjetskoj povijesti; ali je godina *1463.*, kad je palo bosansko kraljevstvo, važnija za našu povijest, jer su tada Turci postali neposredni susjedi kraljevstva hrvatskoga, kojemu od sele ne prestaju kucati na vrata i u nj provaljivati. Godina 1463., kao početna, lijepo odgovara zaključnoj godini trećega vijeka, god. 1699., kad su Turci nakon mira karlovačkoga morali seliti iz Slavonije i bili bačeni preko Save, gdje su stajali od g. 1463. I sam prof. Smičiklas priznaje, da je samo u neprilici učinio god. 1437. ugalnom u povijesti hrvatskoj, i dvoji, hoće li to isto učiniti i u budućem izdanju svojega djela (Pov. hrv. I. str. VII. i VIII.).

„Četvrti vijek ide od god. 1699. — *1848.*", karakterizira ga doticaj s Nijemcima. Godinu 1848. ispravio bih u god. *1868*, jer s godinom 1848. ne prestaje germanizam i centralizam (od 1851—1860. još vlada apsolutizam), i što Hrvati s god. 1868. stupaju u novu fasu svojega povijesnog života, koju i opet (kao i ono u drugom vijeku od god. 1102—1463.) karakteriza tješnji doticaj s Madžarima. Ispravio bih g. 1848. u 1868. već i s toga, što drugo izdanje Hoićeve knjige ide do god. 1868., dok je prvo izdanje dosezalo samo do god. 1848.

Str. 8. „Kada je *za* prvoga triumvirata nastao rat između Cezara i Pompeja, . . ." (i u I. izd. str. 4.) ispravi u *iza*. Prvi je triumvirat prestao sa smrću triumvira M. Licinija Krasa g. 53. pr. Hr., malo za tijem razbio se i savez između Cesara i Pompeja (god. 52. Pompej konsul bez druga, smrt Julije, kćeri Cesarove, a žene Pompejeve), a rat je buknuo god. 49., dakle *iza* triumvirata.

Str. 9. „Rhizon (*Risno*)" — (i u I. izd. str. 5. i u Smičiklasa, Pov. hrv. I. svez. 16. str.) — mjesto se hrvatski zove *Risan*.

Str. 10. Syrmium (i u I. izd. str. 5.), u Smičiklasa (Pov. hrv. I. svez. 17. str.) pravo Sirmium, vidi: Zeitschrf. f. Schulgeogr., XV. 82.

Str. 13. „. . . . . *uskrisitelj* naših samostana sv. Jeronim" (i u I. izd. str. 8.): valjada *osnovatelj*.

Str. 18. Po onom, što se kazuje o žrtvama, mogao bi čovjek pomisliti, da su neznabožački Hrvati prinosili bogovima samo krvave žrtve: „Žrtve su bile *krvne*, razne vrste blaga", dok Smičiklas (I., 119.) izrijekom veli, da se iz sačuvanih narodnih običaja u Hrvata i Srba razabira, da su žrtvovali ne samo životinje, već i „zrno svake vrste, muku i sol, maslo i vino, dapače i novce, a koliko iskara u vatri, toliko da se pomnoža sve živo i neživo". Svakako treba onu rečenicu gore raširiti te spomenuti i nekrvave žrtve.

Str. 32. „Tako je kralj Tomislav stekao ono prvenstvo u *južno-zapadnom* dijelu balkanskoga poluotoka, za koje se je otimao car bugarski, pobjeditelj Bizanta" (tako i u I. izd. str. 23. i u Smičiklasa, I. 225.) ispravi u: *sjevero-zapadnom*.

Na str. 49. među biskupijama, koje su se pokoravale nadbiskupiji spljetskoj, treba spomenuti i biskupiju *zadarsku* (sve do god. 1154.. kada postade arcibiskupijom).

Na str. 59. veli se, da je kralj Bela III. (IV.) među ostalim mjestima dao znamenite povlastice „*i Jastrebarskoj*" (tako i u I. izd. str. 46. i u Smičiklasa, I. 351.), ispr. u „*i Jastrebarskom*" (ime je srednjega roda).

Na str. 60. štamparsku pogrješku Stjepan *IV.* (V.) ispravi u Stjepan *VI.* (V.).

Str. 67. „I grad Dubrovnik primi sada pokroviteljstvo kraljevo, pošto je sve od god. *1204.* (knez Damjan Juda) do god. 1358. bio pod mletačkom zaštitom". Godinu 1204, kao godinu smrti kneza Damjana Jude i početka mletačkoga vrhovništva u Dubrovniku. treba ispraviti u god *1205.* Znamo, da je Tomi Morosinu (Maurocenu), izabranome carigradskom patrijarhu bila povjerena zadaća, da polazeći u Carigrad uz put pristane u Dubrovniku i uredi tamošnje odnošaje. Među tijem T. Morosina nalazimo još na početku god. 1205. u Mlecima; prvi mletački knez u Dubrovniku Lovrinac Kvirini diplomatički je ovjerovljen prvom, 12. travnja 1206. godine, arcibiskup Mlečanin Leonardo upravljaše crkvom dubrovačkom od god 1205—1217. (vidi moju disertaciju „Kritička potraživanja i pokušaj pragmatizovanja u području povjesti dubrovačke od 1205. do 1331. godine", u Zagrebu 1891., str. 5—12.).

Na str. 71. u pošljednjem retku odozdo slagač je pobrkao slova do nesmisla. Mjesto mora glasiti: „Vojska se namjesti kod Nikopolja u velikom neredu. Sultan Bajazit doleti kao strijela ispred Carigrada . . ." (ispor. I. izd. str. 57.).

Na str. 76. među dostojanstvenicima u kraljevoj kuriji nije spomenut *kancelar kraljevstva*, koje je bio primas ugarski arcibiskup ostrogonski.

Str. 78. Zakon vinodolski od god. *1280.* (i u Smičiklasa, I. 524.) ispravi u *1288.*

Na str. 84. u bilješci 1) spomenuo bih pored tamo navedene rasprave Račkoga o srpskim despotima i prekrasnu monografiju Č. Mijatovića: „Đurađ Branković".

Str. 89. „. . . poradi čega je i *otok Krk* pao pod Mletke" (tako i u Smičiklasa, I. 646.). Uobičajilo se po našim knjigama, da se tako zove ono kvarnersko ostrvo; ali nas je dr. I. *Crnčić* poučio, da je samo glavnome mjestu na ostrvu ime Krk, a ostrvo

da se po njemu zove „*otok Krčki*“ (vidi: Statuta lingua croatica conscripta, u Zagrebu 1890., str. XLVII.).

Str. 111. „Na državnom saboru u Požunu (1687.) bude izrečeno nasljedstvo kuće Habsburške u Ugarskoj . . . .“ treba reći „našljedstvo *u muškom rodu*“, jer našljedstvo i po ženskoj lozi bi priznato istom pragmatičkom sankcijom.

Str. 152. štamparsku pogrješku „*1571.* boj kod Budačkoga“ ispravi u *1575.*

Str. 153. „1740—1748. *Prvi i drugi šleski rat*“ ispravi u „*Austrijski našljedni rat*“.

Kao što je na str. 163. red hrvatskih banova doveden sve do bana Levina Raucha (1867—1871.), tako treba i na str. 154 kronologički prijegled produljiti od 1848. do 1868. godine.

Dr. *J. Modestin.*

VIII.

Латинска Граматика за школску и приватну употребу. Први део. Саставио **Влад. Малина.** У Београду 1894.

U predgovoru ističe pisac vrline klasičkih pisaca za obrazovanje mladiča, pa kako je samo latinski jezik primljen obligatno u srpske srednje škole, pothvatio se on, da napiše latinsku gramatiku, jer „se do sada još nije dala učenicima školska knjiga udešena prema savremenom razvitku nauke, iz koje bi oni mogli crpsti dovoljno građe za polaganje čvrsta temelja daljem učenju latinskoga jezika“. — Dalje ističe pisac, kako je stekao uvjerenje i iskustvo, da su učenicima pristupačnije knjige, koje stoje na naučnoj osnovi nego na praktičkoj, pa se za to ostanuo staroga principa i primio racijonalno-naučni i nastojao primijeniti resultate moderne nauke o jeziku. (Predg. str IV.). Premda pisac osuđuje praktičke knjige, ipak navodi malo kasnije za uzrok, što je odstupio od knjiga uobičajenih u drugim zemljama, praktičke razloge (str. V.).

Najprije prikazuje pisac nauk o glasovima. Pišući ovaj dio čini se, da su mu bili pred očima u prvom redu slušači visoke škole, a tek u drugom učenici srednjih škola. što je dakako i pravo.

Drugi je dio: nauk o oblicima isključivo za učenike srednjih škola. Imensku je i pridjevsku deklinaciju obradio pisac po osnovinskoj teoriji. Obrađujući glagol po osnovama prikazao je on najprije proste oblike, a onda složene S tim će se, kako ja mislim, složiti svaki učitelj. Isto tako treba pohvaliti i istaći i to, što je pisac uzeo temelj za građenje particip perfekta pasiva, a ostanuo se uobičajenoga supina. Razlozi su ovi: 1. mnogi glagoli i nemaju supina; — 2. supin i particip perfekta imaju svaki svoj osobiti nastavak, kojim postaju njihove osnove; — 3. što je supin u opće vrlo rijedak oblik (da mu se i sami latinski klasici uklanjaju, a particip perfekta ne samo kao takav, već i sa sastavnim dijelom složenih oblika, kojima se kazuje svršena radnja u sadašnjosti, u prošlosti i u budućnosti, obično nalazimo na svakoj strani latinskih spisa; — 4. što hrvatski (srpski) jezik nema zgodan oblik, koji bi odgovarao latinskom supinu pa nije ni probitačno nagoniti početnike, da ga pamte u latinskom jeziku, kad mu se ne može pravo pokazati i njegovo značenje u hrvatskom (srpskom, — str. VII.).

Treći je dio: nauk o osnovama, naučni dodatak oblicima, a na kraju knjige dodaci o rimskom kalendaru, o rimskim novcima i mjerama pa najvažnija skraćenja. Što se tiče trećega dijela, priznajem, da je korisno reći koju o kalendaru, novcima, mjerama i skraćenjima, i to je pisac jasno i lijepo prikazao. Ali za to poričem svaku vrijednost nauku o osnovama za srednje škole. Danas je glavna svrha učenju klasičkih jezika štivo, a gramatika treba da bude sredstvo, da polučimo svrhu. Kad bi se otimalo vrijeme naukom o osnovama i bezbrojem nastavaka, ne znam, koliko bi se mogla postići svrha određena gimnazijskoj obuci za klasičke jezike. K tomu svemu osjećanje jezika ne dobiva se ni najznanstvenijim gramatikama, već obilnim štivom i valjanim razumijevanjem štiva, a tomu slabo pomaže nauk o osnovama i o tvorbi riječi kao i svi znanstveni dodaci, koji ne idu u srednju školu.

Progovorivši ovako njekoliko riječi u opće o rasporedu reći ću sad, da je terminologija ponajviše zgodna; samo se čini, da za *semel, bis* i t. d. nije najzgodniji naziv: „brojevnice ponovne“. Na str. 104. upotrebljava pisac za „m. coniunctivus“ naziv: „način savezni“, a naprijed i relativne zamjenice zove „saveznima“. Trebalo bi praviti razliku u nazivima za dvije različite činjenice.

Izgovor je u §. 2. prikazan jasno i potpuno, gotovo kao ni u jednoj školskoj gramatici, tek je *caecus* došlo pometnjom među *caput* i *credo* (str. 3.). Za nauk o glasovima valja priznati, da je prikazan sabito do duše, ali lijepo i jasno, tek za gimnazije nije. Toliko obilje gramatičkoga znanja nije učeniku potrebno, da može valjano čitati klasike. Taj dio ako i nije nikako za gimnazije, ali podaje dobar, pouzdan i točan prijegled nauka o glasovima učenicima visokih škola, kojima će dobro doći. Pisac je do duše označio štampom. što misli, da je za gimnazijalce, a što za učenike visokih škola, no i ono, što je, još je previše. Dobro bi tek bilo po koji glasovni zakon uzeti uporedo, kad se desi zgoda, ali nije zgodno za učenike prikazivati ih sustavno. Kad bi bilo vremena, da bi se i postanje jezika moglo pratiti, dopuštam rado, da bi učenike veselilo i da bi im bilo od njeke koristi; ali dok treba to veselje i tu djelomičnu korist platiti gu-

bitkom štiva, onda sam odlučno protiv toga. Ja sam i sam pristalica novijega pravca u gramatici, i koliko me god veselili njezini resultati, opet se ne bih usudio uvoditi ih u školu. I sam želim, da bi se praksa dovela u sklad sa znanošću, no dok to nije još moguće, volij sam ostati kod staroga načina pa ga dotjerivati u toliko, u koliko je u samoj znanosti pitanje već konačno riješeno, a ne zadaje učenicima većih teškoća od staroga načina. Tako na str. 8. kaže pisac, da se je *ai* u genitivu sing, nom. pl. i lokat. sing. *a*-osnova pretvorilo u *ae*, kao što se pretvorilo u naglašenom slogu (n. pr. aiquom—aequum). To je svakako dvojbeno tumačenje, jer u svim drugim slučajevima postaje *ai* u nenaglašenom slogu *i*. (Vidi: Stolz, Handbuch d. klass. Alterthums-Wissenschaft II. §. 13. i 7.; drukčije, a čini se i vjerojatnije, tumači taj prijelaz Osthoff: Zur Gesch. des Perf. 197. i d.). Tu se pisac mogao najbolje uvjeriti, kako je teško unositi u školsku knjigu nauk, koji još nije dotjeran, jer je učenicima težak i nerazumljiv, a k tomu nije ni općeno priznat. Još se bolje mogao o tom uvjeriti razlažući postanje *bam*-imperfekta i *bo*-futura, gdje se pitanje nije još ni iz daleka primaklo istini. (Najvjerojatnije ga mislim, prema analogiji slav. jezika, tumači M. Šrepel u „Radu" jug. akad. *103*.). Isto će mi tako, mislim, svaki učitelj dopustiti, da u latinsku školsku gramatiku ne ide prijevoj, koji je u lat. jeziku još nedostatno istražen, kako dokazuje nesuglasje među gramaticima. Pitam g. Malinu, što će koristiti svrsi klasičkih jezika u srednjim školama, ako učenici i znadu svih 6 redova prijevoja, kad mnogih primjera nigda ne će čuti za svojega školovanja? Nema i opet sumnje, da bi to znanje pridizalo jezičnu svijest i volju za jezik, ali bi trebala 4 viša razreda, dok bi učenici mogli sve to shvaćati, a onda nam i onako otprhnu u svijet! A štivo? Ne znam, što bi s njim bilo. Učenici bi mogli reći, da su proučili, koliko je moguće, latinsku gramatiku pa bi se u čudu pitali: a čemu? Ja smjelo tvrdim, da bi se ovakim učenjem zadao smrtni udarac klasičkim jezicima u srednjoškolskoj nastavi. Jer ako sada svi viču na nju — neopravdano, onda bi mogli vikati s punim pravom. Upotrebimo dragocjeno vrijeme za čitanje, a gramatike podajmo učenicima samo koliko im je najnužnije.

Danas sve nastavne oblasti teže za tim, da pokrate i stegnu gramatičku građu na najnužniju mjeru, a g. Malina piše samo oblike, koji opsežu 254 strane! Scheindlerova gramatika, koja je po mojem sudu bolja i zgodnija za srednje škole, opseže cijela dakle sa sintaksom, kalendarom i registrom 212 strana; a ako pribrojimo Malininoj gramatici još i dodatak o kalendaru i t. d., onda ona opseže 265 strana! Za naše je prilike i Scheindlerova gramatika preopsežna, imala bi biti još kraća. Pisac će mi možda odvratiti, da je knjiga tako opsežna, jer nije sve namijenjeno učenicima srednjih škola, već i učenicima visokih škola. No ja

držim, da to nije sretna misao, jer se gramatika za slušatelje visokih škola može, pače mora pisati znanstveno, dok se za učenike srednjih škola ne preporučuje dotle, dok konačni znanstveni resultati nijesu stalni i jasni. A opet pisati za učenike srednjih škola tako opsežne knjige, gdje se mora gotovo veći dio izostaviti, nije po načelu didaktičkom; k tomu knjiga postaje bez potrebe skuplja.

Građi se samoj sve do §. 32. ne može ništa prigovoriti, jer je pisac savjesno upotrebio najbolju literaturu, a ako se u gdjekojim sitnicama ne slažem, to ne spominjem, jer može i on imati pravo, a ja krivo. budući da je stvar još „sub iudice lis".

Na str. 30. r. 14. ozdo štamparska je pogrješka: Rōmmânus. — Na kraju toga prvog dijela spomenut ću još samo to, da će učenici dobiti nedostatan pojam o poredbenoj gramatici bez poređenja s grčkim i slavenskim jezicima. Ta i ovako dobiva učenik samo konačne resultate, u koje mora slijepo vjerovati. Često se spominju temeljni oblici, ali će ih učenici slušati kao kaku čarobnu bajku, a razumjeti ih ne će, jer nemaju pripravnoga znanja poredbene gramatike.

Na str. 35. 3.) oznaka je za „mobilia" dosta teška, trebalo bi je razumljivije stilizirati.

Najbitnije je u latinskoj gramatici, kako je prikazana treća deklinacija. Ja ću prije svega razložiti, kako postupa pisac, a onda ću reći svoje mnijenje. Pisac je podijelio riječi 3. deklinacije u dvije grupe: konsonantske i *i*-osnove. Najprije prikazuje konsonantske osnove dijeleći ih u dvoje: a) koje prave nom. bez *s* i b) koje prave nom sa *-s*. Navedavši paradigmu za vrstu a) niza pisac napomene toj vrsti, od kojih su njeke preopširne i zališne, jer i onako ne mogu dati stalna pravila, kojega bi se učenik držao, a ako on mora pamtiti sve riječi, sto puta je bolje, da ih kad zatreba uči iz rječnika. Tako je napomena 3. preopširna, da zališna, gdje se uči, kako u *leō* i u imenicama na *-iō* u svim padežima ostaje *ō* ili slabi u *i* kao u *homō* i t. d., i u imenicama na *-dō*, *-gō*, a opet su izuzeci *praedō*, *ligō*.

U napomeni 5.) govori se o rotacizmu, za tim o dvosložnim i višesložnim osnovama srednjega roda na *-os*, koje: a) slabe u nom., akus i vok. sing. *o* u *u*: *corpos—corpus* (po §. 9. 2.); — b) druge opet slabe u padežima s nastavcima *o* u *e* (§. 6. i §. 7. A. B.): *vulnus—vulneris*. — Da učenik dakle nauči samo *s*-osnove, treba prije svega, da poznaje 1.) zakon o rotacizmu, 2.) glasovne zakone u §. 9. 2., §. 6. i §. 7. B., a uz to mora da još znade i za izuzetke, koji se ne daju spratiti pod te glasovne zakone i §. 23. 1. Kada učenici sve to znaju i dobiju n. pr. riječ u nominativu, držim za cijelo, da će ih malo biti, koji će po nominativu valjano postupati. Još gore, ako dobiju oblik u kosom padežu. Ali da, reći će mi tko, dijete dobiva u rječniku pored nominativa još i genitiv sg. ili pl. pa po tom poznaje osnovu i

njoj dodaje padežne nastavke. Priznajem, da je tako, ali učenik, koji ne poznaje osnovinske teorije, nauči samo taj pošljednji posao te mu nije stalo da zna sve osnove i glasovne zakone. Latinski su oblici tako pobrkani, da ih nikakva znanstvena gramatika ne može svesti na jednostavna pravila, kako je to moguće u grčkom jeziku. Za nas je dosta, da učenik umije valjano deklinirati i u štivu padeže razaznavati — i ništa više. Mi radimo u školama praktički, pa ima malo učenika — a to su ljenivci i bez volje, — koji ne znaju savršeno deklinirati. Kada učenika naučim, da se padeži tvore dodavanjem padežnih nastavaka na osnovu i rečem mu, da će osnovu naći, ako odbije od genitiva sing. padežni nastavak *-is*, on će mi deklinirati valjano, dao mu ja riječ *vulnus* ili *laus* ili *consul* ili *vulpēs*. Ogriješio sam se do duše o znanost u toliko, što sam za *vulpes* rekao, da je osnova *vulp-*, ali je to za mene kud i kamo manji grijeh, nego ako mučim učenika s tolikom građom, koja mu je k tomu još nepotrebna, i tako otimam vrijeme jedino korisnom štivu. Za to nije trebalo onakoga rastezanja u širinu, osobito kod konsonantskih osnova, a da je to opravdano bar za ove osnove, to razabiramo i iz Scheindlera, koji je inače pristalica osnovinske teorije, pa je sve napomene k osnovama a) vrste zbio u 3 vrlo kratke bilješke.

I za osnove b) vrste dodaje pisac opet napomene, za koje vrijedi, što i za prve. Tako se opširno tumače nominativi: *virtus*, *ariēs*, *nox* i dr. s pozivanjem na glasovne zakone, a to za deklinaciju učeniku slabo pomaže, ako ne zna i genitiva. Pa kada učenici saznadu za sve glasovne zakone, moći će pitati: A kako je moguće, da bude *hiems*, dok bi po glasovnim zakonima moralo biti **hiēs*? Pisac mora i sam priznati, da ima takvih neredovitosti u latinskoj gramatici na pretek.

Ali dopustimo i taj golemi trud i napor, samo ako je koristan. Kada su jednoć učenici izučili s trudom i mukom 3. deklinaciju, mislio bi čovjekoljubac, da će barem sada prestati jadi. Ali ne! Sada tek valja opet pamtiti izuzetke u padežima (a novija gramatika obećava, da će ih znatno umanjiti), i to 1) imenice na *-is* i *-es*, koje nemaju u genit. pl. *-ium*, nego *-um*. Treba učiti, da „imparisyllaba", koja imaju pred *-is* u genit. dva konsonanta, imaju *-ium* kao što i riječi: *lis* i *faucēs*. Za *i*-osnove učili su do duše, da je redovan nastavak u genitivu plurala *-um*, koji s osnovnim *-i* čini *-ium* (to bi bilo umanjenje izuzetaka), ali su za to morali naučiti i utuviti, koje su riječi *i*-osnove, dakle: a) „parisyllaba" na *-is* i *-ēs*; — b) njeka „parisyllaba" na *-er*; — c) „parisyllaba" na *-e*, *-al*, *-ar*. Tu ističem, da pravilo pod b) nije određeno, a neodređena pravila nemaju za učenike nikakve vrijednosti. Kako će prema tomu pravilu učenik znati razlikovati *imber—imbris* i *pater—patris*? I ako učenik nije dobro upamtio prvu a.) vrstu konsonantskih osnova, eto gotovih genitiva pl. *patrium*, *matrium* i t. d.! Znamo dobro iz iskustva,

kako i najjasnija pravila potamne u svijesti učenika, a kako ne će tako neodređena? Za riječi pod c) morat će im se prikazati glasovni zakon, za što su to *i*-osnove, a to je opet nov posao. Nije li praktičnije (ako i nije znanstveno), da kažemo učenicima, kako riječi sa spomenutim dočecima imaju u genitivu pl. nastavak *-ium*, pa smo im uštedjeli znatan trud!

U ostalom ovako sude najznatniji učitelji stranih naroda kao: Uhlig, Rappold, pa i sam Stolz. (Više i potanje o tom vidi u Turomanovoj ocjeni Pavčeve lat. gramatike str. 1—10).

I o rodu želim da u kratko rečem. Pravila su za razaznavanje roda treće deklinacije u opće dosta teška, a pisac mjesto da ih je olakšao, oteščao ih je. Da se razabere, što je učinjeno prije piščeve gramatike, a što je on učinio, spomenut ću uporedo njegova pravila s pravilima Scheindlerovim:

Scheindler.

Razlikuje rod u opće po dočecima u cijeloj trećoj deklinaciji.

I. Muškoga su roda imenice:

1. na *-ōs, (ōris), or (ōris).*
2. na *er (eris, ris)* | ali su srednjega roda: *iter, vēr, cadāver.*
3. *as, sol, sal, sanguis.*

II. Ženskoga su roda imenice:

1. jednakosložne na *-is, -ēs*, ali su muške riječi na *-nis* i *fascis, piscis, collis, orbis, mensis.*

2. riječi na *-ŏ*, samo su muške *ordō, sermō* i „concreta".

3. nejednakosložne na *-s* i *-x*, ako je u osnovi „muta", ali su muške: *lapis, pēs, paries*, riječi na *es (itis)* i *dens, fons, mons, pons* i od riječi na *-x: grex* i one na *-ex (icis).*

4. *arbor.*

III. Srednjega su roda:

1. na *-men,*
2. *us (oris, eris, uris),*
3. na *-ur,*
4. *aes, ōs, os, mel, vas, cor, lac* i *caput,*
5. na *-e, -al, -ar.*

Životinje s neutralnim dočetkom muškoga su roda.

Dodat ću još samo to, da je Scheindler zgodnije razvrstao, pa je slika kud i kamo preglednija.

Malina.

Razlikuje rod po dočecima kod pojedinih osnova. Tim je sve odviše razdrobio i oteščao. Za to je valjalo koncentrirati pravila o rodu.

a) vrsta:

Muškoga su roda imenice s dočetkom na *-ōs (ōris), -or (ōris), er (eris, ris)*, nejednakosložne na *-is (eris)* i riječi: *as, sol, sal.*

Ženskoga su roda imenice na *-ō, -dō, -gō* i apstraktne na *-iō.*

Izuzetak: konkretne na *-iō* su m. roda i *sermo, ordō* i *leo.*

Srednjega su roda imenice na *-men, -or (ŏris), -ur (uris, ŏris?)*, jednosložne na *ūs (ūris)*; a pored toga neka se pamte: aes, ōs, os, vās, mel, cor, lac, iter, vēr, caput, cadāver i biljke na -er.

Izuzeci: 1. imenice na *-us* i *-ur* ako znače životinje, muškoga su roda.

2. na *-or*: *arbor* je fem.

b) vrsta.

Ženskoga su roda imenice na *-s* i *-x*, kojima se osnova svršuje na „muta", za tim: *hiems, nix, supellex.*

Izuzeci: muške su imenice na *-es (etis)*, za tim *dens, fons, mons, pons, pēs, lapis, paries, sanguis, grex* i sve imenice na *-ex (-icis).*

c) *i*-osnove.

1. muškoga su roda: „parisyllaba" na *-er*, fem. je samo *linter*,

2. ženske su: „parisyllaba" na *-is* i *-ēs*, a muške su imenice na *-cis, -guis, -nis* i *axis, collis, orbis, mensis.*

3. Srednje su na *-e, -al, -ar.*

U dijelu o pridjevima pisac je preopširan (gotovo 6 velikih strana!) pa dijeli i njih u konsonantske i *i*-osnove. Ipak se čini,

*

da je jednostavnije kazati, da se adjektivi 3. deklinacije deklíniraju kao i imenice 3. dekl. (pa bilo i kao *i*-osnove), a u ablativu sing. imaju *-i* (mjesto *-e*), u neutru plurala *-ia*, samo *vetus—vetera*. U genitivu pl. imaju *-ium*, ako je pred njim dug vokal (pa i positione), a *-um*, ako imaju kratak vokal. To saznaje učenik već po izgovoru ili iz rječnika. Dakle: audā*cium*, ferō*cium*, prudent*ium*, ali paupĕr*um*, dīvĭt*um*, partĭcĭp*um*, a uz to treba spomenuti, da ovi imaju i u abl. sing. *-e* (dakako ne svi, već ih i onako treba poimence kazati).

Spominjući na str. 60. četvrtu deklinaciju govori pisac o riječima, koje imaju u dat. i abl. pl. *-ubus*, pa veli: a) dvosložne riječi na *-cus*: *lacus—lacubus*, *quercus—quercubus*; ali *porticus* ima samo *porticibus*. Što je trebalo spominjati *porticus*, ta nije valjada dvosložna!

Na str. 80. i d. prikazuje g. Malina brojevnice s takvom opširnošću i temeljitošću, kakva se ne vidi ni u većim gramatikama. Za školu je veći dio sasvijem zališan. Tako prikazuje on i razvitak rimskih znakova za brojeve na str. 81. u napomeni. Bilješke pojedinim vrstama brojeva prikazane su lijepo i potpuno, a upletene su i sintaktičke napomene, koje upravo ne idu ovamo, ali kako nije ovom dijelu dodana sintaksa, od velike su vrijednosti.

Kod zamjenica odijelio je pisac povratnu zamjenicu od ličnih s punim pravom, pa kako je ona teška za hrvatske i srpske učenike, jer mi imamo *sebe*, *sebi* za sva lica, a Latinac samo za 3. lice, nastojao je, da jasno pokaže porabu lat. *sui*, i tu je lijepo uspio. Za ličnu zamjenicu trećega lica uzeo je *is*, *ea*, *id* u zavisnim padežima, pa je na to mjesto uvrstio i deklinaciju te zamjenice, a na str. 95. govori o njoj kao o determinativnoj zamjenici i kazuje njezina različna znamenovanja. I to ne ide u oblike, ali je jezgrovito i jasno pokazano. Cijela je partija o zamjenicama veoma zgodna, a što sam istakao njeke sitnice, učinio sam za to, što pisac stavlja sintaktičke pojave u oblike. Sve su sintaktičke napomene vrijedne, jer se pisac obazire na naš jezik, a ne radi slijepo prema njemačkim gramatikama. U opće se čini već sada, da će sintaksa piščeva biti valjana.

U onom dijelu, u kojem se prikazuje glagol, opaža se opet prevelika naučnost. Tako znanstvena obradba glagola dovela bi učenika do poznavanja oblika glagolskih veoma kasno. Mnogo toga, kao n. pr. reduplikacija i postanje perfekta na *-vi*, *-ui*, *-si* i t. d. može imati interesa za učenika, koji već zna podosta latinski, ali početnika smućuje to i plaši. Isto je tako preopširna tvorba participa perfekta pasiva.

Cijelu je gramatiku osnovao pisac sasvijem na znanstvenom temelju i u predgovoru osuđuje gramatike, koje su prema lakšem shvaćanju učenika udešene praktički, a ipak kod glagola uzima on praktički razlog i prema principu praktičnosti dijeli glagole u 4 konjugacije. Gosp. Malina zna jamačno, da to nije znanstvena

razdioba, pa za što ju je prihvatio? A ako je kod glagola mogao odstupiti u načelu od znanosti za volju praktičnosti, šteta je, što nije odstupio i u deklinaciji, pa bi mu knjiga bila uzorna školska gramatika, jer kako je on pun znanja i zdrava shvaćanja, knjiga bi mu jamačno takva izišla. Inače su glagoli prema načelima, na kojima pisac stoji, lijepo prikazani.

Napomena na str. 144. o konstruiranju perifrastične konjugacije pasiva ne ide u oblike, već u sintaksu. Spominjući gosp. Malina glagole po njihovim glavnim oblicima veoma je zgodno učinio, što je njeke glagole, koji se čuju često krivo izgovarati, obilježio i akcentom. Među „verba anomala“ uvrstio je i *dō*, *dare*, ali to nije anomalan glagol, nego je ostatak bestematske konjugacije. Ja ga poradi ono malo razlika u kvantiteti ne bih postavio među nepravilne, dok je tvorbom svojom jednak ostalim glagolima *a*-konjugacije.

Prijedlozi prikazani su valjano, a dodaju se svuda i primjeri, da se vidi raznovrsna njihova poraba.

Naučni dodatak (str. 243—254), premda je lijepo i jasno prikazan po resultatima najnovijih istraživanja, ne ide u okvir srednje škole, pa se za to na nj ne ću ni obazirati.

Razabravši sadržaj cijele knjige imam izjaviti, da je kao gramatika, koja je pisana na naučnom temelju, izvrsna; sve je dobro i zrelo promišljeno, a stručna je literatura savjesno proučena. Ali dok je s te strane moram obasuti hvalom, ne mogu izreći tako povoljan sud o njoj kao školskoj knjizi. Tu je pošao pisac predaleko, jer da učenici prouče samo oblike, trebalo bi 2—3 godine. a gdje je sintaksa, gdje štivo? Šteta je, što knjiga nije tako praktična, kako je valjana! S velikom bi je korišću mogli upotrebljavati slušači visokih škola, samo bi u tom slučaju morao pisac promijeniti onaj dio o glagolu, poradi kojega sam mu zabavio.

Dr. *J. Golik.*

IX.

Hrvatska stenografija po sustavu Gabelsbergerovu. Napisao **Stanko Miholić.** U Zagrebu 1894.

Po naredbi naše kr. zem. vlade uvedena je g. 1893. stenografija Gabelsbergerova sustava kao neobavezni predmet u sve srednje, učiteljske i više trgovačke škole, pa je u tom pogledu propisana i naučna osnova. Knjiga, koju ovdje prikazujem, namijenjena je navlastito porabi školskoj, ali ona može služiti i za privatni nauk u stenografiji.

Knjiga je ova, kao i sve stenografske knjige, razdijeljena na dva dijela, i to na teoretički i na praktički ili stenografski dio. Ovaj drugi izveden je posve nezavisno o prvom. — Teoretički je dio s njekim promjenama u poređanju građe, stilizaciji pravila, izboru primjera i t. d. izrađen potpuno prema sistemu stvoritelja hrvatske stenografije F. Magdića. U jeziku i pravopisu držao se pisac Brozova „Hrvatskoga pravopisa". Kako je vele zaslužni naš F. Magdić mnogogodišnjim trudom i ozbiljnim radom sistem hrvatske stenografije dotjerao do takvoga stupnja, da se mirne duše može u svakom pogledu ogledati sa svim ostalim sistemima Gabelsbergerove stenografije u drugim modernim jezicima, tako se slabo što može zabaviti ovoj Miholićevoj knjizi u I. dijelu. Ja bih napomenuo samo ovo:

Na str. 5. kaže se, da je stenografija nauk o „tvorenju" riječi. Bolje bi bilo, da se reklo: nauk o „pisanju" riječi, jer se riječi u stenografiji ne tvore, nego pišu. Na istoj strani i drugdje upotrebljava pisac riječ „rečenica", ali pored toga nalazimo u ovoj knjizi i riječ „izreka" (n. pr. str. 30. u §. 30.). Za što za istu stvar dva naziva u školskoj knjizi? — Na str. 7. u retku 9. ozdo imala bi stajati pred riječju „uvijek" riječ „skoro", jer ima dosta primjera u stenografiji, gdje ne pišemo ni suglasnika. — Na str. 8. u retku 7. ozgo bilo bi bolje, da je ostalo onako, kako Magdić veli, na ime, da se reklo: „*s*, *z* i *ž* imadu po dva znaka". Slovo *o* moglo se izostaviti, jer se ono izvrnutim znakom bilježi samo na svršetku riječi iza slova *t* i kod glagola na kraju riječi. — Zališno je isticati na istoj strani u retku 13. ozgo, da osobite znakove imaju još slogovi *naj*, *pod*, *pred*; jer u stenografiji ima vrlo mnogo slogova, koji imaju osobite znakove. — Nema saveza točka 7. na istoj strani u retku 14. ozgo s onim, što se veli na pređašnjoj strani: „Napose valja istaknuti 1.), 2.), 3.) . . . 7.). Sve ovo isporedi sa stenografiranim dijelom ove knjige". To je trebalo istaknuti u osobitom paragrafu ili u bilješki, gdje je trebalo dati i naputak, kako da početnik piše, jer ova knjiga i onako nije namijenjena samo školi, nego i samouku. — Na str. 9. u retku 16. ozgo nije dovoljno jasno, što znači ona rečenica. — Nerazumljiva je točka 5. u §. 4., da se ne smiju upotrebljavati dva znaka za samoglasnik, nego samo jedan „ako ima koji samoglasnik više nego jedan znamen". Gdje, kada i kako? — U §. 5. na početku ima mjesto riječi „ravnim" doći riječ „horizontalnim" ili „vodoravnim". Prema tomu je kriv zaključak točka I. istoga paragrafa, jer po njoj se čini, kao da je slovo *e* u istinu napisano među dva suglasnika; a kad tamo, dva se suglasnika sastavljaju sastavnicom (jer se njekako moraju sastaviti), ali ova sastavnica nije *e*, već obična grafička sastavnica. Dakle slovo *e* u opće se ne naznačuje među suglasnicima.

Na str. 11. u retku 2. ozgo bolje bi bilo reći „za kojim dolazi" nego „uz koji dolazi", jer *uz* znači i *pred* i *iza* suglasnika; a ovdje se misli, da se mora podebljati suglasnik, koji pred ovim *a* dolazi, dakle za kojim slovo *a* dolazi. — Na str. 11. u retku 7. ozgo bolje bi mjesto „ova pred onima" bilo reći „srednja pred malima". U opće se ima cijela točka *b* jasnije stilizirati.

Knjiga ova ima dosta štamparskih pogrješaka. Ja ću samo spomenuti onu na str. 11. u retku 12. ozgo, koja je krupnije naravi. Iz onoga, što je i kako je tamo rečeno, izlazilo bi, da se *a* bilježi samo iza vokala *i*, kad ovaj stoji na početku riječi; a kad tamo, *a* se ispisuje iza svih samoglasnika na početku riječi. — Slovo *r* nije uvijek samoglasnik, kako bi se moglo zaključivati iz §. 11., nego samo kad se nalazi među dva suglasnika, ima ono karakter samoglasa. — Na str. 20. u zadnjoj rečenici teorije zališne su riječi „pošto svrha Gabelsbergerove . . . . pismo", jer nemaju pravoga kausalnoga saveza s onim, što je pred tim. — Na str. 24. u §. 22. upotrebljava pisac riječ *desetice*, a poslije toga *stotine*, *tisuće*. Bolje bi bilo, da se konsekventno piše *stotice*, *tisućice* i t. d. — Na str. 25. u §. 23. veli se, da se negacija u stenografiji bilježi prostim *n*, koje se s glagolom sastavlja. To se protivi onome, što je pisac rekao u §. 5. o slovu *e*. Zar tu sastavnica između negacije i glagola nije slovo *e*? Dosta bi bilo reći: „U stenografiji se negacija piše s glagolom", jer ono ostalo izlazi iz §. 5. — Na str. 28. u §. 28. govori se o prijedlozima, pak se kaže, da se prijedlozi naznačuju 1.) samoznacima, 2.) pokraćuju se. Između ove dvije točke nema razlike, pak je prema tomu 2. točka zališna, jer svi prijedlozi pod 2. navedeni mogu doći pod 1. točku. — U §. 33. rđavo je rečeno „jeziku vještu znano", jer se ne može pravo razabrati, što to znači. — Ni §. 35. nije dobro stiliziran. — U §. 47. govori se o logičnom kraćenju, pak se veli, da će stenograf s tim ljepše i slobodnije kratiti, što je obrazovaniji i što bolje poznaje predmet, o kojem se govori. Tu je trebalo istaknuti još jednu važnu okolnost, koja je znatna za slobodno kraćenje u stenografiji, a to je dobro poznavanje jezika, jer nema sumnje, da će samo valjan znalac jezika dobro i sigurno znati kratiti.

Magdić spominje sigle istom iza vokalizacije i složenih suglasnika, a pisac ove knjige po uzoru drugih knjiga uvodi sigle odmah na početku te ih postepeno iza svakoga paragrafa po njekoliko navodi. Čini mi se, da će ovo postepeno uvođenje biti zgodnije, jer je početniku dosta teško na jedan put naučiti onaj veliki broj sigla.

Toliko bih eto imao reći o teoretičkom dijelu ove knjige. A sada nješto i o drugom dijelu. Taj je dio na oko veoma lijep, za to će se nestručnjaku činiti i pravilan. Ako li pak znalac naše stenografije samo površno pogleda stenograme, vidjet će odmah, kakvi su. Da mi nije g. Miholić sam rekao, kako se ti stenogrami rade, ja bih se upravo snebivao. Ali pored svega, što sam znao, da ove stenograme gravira radnik, koji ne zna stenografije, ni-

jesam mislio, da će toliko pogrješaka u njima biti. Na međusobni položaj pojedinih crta skoro ništa nije se pazilo. Udaljenost slova i riječi u opće prevelika je, što se znatno protivi temeljnom principu stenografije. Za tim je ta udaljenost jedan put ovaka, drugi put onaka, kao da je to posve isto u stenografiji. Pojedine su crte na mnogo mjesta predebele. Često su slova jednostavno kao odrezana bez uzroka. Gdješto ima partija, kod kojih mora čovjek dugo misliti, dok ih odgonene. Kakav će pojam imati učenici o stenografiji, kad n. pr. od učitelja čuju: „Samoglasnik *a* naznačuje se krupnijim i debljim crtanjem suglasnika, uz koji dolazi“; a kad pogledaju u knjigu, vide stotine i onih konsonanta podebljanih, gdje ne dolazi iza njih *a*? Tako bi se moglo navesti mnogo primjera, gdje će učenik dolaziti u sumnju, da li je ono dobro, što mu je kazao učitelj, ili ono, što je u knjizi. Navest ću sada samo njekoliko primjera, da se vidi bar donjekle, koliko je stenogram pogrješan.

Istom u §. 23. veli se, da se negacija redovno sastavlja s glagolom, a već je prije toga pisac sastavlja s glagolom; u školi opet učenik uči, da se negacija redovito ne sastavlja s glagolom. — Na str. 1. u retku 1. ozdo krivo je napisana sigla za riječ *si*. — Str. 3. redak 7. ozgo tko će onaj znak čitati „šaraf“? — Kratice za riječcu *god* n. pr. *kadgod*, *gdjegod*, *kakogod* i t. d. nijesu zgodne, jer dovode u sumnju s riječima: kad bio, gdje bio i t. d. A kad su već uvedene, trebalo ih je konsekventno upotrebljavati, a ne n. pr. na str. 24. u retku 5. ozgo u riječi *kudagod* pisati „god“ s *g* i *o*. — Gdje je spomenuto u teoriji, da se *o* obratno piše i kod glagola? — Str. 4. redak 3. ozdo samoznak „nikuda“ krivo je napisan (Vidi str. 23. redak 2. ozdo). — Str. 5. redak 9. ozgo riječ „orući“ krivo je napisana; isto tako str. 5. redak 13. ozgo riječ „vežu“, — str. 5. redak 4. ozdo riječ „vele“, — str. 7. sigla „već“ pogrješno je napisana, — str. 7. redak 4. ozdo riječ „molitva“ zlo je napisana. — Str. 8. redak 5. ozgo, tko će onu riječ čitati „glavobolje“? — Str. 9. redak 3. ozdo krivo je napisana riječ „digni“. — Ne znam, za što je pisac uveo drugi znak za složeni suglasnik *kš*, a nije ostao pri Magdićevu znaku (str. 9). — U §. 12. (teorije) kaže se, ako se slova ni na koji od navedenih načina ne udružuju, vežu se *što uže* jedno za drugo. A kako su napisani za potvrdu ovoga pravila primjeri u stenogramima str. 10.: klada, klisura, klobuk i t. d.? — Str. 11. redak 4. ozgo krivo je napisana sigla za „svagda“; — u retku 5. i 6. iste strane rđavo su napisane riječi „mnozi“ i „rozi“. — Ne znam, za što pisac piše riječi „Turci, Turčin, turski i t. d.“ po cijeloj knjizi bez znaka za *ur*, koji se upravo kod ove riječi dade lijepo primijeniti. — Str. 12. redak 4. ozdo dolazi slovo *v* drukčije napisano, nego li stoji u teoriji. — Str. 12. redak 4. ozdo tko će ono čitati „draže“? — Str. 12. redak 2. ozdo riječ „dva“ krivo

je napisana. — Str. 13. redak 14. ozgo tko će ono čitati „bližnjega“? — Str. 13. redak 7. ozdo riječ, koja se prema smislu ima čitati „traži“, krivo je napisana, jer se tako od prilike može pisati samo riječ „brži“ (vidi str. 29. redak 2. ozdo). — Za što su na str. 13. u retku 5. ozdo riječi „kada je“ sastavljene? Gdje se kaže u teoriji, da se može tako činiti? — Str. 13. redak 5 ozdo riječ „najtanji“ rđavo je napisana. — Str. 14. redak 4. ozgo riječi „Marković“ i „Mareković“ zamijenjene su. — Str. 13. redak 2. ozgo sigla za riječ „njihov“ krivo je napisana (vidi str. 15. redak 3. ozdo). — Str. 14. redak 2. ozdo krivo je napisana riječ „mladiću“; — isto tako str. 15. redak 9. ozgo riječ „od“. — Str. 16. redak 9. ozgo riječ „koja“ nalazi se pod linijom bez razloga. — Str. 17. redak 6. ozgo znak za „i“ odviše je velik. — Str. 17. redak 9. ozgo u riječi „podčini“ slog „ni“ dignut je bez razloga nad liniju. — Kako se slaže s teorijom način pisanja riječi „što se“, koji se nalazi na str. 17. u retku 10. ozgo, str. 22. u retku 5. ozgo i t. d. (Vidi teoriju str. 8. točku *d*). — Na istoj strani skoro su svi znakovi za siglu „ako“ nekorektni, jer imaju bez razloga *a* nad linijom, a ne na liniji. — Str. 17. redak 8. ozdo u riječi „ne mari“ napisano je slovo *m* okomito, a u riječi „ne pita“ napisano je slovo *t* koso, dakle baš obratno. nego što mora biti. — Str. 18. redak 4. ozdo riječi „austrijske vrijednosti“ rđavo su napisane, jer se slova *u* i *a* ne nalaze na glavnoj liniji. Zališno je, da se „nijesam“ uz riječ „ja“ drukčije piše, nego kad stoji samo. Tim se uvodi više znakova za pojedine riječi, nego li je potrebno, a ne postizava se nikakva osobita pokrata u pisanju (vidi str. 19. redak 9. ozdo). — Kako će učenik na str. 19. u retku 3. ozdo znati, da *k* pod linijom znači „kuda“, kad je na str. 4. u retku 2. ozdo napisana sigla za riječ „kuda“ slovom *k* pod linijom i slovom *a* na liniji? — Za što nije na str. 19. u retku 4. ozdo napisana riječ „kupuju“ znakom za slog *ju*? Kad već imamo taj znak, treba da ga i upotrebljavamo. — Str. 19. redak 3. ozdo pogrješno je napisana riječ „hitnja“. — Na str. 20. u retku 1. ozgo dolaze znakovi za riječi „biti“ i „ne biti“. Znak Magdićev mnogo je zgodniji od onoga, što ga je naš pisac uveo, jer tamo imamo jednostavni nad liniju stavljeni uskličnik, a ovdje *b* i *t*, gdje je *t* kratko napisano, pak se može u brzini često pisati i čitati za *i*. — Str. 20. redak 1. ozdo nitko ne će znak za riječ „svoj“ čitati kao „svoj“, već prije kao „daje“. — Str. 21. riječ „ne more“ u smislu „ne može“ nije književno, za to neka se to i ne upotrebljava. — Str. 22. redak 10. ozdo riječ „je“ u onoj rečenici nije glagol, već zamjenica, te je krivo napisana. — Kako je napisana na str. 22. u istom retku riječ „ne zna“. Zar se ovdje ne mora upotrebiti znak za složene suglasnike *zn*? — Str. 23. redak 7. ozgo nije zgodno, da se riječi „da je“ zajedno pišu, jer bi moglo koji put dvojbe biti. — Na str 23. u retku 11. ozgo nije *i* označeno u riječi „tikve“. — Na str. 23. u retku 10. ozdo u

znaku za riječ „svaki“ slovo *k* odviše je veliko. — U znacima za riječi „hotimice i nehotice“ na str. 23. u retku 6. ozdo bolje bi bilo, da se *e* piše u slovu *h*, a kod onih drugih riječi, koje se svršuju na *ice*, da se *e* piše nad predašnji slog, a ne uz njega ozgo. — Str. 24. redak 8. ozdo riječ „premda“ krivo je napisana — Za što se ne bi na str. 25. u retku 9. ozdo riječ „priča“ pisala znakom, koji imamo za *pri*? — Str. 29. redak 3. ozdo riječ „promisliti“ rđavo je napisana. — Str. 30. redak 1. ozdo tko će ono čitati „grohotom“? — Na str. 29. u retku 6. ozgo znak za riječ *i* čita se kao *pod*, a nikada kao *i*. — Str. 30. redak ozdo *ču* nad linijom ima se čitati kao „skaču“. Ovo bi se moglo lako čitati „viču“; dakle nije bilo slobodno ovu riječ kratiti, jer može lako dvojba nastati u čitanju. — Kako se s pravilom pokraćivanja slaže znak za riječ „stočarstvom“, vidi str. 31. redak 1. ozgo. — Kod znakova za riječi: „izvor, zapad, iztok i t. d.“ (str. 31. redak 4. ozgo) imali bi se ovi vokali pisati nad prijedloge, ne uz njih, jer bi mogla kašto nastati sumnja. — U retku 7. na istoj strani riječi „smo se“ rđavo su napisane. Ne znam, za što ne piše pisac partikulu *se* s desna na lijevo, što je mnogo zgodnije nego li ovako, kako je ovdje napisano. Na str. 32. u retku 12. ozgo dobro je napisana. Dakle istu riječ piše sad ovako, sad onako. — Na str. 31. u retku 4. ozdo u riječi „podneblje“ slog *pod* odviše je daleko od slogova „neblje“. — Str. 31. redak 3. ozdo riječ „Grka“ krivo je napisana, isto tako na str. 32. u retku 2. ozgo riječ „nove“. U opće je za riječ „novi“ zgodnije ono natrag okrenuto *v*. — Na str. 32. u retku 10. ozgo u riječima „ne mogu se“ slovo je *g* odviše veliko napisano. — Na str. 32. redak 6. ozdo riječ „svećenik“ zlo je napisana. — Str. 32. redak 5 ozdo znak usklika pred riječju „poljubiti“ tko će čitati za „Vaša preuzvišenost“, kad Petar Njeguš kao knez i vladika može i drugih naslova imati! — Str. 32. redak 1. ozdo riječ „paragraf“ krivo je napisana. — Str. 33. redak 3. ozgo kako je u istom retku napisana riječ „slobodan“, a kako riječ „slobode“: jedan put mala, drugi put velika! — Str. 33. redak 4. ozgo u riječi „ustrajnost“ slovo *u* nerazmjerno je veliko načinjeno prema drugim slovima; osim toga cijela je ta riječ nespretno crtana. — Str. 33. redak 7. ozgo riječ „domovina“ rđavo je napisana. — Str. 33. redak 8. ozdo u riječi „carevinsko“ moglo se *c* deblje napisati.

To bi bilo samo njekoliko primjera pogrješaka iz stenografiranoga dijela ove knjige. Kad bih ih sve htio navesti, ne bih dugo svršio. Znam, da je teško i uz dobra tehnička sredstva valjan stenogram načiniti, a uz slaba još teže; ali kad se ovakva knjiga izdaje na svijet, treba nastojati, da bude u njoj što manje pogrješaka i nedošljednosti. Ovake se knjige (osobito u malih naroda, kako smo mi) ne izdaju svake godine. Bila je nesretna ideja, da se stenogram dao gravirati, pa još čovjeku, koji ne zna stenografije. Najbolje bi bilo, da se ovaki stenogrami litografiraju autografski; tim bi se znatno umanjio broj stenografskih pogrješaka (kojih se ne može čovjek nikad sasvim očuvati). Dalje bi morao stenograme za litografiju prirađivati čovjek, koji vrlo lijepo i pravilno stenografski piše. Samo bi se tako došlo do stenograma donjekle valjanih, koji su apsolutno potrebni za naučnu knjigu, a osobito za školsku. Ovaka će knjiga, kao što je ova, mnogo smetati i u školi, a kamo li onome, koji htjedbude, da po njoj privatno uči stenografiju. Pogledajmo stenografske knjige drugih naroda, koje izlaze svake godine u velikom broju, pak ćemo vidjeti, kako je u njima pravilno i lijepo pismo; a to se moglo i kod nas postići, da se pošlo drugim putem.

S. Plivelić.

Različne bilješke.

VIII.

O porabi pokaznih zamjenica u živom njemačkom jeziku.

U svakoj njemačkoj gramatici naći ćemo pokazne zamjenice: 1. der, das, die; 2. dieser, es, e; 3. jener, es, e; 4. derjenige, dasjenige, diejenige; 5. derselbe, dasselbe, dieselbe.

Od ovih zamjenica je *derjenige* prava papirna zamjenica t. j. takova, koja nam samo na papiru služi. Kad obrazovan Nijemac lijepo i čisto govori, upotrebljava on pred relativnim rečenicama i pred zavisnim genitivima mjesto *derjenige* naglašeni determinativ *der*, *das*, *die*. Na primjer: Als er *den* (rđavo: denjenigen) Weg einschlug, der (welcher) zum Ziele führen musste. Obgleich die Gesammtzahl ihrer Kräfte *der* (rđavo: derjenigen) des Feindes bedeutend nachstand. Austrijski Nijemci govore i pišu u ovim slučajevima *jener*, što je rđavo kao i ono *derjenige*. Oni kažu: Als er *jenen* Weg einschlug, welcher zum Ziele führen musste. Obgleich die Gesammtzahl ihrer Kräfte *jener* des Feindes bedeutend nachstand. Zamjenica *jener* pokazuje uvijek (kao i latinsko *ille*) u dobru jeziku samo ono, što je više udaljeno, ili vremenom ili prostorom; na pr.: Ich denke gerne an *jene* Zeit, wo ich noch jung war. — Pače ako i tri puta uzastopce rečemo *der* ili *die*, nije to zlo, kako njekoji učitelji njem. jezika misle; na pr.: du bist *der*. der der Frau begegnet ist; jer prvo *der* je determinativno, za tim nastane stanka, onda dolazi relativno *der* i napokon sasvim nenaglašeni spolnik *der*. Na pismu mogli bismo ove različne *der* po prilici ovako predstaviti: *deer*,

der, *dr*. Tko dobro sluša pravoga Nijemca, taj čuje jamačno tri različna *der*.

Često se možeš dvostrukomu *der*, *der* (welcher) ukloniti tako, da kažeš *wer*, na pr.: *Wer* Pech angreift, besudelt sich (mjesto: *der*, *der* Pech angreift, besudelt sich).

O spomenutim stvarima ili ljudima nastavljaj govor s *er*, *sie*, *es* ili *dieser*, *dieses*, *diese*, a ne s *derselbe*, *dasselbe*, *dieselbe*. Pravi Nijemac upotrebljava *derselbe* u živom govoru samo u smislu latinskoga *idem* ili francuskoga *le même*, hrvatskoga *isti*, t. j. samo u opreci prema *der andere*, *alius*, *drugi*. N. pr.: Wir zwei sind heute mit *demselben* Zuge abgereist (nicht aber jeder von uns zweien mit *einem anderen*). Die Schüler hatten durch acht Jahre *denselben* Lehrer aus dem Lateinischen (nicht aber jedes Jahr *einen anderen*). Tko ovo utuvi, taj ne će govoriti ni pisati: *ebenderselbe* ili *einunddersel be* ili *der nämliche* ili čak *der gleiche*. Ovo je pošljednje najgore, jer za jednakost potrebne su uvijek dvije stvari.

Kad već pišem o porabi pokaznih zamjenica, mislim, da ne će škoditi, ako njekoliko riječi kažem o porabi pokaznih i odnosnih prislova s *da* i *wo*, kojima su navezani prijedlozi. — *Da* je postalo svakako od *das* (= to), kako je *wo* postalo od *was* (= što); pored *wo* imamo i *wa* u *warum* (= *worum*, za što). Jedno i drugo t. j. *da* i *wo* imaju lokalno i temporalno značenje: Ich bin *da* (tu); *da* (tada) sagte er. Jednako: In einer Stadt, *wo* (gdje) epidemische Krankheiten auftreten; ich denke gerne an jene Zeit, *wo* (gdje, kad) ich jung war. Jednomu i drugomu prislovu (*da* i *wo*) navezuju se prijedlozi: *aus*, *bei*, *mit*, *nach*, *von*, *zu*, *durch*, *für*, *gegen*, *um*, *wider*, *an*, *auf*, *hinter*, *in*, *neben*, *über*, *unter*, *vor*, *zwischen*, dakle njih 20.

Tako imamo ovu skrižaljku:

I. Pokazni prislovi:	II. Odnosni prislovi:	I. Pokazni prislovi:	II. Odnosni prislovi:
1. daraus	woraus	11. dawider	—
2. dabei	wobei	12. daran	woran
3. damit	womit	13. darauf	worauf
4. darnach	wornach	14. dahinter	—
5. davon	wovon	15. darin (darein)	worin (worein)
6. dazu	wozu	16. daneben	—
7. dadurch	wodurch	17. darüber	worüber
8. dafür	wofür	18. darunter	worunter
9. dagegen	wogegen	19. davor	wovor
10. darum	warum ili worum	20. dazwischen	—

Ovi se prislovi mogu uvijek mjesto dotičnih zamjenica upotrebljavati, kad je govor o stvarima. Kad je govor o čeljadma, onda ih ne smijemo uzimati, već treba da upotrebljavamo lične zamjenice *er*, *sie*, *es* ili *der*, *das*, *die* (*welcher*, es, e) s dotičnim prijedlozima.

No kako pišu njemački novinari i romanopisci po prilici od godine 1850.? Kao da ne poznaju više krasnih pokaznih i odnosnih prislova: *daraus*, *woraus*; *dafür*, *wofür*; *daran*, *woran* i dr., pišu oni uvijek *aus demselben*, *aus welchem*; *für dasselbe*, *für welches*; *an demselben*, *an welchem* i t. d. Na pr.: So sehr ich in diesem Punkte mit dem Verfasser einverstanden bin, so entschieden muss ich die Forderungen bekämpfen, die er *aus demselben* (mj. *daraus*) ableitet. — Der Grund, *aus welchem* (mj. *woraus*) ich das schliesse. — Hier bedarf es des Glaubens an die gute Sache und der Begeisterung *für dieselbe* (mj. *dafür*). — Eine Gefälligkeit, *für welche* (mj. *wofür*) ich ihn längst belohnt habe. — Sie betrachteten sich als die alleinigen Besitzer des Landes und gestanden Anderen keinen Antheil *an demselben* (mj. *daran*). — Die Wand, *an welcher* (mj. *woran*) ich sitze i t. d

Gdjekoji gramatici i pisci misle, da se *daraus*, *davon*, *damit* i t. d. može samo onda uzimati, kada se prislovi protežu na koju radnju ili na čitavu rečenicu, n. pr.: Ich denke *daran*, was ich versprochen habe; ali je to mnijenje krivo.

Napokon može se genitiv *desselben* (m. i sr. rod) i *derselben* (kao genitiv sing. ženskoga roda i kao gen. plur. sviju rodova) svagdje izraziti sa *sein* i *ihr*; jer da *sein* i *ihr* dolaze samo u refleksivnom poslu, to nije istina. Ispor. ove primjere: Als die Kaiserin das Schloss besichtigt und die Schönheit *desselben* (mj. seine Schönheit) bewundert hatte. — Die Sammlung ist so zeitgemäss, das zur Rechtfertigung *derselben* (mj. zu ihrer Rechtfertigung) kein Wort zu verlieren ist. — Freilich würden einige Geschäfte dann eingehen, da die ganze Bedeutung *derselben* (mj. ihre ganze Bedeutung) darin beruht. — Auch wer sich in die Eigenthümlichkeiten der spanischen Dichtung vertieft hat und von der lebhaften Bewunderung für die Vorzüge *derselben* (mj. für ihre Vorzüge) durchdrungen ist. Gdje bi se moglo krivo shvaćati, ondje neka se govori i piše: *dessen*, *deren* N. pr. Es muss dem Biographen nachgerühmt werden, dass er bei aller Liebe für seinen Helden doch nicht blind für *dessen* Schwäche ist. Samo ne für die Schwäche *desselben*!

Ja sam se držao u ovom svojem člančiću dobroga njemačkog jezika, kako ga govore i pišu pravi i čisti obrazovani Nijemci. Ali pored toga živog jezika cvate osobito bujno u suvremenim novinama i romanima t. zv. papirni jezik (die Papiersprache). Najviše naših ljudi uči njem. jezik samo iz novina mjesto iz klasičkih djela Lessinga, Schillera i dr. Ali neka ljudi ne misle, da je to dobar jezik, kako ga na veliku žalost danas Jevreji kultiviraju u mnogobrojnim svojim novinama. Jevrejski su žurnalisti od g. 1850. sasvim pokvarili njemački jezik; oni su krivi, da je njemački jezik u čistoći posve nisko pao.

J. Podgoršek.

Prijegled časopisâ.

Zeitschrift für mathematischen und naturwissenschaftlichen Unterricht von I. C. V. Hoffmann. Fünfundzwanzigster Jahrgang. Leipzig 1894.

VI. Svezak. U lijepom i u horu napisanom članku: *Zur Behandlung des Potentials beim physikalischen Unterricht* prikazuje A. Schülke svoj put, kojim bi udario, da uvede pojam potencijala u elementarnu obuku fizike. Zabacuje i stariju definiciju potencijala kao i Poskeovu: „potencijal je električno stanje tijela, kako se očituje u svom djelovanju na elektroskop", pa predlaže definiciju: „potencijal je veličina, o kojoj visi gibanje energije" i pokazuje put, kako bi se ovaj važni pojam s te strane uveo u obuku i eksperimentima utvrdio (aparate gradi G. Lorenz u Chemnitzu za 60 M. od prilike). Radnja je ova lijep prinos k ovom pitanju, ali ga ne rješava, kako mi se čini, zgodno za školu. — Pod rubrikom: *Kleine Mitteilungen* izvodi Scheffer u članku: *Zur Berechnung der Pyramide* formulu za obujam piramide iz kocke. E. Meyer prinosi k pitanju, raspravljenom u 4. svesku: *Definition regulärer Vielecke* (vidi: *N. V.* III. str. 196.) još njekoliko napomena u obranu definicije. I za godinu „nula" veli isti pisac, da se našemu računanju vremena ne smije prebaciti nematematičnost. Mimogred navodi izdavač ovu izreku iz jedne nove mat. knjige: „događaj, po kojem mi kršćani brojimo godine, porod je Hristov. Dne 31. prosinca 1894. noću u 12^h prošle su pune 1894 godine; tijekom godine 1895. prošle su dakle pune 1894 godine i jedan razlomak godine" pak s pravom pita: od kuda on to zna? On predlaže u članku: *Das Jahr „Null" und die Unbedachtsamkeit der Verfasser math. Schulbücher* mjesto riječi „poslije Isusa" riječi „od početka našega računanja vremena". — *Aufgaben-Repertorium* rješava zadaće 1244—1253. i zadaje 1310—1320. — *Literarische Berichte* imaju pored ocjena prijegled programa Hannovera, Oldenburga, Brandenburga, Pommerna (uskrs 1893.) i časopisa (Poskeov i „Himmel und Erde") i bibliografiju za svibanj i lipanj 1894. — *Pädagogische Zeitung* donosi 4 nekrologa: Krummeu, ravnatelju realke u Braunschweigu, izdavaču poznatoga „Archiva", ornitologu i geologu Liebeu, geodetu Bauernfeindu i anatomu Hyrtlu i poziv na pristup u društvo „Verein für Schulreform", koje sada ima 2500 članova po Njemačkoj. a svrha mu je jedinstvena srednja škola, koja bi bila zajednička podloga za gornje razrede sada devetoljetnih gimnazija, realnih gimnazija i gornje realke. Člančić *Der lateinlose Unterbau und das Realgymnasium in Altona* izvješćuje o pokusu, koji izvodi dr. Schlee od 15. godina u Altoni; on u „seksti" počinje učiti francuski jezik, u „kvarti" engleski, i istom u donjoj „terciji" latinski. Učenici, koji ne će latinski učiti, prelaze prije donje „tercije" u realku, a od 42 abiturijenta ovoga zavoda, njih je 11 načinilo naknadno ispit zrelosti iz lat. jezika u gimnaziji, i iz toga zaključuju, da je uspjeh u lat. jeziku povoljan. — Zanimljive njeke sitnice završuju svezak.

VII. Svezak. Članak: *Ein Kapitel aus der analytischen Geometrie des ebenen Dreieckes* od H. Jettmara izvodi po dualističkom principu uz pomoć homogenih, baricentričkih trokutnih koordinata cio niz poučaka, zanimljivih za učitelja, koji prati novije metode analitičke geometrije; ali sa školskom obukom nema članak sveze. — U odsjeku: *Kleinere Mitteilungen* raspravlja Dressler u članku: *Grundsatz oder Lehrsatz* o 11. aksiomu Euklidovom i predlaže novu teoriju paralela (po njegovom sudu novu) na temeiju fundam. poučaka (Grundsätze): 1. od usporednih pravaca može se svaki s drugim pokriti samo pomjeranjem, a ne samom vrtnjom; 2. od priklonjenih pravaca može se svaki s drugim pokriti samo vrtnjom, a ne samim pomjeranjem (Verschiebung). — *Aufgaben-Repertorium* rješava zadaće 1254—1264., zadaje 1321—1337. i donosi iz stranih časopisa zadaće 679—694. — *Literarische Berichte* imaju ocjene knjiga, među njima Cantorova djela „Vorlesungen über Geschichte der Mathematik. III. Band. 1. Lief.", prijegled mat. i prirodosl. programa Meklenburg-Schwerina i M. Strelitza (1888—1893.), Rheinprovincije i Hohenzollerna (uskrs 1888.), prijegled časopisa (Natur und Haus, Himmel und Erde, Zeitschr. für lateinlose höhere Schulen od Weidnera) i bibliografiju za srpanj i kolovoz 1894. — *Pädagogische Zeitung*: izdavač donosi pod natpisom: *Ein Zeugnis einseitiger Gymnasialbildung aus dem zweiten Decennium dieses Jahrhunderts* zanimljiv prinos o obuci u poznatoj „Kreuzschule" u Meissenu god. 1828. Matematike je bilo u višim razredima po 2 ure (predavao ju je jedan „Oberkanonier") a o prirodnim naukama ništa. — Nekrolog Helmholtzu i sitnice zaključuju svezak.

VIII. Svezak. Članak: *Mineralogie und Geologie als Unterrichtsgegenstand* od H. Pröscholdta izrazuje želje i misli piščeve, koje su nastale u dugoj školskoj praksi združenoj s naučnim radom u pruskom geol. zem. zavodu za 15 godina i daje nacrt za osnovu obuke po njegovoj misli. Članak je lijep. — U odjelu: *Kleine Mitteilungen* ističemo Thiemeov člančić: *Zur elementaren Kegelschnittslehre* s novimdokazom poučka „Projekcija projekcije kruga opet je projekcija kruga", koji bi on metnuo na čelo obradbi čunosječnica u najvišem razredu pruskih realaka. Bosse priopćuje veoma jednostavnu konstrukciju tangentnoga četverokuta, a izdavač zanimljivu studiju: *Über die Grenzen der Axiome.* — *Aufgaben-Repertorium* rješava zadaće 1265—1275. i zadaje 1338—1351. — *Literarische Berichte*: Kratke recenzije školskih knjiga, programi Prusije, Posena i Šlezije (1891—1894.), prijegled časopisa (Poskeov, Himmel und Erde, Zeitsch. für lateinlose Schulen, Natur und Haus), bibliografija za rujan i listopad 1894. — *Pädagogische Zeitung* preštampava znamenito predavanje Boltzmannovo *„Über Luftschifffahrt"* s bečke skupštine njem. prirodoslovaca od 27. rujna 1894. Spominjemo još bilješke: „Cornelius Nepos in der Schule", „Wartezeit der Kandidaten des höheren Schulamtes", drugi nekrolog Bauernfeindu, nekrolog E. Müller u i K. Strübingu. — Sitnice završuju svezak, i s njim se završuje 25. godište ovoga znamenitog časopisa.

Zeitschrift für physikalischen und chemischen Unterricht von Dr. F. Poske. Achter Jahrgang. Berlin 1894—1895.

I. Svezak. W. Holtz priopćuje u članku: *Kleine Beiträge zur experimentellen Optik* (koji odaje praktičnoga i savjesnoga eksperimentatora) veoma lijepe pokuse za školu iz optike i napomene o eksperimentiranju. Predmet su: stativi, zastori, tvorba sjene, refleksija svjetla, lomljenje svjetla, disperzija, interferencija, absorpcija, fisiološka optika. — U veoma poučnom i (za učitelja, koji ne može lako da dođe do originalne literature) mnogo vrijednom članku: *Versuche zur Veranschaulichung der neueren Theorie der Elektrolyse* počinje R. Lüpke svoju studiju o novijim teorijama rastopina, elektrolize i postanka galvanske struje u elementima. Premda je već Volta pred 100 godina sagradio svoj epohalni stup, ipak nije ni kontaktna teorija ni kemička teorija umjela da pravo protumači postanak struje. Tek je g. 1889. Nernstu s njegovom osmotičnom teorijom pošlo za rukom, da predoči mehanizam postanka struje, a ova je teorija opet osnovana na Helmholtzovoj o razvodu struje, Arrheniusovoj teoriji elektrolitične disocijacije i van 'T Hoffovoj teoriji rastopina. Sve ove nove tekovine fizike nijesu još ušle u knjige, pak za to će učitelj ovu studiju, u kojoj se sve ove teorije razlažu i zgodnim školskim pokusima potvrđuju, čitati s velikim užitkom. U ovom je svesku: 1. zbirka zgodnih elektrolitičnih pokusa što teoretičke, što praktičke vrijednosti s resultatom: elektroliti su soli raspadaju se pri elektrolizi u iste atome ili hrpe atoma, koje izmjenjuju kod kemičkih reakcija; — 2. pokusi za Faradayev zakon stalne elektrolitične ak-

cije (1833.), koji glasi u stilizaciji Helmholtzovoj: ista struja oslobađa u različitim elektrolitima isti broj valencija i prevodi ih u druge kombinacije. Preporučujemo ovu lijepu studiju od srca. — Iz predgovora k znamenitom djelu pokojnoga Hertza „Die Principien der Mechanik in neuem Zusammenhange dargestellt" preštampana je ocjena Hertzova naučnoga rada u članku *Heinrich Rudolf Hertz*, koju je još napisao H. Helmholtz pred samu svoju smrt. Članak je krasan prinos k poznavanju novih teorija električkih i mehaničkih. — Nekrolog: *August Kundt* napisao je Poske. Četiri fizikalne zadaće završuju ovaj odsjek. — U odsjeku: *Kleine Mitteilungen* ističemo člančić: *Über eine einfache Art der Tangentenbussole und deren Anwendung zur Ableitung des Ampère'schen Gesetzes* od C. Müllera; za tim: *Wirkung zweier magn. Felder aufeinander* od Weilera i: *Über eine einfache Bestimmung der Maximalgeschwindigkeit eines Pendels* od Niemöllera (ovo je veoma zgodan pokus za školu). — U veoma obilnom odsjeku: *Berichte* ističemo novu vagu s kazalom od Niemöllera za fizikalne vježbe učenika i volumenometar od njega; izvještaj o Teslinim pokusima sa strujama visoke napetosti i s velikim brojem izmjena, gdje se ističe, kako je Himstedt (Oberhess. Ges. f. Nat. und Heilk. Giessen 30. 1894.) pokazao, da se u tu svrhu mogu upotrebiti isti aparati kao i za Hertzove valove; povjesnički prilog o sirenama od Robela (Progr. des Luisenstädt. Realgymnasiums zu Berlin 1894.); referate o člancima: R. Schiela o obuci fizike po novim pruskim osnovama (Zeitschr. f. das Gymnasialwesen XLVIII., 241—249. 1894.), A. Kiebela o Galilejevom klasičnom istraživanju padanja (Progr. realke u Černovici od god. 1893/94.) o predavanju Ostwalda „Die wissenschaftliche Elektrochemie der Gegenwart und die technische der Zukunft" (Elektrotechn. Zeitschrif. XV., 329., 1894.). Napokon bilježimo resultate poznatoga električnog prijenosa sile Lauffen-Frankfurt na 170 km. daleko. Radile su izmjenične struje sa 8500 V do 7500 V po žicama od bakra isoliranima uljem i porculanom. Od energije, što ju je turbina predala dinamostroju u Lauffenu, korisno su upotrebili u Frankfurtu u najgorem slučaju 68·5%, a u najboljem 75·5%. Književni referati, među njima o Poincaré-ovu djelu „Thermodynamik" Berlin, Springer 1893., početak izvješća o trećoj skupštini društva za unapređivanje obuke u mat. i prir. nauci sa zanimljivim predavanjem E. Wiedemanna „Die Wechselbeziehungen zwischen dem phys. Hochschulunterricht und dem phys. Unterricht an höheren Lehranstalten", o berlinskom fizikalnom društvu i pojavi nebeski za studeni i prosinac 1894. završuju ovaj obilni i veoma poučni prvi svezak novoga godišnjaka.

II. Svezak. U članku (veoma važnom za organizaciju eksperimentalne srednjoškolske obuke u opće): *Zur Lehrmittelfrage* sastavlja B. Schwalbe svoje prijedloge i želje u toj stvari u ove točke, na koje će svaki stručnjak rado pristati: 1. školski muzeji pod stručnjačkim nadzorom, 2. centralna mjesta za prodaju i nabavu učila, 3. mjesta za savjete o učilima, 4. instituti za posuđivanje skupocjenih aparata, 5. normalna zbirka učila, 6. kod svakoga zavoda: određivanje potrebe s osobitom oznakom nužnih novih stvari i prema tomu budget, 8. revisije učila od stručnih savjetnika. (Na ovo će se pitanje vratiti referent s osobitim člankom u ovom časopisu). Upozoruju se na ovaj Schwalbeov članak kao i na Noackov (Vidi *N. V.* III., str. 197.) učitelji fizike u srednjim našim školama. — R. Lüpke nastavlja u članku: *Versuche zur Veranschaulichung der neueren Theorie der Elektrolyse* svoju znamenitu studiju i istražuje Hittorfove prevodne brojeve ïona i Kohlrauschov zakon nezavisnih selidbenih brzina ïona i Arrheniusovu teoriju disocijacije. A. Kahlbaum opisuje u članku: *Handquecksilberluftpumpe nach dem Sprengelschen Princip* novu konstrukciju uzdušne sisaljke sa živom za priručnu porabu. Ona ispražnjuje 300 cm^3 za 5 minuta na 0·5 mm tlaka, a za 15 minuta na 0·001 mm, i to je minimalna radnja. Maksimalna bila je za 15 minuta 0·000015 mm tlaka. = $\frac{1}{5\cdot10}$ milijuntnina jedne atmosfere. Malena je i ne razbija se lako, nije teško čistiti je, a radi brzo, i sa svim se time preporučuje za školu. Gradi je K. Kramer u Freiburgu i. Br. za 110 M. — Hartl opisuje u članku: *Versuche aus der Hydromechanik* njekoje promjene poznatih pokusa. — U odsjeku *Kleine Mitteilungen* spominjemo bilješke: C. Müllera o absorpciji natrijeva svjetla u parama natrija, o Preyerovu „genetičkom sistemu kemičkih elemenata" (Berlin, Friedländer 1893.), o opsegu čovječjega sluha od Zwardmachera i Cuperusa (Zeitschr. f. Psych. u. Physiol. der Sinnesorgane VII. 1. 1894.), studiju P. Volkmanna „*Hat die Physik Axiome*", Tümpelovu studiju „*Naturw. Hypothesen im Schulunterricht*" (Zeitschr. f. Philos. und Pädagogik I. 1894.), programsku radnju Henricija „*Einführung in die induktive Logik an Bacons Beispiel der Wärme*" (Progr. des Gymn. Heidelberg 1894.). Književni referati, izvještaji o društvima i nebeska karta za g. 1895. zaključuju svezak.

Zeitschrift für das Realschulwesen. Herausgegeben von Dr. Josef Kolbe. 19. Jahrgang. Wien 1894.

VII. Svezak. U članku: *Zum Mangel an Nachwuchs im Mittelschullehrerfach, besonders beim neusprachlichen Unterrichte* upozoruje I. Blumer na nestašicu podmlatka za učiteljstvo u srednjim školama Cislitavije, koje je zlo sve gore. Pomoći se nada pisac od temeljite reforme za položaj namjesnih učitelja i od potpune regulacije plaća i čina učitelja srednjih škola definitivno namještenih. Osobito se i otprije isticala nestašica učitelja novih jezika; pa da bi se tomu zlu doskočilo, pisac predlaže, da se realcima olakša pristup u sveučilište; za to on hvali naredbu od 22. ožujka 1894. kojom se određuje, da samo jedan kulturni jezik u svezi s njemačkim, ili engleski kao glavna, a francuski i njemački kao sporedna struka dostaje za potpunu aprobaciju kandidata. Još predlaže, da se i učitelji modernih jezika šalju na dulje vrijeme u dotične zemlje. U članku: *Einige, das gleichseitige Dreieck betreffende Sätze und ihre Anwendungen* razvija H. Hartl 8 poučaka o transversalama u tom trokutu i pokazuje zanimljive primjene njihove i u fizici. — *Schulnachrichten* spominju: naredbu pruskoga ministarstva, kojom se ukidaju javni ispiti u srednjim školama, nedovoljan uspjeh u njemačkom jeziku u Saint-Cyru i politehničkoj školi u Parizu i veliki napredak školstva u Bugarskoj. — Veću polovinu zapremaju recenzije školskih knjiga, prijegledi časopisa i referati o radnjama cislitavskih programa.

VIII. Svezak. U članku: *Zur Berechtigung der Gymnasial- und Realschulabiturienten zum Hochschulstudium* polemizira pisac W. Horak s češkom raspravom ravnatelja W. Hospodke „Treba li temeljito reformirati naše gimnazije?" — I. Ellinger priopćuje kratak člančić: *Inwiefern weicht die Bedeutung einiger englischer Wörter französischen Ursprungs von der jetzigen Bedeutung der entsprechenden neufranzösischen Wörter ab?* — Bechtel referira u članku: *Versuche über die Zweckmässigkeit, den fremdsprachlichen Unterricht mit einer neueren Sprache statt mit dem Latein zu beginnen* o uspjesima poznate „Frankfurtske osnove" g. 1892—1893. provedene u realci i gimnaziji u Frankfurtu n. M., po kojoj se počinje obuka s francuskim jezikom (broj ura 6, 6, 6, 4, 4, 3, 3, 3, 3), nastavlja s latinskim (broj ura 8, 8, 6, 6, 6) i najkasnije se uvodi engleski (broj ura 6, 4, 4, 4, 4), a ispušta se grčki jezik; piscu se ta osnova čini valjana. — Lijep je metodički člančić Fr. Wurma: *Zur Methode des botanischen Unterrichtes in der zweiten Realschulclasse.* On počinje obuku u februaru s klicama boba, graška, leće, žira, divljega kestena i t. d. i nastavlja motrenje u razvijanju tih klica, dok ne dođe „Leucojum vernum" potpuno razvijen. — *Schulnachrichten* izvješćuju o ferijalnom tečaju za nove jezike u Jeni. — Obilne recenzije knjiga, prijegledi časopisa i programskih radnja završuju svezak.

IX. Svezak. U članku: *Unsere allgemeinen Zeugnisnoten* kritizira J. Resch ocjene u svjedodžbama za opći red, vladanje i marljivost. Predlaže iznova između „dovoljan" i „nije dovoljan" bilješku „jedva dovoljan" s dodatkom, da učenik dobiva „drugi" red, ako iz polovine predmeta dobije bilješku „jedva dovoljan". Popravni bi ispit s jednim „nije dovoljan" dozvolio pisac samo onda, ako učenik nema ni jedan „jedva dovoljan", u opće bi jedan „dovoljan" brojio za dva „jedva dovoljan" te bi učenik i sa dva druga reda mogao biti pripušten na popravni ispit, ako broj „jedva dovoljnih" ocjena ne bi preko-

račio polovine svih drugih. „Treći“ red zabacuje pisac sasvim. Za svjedodžbu o ispitu zrelosti predlaže: Pošto je ispitanik (s odlikom) zadovoljio, (ili nije zadovoljio) proglašuje se zrelim (nezrelim) za polazak visoke škole. Za ocjenu marljivosti pisac predlaže, da se ispusti (u nas je to već učinjeno). U ocjenu vladanja ne bi imala utjecati marljivost i napredak. Napokon osuđuje pisanje svjedočaba u prvom semestru i s tim skopčani gubitak vremena za obuku. — U članku: *Der deutsche Sprachunterricht an Mittelschulen mit čechischer Unterrichtssprache*, koji će i hrvatske učitelje njem. jezika zanimati radi odnošaja između stare i nove metode jezične obuke, polemizira W. Horak s člankom istoga imena od E. Ouřednička. U članku: *Schulbäder und Massen-Schwimmunterricht in Frankfurt a. M.* opisuje Glas uredbu ove obuke u Frankfurtu na M. kao uzornu i vrijednu, da se za njom povedu i druge škole. — *Schulnachrichten* izvješćuju po „Cheltenham Examiner-u“ o organizaciji viših škola u Engleskoj. — Obilni referati o knjigama, časopisima i programima, kao o Taineovu djelu „Die Entstehung des modernen Frankreich“ o djelu „Handbuch der Physik“ od Trewendta, o Schottenovu „Inhalt und Methode des planimetrischen Unterrichts II. Bd.“ i o Cantorovu „Vorlesungen über Geschichte der Mathematik III. Bd.“

X. Svezak. U lijepom članku: *Die Bedeutung und Verwertung der Culturgeschichte in den Mittelschulen und verwandten Unterrichtsanstalten* ističe R. Ehrat veliku važnost kulturne povijesti za individualnu obrazovanost i razvitak cijeloga ljudskog roda u idealnom smjeru i predlaže način, kako bi se unapredila ova obuka uz pomoć učila. — F. Haluscka priopćuje u člančiću: *Der Peripheriewinkel* svoj dokaz poznatoga poučka, a H. Hartl razvija u članku: *Eine directe Ableitung der Volumsformel für den dreiseitigen Pyramidenstutz* poznatu formulu svojim načinom. — J. Haberl napisao je nekrolog „Dr. Josef Zampieri“, koji je umr-o 27. svibnja 1894. — *Schulnachrichten* izvješćuju o stanju srednjih škola u Würtembergu god 1893. i priopćuju naredbu austr. ministra o praktičkim kemičkim radnjama u realkama od 19. srpnja 1894. — Kao svagda obilni refererati književni, među njima: Anhart, Grundlagen der Erziehungslehre als Naturwissenschaft. Neumann F., Vorlesungen über math. Physik. 7. Heft. Theorie der Capillarität. Delabar, Anleitung zum Linearzeichnen i dr.

XI. Svezak. H. Januschke sakuplja u veoma zanimljivom članku: *Einige Daten zur gesundheitsmässigen Regelung unserer Schulverhältnisse* novije resultate u tom pitanju i dolazi do ovih zaključaka: 1. Pažljivost je duševni napor i dolazi obično postepeno. Za stjecanje pojmova hoće se njeko vrijeme; ono se skraćuje napetom pažljivošću i s tim je duže, što je zamršeniji pojam. Za to treba da je učitelj obziran, da zna poticati i da je pun takta. 2. Pažljivost i sastavljanje predstava može se uvježbavati na zgodnim predmetima. Procese mišljenja, koji često i brzo trebaju, treba tako uvježbavati, da su automatični. U tom valja učenike voditi i upućivati. 3. Pri naučanju i učenju neka se obrađuje govoreno govoreći, a pisano pišući. U ovom bi se imao odgajati samostalan rad učenika u osobitim urama pod uputom učitelja; ove bi vježbe imale gotovo posve naknaditi domaće radnje. 4. Za pojimanje je važna jasnoća i savez predmetâ. Što se metode tiče, odgovaraju dotičnomu zahtjevu u velikoj mjeri „formalni stupnjevi“. U učenju treba da se prema stečenom razumijevanju predašnjega prelazi na potonje; ova uputa vrijedi za učenje pojedinih odsjeka u jednoj lekciji kao i za cijele velike partije. Površni i isprekidani studij često je uzrok preopterećenju samoga sebe (Selbstüberbürdung). 5. Prekidanje duševnoga rada na vrijeme i gimnastika razbija duševni umor. Među 2 naučne ure neka je odmor od četvrt ure. Uz takove odmore mogu učenici podnijeti i pet naučnih ura prije podne. Poslije podne duševni je rad manje intensivan i manje ustrajan. Popodnevne bi ure za to bile zgodne, ako zatreba, za vježbe. 6. Važno su sredstvo za zdravstveno uređenje školskih prilika prema naučnim, psihologičkim i higijenskim zahtjevima udešene školske knjige i zbirke zadaća. Valjanost školskih knjiga neka se odredi direktnim pokusima s učenicima. Opseg školskih knjiga neka bude prema vremenu određenom za učenje dotičnoga predmeta. — J. Nastasi u članku: *Analyse des Dramas „The Misfortunes of Arthur“* daje lijepu analizu ove poznate drame, koja će dobro poslužiti u školi kao tip analize drugih drama. Članak nije svršen u ovom svesku. Ovdje je raspravljeno: 1. uvod drami, 2. analiza drame, 3. odnošaj drame prema njezinom izvoru (Morte Darthur od Malory-ja. — *Schulnachrichten* imadu izvadak iz 21. i 22. godišnjeg izvješća ministra za bogočašće i nastavu o stanju školstva u Ugarskoj za g. 1891/2. i 1892/3., i to odsjek „srednje škole“. Napisao ga je F. Kemény, a za nas je veoma zanimljiv. — Kao uvijek, tako je i ovdje veoma obilan: *Bücher-, Zeitungs- und Programmschau*, što je najjača strana ovoga časopisa; tu su književni referati, među kojima ističemo veće o Christiansenovu djelu: Elemente der theoretischen Physik. Deutsch von Dr. J. Müller. Erlangen 1894. (M. 10) i o Schlotkeovu: Lehrbuch der darstellenden Geometrie. 1893. (2 M.).

XII. Svezak. J. Nastasi svršuje članak *Analyse des Dramas „The Misfortunes of Arthur“*. Tu je: 4. kritika drame i njezino mjesto u povijesti engleske drame. — B. Szépréthy pokazuje u članku: *Zur Bestimmung der Brennpunkte ebener Schnitte des schiefen und geraden Kreiskegels*, kako se može dokazati konstrukcija žarišta za prosjeke kosih kružnih čunova, koju bez dokaza navodi Chasles u svojoj knjizi „Histoire de la géométrie“ te je primjenjuje na jednostavnu manje poznatu konstrukciju žarišta kod upravnoga kružnoga čuna. — U odsjeku *Schulnachrichten* izvješćuje G. Wagner u članku: *Naturwissenschaftliche Lehrmittelausstellung der Wiener Mittelschulen* o veoma poučnoj izložbi modernih učila za srednje škole, koja je bila združena sa 66. skupštinom njemačkih prirodoslovaca i liječnika u Beču g. 1894. i na kojoj su srednjoškolski učitelji mogli mnogo naučiti o modernoj uredbi prirodopisne, fizikalne, kemičke i geografske zbirke u srednjoj školi. Ovake bi izložbe učitelji srednjih škola imali posjećivati u što većem broju. — Iz odsjeka: *Bücher-, Zeitungs- und Programmschau* spominjemo veće referate o djelu: „Gnocchi-Maurizijevu: „Italienische Conwersations-Grammatik“; o Lieovu: „Theorie der Transformationsgruppen III.“ i o Faulmanovu: „Lesebuch zur Einübung der Gabelsberger'schen Stenographie“.

O. Kučera.

Prirodopis u srednjim školama.

Za uzgoj mladeži osobito su znatne prirodne nauke, ako se metodički obrađuju. Prije svega pobuđuje priroda empirički mar, mar za raznovrsnost i trajnu promjenu stvari i pojava. Radnja duše, koja potječe od toga mara, teži na opažanje i stjecanje prijegleda u pojedinostima. U prirodi nije ništa postojano, ništa stalno i nepromjenito, već se svagdje pokazuje život i mijena. Zakoni, koje opažanjem poznamo kao nješto stalno u svoj mijeni, nagone nas na razmišljanje o istinitosti njihovoj i o uzrocima pa i o svezi različitih pojava. Boje i oblici prirodnih tjelesa i pojava, ljepota krajeva i utisak, koji ostavlja u nama svijet u svojoj harmoniji i uzvišenosti, probuđuje estetički sud; a ono neponjatno i nedokučljivo kao i zgodnost uređenja pobuđuje religijozne misli. Tako se prirodnim naukama i spoznaja znatno obogaćava i ćud se oplemenjuje. U ostalom priroda nije samo predmet opažanja. mišljenja i suđenja, nego nas može i tješiti i krijepiti. Pouzdano općenje s prirodom jači i rodoljublje. Tako sude pedagozi o vrijednosti prirodnih nauka, osobito prirodopisa.

Instrukcije (str. 237.) postavljaju zadaću prirodopisu dvojaku: formalnu ili uzgojnu i materijalnu ili praktičnu. U formalnom pogledu ima obuka u prirodopisu uređenim opažanjem pojava oštriti ćutila; a duševno će obrađivanje stečenih predodžbi razvijati umne sile tvorenjem pojmova, sudova i zaključaka; dalje ima prirodopisna obuka buditi mar za prirodu, a s veseljem za promatranje prirode oplemenjivati ćud. U praktičnom pogledu imat će obuka u prirodopisu spremiti učenika njekim mnoštvom znanja, koje će mu u životu biti nužna popuna onoga, što je u školi naučio, i temelj za poznije stručne nauke.

Za to traže instrukcije, da obuka izlazi od jasnih zorova, koji se mogu steći samo neposrednim općenjem učenika s prirodom, dakle sopstvenim opažanjem. U daljem razvijanju načela obučnih daju instrukcije dovoljno upute, kako bi se prirodopis imao obrađivati. Prema tim napucima radi se u austrijskim srednjim učilištima, a radi se i u našima.

Pita se sada, postizava li se naučnom metodom, kako je određuju i austrijske i naše naredbe, ona zaisto krasna svrha, što smo je spomenuli? Dobiva li učenik, kada svrši propisanu građu, jedinstven nazor o prirodi u pogledu formalnom, a u

materijalnom znanje nužno za život? Ja bih rekao, da ne dobiva, bar ne u većini slučajeva. Koji su tomu uzroci? Priznajem, da je katkada kriv nemetodični postupak učitelja, ali mi se, hvala Bogu, ne možemo u opće tužiti na naše učitelje prirodnih nauka, jer su oni vrsni stručnjaci, a poznavaju i metodička načela svojih struka. Bit će dakle njeki dublji uzroci.

Baveći se pedagogijom ja sam u stručnoj literaturi našao te uzroke, pa ih ovdje iznosim, da bih ja nestručnjak potakao stručnjake, da razmišljavaju o tom i da proniknu u literaturu, koja se oko toga pitanja bavi, ne bi li odatle potekla korist i za našu mladež, kojoj smo dužni žrtvovati svu našu snagu. Neka mi oproste drugovi, da to ja iznosim; mene navodi na to ljubav k napretku naših škola, te spominjem one latinske riječi: non quis, sed quid.

U obuci prirodopisa, kako se sada radi, opažaju se ove mahne:

1. Prirodopis je među predmetima osamljen, on nema koncentracije, koja je za posvojenje svakoga znanja veoma nužna.

2. Sam je predmet opet rastrgan u troje, a svi su dijelovi osamljeni i kao kakvim zidom ograđeni.

Ove pogrješke po sudu pedagoga ustavljaju uspjeh, pače ovakim se radom ne da uspjeh ni postići, a po gotovu se ćud ne oplemenjuje i ne dobiva se jedinstven nazor o prirodi. Opazilo se, da je do sad bio glavni posao u obuci prirodopisa: stvoriti pojam vrste ili roda. Tražile su se bitne (jednake) i nebitne (različite) oznake i sabirale su se bitne, koje sačinjavaju karakter vrste. Taj posao, kako je čisto logičan, nije lak za mladež, a što je najglavnije, ovako stvorenim pojmovima vrste i roda nedostaje sasvim zornost.

Nije nova misao, da se građa obučna poreda koncentrično, gdje se na svakom naučnom stupnju samo proširuje i popunjuje, jer je tim učenici trajnije posvajaju, budući da se češće spominju i ponavljaju se isti pojavi. Isto se važno pravilo zanemarilo po dojakošnjem načinu obučavanja, a ni tu nije krivnja na učiteljima, već u metodi. I druge mnoge misli, koje stoje s ovima u svezi, potakle su ljude, da ozbiljno razmišljaju, kako bi se obuka u prirodopisu davala prirodno i zgodno.

Kako se do sad sistem smatrao jedino opravdanom jednotom (Einheit), zanemarivale su se jednote, koje su jedine opravdane, a to su one, što ih život stvara. S tim prirodnim jednotama prikazuju se prirodni pojavi u uzajmičnoj svezi. Humanističnim je disciplinama svrha tražiti ljudske zajednice, a prirodnim bi bila svrha, da traže prirodne. Kada bi se ovako radilo, sastavile bi se i ove dvije velike grupe, jer je i čovjek u prirodi, te ga različne potrebe vežu s ostalim prirodnim bićima. Tako bi promatranje životnih zajednica u prirodi budilo mar za prirodni život, i što nam se čini, da je odjelito i nevezano, pokazalo bi se, da je u čvrstoj svezi.

Svako nas prirodno biće upozoruje na dvoje: u jednu ruku na porodicu, vrstu, rod, a u drugu na bića, s kojima je u svezi poradi životnih potreba. Prvi smjer vodi do prirodoslovnoga sistema, a drugi do prirodnih životnih zajednica. Do sad je u obuci imao prvenstvo i gospodstvo sistem; od sad bi trebalo, da ga imaju životne zajednice. Prvi je razvio pojam životne zajednice Karlo Möbius u Kielu sa svojom monografijom: „Die Auster und die Austerwirtschaft“, a Fr. Junge upotrebio ga je za pedagogiju u spisu: „Der Dorfteich als Lebensgemeinschaft“. U takvu zajednicu pripada njeki broj vrsta i individua, koji su jedan drugomu uvjet, a rasplođivanjem se u odmjerenom području trajno uzdržavaju. Sveze, koje vežu članove takve općine, jesu: samouzdržavanje i uzdržavanje vrste. Tu nam se pokazuju životinje svake ruke, i jednake i različne, koje onima služe za hranu. Životinje nas dalje upućuju na biljke, a ove i one na anorganičnu prirodu. Takve su zajednice i jedinice: bara, potok, livada, pašnjak, crnogorica, bjelogorica, šuma i t. d., a ako dodamo još i polje, vrt, dvorište, približili smo se životnim zajednicama, koje je čovjek uredio. Tako čine te zajednice prijelaz u područje, u kojem se čovjek dotiče prirode; to su ratarstvo, šumarstvo, rudokoplje, ribarstvo, pomorstvo i obrti svake ruke. Bit će na prvi mah jasno, da su te jedinice kud i kamo vrednije od sistema, a pored toga vežu prirodne nauke s humanističnima. (Ispor. Herbart, Päd. Schrif. II. 628. Ziller, Grundleg. §. 19. 425.) Ove se jedinice napokon ujedinjuju u organičnu cjelinu: domovinu.

Tako će se moći obuka u prirodopisu složiti i s geografijom. Pojedine grane prirodopisa ne će teći paralelno jedna do druge, kao da svaka za se postoji, već će se pokazati i njihova sveza. Pojedino biće ukazat će se kao član cjeline, a njegov život u neprekidnom uzajmičnom odnošaju. Tako se imaju zajedno uzimati bića, kako su i u prirodi zajedno, kako nastaju, razvijaju se i propadaju, kako se podupiru i uništavaju. Samo će takvim načinom dobiti učenik potpunu sliku o životu prirode, pojam o uvjetima života, o zakonima i o položaju čovječjem u tom kolu. Učenik će upoznati, kako i najneznatnije biće utječe u cjelinu i kako je sve u čvrstoj zakonitosti, a to je spoznanje od osobite važnosti za etično-religijozno promatranje prirode.

Ako ovako shvatimo zadatak obuke prirodnih nauka, onda će i izleti dobiti kud i kamo veću vrijednost, jer oni ne će samo znatno podupirati školsku obuku, već će joj morati biti temelj. Nužno je pri tom, da se za izlete i učitelj valjano pripravi, jer ako nije pripravljen, izlet se razbije u stotinu pitanja, koja imadu rijetko trajnu vrijednost. Za to je potrebno, da se učitelj najprije sam razmisli o mjestu, kamo će ići, i o predmetima, koje će s učenicima promatrati. Ta građa ima biti sredstvo, da se upoznadu zakoni zavisnosti članova zajednice među sobom i u cjelini. Pri tome je isti duševni proces, kao kada uzlazimo od vrste

*

k rodu. A što se tiče zornosti, vrsta je prema životnoj zajednici kao san prema javi ili sjenke Homerovih duša prema bićima od krvi i mesa. Ne treba svaku biljku tek ubrati, svaku životinju uloviti, da se može promatrati. Pače ovo djelovanje u daljinu i biljezi opaženi u daljini presudni su za svakoga prosuđivača, koji nije umjetnim načinom zaveden na krivi put. Prijatelj prirode poznaje pticu već po letu, po držanju, kad sjedi, i po gibanju, dok onaj, koji je učio po školskim slikama, ne može u daljini razaznavati, ni kakve su joj noge, ni kakav kljun, a kamo li da joj poznaje pjevaći aparat. Za gradsku je mladež ovako promatranje u daljinu veoma važno i s higijenskih razloga.

Ovoliko sam držao, da je korisno spomenuti, ne bi li se naši stručnjaci dali na izučavanje ovoga pitanja. Tko želi saznati i osnovu za takve životne zajednice, naći će je u djelu „Lehrproben und Lehrgänge“ 12. H. str. 35. i d., gdje se uzima obzir i na koncentraciju. Upute naći će svatko i u Willmanna „Didaktik“ 2. 162.

Dr. *J. Golik.*

O jedinstvenoj srednjoj školi.

(Svršetak.)

Zabavlja se još gimnaziji, da sedam osmina đaka, koji nju polaze, dobiva nezgodnu, pače upravo reći naopaku školsku obrazovanost poradi jedne osmine (t. j. poradi filologa, teologa i pravnika). A u jedinstvenoj srednjoj školi, vele, toga ne će biti. Uhlig pobija i taj prigovor pa dokazuje: 1) da učenici, koji su samo njekoliko gimnazijskih razreda svršili, nijesu uzalud bili u gimnaziji, nego su stekli dosta raznolikoga znanja, pa su s vremenom postali valjani činovnici, trgovci, trgovačke knjigovodje i t. d. Gimnazijski su nauci za one, koji žele ući u praktička zvanja, dakako malo zahodna, ali se ne može reći, da su stramputičenje, jer i znanje stečeno u gimnaziji nije bez koristi u praktičkom životu. 2) Uhlig dokazuje još, da učenici, koji su svršili potpuno gimnaziju, nijesu sposobni samo za teologiju, filologiju i za prava, nego i za liječništvo, za koje, kako pristalice jedinstvene škole osobito prigovaraju, gimnazijalci nijesu dovoljno pripravljeni. Uhlig je pitao profesore liječništva, matematike i prirodnih nauka u heidelberškom sveučilištu, jesu li opazili kod svojih slušača, bivših gimnazijalaca, da su slabo pripravljeni, a oni mu odgovoriše, da to nijesu opazili. I profesori politehnike često su rekli, da su zadovoljni s pripravom gimnazijalaca u tehničkim

naukama. S toga nije nužno, da se iz navedenoga razloga ukidaju gimnazije i da se uvodi jedinstvena škola.

Za latinski jezik vele protivnici gimnazija, da je za prvoškolce nezgodan i težak. Treba, vele, početi učiti tuđe jezike s francuskim, pa pošto se kroz njekoliko godina učenici uvježbaju u modernom jeziku, onda su oni, kaže se, sposobni, da uče teški starinski jezik (t. j. latinski). Uhlig pobija ovu tvrdnju ovako:

1. Ako se i čini latinski jezik pretežak, tomu je uzrok ili loša naučna metoda (kad se previše cjepidlačari ili se preko mjere upotrebljavaju resultati jezikoslovne znanosti) ili nevaljane školske knjige, osobito vježbenice (u kojima ima previše nepoznatih ličnih imena, trivijalnih riječi i čitav trpanac raznolikoga gradiva u jednom istom odsjeku). Za dokaz, da je latinski jezik pretežak za prvi razred, navodi se to, što mnogo učenika u prvom razredu na koncu godine dobije drugi red u napretku. No Uhlig veli, da nam iskustvo dokazuje, da razmjerno najviše učenika propada u IV—VII. razredu. U njegovoj je gimnaziji propalo na pr. g. $188^3/_4$ u I. razredu 5 učenika od 68, g. $188^5/_6$ 2 od 73, g. $188^7/_8$ 4 od 63 i g. $188^9/_{90}$ 3 od 50; od tih su njekoji propali iz matematike ili iz njemačkoga jezika, a malo njih iz latinskoga; a i ovi samo poradi nemara nijesu uspjeli, pa su većinom uz školske ferije naučili koliko im treba i na popravnom su ispitu uspjeli. Gdjekoji i tim dokazuju teškoću latinskoga jezika, što učenicima tobože treba mnogo privatnoga poučavanja. I tu je okolnost Uhlig istražio kod svojih prvoškolaca, pa je doznao, da od 56 đaka većinu njih ispituje kod kuće otac ili mati ili drugi tko od roda, a samo su dvojica imala pravoga informatora; k tomu mnogi od onih učenika, koji ponajviše poradi siromaštva nijesu imali kod kuće nikakoga pomoćnika, bili su baš najbolji u školi. Veli se još, da učenici nerado uče jezik latinski; tu Uhlig veli, da učenici nerado uče ne samo taj predmet, nego i svaki drugi, ako je metoda naučna loša; a ako je valjana i ako učitelj umije mladež zgodno zabaviti naučnim radom, onda ona i gramatička razlaganja i vježbe s veseljem prati i pamti. Najbolji dokaz, da latinski jezik nije pretežak za devetoljetnu mladež, to je, što su u Virtembergu sve doskora već djeca s osam godina počinjala učiti jezik latinski, pa su dobro napredovala. Njekoga pedagoga stručnjaka iz Virtemberga bio je Uhlig zamolio, da mu javi, što je za rano učenje latinskoga jezika iskusio, i on je Uhligu odgovorio: „Jedina je tužba na ovu uredbu ta, što se u početku naglo napreduje, ali tomu nije kriva naučna osnova, nego prerevnost učiteljâ“. Dakle latinski jezik nije pretežak za prvi razred!

2. Ako i nije latinski jezik pretežak za početnike, opet vele pristalice jedinstvene škole, da je francuski jezik zgodniji od latinskoga, jer je lakši, pa za to da treba s franc. jezikom početi učiti tuđe jezike. Uhlig na to odgovara: Ako teže nije preteško za njeko doba djetinje i ako je od lakoga zgodnije, da s obzirom

na svoje sadržajne odnošaje i na probuđivanje ovih ili onih sposobnosti bude osnovom za druge nauke, onda se obuka mora početi s težim. A tako je s latinskim jezikom; on daje takve zgodne sadržajne odnošaje i probuđuje u učenika duševne snage. Za to i veli Paulsen: „učenje je latinskoga jezika kraći put, da se nauče noviji jezici". U ostalom nije francuski jezik u svemu lakši od latinskoga; razlika između pisma i izgovora zadaje dosta posla. Tu teškoću doista svladaju napokon učenici, ali brže i sigurnije, ako su prije učili latinski jezik. S toga veli Uhlig: ako od dva jezika, koji se imaju učiti, prvi (latinski) poradi izgovora i pravopisa ne zadaje gotovo nikakve teškoće, a drugi (francuski) mnogo, — ako dalje prvi pretvaranjem oblika označuje vrste riječi i sintaktičku vrijednost i odnošaje riječi u veoma velikom opsegu, a drugi u mnogo manjem, — ako se napokon stvaranje riječi i oblika drugoga jezika može većinom lako rastumačiti s pomoću prvoga, a ne obratno, onda je prvi jezik zgodniji, da bude osnova za ostale, nego li je drugi.

I iskustvo, što su ga ljudi dobili u zemljama, gdje se ne počinje najprije učiti latinski jezik, dokazuje, da to nije dobro. Tako u Švedskoj, gdje se u I. razredu počinje učiti njemački jezik, a istom u IV. razredu latinski, izjaviše mnogi stručnjaci, stolni kaptoli i profesorski zborovi, da latinski jezik ima biti osnovni jezik mjesto njemačkoga. I u Francuskoj uveli su u prvi razred njemački jezik, a istom u treći latinski. No mnogi francuski filolozi kažu, da tim jako pada znanje latinskoga (i grčkoga) jezika. I njeki badenski realački profesor, koji je g. 1888. boravio u Parizu pa proučavao napredak u francuskim školama i propitivao pariske profesore, uvjerio se, da se tim znanje njemačkoga jezika ne ubrzava, a znanje latinskoga jezika da jako nazaduje. Napokon izjavljuje školski nadsavjetnik Sallwürk, da njegovo iskustvo o francuskim gimnazijama utvrđuje u njemu mnijenje, da latinski jezik ima biti osnova za učenje ostalih tuđih jezika.

Šesta prednost jedinstvene škole imala bi biti s o c i j a l n a. Ako na ime djeca i viših i nižih staleža budu više godina zajedno učila, veli se, da će se priučiti jedno na drugo i priljubiti se međusobno, a tim da će se mnogo učiniti za riješenje socijalnoga pitanja i za ukinuće mržnje među različnim staležima. No Uhlig pita: zar nijesu i sada djeca različnih staleža zajedno u gimnaziji, i to ne samo u njekim razredima, nego u svima? Mnoga su djeca nižih staleža baš prvi i najbolji učenici u školi, a gospodska su djeca loša. Škola ne gleda na socijalne razlike i ne daje povoda, da se zameću među učenicima socijalna pitanja. Ako li se pak misli, da će jedinstvena škola ukloniti mržnju ili opreke, koju uzrokuje razlika humanističke i realističke obrazovanosti, onda valja odgovoriti, da te mržnje ili opreke nema. Treitschke veli: „Među ljudima ima razlika, a to je razlika među obrazovanima i neobrazovanima. Ali gdje je taj jaz, koji bi rastavljao realistički

obrazovane od onih, koji su klasički obrazovani? U svim našim društvima i saborima ima ljudi različne obrazovanosti, pa su svi ravnopravni, nikomu ne pada na um, da pita ovoga ili onoga, na kojoj je školskoj klupi njegda sjedio". Tehnici, industrijalci, trgovci i trgovački ili bankovni činovnici, koji su učili realku, isto su tako cijenjeni kao i oni, koji su učili gimnaziju.

Sedma korist, što bi je donijela jedinstvena srednja škola, bila bi n o v č a n a, i to koliko za roditelje, toliko i za općine. Mnogi roditelji, koji stanuju u mjestu, gdje je realka, moraju svoju djecu, koja žele ući u učene staleže, s velikim troškom uzdržavati izvan kuće u mjestima, gdje ima gimnazija. Kad bi se pak uvela jedinstvena srednja škola, mogla bi djeca kod kuće učiti, a tim bi roditelji mnogo manje novaca potrošili na školovanje njihovo. Uhlig pobija taj razlog ovako: Prvo, ima veoma malo takve djece, koju roditelji iz mjesta, gdje ima realka, šalju u mjesto, gdje je gimnazija. Radi te njekolicine nije opravdano, da se uvodi takvo školsko ustrojstvo, za koje je dokazano, da je inače štetno. Drugo, tim bi se ustrojstvom samo navraćalo još veće mnoštvo mladeži u učene staleže, jer mnogi roditelji, koji ne mogu svoju djecu slati drugamo u gimnaziju, nego ih šalju u realku u svojem boravištu, slali bi ih od sada u gimnazijski odio jedinstvene srednje škole. A protivnici gimnazija viču baš na to, da su gimnazije uzrok, što odviše mladeži ide u učene staleže. Dakle jedinstvena škola samo bi povećala ono zlo, koje se prebacuje gimnaziji. — Mnoge općine, vele pristalice jedinstvene škole, koje sad moraju uzdržavati dva zavoda (gimnaziju i realku), imale bi manje troška, kad bi mjesto njih uzdržavale samo jednu, i to jedinstvenu srednju školu. No ta prištednja ne bi bila velika, jer su u jedinstvenoj školi samo prva tri razreda zajednička, dok od IV—IX. nastaje cijepanje, pa treba osobitih učitelja za gimnazijski odio, a osobitih za realački. No i ondje, gdje u gimnaziji i u realki imade mnogo đaka, ne bi općine imale mnogo koristi, jer bi se u jedinstvenoj školi morale otvoriti paralelke, dakle trebalo bi svakako više učitelja. Je li dakle vrijedno, pita Uhlig, da se radi ovake male materijalne koristi uvodi novo školsko ustrojstvo, koje inače donosi sa sobom mnogo štete?

Jedinstvena dakle srednja škola ne bi uklonila onih nevolja, koje tobože gimnazija uzrokuje, pače bi ih umnožila, a i drukčije bi ona bila štetna. Navlastito bi humanistički nauci za cijelo oslabili, kako se to opaža u skandinavskim zemljama, gdje takva škola već ima. Tamo se n. pr. ne čita Sofoklo, Herodot, Tukidid, Demosten, a Platon slabo; k tomu se u novinama i u saborima sve žešće traži, da se još više stegne nauka klasičkih jezika u jedinstvenoj školi. No ni drugi se predmeti ne koristuju tim stezanjem klasičkih jezika, jer ako se u višim razredima mora tim jezicima dati mnogo ura, da se naknadi nedostatak, što se počinju kasno učiti, onda nema za druge predmete ni dosta vremena ni duševne

snage u mladeži. Ne samo što ostaje za njih malo ura, nego i učenici su slabo duševno sabrani, jer kasno započeti klasički jezici traže svu pažljivost i pamćenje, ako se hoće u njima kakav takav uspjeh postići. Iskustvo u skandinavskim zemljama dokazuje to dovoljno, kako Uhlig opširno razlaže.

Još napominje Uhlig, da jedinstvena škola nije donijela one koristi za praktički život, kako se očekivalo. Godine 1887. pretresalo je u Švedskoj njeko narodno gospodarstveno povjerenstvo o lošim privrednim odnošajima zemlje i o stanju školstva, pa je reklo: „Naopaki pravac, kojim je krenula svakolika javna nastava u našoj zemlji, po dubokom uvjerenju ovoga povjerenstva pripada među najglavnije uzroke relativno slabe privredne snage zemlje, njezine nesposobnosti, da se natječe s ostalim zemljama, i njezinoga sadanjeg propadanja. S toga drži povjerenstvo, da je prijeko nužno, da se što prije prema duhu vremena reformira cijela nastava i da se potrebe praktičkoga života potpuno namire". U to ime počinje se već doista u Švedskoj uvoditi njeka vrsta osobitih građanskih škola, koje će pripravljati mladež samo za praktički život. Time se dakle već krnji princip jedinstvene srednje škole.

Bavarski ministar nastave Müller kazao je (u sjednici bavarske zastupničke kuće 4. veljače 1892.) o jedinstvenoj školi: „Pitanje o jedinstvenoj srednjoj školi istražili smo mi i vrhovno školsko vijeće veoma temeljito. Pošljedak toga proučavanja bijaše, da mi za jedinstvenu školu ne samo ne držimo da svrsi odgovara, već držimo, da se ona ni izvesti ne da, ako ne ćemo odbaciti važne momente, koje želimo zadržati u obrazovanosti. Ja živo pratim pokuse, koji se čine u drugim zemljama; ali ne ću da prešutim, kako ne mogu pomisliti, da se time može postići znatan uspjeh. Navlastito ne mogu pomisliti, da je to moguće inače, nego na štetu duboke obrazovanosti, koju različni dijelovi našega žiteljstva apsolutno uzdržati žele i po mome dubokom uvjerenju uzdržati moraju ne samo radi sebe, već i u interesu ljudskoga društva".

I na konferenciji pruskih (i njekih drugih) pedagoga, naučnjaka i drugih odličnika, koji su (u prosincu god. 1890.) pozvani bili od ministarstva, da izraze svoje mnijenje o reformi srednjih škola, podigli su mnogi glas protiv jedinstvene škole, kao spomenuti Uhlig, sveučilišni profesor pedagogije u Giessenu H. Schiller, ravnatelj obrtne škole Holzmüller, tajni savjetnik Hinzpeter, pastor Uhlhorn, katolički biskup u Vratislavi Kopp, ravnatelj u Kölnu O. Jäger, ravnatelj realne gimnazije u Düsseldorfu Matthias, tvorničar u Elberfeldu Frohwein, zdravstveni savjetnik u Elberfeldu Graf, ravnatelj francuske gimnazije u Berlinu Schulze, zastupnik na državnom saboru Kropatschek, tajni savjetnik Lüders i dr., pa za to je i većinom glasova zabačena misao o ustrojstvu jedinstvene škole; ipak je izrečeno mnijenje, da se prema mjesnim

okolnostima za sad može dozvoliti sastavak realke i gimnazije u prva tri razreda, ali za tim ima nastupiti cijepanje. („Verhandlungen über Fragen des höheren Unterrichtes". Berlin 4—17. December 1890. Im Auftrage des Ministers der geistlichen, Unterrichts- und Medicinalangelegenheiten. Berlin 1891. — Referat o tom djelu u „Zeitschrift-u für die österr. Gymnasien". J. 1891, str. 641. i d.).

Na osnovi ovoga mnijenja dozvolilo je prusko ministarstvo gradu Frankfurtu, da za pokus podigne takvu kombiniranu srednju školu. Prva su tri razreda zajednička, a već se od I. razreda uči francuski jezik; od IV. razreda nastaje cijepanje; u latinskom se odjelu uči najprije latinski (od IV. razr.), a za tim grčki (od VI. razr.), u realnom se pak odjelu uči jezik engleski i realistički predmeti. Zavod stoji pod upravom dr. K. Reinhardta, koji je napisao dva djelca o tom predmetu: Die Frankfurter Lehrpläne, Frankf. 1892; — Die Umgestaltung des höheren Schulwesens, Frankf. 1892. Sličan je zavod u Altoni pod upravom ravnatelja Schlee-a. To su jedini jedinstveni srednji zavodi u Njemačkoj, ali nije vjerojatno, da će se i oni moći održati, kad je većina školskih stručnjaka protivna jedinstvenoj školi te zagovaraju sadanje ustrojstvo gimnazija, t. j. da se neokrnjeno uče klasički jezici. Tako se većina sveučilišnih profesora prije spomenute berlinske konferencije izjavila za klasičke nauke i za humanističku gimnaziju, i to profesori u Halli, Lipisci, Kraljevcu, Marburgu, Getingi, Greifswaldu, Bonnu, Kielu, Strassburgu, Vratislavi, Berlinu i u Münsteru (u teologičkom fakultetu). Vidi Uhligov časopis „Das humanistische Gymnasium" g. 1890. sv. 2—4; za tim „Zeitschrift für die österr. Gymnasien" Supplement-Heft zum J. 1891. str. 105—107.

Osim sveučilišnih profesora brane klasičke nauke i mnogi drugi naučnjaci i stručnjaci u svojim djelima. Tako traži dr. P. Cauer („Unsere Erziehung durch Griechen und Römer" Berlin 1891.), da se u gimnazijama uz popravljenu metodu što valjanije uče klasički jezici, pa da budu središte cijele obuke. Jednako piše i K. v. Kalkstein u časopisu „Deutsche Schriften für das nationale Leben" Kiel und Leipzig 1891., što ga izdaje E. Wolf. U spisu „Worin besteht die Hauptgefahr für das humanistische Gymnasium, und wie lässt sich derselben begegnen?" (Gumbinnen 1890.) brani dr. M. Hecht klasičke jezike i traži, da se grčkomu jeziku dade prednost pred latinskim. I bezimeni jedan pisac brani klasičke jezike i sadanju gimnaziju u spisu „Bescheidene Vorschläge eines Nichtphilologen zur Gestaltung des höheren Unterrichtswesens" Strassburg 1890., gdje pobija P. Güssfelta, koji u svojem spisu „Die Erziehung der deutschen Jugend" koješta prebacuje današnjoj gimnaziji. L. Erhadt („Über die Grundlagen unserer höheren Schulbildung" Berlin 1891.) smatra gimnaziju u opće zdravom i najjačom potporom duševnoga života u nezgodama

i borbama sadašnjosti. Dr. J. Baumann, profesor filosofije i pedagogije u getinškom sveučilištu pita u svojem spisu „Volksschulen, höhere Schulen und Universitäten. Wie sie heutzutage eingerichtet sein sollten". Göttingen 1893. ovako: „Ima li grčki i latinski jezik što u sebi, što nam ne može dati novija prosvjeta, a što ipak ne smije faliti u višoj obrazovanosti?" i na to odgovara: „Preporodom klasičke starine u doba renesanse nastala je u zapadnoj Evropi težnja, da se sama zbiljnost svijeta idealizira, t. j. naprestano popravlja, da se kršćansko i helensko stopi i dalje razvija osobitim modernim razvojem. S toga je veoma važno, da se duh Homerov, duh grčkih tragika, velikih historika i govornika čuva zajedno s onim, što su najbolje stvorili Rimljani, bilo samosvojno, bilo uz pobudu Grka".

Osobito živo brani klasičke jezike sveučilišni profesor u Strassburgu T. Ziegler („Die Fragen der Schulreform" Zwölf Vorlesungen. Stuttgart 1891.). U trećem predavanju govori „o jurišu na klasičke jezike" i tumači, za što je nužno, da ih učimo. „Latinski je jezik nuždan za potrebnu jezičnu vježbu, on je najbolja gramatička osnova za učenje ostalih jezika, jer ima jasne i ugodne oblike, te je vojnički odmjeren i juridički točan. K tomu je to jezik mrtav; a baš u tome, što ne donosi neposredne koristi, stoji njegova neprocijenjena idealna strana; mi ga ne učimo do duše s toga, što nam ne bi ništa koristio, ali ono, čim nam koristi, ne da se pretvoriti u gotov novac. Nije, dakako, dosta, da se samo nauči jezik, nego treba upoznati duh rimski, a za to je potrebno čitanje rimskih povjesnika, govornika i pjesnika. I ako je grčka gramatika finija od latinske, ipak ne učimo mi grčki jezik radi njegove gramatike, mi učimo gramatiku samo toliko, koliko nam je nužno za razumijevanje grčkih pisaca; tu ne odlučuje historički razlog, što je rimska kultura zavisna o grčkoj, nego u helenski svijet uvodimo mi mlade učenike za to, jer je on sam po sebi vrijedan i jer je doista bio od neprocijenjene vrijednosti za razvoj našega (njemačkoga) duha. Ljepota i sloboda, u kratko idealizam, zove se ona zraka, koja je s Homerova sunca pala u naš duševni svijet, i Grčkoj, a ne Rimu za volju učimo mi klasičke, humanističke nauke . . . . . Iz grčkih djela i spisa izvire nam prava i čista čovječnost, iz njih dolazi pred naše vanjsko i nutarnje oko u plastičnoj jasnoći pravo tipično čovječanstvo. Svi, koji se boje slobode ili na nju mrze ili njezine prave vrijednosti ne poznaju, oni pobijaju grčki jezik u našim školama. Ali baš u naše realistično doba moramo imati više nego ikad takvo mjesto, gdje će veliki dio naše obrazovane mladeži moći čitati grčke klasike, gdje će biti pače prinuđeni, da ih čitaju. Mi ne branimo grčki jezik za to, što bismo htjeli, da odgojimo mlade Grke, već što ne damo, da u našem njemačkom narodu zakržljavi ili da se zatre idealno ili humano mišljenje, duh slobode i ljepote".

Da navedemo ljude, koji su na vlasti, te su se izjavili za klasičke jezike. Bivši austrijski ministar za bogočašće i za nastavu barun Gautsch rekao je u sjednici austrijske zastupničke kuće od 28. siječnja 1893.: „Za mene ide učenje klasičkih jezika među stvari, koje mislim da moramo bezuvjetno držati iz nutarnjega uvjerenja. Ja nijesam nepristupan razlozima protivnika, ali je općeni razlog za moje stanovište, što mislim, da moć države mnogo zavisi o mjeri općene idealne i zaista čovjekoljubne obrazovanosti, koju daje svojim sinovima". Pomenuti bavarski ministar nastave Müller rekao je (u navedenoj sjednici bav. zastupničke kuće 4. veljače 1892.), polemizirajući s jednim zastupnikom o vrijednosti klasičkih jezika ovako: „Velika je razlika u sudu o vrijednosti klasičkih jezika među g. zastupnikom Stauffenbergom i među mnom. G. Stauffenberg gleda više na positivno znanje, koje bi se imalo uzdržati kroz cio život i dalo praktički upotrebiti. A ja ne bih htio klasičkim jezicima oduzeti one vrijednosti, što je imaju u sebi, na ime da razvijaju duh".

Idealna obrazovanost, što je daju klasički jezici, prijeko je nužna u ovo naše materijalističko doba. Sve teži za užitkom i dobitkom, golem se novac trati na časti i gozbe, a slabo se troši za lijepe, valjane knjige; najprostiji egoizam zahvatio je pojedince, pa i čitave društvene razrede, ljubav bližnjega postala je prazna riječ, a za ljepotu u umjetnosti i prirodi malo tko mari. Plemenske, vjerske i staleške svađe podžižu najniže strasti ljudi, a mir, pravdu i pravičnost poznajemo samo po imenu. I pjesništvo, koje je od pamtivijeka bilo rasadnikom ideala, danas gazi često po blatu običnoga života. Čar krasne pjesme, koji uzdiše srca k nebu, ne doimlje se više blaziranoga svijeta, ravnodušno i prezirno odvraća se on od najplemenitijega cvijeta pjesništva, od lirike, pa traži duševne naslade u realističkim ili naturalističkim romanima, koji crtaju život u svoj golotinji i prostoti, a ne obaziru se na uzvišeno i plemenito.

Schiller veli u jednoj pjesmici:

„Aus dem Leben heraus sind der Wege zwei dir geöffnet,
Zum *Ideale* führt einer, der andre zum *Tod*.
Siehe, dass du bei Zeit noch frei auf dem ersten entspringest,
Ehe die Parze mit Zwang dich auf den andern entführt".

Nema li Schiller pravo, kad veli, da je život bez ideala jednak duševnoj smrti? Kako ne možeš pomisliti proljeća bez cvijeća, tako ni krasnoga života bez ideala. Za to je i dužnost onih, koji imaju vlast, da svom snagom pregnu i zalutalom čovječanstvu da povrate izgubljene ideale. A to mogu navlastito učiniti valjanim, idealnim odgojem.

Ideali su pojmovi, kakvi bi imali biti u svom savršenstvu, dakle uzorni pojmovi. Ovakvi savršeni pojmovi imaju se mladeži usađivati u srce, da uzvišenije i plemenitije shvaća svijet, pa da teži za tim, da te ideale dostigne. Osobito treba da mladež ima

ideale ili uzorne pojmove o svemu, što je dobro, lijepo, istinito, uzvišeno i plemenito. Mladenačka će se mašta bolje razigravati i uzdizati nebu pod oblake, čuvstveni život bajno će oživjeti i podavati sopstvenomu biću onu blagost i slatkoću, koja tako jako privlači i usrećuje I estetički interes postat će življi, mladež će težiti za lijepim i gledat će ljepotu i nježnost u umjetnosti i u prirodi u zlatnom ruhu pred svojim očima. Cio život prikazivat će joj se u ružičastom svjetlu, ona će osjećati, da smo rođeni za više ciljeve i shvaćat će ćudorednu vrijednost čovječanstva.

Ovako djeluju ideali na čovjeka, pa za to svaki valjani odgoj mora njegovati ideale i usađivati ih u srce mladeži. A što će davati više ideala mladeži nego klasička obrazovanost? Iz znamenitih spisa slavnih grčkih i rimskih pisaca naučit ćemo množinu lijepih ideala, koji su plemenitije Grke i Rimljane vodili u životu i njihovu radu. Tu ćemo čitati o ljubavi, prijateljstvu, istini, pravdi i pravici, o miru, slobodi, vršenju dužnosti, o vjeri i neumrlosti. Te ideale moramo i mi povesti sa sobom u život, pa se po njima ravnati i živjeti. Klasička nam je dakle obrazovanost veoma nužna; pa za to je dobra odluka naše kr. zem. vlade, da se u realke uvede latinski jezik, da tako i realce bar ponješto obasja blago sunce idealne, klasičke obrazovanosti.[1])

Dr. *D. Gruber.*

---

[1]) Po mojem mnijenju g. pisac u onome, što na koncu ovoga članka (u svoje ime) govori o vrijednosti staroklasičke nastave u srednjim školama, pregoni mjeru. Ako je čitanje grčkih i rimskih pisaca kadro osloboditi svijet iz veriga materijalizma, onda je slobodno pitati: za što ga nije do sad oslobodilo, gdje već preko 40 godina u nas i drugdje po svijetu najveći dio inteligencije čita u svojoj mladosti te klasike u školi? Ne varajmo se: u grčkoj i rimskoj književnosti i istoriji ima dosta ideala, koji vrijede za sva vremena i za sve narode, ali u jednoj i u drugoj ima bome dosta neidealnih, nehumanih i nelijepih strana; i u toj blaženoj grčkoj i rimskoj starini bilo je vrlo mnogo nepravde, lakomosti, bezdušnosti, taštine, putenosti, fraze, konvencijonalnih laži i t. d. baš kao i danas, a nečovještva još i više. S didaktičkih razloga može se do duše opravdati, ako učitelji mladeži prikazuju u školi samo sjajne strane iz prošlosti grčke i rimske, a prećutavaju ili umanjuju tamne strane; ali kad zreli i ozbiljni ljudi govore o vrijednosti staroklasičke nastave, oni treba dobro da pogledaju i lice i naličje. Ja velim: grčke i rimske klasike cijènimo i učimo poradi njihove literarne vrijednosti i poradi onoga divnoga sklada, što su ga oni znali stvoriti među mišlju i formom, s čega će oni još dugo biti sjajni uzori čovječanstvu; — a ne očekujmo od klasičke filologije onoga, što ona ne može dati, ne držimo je nikakvom panaceom od bijeda i nevolja, koje pritiskuju današnje društvo ljudsko.

T. M.

Piscina u Pozzuolu zvana „Tempio di Serapide“.

(Svršetak.)

Rečeno je naprijed, da je erupcija Solfatare od g. 1198. izmišljotina Loffredovih prepisivača. Joriju se može oprostiti, da je tada opće priznatu vijest o erupciji također prihvatio, ali ne može se oprostiti onim modernim piscima, koji još uvijek crpaju iz ovoga mutnog izvora te o erupciji govore kao o dokazanom događaju, pa ga onda uvode kao važan faktor u diskusiju o oscilaciji hrama.

Jorijeva je tvrdnja (Ricerche, 38) pobudila veliku sensaciju i potakla između ostalih i Göthea, da izreče svoje mnijenje, do kojega je bio došao već g. 1787. na osnovi sopstvenih opažanja. Göthe je hipotesu o oscilaciji odlučno zabacio i postanak foladnih rupa tako tumačio, da se u opustjeloj zgradi stvorilo bočato[1]) jezero; tragovi folada nijesu bili njemu dokaz, da je tlo osciliralo, već su mu samo pokazivali mogućnost, da folade i u bočatoj vodi žive. Göthe ne osta bez pristalica; ali dodati moramo, da se pravo ne razumije, kako bi ne samo postanak, nego i podulji opstanak bočatoga jezera oko hrama bio moguć. Uz Göthea pristanu Brocchi[2]) i Pini[3]), koji su posve samostalno došli do sličnoga resultata kao i Göthe. Veliki njemački kritik Hoff (Geschichte der natürlichen Veränderungen der Erdoberfläche II. str. 203) potakao je Göthea na publikaciju i odobravao njegove resultate.

Sve to ne mogaše hipotese o oscilaciji zaustaviti u njezinom napredovanju, pače ona je skoro bila općeno priznata. Od god. 1828. do 1830. iznio je D. Jorbes (Edinburgh Journal of Science IX. X. sv. i III. sv. nove serije) cio niz članaka pod natpisom

---

[1]) Ovu riječ ne nalazim ni u Vukovu ni u akademičkom rječniku. U našem se primorju ona govori u smislu: brackisch (Brackwasser je mješavina slatke i morske vode). Göthe nije mislio upravo „Brackwasser“, već je držao, da je voda oko hrama slana postala rastopivši so u vulkanskom pepelu, koji pokrivaše hram. Götheovu se tumačenju protivi istraživanje Ehrenbergovo, koji je točno istražio onaj mačak (sinter), koji se stvorio na zidovima zgrade te sloj od jedno 3—5 mm. sačinjava; on je dokazao, da je postao iz slatke vode. To bi bilo posve nemoguće, da su se stvari tako nalazile, kako je Göthe držao. — [2]) Notizia di alcune osservazioni fisiche fatte nel Tempio di S. a Pozzuoli. Biblioteca ital. naz. T. 41. p. 193. — [3]) Opuscoli scelti Vol. 22. p. 94. — Pini je već g. 1803. publicirao svoja opažanja, Brocchi g. 1819., a Göthe tek g. 1823.

„Physical notices on the bay of Naples“, te je u slozi sa svojim zemljacima Babbage-om (Observations on the temple of Serapis at Pozzuoli near Naples, with remarks on certain causes, which may produce geological cycles of great extent. Proceedings of the London geolog. Society Vol. II. p. 74.) i Poulet Scropeom (On the volcanic district of Naples. Transactions of the geolog. Soc. of London II. 2 p. 337.) dokazivao, da je zgrada između god. 400 i 1500 poslije Hr. bila uslijed oscilacije tla pod razinom morskom.

Lyell se njima pridruži u prvom izdanju svojih „Principles of Geology“ (god. 1830—33). Veliki njegov ugled privede hipotesu oscilacije konačnoj pobjedi, a uza nj pristanu još i najtočniji istraživači zgrade i znatni talijanski geolozi. Od tih se geologa oko te zgrade osobito zanimao Niccolini[1]), koji ju je proučavao od god. 1807. do 1846. te u mnogobrojnim publikacijama dokazivao, da nije tlo osciliralo, već more. I Scacchi (o. c.) i Stoppani (Corso di Geologia I. 478.) i Mercalli (Geologia d' Italia III.) prihvaćali su to mnijenje. U novijoj njemačkoj literaturi osobito je hipotesu oscilacije dokazivao Suess. Tako je ona u geografičkim i geologičkim kompendijama osvojila stalno mjesto[2]). Russegger (Vulkanismus und Geologie. Gaea II.) sa svojim tumačenjem, da su rupe folada u stupovima prije bile, no što su stupovi dobili današnje svoje mjesto, nije uzdrmao hipotese oscilacije. U Francuskoj pokazuju radnje Dufrenoya (Terrains volcaniques de Naples. Paris 1838.) i Hoffmanna (Mémoire sur les terrains volcaniques de Naples. Bull. de la Société géolog. III. Vol. 1833.), da je i tu ugled Lyellov bio pretežan.

Iz staroga vijeka sačuvani oskudni podaci za povijest naše zgrade vode do negativnoga resultata. Toga radi skinuše arheolozi s naše zgrade ponosni natpis „Tempio de Serapide“, te je ona smiona hipotesa, koja govoreći o hramu Serapisovu tlo mu spušta i diže kao kakav kazališni zavjes, izgubila time važan poduporanj.

Prva vijest iz srednjega vijeka tiče se izvora Cantarella, kojega spominje pjesnik Petar de Ebulo u svojoj pohvalnici. Iz njegovih njekoliko stihova[3]) htjelo se izvesti, da se poniranje tla

[1]) Rapporto sulle acque. N. je složio svoje argumente u: Alcune idee sulle cause delle fasi del livello del mare. Napoli 1829. — Tavola metrica cronolog. delle varie altezze tracciate dalla superficie del mare fra la costa di Amalfi ed il promontorio di Gaeta nel corso di 19 secoli. Napoli 1839. — Descrizione della gran terma puteolana volgarmente detta tempio de Serapide. Napoli 1845.

[2]) To se vidi i iz najnovijih knjiga. Za primjer neka služi *Kayser*, Lehrbuch der allg. Geologie, Stuttgart 1893. i *Ule*, Die Erde und die Erscheinungen ihrer Oberfläche, Braunschweig 1892.

[3]) Inter aquas pelagi fervens aqua manat: et ipsa
Ne fluat in pontum sectile claudit opus.
Cum mare fremescit: locus oppugnatur ab undis. — O nivou izvora

ili positivna fasa[1]) u XIII. vijeku bila već počela, a za tim trajala tamo do god. 1538. Za to su vrijeme, mislilo se, folade izvršile svoj rad.

Meni se čine dokazi za ovu kombinaciju tako nedostatni, da bi se moglo s istim pravom tvrditi, da se zgrada već prije XIII. vijeka, dakle u doba, iz kojega nemamo vijesti, bila izgubila pod vodom, a do XIII. vijeka opet se podigla, kad nije oko ljudsko pratilo te promjene. No ostavimo to i ogledajmo gore spomenutu kombinaciju, koje se i Suess drži.

Stihovi Petra de Ebulo govore samo o tome, da se izvor zaštitio od navale mora. Kako je cijela zgrada bila u nivou mora već prvobitno sagrađena u nakani, da se lasno može puniti morskom vodom, tako je dakako u doba, kad je zgrada sama već propadala, morala nastati potreba, da se izvor štiti od mora.

Što su već Rimljani jedan put učinili, kad su dizali nasipe oko zgrade, to isto spominje Petar de Ebulo u svojoj pjesmi. Stari su zidovi bili popustili sili morskoj, a da bi se izvor zaštitio, podignu se u XIII. vijeku novi nasipi. Nigdje pjesma ne govori o tome, da zgrada sama ponire ili da se tlo spušta. Iz te se pjesme dakle ne može izvoditi ništa, što bi zasvjedočavalo kakvu oscilaciju tla. Ali nam pjesma nješto drugo dokazuje. Mnogi misle, da je zgrada već god. 1198. za nedokazane erupcije Solfatare propala u more. Kada bi to bilo istina, onda ne bismo mogli tumačiti cijeli rad oko izvora, jer izvor u moru nije se mogao ograditi i zaštititi od morskih valova.

Od XIII. do početka XVI. vijeka nemamo vijesti o izvoru. God. 1526. spominje ga prvi Villano: „Na morskoj obali između Pozzuola i Trepergole (mjesto sada pokopano pod Monte Nuovo) prvi je taj izvor tamo, gdje stoje stupovi“.

Oko god. 1526. nalazi se dakle izvor još na svojem mjestu te mu oni jaki potresi, koji na početku XVI. vijeka razvališe Puzzuol, nijesu naudili.

Loffredo, koji je dosta točno istraživao zgradu, ne spominje izvora. Uzrok možemo u tome tražiti, što je jaka erupcija od g. 1538. zatrpala svojim pepelom hram i niski izvor. Suess drži, da je baš za vrijeme ove provale ili malo prije nastala positivna fasa oscilacije, koja je zgradu u kratko vrijeme digla iznad morske razine. On iz vijesti o visini obale zaključuje, da je zgrada morala do god. od prilike 1500. biti pod vodom. Ponirati je počela u XIII. vijeku, kako pjesma Petra de Ebulo dokazuje, a oko g. 1538. zgrada se naglo pomolila; drugo, što se o oscilaciji govori, ne može se dokazati. To je u kratko Suessovo mnijenje. Dodat

isp. *Ehrenberg*, Feststellung des Kalküberzuges am Serapis-Tempel zu Pozzuoli bei Neapel als Süsswasserkalk durch das Mikroskop. Monatsb. d. kgl. preuss. Akad. d. Wiss. 1858. str. 585. i d.

[1]) Positivna fasa je Suessu poniranje tla, a dizanje morske razine.

ću, da su dokazi, kojima on utvrđuje svoju skeptičnu kombinaciju, nedostatni. Ranjava je točka cijele kombinacije nestadak vijesti o naglom pomilanju hrama oko g. 1538., u oči također udara, što Loffredo baš o toj stvari ništa ne govori. Ne možemo misliti, da bi nam Loffredo vijest o tome premučao. Suess ignorira ovaj nedostatak te se oslanja o one vijesti, koje govore o položaju Starze.

Iz zemljišnih ugovora, koje Jorio (Ricerche, 54) navodi uz svoj komentar: „I tre indicati siti, la Nunziata, Pondula, e lo Stayo incominciano da S. Francesco, e prosiegono circa un miglio verso il Monte Nuovo, vale a dire che tutti sono alle spalle del tempio, a non poco più lungi dall' atuale lido del mare[1])“ ne može se razabirati stanje Starze. Ugovori ovi o samoj Starzi ništa ne govore, već spominju samo zemljište uzduž morske obale. Smion je dakle zaključak, da je u to vrijeme, koje ugovori spominju, bila Starza pokrivena vodom, kako hoće Suess, ali riječi izvora dopuštaju misliti, da je Starza bila suho tlo. U ugovorima spomenuto zemljište bilo bi i onda juxta lictus maris, da je Starza bila suha. Starza je na ime uzak prud, koji sačinjava plosno podnožje strme obale. Izraz „juxta lictus maris“ može se za gornju, strmu obalu i onda uzeti, ako je Starza suha, te je označeno zemljište i u tom slučaju bilo uz morsku obalu. Ali ako i rečemo, da je Starza bila baš pod vodom, time opet hipotesa oscilacije ne dobiva nikakvoga podupornja. Tlo Starze

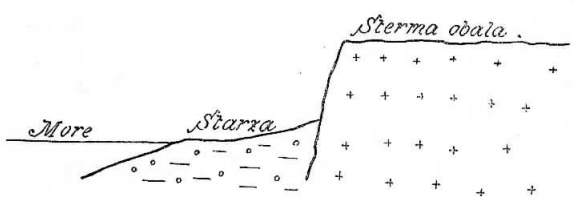

na površini je sastavljeno od mulja, pijeska i urvina, koje se strovaljuju sa strme obale na nju; veoma je ravno i nisko, tako da se samo malo nad morskom razinom uspinje. Od mora se prema kopnu Starza polagano diže.

Da je dakle tijekom srednjega vijeka, kada je bio kraj opustio, more njeke dijelove Starze pokrilo, to još ne traži poniranje samoga tla. Nasipi već od Rimljana sagrađeni iznevjeriše se, oluje otrgoše niže partije, a morska doba i struje odnošahu polagano pojedine česti popustljivoga tla. Tako je more moglo posve lasno doprijeti i do podnožja strme obale. Ali nikako nije voda imala dubine, da bi doprla do gornjega ruba foladne zone. Nemamo baš nikakvoga dokaza za tu dubinu, ako ne ćemo bušotine folada držati za taj dokaz.

[1]) Ona tri spomenuta mjesta: la Nunziata, Pondula i Stayo pružaju se od sv. Franje jednu milju prema M. Nuovo; sva su pak ta mjesta iza hrama i dosta daleko od današnje morske obale.

Da se danas Starza ne nalazi više pod vodom, to se može u jednu ruku odbiti na kulturni rad na tom mjestu, a i na odronjivanje strme obale, koje neprestano uzvisuje nivo Starze. Da se voda morska nije nikad tako visoko nad Starzom popela, da bi tu dubina njezina iznosila do 7 m., to nam dokazuje okolina. Nigdje ne nalazimo tragova, da je morska razina tako visoko dopirala, a Loffredo ništa ne spominje, da bi se zgrada oko g. 1538. naglo iz mora digla. Lyell ističe Loffredovu tvrdnju[1]), da je oko god. 1530. bila Starza pokrivena morem, jer se sa strmine, koja Starzu obrubljuje, moglo u moru ribati.

Uzme li se ovo sve na um, jasno je, da je tu ili tamo koji dio Starze bio vodom pokriven i tu se moglo ribati. Tako je hram još i danas u vodi. Darovnice se od godine 1503. i 1511. ne kose s tim shvaćanjem. Suess je kušao dokazati, da se zemljište, o kojemu te isprave govore, ne nalazi uz Pozzuol, već oko Kume. Tim pobija on Jorija, koji darovano zemljište drži identičnim sa Starzom. Ako nam je tu birati, voljet ćemo pristati uz Jorija, koji je veoma dobro poznavao pozzuolske starine, nego uz Suessa. Jorio misli, da se darovano zemljište nalazi na današnjoj Starzi. Uzmemo li na um izraz „che va seccando el mare“ u darovnici kralja Ferdinanda od godine 1503. jasno je, da je na tom zemljištu baš u to doba nastala njeka promjena, jer se „more naokolo osušilo“. U tom je pojavu izražen kulturni napredak ovoga kraja, koji je napredak potaknut energičnom inicijativom kralja Ferdinanda. Izraz dakle „che va seccando el mare“ prije nam može označiti nastojanje pozzuolskih varošana, da moru otmu gradnjom i nasipavanjem komad zemlje uz varoš, koja bijaše veoma stisnuta, nego li uzmicanje mora i ispinjanje tla.

Pregledamo li historičke podatke o stanju zgrade prije njezina otkrića god 1750. ne nalazimo nigdje dokaza, da je zgrada tako duboko u vodi bila, da bi se visina foladnih bušotina time mogla protumačiti. — Koji primaju hipotesu oscilacije, oni držeći se Loffredove vijesti, da se 50 godina prije njegova boravka u Pozzuolu (dakle oko g. 1520.) moglo sa strme obale ribati, da je dakle bila sva Starza pod vodom, vade iz nje dokaz, da je u to vrijeme tu nastala negativna fasa oscilacije, t. j. ispinjanje tla. Tu se dakle govori o gibanju cijele Starze.

Niccolini piše, da se god. 1836. zgrada naša toliko bila spustila, da su se u njoj ribe hvatale. Nitko pak u to vrijeme ne spominje, da je i ostala okolina hrama, t. j. Starza izvirila, već je sva okolina hrama ostala u svojem položaju. Oko god. 1520. dakle oscilira cijela Starza, a u našem vijeku se smirila, samo

[1]) Principles II. 173., ed. 1872. Priznati moram, da ja te vijesti u onom izdanju Loffredove knjige, koje mi je služilo u „Narodnoj biblioteci“ u Napulju nijesam našao.

onaj komad, gdje se hram nalazi, jednako mijenja svoj nivo! Kako Niccolini veli, da su se god. 1836. ribe u hramu lovile, moglo bi se zaključiti, da je opet sva Starza bila pod vodom, a mi znamo, da to nije bilo. Kako je u vrijeme Niccolinijevo samo jedan dio Starze bio pod vodom, tako nije ni Loffredo mislio kazati, da je sva Starza bila pod morskom razinom. U našem vijeku, gdje je kontrola bila točnija, ograničila se već oscilacija tla na samu zgradu Naprijed je rečeno, kako su sva opažanja o vodostaju nepouzdana i nedostatna. Bit će zadaća budućega istraživanja, da se metoda mjerenja popravi, a to će nas možda voditi do resultata, da oscilacije ni u samoj zgradi nema.

Hipotesa oscilacije zaplela bi se u „circulus vitiosus", kad bi gibanje tla tumačila i dokazivala samo radom folada na stupovima naše zgrade. Ne smijemo misliti, da su učeni i oštroumni branitelji ove hipotese smetnuli s uma važnost onih dokaza, koji bi im služili za znatnu oscilaciju tla u okolini zgrade. Iz cijeloga niza ovih dokaza možemo dvije kategorije složiti. Prva obuhvaća sve one pojave, koji se pokazuju na proizvodima ljudske ruke, a druga sve one promjene i znakove, što ih sama priroda bilježi. Manje ćemo se dakako držati podataka prve vrste nego li druge. Skepsa će tu biti s tim potrebnija, što su baš promjene, koje su se desile na zgradama u pozzuolskoj okolini, služile počevši od Babbage-a kao najsigurniji poduporanj hipotese oscilacije.

Na obali pozzuolskoga zaliva nalaze se na utvrdama kod Misena i na otoku Nisidi nedvojbeni znakovi, da su zidovi, što su ih Rimljani tu sagradili, tijekom vremena potonuli. Na stanovitim mjestima vide se karike, koje su služile za prikopčavanje konopaca ne više nad površjem mora, već ispod njega. U Pozzuolu našao sam ja karike 1·70 m. ispod razine, u Misenu skoro 1 m., a na Nisidi skoro 3 m. Tu dakle možemo konstatirati samo positivnu fasu obale, dok se negativna. koja je za naš problem od tolike važnosti, dokazati ne može. Čudno je, što Babbage odmah u blizini na drugoj jednoj zgradi nalazi tu negativnu fasu u jasnim znacima. To je na onim stupovima u luci pozzuolskoj, koje narodna predaja zove „Ponte di Caligula" držeći, da su to ostaci golemoga mosta, što ga je Kaligula sagradio od Baja do Pozzuola. 13 od ovih stupova, koji su njekad sačinjavali veliki nasip, vide se s pozzuolske obale, a dva pokriva more. Sastavni svodovi među njima razvaljeni su, a dijele ih razmaci od svojih 12 metara. Brojeći od obale nalazimo na 4. i 10. stupu znakove, koji nam zasvjedočavaju negativnu fasu oscilacije. Tu se na ime nalaze bušotine folada nad današnjom razinom morskom. Ostali stupovi stoje nad razinom mora neoštećeni. Ipak je za čudo, što bušotine na 4. stupu dosežu tri metra nad more, a na 10. stupu samo 120 cm. Premda već ova razlika visine opominje na opreznost, opet prijatelji oscilacije tumače ovaj pojav kao i na Serapisovu hramu ispinjanjem tla.

Na tim stupovima nalaze se također karike kao na utvrdama luke. Te sam karike ja našao do dva metra pod razinom mora. U oči udara, da se na svim stupovima karike nalaze u istom nivou. Iz toga se vidi, da je oscilacija 4. i 10. stupa nemoguća. Karike u današnjem svojem položaju pokazuju nam positivnu fasu stupova. Pristalice oscilacije 4. i 10. stupa kažu, da je samo u ovih stupova bila od prije positivna, a poslije negativna fasa, dok svi ostali stupovi po nivou karika pokazuju positivnu. Nije vjerojatno, da su od 13 stupova, koji čine taj nasip, samo dva najprije potonula u more, a za tim se ispeli do tri metra nad površje morsko. Tragovi folada na 4. i 10. stupu ne pokazuju drugo, nego da se kod opravljanja ove stare zgrade, koja dopire čak u grčko doba. nije baš pazilo na izbor gradiva. Taj pojav odgovora Russeggerovu tumačenju, koje je prije o Serapisovu hramu spomenuto. Povijest nam pripovijeda, da se taj nasip u vrijeme cara Kaligule prvi put popravljao, a drugi put g. 139 pod Antoninom Pijem, pošto ga je bila oluja razvalila u vrijeme cara Hadrijana. Tako se lako moglo desiti, da je upotrebljeno i kamenje, na kojemu su već od prije folade izbušile rupe. A što se tiče položaja karika, to je pojav, koji se često opaziti može na starim zgradama, koje su na nestalnom tlu sagrađene. Jednaki njihov nivo ne dopušta osciliranja tla. Lyell (o. c. II. 176) spominje kao dalji znak oscilacije u okolini hrama i to, da je rimska cesta uz lukrinsko jezero u more potonula. Protiv Lyella dokazao je Deecke (Über die Gestalt des Lukriner Sees; Jahrb. der geogr. Gesellschaft zu Greifswald III), da lukrinsko jezero nije u dvije hiljade godina promijenilo svoga oblika i da cesta, koju već Strabon spominje, i danas još rastavlja jezero od mora. Dokaz je ovaj s tim važniji, jer nam posvjedočava, da erupcija od g. 1538. nije tla uzdigla, kako veli hipotesa oscilacije. Kad se gradila željeznica, naiđoše kod Neronovih kupališta blizu Baja na cijevi pod nivoom mora. To tumači Johuston Lavis poniranjem tla. Report of Br. Assoc. 1889. p. 288; ali je to dvojbeno.

Lukrinsko jezero nalazi se tik do Monte Nuova, tako da valovi jezera plâčû podnožje brda. Ovo veoma plitko jezero ima istu dubinu od rimskoga vremena, a da je erupcija, koja stvori Monte Nuovo, zbilja uzdigla obalu, to bi ovo jezero moralo posve nestati. Plitko ovo jezero najbolje nam je mjerilo za postojani nivo mora i susjednoga pozzuolskog kraja. Da se doista oscilacija od kakovih 7 m. dogodila, bilo bi jasnih tragova na jezeru. No ne samo što danas takvih znakova ne nalazimo, nego ni iz prošlosti nije sačuvana ni jedna vijest o kakvoj promjeni toga jezera.

U okolini pozzuolskoj ima dovoljno dokaza za negativnu fasu oscilacije. To je već Babbage opazio, a poslije Lyell odatle izvadio dokaz, da je Serapeum također oscilirao. Na Nisidi i oko Pozzuola nalaze se tragovi folada slični onima na stupovima

*

hrama u visini do 10 m. nad površjem mora. Nema dvojbe, da su to dokazi višega vodostaja, no posve je neopravdan pokus Lyellov, da dovede ove tragove u savez s pojavima pozzuolskoga hrama. Tragovi na obali znaci su geologičke prošlosti, a tragovi u hramu potječu iz historičkoga doba. Istodobnost obaju pojava dokazuje Lyell morskom jednom naslagom između dva kulturna sloja na strmoj obali uza Starzu. To bi imalo biti dokaz, da se nivo mora baš u historičko doba znatno promijenio.

Ja sam istražujući na samom mjestu našao drugo riješenje. Strma obala uza Starzu neprestano se odronjuje, pa za kulturni sloj Lyell misli, da je postao prije morske naslage, jer se nalazi niže nje, ali on je identičan s onim kulturnim slojem, koji leži gore nad morskom naslagom. Gornji se kulturni sloj na ime odronio te došao u nivo uz morsku naslagu, a ništa nam ne pokazuje, da dopire također ispod morske naslage.

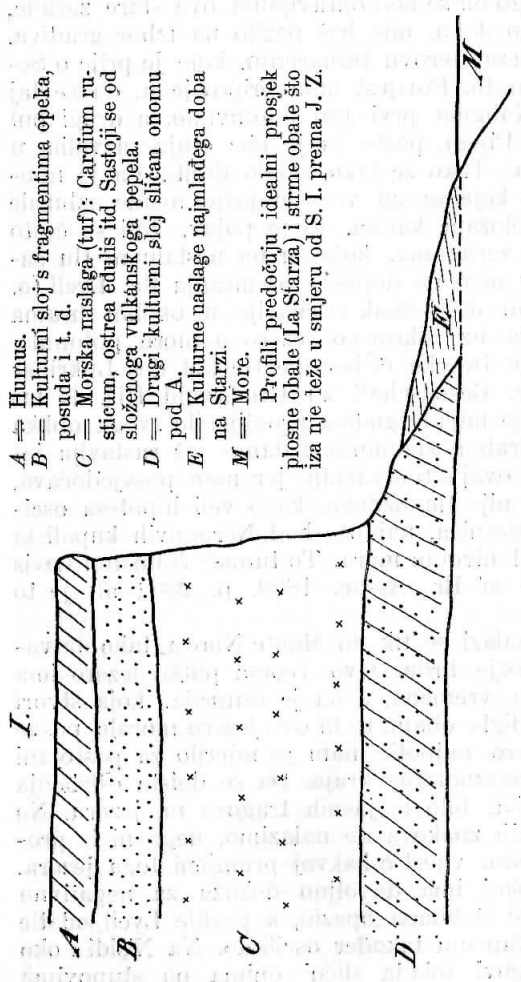

Lyell razlikuje četiri sloja, kako to profil I. pokazuje; za kulturni sloj *D* misli on, da je nastao prije sloja *C* i da također jedan dio Starze sačinjava. Profil II. pokazuje resultat mojega istraživanja. Kulturni sloj B_1 identičan je s *B* te ne dopire ispod sloja *C*. Po tome nije ni prije sloja *C* postao, već iza njega, a dospio je na svoje sadašnje mjesto odronjivanjem sloja *B*.

Erupciju, koja je stvorila Monte Nuovo, dovode pristalice oscilacije u svezu s ispinjanjem Serapisova hrama. — O postanku Monte Nuova točnije nam suvremeni mo-

trioci javljaju nego li o postanju ikojega drugog vulkana[1]). No što se tiče pojedinih fasa cijeloga događaja, izvjestitelji se ipak ne slažu.

Falconi[2]) tvrdi, da je more uzmaklo već 10 ura prije erupcije; Nero[3]) kaže, da je more 400 koraka uzmaklo, a Porcij daje broj 200 i spominje nakon uzmaka mora također ispinjanje tla, o kojem Falconi ništa ne pripovijeda. Nema dakle dvojbe, da o pojedinim fasama nemamo posve točnih vijesti. Prihvaćamo li ispinjanje obale, onda ne možemo protumačiti vijesti naših izvora, koja kaže, da je obala nakon kratkoga vremena dobila opet svoj stari oblik i more da je zauzelo onaj položaj, što ga je imalo prije erupcije. Po tome morao se opet i hram vratiti pod razinu morsku, a to ne odgovara Lyellovoj misli o stezanju i rastezanju eruptivnih masa, o. c. II. 178. Ako li ćemo pak negativnu fasu obalne crte izvoditi iz naslage pepela, koja izlazi iz ždrijela Monte Nuova, onda moramo dakako reći, da se more za kratko vrijeme vratilo do stare svoje obalne crte i pepeo raznijelo. Ali kako u izvješćima o hramu ništa takvo ne stoji, to nas vodi do zaključka, da tu nije promjene ni bilo.

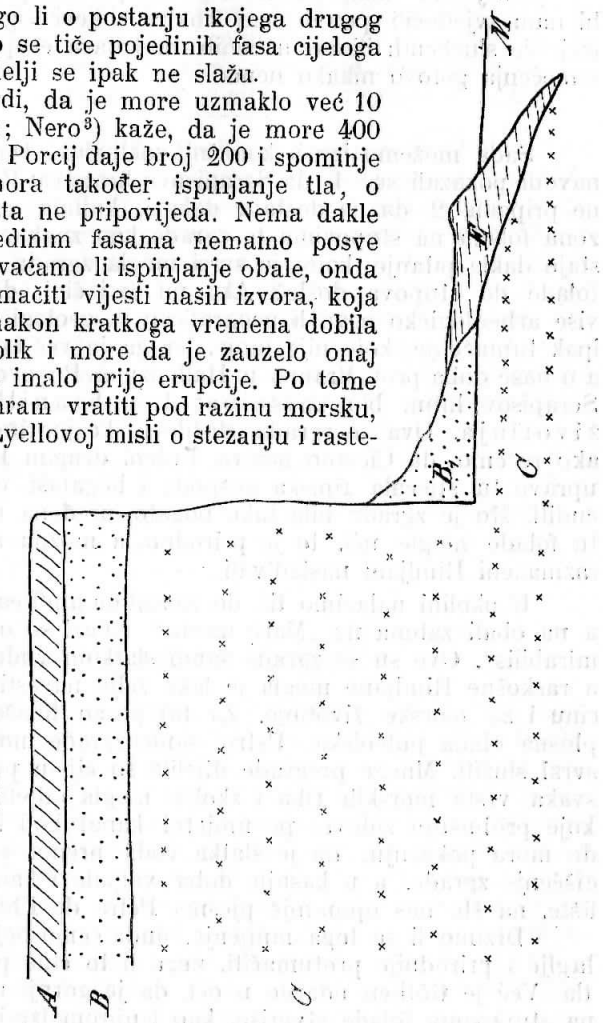

[1]) Giustiniani je u svojem djelu „I tre rarissimi Opuscoli di Limone Porzio, di Girolamo Borgia e di Marcantonio delli Falconi scritti in occasione della celebre eruzione avvenutta in Pozzuoli nell' an. 1538, Napoli 1817“ skupio vijesti očevidaca. Natpis tih spisa jest: De conflagratione agri puteolani, Simonis Portii Illus. D. Petro Toledo. To je izvještaj S. Portija upravljen namjesniku u Napulju Petru Toledskomu i štampan 1538. u Napulju. — [2]) Dell' incendio di Pozzuolo. Marco Antonio delli Falconi all' illustr. signora Marchesa della Padula nel 1538. — [3]) Lettera di Francesco del Nero a Niccolò del Benino sul terremoto di Pozzuolo. Scacchi je u djelu „Memorie geolog. sulla Campania“ na tanko razglobio sve vijesti o postanku Monte Nuova. Opširno govori o tom i Suess o. c. II.

Još jedna važna okolnost govori protiv ispinjanja tla. O tom bi nam svjedočili poremećeni obalni slojevi sigurnije no ikakvo izvješće službenih ili neslužbenih motrilaca erupcije. Ali tih poremećenja gotovo nikako nema.

Sada možemo izreći konačni zaključak. Do sad spomenuti navodi pokazali su: 1. da Serapisovu hramu u Pozzuolu taj naziv ne pripada, 2. da ne dostaju dokazi, kojima se obično tumači zona folada na stupovima te zgrade kao znak oscilacije tla. Nastaje dakle pitanje, kojoj je svrsi mogla zgrada služiti i kako su folade do stupova došle? Ako mi se i čini, da je ovo pitanje više arheologičko nego li geografičko ili geologičko, spomenut ću ipak tumačenje, koje nije moje, jer ga je već Loffredo natuknuo, a u naše doba prof. Brauns u Halli iznio. Po ovom je tumačenju Serapisov hram bio „piscina" t. j. hranilište morskih životinja. Ova je zgrada služila raskošju rimske gospode; pa ako rečemo, da Ciceron naziva Puteol drugim Rimom, da su se upravo tu stjecala rimska gospoda i bogataši, onda se ne ćemo čuditi, što je zgrada bila tako bogato uređena i urešena. Da su tu folade mogle ući, to je prirodno, a možda su se baš njima razmaženi Rimljani naslađivali.

U okolini nalazimo tik do razvalina amfiteatra dvije piscine, a na obali zatona uz „Mare morto" nalazi se ogromna „piscina mirabilis". Ove su se zgrade samo slatkom vodom puniti mogle, a raskošne Rimljane mogla je lako želja navesti, da sagrade piscinu i za morske životinje. Za taj posao bijaše veoma zgodna plosna obala puteolska. Ustroj same zgrade mogao je dobro toj svrsi služiti. Mnoge pregrade dijelile su cijelu piscinu tako, da se svaka vrsta morskih riba i školjki mogla odjelito držati; cijevi, koje probušuju zidove, pa umjetni kanal kod izvora iza zgrade do mora pokazuju, da je slatka voda prema potrebi služila za čišćenje zgrade, a u kasnije doba valjada i kao ljekovito kupalište, na što nas opominje pjesma Petra de Ebulo.

Držimo li se toga mnijenja, onda ćemo pojedine fase zgrade laglje i prirodnije protumačiti, nego li to čine prijatelji oscilacije tla. Već je Götheu udarilo u oči, da je gornji rub pojasa, što ga na stupovima folade stvoriše, kao lenjirom izmjeren. Na svim se stupovima nalaze gornji rubovi točno u istom nivou, dok na donjoj strani rupe ne čine takvoga ruba te na jednom stupu dopiru nješto dublje, na drugom nješto više. Ustroj gornjega ruba možemo samo tako razumjeti, ako rečemo, da su folade gradile u netekućoj vodi; da su radile pod neposrednim utjecajem otvorenoga mora, bio bi gornji rub također nepravilan, te bi se jedna bušotina nalazila nješto više, a druga nješto niže. Da su ove folade u zatvorenom prostoru živjele, kojemu se nivo vode prema odnošajima mogao mijenjati, to dokazuje također širina foladne

zone. Folade žive uvijek tik do morske razine, a ovdje vidimo njihove rupe do 3 m. ispod gornjega ruba. Prijatelji oscilacije tu će kazati, da se zgrada polako ispinjala te su toga radi folade prenosile svoje rupe sve niže prema opadanju morske razine. Ali o tom laganom ispinjanju ne zna se ništa, jer ni jedan izvor o tome ništa ne kazuje.

Vapneni talog (sloj *c* na Lyellovoj slici o. c. II. 172.) na dnu zgrade nastao je iza propasti rimske vlasti, kada se morska voda iz piscine davno izgubila, te je zgradom protjecala voda izvora. Kada je varoš bila gotova propasti, tada se zgrada razvalila, a razvaline je pokrio vulkanski pepeo (sloj *d* u Lyella). Taj je pepeo zatrpao cijevi i kanale, kojima otjecaše slatka voda, te zaustavljena voda stvori onaj do 5 mm. debeli sloj vapnenca, koji još danas na 3 m. zidove pokriva. Zgrada je ostala kroz vijekove zaboravljena; zidovi su se porušili, a pepeo, koji je godine 1538. izbacio „Monte Nouvo", pokopao je svu zgradu, dok je opet ne uskrisi lakoma ruka talijanskih graditelja.

(Vidi još 2 slike u prilogu ovom svesku).

Dr. *H. Hranilović.*

Lumbaradsko narječje.

I. Među mojim učenicima u Dubrovniku, što su pred koju godinu ostavili gimnaziju, nalazio se jedan rodom iz Lumbarde, koji je i u višim razredima govorio književni jezik hrvatski osobitim njekim zanosom, koji je izlazio iz njegova materinskoga govora. To je mene, koji se rado zabavljam oko naših narječja, sklonilo, te sam toga učenika u početku samo iz zagoña pitao o pojedinostima njegova narječja; ali kad sam razabrao s jedne strane, da narječje ima dosta interesantnih osobina, a s druge, da mu je on posve vješt, onda odlučih, da ga po njemu potanko proučim. Taj posao otrsih u njekoliko mjeseca. Da bi mi radnja bila pouzdanija, otidoh kasnije preko praznika u Lumbardu, gdje sam opet svaku osobinu kontrolirao upotrebivši pri tom opet istoga svojeg njegdašnjeg učenika (kojemu ovdje na svemu njegovu trudu izričem najsrdačniju hvalu) i njekoliko druge što starije što mlađe čeljadi, koju mi je on kao najzgodniju za taj posao označio. Tako skupih gradivo, koje sad obrađeno priopćujem.

II. Lumbarda je najjužnije mjesto na ostrvu Korčuli, daleko od grada (Korčule) jednu uru lađom. Selo ima oko 1200 duša; kuće su rastrkane; pojedine gomile zovu se: Vela i Mala Glavica, Vela i Mala Postrana, Žabnjak, Kosovo i Javič. U svim ovim dijelovima govori se čisto lumbaradsko narječje osim Vele

Glavice i većega dijela Postrane, gdje se narječje već miješa. Lumbaradski govori najbolje stara čeljad, a mlađi naraštaj zanosi već više ili manje na tuđinsku.

III. Osim mene proučavao je ovo narječje, koliko mi je poznato, još g. V. Oblak, koji je proputovao cijelo ostrvo Korčulu, ali se u Lumbardi zadržao samo kratko vrijeme. Čini se, da je on dublje proučio od korčulanskih govora samo govor Blata i Žrnove. Njegova će studija o tom, kako se nadam, ugledati svijet; onda će se moći popuniti ova moja s tom njegovom i moći će se sastaviti slika govora cijeloga ostrva[1]).

Glasovi.

IV. *a*. Najglavnija je osobina lumbaradskoga narječja izgovor dugoga *a*. Samoglasno *a*, kad je dugo, izgovaraju, kako je poznato, gotovo svi ostrvljani, pače i njeki drugi primorci (n. pr. u Dubrovniku, vidi: P. Budmani, Dubrovački dijalekat. „Rad" LXV.) njekim srednjim glasom između *a* i *o*; nasuprot u našem narječju izgovor mu je između *a* i *e*, a od starijih ljudi čuje se upravo kao diftong, u kojem je prvi elemenat *e*, a drugi *a* (dakle *ea*). Ja ću u ovoj raspravi bilježiti taj glas znakom *ę* (koje može biti i kratko, ako se izvorna dužina izgubila, te se onda izgovara gotovo kao čisto *e*): *glę̑d, vręta, ȍblęk*.

V. Prema štokavskomu *a* stoji *e* u: *rés(t)* i *répac* (vrabac); a *o* u: *lâstovica* i *orèbȉca* (jarebica). Ali se govori *òrâh* (a ne *orih*, kao po drugim ostrvima).

VI. Sekundarno *a* dolazi u prijedlozima rjeđe nego u štok. narječju; tako se kaže n. pr. *krȍ(z) stîne, nȉ(z) strę̑nu*, gdje bi štokavski bilo *kroza stijene, niza stranu*. Pojavilo se sekundarno *a* za ъ u *vazét* ili *vazés(t)*: štok. *uzeti*.

VII. *e, o*. Govori se *e* (a ne *o*): 1) *grȅb*; 2) *čètvero, pètero* i t. d., *četvèrȉca, petèrȉca* i t. d.; 3) *ovélik, ovèlȉka*; 4) genitiv i dativ-lokativ sing. m. i neut. pronom. i složene deklinacije: *dȕgega, dȕgemu, jednêga, prvêga, òvȅgę, njègȍvega, tòlȉkega* i t. d. (premda se čuje i *o*: *dȕgoga, dȕgomu, jednôga* i t. d., ali više od mlađega naraštaja; od *svâk* kaže se svagda *svâkogę, svâkomu*, a *svâkegę, svakemu* je gen, dat.-lok. od *svâki*). U *tòpę̑l* sačuvalo se *o* (druga narječja imaju *tepal*). U nom. sing. neut. i gen. i dat.-lok. m. i neut. složene deklinacije mekih osnova čuje se pored *e* po analogiji tvrdih osnova i *o*, na pr. *šûpjo, šûpjoga, šûpjomu* pored *šûpje, šûpjega, šûpjemu*; isto tako se čuje koji put i u instr. sing. m. i neut. imenica s mekom osnovom *o* pored *e*, na pr. *ȍcôn, jájôn* pored *ȍcên, jájên* (pa tako dašto i od r-osnova: *gospodérôn i gospodérên* i poses. pridjev.: *gospodérov* i *gospodérev*). Pored *nȅgo* kaže se i *nȍgo*.

[1]) Gosp. Oblak objelodanio je nedavno u Jagićevu „Archiv-u f. slav. Philologie" raspravu o lastovskom narječju, koje sam ja prvi u „Nastavnom Vjesniku" (I. 319. i d.) prikazao, ali samo u glavnim crtama. U glavnom se naše karakteristike slažu; ako se u njekim sitnicama razlikuju, to će biti od toga, što sam ja (kako i g. Oblak nagađa) učio narječje na kontinentu od muške čeljadi, dok je on bio na samom ostrvu te ispitivao ponajviše ženske glave. Njegova će karakteristika biti po tom jamačno pouzdanija, kako je i potpunija.

Govori se *ȍli*, a ne *ili*; *priánut* mjesto *prionuti*.

VIII. *i, j*. Na kraju riječi otpada *i* u: 1) *mât*; 2) u infinitivu: *vȉdit, vúć*; 3) u imperativu, osobito iza *š, z* i *s* (i to ne samo u sing., nego i u plur.), n. pr. *dȉž, vȍz, nȍs (dȉžmo, dȉšte)*. Nasuprot ostaje svagda *i* iza *j* u imperativu, na pr. *dóji, láje (dòjȉmo, dòjȉte)*.

Na početku riječi dodaje se *i* u part. akt. od *htȉt* i *snít* (snijeti): *ȉhtî-ȉhtȉla, ȉsnî-ȉsnȉla-ȉsnȉlo*; tako je i *ȉhtȉca* i pridjev *ȉhtičji* (ptica, ptičiji); *ȉmę̑ntovęt* (mentovati, spominjati; možda je *i* ovdje postalo prema *imenovati*, koje se izgubilo). Kašto se pridijeva *i* prijedlogu *k*: *ki ȍcu* (pored: *k ȍcu*).

IX. Ispred vokala na početku riječi javlja se često *j* (osȍbito ako prije toga dolazi riječ, koja se svršuje na vokal): *jȍko, jȍpet, jûho, jústa, jûžina* (ali se u drugu ruku i izostavlja *j*, na pr. *ùčêra, âblę̑m*, jablan, *orèbȉca*, jarebica); pače i pred *i* u *jih* (pored *hi*), *jin* (ali govori se bez *j*: *ȉdrit* pored *jȉdrit*). Prijedlog *na* prima koji put *j* na kraju; n. pr. čuo sam *náj zlo* mjesto *na zlo*; a nasuprot superlativni prefiks *naj* čuje se kašto bez *j*: *nę̑mânji* (najmanji).

X. *ѣ*. Lumbarđani su čisti ikavci. Tako oni imaju *i* za ѣ u onim događajima, u kojima stoji *i* i u ijekavskom narječju; osim toga: u adverbima *dȉ* (gdje), *ȉndi, nîndi* (nigdje), *dôli(ka), gôri(ka), pȍsli, pȍtli*; u broju *dvȉ (dvȉsta, dvȉsti)*; u presentu *nísę̑n nísi nî (ní) nísmo níste nîsú* i *nîmę̑n* (nemam); u imperfektu *bȉšeš bȉše bȉšemo bȉšete*; za tim u svim glagolima na *-ѣti*: I. vrste: *-dit* (na pr. *zádit*) *dîn* (velim) i izveden n. pr. *zadívat, -drit* (na pr. *odrít*), *mlȉt, mrít, -nit* (n. pr. *donít*), *-prit* (n. pr. *doprít*), *smȉt* (koji ima pače i pres. *smîn*), *-spit (dóspit, príspit*, pres. *prȉspin)* i izvedeni, n. pr. *dospívat, -strit* (n. pr. *prostrít*), *-ždrit (proždrít)*; III. vrste: *úmit*, (pres. *ȕmîn*) i izveden *razumívat, htȉt, vrȉt* (i pridjev *vrîl, vrȉla*), *zdrȉt* (pridj. *zdrîl zdrȉla*), *sázdrit* (vidjeti), *vȉdit* i ostali; napokon u korijenu ili osnovi ovih riječi: *bèsȉda, bȉčva, bída, bîdę̑n, pò-bȉgnut, bȉžât, bîl, bílit, bilę̑nce, blîd, blídit, blíšći(t) se, brîg, brȉžȉna, brȉja* (bređa), *brîme, brís(t), brȉške* (komine od maslina; u lastov. narječju *brȅške* mj. *brečke*), *búbrig, cȉća, cídit, pro-cidívat, cȉgli, cína, cínit, cîp, cípat, cipânica, cȉrit, cîv, crîkva* (pored *crkva*), *cvílit* (ili običnije *cmílit*), *cvît, cvíće, cvítić, Cvíta, čóvik, čòvîštvo, črîp, črívo, dȉda* (djed), *dȉdinstvo, dîl, dílit, dȉlo, dȉjęt* (djeljati), *díte dȉtètina, dítînstvo, dȉtȉnjit, dȉtmę̑n* gen. *dítmâna* (momak), *dȉca, dȉčȉna, dȉtelina, dȉvȉca, divôjka* ili *dîvna, dîvêr, dîžica* (malen drven sud), *líto* (dlijeto), *drímat, drímak, dríšit, o-drišívat, gnjízdo, u-gnjízdi(t)*

se, gríh, gríšit, grȉšẹ̑n, grȉšnik, grihòta, gùsȉnica, jélin (ispor. herceg. *jeljen* za *jelen*), *jȉd, jídi(t) se, jȉdẹ̑n, jȉs(t), jíće, jȉdro, (j)ȉdrit, jízdit, klȉšća, kòlȉno, nakostríšit, krípit, krȉpos, kùdȉja, kukuríkat, kȕlin, kùpȉna, krȉša* (kriješva), *líha, lík, líčit, likẹ̑r, likóvit, lȉn, líni(t) se, lȉnka, lȉp, lipòta, za-lípit, lȉr, lȉs* (šljeme), *lȉsa, do-lićat, lȉto (lȉti, lȉtos), primáliće, lȉtnji, pá-litkovẹt, lȉvi, lívat, ù-lis(t), u-lízat, médvid, mȉd, mȉh, míjčić, mìšȉna, mihúr, mìšnȉce, mína, pro-mínit, prominjívat, mȉra, mȉrit, s-mírat, za-mírat, ná-miri(t) se, mȉsec, mìsèčina, mísit, míšat, mȉsto, ná-mistit, pri-míšćat, mlâdȉnci, mladȉčât* (tući djecu na mladijence), *mlíko, mlícer, Mlȉt, Mlȉćanin, mrȉža, nèdȉja, ponèdȉjnik, nèvȉsta, nȉdra, nȉgovẹt: nbk-: nȉko, nȉšto, nȉkakov* i t. d.; *za-níkat, nȉm, za-nímit, ášinač* (osjenač), *óbid, òbȉdovẹt, òbis(t), obȉtȉlica, òdȉća, odòlȉn, òsȉn* i *òsvȉn* (osim), *pȉga, pȉgẹv, pílnut, pílnja za-píha(t) se, pȉna, pȉnit, pȉnez, pȉsma, pȉvẹt, po-pívat, plívit, plȉsẹ̑n, plíša* (ledina), *povrísło; pri-* na pr. *prȉgršć, prȉtil, prȉlȉp, prić* (prijeći) i t. d.; *prid, s-prȉda, s-prȉdnji, ná-prid, nẹ́-pridovẹt, príko, za-príčit, prima* (pored: *prama*), *prȉn, prítit, prítnja, rȉč, ríć* (pored: *rẹ̑ć*), *rȉdak, raz-rídit, rìdȉca* (njekakvo platno na rijetko satkano), *rȉpa, rȉzẹt, romînča, sȉć, ra-sícat, sìkȉra, sȉčivica, sídit* (sjediti i sijediti), *sȉd, sìlba* (sjedba), *sȉme, sȉmo, òsȉnj, sinókoš* (tako se zove njeko polje), *sìnȉca* (ptica sjenica), *sȉr* (sijed), *po-sírit* (posijediti), *slídit, slȉp, za-slípit, slȉz, slȉzena, smȉh, smȉšẹ̑n, smrȉč, snȉg, snížit, pospíšit, Splȉt, srid, srída, srȉdnji, sú-sris(t), srȉća, nè-srȉća, stína, stȉnj, Stȉpẹ̑n, Stípe, strȉha, strȉla, strȉš, súsid, súsida, svȉt; svȉtẹ̑l, svítlit, svȉtlos, o-svȉtlât, svìtlȉca* (zvijezda), *svíća; svȉtovẹt, tȉšit, ù-tiha, tȉme, tȉrẹt, tȉsẹ̑n, tíšćit, tȉsto, trȉbẹt, trȉbovẹt, pòtrȉba, Tríbinj* (Trebinje), *o-tríbit, ò-trȉbine, trím* (govori se: pokrit kuću na *trím* = na jednu vodu), *trȉs, trȉska* (buka), *trȉzẹ̑n* (ili: *strȉzẹ̑n*); *vbd-: svídok, svidóčit, svìdȍžba, svidočẹ̑nstvo, ȉspovid, zâpovid, ispòvȉdit, ispovídat, ispovídnik, prȉpovis(t), svȉs(t), navístit, vȉš(t), vȉšćica, višćún, vȉžbẹt; vȉdro, ù-vik* ili *nȉ-viku, vȉčni, vikóvit, vínac, vȉra, vȉrẹ̑n, vȉrenica, ne-vȉrnik, vírnos, vȉrit, vȉrovẹt, òbȉsit, vȉšẹt, vȉtẹ̑r, ȉz-vȉtrit, vrȉća, vrȉd* (njeka bolest kao rak: „Da Bog sačuvẹ od vrida"), *u-vrídit, vrídit, vrȉdẹ̑n, vrídnos, bríme,* (vrijeme), *vrȉs, zẹ́tilak, zẹ́vit, zẹ́vitovẹt, zdȉla, zíhat, zȉvẹt* (otvorati usta), *zvȉr, zvízda, ždrílo, žízda* (žlijezda), *žùtȉnica.*

Glas *e* za *ѣ* javlja se samo u ovim riječima: *cèlȏv, cèlȕnut, celívat, kȍrên, korênje, iskorénut, sȅs(t)* pres. *sȅdên* part. akt. *sê sȅla* i t. d., *zanovétat, zẽnica* i *o-zlédit;* za tim u *ȍbe(dvi);* u adverbima: *ó(v)de, ónde, pȍkle, dȍsle, dȍkle, odóvle, dodóvle, ondóle* (odonle), *òdnȉkle*; napokon u adjektivnom nastavku *-bn-*, n. pr. *vòšćên.* U riječi *tijelo* javlja se *e* pored *i: tȉlo* i *teléso,* plur. (samo) *telèsa.*

XI. *ѧ.* Za *ѧ* stoji *a* samo u glagola *-jѧti: prijẹ́t, ujẹ́t, zajẹ́t.*

XII. *r.* Sonantsko *r* ne izgovara se onako čisto kao u štok. narječju, već se pred *r* u izgovoru meće svagda kao njekakvo *e*, koje se bolje zamjećuje, kad je slog dug, jer je onda otegnuto

n. pr. *peȓs(t), vérhu* (lok.). U ovom članku bilježim ja ipak *r*, jer se ne može baš reći, ni da je čisto *er.*

XIII. Sažimanje vokala. Slog *-aja-* sažimlje se u *â* = *ê* u: *stẹ̑t* (stajati) i *nè vẹ̑* (ne valja); za *ao* čuje se *ẹ* u *nẹ́tok* (na otok), a za *eo* čuje se samo *o* u *probúć* (preobući). U brojevima 11—19 *ae* slijeva se u *ē* (koje se pače čuje i bez dužine: *e*): *jedánês(t), dvénēs(t)* i t. d. Govori se: *dvâs(t), três(t)* pored *dvédeset, trídeset.*

XIV. *l, n, r.* Suglasnik *l* ne mijenja se nigda na *o*, već ili ostaje nepromijenjen ili se gubi. Ovo drugo biva samo na kraju riječi u part. aktiva, pa se u zamjenu oteže skrajnji vokal: *krẹ̑* (krao), *vȉdî* (vidio). Usred riječi iščezlo je *l* samo u: *zẹ̑va* (zaova) i *ponèdȉjnik* (ponedjelnik).

XV. Od *lj* postaje *j*: *jût, bȍje, záćat* (mjesto *zatjat* = zatljati). Mjesto *lj* čuo sam *l* u: *ȕlên* i *plèskât;* a mjesto *l* ima opet *lj* = *j* u *gísta* (za *gjísta, glísta*: štok. *glista*).

XVI. Na kraju riječi dodaje se *n* u: *prȉn*, za tim još u ličnim zamjenicama: *mȉn nâman, vȉn vâman,* koje se govori pored *mi nama, vi vama.*

XVII. Za *n* govori se: 1) *nj* u: *gnjôj, gnjízdo, gnjûsẹ̑n;* 2) *l* u: *zlámenje, nadoklâdit;* 3) *r* u: *sútor;* 4) *d* u: *dȉknut.* Mjesto *kod* veli se *kon* (gdje je *n* od starine).

XVIII. Za *rebro* kaže se *lébro*; oblik *bez* nije poznat, nego samo *brez.*

XIX. *d, t.* Glasovi *d* i *t* pred drugim suglasnicima često se gube, n. pr. *(d)líto, svȉ(d)lić, spȉ(d)nja, prȉ(d) bogôn, kâ(d) reče,* tako sẽ govori svagda *go* za *god; četvȉ(t)ka, srẹ́mi(t) se, vrẹ̑(t) slȍmî* i t. d.; — ili se promeću u *j* (što biva najčešće pred *k*), n. pr. *izájkat, slâjki, dobíjka* (ali kaže se ipak: *počétka, svršétka*), *ójkad, pȍj sûnce, pȍj mȉr, oj žênske* i t. d.; — samo rijetko od *d* postaje *l*: *sìlba* (sjedba). U završetku *st, št, zd, žd* gubi se krajnje *t, d,* i ako slijedi vokal, n. pr. *svȉtlos ȉ mrẹ́k* (ostaje ipak *t* pred vokalom u *dvast, trest,* n. pr. *dvâst ȉ trî*).

XX. Među *z* i *r* umeće se gotovo uvijek *d*: *zdrâka, zdȓcalo, zdrîl.* Iza *ž* ne stoji *d* u *žerât* (žderati).

XXI. *ć, đ, šć, žđ.* Glas *ć* ima obični čakavski izgovor. Prednjekim suglasnicima, osobito pred *k*, prelazi u *j*: *vȍjka, sȉnojka, mogújstvo;* a koji put se (kao i *t*) sasvim izostavi: *prò(ć) njȅmu.* Veli se samo *srȅćẹ̑n.*

XXII. Svagda se govori *šć* mjesto štok. *št*: *šćèta, príšć, gòdȉšće, šćivâli* (od tal. *stivali*).

XXIII Mjesto štokavskoga *đ* stoji svagda *j*: *slâji, sâje, rȍjak, jâvol, grôžje.* Govori se: *dôjdên, pójdi* i t. d. pored *dôjên, pôj.* Glagoli VI vrste ne mijenjaju *d* u *đ*: *po(d)bradívat, procidívat, zahladívat* i t. d. Od *đ* postalo je *d* u: *žẽdẹ̑n.*

XXIV. Kako se *šć* ne mijenja u *št*, tako se ni *žđ* ne mijenja u *žd*: *mȍžjẹni, dâžja.*

XXV. *v, m, p, b.* Usred riječi pred konsonantom ili iza njega gubi se često glas *v: sȅkȇr, sèkr̂va, srȇb, srbí, úsud* ili *ùsûda* (svuda), *cȉjȇn, čr̂čak, krîša* (krišjeva), *žr̂ni, óde* pored *óvde, dodóle* (dovle). Na početku riječi izgubilo se *v* u *répac* i u *tôrnik*. U *čvȇri, začvȇrat* (čari, začarat) umetnuto je *v*. U riječi *brîme* (vrijeme) imamo prijelaz od *v* na *b*, isto tako u *rȇbȇn* (ravan).

XXVI. Usred riječi pred konsonantom i na kraju riječi u morfologično osamljenom položaju prelazi *m* u *n*: *ozínca, plȍtôn*. Glas *m* se pretvorio u *n* i u *nimo* (mimo). Promeće se *m* u *v* u grupi *mn: gúvno, sedávnês, osávnês, slȇvnica, sâ vnôn*. Gubi se *m* na početku u: *(m)nóštvo*, a posred riječi u: *ȍnolȇnih* i *lubárajski* (pored *lunbárajski*).

XXVII. Izgubilo se *p* na početku riječi u: *čèla, sòvât, šènîca*, a u *ptica, ptičji* pretvorilo se u *h*, pred kojim se još stvorilo *i* te imamo: *ìhtîca, ìhtîčji* (vidi naprijed pod VIII.). Usred riječi gubi se *p* u: *dú(p)s(t), zé(p)s(t)*. Pred *k* ili *c* prelazi *p* često u *f* ili *v: pȕſka, pȕfci, klȕvko, šîvka*. U *répac* (vrabac) *p* je prodrlo iz kosih padeža.

XXVIII. *h, k, g.* Glas *h* izgovara se svuda, gdje mu je mjesto, osim rijetkih izuzetaka, n. pr. *dr̂ćȇt*, gdje ga je nestalo, ili *bâvćȇt* (pored *bâhćȇt* hoditi na vrsima od prsta), gdje je postalo *v*. Dodano je *h* na kraju u: *lȇnih* (koje se čuje pored *lȇni*) i u gen. plur. imenica, na pr. *júdih*.

XXIX. Suglasnik *k* pred *t* postaje *j* u: *nȍjta, lȇjta* (nokta, lakta). U *hmȅt* stoji *h* mjesto *k*; dok nasuprot u *krêk, kréčak* mjesto *h* imamo *k*. Govori se *ćêr* bez *k*.

XXX. Otpalo je *g* u: *dȉ* (gdje) i *jânje*. U *kâleb* pretvorilo se *g* u *k*; u *mȍjbudên* opet *g* u *j*.

XXXI. *s, z, c.* Pred *c* se *s* ili pretvara u *j: prȇjca, ùbrȕjca* ili se gubi: *rácvâs(t)* (rascvasti). A *z* prelazi u *j* pred *s, (z), š, ž: rájsić, ijsić, rajsúkat, rajšírit, rájžalit*.

XXXII. Glas *c (ts, ds)* promeće se (ne samo pred *t*, nego i) pred *k* u *s: bȍskȇt, brâski, gòspȍski*.

XXXIII. Prema štok. *c* stoji *č* (od starine) u: *čr̂v, črîp* i *črívo*.

XXXIV. *š, č, dž.* Glas *š* pred *c* ili *č* postaje *j: klubájce* (mj. *klubašce* od *klubačce), mjčić, prájčić*.

XXXV. Od *č* biva *š* (ne samo pred *t*, nego i) pred *k: mâška, br̂škȇt*.

XXXVI. Glasa *dž* nema, već se čuje *ž* mjesto njega: *svìdȍžba*.

XXXVII. Metateza. Mjesto *mezgra* govori se *mrézga*, mjesto *odonle — ondóle*.

Akcenti i kvantiteta.

XXXVIII. Lumbaradsko narječje ima sva četiri akcenta štokavskoga govora, samo što su akcenti ^ i ′, kako se meni čini, nješto kraći, nego li na pr. u hercegovačkom narječju (osobito

akcenat ˋ) i po tom je sitnija i razlika među njima: akcenat ′ nalik je na retorički zanos za pitanje (osobito ako je na pošljednjem slogu; na pr. *vodé* izgovara se, kao da je „*vodē*?“).

XXXIX. Pored izgovora dugoga *a* kao *ę* najkarakterističnija osobina ovoga narječja (koja je u ostalom, bar donjekle, poznata i drugim govorima na ostrvima od Korčule do Brača) jeste promjena, kojoj je podvrgnuto svako (štokavsko) kratko akcentovano *a*, te od *â* postaje svagda â, na pr. *krâva, nâ vodu*; — od *à* postaje *á*, na pr. *plášjiva, zá kuću*[1]).

Ali ne samo ono kratko *a*, koje je akcentovano, izgovara se dugo, nego još i ono, koje je njegda imalo svoj akcenat, pa ga izgubilo (barem u štok. narječju), jer je skočio na prednji slog. To biva osobito: 1) u slogu koji prvi dolazi za onim, na kojem je akcenat ˋ: *ìskât, òj lâna, nògâma, mùntânja* (samo na kraju riječi nijesam opazio, da je *a* dugo, na pr. *vòda* ima kratko *a*); 2) u slogu, s kojega se pomjerio akcenat za to, što je pred riječ došla druga riječ, koja joj je akcenat oduzela (i akcenat novi, koji je postao, nije ˋ): *nȇjdrâži, trí brâta, ȍd râja*; 3) samo koji put u slogu, koji prvi dolazi za onim, na kojem je akcenat ′, na pr. *pítâla* (ali svagda, ako je to ′ tek u lumb. narječju postalo od ˋ, na pr. *záklâla, mágârac*).

U njekim riječima oteže se *a* u slogu, koji odmah dolazi za akcentovanim slogom. i ako na tome *a* nije nigda bilo akcenta, na pr. čuo sam *mr̂zâk* mjesto *mr̂zak*; tako da bi se po tome moglo kazati, da je u lumbaradskom narječju težnja, da otegne ne samo svako akcentovano kratko *a*, nego i svako *a*, koje dolazi odmah za akcentovanim slogom u riječi.

XL. I sonatsko *r* može imati sva četiri akcenta kao i u štok. govoru, samo su dugi akcenti rjeđi nego u Štokavaca (dakle ponajviše ipak ^ prelazi u ˝, a ′ u ˋ); a kako se tu *r* izgovara (kako je prije kazano) kao *er*, tako se dužina osjeća na *e*, a ne na *r*, na pr. *pêrstih* (gen. pl.), *vérhu* (lok. sg.)[2]).

XLI. Što se tiče akcenta ˋ, lumbaradsko narječje pokazuje prijelaz od stare na novu akcentuaciju, a u njekom pogledu slaže se s dubrovačkim govorom:

---

[1]) Da se svako â izgovara kao â, o tom sam se potpuno uvjerio slušajući sila riječi; ali ne mogu baš za cijelo reći, da li se u svakom događaju *à* mijenja na *á*, jer dok sam u velikom broju riječi razabrao čisto akcenat ′, u drugim njekim riječima nijesam znao, dali je ˋ ili ′, te mi se činilo sad da je ′, a sad ˋ u izgovoru istoga čeljadeta, ili je ′ bilo u govoru jednoga čeljadeta, a ˋ u drugoga. Najviše mi se činilo, da čujem ˋ u riječima talijanskoga postanja, n. pr. *bàrufa, pàrtênca*. U ovom članku bilježim ja ipak kako svako â sa â, tako i svako *à* sa *á*.

[2]) Pravilo kakvo o tome, kad ostaje, a kad se gubi dužina na *r*, nijesam mogao uhvatiti. Čini mi se samo, da se dužina čuje najviše kad je akcenat ′, i to ne onaj ′, koji je izvorno u jeziku, nego onaj, koji je postao od ˋ istom u lumbaradskom narječju.

a) Kad Štokavci imaju akcenat ` na trećem ili kojem još daljem slogu s kraja, u Lumbardi čuju se ili po dva akcenta, to jest, akcenat ` na istom slogu, na kojem je i u Štokavaca, a drugi jaki akcenat na potonjem slogu; ili samo po jedan akcenat, na drugome slogu, kao u Čakavaca, ili na prvom, kao u Štokavaca: *α*) dva akcenta čuju se ponajviše onda, kad je drugi od ona dva sloga kratak (a u prvom ne stoji *a*), na pr. *mòlîtva, udòvîca, òčîma, sùpĕrab, čìgòva, mìrûju, pòkrîla, òd lûka* (premda se govori i s jednim akcentom: *molîtva* ili *mòlitva* i t. d.); *β*) jedan akcenat, i to drugi, čuje se ponajviše onda, kad je drugi od ona dva sloga dug, na pr. *divôjka, domĕći, prvêga, ugĕšeno, učêra, od lâna, na lîvu* (premda se govori i s dva akcenta: *dìvôjka* i t. d.); *γ*) jedan akcenat, i to prvi, čuje se ponajviše onda, kad je drugi od ona dva sloga kratak, a u prvom ima glas *a*, na pr. *zápivat, ná kruh* (rijetko se u ovakom događaju čuju po dva akcenta, a nigda nijesam čuo samo drugi).

b) Kad u štokavskom govoru stoji akcenat ` na drugom slogu s kraja, u lumbaradskom govoru: *α*) ako je pošljednji slog kratak, od ` postaje ´: *jézik, visok, zeléno, réci, blagoslóvit, (na) nósu, pó zlu* itd.[1]); — *β*) ako je pošljednji slog dug, a ta je dužina izvorna, onda akcenta nema na pretpošljednjem, već na pošljednjem slogu stoji dugi, i to slabi, akcenat; ovo biva osobito: *1.* u imenica ž. roda na *-a* u gen. i instr. sg.: *žené ženón, jutiné, pritiliné*; *2.* u imenica, koje imaju u Štokavaca akcentuaciju kao *jùnâk, bolèsnîk, zapovjèdnîk*, i to u nom. sing.: *junĕk, bolesník, zapovidník*[2]); *3.* u pridjeva (participa i brojeva), koji su akcentuacijom nalik na prije spomenute imenice, i to u m. rodu nominalne deklinacije: *mogúć, smrdéć, želéć, samodrúg, samotréć, samopét, samošés(t)*[3]); *4.* u pridjeva, brojeva i zamjenica: *dòbĕr, gôl, jèdĕn, môj, tvôj, svôj, òvî, ònî, ováki, onáki, kòjî*, i to u gen. i dat. (lok.) sing. za ž. rod, a u instr. sing. i gen. i dat. (na *-im*) plur. za sva tri roda: *dobré, dobrój, dobrín, dobrón, dobríh* (nom. deklin.), *jedné* i t. d., *kojé* i t. d.; a tako i ostali (ali u drugim padežima: *dòbra, dóbro, dóbru, jednêga, jédnu, jèdnîma, móji, móje*; *kòjû* neodređeno, *kojú* upitno); *5.* u glagola s presentom na *-îm* u cijelom presentu (dakako osim I. i II. lica plur.):

[1]) U jednom događaju mijenja se ` na ´ i pred dugim slogom, a to je u pres. u tri lica jednine glàgôlâ na *-êm: péče, donése, kúne, smíje se, zóve* i dr. (pače i *kúje, súje, réve*). Glagoli, koji imaju u infinitivu na pretpošljednjem slogu akcenat `, mijenjaju ga na ´, ako otpadne krajnje *i*: *bòs(t), pĕć*.

[2]) Ovo vrijedi jednako i za imenice talijanskoga izvora: *mornér, stajún* (gen. *stajúni*), *neverín, kontralúr, talír, maistrél, vapór, piačér, pižúl* i. t. d. (ali imaju ipak drugu akcentaciju: *kùnpêr, jènêr, fèbrêr, pèhêr, kùžîn, rèćîn, žèžîn, kapèlên, kùnêd, parèntêd, sèkrêt, mènût, továjôl, jáprîl*, pa ta akcentuacija ostaje čak i u drugim padežima: gen. *kùnpêra, parèntêdi*).

[3]) Ali pridjevi talijanskoga izvora imaju već novu akcentuaciju: *àvêr* (tal. *avaro*), *lèzîr* (tal. *leggiero*), *delîkên* i t. d.

želîn želîš, želí (želímo, želíte) želú, a tako *ležín, dojín, svidočín, sprijatejín* i t. d.; *6.* u glagola s presentom na *-êm* samo u III. licu plur.: *pekú, donesú, kunú, zovú, smijú se* (a s presentom na *-am*) *jesú* (pa *kujú, sujú, snujú, revú*); *7.* u brojeva: *četrdesét, pedesét . . . . devedesét*; — *γ*) ako je pošljednji slog dug, ali je dužina postala istom u novije doba u samom lumb. narječju, ili ako je na pošljednjem slogu glas *a*, koji može biti u jednom događaju, kako je prije rečeno, i kratak, onda ostaje akcentuacija, kakva je u štok. govoru: *rùmên, bolèžîv* (ali *ruméno, bolèžîva*), *lèžât, žèna*[1]).

XLII. Za akcenat ´ vrijede ova pravila za razliku od štokavskoga govora:

a) Imenice, koje u Štokavaca imaju akcenat kao *krâlj králja*, one u lumb. narječju primaju ´ i u nom. sing.: *dvór, gríh, mír* (pax, a *mîr*, murus), *súd* (iudicum, a *sûd*, vas);

b) Riječi i oblici, što imaju u Štokavaca akcenat ´ na drugom slogu s kraja, a na pošljednjem slogu imaju izvornu dužinu, one u lumb. narječju pokazuju na pošljednjem slogu akcenat ´, a na pretpošljednjem neakcentovanu dužinu, i to biva osobito: *α*) u imenica ž. roda na *a* u gen. i instr. sing.: *rūké, rūkón* (ali u gen. pl. ipak: *rúkeh*); *β*) u zamjenica *sẹ̄m, sẹ̄ma, sẹ̄mo* u onim padežima, u kojima imaju akcenat ´ na pošljednjem slogu, i u zamjenice *òvî, kòjî* i dr.: *sẹ̄mé, sẹ̄mój, sẹ̄mín, sẹ̄món, sēmíh*; *γ*) u glagola s presentom na *-īm* u cijelom presentu: *blējín blējíš blēji (blejímo blejíte) blējú, snīći, blīšći* i t. d.; *δ*) u glagola s presentom na *-êm* samo u III. licu plur.: *trēsú, prēdú, dẹ̄dú, grēdú, jīdú, celījú*[2]).

c) Oblici zamjenice za III. lice: *nje, njoj, nju, njin, njon, njih* imaju sad akcenat ^, a sad ´; isto se tako čuje pored ^ akcenat ´ (ali rjeđe) i u jednosložnih presentskih oblika: *je, dẹn, deš, de, smin, grẹn* i u drugih.

d) U infinitivima, koji imaju ´ u slogu pred *-ti*, ostaje isti akcenat u lumb. narječju, i ako je oblik, pošto se krajnje *i* izgubilo, postao jednosložan: *rés(t), néć, klét, mrít* (i sastavljeno: *obẹć, umrít, ozés* pored *òzês*, ozepsti).

XLIII. Brojevi mogu služiti i kao proklitike: *jedén dẹn, dvé brāta, pé(t) tisuć*; isto tako i veznici *da* i *kad*: *dá vidi, kád umre.*

[1]) Akcentuacija štokavska javlja se i pri izvornoj dužini na pošljednjem slogu, i to u pres. glàgôlâ na *âm: sèdlên sèdlêš sèdlê* i t. d. (III. pl. *sedlāju*), za tim u zamjenica *òvî, ònî, kòjî* u onim padežima, u kojima se akcenat ne pomiče na potonji slog. Pored *čìgôv, njègôv, òzgêr, òzdêl* čuo sam i izgovor: *čigôv, njegôv, ozgêr, ozdêl.*

[2]) U njekim događajima i kad je na pošljednjem slogu sekundarna dužina, pomiče se akc. ´ s pretpošljednjega sloga na pošljednji ostavljajući na onom slogu samo dužinu. To sam opazio osobito u pridjeva na *-in*: *kūmín, sēlín, gōspín* (pored *góspin*).

XLIV. Za kvantitetu vrijede ova pravila:

a) Za akcentovanim slogom dužina se po pravilu gubi, veli se dakle na pr. *rȉbe* (gen. sing.), *mȉslimo, jȕtros, čȅljȇd* mjesto *rȉbê, mȉslīmo, jȕtrôs, čȅljâd.*

b) Ostaje dužina ponajviše samo: *α*) ako stoji u prvom slogu za akcentom ˋ, n. pr. *pòčīnka, brìžôla,* *β*) ako je na kraju riječi u zatvorenom slogu pred *l, m, n, r, v,* na pr. *tòbôn, rȉbȇr,* i *γ*) ako u drugim oblicima iste riječi dolazi ta dužina i akcentovana, na pr. prema *rȉč* ostaje dužina i u *ȍj rīči,* prema *prokléta* i u *prȍklêt.*

c) Na kraju riječi u zatvorenom slogu pred *j, l, m, n, (nj), r* i *v* otežu se i vokali prvobitno kratki: *škôj, čȅšȇj, zdrīl, òhôl, vȑtȇl, dèbêl, dīm, pìtôm, dlȇn, ďȉčīn, rùmên, žbȇnj, ȍgȇnj, sīr, dȍbȇr, zdrȇv* (ž. rod: *zdrâva,* ali odred. opet: *zdrȇvi*), *Pètrôv, ùšjīv, gȕbȇv* (pače s dužinom i u drugim oblicima: *gȕbȇva*; a tako i svi ostali pridjevi na *-av*).

d) U part. akt. m. roda čuje se gotovo uvijek dužina, koja je postala u mlađe doba za naknadu glasa *l,* koji se izgubio: *vȉdī, glȅdȇ, ďȉgnû* (mj. *vidil, gledal, dignul*)

XLV. Za pojedine riječi zabilježio sam još ove razlike u akcentu između lumbaradskoga i štokavskog narječja:

a) U imenica: *grȇhôr, húhôr, víhôr, úšće, vóće* (štok. *grȁhor, ȕšće*); *krméj krméja, lepír lepíra, kóris kòrīsti, póprug pòprȕga, žéjud žéjūda* (štok. *kȑmêlj, kòrīst*); *súsid* ž. rod *súsida* (štok *sȕsjed, sȕsjeda* pored *súsjed, súsjeda*); *pòkòra, sèkȑva, tròjīca, ùtrȍba, vòjvȍda* (štok. *pȍkora*); *kȍtēl, ȍgȇnj, ȍtac* (štok. *kòtao*); *kâluper* (štok. *kalòper*); *lȕdos, mȕdros* (štok. *lȕdôst*); *prīvara* (štok. *prijèvara*); *lȇž* i *rȇž* gen. *lȇži* i *rȇži* (u starije čeljadi) pored *lâži* i *râži* (u mlađih ljudi); *vrȇg* ili *vrâg* (po tom i pridjev: *vrȇžji* ili *vrâžji*); *pelèna* plur. *pȅlene* (štok. *pȅlene*); *starìna, hudòba,* akus. *stârinu, hȕdobu,* plur. *stârine, hȕdobe* (štok *starìnu, starìne*); *jīdro, (nâ jidro),* pl. *jȕdra (na jȕdra)*; *sûnce, tȉlo, lâkat, tīsak* u lok. *súncu, tílu, léjtu, tísku* (štok. *sûncu*);

b) U pridjeva: pridjevi, koji mijenjaju akcenat u adverbu, kao na pr. *drâg drága, drágo,* adv. *drâgo, rávan, rávna, rávno,* adv. *râvno,* imaju u lumbaradskom (kao i u dubrovačkom) narječju u nominalnoj deklinaciji akcentuaciju: *drȇg drȇga drȇgo (stâr stára stâro), rêbȇn rȇbna rȇbno*; razlikuju se još akcentom: *bôs bòsa bȍso* (štok. *bôs bòsa bȍso*); *mêk méka mêko, tûs(t) tústa tûsto* (štok. *mȅk, tȕst*); *vélik vèlīka* (štok. *vȅlik*); *vèsêl, vesèla vȅselo, vòdên vodèna vȍdeno* (štok. *vȅsel, vȍden*); *vīrȇn vírna vîrno, tȇnki, lȇžni* (štok. *vjȅran, lȃžan, tȃnak*); *gôlcât, pûncât, sâncât* (štok. *gȍlcât, pȕncât, sȃmcât*); *vâjȇn, vâjana* (štok. *vàljān valjána*); *kȑvȇv krvéva kȑvȇvo* (štok. *kȑvâv kȑvâva kȑvâvo*); *málahȇn maláhna mâlahno* (štok. *màlahan màlahna màlahno*); *jâvoji* (štok. *ďavòljī*); *kaménit, zlaménit,* ž. rod *kamènīta, zlamènīta* (štok. *kȃmenit, znȃmenit*);

c) U zamjenica: *mené, tebé, njegé* (pored *mȅne, tȅbe, njȅga*), *kogé, svegé* (štok. *mène, tèbe, njèga, kòga, svèga*); *meni, tebí, njemú* (pored *mèni, tèbi, njȅmu*), *komú, čemú* (pored *čému*), *svemú* (štok. *mèni, tèbi, njèmu, kòmu, čemu, svèmu*); akcenat je: *kȍgo(d), štȍgo, kojígo* (ili *kȋgo*), *ďȉgo, kâkogo,* ako ono *god* znači što osobito (štok. *kȍgod, štȍgod, kòjīgod* i t. d.), a *kogó(d), štogó, kojigó, digó, kakogó, kolikogó, kakogó,* ako *god* ima značenje općenosti ili lat. *cunque* (štok. *kȍ gȍd, štȍ gȍd, kòjī gȍd* i t. d.);

d) U glagola: u presentu imaju ˆ prema štok. ´: *plīvīn, slīdīn, svīrīn, trûbīn, vīrīn, vrīdīn, svītlīn* (pored *svitlín*), *žmīrīn* (pored *žmirín*), a imaju ˋ prema štok. ˜: *zadojín* (postalo od *zadòjīn*: štok. *zàdojīm = za-ďȍjīm*), *polojín, ulovín, oznojín, okotín* (pored *òkòtīn*), *skrojín* (pored *skrȍjīn*); u III. licu pl. pres. glagoli, koji imaju akcenat kao *pítati,* mjesto ´ imaju ˆ po analogiji ostalih lica: *pîtaju*; part. proš. akt. ima u njekih glagola akcentuaciju kao u dubrovačkom narječju (vidi: Budmani, Dubr. dijal. 142, 143): *bî bíla, bîlo, dònî donîla dònîlo, zâklȇ zakléla zâklêlo, bȉžȇ bižéla bȉžêlo, zâspȇ zaspéla zâspȇlo* (štok. *zàspao zàspala zàspalo*), pa i u glagola V. i VI. vrste: *ȍrê oréla ȍrêlo, lokéla, stenjéla, glojéla, deréla, zobéla, žeréla* (pored *ȍrȇ orála orálo* i t. d.), *ȍprȇ ȍprêla ȍprêlo, pȍzvȇ pozvéla pȍzvêlo, kȕpovȇ kupovéla kȕpovêlo, dârovȇ darovéla dârovêlo* (pored *kȕpovȇ kupovála kupoválo* i t. d.); na isti način mijenja se akcenat i u part. pas.: *prȍklêt prokléta prȍklêto, pȍlīt polita pȍlīto, prȍstrt prostȑta prȍstrto, prȍdȇn prodéna prȍdȇno, ȉzasovȇn, izasovéna ȉzasovêno, ȍprȇn, opréna, ȍprȇno* (pored *oprȇn* ili *òprȇn oprȇna oprênо*), *kùpȍvȇn kùpȍvêna kùpȍvêno*; odstupaju još akcentom u part. pas. glagoli, koji imaju akcenat kao *dúpsti, présti: izdùbên izdubèna izdubéno, ìsprȅdên ispredèna ispredéno*; u infinitivu pred nastavkom *-ti* glagoli V i VI vrste, osim onih, koji u slogu pred umetkom *a* imaju akcenat ˋ ili ´, imaju mjesto *a* glas *ę*, po kojem se vidi, da je slog isprva bio dug: *glȅdęt, vâręt, vȑovęt, zévitovęt, òbȉdovęt, kâmenovęt* i t. d. (ali na pr. *ìmât, pítat, kupòvât*); prešli su pod drugi akcenat u svim oblicima još ovi glagoli: *čȕpęt, ďȑćęt, prȅćęt, rȉgęt, rȉvęt* (štok. *čùpati* i t. d.), *šęli(t) se, smírat, primíšćat, pripréjvat, stéjvat, pozdréjvat, zíbat* (štok. *šȃliti se, smjȅrati, prèmještati* i t. d.), *kvȍcât, plȅskât* (štok. *kvȍcat, plȅskat*), *ďȉsęt* (štok. *dísati*), *pjȕvęt* pored *pjȕvât* (štok. *pljùvati*).

Oblici.

XLVI. Imenice. Hipokoristična imena za muška lica imaju u nom. sing. svršetak *e*: *Éndre, Íve, Júre, Méte, Pére, Stípe* i t. d.; *o* imaju samo: *Krísto, Mího* i *Míko.* U ostalim padežima: *Ivèta Ivétu, Mihòta Mihótu,* a tako i ostala. Hipokoristična ženska imena imaju u nom. i vok. sing. svršetak *a*, kad se govori o velikom čeljadetu: *Fréna, Kéta, Méra* i t. d.; a kad se misli djevojčica, onda imaju svršetak *e*: *Fréne, Kéte, Mére.*

XLVII. Pluralni augmenat *-ov-(-ev-)* dolazi rijetko, za to se govori na pr. *mȉši, pòdi, nòsi, gòlubi, sîni, vóli* (pored *vòlovi*).

XLVIII. U muških i srednjih imenica u plur. postaju grleni glasovi pred *i* vazda sikavi: *râci, mȉsi, drûzi drûzima*; dok naprotiv ženske imenice u dat. (lok.) sing. pored sikavih imaju i grlene glasove: *slúgi, búhi*.

XLIX. U gen. plur. prionulo je, kako je već prije napomenuto, neorganičko *h* od pridjeva i zamjenica, ali treba reći, da ga ne izgovara baš svak i u svakoj riječi, pače isto čeljade izgovorit će i istu riječ sad sa *h*, a sad bez njega. Pred *h* dolazi i u muških imenica pored *a* i nastavak *i*: *brîzih, pȓstih, čȓvih* (pored *čȓvęh*), *misécih, pipúnih* i u drugih (a dakako i: *ȍčih, ȕših, pȓsih*). Kratki genitiv plur. čuje se samo od imenica, koje imaju nepostojano *a*: *smȍkęv, lâkęt, stâbęl* (ali govori se i: *smȍkęvęh, lâkętęh, stabęlęh*).

L. Dativ, lok. i instr. plur. sasvim su se izjednačili kao i u štok. govoru, te imaju nastavak *-ima (-ama)*; samo se još od starijih ljudi čuju lokativi na *h*: *o ȕzmih, po vȓtlih, na grędęh* i dr.

LI. Pojedine imenice: *šęv* (šav) zadržava i u ostalim padežima nepostojano *a*: gen. *šęva* i t. d.; *čejęde* ima u gen. *čejâdina* i t. d.; *míjčić* (mještić) ima u gen. *mȉjca* i t. d.; govori se i u nom. *ćêr*, a gen. je *ćeré*, instr. *ćerón*, plur. *ćȅre, ćéręh, ćerâma; tîlo* ima i oblik *teléso*, a plur. samo *telèsa*; od *jûdi* akus. je *jûde* kao i u hercegovačkom govoru. Od kolektiva na *-âd* poznate su samo riječi *čȅjed* i *mȕlęd*.

LII. Pridjevi. Oblici neodređenoga pridjeva sve se više gube, a naknađavaju ih određeni oblici; tako se čuje: (on je) *lȉpi, jâki* (a ž. rod: ona je *jękę* pored *jęka*), govori se: *štȍgo vrûćega, mâlo cȓnoga vína* (ali i: *vrúća, cȓna*) i t. d.

LIII. Gen. sing. za m. i sr. rod ne gubi nigda skrajnjega *a*, a pored *-ga* imaju, kako je već rečeno, i tvrde osnove *e* (pored *o*); tako je i u dat. i lok. sing. za m. i sr. rod nastavak *-mu*, a pred ovim *e* (ili *o*).

LIV. Dativ (lok.) sing. za ž. rod ima nastavak *-on* pored *-oj*: *jękôn* ili *jękoj*; dat., lok. i instr. plur. za sva tri roda ima *-in* pored *-ima*: *jękîn* ili *jękima*.

LV. Komparativ. Govori se: *drâžji, mȓžji, tȅžji, bȓžji* (pored *bȓži*), *dȕžji* (pored *dȕji*), *jâčji, vȉšji, šȉrji*; *lȕdji, tvȓdji, blȕdȉji, žȕći, gȕšći, jȕnȉji*; *mȅkji, lâgji, sȕhji*; *cȓnȉji*; *lȉpji, grȕbji*; *vȅći* ili *vȉšji, bȍji* i *dȍbrȉji*, Superlativ se opisuje adverbima: *pȕno, jękôn* i prefiksom *pri* (na pr. *prìdȍbęr*).

LVI. Zamjenice lične. Dat. i lok. plur.: *nâma(n), vâma(n)*; instr. *nâmi, vâmi* i *nâma(n), vâma(n)*; dat., lok. i instr. plur. *jin* i *njȉma*; akus. sing. za ž. rod: *njú (njû)* i *je (ōn je je vȉdî)*.

LVII. Zamjenice posesivne. U gen. i dat. (lok.) za m. i sr. rod dolaze samo stegnuti oblici: *môga, tvôga, svôga, mômu, tvômu, svômu*; *njègôv* i *njȉhôv* imaju u gen. i dat. nastavke slo-

žene deklinacije: *njȉhovega, njȉhovemu*. Zamjenice *njezin* nema, već se govori za to *njȅje*: *njȅje dȉte*.

LVIII. Zamjenice demonstrativne. Veli se za m. rod: *òvî, tȋ, ònî*; veli se: *ováki, tâki, onáki*, gen. *ovákegę* (ili *ovakogę*), dat. *ovákemu* (ili *ovákomu*); *kâkęv*, gen. *kâkva*.

LIX. Zamjenice upitne. Kaže se: *kȍ* i *štȍ* ili *štę*; *štȍ* ima u gen. *štâ*, a rijetko *čȅsa*. Positivno je: *čȉgôv*, gen. *čȉgȍva* i *čȉgȍvega* (ili *čȉgȍvoga*), dat. *čȉgȍvu* i *čȉgȍvemu* (ili *čȉgȍvomu*).

LX. Zamjenice neodređene. Govori se samo: *vâs*, gen. *svegé*, dat. (lok.) *svemú*, dat., lok. i instr. plur. *svîn* i *svȉma*. Mjesto *svako* govori se *svâk*.

LXI. Prijedlozi. Veli se: *pȍništo, u nȉkogé* i t. d., a ne *nipošto, ni u koga*.

LXII. Brojevi. *Dvę* i *trî* imaju još oblik: *dvȉma, trȉma*; *četiri* ima za m. i sr. rod *čètȅra*, za ž. *čètȅre*. Poznati su brojevi: *samodrúg samodrúga samodrúgo, samotréć, samočétvr(t) samočètvȓta, samopét, samošés(t)*.

LXIII. Glagoli. Imperfekta i aorista nestalo je; a tako je isto nestalo i gerundija prošloga.

LXIV. U presentu III. lice plur. ima svagda svršetak *u*: *vȉdu, nȍsu*; ali u gerundiju sadašnjem stoji *e* i tamo, gdje bi trebalo da bude *u*, dakle: *dúbeć, vúčeć* (pored *krędúć*).

LXV. Prva vrsta. Osnove na *d, t*. Nije poznat glagol *bljusti*; od *gresti* ima samo present: *grên, grêš, grê, grémo, gréte, grędú*; *klasti* ide u V. vrstu: *klędat*. Glag. *jesti (jȉs)* glasi u pres.: *jȉn* i. t. d, *jímo, jíte, jīdú*; u imperat.: *jî, jîmo, jîte*.

LXVI. Osnove na *s, z*. Nema glagola *nesti*; sastavljen glagol glasi u inf. *(do)nít*, u part. akt. *(dȍ)nî (do)nîla (dȍ)nîlo*, u part. pas. *(do)néšên*. Nema ni glagola *spasti* (već se govori *spésit*), samo se sačuvao part. pas. *spęsên*.

LXVII. Osnove na *b, p, v*. Glagoli *crpsti* i *grepsti* ne upotrebljavaju se više; od *živsti* upotrebljava se samo pres. *žívên žívú*; glag. *skupsti* prešao je u V. vrstu: *skȕbęt*, a *pljeti* u IV.: *plívit*.

LXVIII. Osnove na *k, g, h*. Oblika *maći, nići, pući* i t. d. nema, već se govori po II. vrsti: *máknut, dȉknut, pȕknut* i t. d. Nije poznat glagol *vrijeći*. Glagol *moći* ima present: *mógu, mȍžeš* i t. d. i *mȍrên* i t. d., a sastavljen: *pòmȍžên*. Od ovoga glagola govori se i futurni oblik: *mȍjbudên* Glagol *priséć* ima u pres. pravilno: *priséžên prisēgú*, a *doséć* ima (kao da mu osnova izlazi na *m*): *dȍsmên dȍsmu*, part. akt. *dȍsê doséla dȍsêlo*, imperat. *dósmi*. Od *žeći (žȅć)* imperativ je *žézi*. Pored *rȅć* čuje se i inf. *ríć*.

LXIX. Osnove na *m, n*. Od *(po)čét* present je *(pȍ)čmên*; od *nádu(t) se* pres. je *nâdmên se* i *nádujên se*, imperat. *nádûj se* i *nádmi se*. Glag *žȅti* prešao je u V. vrstu: *žânjat*, pres. *žânjên*. Govori se *uzét, vazét* i *vazés(t)*. Već je napomenuto, da ima i oblik *-jat (-jét)*: *zajét, prijét, ujét* i *doję(t) se* (primiti se): pres. *zâjmên*, imperat. *zájmi*, part. akt. *zâjȇ zajęla zâjȇlo*, part. pas. *zâjȇt zajęta zâjȇto*.

*

LXX. Osnove na *r, l.* U glagola *-drit, mrít, -prit, -strit* i *-ždrit* part. akt. glasi prema infinitivu: *ȍdrî odrîla ȍdrîlo, ȗmrî umrîla ȗmrîlo* i t. d. Od *tȉt* imamo u pres. *tȅrên*, u imperat. *téri*, u part akt. *trȇ tȉla tȉlo (ȍtrȇ otȉla ȍtrlo).* Od *mlȉt* present je *mȅjên* i *mlȉjên*, imperat. *méji* i *mlȉj*, part. pas. *samlívên (samljȇn)* i *sámejên.*

LXXI. Osnove na vokal. Glagoli *dât* i *znât* imaju u pres. samo kraće forme: *dȇn* i t. d. ali *dēdú, znȇn* i t. d *znâju.* Govori se: *sagnjít, izagnjít*, pres. *gnjîn gnjîmo gnjû*, part. akt. *sâgnjî sagnjíla sâgnjîlo.* Od *ići* upotrebljava se samo part. akt.: *ȉšȇ, ȉšla, íšlo*; drugi su oblici od *hoditi* i *gresti.* Kad je složenica, onda present ne izlazi na *idem* ili *idȇm*, nego se govori na pr.: *izȇjdên* (ili *izȇjên*), *obȇjdȇn* (ili *obȇjên*) i t. d. Od *néć, obéć* part. pret. glasi i *nášȇ násla nášlo, obášȇ obášla obášlo* i *néšȇ néšla néšlo, obéšȇ obéšla obéšlo*: prvi su oblici perfektivni, a drugi imperfektivni. Od *bȉt* (esse) poznat je imperfekat: (prvoga lica nema) *bȉšeš, bȉše, bȉšemo, bȉšete* (nema ni trećega lica pl.), ali samo u značenju njemačkoga *sollen* (n. pr. *bȉšeš tô rȅć*). U kondicijonalu imamo: *bȉh, bȉ, bȉ, bȉsmo, bȉste, bȉ.* Ima i glagol *zébit* (zaboraviti), imperat. *zébi*, part. akt. *zébî, zébila.* Od *smȉt* present je *smȉjên* i *smîn* i t. d., *smȉju* i *smû*: od *dóspit príspit: prȉspȉjên* i *prȉspîn* i t d., *prȉspȉju*; od *zádit* je *zádijên.*

LXXII. Treća vrsta. *Hȉt* glasi u III. licu pl. pres.: *hȍću (će). Stȇt* (stajati) ima u part. akt. *stȇ stȇla stȇlo.*

LXXIII. Četvrta vrsta. Od *údrit* (nema *udariti*) present je *ȗdrên.*

LXXIV. Peta i šesta vrsta. U pres. III. lice pl. govori se: *pîšu, lîžu skȇču, strûžu, pènju se, ȍru, smíjú se* i t. d. i (po analogiji glagola s presentom na *-am*) *pîsaju, lîzaju, skȇkaju, strûgaju, pènjaju se, orâju, smijâju se* i t. d. Od *-gnati* present je *dȍgnēn dognâju* i *dȍrênên*, imperat. *dȍgnȇj* i *dorénu.* Glagoli na *-ivat* i u V. i u VI. vrsti imaju u presentu nastavak *-ijem* (glagoli VI. vrste kašto i *-ujem*): *dobívat (dobíjat), razumívat, celívat, obučívat, podrugívat se* i t. d., pres. *dobíjên, dobījú, razumíjên, razumījú, celíjên celījú, obučíjên* (ili *obȕčȗjên*) *obučījú, podrugíjên se* (ili *podrȕgȗjên se*), *podrugījú.*

Sintaksa.

LXXV. Pod utjecajem talijanskoga jezika zamjenjuju se često zamjenice *sebe* i *svoj* ličnim ili ostalim posvojnim zamjenicama kao i u mnogim drugim primorskim mjestima.

LXXVI. Prijedlozi. Instrumental kad znači sredstvo ili oruđe, ima svagda prijedlog *s* uza se: *s mellón, s bȅrkôn.* Prijedlog *za* slaže se kašto i s genitivom: *(ovo je) za vȅčȅre* (ali: *za séstru, zâ dicu)*; isti prijedlog s akusativom stoji i u značenju *put* (prema talij. jeziku): *zá Mlit.* Mjesto *o* može se čuti i *od* (prema talij. *di*, koje je = *od* i *o*): *govórit ȍj njemu.* Čuju se s

od italijanizmi kao: *žívit oj gospòdȉna, mladíć od kȉša.* Pri prijedlozima *u, na, za, pred, pod* i t. d. razlikuje se pravilno mirovanje od kretanja, ako i nema za mirovanje i za kretanje do samo jedan upitni (relativni) adverab: *dȉ.* Prijedlozi *za, brez* i *mȉsto* upotrebljavaju se i s infinitivom kao i u drugim primorskim govorima.

LXXVII. Puni oblici presenta glagola *htjeti (hȉt)* uz niječnu česticu upotrebljavaju se češće nego u štokavskom govoru, tako se na pr. u odgovoru veli: *ne hóću = ne ću*; a tako isto uz infinitiv stoji pun oblik, ako *htjeti* ne opisuje futur, već ima svoje samostalno značenje, na pr. *ne hȍće póć = ne će da ide.*

Blago.

LXXVIII. Kao sva narječja primorskih mjesta tako ima i lumbaradsko u svojem blagu veliko mnoštvo talijanskih elemenata, od kojih će njeki biti i stari, t. j. još iz srednjolatinskoga jezika. Od tih riječi ja ću ovdje navesti samo njeke, koje ili nijesu drugdje u običaju, ili u drugim narječjima drugi im je oblik ili značenje. Evo ih: *antrufîrsa* (anaspersico) kaiš, *balánčera* (melanzana), *béći* g. pl. (bezzi) novaca, *bestîma* (bestemmia) psovka, *bȉži- (bȉžibaba, bȉžidida*, prababa, pradjed) od tal. *-bis* (bisavo, bisavola), *cȉglić* (secchio) sud za vodu (od drva), *čemátorije* (cimitero) groblje, *destrúžit* (distruggere) uništiti, *dônkle* ili *dônkve* (dunque) dakle, *drȅt* (dritto) upravan, *duzmarín* (rosmarino), *fâca* (faccia) lice, *fermentún* (formentone) kukuruz, *fudámenat* (fondamento) zemljište, *fûlmîn* (fulminante) ili *caferín* (solferino) žigica, *ǵvánćêra* (gvantiera), *intrȇda* (entrata) ljetina, *iskùžât* (riscuotere) utjerati (novaca), *îžula* (isola) ostrvo, *kándila* (candella) svijeća, *kâtrida* (catedra) stolac, *kȉmak* (cimice) stjenica, *klȉs* (eclissi) pomrčina, *krakún* (mletački: kracôn), *kuvêrta* (coperta) krov, *lamín* (*lamino) bačva (za vodu), *lètrât* (ritratto) fotografija, *lȉgna* (lat. loligo) uliganj, *lȗmêr* (numero) broj, *lùnbrȅla* (ombrella) štit (za kišu), *mâž* (maggio) maj, *mȅštrija* (maestra), učiteljica, *mîndêl* (mandorlo) bajam, *mȉrtvȍrij* (mortorio) sprovod, *munîta* (moneta), *njȇnke* (nè anche) niti, *obligân* (obbligato) obavezan, *ȍrlôj* gen. *ȍrlôja* (orologio) sahat, *oventúr* (avventore) kupac, *ovòkât* gen. *ovòkâta* (avoccato) odvjetnik, *pacêncija* (pazienza) ustrpljivost, *pâtule* (?) boginje, *pîz* (peso) teret, *pižúl* (poggiuolo) sjedalo (od kamena), *plâdȇr* (piatto) tanjur (za so), *prȉdika* (predica) propovijed, *prigátorije* (purgatorio) čistilište, *prîša* (pressa) hitnja, *prtêndit* (pretendere) zahtijevati, *prùprȅsto* (piuttosto) radije, *pulentȇra* (ponentajo) oluja, *pùnȉstra* (finestra) prozor, *rȇm* gen. *râma* (rame) mjed, *règȗšit* (riuscire) uspjeti, *sájeta* (saetta) grom, *saplín* (sapone), *sȉć* (secchio), *solȇr* (*solajo) shod, *sulácât* (solazzare) šaliti se, *svȅnta(t) se* (inventare) izmisliti, *šćòpȅle* (*stopelle) njekakve crevlje (otvorene), *šćȗk* (stucco) strop, *šešúr* (assessore) prisjednik, *škarámbela* (*scara-

belo) skuša, *škárfûni* (scarponi) njekakve crevlje, *tanbáškât* (tanbascare) koješta govoriti, *táraca* (terrazza) tlo, *tòbîlica* (mletački: tavela) ili *škánjêl* (scanno) podnožje, *tovîrna* (taverna) krčma, *žárdîn* (giardino) vrt, *žežîn* i *žežînât* (lat. ieiunium) post, postiti, *žûnj* (giugno) jun.

LXXIX. Napokon evo i njekoliko hrvatskih riječi, što sam ih zabilježio, a nijesu poznate u drugim narječjima, ili ako su poznate, imaju kakvu drugu osobitost. Evo ih: *bâhćẹt* — hoditi na prstima, *brûbne* (murve) — crne, *bùhjîv bùhjîva* — napržit, *čĭčma* — vlasi (na čelu). *dâž* (nema: *kiša*), *dosẹ́kat* — nastradati, *na dvór* ili *vẹ́nka* (nema: *na polje*), *glamázat* — muktariti, *glûho* (zelje) — bljutavo, *gnjâška* — glib. *gnjâvẹt* — hoditi po glibu, *godîšće* — godina, *grâd* (nema ni *tuča* ni *krupa*). *grînut* — oslabiti. *grûb* — ružan, *gúćavac* — ljetnjak, *gúlit* — čupati, — *hódit* (nema *-laziti*)), *ìskât* (nema: *tražiti*). *ìspol* — ispolac, *iščemúhat* — izvodnjeti (govori se samo o dinji). *izbródit* — izvaditi iz vode, on je *izèbî* — rekao. *junẹ́k* — sluga, *ìnẹ̄kje* — inače, *jût* (nema: *kiseo*), *kóbi(t) se* zdrẽvjên — zvati bolest, *krẽje* — škrge, *krhìćât* — jako kašljati, *kròčĭlo* — kao njekakav konj od drva, na kojem se beru masline. *kìtôl* (u *krtòlu*) — koš, *krûh* (nema: *hljeb*), *lâbara* — govoruša, *létit* — tjerati, *likẹ́r* (nema: *liječnik*), *lòtẹ̄r* — lijen. *lûstra* — ljuska, *mácit* — ulagivati se, *malávur* — glavor, *mòzôj* — žulj, *múčat* (nema: *šutjeti*), *múka* (nema: *brašno*), *nòsac* — nosac u vrča, *òbjûtrilo se* — razdanilo se, *ogolùbât* (koru) — oguliti, *ogrebùšat* — ogrepsti. *osákovẹt* — oprati na novo, *ozímac* (nema: *ječam*), *oždríl* — prekoramica, *pẹ́ndîl* — suknja, *pèćnĭca* — kuća s peći, *pĭgẹvac* — njekakva stijena. *pínčić pìnčĭca* — vrabac, *pîr* (nema: *svadba*), *pòdbraja* ili *pŭjbraja* — vrvca na klobuku (kojom se povezuje ozdo ispod brade pa gore preko ušiju), *póstôl* (nema: *crevlja* ni *čizma*), *prâvit* (čuje se rijetko) — povijedati, *prĭtîl* (*tûst* se razumije, ali rijetko se upotrebljava), *pròpâd* — bezdan, *pŭstores(t)* ili *pŭtolẹs(t)*, n. pr. *dât dìtètu pŭstores* ili *pŭtolẹs*, bludili dijete, *pŭt (záput, ísput*, pres. *pŭjên*, imperat. *pûj*, part. akt. *pû pŭla*: poredi *ispolac*) — crpsti, *rẽj rẽja* (po svoj prilici od *ralj*) — komad drveta, kojim se potiče oganj, *vòda rîći* — teče, *sâje* — čađa, *samòvŭjên samôvojna rasamòvŭjit* (n. pr. *dite*) — razbluditi, *skûp* (rijetko se čuje u tom značenju: *drẽg*), *smùgorica* — stonoga, *srẽm, srẹ́mi(t) se* (rijetko: *stîd*), *srîtva* — troskot, *strâšẽn* — teško bolestan, *šćĭlí (mi ù joku)* — backa, *šĭpûl* — pljusak, *tâška* — kruh s jajetom (što se mijesi o uskrsu), *tovẹ́r* (rijetko: *mágârac*), *tìstĭka* (ne: *trska*), *ùfẹt* i *nẹ́da(t) se*, *ùzma* i *ùzẹmẹh* — uskrs, *vídat* — musti, *vlẹ́si* — kosa (a *kòse* = pletenica), *vrânji* — vražji, *vrẽn vrâna* — gavran, *vŕć* (rijetko: *bácit*) *vŕt* — rupa (na dnu bačve), *zẽl zlâ zlò* (nema: *zločest*), *znôj* (nema: *pot*).

M. Kušar.

Metodički naputak

za porabu nove lat. vježbenice za I. gimn. razred.

Učenje je psihičan proces, koji se mora činiti sasvijem po prirodnim zakonima, ako hoćemo, da priložimo što duševnom životu učenika. Uspjeh obuke zavisi o točnom poznavanju, kakav je taj proces i koji mu je pravilan tijek, jer se samo na tom znanju osniva valjan naučni postupak. Zasluga je Herbartove škole, da je svratila pozornost na taj znatni predmet, da ga je naučno utemeljila i razvila. U procesu učenja vidimo u glavnome dva stupnja: u prvoj polovini *apercepciju*, a u drugoj *apstrakciju*. Iznajprije je zadaća učitelja, da učenicima dâ konkretnu građu, a tek onda će obuka pojedine predodžbe obraditi i od njih stvoriti pojmovno znanje. Samo u tom pojmovnom obliku naše je znanje pravo ljudsko znanje, koje presudno utječe u našu volju. Samo ako uzdignemo naše predodžbe do uređena pojmovna spoznanja, može se iz pojedinih naših predodžbi razviti inteligencija, moral i religija.

Pĭta se sada, je li nužno, da učenik prođe dugi put sopstvenoga apstrahiranja od pojedinih predodžbi do općeno vrijednih pojmovnih resultata, ili nije li bolje, da mu se pojmovi, koji su u strukovnim naukama već gotovi, dadu u obliku definicija, pravila, rečenica i t. d.? Još jednako ima na žalost učitelja, koji misle, da se ovo može izvesti, premda bi ih resultati takvoga postupka mogli uvjeriti o njihovoj bludnji. Pojmovna građa, bez muke stečena, samo je prividno znanje. Učenik treba, da krug svojih pojmova sam stvori, jer svatko zna samo ono, što je sam svojom duševnom radnjom stekao. Tim putem dolazimo do svake spoznaje, da se od konkretnih slučajeva uspinjemo do apstraktnih pravila. Velika je zasluga Perthesova, što je taj temeljni zahtjev didaktike dosljedno proveo za lat. obuku. Danas vrijedi kao načelo: Ne kazuj učenicima ništa, što oni sami mogu kazati; ne daj im ništa, što mogu sami naći. Učenik treba da apstrahira svoje pojmove iz živih zorova; jer nije ništa u svijesti, što nije prije bilo u ćutilima.

Iz toga izlazi: Svaki naučni postupak ima u obuci na svakom stupnju i u svakoj prilici da učini dvoje: 1) da dâ raznovrsnu konkretnu građu, 2) da iz nje izvede ono, što je općeno vrijedno. Prvi posao daje dobru sirovu građu, drugi gradi iz nje savršenije

duševne produkte: pojmove, pravila, zakone i t. d., u kojima je baš vrhunac našega duševnog života. Građu svake metodičke jedinice učitelj ima dati, a učenik treba da je posvoji; pojmovni sadržaj treba da učenik sam apstrahira; obuka neka ima pred očima svrhu i neka pokazuje putove i uklanja zapreke. Sve je dakle učenje združeno s najjednostavnijim zakonima apercepcije i apstrakcije, a uzgojna obuka treba da se tih zakona drži.

U naučnom su postupku tri glavna stupnja: 1. zreće, 2. mišljenje, 3. poraba. Da namirimo prirodna načela, što su ovdje sada razvijena, za to smo nas dvojica osnovali učenje gramatičke građe na suvislim štivima držeći se onoga, što je Herbart neprestano prikričivao: pobuđuj interes (mar). Ta su suvisla štiva ona konkretna građa, koju treba da učitelj dâ učeniku (zreće), iz koje će učenik s pomoću učitelja izvoditi pravila (mišljenje); a da bi se dobivena pravila uvježbala i utvrdila, za to služe vježbe, koje će učitelj po volji moći širiti na osnovi naučene građe (poraba).

Evo kako nas dvojica mislimo, da treba našu knjigu upotrebljavati.

§. 1. Da bismo odmah na početku pobudili interes za latinski jezik, uzeli smo takve latinske riječi, koje su učenicima manje ili više poznate. Ovo sredstvo apercepcije ne će samo početak učiniti lakši i zanimljiviji, nego će odmah dati i građu za vježbe u izgovoru, za koji će pravila učenik sam iz ovih riječi izvesti. Ta su pravila za izgovor i naglasak u §. 2. Kada smo te riječi uzeli u knjigu, obazirali smo se na zahtjev Zillera i Hildebranda, koji preporučuju, da strane riječi, koje su se udomile, budu prva građa, da budu most, preko kojega idemo k latinskom jeziku. Psihologija traži, da se u obuci novo nadovezuje na ono, što već jest u djetinjoj duši; pa za što ne bi to vrijedilo i za latinski jezik? Po gotovu će obuka biti življa i zanimljivija, ako se za imena zemalja uzme i karta. (Upotrebljavaj što više ćutila!). Tako učenik vidi, da i ne sluteći zna mnogo riječi, pa ga jezik više zanima.

Tako će učitelj pitati: Tko od vas zna (očekivanje) kazati, kako se zove zemlja . . . .? Koje mjesece znate latinski imenovati? — Ili će ih privesti u obliku razgovora na latinsku riječ. Na pr. Ima li ste do sad praznike ili kako ih još zovu ferije — *feriae*; bili ste doma — *domus*, gdje vaš otac posjeduje *possideo* — livadu. Bili ste jamačno i u vrtu i brali ruže — *rosa*. Možda ste bili i bolesni, pa ste morali uzimati i lijek. Kako zovu lijek još drukčije? Uč.: Medicina. Dakle *medicīna*. — Ali *feriae* su minule, a vi ste u školi — *schola*. Tu ću riječ ja napisati na tablu — *tabula* kredom *crēta* i t. d. — Tako smo polazili od bližnjega (schola), lakoga (tabula) i konkretnoga.

Što se u prvim urama uzme, to se u potonji ma ponavlja u kratko; na pr. imenujte mi poznate predmete u školi! Sad se istom prozove učenik, koji će odgovarati.

Da bi obuka bila življa, bit će dobro, da učenici tuđ jezik, koliko je više moguće, slušajući uče. Tako će im učenje biti mnogo lakše, jer primaju tuđe riječi odmah kao jedinstvenu cjelinu, dok sastavljanje slova u riječi smeta i odvraća od obuke početnike, koji još i onako slabo čitaju. Treba dakle kod zatvorenih knjiga pitati učenike, znadu li koju tuđicu, koja potječe iz latinskoga jezika. Učitelj neka sam spomene koju takvu riječ i učenike neka upozoruje na završetke *-a, -us, -um, -er, -or* i dr. Za tim neka se iznovice izgovaraju riječi spomenute u §. 1., a učitelj neka osobito na to pazi, da ih učenici izgovaraju valjanim akcentom i kvantitetom. S toga smo sve duge slogove (osim dvoglasnika) bilježili znakom duljine. Svi su dakle slogovi kratki, koji toga znaka nemaju ili nijesu položajem dugi. U daljem tijeku bilježili smo gdjekoje riječi i akcentom, gdje smo mislili, da bi ih koji učenik mogao krivo izgovarati. Učitelj može odmah učenike upozoriti i na to, da se po završecima *-us, -a, -um* i t. d. raspoznaje rod riječi.

Istom kad učenici točno znadu izgovarati riječi, valja ih dati čitati. Domaća priprava stoji više u tom, da učenici glasnim izgovaranjem uvježbaju latinski izgovor i akcenat, nego li u tome, da riječi na pamet uče, jer će to i onako lako naučiti. Kad se kasnije u školi pita, ne će se kazivati hrvatska riječ, nego će se kazati: recite mi latinske riječi na *-a, -us* i t. d., gdje se odmah vidi i važnost završetka Pravilan je izgovor tu glavna stvar. Kada su učenici naučili riječi na izust, treba da ih u školi istim redom napišu; pogrješke, kojih će dosta biti, ispravit će oni i podvući kod kuće po štampanom tekstu, a učitelj će to pregledati. U opće vrijedi pravilo, da obuka bude što zornija, dakle treba najprije slušati, onda čitati, a napokon pisati. Učenici treba da uče najviše slušanjem, a čitanjem i pisanjem treba da se naučeno utvrdi i uvježba.

§. 2. Pošto su učenici naučili riječi iz §. 1., treba da učitelj svojim pitanjima izvede pravila za izgovor i akcenat. Što je u knjizi, to služi za ponavljanje i utuvljivanje.

Štivo I. Nužno je, da štiva učitelj u školi često i glasno izgovara, a za njim učenici; time će se ovi toliko uvježbati, da im kod kuće ne će drugo trebati do ponavljati. Učitelj neka pojedine rečenice govori, neka reče značenje pojedinim riječima i neka ih učenicima dâ ponavljati zajedno sa značenjem Za tim neka uzima male sveze, kao na pr. patria Croatarum, Croatia est patria. To imaju mnogi učenici ponavljati. Za tim neka se uvježba čitava rečenica, koju će onda svi učenici zajedno ponavljati pazeći na duljine i kratkoće. Učitelj neka pazi, da svako štivo govori na pamet, da i ne pogleda u knjigu, jer treba, da se učenicima čini, da je njihov učitelj potpuno vješt jeziku i da bar onako zna štivo, kako hoće, da ga učenici znadu. Poslije će on učenicima stavljati hrvatska pitanja, na koja će mu učenici odgovarati iz teksta la-

tinski; na pr. Što je Hrvatska? Croatia est patria Croatarum. Što ljube Hrvati? Patriam i t. d. Na taj način neka se svagdje, gdje je moguće, uvježbava slobodan govor. Ne će škoditi, ako se od učenika i poviše traži, tako da mogu samo najbolji odgovarati.

Čestim ponavljanjem i obradbom istoga štiva doći će se do toga, da će učenici svako štivo u pojedinostima na izust znati, a pojedina ljepša i zgodnija štiva treba tražiti da se i u cijelosti nauče na na izust. Što smo kazali za štivo I., vrijedi analogno za sva štiva.

§. 3. Da se protumače pojmovi: subjekt, predikat, objekt, transitivan glagol, ima se upotrebiti iskustvo iz obuke materinskoga jezika, a utvrditi primjerima izvađenima iz I. U opće treba gramatičke i sintaktičke pojave tumačiti najprije na materinskom jeziku, i to koliko je moguće u hrvatskim urama (koje će ponajviše biti moguće, jer obično ima isti učitelj u I. razredu i latinski i hrvatski jezik); onda ih treba upotrebiti kao aperceptivno sredstvo na latinskim primjerima. Time će se učiniti prvi korak za koncentraciju obuke. Vidi u Herbarta, Pädagog. Schriften II. 19.

§. 4. Neka se protumači razlika između osnove i nastavka i upozori na to, da je nastavak u 3. licu sing. *-t*, a pl. *-nt*.

§. 5. Učenici treba da već sada znadu, kako se zovu i na koja pitanja dolaze pojedini hrvatski padeži. Valja ih upozoriti, da latinski ablativ zastupa dva hrvatska padeža: lokativ i instrumental. Na tabli školskoj treba da učenik uz pomoć učitelja nađe u naučenim štivima primjere za sve padeže. Učiteljeva će dužnost biti, da upozori učenike na završetke.

§. 5. Taj naputak opravdavamo ovako. Iz rečenica, koje su već proučene, ne izvode se odmah padežni završeci, nego se mora najprije u hrvatskom jeziku pokazati važnost nastavaka. Na pr. Prijatelj je poslao ocu stričevo pismo. Za što se ne veli: prijatelj je poslao otac stric pismo? Učenici će se dakako nasmijati, ali će to pitanje potaći njihovu pažljivost, i svaki će osjećati važnost nastavaka. Sad se analizira hrv. rečenica: koje je lice u rečenici, koje radi? — prijatelj, što radi? poslao je. Kad bih vam rekao: prijatelj je poslao, biste li me razumjeli? Jamačno biste još htjeli što znati te biste pitali; a što biste pitali? Jedni: komu je poslao, drugi: što je poslao? Dobro, komu je poslao? — Ocu. Dakle što znači „ocu“? — „Lice, kojemu se što šalje?“ Na koje pitanje odgovara? — Komu? Kad vam kažem: Prijatelj je poslao ocu. razumijete li potpuno? — Ne razumijemo. Kako biste još pitali? — Što je poslao? A što odgovara rečenica na to? — Pismo. Što označuje dakle taj oblik? — Stvar, koju je poslao. Ali to još nije dosta, jer imate još jednu riječ u rečenici. Kako ćete pitati? čije pismo? — stričevo. Što kazuje dakle taj oblik? — Čije je pismo. Na koje pitanje stoji? — „Čiji“? Sad ću izbrisati na tabli „prijatelj“. Kako ćete pitati, da popunite, što nedostaje? — *Tko* je poslao? Ako izbrišem „ocu“, kako ćete onda pitati? — *Komu*?

Najposlije pogledajmo još, što znači oblik „prijatelj“. — Lice, koje što radi, a stoji na pitanje *tko*? Tako i za ostale padeže. Sada vidite, za što se ne može kazati: prijatelj je poslao otac stric pismo. Što bi označivale imenice u tom slučaju? — Lica, koja rade. Tako se kuša još i na drugim jednostavnim rečenicama te se uvježbavaju pitanja. — U latinskom se jeziku padež za *tko* zove nominativ i t. d. Ta se imena ponavljaju, dok ih od prilike svi ne znadu. Za tim se uzme njekoliko vježbi za hrv. deklinaciju tako, da se najprije spomene padež (nominativ), a pitanje se postavi iza padeža; time se učenici priučavaju paziti na pitanja i po njima određivati oblik, a ne mehanički po završecima. Kad koji učenik pogriješi ili zapne, treba mu pomoći pokazujući na završetak ili da se pitanje popuni rečenicom. Prvi put će to učiniti sam učitelj, a onda bolji učenici. Na pr. Nominativ *tko*? pisar. Genitiv *čiji*? i t. d. zapne. Tko će mi napraviti rečenicu? Koga se sjećaš? pisara. Dativ *komu*? — Rečenica? Komu si dao? pisaru i t. d. Tako će i slabiji učenici valjano odgovarati i brzo će naučiti hrv. deklinaciju. Ako hrvatski i latinski jezik uči isti učitelj (kako i jest ponajviše), bit će bolje, ako se ove vježbe uzimaju u hrvatskim urama.

Sad se čita iz štiva lat. rečenica i učitelj je prevede. „Pazite osobito na završetke i pitanjima u prijevodu uvjerite se, koji je padež! Vidjet ću, tko će mi najprije moći sastaviti lat. padežne završetke!“ Time se pobuđuje samoradnja, priučavamo mladež, da pazi na jezične pojave i učimo je, da apstrahira na jednostavnoj građi, koja je primjerena njihovom shvaćanju, a napokon pobuđujemo mar ne samo za stvar, nego i za jezik. Ne smijemo dakako misliti, da će cio razred, čim pročitamo štivo, znati odmah i završetke naći i sastaviti. To će moći samo najvrsniji, a većina će malo naći i ponajviše će im biti nejasno. Nego i tako će bolji s veseljem kazivati, što su našli, a slabiji će još jedan put proći isti put apstrakcije, pa će se i njima tim olakšati.

Za tim se padeži napišu na tablu, gdje se završeci podvuku i ponavljaju se, dok ih od prilike svi ne znadu. Sad se počinje uvježbavati na drugim riječima. Tako će učenici naučiti padeže svojim trudom, a znamo iz iskustva, kako trajnije pamtimo, do čega se sami dokopamo, nego što mehanički naučimo. Pa napokon to nije ni malo teško za prvoškolca. Samo treba obratiti njegovu pažnju osobito na ono, što hoćemo da indukcijom izvedemo, da mu građu za indukciju valjano pružimo i uredimo. Rečenice, iz kojih se izvode pravila, treba da su uzete iz iskustva učenikova. Tako se eto i tu mogu upotrebiti formalni stupnjevi. Dijete je prije upotrebljavalo padeže nesvijesno u materinskom jeziku, ali smo ih analizirali i uveli u svijest, za tim smo ih nadovezali pitanjima na latinske završetke, a najposlije sastavili u sistem i uvježbali. Tako smo došli do I. deklinacije umjetnim putem, koji je prirodnom razvoju svakako najbliži.

Lattmann se ne usuđuje, da induktivno uči već prvu deklinaciju, dok je Perthes s pravom, kako smo razabrali, upotrebljavao indukciju i za tu deklinaciju; samo je on htio, da se odmah iz latinske rečenice izvede paradigma za prvu deklinaciju, dok je po psihologiji većma opravdano, da se i to nadoveže na materinski jezik (aperceptivne pomoćnice). Tu je ipak jedna teškoća. Perthes i Lattmann daju za prvu deklinaciju paradigmu, na kojoj se padeži uvježbavaju. Pita se, je li to opravdano? Njekima se to ne sviđa, i ako se uzmu u obzir psihologički razlozi, imaju pravo. Pomislimo samo, što se zbiva u duši djetinjoj, kad se postupa, kako postupaju Perthes i Lattmann! Učenik mora brzo i sigurno naučiti, da raspoznaje latinske oblike i sam da ih tvori. Prije svega mora dakle paziti na završetke, jer su oni bitno, karakteristično; mora ih brzo dozvati u svijest i sastaviti s osnovom. Nužno je dakle, da završeci budu učeniku u svijesti osamljeni, da ih odmah spozna i s osnovom sastavi. Iz psihologije zna svatko, da se svaka predodžba utisne u pamćenju jasnije i oštrije, što je čišće u dušu unišla, t. j. što je bila prostija od svega nebitna i nekarakteristična. Za što da se dakle daju prvoškolcu završeci s osnovom, koja je nebitna, slučajna, a traži se, da brzo i sigurno radi samo sa završecima? Tim mu oteščavamo mišljenje, vodimo ga stramputice i mjesto suđenja stvaramo mehaničku tvorbu oblika. Recimo, da je prvoškolac, s kojim smo uvježbavali prvu deklinaciju, naučio valjano paradigmu, na pr. *patria, -ae.* Sada mu damo, da prevede, recimo, u vježbi 1. rečenicu 7.: otac daje Juliji lijek. Učenik mora prije svega odrediti, da je „lijek" akusativ, ali ga ne može direktno tvoriti, već se vraća na svoju paradigmu i pita se, kako je akusativ od *patria.* Ali ni akusativ ne ulazi neposredno u svijest, jer je poznata činjenica iz psihologije, da se predodžbe, koje su bile u našoj svijesti vazda u njekoj određenoj družbi, vraćaju u svijest samo u toj družbi. Učenik stane dakle u sebi od početka deklinirati: nom. *patria,* gen. *patriae,* dat. *patriae,* akus. *patriam,* pa prema tomu učini analogijom: *medicīnam.* Taj se mučni put ponavlja kod riječi „Juliji". To je uvidio i Perthes (IV. 25. i Anhang 163.) pa popravljajući to veli, da se ima svaki dan vježbati 5—10 časova i sprijeda i straga, redom i bez reda, zajednički i po klupama, da bi se one predodžbe lakše vraćale u svijest. Tim se do duše mogu potrebne predodžbe brže vraćati, ali se tako može učiti pjesma, pravilo i t. d., gdje se predodžbe moraju vraćati u svijest uvijek istim redom. Ali da izbavimo učenika te muke i da se ne gubi toliko vremena, za to treba poći kraćim putem. Otac daje: (koga?) što? Tim dolazi predodžba o akusativu pred dušu i s njom mora učenik neposredno bez refleksije i razmišljanja svezati završetak *-am,* jer smo utuvili, da se taj završetak združuje s pitanjem: koga? što? Ako je nasuprot učenik naučio paradigmu, onda su mu se oblici *patria, patriae* . . . već učvrstili u pameti, jer ih je češće ponovio,

pa ne može da nađe oblik, koji mu baš treba, nego mora doći tiho do *patriam,* odijeliti nebitnu osnovu, a završetak sastaviti s novom osnovom. Vidi se dakle, da je taj put dosta težak. Nije li za to zgodnije, da se induktivno nalaze padežni završeci, a ne u paradigmama? Ako odaberemo ono prvo, onda su padežni završeci združeni s pitanjima pa se mogu direktno vraćati u svijest i dodavati novoj osnovi. Da je zbilja tako, vidi se najbolje kod prevođenja, kako ide lakše od ruke, ako se oblici uvježbavaju tim načinom. Kad učenik zapne, dosta je, da ga upitam: što radi? tko je?; to će mu pomoći i on će se tako zadupsti u konstrukciju rečenica. To je ujedno i razlog, za što se ne možemo složiti s onima, koji hoće, da se odmah iz početka uči gramatika znanstveno, da se pazi na znanstvene osnove i t. d. Za prvoškolca je sve jedno, da li je osnova *ros-* ili *rosă.* Zakona glasova i fleksije nije moguće protumačiti učeniku, koji jezika ne zna, nego ga tek uči. Tako se može uspješno raditi istom u višim razredima. Tako se isto uvježbava i konjugacija najprije u materinskom jeziku, a onda se nađu i napišu završeci *-o, -as, -at, -amus, -atis, -ant,* gdje je opet dobro združivati završetke s: ja, ti i t. d.

Radeći tako radimo metodički. Pomažemo pamćenje, pobuđujemo apercepcijom mar i samoradnju; radimo zorno, jer se piše na tablu i jasno se i glasno izgovara;ređamo i sastavljamo slično i srodno, a oštro ističemo što je različno.

Vježba 1. U vježbama dolaze ponajviše samo one riječi, koje su već od prije poznate; gdje dolazi nova koja riječ, ta je ponajviše ispod teksta prevedena. Vježbama je samo ta svrha, da se utuvi gramatička, a mimogred i leksička građa, koja je već indukcijom stečena. Za to se imaju vježbe u školi prevoditi, a bilo bi dobro, kada bi se i prijevod iz hrvatskoga jezika na latinski u školi pisao. Istom se onda može zadati kao ponavljanje za domaću zadaću. Rečenice može učitelj po volji na temelju naučenih štiva širiti i nove graditi.

§. 7. Na školskoj se tabli imaju izvesti na primjerima, koji su u štivima došli, te će ih učenici sami s pomoću učitelja potražiti, lični nastavci i prema njima uvježbati, koliko je moguće, 1. i 2. konjugacija.

§. 8. Protumači se razlika prve i druge konjugacije po osnovama i uvježba indikativ pres. akt. (Tu treba paziti na judicijozno učenje).

§. 9. Najprije na hrvatskom jeziku, a onda na latinskim primjerima protumači se dativ objekta.

§. 10. 11. 12. Primjeri, koji su nužni, da se protumači 2. deklinacija, nalaze se na početku svakoga paragrafa.

§. 14. Učenici će s pomoću učitelja potražiti iz štiva sve pridjeve. Oni će odmah opaziti (a ako ne bi opazili, učitelj će ih pitanjima na to upozoriti), da se pridjevi dekliniraju poput

supstantiva, da imaju 3 roda i da se slažu sa svojim supstantivom u broju, u rodu i u padežu.

§. 15. Na primjerima se pokaže, koji glagoli idu po 3., koji li po 4. konjugaciji i izvede se paradigma upozorivši učenike na razliku ličnih nastavaka od ostalih konjugacija. (S praktičnih razloga držimo, da *i* i *u* pred ličnim nastavcima u 3. konjugaciji pripada nastavku, a ne osnovi). Jedan put za svagda velimo, da za oblike, kojima nema primjera u štivima, treba upotrebljavati analogiju.

§. 17. Riječi treba naučiti na pamet. — Ovdje ćemo uz put navesti njeka pravila za učenje riječi. Upotrebljavaj što više uho i oko. Isprva se riječi 6—10 puta izgovaraju u školi glasno i jasno ističući oštro kvantitetu i završetke. Pogrješke neka ispravljaju učenici sami, koliko je moguće čitajući iz teksta. Ako ima učenik su čim riječi vezati, neka ih veže. Kod kuće neka se učenik glasno ispita pokrivši rukom jedan dio (hrv. ili lat.) To je važno, jer je učenik prisiljen, da se domišlja, a tim se znatnije jača i učvršćuje pamćenje, nego kad se samo pročita. Dalje treba nastojati, da se pri čitanju stvori asocijacija novih riječi sa starima. I to je važno, jer se združivanjem srodnih predodžbi nove jačaju i postaju jasnije. Na pr. *hostis* = neprijatelj. Koja riječ znači još neprijatelja? Koja je razlika među njima? (Ispor. *bestia, animal*; *pareo, oboedio, obtempero*; *inimicus — amicus* i t. d.). Dalje treba paziti donjekle i na etimologičko srodstvo riječi. Za tim treba polagano upućivati učenike podavši im valjano osnovno značenje riječi, da iz teksta vade pravo značenje na onome mjestu. Bolje je, da učenik i pogriješi, ali da odabere samo značenje, nego da odabere valjano s pomoću rječnika, na pr. *emitto* odapeti; *accurro* trčati do, dotrčati, *despicio* ozgor gledati — prezirati i dr.

§. 18. Prema primjerima navedenima i s pomoću analogije neka se izvede imperativ aktiva.

Rječnik ima 3 dijela. U prvom se dijelu nalaze riječi razređane po štivima. Tu su riječi u onom obliku, u kojem se nalaze u samom štivu. U drugom su dijelu riječi poređane alfabetskim redom, i to latinsko-hrvatske; a u trećem su hrvatsko-latinske riječi.

Mi smo svijesni, da nijesmo učinili savršeno djelo (a koje je ljudsko djelo savršeno?), ali smo uvjereni, da smo učinili nješto, što će biti početak za racijonalnu didaktiku, koji će trebati proučavanjem specijalnih didaktičnih pitanja usavršivati. Za to će nam biti mila nepristrana, makar i stroga kritika gg. drugova, koje molimo, da iskustvo, što ga steku upotrebljavajući ovu knjigu, priopće u „Nast. Vjesniku".

Dr. *J. Golik* i *M. Žepić.*

Reforma obuke u njemačkom jeziku.

Prvi dio ovoga članka štampan je u ovogodišnjem „Nast. Vjesniku" str. 12 i d. Ondje sam tek natuknuo, kako bi trebalo obuku u njemačkom jeziku promijeniti, a sada ću pokušati, da glavne točke prvoga dijela potanje izradim.

Tamo sam prikričao, da bi trebalo učiti riječi i gramatiku, ne kao do sada na temelju rečenica i osobite gramatike, nego na temelju zorne obuke i štiva. Osim njemačkoga jezika uči se u njekim našim srednjim učilištima, kako je poznato, još jedan živi jezik, na ime francuski kao obvezan predmet. G. 1893. izašla je po novoj metodi sastavljena francuska početnica od J. Adamovića. Od onda je prošlo preko godinu dana, bilo je dakle dosta vremena, da se iskuša ovaj prvenac nove metode u našoj naučnoj literaturi. Ne iz ocjene ovoga djela u I. knjizi „Nastavnoga Vjesnika" str. 358., nego iz mnijenja, što mi ga je dosta stručnjaka priopćilo, kao i iz svoga sopstvenoga suda o toj knjizi uvjerio sam se, da je taj pokus dobro prošao i da se po ovoj metodi može kud i kamo više naučiti. Za što se dakle i za njemački jezik ne bi uvela takva početnica, i to s tim više, što se njemački jezik uči 8 godina, a francuski većinom samo 3 godine?

Tužbe, da su učenici u nižim razredima preopterećeni gramatikom, nijesu neopravdane. Je li na pr. nužno, da ti mališi uče sve prijedloge, pače i one, koji dolaze samo u pjesničkom govoru? je li nužno, da znadu za sintesu i paratesu? Pitam dalje, ima li koji učitelj, koji je svršio sve gradivo namijenjeno prvom razredu? Za početak bi bilo po mojem mnijenju dosta, da se učenici na temelju zorne obuke i štiva upute u deklinaciji, za tim u konjugaciji presenta, imperfekta i futura, t. j. onih vremena, kojima se Nijemac u običnom govoru najviše služi. Nova njemačka početnica morala bi dakako biti izrađena po istim principima kao i francuska, ali budući da je za njemački jezik određeno više vremena, bila bi i veća i raznoličnija, a njeke druge razlike traži i razlika u jeziku.

Glavne sastavine, iz kojih ovaka početnica sastavljena biti mora, jesu zorna obuka, štivo i konversacija. Početi treba dakako sa slovima, a izgovor težih glasova treba točno označiti, ali bez fonetičke transkripcije, i onda neumorno učenike uvježbavati na osnovi manjih štiva, bilo pjesmica, bilo pripoviječica. Za

tim neka se nastavlja govorom, i to o predmetima, koje učenici vide, dakle o školi. Prvi odsjek imao bi natpis „das Schulzimmer“; on bi se mogao obraditi u više dijelova i prekidati kojom drugom vježbom, da ne dodija. Glavno je sredstvo za uvježbavanje pitanje i odgovor, a početi treba s izvjesnim i neizvjesnim spolnikom. Učitelj imenuje njekoliko predmeta izvjesnim spolnikom, na pr. Hier ist *der* Stuhl, da ist *die* Tafel, dort ist *das* Fenster i t. d. Ove se riječi napišu na tablu, učenici ih napišu u svoje bilježnice, a za tim učitelj izmjenice pita: Zeige mir, zeiget mir, zeigen Sie mir *einen* Stuhl, *eine* Bank, *ein* Fenster i t. d. Iz početka neka učitelj sam pita, poslije pak mogli bi mjesto njega pitati bolji učenici, a napokon svi jedan drugoga, ali učitelj neka pazi, da učenici pravo pitaju, a upitani da uvijek ponavlja pitanje, t. j. da odgovara s cijelom rečenicom, a ne s pojedinom riječi. Nastaviti treba s opisivanjem pojedinih predmeta, pri čemu se može uvježbavati singular i plural imenica i present pomoćnih glagola *sein* i *haben*; na pr. das Fenster *ist* gross, es *hat* sechs Scheiben, zwei Fenster *haben* zwölf Scheiben, ili: im Schulzimmer sind zwei Stühle; der Stuhl *ist* massiv, er *ist* braun, er hat vier Füsse; a za tim neka se glagoli *sein* i *haben* konjugiraju kroz sva lica presenta; na pr. učitelj veli: Ich *habe* zwei Hände, pak pita: Wie viel Hände *hast* du, *hat* er. *haben* wir, *haben* sie i t. d., a za tim nastavlja o drugim stvarima i pita s reda, dok učenici dobro ne nauče. Ništa ne smeta, što imenice imaju plural sad s prijeglasom, sad bez njega; jer tu razliku i poslije razliku između slabe i jake konjugacije moraju učenici naučiti porabom, na ime uvježbavanjem, a ne memoriranjem, samo treba paziti, da se u prvi mah ne nakupi previše različnih oblika, već treba zgodno birati predmete. Presentske oblike drugih glagola naučit će učenici obrađivanjem slika. Dobar bi primjer bio na pr. odsjek „die Hausthiere“. Pojedinim životinjama trebalo bi reći glavna svojstva, na pr. der Hund *bellt, beisst,* der Hahn *kräht,* das Pferd *zieht,* die Gänse *schnattern* i t. d., a poslije bi se ovakim prostim rečenicama mogao dodavati atribut, objekt, adverbijalne oznake, tako da bi učenici na koncu ovoga odsjeka mogli točno i potpuno opisati domaće životinje.

Kao što ovo, tako mogu učenici i sve druge dijelove gramatike naučiti zornom obukom, na pr. brojeve, koje su do sad samo s trudom naučili. Za ovu vježbu su, kako sam se uvjerio, osobito zgodne školske klupe. Učitelj ide od klupe do klupe te broji: *eins, zwei, drei* i t. d.; za tim veli: das ist die *erste,* das die *zweite,* das die *dritte* Bank, te nastavlja: hier sitzen in jeder Bank *je zwei* Schüler, rechts aber *je drei* Schüler, ili: hier sitzen *siebenmal zwei* Schüler, also *vierzehn* Schüler, rechts sitzen *siebenmal drei* Schüler, also *ein und zwanzig* Schüler. Za tim neka učenike vježba pitanjima u svim vrstama brojeva, neka s njima govori o diobi austrijskih novaca, neka napiše na tablu veće i manje brojeve, a učenici neka ih pročitaju, neka napokon s njima na tabli računa, pa će oni zanimljivim načinom, brže i sigurnije naučiti brojeve.

Ovakim će vježbama učenici dosta naučiti, na ime: porabu izvjesnoga i neizvjesnog spolnika, deklinaciju imenica, present pomoćnih i drugih glagola, red riječi u prostim, raširenim i upitnim rečenicama i imperativ, a to je za prvi početak velika dobit.

Veće vježbe u razgovoru moguće su na temelju slika, koje nam prikazuju množinu stvari na okupu, na pr. godišnje dobe, a s tim je ujedno skopčano i pitanje: je li nužno, da su u školskoj knjizi slike? Ja mislim, da se na to pitanje može odlučno odgovoriti, da nijesu, i to s ovih razloga. Pri obrađivanju kojega odsjeka učenik mora da pazi najprije na učitelja te ne može u isto doba paziti i na slike u knjizi; drugo, mnogo su zgodnije velike slike, koje svi učenici vide, nego mnogo malih slika za pojedine učenike; treće njekoje slike znat će učitelj i sam narisati na tabli, a mnoge će naći i u prirodopisnoj zbirci; napokon su takve slike male, pak budući da u njima treba mnogo koješta natrpati, za to i moraju biti loše kao u Adamovićevoj knjizi, gdje su njekoje upravo jako loše, na pr. „l' été“ i „la ville“, na kojima i dobro oko vidi malo, a slabo ništa. Jedino je sredstvo za ovu obuku, da svaki zavod nabavi bar četiri velike Hölzelove slike, koje će moći upotrebiti ne samo pri obuci u njemačkom, nego i u svim modernim jezicima. Obrađivanje tih slika u svim je dakako jezicima isto, za to je dosta, ako učitelje upozorim na spomenutu francusku početnicu, gdje će dosta naći vješto izrađenih primjera.

Druge vrste vježbi, osobito za vremena prošlosti i budućnosti, jesu štiva. Ta štiva dakako moraju biti i sadržajem i oblikom laka, dakle basne i priče, a osim toga treba paziti na to, da je govor svagda upravan, jer je neupravni govor najteža partija njemačke gramatike. Njemačka književnost baš time obiluje; potrebno gradivo lako će se naći u Hickea, Schuberta, Curtmanna, Vernalekena, Rudolpha, Herdera, Simrocka, Grimma i u mnogo drugih. Svrha ovih štiva nije reprodukcija, nego je glavno, da učenik zna točno njihov sadržaj, tako da ih može prevesti u svoj materinski jezik, a istom onda neka učitelj pita za glavne momente štiva, sustavna reprodukcija pak doći će u višim razredima.

Treća je vrsta obuke konversacija u tješnjem smislu, a to je ujedno i najteža vrsta obuke. I ona se sastoji u pitanjima i odgovorima ili bolje u dijalozima, ali ovdje nema slika ni pripovijesti, nego se govori o predmetima, koje učenik ne vidi, nego ih samo iz iskustva poznaje. Za to treba s tom obukom istom onda početi, kada su učenici već nješto uvježbani, i to postupice. Za početak moglo bi se u opširnijem dijalogu govoriti i o predmetima, od kojih su njeki u školi. Jedan od lakših primjera bio bi na pr. „Die Schule“.

Prof.: Guten Tag, Kinder! heute werden wir deutsch sprechen. Sagen sie mir, worüber Sie zu sprechen wünschen?

Uč.: Wenn es Ihnen angenehm ist, Herr Professor, so werden wir von der Schule sprechen.

Pr.: Sehr gern; ich glaube, dass Sie schon wissen, wie die meisten Gegenstände auf deutsch heissen.

Uč.: O ja, Herr Professor; hier auf dieser Bank ist ein Buch, ein Heft, eine Mappe, eine Feder, ein Federhalter, eine Federbüchse, ein Bleistift, ein Federmesser, ein Lineal, ein Tintenfass.

Pr.: Dieser Heft ist sehr hübsch; es ist gut kartonniert und besonders gut liniert. Wo haben Sie es denn gekauft?

Uč.: Ich habe es bei N. N. dem grössten Buchhändler unserer Stadt gekauft. Es kostet aber auch zwanzig Heller.

Pr.: Wo sind ihre Bücher?

Uč.: Hier sind Sie. Das ist die lateinische und das da die kroatische Sprachlehre und hier ist auch mein grösstes und schönstes Buch, der Atlas von Kozenn, welcher acht und vierzig sehr schöne Karten enthält.

Pr.: Welcher Buchhändler liefert Ihnen die Bücher, deren sie in der Schule bedürfen?

Uč.: Wir kaufen die meisten beim Buchhändler, welcher dem Gymnasium gegenüber wohnt; er ist auch Buchbinder.

Pr.: Dieser Einband ist sehr schön und dauerhaft. Ihr Buchbinder wird von nun an auch alle meine Bücher einbinden. Gefallen Ihnen die neuen Tintenfässer?

Uč.: Gewiss! Die alten hatten keinen Deckel, jetzt aber haben wir immer reine, flüssige Tinte, denn der Deckel hält den Staub ab. — i t. d.

Teža vježba bila bi ova. „Das Heer".

Pr.: Was für Truppen sind denn auf dem Exercierplatze?

Uč.: Es ist eine Infanterie-compagnie die einexerciert wird.

Pr.: Ist das nicht ein General?

Uč.: Nein, es ist ein Oberst, er spricht mit einem Infanteriehauptmanne und mit einem Rittmeister.

Pr.: Wer führt das Kommando?

Uč.: Ein Lieutenant. Ein Feldwebel, ein Führer und Korporal stehen ihm bei; hinter der Truppe sehe ich auch einen Assistenzarzt.

Pr.: Haben alle Soldaten gezogene Gewehre?

Uč.: Darüber kann ich keine Auskunft geben; so viel ist sicher, dass die ganze Armee mit Repetirgewehren versehen ist.

Pr.: Haben die Oficiere keine Schusswaffen?

Uč.: Sie hatten ehemals Pistolen, jetzt aber führen sie Revolver, ausserdem aber haben sie Degen mit sehr hübschen Gehenken und Quasten.

Pr.: Das Bajonett der Infanterie ist eine furchtbare Waffe, aber noch furchtbarer ist der Kavalleriesäbel, denn wenn die Reiterei Charge läuft, rennt sie Alles zu Boden und es kommt zum Niederhauen.

Uč.: Die schrecklichsten Waffen führt wohl die Artillerie mit ihren Kanonen, Haubitzen, Bomben, Granaten, Kartätschen, den Belagerungs- und Festungsgeschützen. Die Batterien richten immer das grösste Blutbad an, sowohl die leichten, als die schweren oder reitenden. Man muss aber zugeben, dass eine Kanone auf ihrer Lafette mit ihrem Geschoss und ihrem Pulver und Patronenwagen eine etwas schwerfällige Waffe ist, während das Gewehr mit seiner Patronentasche gleich und überall bei der Hand ist.

Pr.: Vergleichen sie doch ein Gewehr nicht mit einer Kanone; eine einzige Kanonenkugel wirft ja manchmal eine ganze Reihe von Soldaten nieder. — i t. d.

Da učenici budu bolje pripravljeni, mogao bi im učitelj unaprijed dati disposicije za potonju vježbu, a mogao bi pojedine vježbe udesiti i za uvježbavanje težih pravila. Ako se upotrebi

ova metoda, bit će dakako i zadaće za niže razrede raznovrsne. Iz početka neka učenici pišu pojedine riječi, za tim diktanda, pojedine oblike imenica i glagola, manje opise i t. d.

Da nješto ovdje mimogred spomenem. Od svih vježbenica njemačkoga jezika, što smo ih do sad imali, išla je bar ponješto putem moderne obuke Lipežova u prvom izdanju od god. 1871. Ondje do duše nema zorne obuke, koja je temelj modernoj obuci, ali treba istaknuti, da Lipež počinje s pojedinim riječima, da on ne uči prijedloge odjelito, da ima lijepih vježbi o brojevima i upitnim zamjenicama, koje su veoma blizu novoj metodi, da u njega nema ono mnoštvo pravila, koja učenik mora da memorira, on sustavno širi rečenice dodajući atribut, objekt, adverbijalne oznake i t. d. Ako pored ovih dobrih svojstva u knjizi ima i pogrješaka (na pr. nauk o sastavljanju riječi), ali svakako je istina, kad bi Lipež napredovao putem, kojim je bio pošao, na ime kad bi umnožio broj štiva i uveo zornu obuku (čemu je bio blizu), on bi već pred 20 godina uveo novu metodu, ali njegova je knjiga bivala (sudeći po sadašnjim načelima obuke) sa svakim izdanjem sve lošija, a poslije su se uvele sadašnje vježbenice, koje su obuku u njemačkom jeziku sasvim izjednačile s obukom u latinskom i grčkom.

Iza ove prve obuke, koja bi imala po mojem mnijenju potrajati bar tri godine, ostat će dakako još koješta, što treba dotjerati, a to je zadaća čitanke. Kao i do sad, bile bi i od sad dvije čitanke, samo bi prva, manja, bila namijenjena IV., a druga, veća, V. i VI. razredu. Štiva prve čitanke moraju biti udešena za reprodukciju, a učitelj ima nastojati, da se sva štiva i pročitaju i reproduciraju, a to će biti moguće, jer se ne će još ni sad učiti gramatika. Štiva moraju biti zanimljiva, a čitanka metodički uređena, na ime mora biti prijelaza s lakšega na teže, a to nije tako lako, jer sprijeda pometati basne i priče, a odzad pripovijesti, to još ne znači čitanku metodički urediti, jer pričica može biti slogom teža od velike pripovijesti! Osim toga bi trebalo štiva prirеđivati za uvježbavanje važnijih gramatičkih pravila. Početke ovakih štiva nalazim već u Lipeža; na pr. u I. sv. štivo „Herakles" priređeno je za uvježbavanje prošlih vremena, a u III. sv. ima mnogo štiva za uvježbavanje upravnoga i neupravnog govora. U novije pak doba velika je većina čitanki ovako udešena. Na pr. A. Bechtel: Französisches Lesebuch für die unteren und mittleren Classen der Mittelschulen, gdje je štivo I. 1. (Bonté de la Providence) udešeno za vježbe u pluralu imenica, 8. (L'âne) za izvjesni spolnik, III. 6. (Ruth et Booz) za prijedloge, a osim toga ima mnogo drugih štiva za red riječi, pojedina vremena i drugo.

Druga čitanka morala bi biti sasvim drukčije uređena. Štiva mogu biti odabrana bez obzira na gramatičke teškoće, pače sada se već mora pozorno paziti i na osobine tuđega jezika, na ime na idiotizme i poslovice te prema tomu i prirediti štivo. Obični

*

je sadržaj takvih čitanki: opisi, pouka, govori, pisma, pripovijesti, povijest i pjesništvo (sve četiri vrste), ali pri izboru štiva treba uvijek imati na umu, da štiva, koja zasijecaju u život naroda, kojega se jezik uči, imadu uvijek prednost pred drugima, jer šire znanje učenika. Naša je sadašnja njemačka čitanka u tom pogledu jako zaostala, jer u cijela četiri odsjeka: Biographisches, Geschichtliches, Ethnographisches i Geographisches nalazim samo dva takva štiva, na ime „Die Schlacht bei Lützen" i „Ein Tag aus Gellerts Leben", osim toga jedan jedini govor „Alexander an seine Krieger"; sva druga štiva uzeta su iz života drugih naroda, osobito klasičnih. U tom je pogledu bolja Eggerova čitanka, koja se prije kod nas upotrebljavala; u njoj nalazimo ova štiva: Österreichischer Heeresbefehl am 6. April 1809.; Ansprachen an die Studierenden; Die Schlacht bei Dürnkrut; Jacob Grimm an seinen Bruder; Theodor Körner an seinen Vater; Schiller an Wilhelm von Humboldt; Prinz Eugen; Goethes Vaterhaus und Vaterstadt. Pače i u mnogim starijim čitankama ima obilje ovakih štiva.

Poznato je, da učenici viših razreda imaju jako malo gramatičkoga znanja, jedno za to, što se u nas gramatika prerano uči, a drugo, što se poslije sustavno ne ponavlja; za to bi i bilo najbolje, da se bar njemačka gramatika uči istom u VI. razredu, gdje su učenici već zreliji, te je mogu razumjeti. Od sadanje gramatike razlikovala bi se nova u tome, što bi ona pojedina pravila tumačila; tako bi na pr. trebalo najvažnije glasovne zakone, prijevoj i prijeglas isporediti s istim zakonima u drugim jezicima: trebalo bi napomenuti, da u njemačkom jeziku ima i reduplicirani glagola, kako postaju imenice i drugo. I takvih ne preveć prostranih gramatika ima u njemačkoj literaturi mnogo.

Već sam prije istakao potrebu lektire. Ona je dvojaka, školska i privatna. Što se tiče školske, moramo priznati, da smo zaostali pače i za klasičnom filologijom, jer učenici u gimnaziji čitaju gdjekoja grčka i rimska djela u cjelini (na pr. govore Ciceronove i Demostenove), a iz njemačke literature čitaju samo ulomke, tako da nemaju pravoga pojma baš ni o jednom njemačkom piscu. Tako ne mogu oni dobiti volje ni za njemački jezik ni za njem. književnost. Osim toga ima dosta razloga, za što bi u školi trebalo čitati cijela djela: Samo tako će učenici pravo naglasivati ne samo pojedine riječi, nego i rečenice i odsjeke, pak budući da iza čitanja ima doći diskutiranje djela, naučit će učenici samostalno izražavati svoje misli (što iz reprodukcije manjih štiva ne mogu naučiti); najvažniji pak razlog, za što bi u cjelini trebalo čitati, jest to, što tako učitelj ima obilno prilike upućivati učenike, kako će kod kuće čitati. Uzmimo za primjer Schillerovu „Jungfrau von Orleans". Učitelj će najprije pripovijedati istoriju djevice Orleanske, a istom za tim će se čitati prizor za prizorom, ali pozorno, jer učenik mora razlikovati važno od nevažna, on mora razumijevati situaciju, karakteristiku pojedinih osoba, motive, koji

su ih pobudili na koji čin, tragičnu krivnju, i kako pjesnik pripravlja katastrofu. Osim toga treba upozoriti i na mahne djela, kao što je na pr. u drugom činu prizor „Montgomery" previše epski, ali tomu treba dodati, da je taj prizor sličan 21. pjevanju Ilijade, te ona mjesta treba isporediti. Osobito treba paziti i na oblik djela, jer pjesnik nije bez namjere upotrebio sad jambe, sad troheje, sad pisao u sroku, sad bez njega, nego je sve to u savezu s čuvstvom osoba. Ako se u djelu napomene koje istoričko lice, onda treba u kratko nacrtati i život njegov. Kad je djelo pročitano, pripovijedat će učitelj učenicima, kako su ljudi prije Schillera o djevici Orleanskoj sudili, kako je on o njoj sudio, kako je djelo nastalo i kako je na pozornici primljeno.

Ovako će se odgajati ukus učenika za privatnu lektiru, koja je također veoma nužna; ta eto iz klasične se književnosti, kako vidjesmo, mnogo više čita nego iz njemačke, pa ipak je naša kr. zem. vlada našla za dobro, da se u škole uvede čitanka hrvatskih prijevoda iz rimske i grčke književnosti, ne bi li se učenici bar koliko toliko upoznali i s ostalom klasičnom književnošću. Za što se dakle ne bi i iz njemačke književnosti više čitalo? Ako se više ne čita, onda moramo biti iskreni, pa reći, da nije vrijedno ni povijest književnosti učiti, jer takvo znanje, koje nije vezano čitanjem, brzo se raspline. Pored toga ima i drugih razloga, koji lektiru preporučuju: u pjesničkim djelima nalazimo najčišći i najbolji jezik; poezija ima i etičku vrijednost, ona učenika zabavlja, ali ga pored toga i kultivira. Izbor lektire ne smije se učeniku na volju prepustiti, nego mu treba odrediti, što svake godine mora da čita; a što još povrh toga hoće da čita, to mu treba preporučiti. Lijepo bi bilo do duše dopustiti učeniku, da sebi sam bira lektiru, jer bi se tim podupirala njegova individualnost, ali kako je naš učenik još nezreo i nesamostalan, urodilo bi to tim, da bi čitao nezrela i frivolna djela, a sigurno zapustio epos i dramu. Ta znamo, da ima i veoma obrazovanih ljudi, koje odbijaju stihovi, a ukus mladeži treba odgajati, dok je u školi. Osim toga mogao bi učenik čitati djela, za koja je čuo, da su lijepa, a kad tamo, ona nemaju vrijednosti. Koja je korist na pr. učeniku od toga, ako pročita djela F. Lewaldove, u kojima se sve lijepo svršuje sa ženidbom ili s kakvim sretnim slučajem, kad se to protivi istini i zbiljnosti života? ili ako čita gdjekoja Ebersova djela, u kojima ne zna, gdje se počinje zabava, a gdje se svršuje nauka? Osim toga ima i jako dobrih pisaca, koji su slabo poznati, kao na pr. Platen i Uhland. Drugo bih prikričao, da ne treba previše paziti na to, da učenici čitaju samo klasične njemačke pisce, jer se je, da budem iskren, mnogo iz njih već preživjelo. U njih ima jezgra, koja ne će nikad izgubiti vrijednosti, ona neka bude temelj lektire, ali neka se uz to čita što više moderne književnosti, jer ako čovjek hoće poznavati doba, u kojemu živi, mora poznavati i književnost svoga doba.

Ako se učenik tako za rana uputi u tome, kako i što će čitati, onda će ići istim putem i kad ostavi škole, poezija će mu poljepšavati život i umnožavati obrazovanost.

Ovdje napokon dodajem popis njemačkih djela, koja bih preporučio srednjoškolskim knjižnicama, da ih nabave, a učenici neka čitaju otud, koliko mogu. Time mislim ugoditi i učiteljima i učenicima, ako i znam, da će koji učitelj ovo ili ono djelo iz mojega popisa brisati, a drugo koje dodati. U tome se ne mogu ni dva stručnjaka sasvim složiti, ali u glavnome mogu i moraju.

Proza: *Alexis W.:* Die Hosen des Herrn von Bredow; Der falsche Waldemar; Der Roland von Berlin. — *Arnim A. von:* Die Kronenwächter. — *Auerbach B.:* Dorfgeschichten; Das Landhaus am Rhein. — *Brentano C.:* Erzählungen. — *Brinckmann J.:* Erzählungen. — *Eichendorff J.:* Aus dem Leben eines Taugenichts. — *Franzos K.:* Die Juden von Barnow; Der Kampf ums Recht; Der Gott des alten Doktors. — *Freytag G.:* Soll und Haben; Die Ahnen. — *Ebers G.:* Die Schwestern; Die Frau Bürgermeisterin. — *Gotthelf J.:* Uli der Knecht; Uli der Pächter. — *Grimm H.:* Novellen; Unüberwindliche Mächte. — *Gutzkow K.:* Die Ritter vom Geiste; Hohenschwangau. — *Halm F.:* Die Marzipanlise. — *Hartmann M.:* Der Krieg um den Wald. — *Hauff W.:* Erzählungen; Liechtenstein. — *Heyse P.:* Novellen. — *Heyse P.* und *Laistner L.:* Neuer deutscher Novellenschatz. — *Hoffmann H.:* Das Gymnasium zu Stolpenburg; Landsturm. — *Hopfen H.:* Bayerische Dorfgeschichten; Der alte Praktikant. — *Immermann K.:* Münchhausen. — *Jensen W.:* Das Pfarrhaus von Ellernbrook. — *Keller G.:* Der grüne Heinrich; Die Leute von Seldwyla; Fähnlein der sieben Aufrechten. — *Kirchbach:* Salvator Rosa. — *Kleist H. v.:* Michael Kohlhaas. — *Kompert L.:* Aus dem Ghetto. — *Leander R.:* Träumereien an französischen Kaminen. — *Leutner J.:* Geschichten aus Tyrol und Oberbayern. — *Lindau R.:* Die kleine Welt. — *Mayer C.:* Jürg Jenatsch; Die Versuchung von Pescara. — *Möricke E.:* Maler Nolten; Erzählungen. — *Mügge Th.:* Afraja; Erich Randal. — *Müller v. Königswinter W.:* Erzählungen eines rheinischen Chronisten. — *Pestalozzi:* Lienhard und Getrud. — *Raabe W.:* Des deutschen Reiches Krone; Die Chronik der Sperlingsgasse; Der Hungerpastor; Unseres Herrgotts Canzlei; Der Regenbogen; Ferne Stimmen; Der Lar. — *Rank J.:* Aus dem Böhmerwalde; Aus Dorf und Stadt. — *Rellstab L.:* 1812. — *Roberts Baron v.:* Die schöne Helena; Speranza. — *Roquette O.:* Heinrich Falk; Neues Novellenbuch. — *Rosegger P.:* Sonderlinge; Jacob der Letzte; Der Gottsucher; Der Wirt an der Mahr. — *Saar F. v.:* Novellen aus Österreich; Schicksale; Schloss Kostenitz. — *Scheffel J. v.:* Ekkehard; Hugideo. — *Schmidt M.:* Der Georgithaler. — *Schweichel R.:* Der Bildschnitzer vom Achensee. — *Sealsfield Ch.:* Der Legitime und die Republikaner; Das Cajütenbuch. — *Spielhagen Fr.:* Problematische Naturen; In Reih' und Glied; Sturmflut; Hammer und Amboss. — *Spindler K.:* Der Jude. — *Stifter A.:* Studien. — *Sudermann H.:* Romane und Novellen. — *Tieck L.:* Novellen. — *Voss R.:* Römische Dorfgeschichten. — *Wichert E.:* Aus dem Leben; Ein starkes Herz. — *Wilbrandt A.:* Hermann Isinger. — *Wildenbruch E. v.:* Novellen; Der Astronom. — *Wolf K.:* Geschichten aus Tirol. — *Ziegler:* Novellen.

Lirika: *Arndt E. M.:* Gedichte. — *Bürger A.:* Balladen. — *Bodenstedt F.:* Die Lieder des Mirza Schaffy; Aus dem Nachlasse Mirza Schaffys. — *Freiligrath F.:* Gedichte. — *Geibel E.:* Gedichte; Neue Gedichte; Spätherbstblätter. — *Grün A.:* Gedichte; Schutt; Aus der Veranda. — *Hamerling R.:* Sinnen und Minnen; Blätter im Winde. — *Hebbel F.:* Gedichte. — *Heyse P.:* Gedichte. — *Hoffmann v. Fallersleben:* Gedichte. — *Hölderlin J.:* Gedichte. — *Keller G.:* Gedichte. — *Lenau N.:* Gedichte. — *Milow St.:* Auf der Scholle. — *Platen A. Graf v.:* Gedichte. — *Rückert Fr.:* Gedichte. — *Saar F. v.:* Gedichte; Wiener Elegien. — *Scheffel: J. V. v.* Gaudeamus; Frau Aventiure. —

Schwab G.: Gedichte. — *Seidl J.:* Bifolien. — *Storm Th.:* Gedichte. — *Wackernagel W.:* Gedichte. — *Zedlitz J. Freih. v.:* Todtenkränze.

Epika: *Baumbach R.:* Zlatorog. — *Ebert E.:* Wlasta. — *Grün A.:* Der Pfaff vom Kahlenberg. — *Hertz W.:* Hugdietrichs Brautfahrt. — *Heyse P.:* Novellen in Versen. — *Immermann K.:* Tulifäntchen. — *Kinkel G.:* Otto der Schütz. — *Klee H.:* Die Gudrun. — *Lenau N.:* Die Albigenser; Savonarola. — *Meyer K.:* Huttens letzte Tage. — *Möricke E.:* Idylle vom Bodensee. — *Müller W. v. Königswinter:* Die Maikönigin. — *Platen A. Graf v.:* Die Abassiden. — *Roquette O.:* Der Tag von Snct Jakob. — *Scheffel J. V. v.:* Der Trompeter von Säckingen. — *Schulze E.:* Die bezauberte Rose. — *Simrock K.:* Rheinsagen; Das Amelungenlied; Das Nibelungenlied. — *Weber F.:* Dreizehnlinden. — *Wolfram v. Eschenbach-Simrock:* Parzival. — *Zedlitz J. Freih. v.:* Waldfräulein.

Drama: *Anzengruber L.:* Das vierte Gebot; Heimg'funden; Meineidbauer; G'wissenswurm; Die Kreuzelschreiber. — *Bauernfeld E. v:* Der Musikus von Augsburg; Der litterarische Salon; Der kategorische Imperativ; Die Verlassenen; Die Studenten von Salamanca. — *Fitger A.:* Die Hexe; Die Rosen von Tyburn. — *Freytag G.:* Die Journalisten; Die Fabier. — *Ganghofer L.:* Der Herrgottschnitzer von Ammergau; Der Geigenmacher von Mittenwald. — *Gottschall R. v.:* Pitt und Fox. — *Greif M.:* Nero; Prinz Eugen. — *Grillparzer F.:* Die Ahnfrau; Sappho; Des Meeres und der Liebe Wellen. — *Gutzkow K.:* Der Königslieutenant; Zopf und Schwert; Uriel Acosta. — *Halm Fr.:* Griseldis; Der Sohn der Wildnis; Der Fechter von Ravenna. — *Hebel P:* Die Nibelungen. — *Heyse P.:* Hans Lange; Colberg; der Weltuntergang. — *Immermann K.:* Andreas Hofer; Alexis. — *Körner Th.:* Zriny. — *Kleist H. v.:* Hermannsschlacht; Kätchen von Heilbronn; Der zerbrochene Krug. — *Kürnberger:* Catilina. — *Laube H.:* Die Karlsschüler; Graf Essex; Demetrius. — *Lenau N.:* Faust. — *Mosenthal S.:* Die deutschen Komödianten; Pietra. — *Nissel F.:* Die Zauberin am Stein; Agnes von Meran. — *Raimund F.:* Der Diamant des Geisterkönigs; Das Mädchen aus der Feenwelt; Der Barometermacher auf der Zauberinsel; Der Verschwender. — *Saar F. v.:* Heinrich IV.; Tempesta. — *Voss R.:* Die Patrizierin; Alexandra. — *Wilbrandt A. v.:* Der Graf von Hammerstein; Gracchus; Die Tochter des Herrn Fabricius. — *Wildenbruch E. v.:* Harold; Die Quitzows.

Klasici: *Goethe:* Gedichte; Dramen; Werther; Dichtung und Wahrheit; Italienische Reise; Briefwechsel mit Schiller. — *Herder:* Stimmen der Völker in Liedern. — *Lessing:* Dramen; Laokoon. — *Schiller:* Gedichte: Dramen; Über Anmut und Würde; Über naive und sentimentalische Dichtung; Geschichte des 30-jährigen Krieges. — *Wieland:* Oberon; Die Abderiten.

Dr. *I. Scherzer.*

Književne obznane.

X.

Über homerische Waffen. Archäologische Untersuchungen von **Wolfgang Reichel**. Mit 55 Abbildungen im Texte. (Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien. Herausgegeben von O. Benndorf und E. Bormann. Heft XI.). Wien 1894. Alfr. Hölder. 8°. 151 str.

Starine, što su ih Schliemann i drugi iskopali na najstarijim kulturnim mjestima u helenskoj zemlji: u Mikeni, Tirinsu,

Orhomenu, Amikli i t. d., pokazale su, da je na svim tima mjestima njegda cvala jedna kultura, koja se po najznatnijem od tih mjesta obično zove „mikenska“. Osobito su obilježje mikenske kulture vaze, na kojima se kao ornamenti nalaze slike morskoga bilja i morskih životinja, pa spirale. S toga se takove vaze i zovu „mikenske“. Najnovije iskopavanje na Hisarliku god. 1890. i 1893. pokazalo je, da od devet gradova, koji su se u vijekovima ondje jedan vrh drugoga podigli, mikenskoj periodi nije pripadao drugi, kao što je Schliemann mislio, nego šesti (odozdo), jer su se istom u razvalinama šestoga grada našle mikenske vaze[1]). Ako se ostaci mikenske kulture i površno isporede s onim, što se spominje u Homerovim pjesmama, vidi se, da se u tim pjesmama ogleda upravo mikenska kultura. Tako su kraljevski dvorovi u Homera nalik na one, koji još danas u razvalinama stoje u Tirinsu i u Mikeni; čaša s golubovima, kakva je Nestorova (*Λ* 632.), našla se u Mikeni u četvrtom grobu (isp. u Schuchhardta, Schliemanns Ausgrabungen, str. 277.); kako su bile načinjene one slike, kojima je Hefest iskitio Ahilejev štit, pokazuju mikenski mačevi s uloženim slikama (isp. u Schuchhardta, o. c. str. 263. 300) i t. d. S toga se i onaj grad na Hisarliku, koji pripada mikenskoj periodi, s pravom drži za Homerovu Troju. Otkad se vidjelo, da se u Homerovim pjesmama ogleda mikenska kultura, preporodila se i eksegesa tih pjesama. Najznatnije djelo, u kojem su spomenici mikenske periode sistematički upotrebljeni za tumačenje Homerovih epa, napisao je W. Helbig: „Das homerische Epos aus den Denkmälern erläutert“. II. izdanje, Leipzig 1887. Ali Helbig se nije ograničio samo na spomenike mikenske periode. To je prvi pokušao učiniti W. Reichel u knjizi, o kojoj hoću da ovdje progovorim.

Reichel je dvije godine boravio u Ateni izučavajući osobito mikenske starine, koje su sada sve prikupljene u jednoj velikoj i krasnoj, samim mikenskim motivima iskićenoj dvorani narodnoga muzeja grčkoga. Za tu je zbirku Reichel sastavio i katalog. Najvećma ga je pak zanimalo mikensko oružje i sveza njegova s Homerovim oružjem. Resultate svojih istraživanja o tom predmetu iznio je Reichel zimi god. 1892/3. u sjednicama carskoga njemačkog instituta u Ateni i stekao odobravanje svih nazočnih njemačkih, francuskih, engleskih, amerikanskih i grčkih arheologa. A vrativši se u Beč napisao je knjigu, o kojoj govorimo. Resultati Reichelovih studija doista su neočekivani. Čovjek na prvi mah teško pristaje uz njih; ali ako se bolje ogledaju razlozi njegovi, mislim, da se može priznati, da pisac, ako ne u svemu, a ono bar u onom, što je glavno, ima pravo.

Reichelova se istraživanja, kao što je spomenuto, osnivaju na principu, da valja za tumačenje Homera upotrebljavati samo

[1]) Isp. Troja 1893. Bericht über die im Jahre 1893. in Troja veranstalteten Ausgrabungen von Wilhelm Dörpfeld. Leipzig 1894.

mikenske spomenike. Koliko je ovaj princip opravdan, ne može se kazati a priori, nego valja, da ogledamo, je li piscu pošlo za rukom pokazati, da se na temelju ovoga principa lakše i bolje razumije ono, što Homer pripovijeda o oružju svojih junaka, nego li se doslije razumjelo.

Reichel je svoju knjigu podijelio na 6 glava: I. Schilde, II. Laiseion und Aigis, III. Beinschienen, IV. Panzer, V. Helme, VI. Über Bogenschützen. Ogledajmo pobliže sadržaj pojedinim glavama!

I. Na mikenskim spomenicima nalazimo dvije vrste štitova, jedni su zaokruženi i veći, drugi četverouglasti i manji. Obje se vrste nahode na pr. na maču u Schuchhardta o. c. na str. 263. Štitovi prve vrste (Reichel ih zove „Kuppelschilder“, hrv. bi se mogli zvati „izbočeni štitovi“), koji su kud i kamo običniji, stoje pred borcem kao naduto jedro zaštićujući ga od vrata do nogu, oblik im je ovalan, ali su sa svake strane po prilici u sredini utegnuti, te se iz daleka prikazuju nalik na broj 8. Štitovi druge vrste imaju oblik prepolovljena šuplja valjka (s toga bi se hrvatski mogli zvati „valjkasti štitovi“). Izbočeni su se štitovi jamačno gradili tako, da se složilo više suhih i tako obrezanih volujskih koža, da im je oblik bio okrugao; onda su se kože po prilici u sredini utegle; tako je čitav štit dobio izbočen oblik. Za utezanje je jamačno služila horizontalna drvena priječnica, koja se držala unutrašnje strane štita kao rebro, samo u sredini je bila slobodna. Da bi štit bio dosta čvrst, bila je potrebna još jedna priječnica okomita na prečašnjoj, koja se s unutrašnje ili s izvanjske strane držala štita kao rebro bez prekida. S izvanjske je strane štit mogao biti okovan, osobito oko ruba. Valjkasti su se štitovi gradili od suhih na četiri ugla obrezanih volujskih koža; i za njih su bile potrebne dvije priječnice, ali ona, koja je tekla po širini, nije služila za utezanje. I okovani su mogli biti ovi štitovi kao i oni prvi. I jedni i drugi štitovi nosili su se na remenu, koji je preko lijevoga ramena pa ispod desne ruke tekao do horizontalne priječnice, gdje je bio pričvršćen. Iz slika na spomenicima vidi se, da štit borcu, kad ga ne treba, visi na leđima, a kad se bori, drži ga za slobodnu sredinu horizontalne priječnice pred sobom. Da tako golemim štitom nije lako bilo rukovati, razumije se samo po sebi. Praktična mu je strana bila osobito u tome, što je služio i kao štit i kao oklop.

Ako se sa štitovima, kakve nalazimo na mikenskim spomenicima, isporede štitovi, kakve imaju Homerovi junaci, vidi se, da štitovi Homerovih junaka ne mogu biti drugi do mikenski. Reichel navodi za to mnoštvo potvrda. Tako na pr. epiteti *ἀσπὶς ἀμφιβρότη, ἀσπὶς ποδηνεκής* vrijede samo za mikenski štit, ne smeta ni epitet *εὔκυκλος*, jer je izbočeni štit složen od okruglih koža; *ὑπασπίδια προβιβάς* (*προποδίζων*) može se kazati samo za onoga, koji ima mikenski štit, spavati se može samo pod mikenskim

štitom (ξ 479.); što se feačka zemlja poredi sa štitom (ε 281.), ima smisla samo onda, ako se misli mikenski izbočeni štit; često se spominje remen, na kojem se nosi štit (τελαμών), a remena okruglu štitu ne treba, jer se nosi na ruci; spominju se i κανόνες (priječnice); Homerovi junaci rukuju štitom onako, kako se može rukovati samo mikenskim štitom; kad se bore, kad su ranjeni, kad padaju, događa se sve to onako, da se vidi, da imaju mikenske štitove. Težina mikenskoga štita opravdava i bojna kola. U Ilijadi služe kola obično za to, da se borac na bojište doveze, onda skoči s kola pa se bori pješke, a kola ga čekaju ili idu za njim. Otud se vidi, da borac ne će da troši snagu noseći štit na bojište. Znatno je, što Ajant i Odisej nemaju kola. Reichel tumači to tim, što su njih dvojica gospodari malih kršnih otoka, koji nijesu zgodni za konjogojstvo. Ni strijeljači (Aleksandar, Pandar, Teukar) nemaju kola, i to za to, što nemaju ni štita (isp. *E* 199. i d.).

I za štit, što ga je Hefest načinio Ahileju, drži Reichel, da je imao oblik mikenskoga (izbočenoga) štita. To se vidi odatle, što se slike, koje su bile na njemu, dijele na dvoje (grad u miru — grad u ratu; proljeće, ljeto — jesen, zima; ovce na paši — ples), a i mikenski su štit zarezi, koji su sa svake strane nastali od utezanja, dijelili na dvoje. Za eksegesu Ahilejeva štita nalazimo u Reichelovoj knjizi još drugih zanimljivih priloga. Tako pisac misli, da se slike nijesu na njemu nalazile onim redom, kojim ih pjesnik opisuje (nebo i zemlja — gradski život — seoski život — ovce na paši i ples — Okean), jer bi najveća slika (gradski život) zapremala najmanji okrug (oko sredine), nego ovim redom: nebo i zemlja — ovce na paši i ples — seoski život — gradski život — Okean; tako što je koja slika veća, to zaprema i veći okrug. Slike mirnoga i podsjedanoga grada slaže pisac u jednu tim, što uzima, da stado, na koje su udarili ljudi iz podsjedanoga grada, nije pripadalo podsjedačima, nego stanovnicima susjednoga mirnoga grada (*Σ* 491—508.) i da su ljudi, koji su pošli braniti stoku (*Σ* 530 i dalje) oni, koji se spominju *Σ* 497. i dalje. Napokon misli pisac, da pjesnik takav štit nije izmislio, nego da opisuje njekakav štit, koji je doista eksistirao i koji je on poznavao. To se vidi odatle, što pjesnik njeke stvari očito krivo tumači. Tako pjesnik krivo kaže, da su se *δύω χρυσοῖο τάλαντα* imala *τῷ δόμεν, ὃς μετὰ τοῖσι δίκην ἰθύντατα εἴποι* (*Σ* 507—508.), nego ova su dva talanta bila krvnina (*ποινή*), o kojoj se radilo na sudu (*Σ* 499—500.). Ako uzmemo na um, da su se u mikenskim grobovima našli mačevi, kakav je na pr. već spomenuti mač u Schuchhardta, o. c. str. 263., na kojem je uloženom radnjom od zlata, srebra i kijana prikazan lov na lavove, doista valja da i u tome povladimo piscu.

Ali uza sve to ima u Ilijadi mjesta, gdje se spominju okrugli ručni štitovi. Na jednom mjestu, i to u Doloniji, Diomed i Odisej

jašu; štitovi njihovi dakle ne mogu biti mikenski, nego ručni, jer s mikenskim se štitom ne može jahati. U istoj Doloniji drugovi Diomedovi spavaju, a za uzglavlje im služe štitovi (*K* 152.); jamačno su i ovi štitovi ručni. Takav je po svoj prilici i glasoviti Agamemnonov štit *Λ* 32—40. Ovaj se štit u stihu 32. do duše zove *ἀμφιβρότη ἀσπίς*, ali što se dalje o njemu kaže, ne prilikuje za mikenski štit. Tako se kaže, da je oko njega bilo 10 mjedenih okruga (*κύκλοι*), a na njemu 21 pupak (*ὀμφαλοί*)[1]), 20 od kositera, a jedan u sredini od crnoga kijana; dalje se kaže, da je na njemu bila Gorgona; ali ako je u sredini štita bio glavni pupak od kijana, gdje je onda mogla biti Gorgona? — a osim toga Gorgona se kao dekorativni element u grčkoj umjetnosti javlja kasno, a Homerovim je oblicima posve tuđa. Spominje se i telamon, ali dekoracija mu je zmija, koje dekoracije ne poznaje ni mikenska ornamentika ni Homer (osim *Λ* 26., gdje se spominje kao dekoracija Agamemnonova oklopa, dakle oružja, kojega u opće Homerovi junaci nemaju, kao što će se dalje vidjeti). Otud zaključuje Reichel, da je njeki mlađi pjesnik htio da iskiti Agamemnonov štit, koji se *Λ* 32. spominje kao *ἀμφιβρότη ἀσπίς*, ali ga je iskitio onako, kao da je ručni štit, koji je u vrijeme ovoga mlađega pjesnika već bio u običaju. Tako Reichelovo razlaganje zasijeca i u tako zvanu višu kritiku Homerovih pjesama. — Osim ovih štitova ide i Agastrofov štit (*Λ* 373—374.) jamačno među ručne štitove.

Zanimljiva je i hronologija ručnoga štita. Ručni (okrugli) štitovi dolaze istom na najmlađim mikenskim spomenicima i na spomenicima mlađe, t. zv. dipilske periode[2]), koja je prestala pod kraj VIII. vijeka. Po tom sudi Reichel, da su se ručni štitovi pojavili oko sredine VIII. vijeka. Ako je tako, može se odrediti i vrijeme, kada su u Ilijadu umetnute one partije, u kojima dolaze ručni štitovi. Doista krasan resultat za istoriju Homerovih pjesama!

II Štit je oružje gospode. Za nj se traži snaga, vježbanje i bojna kola. Već cijena gospodskoga oružja prevelika je za prosta čovjeka; tako su među okovana *τεύχεα*, koja je Diomed dao Glauku za zlatna, vrijedila 9 goveda. Pita se dakle, kakav su štit imali prosti ljudi? U Ilijadi se dva puta (*E* 452. *M* 425.) spominju *λαισήια πτερόεντα*. Što je to bilo? Uzme li se na um, što Herodot VII, 91. kaže o Kiličanima: *λαισήιά τε εἶχον ἀντ' ἀσπίδων, ὠμοβοέης πεποιημένα*, a k tomu to, da je riječ *λαισήιον* jamačno u svezi s *λάσιος* (rutav), dolazi se do zaključka, da *λαισήια* nijesu bili štitovi, nego sirove, neučinjene, dlakaste kože, i to jamačno ne volujske, koje bi bile prevelike, nego kozje, vučje,

[1]) *ὀμφαλός*, po kojem se mikenski (izbočeni) štit zove *ὀμφαλόεσσα*, nije nakit, nego nastaje od utezanja.

[2]) Dipilsku periodu, koja je odmijenila mikensku, karakterizira osobita vrsta vaza (s geometričkom dekoracijom), kojih se najviše našlo na atenskom groblju pred gradskim vratima *Δίπυλον*.

panterske, a možda i lavske. Za takve kože dobro prilikuje epitet *πτερόεντα* (krilate, Reichel kaže: flatternde Felle), osobito ako se misli na one dijelove, koji su životinji bili na nogama i na repu.

Neučinjena je koža bez sumnje najstariji, najprimitivniji oblik štita. Tako su mislili i stari. S kijačom ili s kamenom u ruci za navalu, s kožom oko sebe za obranu — tako su Grci pomišljali najstarija divlja bića ljudska: Gigante, Titane, Kentaure i najstarijega narodnoga heroja Herakla. S toga mikenski štit pokazuje već viši stupanj razvitka. Ali korak od proste kože do mikenskoga štita nije bio baš velik. Koža ne služi samo za oružje, nego i za odijelo. Oblači se tako, da se krajevi dviju nogu kožnih skopčaju oko vrata, a kašto se i pasom pripaše. Ali obično se samo oko vrata pričvrsti, te visi na leđima. Kad valja da posluži za obranu, povuče se naprijed, te visi na prsima ili se lijevom rukom drži pred sobom, te štiti i ruku i tijelo. Sve se to često vidi na slikama. Analogije mikenskoga štita sasvim su očite. Kožnim krajevima skopčanima oko vrata odgovara *τελαμών*; i mikenski štit ili visi na leđima ili ga borac drži pred sobom; kad borac štit meće na se, kaže se, da ga oblači (*δύω*) i t. d.

Za strjeljače je rečeno, da nemaju štita. *Ἀσπὶς ἀμφιβρότη* ne bi im dopuštala rukovati lukom. Jedina obrana, koja im ne bi smetala, bila bi *λαισήιον*. I doista se za Aleksandra kaže *Γ* 17. *παρδαλέην ὤμοισιν ἔχων*, a za Dolona *K* 334. *ἕσσατο δ' ἐκτοσθεν ῥινὸν πολιοῖο λύκοιο.*

Napokon egida (*αἰγίς*) Zeusova i Atenina nije ništa drugo nego *λαισήιον* od kozje kože (*αἴξ* znači „koza“). Bogovi i onako rado čuvaju najstarije nošnje i običaje. *Θύσσανοι* (rojte), po kojima se egida zove *θυσσανόεσσα*, upravo su dlake, koje vise od kozje kože. Ali s vremenom su od njih postale zmije, koje se na kasnijim slikama i kipovima viju oko Atenine egide.

III. Nazuvci ili nogavice (Beinschienen) ne dolaze kao obrambeno oružje ni na mikenskim ni na dipilskim spomenicima. Istom od početka VII. pa do svršetka VI. vijeka nalazimo ih redovno kao dio hoplitskoga oružja na spomenicima t. zv. crne i stroge crvene tehnike (kojoj dolazi ime odatle, što su se na vazama najprije slikale crne slike na crvenom polju, a onda crvene slike na crnom polju). Onda se u V. i IV. vijeku sve više gube, samo u maćedonsko vrijeme javljaju se opet redovno, a onda iščezavaju posve. A kako se slaže s tim, da se u Homera ne samo nazuvci (*κνημῖδες*) često spominju, nego se i Ahejci 40 puta zovu *εὐκνήμιδες* (nazuvčari)? Na ovo pitanje odgovara Reichel ovako:

Isprva nazuvci nijesu bili nikakvo osobito oružje, nego su poslali za to, da mikenski štit ne bi ozlijedio noge, na koju je kod stupanja udarao. S toga su isprva jamačno bili od kože. Takve nazuvke nalazimo i na mlađim mikenskim spomenicima, a da ih je bilo i u starijoj mikenskoj periodi, dokazuje to, što se

gotovo u svakom muškom grobu u Mikeni našlo sprava od zlata, za koje se drži, da su služile kao podveze nazuvcima (Schuchardt o. c. str. 261. zove ih „Gamaschenhalter“), jer se jedna još danas nalazi oko kosti na koljenu jednoga mrtvaca. Takvi su nazuvci jamačno i Homerove *κνημῖδες*, za koje se na jednom mjestu (*ω* 228. 229.) izrijekom kaže, da su bile od kože. Tomu se do duše protivi epitet *χαλκοκνήμιδες* (*Ἀχαιοί*), ali kako dolazi samo na jednom mjestu (*H* 41.), ne smeta baš toliko, osobito kad njeki učeni ljudi čitavu tu partiju drže za kasniji dodatak. Da su nazuvci Homerovi doista bili onaki, kakve nalazimo na mikenskim spomenicima, i da im je bila svrha braniti noge od štita, vidi se odatle, što strjeljači, koji nemaju štita, nemaju ni nazuvaka. Pored nazuvaka spominju se 5 puta *ἀργύρεα ἐπισφύρια*. To je mogla biti sprava, koja je nazuvke na članku (*σφυρόν*) privršćivala onako kao spomenute zlatne podveze na koljenu.

Kad je mikenski štit izišao iz običaja, izgubili su i nazuvci dotadašnju službu, ali nijesu izišli iz običaja, nego su se stali graditi od kovine, da bi bolje štitili noge, kojih nije više štitio mikenski štit. Takvi su ostali nazuvci od VII—IV. vijeka, kao što je naprijed spomenuto.

IV. Oklopa ne nalazimo ni na mikenskim ni na dipilskim spomenicima; istom na spomenicima crne tehnike javljaju se i oklopi. Po tom se može kazati, da do početka VII. vijeka grčki spomenici ne poznaju oklopa. U Homera se oklop spominje nebrojeno puta, ali tako, da ne vidimo jasno, ni kakav je bio, ni kako se oblačio. K tomu dolazi to, da se oklop spominje samo u Ilijadi; u Odiseji se ne spominje ni na jednom mjestu, premda ima u njoj dosta prilike, gdje bi se ne samo mogao, nego upravo imao spomenuti, jer se spominje i sve ostalo oružje. Pa ni u Ilijadi nemaju oklopa ni svi glavni junaci, a kamo li svi borci; a i oni, koji ga imaju, nemaju ga postojano, nego sada ga imaju, sada ga nemaju. U svemu ga ima 17 junaka ahejskih i trojanskih zajedno, ali među njima nema mnogih slavnih lica na jednoj i na drugoj strani, na pr. Nestora, Ajanta, Teukra, Idomeneja, Antiloha; Eneje, Sarpedona, Glauka, Pandara, Kebriona i t. d. Nema ga ni ratni bog Ares. Reichel spominje sva mjesta, na kojima se za kojega junaka kaže, da ima oklop, ali svagdje nalazi većih ili manjih protivurječja. Da navedem bar jedan primjer, koji se tiče Odiseja. U Doloniji (*K*), u kojoj se Odisej najvećma slavi, nema oklopa ni on ni Diomed ni Dolon, premda se *K* 254. za prvu dvojicu kaže *ὅπλοισιν ἔνι δεινοῖσιν ἐδύτην* i premda se potanko spominje sve ostalo oružje sve trojice. Nasuprot *Λ* 436. Odisej ima oklop. Sokos ga je pogodio kopljem i

Λ 435. *διὰ μὲν ἀσπίδος ἦλθε φαεινῆς ὄβριμον ἔγχος*
καὶ διὰ θώρηκος πολυδαιδάλου ἠρήρειστο·
πάντα δ' ἀπὸ πλευρῶν χρόα ἔργαθεν κτλ.

Ali Odisej ima oklop samo za ovaj čas. Odmah za tim se kaže:

Δ 456. *ὣς εἰπὼν Σώκοιο δαΐφρονος ὄβριμον ἔγχος*
ἔξω τε χροὸς ἕλκε καὶ ἀσπίδος ὀμφαλοέσσης·
αἷμα δέ οἱ σπασθέντος ἀνέσσυτο, κῆδε δὲ θυμόν.

Tu o oklopu nema više ni spomena! Takvih, a i većih protivurječja ima gotovo svagdje. Za Agamemnonov smo oklop vidjeli naprijed, da se na njemu nalazila zmija, koje dekoracije inače Homer ne poznaje.

Iz svega toga Reichel zaključuje, da je oklop u Ilijadi kasnija i po svoj prilici u opće jedinstvena interpolacija, koja je u Ilijadu došla po prilici u početku VII. vijeka, kad je Ilijada u onom obliku, u kojem je mi poznajemo, bila već svršena, te su se mogle dodavati samo malenkosti, i to samo gdjegdje i tako, da se to više nije moglo prikriti. Povod je interpolaciji dalo jamačno to, što je oklop u vrijeme interpolacije bio sasvim obično oružje pa se nije moglo razumjeti, kako ga u Ilijadi nema. Što ga nema u Odiseji, to dakako ljudima nije toliko smetalo. Ali to nije bio jedini povod interpolacije. U Ilijadi su od prije dolazile riječi *θώρηξ*, *θωρήσσειν*, ali dakako ne u značenju „oklop, oružati oklopom", već u značenju „oružje, oružati", u kojem se *θωρήσσειν* i danas često nalazi u Ilijadi, pa i u Odiseji (3 puta), koja ne poznaje oklopa. Tko je riječ *θώρηξ* poznavao samo u značenju „oklop", njemu se moralo činiti čudno, kako se *θώρηξ* sada spominje, a sada ne spominje. Za što se ne spominje baš ondje, gdje se opširno govori o oružanju? Njekomu se moglo činiti, da će ispraviti očitu pogrješku, ako ga doda. Zavesti ga je mogla i prilika, da poput Ahileja iskiti i Agamemnona osobitim oružjem. Znajući, da koplje ne može razderati hitona, ako ne probuši oklopa, umetnuo je na pr. *Δ* 436. stih:

καὶ διὰ θώρηκος πολυδαιδάλου ἠρήρειστο.

Ali u opće je postupao s pijetetom. Tako nije dao svima junacima, pače ni istima svagdje, nego samo ondje, gdje je našao povod, na pr. kad se opisuje oružanje ili od prije spominje *θώρηξ* ili kad se junak rani, pa ni to nije učinio svagdje.

Ali ne obara li epitet *χαλκοχίτων*, koji u Italiji dolazi 32 puta, a u Odiseji 2 puta, čitavo ovo argumentiranje piščevo? Nema li se u njemu hiton razumijevati kao oklop? Reichel misli, da nema, i meni se čini, da ima posve pravo. Ako se uzme na um, da za onoga, tko štit meće na se, Homer kaže, da ga oblači (*δύω*), a za onoga, koga zasipaju kamenjem, da oblači hiton od kamenja (*λάινος χιτών Γ* 58.), onda valja priznati, da i *χιτών* u epitetu *χαλκοχίτων* može značiti onaj golemi mikenski štit, koji je gotovo čitava čovjeka pokrivao, i da ga po svemu onome, što je doslije rečeno, jamačno i znači. Tako ovaj epitet ne bi ni najmanje smetao nestatku oklopa u starijoj Ilijadi.

Govoreći o oklopu spominje Reichel mimogred još tri dijela junačkoga oružja ili odijela u Homera: *ζωστήρ*, *ζῶμα*, *μίτρη*. Mitru drži on za širok pojas od kovine, koji se nosio na golom tijelu

za zaštitu slabina i trbuha; *ζῶμα* mu je kratka pregača, koja se često viđa na mikenskim spomenicima; ova se pregača oblačila vrh mitre; a *ζωστήρ* drži on za kožni pojas, koji je imao držati pregaču, a poslije se njim zaprezao drugi hiton. Pisac misli, da i riječ *θώρηξ* valja kašto razumijevati u značenju *ζωστήρ* ili *μίτρη*. Jedno i drugo znači *θώρηξ Δ* 133. = *Υ* 415. (*δίπλοος ἦντετο θώρηξ*). Što se mitra rijetko spominje, to dolazi odatle, što se nije vidjela, a osim toga i odatle, što se kašto zove *θώρηξ*.

V. Obično se misli, da je kaciga Homerovih junaka bila od kovine i da je pokrivala čitavu glavu osim očiju, nosa i usta, dakle da je bila onaka, kakva se njemački zove „Visierhelm". Reichel drži, da to mišljenje nije opravdano, jer se u Homera govori, da borcu bivaju ranjene slijepe oči, obrazi i uši, a opet se ne spominje kaciga. Homerovim borcima štiti kaciga upravo samo čelo, gornji dio slijepih očiju i gornji dio glave. Osim toga se spominje remen (*ἱμάς*, *ὀχεύς*), kojim se kaciga pod bradom pričvršćuje; a takav remen kod kacige, koja bi pokrivala čitavu glavu, ne bi imao smisla. Napokon se na njekim mjestima spominje, da kaciga pada s glave, što se opet ne bi moglo dogoditi kacigi, koja bi pokrivala čitavu glavu. S toga pisac misli, da je kaciga Homerovih boraca bila upravo kapa. To se potvrđuje i tim, što se kaciga upotrebljavala kod ždrebanja, a za takav je posao kapa bila kud i kamo zgodnija od kacige, koja bi s jedne strane bila izrezana gotovo do dna. Epitet *χαλκοπάρῃος* ne treba da bi kacigi dolazio odatle, što bi pokrivala obraze (*παρειάς*); onda bi lakše pripadao borcu nego kacigi; već kaciga se sama shvata kao glava, kojoj obraze čine oni dijelovi, koji borcu pokrivaju slijepe oči. Ni *αὐλῶπις* ne zove se kaciga za to, što bi imala dvije rupe (*αὐλοί!*) za oči, nego se i opet sama shvata kao glava, kojoj možda oči čine oni rogovi, što se na mikenskim spomenicima često nalaze na kacigama (isp. u Schuhhardta o c. sliku 284.). Pisac misli, da Homer ove rogove zove *φάλοι*, što se lako može prihvatiti; ali onda mi se piščevo nagađanje o značenju riječi *αὐλῶπις* čini nevjerojatno, i to ne samo za to, što se teško pomišlja, da bi se ovi rogovi shvatili kao oči u kacige, pa bili i šuplji (dakle pravi pravcati *αὐλοί* = cijevi), nego i za to, što se na kacigi mogu nalaziti i 4 takva roga (po čemu se kaciga zove *τετράφαλος*, a možda i *τρυφάλεια*), a glava ima samo dvije oči.

Gradile su se kacige obično od kože (s toga se kaciga obično i zove *κυνέη* = pasja koža), rijetko od kovine; da bi lakše odolijevali udarcima, metali su na njih kvrge od kovine (*φάλαρα*; kaciga s 4 kvrge zove se *κυνέη τετραφάληρος*); osim toga im se oko ruba metnuo obruč od kovine (*στεφάνη*). Perjanica (*λόφος*) se zaticala obično u samu kacigu.

Kacige na mikenskim spomenicima slažu se u glavnom s Homerovim tipom. I one su upravo kape spletene od remenja. Oni se rogovi često nalaze na njima. Perjanica se zatiče u samu

kacigu. I dipilske su kacige još kape, samo nemaju više rogova. Istom od početka VII. vijeka javlja se „Visierhelm“, a s njim i oklop i mjedeni nazuvci U to je vrijeme herojsko oružje odmijenila jonska hoplitija. Samo Atena se i poslije prikazivala ne samo s najstarijim tipom štita, nego i s najstarijim tipom kacige, t. j. s kapom. Još na Fidijinom kipu mogu se ona 4 konja, koja joj stoje na kacigi, shvatiti kao ostaci njegdašnjih rogova.

VI. Pod natpisom: Über die Bogenschützen raspravlja naš pisac o dva pitanja: kako se drže strjeljači, kad strijeljaju, i kako se nateže lûk. Na prvo pitanje pisac odgovara, da strjeljači strijeljaju ščučunjivši se ili gotovo kleknuvši, te potvrđuje to citatima iz Homerovih pjesama i slikama s mikenskih spomenika. Na pitanje, kako se natezao lûk, odgovara pisac, da bi se luk ispod lijeve noge provukao tako, da mu se onaj kraj, na kojem je bila pričvršćena tetiva, podupr-o desnim koljenom. Onda bi se jedan kraj luka desnom nogom, a drugi lijevom rukom digao u vis, dok bi se tetiva desnom rukom zakvačila na drugom kraju luka Dizanje u vis znače glagoli *ἀνακλίνειν* i *ἀνέλκειν*. Na temelju toga ispravlja Reichel dojakošnje shvaćanje njekih mjesta Homerovih; tako on na pr. misli, da u stihu

A 112. *καὶ τὸ μὲν (τὸ τόξον) εὖ κατέθηκε τανυσσάμενος ποτὶ γαίῃ ἀγκλίνας* —

ne valja *ποτὶ γαίῃ* sastavljati s *ἀγκλίνας*, nego *κατέθηκε ποτὶ γαίῃ*, *τανυσσάμενος ἀγκλίνας*.

U dodatku Reichelovoj knjizi preštampana je rasprava O. Benndorfa: Über das Alter des Trojaspieles — iz „Sitzungsbericht-a der k. Akademie der Wissenschaften“, philos.-hist. Classe, 123. Bd. 1890. U ovoj raspravi spominje Benndorf, kako je od starine pa do danas, osobito u sjevernim zemljama evropskima, ostala u običaju trojanska igra, u kojoj igrači na osobitom igralištu, koje se na pr. u Norvegiji zove „Trojeborg“, plešu po zavojima, kakvi na starim knoskim novcima prikazuju tloris kretskoga Labirinta Na jednom veoma starom etrurskom vrču prikazana je ova igra tako, da se do tlorisa Labirinta, na kojem stoji napisano „Truia“, nalazi 9 lica, 7 ih pleše, a 2 jašu. Ovu sliku tumači Benndorf tako, da je slikar htio, da prikaže trojansku igru, ali nije umio igrače tako sastaviti sa tlorisom Labirinta, da bi plesali na njemu, pa je na način primitivne umjetnosti igrače rastavio od igrališta, ali je ipak tim, što je igrače prikazao, kako plešu, a do njih nacrtao igralište, naznačio, da valja igrače pomišljati na igralištu. To je veoma znamenito za tumačenje jednoga mjesta na Ahilejevu štitu, gdje se opisuje ples (*Σ* 590—606.). Benndorf riječ *χορός* (*Σ* 590.) ne shvaća u značenju „ples“, nego u značenju „igralište“ pa misli, da je poput slikara na onom etrurskom vrču i Hefest prikazao napose igralište kao kretski Labirint, a do njega (*ἔνθα μέν Σ* 593.) igrače. Trojanska se igra opisuje i u Vergilijevoj Eneidi V. 588. i dalje, a ime joj dolazi

od starolatinske riječi „truare“ te je najprije bilo „Truia“, kao na etrurskom vrču, a značilo „igralište“; ali s vremenom se to značenje zaboravilo pa se „Truia“ stalo razumijevati kao „Troia“.

Evo to je kratak sadržaj Reichelove knjige. Što se u njoj ne govori o drugom oružju, na pr. o koplju, o maču, to dolazi odatle, što je pisac htio da raspravlja samo o oružju, koje je služilo za obranu. Da je u svima pojedinostima istinu pogodio, to ne misli ni sâm pisac. Ali da su temelji njegove radnje tako čvrsti, da ih nitko ne će moći oboriti, o tom mislim ne može biti nikakve sumnje. Osobita je pak vrijednost Reichelove knjige u tome, što je prinijela nov dokaz, da se u Homerovim pjesmama doista ogleda mikenska kultura. Pisac je uzevši za ishodište mikenske spomenike shvatanje Homerova oružja postavio na ispravniju osnovu i tim opravdao svoj princip. Na konkretnim je primjerima (kod štita i oklopa) pokazao, da gdje se Homer ne slaže s mikenskim spomenicima, to je mlađe, u gotov epos poslije umetnuto. Odatle se vidi, koliko monumentalna predaja vrijedi za samu istoriju Homerovih pjesama. Pa kako gotovo svaki dan izlaze na vidjelo novi spomenici, nema sumnje, da će monumentalna predaja rasvijetliti još koješta, što nam je danas u Homera tamno, a zajedno i istoriju Homerovih pjesama. S jednoga i drugoga razloga valja da se što življe zanimamo za nju. Probuditi to zanimanje i kod nas i upozoriti na jedno djelo, u kojem se vrijednost njezina osobito ističe, to je i bila svrha ovoj obznani.

Dr. *A. Musić.*

XI.

Општа историја за више разреде средњих школа од **Ст. Ловчевића.** Књига прва: I. источни народи, II. Грци. Београд 1894. str. 317.

Pisac veli u predgovoru, da je ovu knjigu pisao ne samo kao udžbenik, već i za lektiru čitateljima izvan škole. I doista kad se čitalac privikne na česte odsječke i na ona pitanja u zagradama, navlastito će ga zanimati kulturna povijest svojim raznolikim i zanimljivim sadržajem. U nju je štošta i preko mjere sneseno, ali se prikriva na široko izvedenim pripovijedanjem, koje oživljuju tekstu dodane slike. I u opisima zemalja dano je zabavnijoj fizikalnoj geografiji dovoljno mjesta. Ono prave povijesti, koliko je ne progutaše općena razmatranja, prikazano je zaokruženo, na mnogim mjestima gotovo feljetonistički. Godinama se i imenima ne opterećava pripovijedanje, a gdješto se za nuždu stavljaju u zagrade. U zagrade je metnuto i kritičko razbiranje, koje kad i probije izvan tijesnoga okvira, ne opterećeva pamćenja, jer mu je pošljedak negativan. Uzmimo k tomu i ukusnu vanjsku opremu, koju i slike povećavaju, pa imamo djelce, koje nas već u prvi mah osvaja.

Da ogledamo Lovčevićevu povijest kao udžbenik. U glavnoj diobi gradiva poveo se pisac za njemačkim nacrtima (Grundrisse), jer je na početku izostavio političku geografiju znatnijih zemalja, da je što bolje prisloni uz njihovu povijest. Tako se opisima Lidije, maloazijskih državica, Skitije i Sicilije odvodi učenik od glavnoga pregledanja, dok se opet mnogi kulturni momenti, koje je lakše uplesti u samo pripovijedanje, nahvalice ostavljaju za kulturnu povijest, gdje se prostrano razlažu. Najgore prolaze ovake kulturne slike, kad se trude da zaokruženo prikažu ustavne prilike, koje su se udilj mijenjale; isporedi na pr. ustav Persije u Lovčevićevoj i u Gindelijevoj knjizi. Za to se manje griješi u grčkoj povijesti, gdje se crta ustavni razvitak u samoj povijesti, a kulturne se sličice nižu iza važnijih odsjeka. Ja bih svakako volio, da se crtanje društvenih prilika herojskoga doba prislonilo uz herojsko doba samo, prije seobe Dorana. Tada bi se na kolonizaciju maloazijsku dala nadovezati i kolonizacija ranijega doba od VIII—VI. vijeka prije Hr., kad i onako jedna iz druge teče, a prave, jasne povijesti iz toga vremena i onako nema. Tadašnji oblici vladanja mogli bi za tim doći, pa ne bi padalo u oči, da se na str. 181. govori o timokraciji i tiranijama u Italiji, a još se ne zna, kada su Grci onamo došli; niti bi se tada spartanska istorija prekidala, kako je u §§-ima 133. i 134. Poradi sistematike u pregledanju nalazimo u kulturnoj sličici iza mantinejske bitke Pindara i Simonida kao predstavnike grčke lirike onoga (!) doba, premda se o njima već i na pravom mjestu govorilo (u §-u 156.). Tako se ponavljaju i građevine, o kojima je govor već u Periklovo doba. O Eshilu, Sofoklu, Euripidu, pa i o Herodotu čujemo sada prvi put, premda je baš lijepa knjiga imala biti najharakterističnijim ogledalom svoga doba. Iza peloponeskoga rata ne vidimo odsjeka o društvenim prilikama, u kojima se izrođuje atenska demokracija i spartanska aristokracija. Tu je prilika, da se koja kaže o Aristofanu, o sofistima i o Sokratu, ali što bi ostalo za sistematički prijegled? Zgodno se prekida grčka povijest padom tebanske hegemonije te se dalje prislanja o maćedonsku povijest. U §-u 210. („Veće države epigonske“) počinje pisac s poviješću Maćedonije i Grčke. To je trebalo i nastaviti, pa prijegled završiti sa Sirijom, o koju bi se tada lako nadovezao §. 216. („Manje epigonske državice“). Ovim redom, kako je sada, trga se bez nužde grčka i sirska povijest.

U glavnom redanju gradiva malo se razlikuje Lovčevićeva knjiga od naših sličnih udžbenika, a u čemu je ona odvojila, to nije uvijek u prilog prijegledu cijele povijesti. Ali za to se zgodnijim razbiranjem pojedinih odjela i daljom diobom u odjelke (ili §§-e) s krupnim natpisima znatno pomaže razumijevanje i prijegled pojedinih partija, na pr. Fenička povijest (§. 52.), Političko uređenje (§. 53.), Značaj feničkoga naroda (§. 54.), Uzroci kolonizaciji (§. 55.), Kolonije (§. 56.), Odnosi metropola i kolonija

(§. 57.), Kartaga i t. d. U našim se školskim knjigama događaji nižu, u njemačkim se nacrtima trpaju, a ni u jednim ni u drugima nema stanke u samom pripovijedanju, da se čitatelj razbere u onome, što pročita.

Evo ovako je Lovčevićeva knjiga pregledajući ponajviše političku povijest našla toliko prilike za crtanje kulturnih prilika, a da se ovo na pravu mjeru i pravo mjesto svelo, imali bismo pored persijskih ratova prikazan i peloponeski rat; pa ako se učenik šire izvedenim, važnijim partijama uputio u pravo razumijevanje povijesti, tad bismo u tome imali obilnu naknadu za one preskočene partije. Po gotovu bi nam takvo metodičko obučavanje u višim razredima bilo milo, da je učenik u nižim razredima upamtio toliko povijesna gradiva, koliko ga imaju na pr. naše školske knjige. Dok bi se u nižoj gimnaziji pazilo više na memoriranje, a ono bi u višoj gimnaziji trebalo drugom metodom navoditi učenike na pravo razumijevanje povijesti. Čuju se tužbe na dojakošnji način obučavanja povijesti, koje je i u nižim i u višim razredima potpuno jednako ne obziruć se na veću zrelost odraslijih mladića (isp. Zeitschr. f. d. Gymnasialwesen g. 1893. str. 734.). Uzimajući na um još i Lovčevićev način pisanja teže mi je dokučiti, kakav će uspjeh imati naučanje povijesti, kad se takvim prijegledom počinje obuka, pa bilo to i u višoj gimnaziji i s više ura. Da donjekle opravdam pisca, treba reći, da su god. 1893., kad je on pisao svoju povijest, bile u Srbiji dvije školske osnove, koje su htjele uvesti naučanje povijesti u niže razrede gimnazijske. Želim svakako, da se u interesu obuke Lovčevićeva knjiga održi, ali da joj se pridruži obuka povijesti i u nižim razredima. Ovdje dodajem, da ne valja natpis §-a 181.: „Vrhunac spartanske prevlasti“ za ono vrijeme, koje je dolazilo iza knidskoga poraza i sramotnoga Antalkidina mira.

Načinu obrade dalo bi se dosta prigovoriti. Tako: 1) u prijegledima, gdje se ide za što većom kratkoćom, pobrkan je često istorički red pripovijedanja i teško je uhvatiti svezu među događajima; takav je na pr. §. 179. Agesilaj i korintski rat; ispor. i str. 218. 220. 235. 236. 247. 248 i t. d. 2) Kritičkim razbiranjem, na koje se učitelj izaziva pred učenike, imali bi se učenici poticati na rasudbu. Kako je to izvedeno, neka se sudi po ovim primjerima: §. 6. Najstarije države (misirske?), §. 8. „Narodi sredozemne rase jednaki možda svojim poreklom .... rasturahu se iz svojih domovina“ (Kavkaza? Mesopotamije?), §. 18. „Prognani Hiksi = Filisteji“? i t. d. To je sasvim druga hrana, kojom hrani pisac učenike, nego što on obećava u predgovoru s pričom o Rampsinitu. Kritičko razbiranje raskida kašto uski okvir zagrada, te se razlije u svu širinu; na pr. na str. 76. kod seobe Jevreja, a da se u bitnom ne ispravlja predaja; razbiraju se grčke priče, a učenici ih još i ne poznaju; za Pelazge dolazi pisac do resultata: „Bilo da su Pelazgi samo raniji

*

doseljenici, bilo da su to preci Jelina" — kao da jedno isključuje drugo.

Nedostaci i stvarni ispravci: I. Godinama nije pisac oteščavao pripovijedanja, a gdje ih treba, tu ih savjesno bilježi držeći se (navlastito u grčkoj povijesti) Clintona, koji je pouzdaniji od Curtiusa; ali za doba Fidonove vlade bolje bi ipak bilo pristati uz Curtiusa, koji je po novom čitanju Pausanije za sto godina ranije stavlja. Godine 672. (kad je Asarhadon osvojio Misir), po kojoj se kao jedinoj stalnoj regulira asirska hronologija, nije trebalo zaokružiti na 700. Savjesnost piščeva prevršuje mjeru, kad i kod neznatnijih događaja po dvije godine meće uporedo; na pr. ženidba Astijagova (610? 585?), Budino rođenje (623? 557?). Tako bi ih za osnivanje Kartage mogao šest uporedo nanizati! Nješto nalik na to nalazimo i kod Zoroastra.

II. Na str. 2. značenje geografije odviše je stegnuto, pa uzela se riječ „zemljište" i u najširem smislu. Gdje je politička geografija? — Str. 8. „Stari su geografi (Eratosten III. st. pr. Hr.) uzimali reku Tanais kao granicu Evropi i Aziji". To je bilo već prije Eratostena; ispor. Herodot IV. 45. — Na str. 10. dijele se narodi sredozemne rase na Indoevropljane (Jafetovce) i Semite (Simovce). A gdje su Kamovci? Maspero, dobar znalac starih Misiraca, držeći ih također za Protosemite vidi i razliku, po kojoj ih Biblija drži odjelitom rasom (isp. Maspero-Pitschmann: Gesch. der morgenländ. Völker str. 17.). Otkud ta sigurnost za misirsko semitstvo, ako se u isti mah dvoji o istom izvoru današnjih Indoevropljana i Semita? — Str. 11. Zgodnije je porediti Misir s Belgijom nego li sa Srbijom, s obzirom i na veličinu i na broj stanovnika; — Misir se zvao ne Kemt, već Kemit (Masp. str. 18.). — Str. 12. „Starosedioci Misira *crnjkasti*" (?). — Str. 39. Stupnjevina i nizina Eufrata i Tigra naziva se dolinom; a združene obje rijeke zovu se Arab, a ne Šat-el-Arab. — Str. 40. Sjeverni dio Mesopotamije nije Asirija; osim toga gdje je Elam izostao? — Str. 62. „Zemljište Livana k moru *nagnuto*" (?). — Str. 63. „Fenikija" = zemlja palama, „riđi ljudi" i t. d. Za što se nije spomenulo najvjerojatnije, da to ime dolazi od „Phun"? (ispor. Maspero o. c. str. 168. 188.). — Str. 93. „Između mesopotamske i indostanske nizije uzdiže se Iran" v. i str. 114. i u Wagner-Guthea, koji oštro luči prirodom i istorijom različitu nizinu Inda od Gangove nizine ili pravoga Hindostana. U širem smislu obuzima to ime i Dekan. — Na str. 94. spominje se „Kovarezmija na Iranu" (?!). — Str. 96. Mezija mjesto Misija. — Na str. 114. spominju se ptice, koje ljudske riječi izgovaraju. Ovako je mogao Ktesija u svoje doba pisati, ali to nije za učenike viših razreda, pa ni za onu širu publiku, kojoj je knjiga namijenjena. — Str. 132. „Balkansko je poluostrvo trougao". Ovako imaju i njeke njemačke školske knjige, ali čemu da se i tu držimo Nijemaca kod naših zdravih očiju? — Str. 135. „Sa arkadske se visije kao

spuštaju tri planinska lanca". Među njima je i Tajget, najveća gora Peloponesa. — Na str. 136. je štamparska pogrješka „Sargonski zaton" mjesto „Saronski"; §. 104. ima natpis: „Reke i jezera" (Grčke), ali ne navodi baš ni jedne rijeke! — Na str. 283. u topografiji Maćedonije mogao se i Amfipol spomenuti.

III. Na 1. str. trebalo je u definiciji povijesti istaći uzročnost istoričkih događaja — Na str. 3. nalazimo razliku misirske od atenske godine i t d., ali po čemu se razlikuje „stari datum" od „novoga"? — Na str. 8. kod diobe istoričkoga gradiva ne razbira pisac vidika, s kojih pregleda. — Str. 21. Za kanal, koji je sastavljao Crveno more sa Sredozemnim, veli se. da je iz doba prije XII. vijeka prije Hr. Ali s time se ne slaže ono, što pisac veli na str. 25., jer Neko ne bi imao razloga bojati se, da ga obnovi Po svoj prilici kanal je istom od cara Trajana (ispor. Peschel, Gesch. der Erdkunde str. 95.). — Na str. 27. veli se, da je kralj misirski bio neograničen. Staleške razlike nijesu jasno crtane; o sudstvu nema ni riječi kao ni na str. 28. (kod vjere) o religijoznosti starih Misiraca. — Na str. 33. „kosi" zid nije jasno, a „s obe strane puta dva reda bezbrojnih sfinksova" nije točno. — Str. 35.: „Misirski likorez je zaostao u svom razvitku". Tu se zaboravlja 26. dinastija, koje doba Maspero zove renesansom (o. c. 484.) — Str. 44.: „Sargonova vlast sizala je do Irana", a on je prvi svojim uredbama udario temelj asirskoj vlasti nad Medijom za dulje vremena (Maspero, o. c. 454.). — Str. 45. „Senaherib prodre u samu Deltu" mjesto: do Delte (Masp. o. c. 404.). — Str. 47. „Vavilonija zajedno s Haldejom bila je pokorna asirskim vladarima", kao da Vavilon i Haldeja nije isto. — Na str. 49. Kir se zove „carem", a drugdje „kraljem", a tako je i na str. 64. „osvajači prve i druge carevine". U povijesti imaju ti nazivi određene pojmove, te ih ne valja miješati. — Str. 85.: „Judejski car Jezekija sada poče tražiti pomoć u etiopsko-misirskih faraona (§. 22.) . . . . mimo sveg opiranja proroka Isaije". Baš je protivno (isp Maspero o. c. 402—405.). — Str. 108. Satrapi su imali neograničenu vlast po ustavu, kod kojega bi Darije samo najviše uradio; a kod poreza nije istaknuto, da ga Darije prvi uvodi. — Na str. 112. (i naprijed na str. 57.) s njekim se omalovažavanjem spominje „likorezna" umjetnost asirska, valjada prema grčkoj. Ali valja reći, da su Asirci u tom daleko dotjerali, da ih ni Persijanci nijesu dostigli; nije ni to sasvijem pravo, što se na str. 131. za skulpturu indijsku upotrebljavaju riječi „jednolikost" i „mrtvilo" (ispor. W. Lübke: Grundriss d. Kunstgesch. 1887. str. 84.) — Str. 120. „Budina nauka posredno je odbacivala bramansko učenje o ljudskoj nejednakosti i seobi duša". Prvi dio rečenice pobija sam Buddha veleći: Brahman se rodio od žene upravo kao i parija i t. d.; — a ono drugo je nategnuto, kao da bi tko rekao, da je i Hristos s time, što je nadvladao pakao i otvorio put spasenju, odbacio pakao. — Str.

142. „Viteško doba ili herojsko“. Pored sve sličnosti ovo se ne smije zamjenjivati. — Str. 149. „Kralja sluša narod bez pogovora“. Ovo ne vrijedi za „kulturu ovog vremena“ t. j. poslije seobe maloazijske. Ovo doba ne poznaje ni izrazitoga staleškog „plemstva“. — Na str. 167. puštaju se perijeci u narodnu skupštinu s aktivnim građanskim pravima (?). — Na str. 173. nižu se uporedo lakonizmi crtajući samo jednu stranu haraktera lakonskoga. Za to je trebalo i nastaviti pregovor s melskim poslanicima, ili kako pisac veli: sa samoskima. — Na str. 169. ne razabira se jasno, koju aristokraciju zastupaju efori, da li onu u gerusiji ili u narodnim skupštinama? Zastupaju li ovu, kako je onda „gerusija davala čitavoj državi oblik skroz aristokratske republike“? — Str. 187—189. Kolonije. Ovdje nema nikakvoga reda. Nije čudo, da se pisac i sam zabunio, te Masiliju spomenuo jednoć kao jonsku, a za tim opet kao zapadnu. „Iz Korinta se manje kolonisalo pravcem k dalmat. primorju“. Milije bi nam bilo čuti, otkle se u opće koloniziralo tim pravcem. — Str. 189. „Ujedinilačke ustanove“ (?) rado bismo vidjeli svrstane po broju: ređaju se lako, a da se ne cijepa dlaka u troje kao kod uzroka kolonizaciji. — Str. 200. Solonov ustav. Pisac se ne osvrće na resultate istraživanja na temelju nedavno nađene knjige Aristotelove. U tom nije ni po grijeha kao u tom, što se veli: „da se građanski tereti srazmerno vezuju za imanja“. Heliaja se birala iz sva četiri reda, a ne iz prva tri (ispor. Curtius: Gr. Gesch. V. izd. str. 320—330.; Gilbert: Griech. Staatsalterth. str. 138., a tako i Busolt, Ranke). — Str. 214. Kad se išlo podalje u harakteriziranju grčkih graditeljskih stilova, tad je to imalo biti točnije. Jonski stup ima osim stalka i „torus“. Pločicu ima i jonski stup. Stupovi drže krov, stupovi su i na arhitravu. O triglifama i metopama govori se, kao da su u svim stilovima i t. d. — Str. 275. „Sokrat je svojim životom platio pokvarenost ljudi i pojmova svoga vremena“. Ovo je teško razumjeti. Sokratovoj smrti ne valja tražiti uzroke u ljudskoj pokvarenosti koliko u duhu onoga vremena i u samoj njegovoj veličini. — Str. 294. „Aleksandar se mogaše spremati za svoju veliku zamisao: da kazni Persijance . . ., istok približi zapadu, da jelinsku obrazovanost prenese u Persiju“ i t. d. Niti je ovo istinito, niti je dobro, da se komu pripisuju namjere, za koje se ne zna, je li ih imao. — Na str. 306. ne veli se, da je Misir za Ptolemejâ osvojio Palestinu. — Str. 308. Za Agisa i Kleomena još je bilo 700 Spartanaca; ali toliko ih je bilo i za leuktarskoga boja. — Str. 310. Maćedonija je postala rimskom pokrajinom već iza bitke kod Pidne god. 168., a ne istom g. 148. — Str. 314. „Eratosten primenjuje matematiku na geometriju“. Pisac je valjada htio reći, da je primjenjuje na geografiju.

Jeziku i stilu Lovčevićevu moglo bi se dosta prigovoriti. Ja ću ovdje samo nješto malo navesti, da preko mjere ne oduljim ove svoje ocjene. Lovčević se ne čuva dosta germanizama, dok

piše na pr. prilikom povraćanja Salamine, — Beotija prijateljski raspoložena, — birahu arhonte s obilaskom Kodrovih potomaka i dr. Za tim ima u njega dosta neobičnih i nastranih izraza i oblika, kao na pr.: međusobica (razmirica), iznuren (iznemogao), košije (utrke), spregovi nebeski, zrakovi, sasud, visije, nizije, obogotvoren kralj, nasmejano nebo grčko, pretežje (str. 203.) mjesto protivutežje (njem. Gegengewicht) i t. d. — Sopstvena imena ne posrbljuje (ili ne pohrvaćuje) pisac došljedno: pored Sais, Janis ima on Bubast, Amas, Tutmos; uz Propontis stoji Parisata i Argolida; uz Tas, Sam, Argo čita se Todor (!) Samošanin, Argošanin; pored Samotrak nalazimo Sinopa, Aktija, Farsala, Turija i t. d.

A. Virag.

XII.

Njekoliko književnih novosti iz područja latinske filologije.

1. Ništa nije opasnije za historičku istinu, nego prošle događaje i historičke osobe ocjenjivati s gledišta svojih ličnih ili narodnih osjećaja. Ovoga se gledišta drže mnoga djela nove historičke škole u Njemačkoj, njemu se nije otela ni inače sjajno pisana povijest Mommsenova, koja bez milosrđa govori o onim rimskim ljudima, koji se ne sviđaju piscu Naše se doba klanja samo uspjehu, pa nije čudo, što je poimence Ciceronova politička nedaća Mommsenu samo povod podsmijeha i rugla; s tim je u svezi i Mommsenova preoštra ocjena umjetničkoga talenta u latinskoga plemena. Premda je Mommsenove navale vješto suzbio jedan od najviđenijih klasičnih filologa u Francuskoj — Gaston Boissier, opet se vidi, da u Njemačkoj pisci latinske književne povijesti redovno još uvijek stenju pod teškim pritiskom veličine Mommsenove. Ima pisaca, u kojih ćemo uzalud tražiti i mrvičak formativne i sintetične snage, pa se oni ipak ne žacaju osuđivati ne samo djela Lukrecijeva, Vergilijeva, Horacijeva, nego u opće sve pjesništvo latinsko! Radnje Patinove, Sainte-Beuveove, Boissierove i Marthine pokazuju, da su Francuzi bolji majstori u organičnom shvaćanju književne povijesti latinske od Nijemaca, premda valja priznati, da su i Nijemci u najnovije doba osjetili nedostatak svoje metode, kako nam svjedoči primjer Ribbeckov.

Na širokoj osnovi historičkih i društvenih prilika napisana je i najnovija povijest rimske književnosti, koju je prošle godine objelodanio profesor u Marburgu Th. Birt (*Eine römische Litteraturgeschichte* in fünf Stunden gesprochen von — —, Marburg 1894.). No u prvom dijelu, u općenom sudu o rimskoj književnosti, poimence o poeziji stoji i Birtovo djelo pod utjecajem Mommsenovih misli; Birtu ništa ne smeta tvrditi, da je pleme

starih Itala bilo bez mašte i invencije i bez inicijative za poeziju, za pjevanje i za književni rad. Na svu sreću pisac kasnije zaboravlja ovu premisu i ocjenjujući pojedine rimske književnike, na priliku Cicerona, Katula, Vergilija, umije dati pravednu i jasnu harakteristiku njihova rada. Slikovitim i živim slogom prikazuje nam Birt sve najvažnije pojave književnosti rimske počevši od Andronika sve do Klaudijana obasjavajući ih svjetlom suvremenih prilika u državi i u društvu, pa se može reći, da je to jedna od najdotjeranijih slika njemačkih o svemu razvoju stare rimske knjige. Djelu ne umanjuje vrijednost, što je kratko; lako je zamisliti, kolika je bila muka ovako golemu građu stisnuti u ovaj tijesni okvir, ali je na čast piscu, što je umio u ovom obliku čitatelju razložiti sve glavne struje u razvoju književnosti. Ovih je pet predavanja, da tako rečemo, pet akata u drami, u kojoj se velikaši i pučani natječu oko umjetnosti. U prvom činu zastupnici nižih slojeva, kao što su bili Plaut i Nevije, osnivaju književnost onim komičnim djelima, koja po svemu idu za tim, da zabavljaju maloga građanina; u drugom činu vidimo, da su se počevši od Terencija i velikaši uzeli baviti oko umjetnosti, pa je sada zajedno s pučanima goje i s njima je još bezbrižno uživaju, a ljudi kao Ciceron daju svoje najbolje radove velikoj masi; treći je čin vrhunac, i ovdje su još ljudi nižih slojeva (kao Vergilije i Horacije) prvaci književnosti, koja u Augustovo doba s prostonarodnom svježinom iznosi na vidjelo djela za čitanje, no dok oni izrađuju svoje najljepše pjesme za velikaše, predaju napokon umjetnost najvišim i najobrazovanijim ljudima rimskoga društva; kriza se javlja, u četvrtom činu počevši od Seneke do Tacita vidimo, kako se velikaši odaju najdubljemu moralnomu očišćavanju, no u isti mah odbijaju narod od duševnih dobara; a u petom činu javlja se poradi toga osveta i odmazda, u širokim masama užegao se nov život, pomalja se u knjizi vulgarni latinski govor, iz prostonarodnih nizina javlja se na razvalinama idealnoga sloga nova književnost, bez sloga, bez oblika, ali puna stvarnih interesa, a najznatniji su joj zastupnici crkveni oci, koji otvoraju vrata latinskomu srednjemu vijeku i podaju mu za popudbinu bitni njegov sadržaj. Pravi nastavak rimskih klasika nahodimo istom u doba preporoda, petnaesti se vijek nadovezuje neposredno na peti. Tim samo načinom možemo razumjeti klasičnost modernih književnosti.

Kako su stari imali miniaturnoga Homera, tako je i ova knjiga Birtova samo rimska književna povijest in nuce; no opet djelu valja priznati vrijednost samostalne radnje; na više mjesta naći će vješt čitatelj novih misli i neobičnih tvrdnja, koje pisac obećava razjasniti na drugom mjestu. Veoma je zgodno istaknuta okolnost, da književnost u drugoj periodi proživljava isti život s gradom Rimom; duhovito je zametnuto pitanje, kako bi se razvila rimska književnost, da je kod Akcija pobijedio Antonije i Kleopatra kao kraljica da je uljezla u Rim; opravdano je, kad

Birt poeziju Augustova vremena naziva „romantičnom školom“ starine; istinita je, ali premalo priznata misao, da je pojam plagijata bio u starih pisaca gotovo nepoznat, jer je stajalo više do toga, kako će pjesnik obraditi građu, nego što će prikazati; valjano je pokazan pesimizam književnosti za prvih careva poslije optimistične poezije Augustovih pjesnika; sretno je pogođena sveza između stoicizma i kršćanstva, pa napokon fina je napomena, da je Tacitova Germanija prvi sijevak budućnosti, prva zraka germanske periode. Među tim glavna je snaga Birtova djela u harakteristici pojedinih pisaca, premda se čitatelj ne će svagdje s njime složiti; tako na pr. on bez sumnje prestrogo sudi Lukreciju. Simpatično govori Birt o Ciceronu, za koga s pravom veli, da u svakom njegovu retku živi onaj humanitet, što smo ga mi od klasičnih naroda posvojili, — Ciceron je duševni otac kasnijega humanizma, on se kao Vesuv diže nad svojim vremenom, njegovi su govori kao lava i pepeo, kojima je zasuo sve govornike oko sebe, pače Grakha, Cesara i Hortensija. Birtu je omilio osobito Katul, kojega danas njeki uznose i nad Horacijem; za Katula veli pisac, da je mladi Göthe starine; uza sve to Birt je pravedan i prema Horaciju, na koga je prije njekoliko godina žestoko udario Hartmann sa starim Peerlkampovim oružjem. Za Vergilijevu Eneidu bistro razabira pisac, da je upravo slabiji dio bio Rimljanima važniji i sveti, jer su oni nahodili tu sve svoje gradove i posvećena mjesta. Kako Correggio ili Guido Reni dolaze iza Rafaela i Michelangela, tako iza Vergilija i Horacija susrećemo Ovidija, koji je Rimljanima dao „Decamerone“ u svojim Metamorfosama. Kratka je i temeljita također harakteristika kasnijih pisaca; tako na primjer za genijalnoga našeg zemljaka Jeronima on veli, da je Ciceron kršćanske vjere, a za Prudencija, da je crkveni Horacije. Žaliti je, što je Birt gdješto zapao u buršikozni ton, koji tako često susrećemo u njemačkim knjigama poslije sedanske pobjede. Ali su to sitne sjenke, koje ne mogu zastrti vrline njegovu djelu. Njegova je knjiga ujedno apologija klasične starine, pa ako se i ne slažemo u svemu, navest ćemo Birtove riječi na kraju djela: „Već su se podigle ruke, da stare umjetničke ideale Sofoklove, Vergilijeve i Tacitove svrgnu s njihovih postamenata. Tko zna, hoće li jednoć Daudet, Bret Harte i Ibsen stajati na tom mjestu? Naših se ostarjelih živaca upravo prima samo što je drastično, a ne doimlje nas se, što je lijepo. No oborimo klasike, pa nek se započne iznova srednji vijek. Oni će opet uskrsnuti, mi s mirom vjerujemo u novu renaissansu, jer smisao za strogost forme, za plemenitost forme, težnja za nadčovječnom ljepotom ne može obamrijeti u srcu čovječanstva“.

2. Znatno je manje vrijednosti druga povijest latinske književnosti, koja je izišla prošle godine u Njemačkoj, na ime Aly-jevo djelo: *Geschichte der röm. Lit.*, Berlin 1894. Aly je za didaktične svrhe napisao god. 1891. djelo o Ciceronu pobijajući Drumanna

i Mommsena, a god. 1893. djelce o Horaciju. I najnovije njegovo djelo nastoji u lakoj formi postići istu svrhu, s toga pisac i ne ide za tim, da nam iznosi nove resultate. Bit će za uhar porabi, što knjiga daje u kratko sadržaj pojedinih pjesničkih radnja i što ističe paralele s modernim piscima. Kao prije, tako i ovdje dolazi Aly u sukob s Mommsenovim shvaćanjem rimske književnosti, a gdješto ulazi u polemiku i sa Schmalzom. Stvarnih pogrješaka ima u knjizi malo, jezgra joj je zdrava.

3. Mjesto obećanoga registra za čitavo djelo izišao je prošle godine u drugom izdanju prvi svezak prekrasne Ribbeckove „Povijesti rimskoga pjesništva". Pisac je ovaj put na kraju knjige dodao citate, i to samo najnužnije, a inače je u djelu ostalo gotovo sve netaknuto. U svoj knjizi njegovoj svakako je najsjajnija partija o Vergiliju, a tomu se ne čudi tko znade, kako se Ribbeck pomno bavio oko njegovih djela.

Upravo je počelo izlaziti Ribbeckovo novo veliko izdanje Vergilijevih djela, tako zvani „veliki Ribbeck" (*P. Vergili Maronis opera*, apparatu critico in artius contracto iterum recensuit O. R., vol. I. Bucolica et Georgica. Lipsiae 1894.). Prvo je izdanje već davno rastureno, pa je izdavač po želji svoga nakladnika Teubnera priredio drugo izdanje pokraćeno i jeftinije. Ribbeck je kritični aparat iznova s najvećom točnošću preradio, no znatnijih promjena u tekstu nahodimo samo u drugoj knjizi Georgikâ. Koji nemaju prvoga izdanja, teško će pregorjeti, što su iz novoga izdanja ispušteni mnogi prilozi (na pr. u dodatku „Auctores et Imitatores", a osobito „Prolegomena").

4. Prošla nas je godina obdarila najboljom dojakošnjom knjigom o glasovima latinskoga jezika, koju je napisao Fr. Stolz. Izišao je na ime početak „Historičke gramatike latinskoga jezika", koja izlazi o Teubnerovu trošku; u ovom početku nahodimo uvod i nauk o glasovima. Iza toga će izići Stolzov nauk o osnovama, Wagener će napisati nauk o oblicima, Landgraf će obraditi kongruenciju i nauk o padežima, Blase će prikazati nauk o porabi vremenâ i načinâ, Weinhold nauk o infinitnom glagolu, Thüssing će obraditi parataksu rečenica, a Schmalz hipotaksu. Početak ovoga golemog djela nije mogao dopasti boljih ruku, nego što su Stolzove. On je već u drugom svesku Müllerova „Handbucha" napisao latinske glasove i oblike te posvjedočio, da dobro razumije taj posao. Činilo se, da je potpunu sliku latinskih glasova prikazao Corssen u svojem velikom djelu; resultati njegovih istraživanja bili su tako priznati, da su uljezli u latinske gramatike sviju jezika. No u zadnjih dvadesetak godina indoevropska je gramatika veoma napredovala, osobito u području glasova, pa se pokazalo, da u Corssena pored izvrsnih resultata ima i mnogo nepouzdanih i nepravih. Danas je dokazano, da je indoevropski jezik u proetično doba imao sonatske nasale i likvide i da je niz vokala *a-e-o* proetničan, pa je to s temelja preobrazilo nauk o

glasovima, navlastito nauk o vokalizmu. Prema ovomu napretku u stvari i u metodi nastoji nam Stolz prikazati historičku sliku o razvoju latinskih glasova. Danas je literatura poredbene gramatike tako već nabujala, da je mnogomu klasičnomu filologu teško naći Arijadninu nit, pa je to i navelo Stolza, da u svojem djelu prikaže život latinskih glasova sa što manje ispoređivanja. No na taj se način događa, da filolog ne može razumjeti gdjekojih mjesta u Stolzovoj gramatici (na pr. o razvoju indoevropskoga *ə* u latinskom jeziku), ako ne potraži tumačenja u Brugmannovu „Grundrissu", koje je djelo sjajna kodifikacija do sada stečenih resultata indoevropske gramatike. Tako nije kud ni kamo, nego da klasični filolog upozna elemente poredbene gramatike bar u tješnjem okviru. Kolikogod bi bilo zanimljivo, opet ne mogu ovdje ulaziti u pojedinosti Stolzova prikazivanja, ali smijem reći, da i poslije Stolzove knjige ostaje sva sila neriješenih pitanja u području latinskih glasova. Dugo su vremena gramatici poređači maćuhinski postupali s latinskim jezikom, a ovaj se postupak odrazuje i u Delbrückovoj inače krasnoj sintaksi, koja se na latinski jezik mnogo manje osvrće nego na pr. na stari indijski, grčki ili u njeku ruku na slavenske jezike. Istom u zadnje tri četiri godine opažamo nješto intensivniji rad oko latinskih glasova, tu se susrećemo sa Skutschem i Parodijem, a prošle godine i sa Solmsenom. Ipak još nije, koliko treba, istražena sinkopa, tminom je zastrto za sudbinu vokalizma važno pitanje, kad je nova latinska akcentuacija odmijenila staru i kakva je haraktera novi ekspiratorni akcenat latinskoga jezika, nije još potpuno objašnjen prijevoj vokalâ u latinskom jeziku, a ima i drugih neriješenih problema, koji duboko zasijecaju u sav nauk o latinskim glasovima. Više se privrijedilo za povijest tuđih utjecaja, kako se to može vidjeti i u Stolzovu prikazivanju. Stolz nam u svojem djelu najprije daje obilatu sliku o tom, kakav je latinski jezik prema ostalim indoevropskima i prema drugim jezicima stare Italije, dalje kakav je prema romanskim jezicima i kako se razvijao, za tim govori o izvorima i pomagalima za istraživanje latinskoga jezika, daje prijegled narodnih gramatika, pominje i natpise i rukopise, ogleda kasnije obradbe latinskoga jezika, raspravlja o alfbabetu, o akcentu i o izgovoru. Iza ovoga uvoda prikazuje pisac vokalizam i konsonantizam. A na koncu je pribrao ona mjesta, kojima je trebalo više potvrde. Šteta je, što Stolz ne umije prikazivati s dovoljnom lakoćom, ova se tvrdina nalazi pače i u onim dijelovima, koji naprosto pripovijedaju spoljašnju povijest latinske gramatike. U tom ga znatno nadilaze i Brugmann i Delbrück, ali je to nedostatak, koji bi mogao zaplašiti tek neodlučna početnika; komu je stalo doista, da sam zađe u naučnu radionicu, poznat će Stolza kao oštroumna i radina majstora. Stolz je danas jedan od najboljih specijalista za latinske glasove i oblike, no nije on specijalist, kakvih ima u svim strukama i previše, nije on nalik na rudara,

koji u svojem rudniku radi i radi ne mareći za noć oko sebe, Stolz je latinski specijalist na širokoj poredbenoj osnovi, bez koje ni latinskoj gramatici ne može biti svjetla.

5. Nema zemlje, u kojoj bi na godinu izlazilo toliko školskih gramatika latinskih koliko u Njemačkoj. Njihovi se pisci danas nadmeću u tome, tko će napisati kraću knjigu, pa se u novinama s ozbiljnošću, dostojnom bolje stvari, bije žestok boj o tom, kojoj će od ovih skeletnih gramatika dopasti lovorika pobjede. Ne broji se više, koliko je u kojoj gramatici tabaka, već koliko je strana i redaka! Između školskih gramatika istaknut ću ovdje samo jednu, koju je pod kraj godine 1893. objelodanio Ziemer (*Lat. Schulgrammatik*, I. Theil: Formenlehre, II. Theil: Syntax. Berlin 1893). Ziemer je poznat sa svojih naučnih radnja: „Junggrammatische Streifzüge" 1883 i „Vergl. Syntax der indogerm. Comparation" 1884; osobito u prvom djelu iznio je mnogo umnih misli, koje su našle mjesta u drugom izdanju uzorne Paulove knjige o načelima jezične povijesti. Ziemerova je gramatika dakako pisana samo za zrelije učenike, jer ide za tim, da pravila udesi prema resultatima stroge nauke; na osnovi induktivne metode nastoji pisac upoznati učenika s pravim naučnim tumačenjem latinskih jezičnih pojava. To je pokušaj mnogo teži nego u grčkoj gramatici; pa i sam Ziemer nije se još usudio naučne resultate provesti kroza svu gramatiku (na pr. u dijelovima verbalne fleksije). Svakako je Ziemerova knjiga napredak u školskoj književnosti; njegov je pokušaj opravdan, jer se ne može vjerovati, da bi za uvijek bilo zabranjeno latinskoj gramatici ono, što je dopušteno grčkoj. Samo je u prilog Ziemerovoj knjizi, što se obazire na svu lektiru gimnazijskih razreda. U našem vijeku Nijemci su kolovođe gramatične nauke, oni su grčkoj školskoj gramatici dali Curtiusa, a Ziemerov nam pokušaj svjedoči, kako ozbiljno rade oko toga, da za školu izrade i valjanu latinsku gramatiku, koja će vezati praksu s naučnom teorijom.

Dr. *M. Šrepel.*

Odgovor g. S. Pliveliću na ocjenu moje „Hrvatske stenografije po sustavu Gabelsbergerovu". („Nast. Vjesnik" III. 285—291).

G. kritik iznio je mnogo prigovora, koji po mome mišljenju nijesu osnovani; ja ću se osvrnuti samo na njeke, da ne otmem odviše prostora ovome časopisu i da ne ozlovoljim čitatelja svojom opširnošću.

Naziv „pisanje riječi" za I. dio, s kojim je kritik dosta zadovoljan, nije bolji od naziva „tvorenje riječi" (njem. Wortbildung), jer je preopćen. Riječi „stotine" i „tisuće" budući da su narodne, bolje su od kovanica „stotice" i „tisućice". U pobijanje prigovora učinjenih u pogledu stilizacije pravila ne mogu se upuštati, premda mi ne bi teško bilo pobiti ih, osobito kad vidim, da se onakva stilizacija nalazi u Fischera, u „Těsnopisu českom" i u Faulmanna. Ispor. 34. nepromijenjeno izdanje Roberta Fischera: Theoretisch-praktischer Lehrgang der Gabelsbergerschen Stenographie. Altenburg 1892., prema kojemu je i moja

knjižica napisana, kako sam to u uvodu spomenuo, §. 1. toč. 2. toč. 5. i toč. 6.; §. 8. toč. 3. i toč. 6.; onda „Těsnopis český" izdanje VII. 1891. §. 3. i K. Faulmann: Lehrbuch der Gabelsbergerschen Stenographie, Wien 1893. §. 28. U stenografiji nije od potrebe isticati, kada slovo „r" ima harakter vokalni. Pri riječi „ne" zaboravlja g. Plivelić, da je „n" samoznak. Ne stoji, da između samoznaka i pokrata nema razlike; ima, i to velika: samoznaci su obligatni, a pokrate su fakultativne! Da je za stenografa, koji hoće bilježiti i logički kratiti, poznavanje jezika prijeko nužno, to ne treba naročito isticati, to svi dobro znamo.

Drugomu dijelu mogao je kritik u opće prigovoriti još i to, da nema ni jednoga retka, koji bi bio potpuno ravan, i ne bi imao posve krivo, jer nema sprave, kojom bi se mogla potegnuti apsolutno ravna crta. Ali stenografija je ponajprije pismo kao i svako drugo, pa ako se može čitati, ako ne vrijeđa oka i ako je još k tomu pravilno, onda je to sve, što se može s razlogom od pisma tražiti. Ako je dakle od potrebe samo „gdješto" „odgonenuti", onda u pogledu čitljivosti ti stenogrami nijesu baš tako loši, kako ih g. Plivelić prikazuje, premda veli, da su na oko „veoma lijepi". U pogledu pravilnosti dopuštam, da bi bili pravilniji, da je kamenorezac bio vješt stenografiji. Tih bi pogrješaka bilo manje, misli kritik, da su se stenogrami autografirali. Ali danas se slične knjige ne autografiraju, nego se izrađuju heliotipički („Těsnopis český") ili se režu u kamen (Fischer); autografiraju se samo časopisi i druge sitnije radnje, koje ne izilaze u velikoj nakladi, a autografiraju ih osobiti stručnjaci, kao na pr. u Beču V. Zwerzina. Tako šalje danas g. Bezenšek stenograme za svoj časopis iz Plovdiva u Drezden, da ih tamo autografira stručnjak. Pa opet ti stenogrami, ako i jesu na oko uzorni, imaju dosta stvarnih pogrješaka, jer onaj stručnjak ne zna ni jezika ni stenografije slavenske!

Bez razloga prigovara kritik načinu pisanja riječi: si, bližnjega, traži, najtanji, njihov, vazda, od, ako, austrijske vrijednosti, kuda, hitnja, premda, paragraf, domovina, carevinsko vijeće, dvigni, dvoje (što je on krivo čitao: digni, dva), — jer su te riječi napisane sasvim korektno.

Znak za glas „lj" u riječi „glavobolje" nješto je promijenjen, ali po nagovoru g. Magdića. U riječi „kupuju" nije opravdano, da se slog „ju" piše osobitim znakom, jer bi se slogovi „kupu", koji su zbog samoglasnoga „u" pod retkom, morali s gornjim krajem znaka za „ju" koji je na retku, sastaviti dugim mrtvim potezom, a taj se u stenografiji ne smije upotrebljavati bez prijeke nužde. Ako bi se pak slog „ju" stavio pod redak, onda bi samoglasno „u" bilo dvostruko naznačeno: simbolički i osobitim znakom, a to opet ne bi valjalo. Riječ „ne more" u smislu „ne može" upotrebljava se i u govoru i u knjizi. (Vidi: Daničić, Oblici, 8. izd. str. 63. i Daničić, Poslovice str. 31., otkud je onaj primjer i uzet). Ako dakle ti oblici dolaze, valja ih spomenuti i u stenografiji. U riječima „hotimice" i „nehotice" ne bi valjalo pisati „e" u „h". Ruka, koja piše, ima svoj takt, kojim se pomiče s lijeva na desno, pa nije zgodno, da se ustavlja i povraća s desna opet na lijevo. Magdić piše također izvana (»Stenograf« 1892. str. 18.). Riječ „priča" ne bi valjalo pisati znakom, koji imamo za prijedlog „pri" jer nije sastavljena od prijedloga „pri" i od riječi „ča". (Vidi: Magdić, Stenograf 1892. str. 11.). Pokrata „ču" ne može se čitati „viču", jer „viču" i „pjevaju" ne smije se tako pokraćivati, kad su to sinonimi. (Vidi isti primjer u Magdića Stenogr. 1893. str. 2.) Znak uzvikivanja može zastupati svaki naslov, a tko ga upotrebljava, on zna, za koji ga upotrebljava, dakle i za „Vaša preuzvišenosti". Kod Magdićeva znaka za „kš" nijesam ostao, jer ne ostaje ni sam Madić s razloga, što je osamljen, bez analogije; za to sam uzeo znak iz Fischera, koji valja za sve kombinacije suglasnih sa „š" i kojega upotrebljava i Magdić, ako ga i ne spominje odjelito (Stenograf 1892. str. 1. „bivši"; 14. „navalivši"). Znak za „uz" ne upotrebljavam, jer za jednu riječ, koja se može sasvim lijepo i pravilno napisati, nije vrijedno uvoditi osobiti znak. A što se tiče pisanja riječce „se", to se isti primjer i način pisanja nalazi u Magdića (Stenograf 1893. str. 17.).

Kako rekoh, imao bih još i više šta odgovoriti g. Pliveliću, ali neka bude i ovoliko dosta.

S. Miholić.

Različne bilješke.

IX.

Gramatičke sitnice.

1. U „Nast. Vjesn.“ III. 94. u svojoj kritici Strohalove hrv. gramatike govori g. Milčetić, kako je g. Strohal naveo sve moguće oblike od glagola *žèti*, i dodaje: „čini mi se, da je oblik *žanjem* rašireniji u narodu te bi se u književnosti imali upotrebljavati samo oblici izvedeni od osnova *žanje* i *že*“. Ja ću pokušati ovdje da pokažem, koji su oblici ovoga glagola bolji i koje valja upotrebljavati u književnom jeziku. To se može pokazati i dokazati samo poređenjem ovijeh oblika s oblicima staroslovenskim. U staroslov. jeziku glasi taj glagol u inf жати, a u presentu жьнѫ. Po tome onda naš inf. *žeti* potpuno odgovara stslov. жати, a inf. *žnjeti* postao je po analogiji presenta *žnjem*, za to on pored pravilnoga oblika *žeti* (жати) nema ni prava da uđe u književni jezik, ma da se i tako govori. Prema presentu stslov. жьнѫ mora u nas po glasovnom zakonu biti *žanjem* ili *žnjem*, te i jedan i drugi oblik ima pravo, da uđe u književni jezik. Ali nema toga prava oblik *ženjem*, jer on se protivi zakonima našega književnog jezika. Oblik je *ženjem* po svoj prilici postao po analogiji infinitivne osnove *že*. Ali samo za to, što je postao po analogiji, a imamo oblike, koji po zakonima glasovnim potpuno odgovaraju oblicima staroslovenskim, za to nema *ženjem* mjesta u književnom jeziku. Ne stoji do toga, je li oblik raširenij u narodu, nego je li pravilniji prema staroslovenskom jeziku, pa ma se govorio i u najmanjem samo kutiću naroda našega. Pomislimo na riječi s glasom *h*, pa će mi svaki dati za pravo u ovome, što govorim. Tako isto nema mjesta u književnom jeziku ni inf. *žnjeti*, koji je postao po analogiji presentske osnove *žnje*, nego *žeti*, koji potpuno odgovara staroslovenskom obliku жати. Pa tako i *žeh* (= жахъ), *žeo* (= жалъ) imaju prava da uđu u književni jezik, a ne oblici (koji su postali po analogiji presentske osnove) *žnjeh*, *žnjeo*. Oblik *žet*, koji spominje g. Strohal, bio bi pravilan, jer odgovara potpuno staroslovenskom жатъ, ali ja držim da ne živi u narodu, te za to ima pravo, da uđe na mjesto njegovo u književni jezik oblik, koji je postao po analogiji presentske osnove: *žnjeven*. Pa tako i supstantiv *žetva*, koji odgovara staroslovenskom жатва, treba upotrebljavati u književnom jeziku, a ne *žnjetva*, ma da se to govori u narodu i ma da dolazi u Vukovu rječniku.

2. Na str. 95. veli g. Milčetić: „Strohal uzimlje s Daničićem, da glagoli *tkati* i *gnati* pored *čem* i *ženem* mogu glasiti u presentu i *tkam*, *gnam*. Vuk postavlja ova 2 zadnja oblika u zagradu: vjerojatno je dakle, da su rjeđi, a ne govore ih ni Čakavci. Ne bi li dakle bolje bilo, da se u praktičnoj gramatici i ne spominju?“ Ja mislim, da oblici *tkam* i *čem*, *gnam* i *ženem* imaju jednako pravo da se upotrebljavaju u književnom jeziku. Ma da je Vuk metnuo u zagradu *tkam*, *gnam*, ipak ja ne mogu izvoditi iz toga, da se ti oblici rjeđe upotrebljavaju, jer znam, da se baš samo *tkam* upotrebljava u Srijemu, Bačkoj i Banatu, dok se *čem* govori na jugu. Dakle je dobro i jedan i drugi oblik uzimati u književnom jeziku. Na istoku se radije upotrebljavaju oblici 1. razdjela V. vrste, a na jugu opet oblici 2. razdjela V. vrste. Tako je na istoku: *zidam*, *šetam se*, *skitam se*, *sisam*, a na jugu *zîđem*, *šećem se*, *skićem se*, *sišem* i t. d. Gledajući na jezik staroslovenski, što se tiče glagola *tkati*, morali bismo present njegov mijenjati samo po 3. razdjelu V. vrste (dakle samo *čem*, *češ*, *če*, *čemo*, *čete*, *tku*). Ali tu nam ne mogu biti mjerilo staroslovenski oblici, jer ovdje nije riječ o pravilnosti i nepravilnosti oblika i jer su oblici u našem jeziku pravilni, išli oni u prvi, drugi ili u treći razdio V. vrste, nego ovdje odlučuje, koji je oblik običniji. A malo čas rekosmo, da se i jedan i drugi jednako govore, dakle imaju i jednako pravo, da uđu u književni jezik. Tako je isto i sa *gnam* i *ženem*. Kod *gnati* metnuo je Vuk *gnam* u zagradu, a kod *izgnati* metnuo je opet *iženem*, *iždenem* u zagradu. Iz ovoga se vidi, da je Vuk ovo određivao, kako mu se činilo, da je koji oblik običniji samo na jugu, a ne u cijelom narodu. Ovdje se dakle moraju ostaviti svi oblici da žive u književnom jeziku, jer su svi pravilni. Pa kad su pravilni, za što da se ne upotrebljavaju? Vuk je zabilježio u rječniku, da se u Sarajevu govori i present *tkem*. Ali makar se *tkem* govorilo i u svoj Bosni i Hercegovini, ono nema mjesta u književnom jeziku, jer se protivi glasovnim zakonima našega književnog jezika.

3. Na str. 95. kaže g. Milčetić: „Za particip pret. p. od glagola *kupovati* kaže Daničić, da se može čuti pored *kupovan* i *kupovat*. Slično u Strohala str. 107. Ali je li vrijedno, da ovaka gramatika govori o svemu, što se ovdje ondje u narodu može čuti?“ I ja se ovdje potpuno slažem s g. Milčetićem U gramatici treba da stoji da je *kupovan* pravilan oblik, a *kupovat* može doći u zagradu, gdje treba za nj reći, da je postao po analogiji, ali ga u književnom jeziku ne treba upotrebljavati, pa makar ga i Vuk upotrebljavao. A za što? Za to, što je prvo u staroslovenskom jeziku nastavak u VI. vrsti uvijek -нъ, a nikad -тъ: коупованъ. Drugo, što se verbalni supstantivi prave samo od participijalne osnove sa нъ kako u staroslovenskom tako i u našem jeziku, dakle na pr. коупование, *kupovanje*. Treće, particip *kupovat* vrlo se rijetko može čuti i postao je po analogiji glagola petoga

i sedmoga razdjela I. vrste, koji jedini imaju po pravilu taj participip s nastavkom тъ kako u staroslovenskom tako i u našem jeziku. Oblik se dakle *kupovat* u književnom jeziku ne smije upotrebljavati, a nema mu mjesta ni u praktičnoj školskoj gramatici.[1])

4. Na str. 90. stoji: „Pisac priopćuje obrasce novijih i starijih oblika složene deklinacije: *žuti, žutaja, žutoje*; *žutojega, žuteje* i t. d. pored *žuti, žuta, žuto* i t. d. Pravi je nesmisao ovaka zbrka oblika u praktičnoj gramatici. Mogao je pisac reći koju o postanju složene deklinacije; nego je pogriješio unoseći u svoju knjigu kao jednako važne pretpostavljene oblike: *žutojega* i t. d.". Ovdje ima g. Milčetić potpuno pravo, i taki oblici izmišljeni nemaju mjesta u praktičnoj gramatici, osobito ako još stoje na lažnoj osnovi kao *žutojega*. Da je naše *žutoga* postalo od *žutojega*, kao što bi htio g. Strohal po Miklošiću da dokazuje, to ne može biti, jer obliku жльто-іера nema ni u staroslovenskom ni u našem jeziku ni traga ni glasa. Nema sumnje, da je *žutoga-žutomu-žutom* načinjeno po analogiji pronominalne deklinacije, gdje imamo na pr. *toga-tomu-tom* (staroslov. того, тому, тѣмь).

5. Dalje stoji na str. 94. ovo: „U §. 40. vidimo i obrazac glagola *gresti*. Po Vuku se taj glagol govori „po jugoz. krajevima", gdje se čuju mnogi arhaizmi, ili što je od prilike isto, čakavizmi". Ja mislim, da *gresti* nije ni arhaizam ni čakavizam, jer njegovo obličje ne pokazuje nam to. Od staroga грѧсти nije moglo ni u Štokavaca drugo nastati do *gresti*, kako doista i glasi, i po tome oblik *gresti* koliko je čakavski, toliko je i štokavski, za to ga ne treba iz književnoga jezika izgoniti. Čisto čakavskih oblika nitko i ne upotrebljava u našem književnom jeziku, ali arhaizmi se gdjekoji upotrebljavaju, na pr. *vazduh, vaistinu, vaskresenije, prevazići* i t. d. Ti arhaizmi potječu kako i iz srpskoslovenskoga tako i iz hrvatskoslovenskoga jezika i očevidno su arhaistični, ali se ti oblici ne protive glasovnim zakonima našega jezika, da ih ne bismo nikako mogli primiti u naš jezik, kad drugijeh čisto narodnijeh nemamo.

J. Živanović.

---

[1]) Bojim se, da g. Živanović ovdje govori odveć kategorički. Evo mu primjera iz Vuka, gdje pas. particip od glagola na *-ati* izlazi na *-at*: *pisat* dan. 1826. str. 14. 35., *pisato* 4., *pisatog* 35., *nazīdivat* 22., *molovata* (crkva) 26., *iskopat* dan. 1827. str. 42., *kazato* 90., *okovato* 95., *opisati* (nom.-plur.) 122. Vrijedno je zapamtiti, da Vuk u svojoj gramatici pred rječnikom g. 1818. piše u paradigmama oblik na *-at* u zagradi pored oblika na *-an*; dakle igran *(igrat)*, izigran *(izigrat)*, sipan *(sipat)*, oran *(orat)*, snovan *(snovat)*, kazivan *(kazivat)*, držan *(držat)*. U Slavoniji govore također *mjerit, mutit, ljubit*, ali kako su se ti oblici Vuku činili sasma neobični, a možda ih nije ni čuo, tako on u pomenutoj svojoj gramatici za njih ništa ne zna te piše samo: *mjeren, mućen, ljubljen*. Sjetimo se još i narodne poslovice: Bolje zlato i *poizderato* nego srebro iz nova *kovato*. Poradi svega ovoga ja držim, da se i oblici na *-at* mogu upotrebljavati u književnom jeziku i da ih treba u gramatikama navoditi.

T. M.

X.

Poziv na raspravljanje o srednjoškolskoj terminologiji.

Uredništvo „Nastavnoga vjesnika" znajući, od kolike je važnosti pitanje jedinstvene terminologije u svim strukama, što se uče u srednjim školama po Hrvatskoj i Slavoniji, poziva ovim sve naše srednjoškolske učitelje na suradnju u tom poslu. A vrlo će mu drago biti, ako se ovom pozivu odazove i koji sveučilišni profesor.

O vrijednosti jedinstvene, i to dobre terminologije za obuku ovdje govoriti držimo da je sasvim nepotrebno. Ideal bi bio, da se ista naučna terminologija upotrebljava od osnovne škole do sveučilišta i akademije. Ali stvoriti potpunu terminologiju za sve nauke srednjoškolski učitelji niti mogu niti je to njihova zadaća. Što pak oni složnim radom mogu stvoriti i treba da stvore, to je, da sve nauke, koje se uče u srednjim (i njima ravnim stručnim) školama, dobiju valjanu jedinstvenu terminologiju za sve one naučne pojmove, bez kojih ne može da bude obuka u srednjoj školi. Sve ostale termine, što ih moraju nauke upotrebljavati u višim svojim sferama, ostavljamo za sad na strani.

Priznat će jamačno svatko, da je naša srednja škola još daleko od ovoga cilja. Ne samo što različne knjige o istom predmetu imaju često različnu terminologiju, nego i mnogi učitelji imaju svoju osobitu terminologiju osim one u dotičnoj školskoj knjizi, a to im se ne može upravo ni zamjeriti, ako se uzme na um, da je u terminologiji školskih naših knjiga koješta — da rečemo najblaže — nedotjerano. Neprilike, koje otud izlaze za mladež srednjoškolsku, očevidne su, osobito danas, kada je duševna ekonomija postala važan faktor i u srednjoškolskoj obuci.

Da u tom poslu tako slabo stojimo, to je posve prirodno, jer je on vrlo težak i jer su škole i nauka u Hrvatskoj i Slavoniji, da tako rečemo, istom od juče i jer je napokon u nas vrlo malo ljudi, koji bi s valjanim stručnim znanjem, na pr. matematike, geografije, filosofije i t. d. sjedinjivali i valjano znanje hrv. jezika. Ovo uredništvo ipak drži da su sada već prilike u nas takve, te se i sa stručne i sa jezične strane može ozbiljno pokušati, da se radi oko ovoga posla u rečenom užem krugu, pak budući uvjereno o tom, da samo zajednički rad sviju učitelja može uroditi dobrim plodom, otvora u ovom časopisu raspravljanje o navedenom pitanju. Uredništvo živo želi, da bude što većega odziva sa strane učitelja u srednjim i visokim našim školama.

Osnova za raspravljanje neka budu školske knjige, koje su sada propisane u srednjim školama. Tko želi za koji naučni termin u svojoj struci da se zamijeni drugim, koliko on zna, boljim, neka uz njemački ili u opće uz evropski termin zabilježi najprije onaj izraz ili one izraze, koje upotrebljavaju školske knjige, pa neka reče, za što koji nije dobar, a onda neka predloži svoj izraz i

neka ga opravda. Kako se nabere oko 10—15 ovakih termina, „Nast. Vjesnik“ će ih pod stalnom rubrikom *„Prilozi za srednjoškolsku terminologiju“* s imenom predlagača štampati i tim dati priliku i dotičnim stručnjacima i našim jezikoslovcima, da reknu, što misle o novim predloženim terminima.

Pretjeranoga purizma ne želimo držeći, da mali narod, kao što je naš, ne smije zazirati od svake tuđe riječi samo za to, jer je tuđa. Internacijonalni, t. j. po svoj Evropi upotrebljavani izrazi (kao na pr. aorist, sintaksa, sinus, cosinus, magnetizam, fosfor, ekvator, indukcija, dedukcija i t. d.) neka se ne prevode; ali za gdjekoje od tih izraza može se povesti riječ o obliku; na pr. dali *atlas* ili *atlant*, *algebarski* ili *algebraički*, *dilem* (masc.) ili *dilema* (fem.) i t. d.

Kad se skupi dovoljna građa iz koje nauke, uredništvo će se ovoga časopisa pobrinuti, da se prema resultatima raspravljanja konačno izradi potpuna srednjoškolska terminologija za dotičnu struku i nastojat će, da se ova terminologija na nadležnom mjestu primi kao obligatna za srednje škole.

Uredništvo „Nast. Vjesnika“.

XI.

Pravilo za diobu decimalnih brojeva cijelim brojem.

Ovo je pravilo u našim školskim knjigama ili samo natuknuto, na pr. u Hočevar-Kenfelja str. 47, §. 39, c ili je nejasno, na pr. u Močnik-Stražnickoga str. 32, §. 20, II, gdje ono glasi: „Desetinski ćesnik razdijelimo cijelim brojem, ako ga razdijelimo kao cijeli broj, te u količniku stavimo desetinsku točku prije, nego li ćemo uzeti u račun desetine diobenika“ i t. d.

Po ovom će pravilu učenik lasno izraditi primjer, gdje sačinjavaju prvi parcijalni dividend samo cijela mjesta, na pr. 466·9 : 23 = 20·3.

Ali što će učiniti učenik po tom naputku na pr. sa zadatkom: a) 0·0052 : 26 ili b) 1·234 : 283? Hoće li u primjeru a) reći: „26 u 00052 = 52“ a u primjeru b) „283 u 1234“? kamo li će staviti decimalnu točku?

Možda bi se to pravilo najrazumljivije moglo ovako reći: „Decimalni ću broj podijeliti cijelim brojem tako, ako podijelim najprije cijela mjesta, onda stavim u kvocijentu decimalnu točku i na to dijelim dalje desetine, stotine i t. d.“

I. Mihelić.

Prijegled časopisâ.

Zeitschrift für das Gymnasialwesen, herausgegeben von H. I. Müller. Berlin 1894.

Deveti svezak. G. von Kobilinski: *Die neuen Grundsätze der lateinischen Schulgrammatik.* Već je izrađeno njekoliko latinskih gramatika prema novijoj struji, koja traži, da se gramatičko gradivo umanji. Kobilinski istražuje u tom članku, koliko je ta težnja namirena, i pokazuje, što bi se još moglo izostaviti.

Deseti svezak. R. Thiele: *Zur Methodik des Geschichtsunterrichts in den unteren und mittleren Klassen höherer Lehranstalten.* Pisac raspravlja o tom, kako treba u početku postupati, da obuka u povijesti bude jasna i zanimljiva. — U izvješću o skupštini učitelja srednjih zavoda u pokrajini Hessen-Nasovskoj i u kneževini Waldecku, koja je držana u Frankfurtu god. 1894., nalazi se zanimljiva rasprava o tom, što treba da se čita iz Homera u gimnazijama.

Jedanaesti svezak. P. Salkowski: *Der Apostel Paulus in seinem Gegensatze zu griechischer Sittlichkeit und Weisheit.* Ein Beitrag zur vergleichenden Behandlung des Altertums und des Christentums in der Gymnasialprima.

Dvanaesti svezak. A. Waldeck: *Das induktive Verfahren und die Schulgrammatik.* Pisac toga članka hoće induktivni postupak kod obuke u gramatici. On je napisao u to ime i knjižicu: »Praktische Anleitung«; no mnogi ga nijesu shvatili, pa sada on opet tumači, kako se kod te indukcije ima postupati.

Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik. Zweite Abteilung für Gymnasialpädagogik und die übrigen Lehrfächer. Herausgegeben von Dr. A. Fleckeisen und Dr. H. Masius. Leipzig 1894.

Svezak sedmi do dvanaestoga. O. Immisch: *Die Akademie Platons und die modernen Akademien.* Pisac toga članka uzeo je za zadaću, da pokaže, u kojem su savezu moderne akademije sa starima. — Među književnim obznanama preporučuje se grčka gramatika s natpisom: *Griechische Schulgrammatik.* I. Formenlehre von Harder. II. Syntax von Paukstadt. Dresden, Ehlermann. U njoj je izostavljeno sve, što je zališno i tako je gradivo za učenje ograničeno na ono, što je najvažnije i najpotrebnije. — A. Huther: *Die Pädagogik Herbarts und die neuere Psychologie.* U novije doba već je njekolicina kritizirala (osobito Lotze i Wundt) metafizička načela Herbartove psihologije, na kojoj je i njegova pedagogija osnovana. Huther pretresa ta pitanja, da pronađe, što se ima iz Herbartova nauka kao zastarjelo izlučiti. — K. Seeliger: *Die Aufgaben der classischen Schullectüre.* Pisac pokazuje, kako treba postupati kod čitanja starih klasika, da se učenici tim štivom doista okoriste. — G. Lejeune Dirichelet: *Die Kunst des Übersetzens in die Muttersprache.* Taj se članak bavi važnim pitanjem o prevođenju u materinski jezik i lijepo raspravlja o različnim načelima kod toga posla. Sličnim se pitanjima bavi i dobra knjiga P. Cauera: *Die Kunst des Übersetzens.* Berlin, 1894. Tu knjigu obznanjuje A. Häbler na str. 380—384.

*

Revue internationale de l' Enseignement publiée par la Société de l' Enseignement supérieur. Paris 1894. 1895.

Sedmi svezak. Emile Burgeois: *La Réforme de l' agrégation d' histoire.* — G. Alix: *Rapport fait à la faculté libre de Paris sur la réforme des études de la licence et du doctorat en droit.* — G. Allais: *Documents inédits pour servir à l' histoire de l' instruction publique pendant la révolution* (1794—1802); Enseignement secondaire. — Među različnim bilješkama nalazi se ova statistička skrižaljka, iz koje se vidi, kako su bila polažena austrijska sveučilišta g. 1892./3.

Sveučilište u	fakultet				Svega
	bogoslovni	pravni	medicinski	filosofski	
Černovici	56	180	—	45	**281**
Gracu	117	468	584	180	**1349**
Innsbrucku	275	179	323	105	**882**
Krakovu	66	486	517	173	**1242**
Lavovu	322	585	—	167	**1074**
Pragu { njem. sveuč.	54	473	676	148	**1351**
Pragu { češko sveuč.	155	1024	1046	229	**2454**
Beču	223	1744	2305	632	**4904**

Među književnim obznanama preporučuje se „*L' Année philosophique*", 4e année (1893), koju uređuje F. Pillon, a u kojoj se nalazi po koja lijepa radnja i potpuna filosofička bibliografija francuska za svaku godinu. (Mimogred spominjem, da je nedavno izišla još jedna lijepa slična knjiga: „*L' année psychologique*", publiée par H. Beaunis, A. Binet, Paris, Alcan, 1895. To je prvi godišnjak psihologičkoga instituta u pariskom sveučilištu Sorbonni. U njemu ima njekoliko lijepih radova, tako na pr. od A. Bineta i I. Passya: Notes psychologiques sur les auteurs dramatiques, a onda se spominju svi najnoviji resultati u psihologiji i sadržaj glavnih djela, što su ugledala svijet nedavno o tim pitanjima).

Osmi svezak. Georges Lafaye: *Les Grecs professeurs de poésie chez les Romains* (146—30 av. J.-C.). — I. Toutain u svom članku *Sur l' histoire ancienne* raspravlja, kako treba staru povijest obrađivati. — *Sur la nécessité d' un enseignement national en Russie.* Quel est le meilleur mode d'enseignement national? Mémoire inédit du comte d' Antraigues publié par M. Léonce Pingaud.

Deveti svezak. U tom se svesku nastavljaju članci G Lafaye-a i G. Allaisa (Enseignement supérieur). — Za tim dolazi *La question de l' éducation physique,* govor A. Berzeviczyja na VIII. međunarodnom higijenskom i demografskom kongresu u Pešti.

Deseti svezak. E. Stropeno: *L' einseignement public en Angleterre à propos d' un livre récent* (Max Leclerc, L' éducation des classes moyennes et dirigeantes en Angleterre. A Colin, éditeur, 1894.). — P. G. La Chesnais: *Les éléments scientifiques de l' histoire.* Iznosi glavne misli iz lijepe knjige P. Lacombe-a: De l' histoire considérée comme science. Paris, Hachette. — René de Maulde: *Les idées de Marguerite de Valois.* — G. Allais u člančiću *La philosophie à la licence ès lettres* raspravlja o tom, kako bi trebalo, da na tim profesorskim ispitima i filosofija bude predmet za ispitivanje. — Među književnim obznanama preporučuje se velika općena povijest, koja je nedavno počela izlaziti: *Histoire générale du IVe siècle à nos jours,* publiée sous la direction de MM. Lavisse et Rambaud. Obznanjuje se 3. svezak djela *Formation des grands États* (1270—1492). Paris, A. Colin, velika osmina sa 970 strana, 1894.

Jedanaesti svezak. Na prvom se mjestu nalazi govor Séaillesa, kojim su po francuskom običaju svečano otvorena predavanja u pariskom sveučilištu Sorbonni (Ouverture des conférences à la faculté des lettres de Paris). U svom govoru Séailles dokazuje, za što je potrebno, da se filosofija i u srednjim školama uči, a da se ne treba obazirati na Njemačku, gdje to ne biva. — Ch. Dejob u članku: *La question des Universités italiennes* pretresa pitanje na temelju knjige: Ordinamento generale degli Istituti d' istruzione superiore. Milan, Hapli, 1895, koju je napisao bivši ministar talijanske nastave F. Martini. — Ed. Dreyfus-Brisac: *De la méthode à apporter dans l' étude des questions d' enseignement.* Pensées et réflexions diverses (nastavak). — *Le Congrès d' enseignement supérieur de Lyon.* (Opis). — Među književnim obznanama preporučuje se djelo F. Paulsena: *Die deutsche Universität als Unterrichtsanstalt und als Werkstätte der wissenschaftlichen Forschung.*

Dvanaesti svezak. G. Monod: *Victor Duruy.* Ocjena javnoga i književnoga rada toga znamenitog čovjeka. — Jacques Flach: *L' enseignement supérieur en France depuis* 1789. Prikazuje u glavnom sadržaj djela Louis Liarda: *L' enseignement supérieur en France,* 1789—1893, 2 volumes, Paris, A. Colin, édit. 1888—1894. — Ed. Maneuvrier: *Les associations athlétiques dans l' enseignement secondaire.* Iznosi resultat istraživanja, koliko koriste takva društva i što im se prigovara.

Prvi svezak g. 1895. — A. Cartault: *L' Evolution du talent de Virgile des Bucoliques aux Géorgiques.* — Ch. Gide: *Professions libérales et travail manuel.* — Ch. Barneaud: *Jefferson et l' Education en Virginie.*

Drugi svezak. Leon-G. Pélissier: *La matière et les matériaux de l' histoire du Premier Empire.* Georges Blondel: *Notes sur l' Enseignement des Sciences sociales dans les Universités allemandes.* — Jacques Parmentier: *De l' éducation de la noblesse anglaise du XVIe au XVIIIe siècle.*

Treći svezak. H. P. Nénot: *La Nouvelle Sorbonne.* — Dr. Wychgram: *La réforme de l' enseignement dans les écoles supérieurs de filles en Prusse.* — Louis Weill: *Le „Summer Meeting" d' Edimbourg.* — Među književnim obznanama preporučuje se: A. Bailly, *Dictionnaire grec-français* (Hachette, 2. 227 strana).

Dr. J. Adamović.

Zeitschrift für mathematischen und naturwissenschaftlichen Unterricht von I. C. V. Hoffmann. Sechsundzwanzigster Jahrgang. Leipzig 1895.

I. Svezak. U skupštini njemačkih prirodoslovaca u Beču držao je prošle godine dr. Kiepert predavanje: *Ueber die mathematische Ausbildung von Versicherungstechnikern,* u kojem preporučuje, da se osnuju osobita predavanja u sveučilištima za primjenu matematike na osiguravanja, koja je grana primijenjene matematike do sad u visokim školama jako zanemarena. U Austriji dr. Blaschke s obzirom na engleske institucije traži: 1. da se odredi naučni program za pripravu na službu stručnjaka u osiguravanju; 2. da se odredi jedna škola, u kojoj se ima taj program svršiti; 3. da se uvede ispit; na temelju kojega se daje autorizacija; 4. da se izda naredba ili zakon, kojim se daje autorizacija. Dok Blaschke predlaže za to visoku tehničku školu u Beču, želio bi Kiepert, da se ta predavanja unesu u sva sveučilišta s razloga, što matematičkom stručnjaku u tom poslu treba nada sve drugo, da mu je duh matematički izvježban, kako može biti samo studentima matematike u sveučilištima; osim toga treba da slušaju ti stručnjaci i nješto prava i nješto medicine, dok obratno treba pravnicima, da znadu što o osiguravanju. — U članku *Elementare Bestimmung der grössten und kleinsten Werte ganzer algebraischer Funktionen* iznosi dr. Weinmeister lijep poučak, po kojem se elementarnim načinom može odrediti maksimum i minimum funkcije višega nego drugoga stupnja i daje 2 zanimljiva primjera U školskim su se knjigama do sada maksimi i minimi dodavali kvadratičnim jednadžbama i stezali su se na funkcije 2. reda. Poučak je Weinmeisterov:

Da nađeš vrijednost od x, za koju je $a + bx + cx^2 + \ldots + px^n$ maksimum ili minimum, naknadi apsolutni član drugim tako, da od linearnih faktora, u koje se izraz može rastvoriti, budu dva jednaka. Postaviš li jedan od njih $= o$, dobit ćeš traženi x. — U odsjeku: *Kleinere Mitteilungen. Sprech- und Diskussions-Saal* prigovara Baule tomu, što se računaju u školskim knjigama obične kamate za više godina, jer toga u praksi nema. Učitelj neka upozori u višim razredima na nesmisao, do kojega se po tom dolazi određujući kapital za beskonačnu periodičnu rentu. Ima tu prilike, da se i harmonični niz sumira. — Lijep je vrlo mali prilog dr. Züge-a: *Die optische Formel* $\frac{1}{a} + \frac{1}{b} = \frac{1}{f}$ *als diophantische Gleichung*, u kojem pokazuje, kako se kod sferičkih zrcala i leća sa zadanom daljinom žarišta mogu odrediti cijele vrijednosti za daljinu predmeta i daljinu slike, što će i fiziku dobro doći. — K članku u VI. sv. prošloga godišta o tjelesnini piramide (vidi *N. V.* III. 294.) dodaje njetko u bilješki: *Zu Herrn Scheeffers Berechnung der Pyramide*, da onaj poučak nikako nije nov, a redakcija dodaje, da se ovako važan poučak ne smije dokazivati na jednom specijalnom slučaju (na kocki), kako je to ondje učinio Scheeffer. — *Aufgaben-Repertorium* rješava zadaće 1276—1287, zadaje nove 1352—1361, a iz stranih časopisa donosi s riješenjem zadaće 695—703. — *Literarische Berichte* imaju pomanje ocjene školskih knjiga, osobito kemičkih, prijegled programa Rajnske provincije i Hohenzollerna za g. 1889. i Westfalena za g. 1894., prijegled časopisa (Poskeova; Himmel und Erde; Natur und Haus) i bibliografiju za mjesec studeni 1894. — *Pädagogische Zeitung* donosi veoma zanimljivo predavanje F. Kleina: *Ueber Riemann und seine Bedeutung für die Entwicklung der modernen Mathematik*, držano na bečkoj skupštini njem. prirodoslovaca g. 1894. — K. Haas referira pod natpisom *Verhandlugen der 40. Sektion (math. und naturw. Unt.) der 66. Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte zu Wien* o radu ove sekcije, gdje se ističu predavanja Höflera o bližim i daljim ciljevima fizikalne obuke i Picka o astronomičkoj geografiji (osobito zanimljivo). Veoma poučni člančić: *Ueber die Einführung neuer Schulbücher* kritizira jednu naredbu pruske vlade.

II. Svezak. Za praktičnu obuku mnogo vrijedni članak *Lehrprobe an dem geometrischen Satze: Durch einen Punkt ausserhalb einer geraden Linie lässt sich nur eine Parallele zu derselben ziehen* od Jansena stoji na početku sveska — *Aufgaben-Repertorium* rješava zadaće 1288—1301, a zadaje 1362 do 1377. — *Litterarische Berichte* donose recenzije programskih radnja iz Hessen-Nasovije za g. 1893. i 1894. i bibliografiju za mjesece studeni i prosinac 1894. i siječanj 1895. — *Pädagogische Zeitung* izvješćuje o Wiesbadenskoj skupštini društva za unapređivanje obuke u matematici i prirodnim naukama držanoj 15. i 16. svibnja 1894. gdje je na prvom mjestu Wiedemannovo predavanje *Ueber die Wechselbeziehungen zwischen dem physikalischen Hochschulunterricht und dem phys. Unterricht an höheren Lehranstalten* i Pietzkorovo predavanje *Wie ist das phys. Pensum der Gymnasien zu umgrenzen*, koje se tiče danas veoma akutnoga pitanja o stezanju učevnoga materijala u srednjim školama. Nastavlja se i izvješće o skupštini njemačkih prirodoslovaca i liječnika u Beču god. 1894. Njekoliko sitnica i pozivi na skupštine zaključuju svezak.

III. Svezak. U slavu dvadesetpetogodišnjice časopisa napisao je Frischauf članak: *Zum Rechnen mit unvollständigen Zahlen*, u kojem istražuje vjerojatnost, je li suma ili diferencija od više brojeva prava ili ište korekturu. Interesantni članak prelazi granice srednje škole, ali će ga učitelji s velikim zanimanjem čitati. — *Kleinere Mitteilungen* imaju bilješku o Lehmus-Steinerovu poučku i pravopisnu jednu sitnicu. — *Aufgaben-Repertorium* rješava zadaće 1302—1312, zadaje nove mat. zadaće 1378—1392, a donosi iz nenjemačkih časopisa zajedno s riješenjem zadaće 704—716. — *Litterarische Berichte* donose ovaj put od Richtera recenzije mnogih fizikalnih knjiga, i to znanstvenih (Scheffler: Die Aequivalenz der Naturkräfte und das Energiegesetz als Weltgesetz; Zimmer: Über das Wesen der Naturgesetze; Föppl: Einführung in die Maxwell'sche Theorie der Elektricität) i školskih (kojima su pisci Hoppe, Harbordt-Mach, Sumpf-Palest, Wallentin, Netolicka-Kraus: Experimentirkunde). Dolaze programi matem. i prirodoslovni kraljevine Saske za g. 1894. i bibliografija za siječanj 1895. (konac). — *Pädagogische Zeitung* ima nastavak „*Bericht über die dritte Versammlung des Vereines zur Förderung des Unterrichts in der Mathematik und den Naturwissenschaften zu Wiesbaden am 15. und 16. Mai 1894.*“ Ističem predavanja: Endemann: *Politische und volkswirtschaftliche Belehrungen im geographischen Unterricht*, Dr. Kienitz-Gerloff: *Die Gestaltung des Unterrichts in der Naturgeschichte, zunächst in der Botanik nach heuristischen und historischen Gesichtspunkten*; Schwalbe: *Naturwissenschaftliche Ferienkurse für Oberlehrer.* U članku: *Heinrich v. Treitschke und Robert Mayer* odbija Weyrauch napadaj prvoga u njegovoj povijesti na zasluge Mayerove. Članak je veoma zanimljiv i brani Mayera protiv Helmholtza. — Nekrolog *Karl von Haushofer* završuje ovaj odsjek, a njekoliko oglasa stručnih skupština svezak.

Zeitschrift für physikalischen und chemischen Unterricht von Dr. F. Poske. Achter Jahrgang. Berlin 1894—1895.

III. Svezak. Höfler priopćuje svoje već spomenuto predavanje *Einige nähere und fernere Ziele für die Weiterbildung des physikalischen Unterrichtes am Gymnasium.* Učestali su zahtjevi za reformu fizikalne obuke u gimnaziji, i Höfler ističe kao bliže ciljeve te reforme: 1) veći uspjeh u matem. dijelu fizikalne obuke, 2) uvod pojma „funkcija“, 3) odstranjenje definiranja fizikalnih pojmova matematičnim formulama, 4) uvedba potencijala. Govori, da ne bi trebalo mijenjati sadašnjega razređenja materije: VII. razred. I. sem.: geomehanika (s astronomijom); II. sem.: hidromehanika i aeromehanika, toplina i kemija. VIII. razr. I. sem : nauk o valovima, zvuk, svjetlo (s astron. partijama); II. sem.: elektricitet i ponavljanje. Kao dalji cilj te reforme označuje on humanističke zadaće fizikalne obuke istaknute već u „Organisations-Entwurf-u“ prije 45 godina. Škola bi morala otpustiti svoje učenike s radosnim uvjerenjem, da o suncima, planetima i mjesecima, o bregovima, dolinama, rijekama i morima i o svemu, što u njima živi, znadu i pojedinosti i općene stvari. Za to treba znati svladavati teškoće predmeta i isticati ljepote prirodnih pojava i opisa. — Lüpke nastavlja svoju studiju u veoma poučnom članku *Die van't Hoffsche Theorie der Lösungen* o novijim teorijama rastopina i prikazuje ovdje na temelju eksperimenata ovu ne samo za postanak galvanske struje, već i s općenoga gledišta nauke važnu teoriju, koja je postala u drugoj polovini prošloga decenija. On raspravlja 1) o osmotičkom tlaku, 2) o parnom tlaku rastopina i 3) o vrelištu i ledištu rastopina, a završuje 4) s resultatima i 5) s vodenim rastopinama elektrolita. — Kolbe u članku *Das Ampéresche Gestell als Universalapparat* opisuje svoju zaista jednostavnu konstrukciju toga aparata. koji se još odlikuje mnogostranom primjenom kao multiplikator, tangentna busola i osjetljivi galvanometar (Grade ga Lorenz i Kohl u Chemnitzu za 135 Mk.). — Poske posvećuje u članku *Hermann von Helmholtz* njekoliko riječi uspomeni toga naučnjaka. — U članku *Ueber singende und empfindliche Flammen* opisuje Brandstätter svoj aparat i njekoje zanimljive pokuse s tim plamenima. Alth opisuje u članku *Schulapparat zur Demonstration einiger elektrodynamischer und elektromagnetischer Erscheinungen* aparat, kojim se može pokazati privlačenje i odbijanje paralelnih struja, privlačenje i odbijanje solenoida s magnetom, volta-indukcija, magneto-indukcija i postanak crta snage, a može se upotrebiti i kao voltametar, reostat za tekućine i galvanoplastični aparat i t. d., dakle u njeku ruku universalni aparat za galvanizam! Pita se, jesu li ovaki aparati u opće zgodni za obuku? Gdje nema sredstava. da se nabave osobiti aparati za rečene svrhe (koje je po mom sudu uvijek bolje), preporučuju se ovaki aparati, ako su jednostavno konstruirani kao ovaj, kojega je načinio Baumann i Schmauss u Beču (VI. Stumper Gasse 10) za 13 for. — *Kleine Mitteilungen* imaju dvije zanimljive bilješke: od C. Müllera o primjeni Morseova ključa za pokuse o galv. polarizaciji (što je u ostalom već Weinhold

u svojoj knjizi učinio) i bilješku J. Kraussa *Die Briefwage als Dynamometer.* — Obilni i kao uvijek zanimljivi odsjek *Berichte* izvješćuje o aparatima i pokusima (među njima Thomsonov novi isolator i Hurmuzescuov dielektrin), o povijesti fizike (teorija akustike u starom vijeku od Grafa u programu gimnazije u Gumbinnenu 1894.), o obuci i metodi fizike (*Die wissenschaftliche Bedeutung des Hypothese* od Biedermanna. Programm Abh. der Annenschule zu Dresden 1894.; *Über den physikalischen Unterricht am Ober-Gymnasium* od Altha. Programm des Communal-Obergymnasiums XIX. Bezirk Wien, 1894.), iz tehnike i mehaničke prakse. Kratke ocjene knjiga i programa završuju ovaj odsjek, a u odsjeku *Vereine und Versammlungen* imamo izvješće o bečkoj skupštini njem. prirodoslovaca i o berlinskom fizikalnom društvu. — Prepirka Höfler-Pscheidlova o Atwoodovu stroju i o Galileijevoj kosini završuje se. Pscheidl daje prednost Atwoodovu stroju, a Höfler Gal. kosini. Prijegled neba za ožujak i travanj 1895. od Plassmanna završuje ovaj svezak.

IV. Svezak. U članku *Einige Experimente aus der Lehre von den Schwingungen* opisuje Oosting 8 pokusa iz nauka o titranju i o njihanju. Upotrebljeni su aparati jednostavni, a raspored eksperimenata lijep. — König u članku *Ein Apparat zur Erklärung der Kundtschen Staubfiguren* opisuje svoj na prirodoslovnoj skupštini u Nürnbergu izneseni aparat opširno. Aparat se može upotrebiti i za tumačenje Dvořakova akustičnoga radiometra. — U članku *Über einen neuen Trägheitsmomenten-Apparat* opisuje C. Müller svoj novi, zaista dobri aparat za uvod u nauk o momentu ustrajnosti i dodaje tomu zanimljivu kritiku dosadašnjih aparata za ove pokuse. Aparat je svake preporuke vrijedan, s tim više, što ga svaki učitelj fizike može sam dati napraviti. — U članku *Ein Universal-Rheostat* pokazuje Heim, kako se po uzoru Edisonovu mogu veoma zgodno upotrebiti žarnice za točno reguliranje otpora galvanske struje i opisuje zgodan raspored takvoga reostata. — U članku *Beiträge zur Hydromechanik* opisuje Hartl svoj aparat za dokaz zakona, da je hidrostatički tlak nezavisan od naklona tlačene pljoštine prema površini tekućine, a nadovezujući na Weinholda daje nov raspored pokusa za dokaz Arhimedova principa, koji daje veoma točne resultate (Aparate gradi Max Kohl u Chemnitzu). — U članku *Zur Veranschaulichung der Vorgänge beim elektrischen Strom durch Flüssigkeitsströme* opisuje Grimsehl najprije element za temeljne pokuse o struji zgodniji od običnih, koji se dâ rastvoriti u oba svoja dijela, a onda kao analogon hidrodinamički aparat, koji pokazuje iste pojave i zakone kod strujanja vode. Za školu će biti ovaj aparat zgodan, da zorno protumači ono, što u galv. elementu vidi tek duševno oko učenika (Aparat gradi W. Apel u Göttingenu za 32, ili 48 Mk.). Pet fizikalnih zadaća završuje ovaj odsjek. — Pod natpisom *Für die Praxis* nalazimo njekoliko sitnica za eksperimentalnu obuku a u odsjeku *Berichte* najprije pod natpisom *Einige neuere Gasentwicklungsapparate* opisuju se noviji aparati, koji su izvedeni iz Kippova za razvijanje plinova, a nema na njima pogrješaka Kippova aparata; za tim se pod natpisom *Neue Untersuchungen über elektrische Wellen* izvješćuje o radnjama, koje se nadovezuju na epohalne radnje Hertzove o analogijama između valova električnih i valova svjetla. Tu su: radnja od Garbossa i Aschikanassa (Wiedemann Annalen, Bd. 53, 1894.) o pojavu električne dispersije; Bartonova radnja o pojavu analogičnom s interferencijom svjetla (Wied. Ann. Ann. Bd. 53, 1894.); Zehnderova o eliptično i cirkularno polariziranim električnim zrakama (Wied. Ann. Bd. 53, 1894.) i napokon radnja Mackova o analogiji dvostrukomu lomljenju svjetla (Wied. Ann. Bd. 54, 1895.). — Članak *Das Argon, ein neuer Bestandteil der Atmosphäre* izvješćuje o sensacijonalnom obretu Lord Rayleigha i W. Ramsaya, da naša atmosfera pored dušika ima još jedan do sad nepoznati element, komu su dali ime „Argon“ (od grčke riječi ἄεργός — lijen, neradljiv), jer je u kemičkom pogledu posve neaktivan. — Iz povijesti fizike referira se u člančiću *Johann Wilhelm Ritter, der Begründer der wissenschaftlichen Elektrochemie* po predavanju Ostwaldovu o fundamentalnim radnjama ovoga naučnjaka. Među prilozima za obuku fizike i metodu referira se o Pietzkorovu članku *Das humanistische Element im exakt-wissenschaftlichen Unterricht* (Programm des

Gymnasiums zu Nordhausen 1894.) i o Schülkeovu nama već poznatom članku (vidi *N. V.* III. 294). — Kratke ocjene novih knjiga i programskih radnja, pa izvješća o skupštinama njem. prirodoslovaca u Beču i društva za unapređivanje fizikalne obuke u Berlinu i opis neba za svibanj i lipanj 1895. završuju svezak.

Zeitschrift für das Realschulwesen. Herausgegeben von Dr. Josef Kolbe. 20. Jahrgang. Wien 1895.

I. Svezak. W. Horák u članku *Zur Prosodie der slavischen Sprachen* daje kratak prijegled pravila za akcent u slavenskim jezicima. — Članak *Zur Behandlung der Topographie im erkundlichen Unterrichte* od Gorge-a preporučuje sastavljanje topografije s takovim točkama na karti, koje se ističu u fizikalno-geografskom smjeru i upozoruje na mjesta sličnoga ili jednakoga imena. — Štampano je Maissovo zanimljivo predavanje *Physikalische Aufgaben und deren Verwertung im Unterrichte*, koje preporučujemo učiteljima fizike. Bilješka Hribarova *Zur Subtraction mehrfach benannter Zahlen* pokazuje na jednom primjeru netočnost obične metode. — Pod rubrikom *Schulnachrichten* nalazimo izvadak iz novina „Journal des Débats“ o pitanju, ima li se realcima dopustiti upis u sveučilište. — Pod natpisom *Gehaltsverhältnisse der Leiter und Lehrer an den höheren Schulen in Berlin (1894)* nalazimo osim drugoga ove brojeve: 1. Direktori gimnazija, realnih gimnazija i viših realaka: isprvična plaća 6600 Mk., najviša plaća 7200 Mk., koja se postizava od dana namještenja nakon 14 godina službe u 2 odsjeka po 7 godina svaki put 300 Mk. više, osim toga stan „in natura“. 2. Profesori (Oberlehrer) imaju plaće po zakonu od 25. srpnja 1892. Osim toga doplatak, koji se računa u penziju, od 200 Mk. — Obilni književni referati ispunjuju veću polovinu sveska.

II. Svezak. Die englische und deutsche Betonung der Composita od Swobode poredi engleski i njemački akcent i popunjuje tako školske gramatike. — Fegerl razvija u članku *Das Cycloidenpendel in elementarer Behandlung* elementarno formulu $T = \pi \sqrt{\frac{4r}{g}}$. — Günther u članku *Über einige goniometrische Reihenentwicklungen* razvija njekoje u geofizici važne nizove. — *Schulnachrichten* donose naredbu austrijskoga ministra, kojom se uređuje tečaj za tehniku osiguravanja u bečkoj politehnici i statistiku srednjih škola u Budimpešti. — Obilni književni referati.

III. Svezak. U članku, koji zanima učitelje u cislitavskim realkama, *Beiträge zur Syntax des „Victorian English“*, raspravlja Ellinger o njekojim modernim sintaktičnim pojavima u engleskom jeziku, na koje se ni najnovije gramatike još ne obaziru. — Članak *Ein Mahnruf* od Kreibiga svraća pažnju na to, da učenici realaka premalo znanja odnose u život o pitanjima, koja se tiču države, njezina ustava, uprave, sudstva i ekonomskih prilika, što u ostalom redakcija u bilješki poriče, te misli, da treba za to osobita knjižica, kojoj bi bilo ime „Oesterreichische Bürgerkunde“. — Bilješka Ströllа iz Zadra *Cubatur des n- seitigen Pyramidenstutzes* nadovezujući na raspravu Hartlovu (vidi *N. V.* III. 298.) izvodi iz formule za tjelesninu trostranične skraćene piramide općenu formulu za tjelesninu *n*- strane skraćene piramide. — U rubrici *Schulnachrichten* stoji izvješće *Vom VI. Neuphilologentag zu Karlsruhe 15. und 16. Mai 1894.*, gdje je zaključeno: 1) praktično fonetično vježbanje (Schulung) ima se početi s njemačkim jezikom, i to već u osnovnoj školi, a dok to nije moguće, u nižim razredima srednjih škola; 2) slobodne vježbe u pisanju nadovezujući na lektiru pripuštaju se kao zamjena za prijevode iz njemačkoga jezika; želi se, da se u ispitu zrelosti dosadanji pismeni prijevodi iz njemačkoga jezika prema cilju škole naknade zgodnim slobodnim radnjama; 3) prijeko je potrebno, da se srednjim školama dadu nužna sredstva za nabavu autentičnih slika i drugih zornih predmeta, da uvedu učenike u kulturu, umjetnost i moderni život tuđih naroda. — Obilne recensije knjiga (među njima veće o „Schulbibliothek französischer und englischer Prosaschriften aus der neueren Zeit“ od L. Bahlsena i I. Hengesbacha; o „Illustrierte Bibliothek der Kunst und Culturgeschichte“

I.—IV., o novom izdanju Wüllnerove fizike I., o Holzmüllerovoj knjizi „Methodisches Lehrbuch der Elementar-Mathematik“ I. II. i o Bachmannovoj „Zahlentheorie“), prijegled časopisa i programskih radnja u Austriji ispunjuju veću polovinu sveska.

IV. Svezak. U članku *Zur Lehre von der Übereinstimmung des participe passé* govori Bechtel o shvaćanju i stilizaciji pravila ove teške forme u francuskoj gramatici. — Članak *Der abgestufte Unterricht im allgemeinen und in der Geometrie im besonderen* donosi prvu polovinu predavanja, što ga je držao Eazala u 66. skupštini bečkoj njem. prirodoslovaca i liječnika g. 1894. Pisac brani austrijsku razdiobu nauka u dva stupnja (niža i viša gimn. i t. d.), ali želi, da niži stupanj bude što kraći, propedeutičan, a viši (naučni) stupanj da dobije više vremena. Za geometriju na nižem stupnju ište, da bude obuka zorna, ali ne eksperimentalna, nego osnovana na zornoj motivaciji, koja je u knjigama rijetka. Predlaže, da se obuka aritmetike, geometrije i geometričkoga risanja dade istomu učitelju, a prostoručno risanje da se počne bar godinu dana, pošto se započela obuka u geometriji. — *Schulnachrichten* donose pod natpisom *Eines amerikanischen Philologen Ansichten über den Nutzen und die Methode des neusprachlichen Unterrichtes* zanimljive i za novu metodu učenja tuđih jezika ne baš povoljne misli Johna Tetlowa; dalje stoji statistika srednjih škola u Pruskoj. — Obilne kao uvijek recensije knjiga (među njima veće: Fehse: „Lehrbuch der englischen Sprache nach der direkten Methode“; Gretschel: „Jahrbuch der Erfindungen“ XXX.; Wildt: „Praktische Beispiele aus der darstellenden Geometrie“); prijegled časopisa (Dittes, Pädagogium) i programskih radnja austrijskih (20 radnja).

O. Kučera.

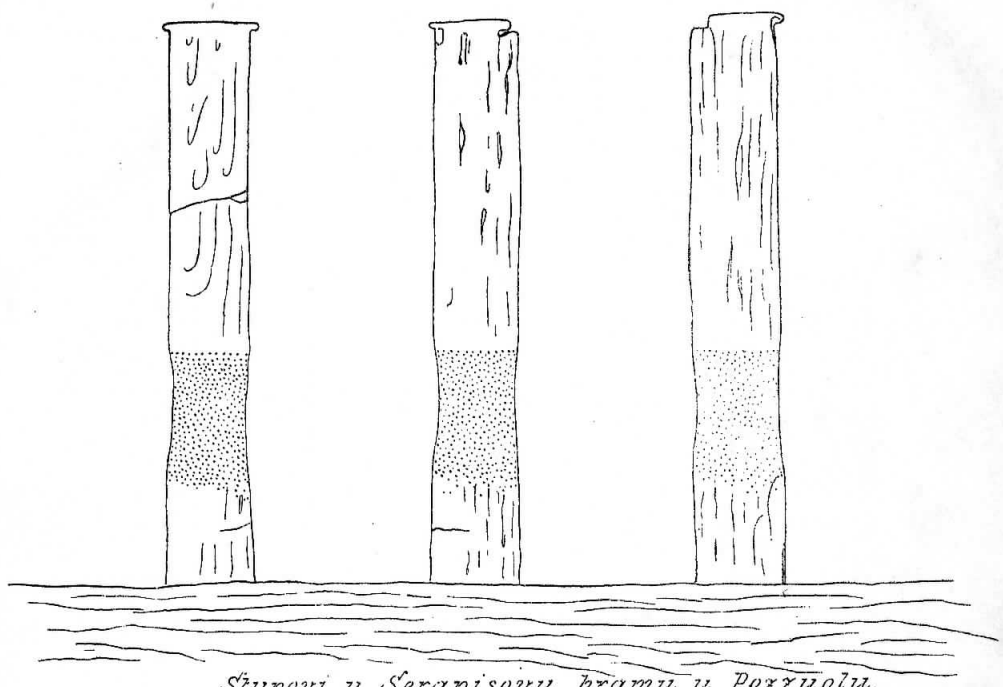
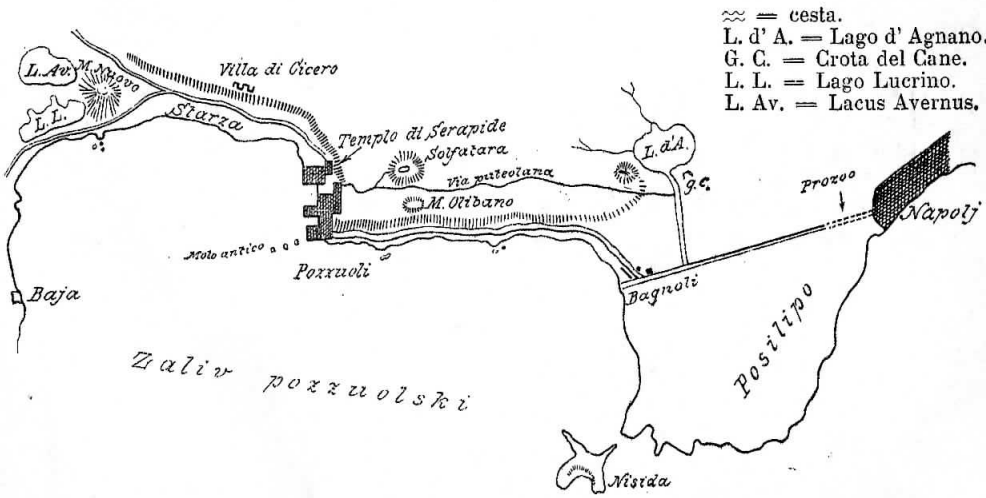
Stupovi u Serapisovu hramu u Pozzuolu.